SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povjest. — I. Археологија и повјест.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Strana — Страна

M. F. dr.: Dukljanska kraljevina . . . . . 1— 64
Ippen Teodor: Stare crkvene ruševine u Albaniji. (Sa 15 slika u tekstu) . 83— 98
Ћурчић Вејсил: Градина на врелу Раме, прозорског котара. (Са 6 табли и 50 слика у тексту) . . . . . 99—118
Пач Карло (Patsch): Нове римске епиграфске течевине из Босне и Херцеговине. (Са 19 слика у тексту) . . . . . 169—194
Jelavić Vjekoslav: Veliki vezir Ahmet Čuprilić . . . . . 195—212
Celestin Vjekoslav, prof.: Rimski medailloni. (Sa 8 slika u tekstu) . . 227—256
Patsch Karlo: Rimska mjesta po Imotskom polju. (Sa 37 slika u tekstu) 295—344
Ippen Teodor: Stari spomenici u Albaniji. (Sa 30 slika u tekstu) . . . 511—532
Patsch Karlo: Nahogjaji novaca. (Sa 2 slike u tekstu). . . . . 543—574
Трухелка др. Ћиро: Нешто о босанским соланама . . . . . 575—580

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Уредништво: Једанаести археолошки конгрес у Кијеву . . . . . 155—157
Truhelka dr. Ćiro: „Qualites et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungarie?“ . . . . . 581—586
Šurmin dr. Gj.: Priča o Solomunu . . . . . 592—593
Uredništvo: Ivan Zovko † . . . . . 595—596

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Прајндлсбергер др. Јосип (Preindelsberger): Прилози народној медицини из Босне. (Са 6 слика у тексту) . . . . . 65— 82
Hovorka pl. Zderas dr. Oskar: Narodna medicina na poluotoku Pelješcu u Dalmaciji. (Sa 3 slike u tekstu) . . . . . 119—154
Лилек Емилијан: Биљешке о задружним и господарственим приликама у Босни и Херцеговини . . . . . 213—226
Иванишевић Јован Фил.: Оро. (Црногорска народна игра). . . . . 533—542

*

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Strana — Страна

Братић А. Тома: Птице у народном вјеровању . . . . . 345—349
Carić Antun Ilija: Crtice iz narodnog života u Dalmaciji . . . . . 349—360
Грђић-Бјелокосић Лука: Баналачки (раднички, дунђерски) језик . 587—591

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

A. Izvještaji i rasprave. — A. Извјештаји и расправе.

Gavazzi prof. dr. Artur: Jezero Plive. (Sa 1 kartom) . . . . . 161—168
Рајзер Отмар и Кнотек Иван: Резултати посматрања сеобе птица по Босни и Херцеговини . . . . . 257—294, 361—422
Siebenrock Friedrich: O nekojim fosilnim ribama iz Bosne. (Sa 2 table) 423—436
Протић др. Ђорђе: Прилог к познавању флоре Босне и Херцеговине 437—510

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Uredništvo: Ornitološki sastanak u Sarajevu od 25. do 29. septembra 1899. 157—159

Imenik spisatelja. — Именик списатеља.

Strana — Страна

Братић А. Тома: Птице у народном вјеровању . . . . . 345—349
Carić Antun Ilija: Crtice iz narodnog života u Dalmaciji . . . . . 349—360
Celestin Vjekoslav, prof.: Rimski medailloni. (Sa 8 slika u tekstu) . . 227—256
Ћурчић Вејсил: Градина на врелу Раме, прозорског котара. (Са 6 табли и 50 слика у тексту) . . . . . 99—118
Gavazzi prof. dr. Artur: Jezero Plive. (Sa jednom kartom) . . . . 161—168
Грђић-Бјелокосић Лука: Баналачки (раднички, дунђерски) језик . 587—591
Hovorka pl. Zderas dr. Oskar: Narodna medicina na poluotoku Pelješcu u Dalmaciji. (Sa 3 slike u tekstu) . . . . . 119—154
Ippen Teodor: Stare crkvene ruševine u Albaniji. (Sa 15 slika u tekstu) 83— 98
— Stari spomenici u Albaniji. (Sa 30 slika u tekstu) . . . . . 511—532
Иванишевић Јован Фил.: Оро. (Црногорска народна игра) . . . . 533—542
Jelavić Vjekoslav: Veliki vezir Ahmet Ćuprilić . . . . . 195—212
Лилек Емилијан: Биљешке о задружним и господарственим приликама у Босни и Херцеговини . . . . . 213—226
M. F. dr.: Dukljanska kraljevina . . . . . 1— 64
Пач Карло (Patsch): Нове римске епиграфске течевине из Босне и Херцеговине. (Са 19 слика у тексту) . . . . . 169—194
Patsch Karlo: Rimska mjesta po Imotskom polju. (Sa 37 slika u tekstu) 295—344
Patsch Karlo: Nahogjaji novaca. (Sa 2 slike u tekstu) . . . . . 543—574
Прајндлсбергер др. Јосип (Preindelsberger): Прилози народној медицини из Босне. (Са 6 слика у тексту) . . . . . 65— 82
Протић др. Ђорђе: Прилог к познавању флоре Босне и Херцеговине 437—510
Рајзер Отмар и Кнотек Иван: Резултати посматрања сеобе птица по Босни и Херцеговини . . . . . 257—294, 361—422
Siebenrock Friedrich: O nekojim fosilnim ribama iz Bosne. (Sa 2 table) 423—436
Šurmin dr. Gj.: Priča o Solomunu . . . . . 592—593
Truhelka dr. Ćiro: „Qualites et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungarie?“ . . . . . 581—586
Трухелка др. Ћиро: Нешто о босанским соланама . . . . . 575—580
Уредништво: Једанаести археолошки конгрес у Кијеву . . . . . 155—157
Uredništvo: Ornitološki sastanak u Sarajevu od 25. do 29. septembra 1899. 157—159
— Ivan Zovko † . . . . . 595—596

Sarajevo, januar—mart. XII 1900. 1 Сарајево, јануар—март.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Dukljanska kraljevina.

Piše

dr. **F. M.**

(Svršetak.[1])

Nutarnje stanje Duklje.

Crkva i kler. Plemstvo. Narod.

Mi smo pratili do sada razvitak dukljanske države počam od njezina postanka pa do vrhunca njene moći, koji je dostigla sa Bodinom. Sada nastaje prelom: od sada pada Duklja sve dublje i dublje, dok joj napokon ne iščezne i samo ime.

No to naše promatranje bilo je skroz jednostrano, spoljašno. Mi smo do sada gledali i pratili samo odnošaj Duklje spram susjednih država, dok smo nutarnji razvitak u državi skroz s oka smetnuli. — Nu nijesmo to učinili za to, što bi možda manje cijenili nutarnji razvoj naroda, nego li vanjsko očitovanje njegovoga nutarnjega procesa (tako mi na ime smatramo vanjsku akciju jedne države ili naroda), — već smo to samo za čas odgodili, da ne prekidamo tečaj pripovijedanja upadanjem iz jednoga smjera u drugi. — Ali došavši sada do kraja prikazivanja stvari s jedne strane, možemo preći na početak prikazivanja s druge strane.

Ovdje nam je istaknuti i to, da sada istom dolazimo na stvar, koja nam mnogo brige zadaje, jer nam vrela presušiše. Ako se već za vanjsku povijest Duklje može reći, da ima vrlo malo i gotovo premalo vijesti, da se napiše samo donekle pouzdana povijest: to za nutarnju njenu povijest — moglo bi se sa dosta prava reći — niti ne ima nikakvih vijesti. Jer se sa one tri četiri vijesti, što su se sačuvale, nikada ne napisa čitava povijest. Za to, da se uzmogne bar kakva takva slika nutarnjega stanja Duklje prikazivati, valja mnogo, vrlo mnogo posugjivati i crpiti kako iz povijesti

[1]) Vidi sv. 2., 3. i 4. godišta 1899.

susjednih država, tako iz opće povijesti. Valja se tu znati pomoći, služeći se analogijom, a kraj toga ipak gledati sačuvati značaj naroda, da se ne izgubi u bojama, koje njegovom liku ne pristaju, a ipak su nužna pomagala, da se barem približno taj lik nutarnjeg narodnog stanja prikaže.

Crkva i kler.

Na teritoriju Duklje od pokrštenja naroda pa sve do Nemanjića vladala je rimo-katolička vjera. To se vidi već odatle, što je Duklja pripadala pod spljetsku mitropoliju sve do Vojslava. Istom ovaj je svojoj zemlji ishodio samostalnu mitropoliju, kako smo to već prije raspravili.

Preletimo li okom uzduž istočne obale Jadranskoga mora, vidimo počam od Istre pa do Drača niz rastrešenih župa, u kojima se slavi Stvoritelj slavenskim jezikom. To su ostanci nekadanje jake slavenske crkve, što su se sačuvali usprkos svih proganjanja i zanemarivanja, kao da hoće da budu živi svjedok nekadanjega narodnoga jedinstva u vjeri.

Nekoji rimski pape počeli su već vrlo rano zatirati slavenski jezik u liturgiji kod balkanskih Slavena, osobito pako u Hrvatskoj; a ovdje su imali izvrsno oružje u talijanskom kleru dalmatinskih gradova. U Duklji nije slavenska liturgija nikada pretrpila niti iz daleka onakova pritiska kao što u susjednoj Hrvatskoj već za vlastitih domaćih kraljeva. A odatle se daje sa najvećom sjegurnošću zaključivati, da se je slavenska liturgija posvuda u dukljanskim zemljama dulje održala sve u savezu sa rimskom stolicom, nego u Hrvatskoj. — Pače mi bi se usudili ustvrditi, da je slavensko bogoslužje vladalo u Duklji, a latinsko da se samo trpjelo, dočim se u susjednoj Hrvatskoj baš u protivnom smjeru stvar razvila. Da se razabere, kako nije ni pošto pretjerano to zaključivanje, dosta je da sebi neke momente iz prošlosti dozovemo u pamet.

Ponajprije valja da se sjetimo, da je Duklja bila sastavni dio hrvatske kraljevine sve do poslije Tomislava i Krešimira I. (nekako do god. 950., kako smo to u prvom dijelu naše rasprave dokazali). — U hrvatskoj kraljevini dadu se pak obzirom na slavensko bogoslužje odsjeći tri perijoda.

Prvi perijod obuhvata dobu od Branimira do Tomislava (od g. 880. do 930.), te u tom perijodu nosi slavenska liturgija na neki način službeni karakter, dočim se latinska samo trpi.

Drugi perijod: od Tomislava do Petra Krešimira (930. do 1058.) uvagja se strože latinština, ali rekli bismo samo na papiru; faktično još prevlagjuje slavenska liturgija.

Treći perijod počima sa kraljem Petrom Krešimirom te traje sve do novijeg vremena, gdje se latinština oficijelno protežira, a slavenština službeno zabranjuje.

Ali Duklja je spadala pod političku hegemoniju Hrvatske samo za spomenutoga prvoga perijoda, pa se je za to slavensko bogoslužje ne samo smjelo i moglo u Duklji uvagjati, nego se je tomu išlo upravo na ruku. — U drugom perijodu, gdje se je latinština uzela nametati, jer je slavenštini dosadanja pozornost uskraćena, ne stoji više Duklja pod hegemonijom (političkom) Hrvatske, već Bugarske i Bizanta. Ove pak obje države volile su puštati da i nadalje opstoji slavenština, nego da se namiće latinština. Obje ove države činile su to iz dobro proračunanih političkih obzira. — Istina, Duklja je ostala i za ovoga drugoga perijoda pod crkvenom hegemonijom hrvatske mitropolije (spljetske); ali kao što se u Hrvatskoj nije mogla latinština udomaćiti bez državne pomoći, tako se nije mogla niti u Duklji. No u Hrvatskoj je našla pomoći od strane države, u Duklji joj je pako ova manjkala.

Potpomagana kroz ova oba perijoda, slavenska je liturgija takav položaj zauzela u Duklji, da se je s tim moralo računati u trećem perijodu.

Ako uvažimo to, da se je u Hrvatskoj održalo slavensko bogoslužje ne samo sporadično, kriomice, tek u gdjekojem selu, već pače u cijeloj jednoj biskupiji (senjskoj) do dana današnjeg tek na temelju onoga protežiranja, što ga je uživalo u prvom perijodu, a usprkos zapostavljanju u drugom i pritisku u trećem perijodu, — onda možemo tek misliti, da nije bilo lako, tako rekavši preko noći (Mihajlu i Bodinu) maknuti sa svoga položaja sve do jučer protežiranu slavenštinu, pa na njeno mjesto postaviti latinštinu. — Nema summje, da je kralj Mihajlo uputio kuriju o tom položaju slavenštine u Duklji, jer inače ne bi bio papa Aleksander II. pisao dukljanskom mitropoliti (1067.), da se jednakom brigom skrbi za slavenske samostane kao za latinske — ut monasteria quoque tam Latinorum quam Graecorum sive Slavorum curet[1]).

Ovdje bi nam se moglo spotaknuti, da zaključci doduše jesu logični, ali da bi se moglo pitati, da li su valjane premise. Da se ne bi činilo, kao da gradimo na pijesku, neka nam bude dozvoljeno i te premise ovog perijoda ispitati.

Prije svega valja da istaknemo, da je kršćanstvo dublji korjen uhvatilo megju Slavenima tek onda, kad su ga uzeli širiti slavenski apostoli sv. braća Ćiril i Metodij. I prije su krstili Slavene i Grci i Latini, ali to kršćanstvo bi reći, da je bilo tek formalno bez nutarnjega osvjedočenja i iskrenoga prianjanja. Ta eno, zar primjeri, gdje već jednom pokršteni Slaveni odbacuju novu vjeru, pa upadaju u prijašnju poganštinu, ne doka-

[1]) Fermendžin, Acta Bosnae, str. 2.

zuju najbolje tu predmjevu. Mi smo već prije citirali iz Konstantina Porfirogenita primjer, gdje su neki Slaveni na Balkanu odbacili iz Carigrada primljenu vjeru „samo da ni traga ne ostane o kakvom podaništvu“ tih Slavena spram Carigrada. Drugi opet nijesu htjeli primati krsta niti od Grga niti Latina, već su ostali pogani, ma da su odasvud bili opkoljeni od pokrštenih sunarodnika. To su naši Neretvani, koji su bili pokršteni istom za cara Bazilija I. Macedonca. A sličnih nekoliko primjera mogli bi navesti i iz povijesti njemačkih (polabskih) Slavena, koji su bili kršteni od njemačkoga, odnosno latinskoga klera, pa se po više puta odmetnuli u prijašnje poganstvo. — A to se dade i lako razumjeti. Slaven se nije mogao oduševiti za nauku, koju nije shvaćao, koja mu je bila propovijedana njemu nerazumljivim latinskim, njemačkim ili grčkim jezikom. A pogotovo mu nije mogla omiliti, kad je vidio, da ti apostoli nove vjere nose političko ropstvo sa novom naukom. — Radi političkih tendencija omrazio je narod i vjeru, koju i onako nije razumio, kako to jasno svjedoči sam Porfirogenit u gore navedenoj izreci, a gdje nije baš bilo takove politike (kao n. pr. u samoj Hrvatskoj), tu — ako već i nije bilo mržnje na novu vjeru, ali nije bilo niti velikoga oduševljenja.

Sasvim drugojačije budne, kadno se megju Slavenima pojaviše sveta braća Ćiril i Metodij. Kao da je nebeski oganj sišao na narod slavenski i u srcu mu užgao ljubav za novu vjeru, — tolikim oduševljenjem i ljubavlju stane prianjati slavenski svijet uz kršćanstvo. — Koliko je slavenski narod zavolio svoje vjerovjesnike, to dokazuju razne legende, što su se sačuvale o sv. braći; a kolikim su uspjehom propovijedali slavenski apostoli, svjedoči komešanje i mržnja i zabrinutost njemačkih biskupa. — Doista u razmjerno vrlo kratko vrijeme prodrla je riječ svete braće i njihovih učenika dublje i šire u narod, nego od države protežirano tugje njemačko i grčko propovijedanje, kroz dva vijeka.

Doduše ne može se ustvrditi, da su i sveta braća bila bez državne pomoći: ta njih je eno dozvao sâm moravski knez, a poslije ih podupirala tri slavna slavenska vladara: moravski Svatopluk, bugarski Boris i hrvatski Branimir. Ali ta pomoć niti je bila onakove nasilne naravi, kakovom su Grci i Nijemci svoje vjerovjesnike megju Slavenima podupirali, niti je bila onako zamašna i ustrajna, kako je zamašne naravi bio taj rad sv. braće. Rad slavenskih apostola raširio je svoje blagoslovne pošljedice doduše po cijeloj Panoniji i Balkanu, ali to je bilo premalo prema onomu uspjehu, što se je mogao postići, da budu oni slavenski vladari shvatili svu važnost i nedogledne pošljedice, što ih je mogao ovaj rad za vijekove imati. Žalibože od sva tri ova inače valjana i slavna vladara nije bio nijedan genij; a isto se može reći i o papama. Jer, da se bude megju ovima našao

genij, on bi bio shvatio tadanji položaj evropskoga svijeta; naročito pak odnošaj slavenstva spram ostale Evrope, te bi bio udario čitavom budućem razvitku evropskog društva drugi smjer. Valja na ime znati, da se je u ono vrijeme dijelila Evropa u tri dijela, tri sfere ili tri svijeta. Prvi je bio zapadni ili romansko-germanski, koji je sa svojom latinskom kulturom i katoličkom vjerom predstavljao za sebe svijet, koji se je kao jedna cjelina očitovao kako spram grčkoga, tako spram slavenskoga i muslomanskoga svijeta. Glavni vez i oznaka bila je latinska liturgija i uopće diplomatska i literarna latinština. — Drugi svijet je bio grčki, bizantinski, gdje je grština zauzimala isti položaj, koji latinština na zapadu. A raskol, koji je u to vrijeme puknuo izmegju Rima i Carigrada, još je oštrije urezao granice ovih dviju svijetova.

U sredinu izmegju ova oba centra ucijepio se je poput orijaša slavenski elemenat, koji se protegao od Njemačkoga i Baltičkoga mora dolje do Egejskoga, a od Labe i Jadranskoga mora tamo do sred Rusije i Crnoga mora. Pa ipak bijaše ovaj orijaš na neki način slabićak. Razdijeljen u nebrojena plemena, što je već pred tri sto godina opazio Prokopij, živio je u prevelikoj demokratskoj decentralizaciji, a iz toga separatizma rodile su se nebrojene i vječne utakmice i neprijateljstva. To je bio razlog, da su ova plemena, osobito na sjeveru, ugrožena od svojih susjednih suplemenika, bila preslaba da odole sili kompaktnih, organizovanih susjednih država, pa je tako jedno pleme za drugim ostavljeno u nevolji od susjeda, padalo u političku, vjersku i kulturnu odvisnost, a po tome — u svemu na nižem stupnju, i narodnosno propadalo. — To je bio razlog, da su Grci i Latini držali Slavene za svoj plijen, koji su oružjem i vjerom podjarmljivali. — Ali kada se pojaviše sveta braća, i kad slavenski narod uze listom pristajati uz slavensku liturgiju, silno se zabrinuše susjedni Nijemci, jer su se bojali, da ne bi slavenska liturgija sjedinila u neku cjelinu, barem onakovu, u kakovoj je bio germansko-romanski svijet, ova nebrojena, megju sobom razrožna plemena. Radi toga udariše, tako rekuć kukom i motikom na svetu braću. Njihove podvale i proganjanja napokon uspješe, i to baš ponajviše krivnjom slavenskih knezova, koji ne shvaćajuć ni iz daleka zamašaja i eventualnih pošljedica apostolske misije Metodijeve, u najtežem času ostaviše svoje najveće dobrotvore na cjedilu.

No ne samo slavenski knezovi, već ni sami rimski pape ne shvatiše zamašaja ove misije. Ovim se doduše ne može prikoriti sasvim Ivan VIII. i Stjepan II., ali tim više mnogi njihovi tjesnogrudi našljednici. — Ele, da se bude našao na rimskoj stolici kakvi genijalni protektor svete braće, koji bi bio shvatio svu važnost ove misije, i koji bi o tom bio podučio slavenske knezove, ili da je bar i jedan od ovih knezova bio tu važnost

shvatio, te papu i ine knezove podučio, — bilo bi veliko pitanje, da li bi Evropa imala danas ovakovo političko lice; veliko je pitanje, da li bi slavni Leon XIII. imao toliko posla da popravi na Slavenima ono, što su u samom početku njegovi predšasnici budi iz kratkovidnosti, budi iz tjesnogrudnosti na manje solidni temelj navrnuli. — Tada je bio momenat, koji možda nikada već ne će u onom obliku doći, gdje je papa mogao posve izolirati bizantinskoga patrijarha, gdje se je Slavenstvo samo nudilo Rimu. — Ako iko, to balkanski Slaveni imadu razloga, da za tim promašenim momentom požale.

U vrijeme Metodijevo vladao je u Hrvatskoj Branimir, a u Rimu papa Ivan VIII. — Ovaj papa bio je sklon Metodiju, pa ga je štitio protiv progonstva njemačkih biskupa, koliko je samo mogao. — Branimir pako postao je odmah početkom svoga vladanja persona gratissima u Rimu. On je bio na ime opet priveo hrvatski narod i državu u krilo rimske crkve, ubiv Sedeslava, koji je bio pomoću bizantinskoga cara Bazilija Macedonca — imperiali fultus praesidio, veli Ivan Djakon, — podvrgao Hrvate grčkoj crkvi i grčkomu caru, nakon što je bio prognao sinove silnoga Domogoja.

Iz ovoga odnošaja Branimirova spram kurije smije se zaključivati, da je Branimir bio podoban, da u Rimu ishodi slavensko bogoslužje za svoju državu. — Ovako je pak ostalo sve do kralja Tomislava. Mi barem nigdje ne nagjosmo, da su rimski pape gdje god neprilika pravili hrvatskim vladarima radi slavenštine. — Istom papa Ivan X. stane zabavljati slavenskoj liturgiji i slavenstvu uopće. Ali kako je slavenština časno mjesto zauzimala u Tomislavljevoj državi ne samo u crkvi, već i u državi, i kako se je Hrvata dosta slabo primala latinština, najbolje svjedoči pismo istoga pape na Tomislava i Mihajla zahumskoga bana, gdje ih opominje „neka djecu dadu obučavati i u latinskom jeziku“, a slavenski jezik neka iz crkve istrijebe[1]).

U vrijeme istoga kralja Tomislava i Mihajla zahumskoga obdržavao se je sabor u Spljetu (927.—928.), gdje se je silno udarilo na slavensku liturgiju. — Da kralj Tomislav nije bio vrlo sklon uvagjanju latinštine, smjelo bi se već odatle zaključivati, što on nije dao ni svoje djece u latinskom jeziku odgajati, jer po svoj prilici niti sam nije bio odgojen u tom jeziku, ma da ga je znao i morao znati govoriti. — A da je tako bilo, t. j. da je Tomislav naginjao slavenštini, može se zaključivati po žestokom otporu ninskoga biskupa Grgura, koji je sjegurno zastupao mni-

[1]) Joannes PP. X. Tomislaum regem Croatorum et Michaelem ducem Chulmorum hortatur, ut filios suos litteris latinis erudire, linguae vero sclavonicae usum a rebus divinis arceri curent... — Fermendžin, Acta Bosnae, str. 1.

jenje kraljevo na saboru, jer se znade, da su ninski ili „hrvatski“ (episcopus chroatensis) biskupi bili kancelari hrvatskih kraljeva[1]).

Na ovom saboru[2]) sukobila se je slavenština i latinština tolikom žestinom, papa Ivan X. zahtijevao je tolikom opiniatrijom uvedenje latinštine, da Tomislavu nije preostalo drugo, nego se pokoriti, ili se od rimske stolice odcijepiti. — Tomislav odabere od nevolje prvo; ali da nije velikim oduševljenjem i strogošću uvagjao latinštinu, a potiskivao omiljenu slavenštinu, o tom ne može da bude sumnje. — A da se zaključci spljetskoga sabora niti poslije smrti Tomislavljeve nijesu baš strogo provagjali, najbolje svjedoči to, što se je u istoj stvari još jednom držao sabor u Spljetu početkom vladanja Petra Krešimira, gdje su još kud i kamo strožije mjere za uvedenje latinice zaključene[3]).

No ove stroge mjere, što su se uvagjale u hrvatskoj državi i smjerale na zator slavenske liturgije u Hrvatskoj, nijesu već prijetile slavenštini u Duklji. Već smo spomenuli, da se je Duklja već početkom drugoga perijoda odcijepila od Hrvatske politički, a početkom ovoga trećega perijoda bila je već odcijepljena i hierarhički; u to vrijeme već je imala Duklja svoju vlastitu mitropoliju, a u njoj slavensko bogoslužje, koje bijaše najmoćnije.

Toliko eto o dukljanskoj crkvi. Mi smo nastojali da joj istražimo značaj, pa smo došli do uvjerenja, da je nosila na sebi gotovo isključivo narodni biljeg, a to je i bio razlog, da je lako, gotovo neopazice poslije prešla na istočno-pravoslavnu stranu. — No o tomu u svoje vrijeme, a sad da ustanovimo položaj klera.

Kler.

Kako u istočnoj, tako je i u zapadnoj polovici kršćanskoga svijeta kler zauzimao odlično, pače najodličnije mjesto u državi. Pa i o hrvatskim vladarima pripovijeda Toma arcigjakon, da su stali spljetsku mitropoliju u velike častiti i obdarivati[4]). — A kako su se ovi darovi sastojali

---

[1]) Voluerunt etiam Croatorum reges quasi specialem habere pontificem ... et fecerunt episcopum qui croatensis appellabatur, posueruntque sedem ejus in campo... juxta castrum Tiniense. Hic multas obtinuit parochias, habuitque praedia et possessiones per totum pene regnum Croatiae, quia regalis erat episcopus et regis curiam sequebatur, eratque unus ex principibus aulae... — Thom. Archidiac, ap. Lucium, str. 322.

[2]) Ispor. Acta concilii spolatini, ap. Rački, Docum. hist. croat., str. 187. i dalje.

[3]) Fuerat siquidem tempore... Alexandri papae... quaedam synodus omnium praelatorum Dalmatiae et Croatiae multum solemniter celebrata, in qua multa fuerunt conscripta capitula. Inter quae siquidem hoc firmatum est et statutum, ut nullus de caetero in lingua sclavonica praesumeret divina mysteria celebrare ... nec aliquis ejusdemque linguae promoveretur ad sacros ordines. Dicebant enim gothicas litteras a quodam Methodio haeretico fuisse repertas, qui multa contra catholicae fidei normam in eadem sclavonica lingua mentiendo conscripsit. — Thom. Archidiac., ap. Lucium, str. 323.

[4]) Igitur duces Sclavoniae habere caeperunt in magna veneratione Ecclesiam (beati) Domnii, donantes praedia, et possessiones multas, decimas et oblationes corde hilari offerentes. — Ap. Lucium, str. 320., pogl. XIII.

poglavito u zemljištu, selima i uopće u nekretninama, to se tekom vremena digao kler po svom imetku i po svojoj prosvjeti do prvoga staleža u svim državama, a biće da je tako bilo i u Duklji. — Do kakova je ugleda i upliva došao kler već za rana u zapadnoj Evropi, može se odatle zaključivati, što je u Francuskoj već za Merovingaca pripadala $^1/_3$ do $^1/_2$ čitavog državnog teritorija samostanima i crkvama, a primas Galliae (arcibiskup lionski) bude prozvan u Francuskoj caput orbis. — Jednako sjajno stajala je crkva i kler u Njemačkoj; nekako polovica teritorija cijele države bila je u rukama svećenstva u času, kad je počela borba za investituru. — K ovom imetku pridružila su se u Njemačkoj i velika politička prerogativa (Territorialhoheitsrechte). U ovom smislu učinili su mnogo za crkvu njemački carevi iz kuće Ottona. Oni su izjednačili biskupe sa plemenskim vojvodama (Herzoge), da time ove potonje i njihovu vlast paralizuju. Biskupi dobiše imunitet: da ne mogu biti zvani pred svjetovni sud, da ne plaćaju danka, da se na njihovu teritoriju ne namještaju državni činovnici (Grafen). Nadalje dobiše ine gotovo kraljevske povlastice (Zollregal, Münzregal), a vršak ove evolucije bio je, da su sami biskupi bili imenovani grofovima i knezovima (gefürstete Aebte, Fürstbischöfe), što nije bio tek prazni naslov, već su tim bila skopčana i sva prerogativa, što su ih inače ovakvi dinaste izvršivali.

Kad bi ovakav biskup umro, tad se je njegova pastirska palica vratila kralju, a on bi je onda dao opet novoizabranom biskupu. — Ovo se je zvala investitura. Ovime je kralj predao u posjed novomu biskupu časti i vlasti (svjetovne), koje mu pripadaju.

Kraljevi su to držali za „Belehnung“, a biskupe za vazale upravo onako kao i plemenske knezove (Stammesfürsten). Razlika je bila samo u tom, što su se kod pojedinih biskupa ova prerogativa podjeljivala ad personam, dok je kod plemenskih knezova prešlo u jus haereditarium.

Kako rekosmo, to su tako uredili Ottoni. Oni su držali, da će tako odvisnije, a po tom i odanije vazale pribaviti, nego što su bili plemenski knezovi.

Ovakovi odnošaji dočekali su Gregorijevu epohu.

Gregorijevo doba počima gotovo dva decenija prije, no što je on sam zasjeo Petrovu stolicu. Već su njegova tri predšasnika radili u njegovom duhu i pripravili terrain za njegove ideje (da i ne računamo ovamo znamenitoga Nikolu I.), i to s toga, jer su oni stajali pod intelektualnim utjecajem kardinala Hildebranda, potonjega samog Gregorija VII.

Papa Gregorij VII. imao je velike osnove i postavio je sebi teške zadaće. On htjede privesti kler u strogi i svećenika dostojni red, te papinstvu pribaviti hegemoniju nad svim vladarima kršćanstva.

Kler bio je zapao u teške grijehe. Tu je bila zavladala simonija na toliko, da su kraljevi sami prodavali crkvena dostojanstva. Ta to je činio i sam Henrik IV., kojeg je zbog ovog i drugih grijehova papa Gregorij ekskomunicirao. Inter haec — piše Nijemcima Gregorij, nabrajajuć im razloge zašto je Henrika tako kaznio — quosdam familiares suos quorum consiliis et machinationibus episcopatus et multa monasteria, inductis per praetium lupis pro pastoribus, simoniaca haeresi foedavit ad poenitentiam vocavimus[1]). K ovomu zlu znala se je pridružiti i kojekakva nemoralna sablazan, kako se vidi iz pisma na Vilima engleskoga (s pridjevkom Conquestor, jer je provalio iz francuske Normandije i osvojio Englesku) o nekom biskupu Ivanu: Datis nemque comiti Alano copiosis muneribus... non per ostium ovile Christi, sed ut fur et latro aliunde arrepsit; qui etiam nec hoc scelere contentus... et quasi Simoniacum esse parum et pro nihilo deputaret, Nicolaita quoque fieri festinavit. Nam in ipso tam perniciose adepto episcopatu nuptiis publice celebratis, scortum potius quam sponsam non erubuit, ex qua et filios procreavit[2]).

Nema sumnje, da su ovakvi primjeri štetno utjecali na moral podloženih priprostih ljudi. — A još gore bijaše, kad se vidjelo, kako se ciničkim načinom u nabožne svrhe utemeljene fundacije u štokakve koruptne svrhe upotrebljavaju, kako je to činio isti taj biskup: Nam adultas ex illicito matrimonio filias praediis ecclesiae et redditibus nomine dotis collatis atque alienati scelere immanissimo maritavit[3]).

Naš Dabral nije bio dakle najgori, pa da je Toma arcigjakon znao, kako je sve drugdje bilo, ne bi se bio onako zgražao.

Svi ovi primjeri dokazuju, da je kler bio upao u skrajnu razvraćenost i da je bilo skrajnje vrijeme, da se ta nemoralna atmosfera pročisti i da se redu privede ovaj tako odlikovani stalež. — Papa Gregorij VII., stao je takove simoniste nesmiljeno izgoniti iz crkve, kao Krist nekoć kramare iz hrama.

Jedva je Gregorij zasjeo Petrovu stolicu, već stane izvagjati svoje osnove. U dvanaest godina svoga pontifikata obdržavao je deset koncila u Rimu. — Prvi takav koncil bude sazvan već u prvoj godini njegova pontificata. Svrha ovoga koncila je bila: „ut secundum instituta antiquorum canonum presbyteri uxores non habeant, habentes aut dimitantant aut deponantur. Nequisquam omnino ad sacerdotium admittatur, qui non in perpetuum continentiam vitamque coelibem profiteatur“ veli Lambert[4]).

---

[1]) Migne, Patrologia lat., sv. CXLVIII., str. 671.

[2]) Migne, Patrologia lat., sv. CXLVIII., str. 674. i 675.

[3]) Na označenom mjestu.

[4]) Migne, Patrologia lat., sv. CXLVIII., str. 749.

Kad se je ovaj dekret proglasio po državama, silno se uzvrpolji veliki dio klera, osobito u Njemačkoj, te uzeše psovati papu „hominem plane haereticum et vesani dogmatis esse“, pozivajuć se na riječ Gospodinovu: „Non omnes capiunt hoc verbum: qui potest capere, capiat“ (Matth. XIX., 11, 12), i osobito na onu: „Qui se non continet nubat“ (I. Cor. VII., 5). A kad to nije koristilo uzeše se i groziti: „Quod si pergeret (papa) sententiam confirmare, malle se (oženjeni svećenici) sacerdotium quam conjugium deserere“, pa će onda vidjeti papa, kojemu su ljudi smrdili, cui homines sorderent, odakle će dobaviti angjele, da mu Crkvom upravljaju[1]). — Tako Lambert, suvremenik ovih dogagjaja.

Kako se odavle vidi, naišao je papa na žestoki otpor u velikoga dijela svećenstva, i to poglavito nižega svećenstva. — Ali još teži otpor nagje, kad je htio i simoniju ukinuti, jer je tim dirnuo u živac same kralje i biskupe.

Dok se je naime još obdržavao prvi koncil, stignu u Rim poslanici cara Henrika IV., koji zamoliše papu „ne contra morem praedecessorum suorum dominus papa eos consecrare vellet, qui episcopatus electionem solam, non autem donum per regiam acceperant investituram“. — Na to odgovori papa dekretom, koji je glasio ovako (biskupima): „Si quis deinceps episcopatum vel abbatiam ac manu alicujus laicae personae susceperit, nullatenus inter episcopos vel abbates habeatur... Insuper et gratiam B. Petri et introitum ecclesiae interdicimus...“; a s druge strane vladarima ovako: „Item si quis imperatorum, ducum, marchionum, comitum vel quilibet saecularium potestatum, aut personarum, investituram episcopatus, vel alicujus ecclesiasticae dignitatis dare praesempserit, ejusdem sententiae vinculo se astrictum sciat“[2]). Gregorij je smatrao dakle kolaturu simonijom, a u toliko je imao i pravo, što se je u to vrijeme bila izrodila.

Ako se sjetimo, da su kraljevi držali, e će im biti kler uslijed svoje odvisnosti protutežom protiv premoći hereditarnoga plemstva, pa ako taj nazor, tu politiku sravnimo sa ovim dekretom Gregorijevim, onda nam postaje jasno, da se je odavle morao izleći žestoki sukob. — Papa, videći kamo je dosadanji odnošaj izmegju svjetske vlasti i klera doveo kler, videći, u kakovu je korupciju upao preveć direktno odvisan o svjetovnjacima, a premalo o kuriji — došao je do uvjerenja, da se taj odnošaj ima ukinuti, mjesto modificirati. — Ovaj dekret bio je tim teži udarac po cara, što bi ovime preko noći izgubio vlast nad polovicom, — boljom, sjegurnijom polovicom vazala.

---

[1]) Migne, Patrologia lat., sv. CXLVIII., str. 750.

[2]) Migne, Patrologia lat., sv. CXLVIII., str. 785.

Ova stvar bila bi se imala kompromisima izgladiti. Ali kako bi tu došlo do kompromisa, kad je Henrik IV. udario stopama svoga oca, pa mislio poput bizantinskih careva, da je država nad crkvom, dok je naprotiv Gregorij bio osvjedočen, da je država spram crkve ono, što je sunce spram mjeseca; da je Petrova stolica ovlaštena podizati i skidati vladare[1]). — Kraj ovako diametralno oprječnih nazora bilo je teško naći sredinu, pa je tako moralo doći do sukoba, kojemu kraja nije dočekao niti Henrik IV. niti papa Gregorij.

Nego pitanje je sada: u kakovom savezu stoji sve to sa dukljanskom povijesti? Čemu se to sve ovdje nabraja?

Mislimo, da se ne smije posve smetnuti s uma i to, da organ narodnoga muzeja čitaju i ini mnogi naobraženi čitatelji, koji nijesu baš po svojoj struci povjesničari, pa se zato ne može od njih zahtijevati, da znadu u tančine povode i razloge ove borbe za investituru. No kad bi i taj razlog valjalo ignorovati, tad bi još uvijek ostalo nešto, što mora zanimati i naše domaće historičare. — Usudili bi se n. pr. upitati: imade li historičara megju Hrvatima i Srbima, kojemu nije pala na um misao, pitanje: Kako to, da su balkansko-slavenski vladari, Zvonimir i Bodin, pa i neki drugi vladari manjih država prionuli uz papu, dok se je njemački car s njim zaratio tako rekavši na život, a engleski kralj Vilim osvojitelj odbija da se prizna vazalom papinskim, ma da se inače izjavljuje pripravnim, da mu bude poslušan[2]).

A je li se na ovo zanimljivo pitanje, ne ćemo reći odgovorilo, već barem samo kušalo odgovoriti? — Što je nama poznato, o tom još ništa slična u domaćoj literaturi ne nagjosmo; u tugjoj pak ni pogotovo. — Razlog je tomu taj, što nas u ovom pitanju vrela tako rekuć posvemašno na cjedilu ostavljaju, pa nam odgovor zadaje golema truda. — No mi ne ćemo niti toj poteškoći da se ukljanjamo s puta, jer bijasmo svjestni velikih poteškoća već onda, kad smo se odlučili, da u opće ovo djelo

---

[1]) Mi smo već naveli jednom značajnu izreku na kruni, što ju je Gregorij poslao protu-kralju Rudolfu (Petra dedit Petro Petrus coronam Rudolpho); a sad evo navagjamo, što poručuje iz sedmoga koncila: „Quapropter... Henricum, quem regem dicunt... excommunicationi subjicio... et iterum regnum Teutonicorum et Italiae... interdicens ei, omnem potestatem et dignitatem illi regiam tollo... Ut autem Rudolphus regnum Teutonicorum regat... dono, largior et concedo. — Migne, označeno djelo str. 818.

[2]) Hubertus legatus tuus, religiose pater, ad me veniens ex tua parte, me admonuit quatenus tibi et successoribus tuis fidelitatem facerem, et de pecunia quam antecessores mei ad Romanam Ecclesiam mittere solebant, melius cogitarem: unum admisi, alterum non admisi. Fidelitatem facere nolui, nec volo, quia nec ego promisi, nec antecessores meos antecessoribus tuis ita fecisse comperio .. Orate pro nobis (završuje kralj pismo) et pro statu regni nostri, quia antecessores vestros dileximus, et vos prae omnibus sincere diligere et obedienter audire volumus. — Migne, označeno djelo str. 748.

Kako se odavle razabire, Vilim ne će „fidelitatem facere", ali inače hoće rado „obedienter audire", t. j. on ne će da priznaje političke kakove supremacije nad sobom, da se prizna vazalom, ali se inače in spiritualibus pokorava.

pišemo. — Mi ćemo barem pokušati da barem nešta svjetla u ovu neistraženu tačku u našoj povijesti unesemo, jer nam je želja da ispunimo i ovu prazninu u balkansko-slavenskoj prošlosti, budi tek za nuždu, dok štogod boljega dogje.

Reforme Gregorija VII. i Duklja.

Položaj dukljanskoga klera.

Gregorijeva era započinje, kako smo već negdje spomenuli, mnogo prije, no je on papinsku stolicu zasjeo; gotovo dvadeset godina prije svoje intronizacije započima on da inspirira svoje predšasnike. Uzmemo li pako, da to njegovo doba (po značaju) traje još i poslije njegove smrti, to onda stoji, da u to doba pada cijelo Mihajlovo i Bodinovo vladanje.

Kakovo je stanovište zauzeo Mihajlo, a onda Bodin spram pape i njegovih reforama, to smo već prigodice spomenuli. Nu sada gdje govorimo o dukljanskom kleru, pruža nam se prilika, da na to odgovorimo i sa nutarnjim razlozima.

Mi smo dosta jasno prikazali moć i sjajni položaj klera u poglavitim zapadno-kršćanskim državama, pa smo vidjeli, da je u Evropi bio običaj, da se crkve nadaruju zemljištima; da su tim teritorijalnim prednostima rasle i političke povlastice, i da je u tomu napokon ležao sukob izmegju crkve i države. — Pitanje je sada, je li bilo tako i u Duklji?

Da ni slavenski vladari na Balkanu ne čine iznimke od općega običaja u Evropi, već da i oni nadarivaju crkve i samostane, množe im posjede i time dižu svoj upliv, — za to imamo pismenih i diplomatičkih svjedočanstva. Ta eno čuli smo što pripovijeda Toma, spljetski arhigjakon, o načinu, kako su hrvatski vojvode („duces“, dakle dok je još Duklja pripadala pod Hrvatsku) „častili“ crkvu „donantes ei praedia et possessiones multas, decimas et oblationes“, što mu najbolje potvrgjuje povelja spljetskoj crkvi od Trpimira. A poslije naslijedili su taj primjer i dukljanski kraljevi. Tako je n. pr. Radoslav I. sagradio jedan samostan i daruje ga benediktinskomu redu na otoku Lokrumu[1]); a i sam kralj Bodin darova godine 1100. jedno selo (sv. Martin) u Šumetskoj dolini kraj Dubrovnika istomu samostanu[2]).

U domaćoj kronici iz XII. stoljeća, što nam ju je Marko Marulić na latinskom jeziku sačuvao, nalaze se dosta tačno pobilježena prerogativa klera. Tu se nabraja:

---

[1]) Ego Radoslauus rex... cum uxore mea Julia et filio Branislauo volo quod construator monasterium in Baleni et detur monachis sancti Benedicti de Lacroma. — Kukuljević, Codex diplom., I., str. 118.

[2]) Kukuljević, Codex diplom., I., str. 188.

1. niko ne smije usurpirati prava crkve;

2. niko ne smije kleriku nepravde nanašati;

3. niko ne smije protiv crkvene slobode štogod poduzimati, već se sva prava i povlastice klerika imadu opravljati po odredbi crkvenih glavara;

4. ko bi se usudio protivno ovoj ustanovi raditi, kazniće se kao da je uvrijedio kraljevsko Veličanstvo[1]).

Koji je dakle smisao ovih ustanova po našem običnom popularnom shvaćanju? Tu se mora svaka tačka u savezu sa ostalima tumačiti. Prema tomu bi bilo:

Prva tačka, da se crkvi na neki način ne smije ništa uzeti.

Druga tačka ne bi imala velike važnosti u običnim okolnostima, jer to vrijedi za svakoga državljanina; nu što se tako visoke kazni odregjuju za uvredu svećenika, kao da je uvrijegjen kralj, dalo bi se tim protumačiti, da je ovo bilo ustanovljeno na zaštitu latinskoga svećenstva, koje nije bilo rado gledano, već upravo omraženo u narodu radi proganjanja omiljele slavenske liturgije.

Treća tačka ima taj smisao, da se klerika ne može tužiti pred redovitim svjetovnim sudom, već kod pretpostavljenih crkvenih oblasti. A valjda je to i ona „immunitas“ njemačkih biskupa, po kojoj na crkvenom teritoriju može sud izvršivati samo od crkve postavljeni činovnik.

Ovaj privileg, da klerik dolazi pred duhovni sud, bio je kod nas od velikog zamašaja. Ovime su bili izručeni popovi glagoljaši vlasti latinskih biskupa, tako da ih kralj nije mogao uzeti u zaštitu. Da je ovo bilo moćno sredstvo za ugnjetavanje narodne liturgije, o tom ne može da bude dvojbe, jer koliko se je ovime moglo proganjati narodno svećenstvo, toliko se je latinsko i grčko moglo protežirati.

Četvrta tačka je jasna sama po sebi.

Ova kronika pripovijeda, kao da je tako bilo odregjeno bogzna od kada, od vajkada, od onda kad je „kralj Budimir“ (onaj isti, koji se kod popa Dukljanina „Svetopelek“ zove) razdijelio kraljestvo u razne pokrajine; nu tako nije bilo. — Ove ustavove nose na sebi biljeg, da su nikle ili barem dozrele u Gregorijevo doba. — Mi bi mogli navesti više primjera iz pred-Gregorijeve dobe (vidi u Rački, docum. hist. croat.), gdje se kazne odregjuju za zločince, koji bi crkvi što oteli, ali nigdje nije ta kazna jednaka kazni laesae Majestatis.

---

[1]) Praeterea regis edicto cautum est, ne quis illius ecclesiae jus usurparet, ne quis clerico injuriam, faceret, ne quis adversus ecclesiasticam libertatem ire praesumeret: sed ut omne clericorum jus atque potestas praepositorum ecclesiae arbitrio diffiniretur: laese Majestatis reus esset, si quis contra attentare auderet. — Ap. Lucium, str. 306.

Da je na ovaj način ugled i utjecaj svećenstva porastao, o tom ne može da bude sumnje; a to svjedoči i ona uspješna intervencija klera prigodom prvoga gragjanskoga rata izmegju kralja Bodina, te kralja Radoslava I. i njegovih sinova; pa zatim „oštro korenje“ u drugom gragjanskom ratu, što sluša zlobne savjete svoje žene, te „predbacivanje“ što je dao ubiti rogjake.

No uza sav taj ugled nije se dukljanski kler, naročito viši, nikada mogao razviti do političkoga faktora od one znamenitosti, kako to vidimo u Njemačkoj. To nam postaje sasvim ponjatno, samo ako sebi predočimo okolnosti, pod kojima se je biskupska vlast u Duklji razvijala.

Prvo, što nam valja pri tom promatranju uzeti na oko, jest to, da su u Duklji bila dva bogoslužja, dvije liturgije: narodna (staroslovenska) i unešena tugja, narodu silom nametavana pa s toga manje obljubljena — latinska (i grčka). — Razumijeva se samo po sebi, da se tuj dvostrukom mjerom mjerilo. U Duklji se je protežirala vazda slavenština, kako smo to već prije izveli. — U ono pak vrijeme, kad su se zaključci stvarali, da se slavenskomu svećeniku ne smije dopuštati niti da misu čita, niti da se rede novi glagoljaši, posve je sjegurno, da se nije dopuštalo ni pogotovo da zauzme kakovo više mjesto u crkvenoj hierarhiji, a kamo li biskupsko. Prema tomu je jasno, da su biskupi u Duklji bili manje više neslaveni, poglavito članovi u primorskim gradovima obitavajućih Talijana i Grka.

Nadalje valja znati, da je istočna obala Jadranskoga mora dugo potpadala politički pod vlast bizantinsku, dok je nutrašnjost bila u rukama Dukljana. Dok je pak tako bilo, dotle nijesu sjegurno dukljanski vladari potpomagali biskupe tugje države. Zato možemo sa sjegurnosti uzeti, da se biskupska vlast i imetak — ma koliko to i stajalo visoko u gradovima i u primorju nuz more — u nutrašnjosti zemlje nije od velike kakve vrijednosti bilo. A poslije kad su kopnene vlasti: Hrvatska, a onda Duklja, u svoju sferu pritegle i primorje sa gradovima, ostala je još uvijek jedna velika oznaka bivše političke i aktuelne narodnosne razlike — latinska i grčka liturgija na jednoj, a slavenska na drugoj strani.

No ma da i jest bila odstranjena politička razlika izmegju kopna i primorja, kad su Hrvati i Dukljani proširili svoje megje duž cijeloga skoro Adriatika, zato nijesu ipak prestale liturgičke oprijeke. A da su i ovdje domaći vladari dvostrukom mjerom mjerili, ostavio nam je dokaz Toma arhigjakon. Očevidnom nenavisti pripovijeda on, kako je „episcopus croatensis“ imao kud i kamo veće posjede i veći ugled na dvoru i državi, nego sam mitropolita spljetski.

A kako su radi toga bili kivni latinci na glagoljaše, najbolje dokazuje Toma sam sa svojom bajkom o papi i glagoljašu Cededi. — Mržnja, nenavist

i prezir napunjao je dušu ovih „Rimljana“ spram slavenskoga klera, a mržnja im se je vraćala mržnjom od strane glagoljaša i naroda. Narod nije trpio nametavanja tugjim jezikom, što najbolje svjedoče strogi artikuli II. spljetskoga sabora, pa zato je i teško uzeti, da bi bili mogućnici (hrvatski i dukljanski) obdarivali talijanske svećenike iz gradova, već je tu ljubav ragje iskazivao svojim domaćim glagoljašima.

Kako dakle „episcopus croatensis“ dokazuje, hrvatski vladari jesu doista zapostavljali ove primorske talijansko-grčke biskupe, a protežirali svoje domaće. Ali to se nije dogagjalo samo radi liturgije, već i iz političkih razloga, koje su sami ti biskupi prouzrokovali.

Ne mogavši dalmatinski gradovi da ostanu dulje pod bizantinskim gospodstvom, radi pritiska od strane Hrvata, a preslabe zaštite od strane Bizantinaca, radili su sve što su mogli, da ne spadnu pod Hrvate, pa su se za to dogovarali i vezali sa svim neprijateljima s onkraj Adriatika. Ako su usprkos svemu tomu ipak pod Hrvate spali, tada su uvijek konspirirali i uvijek očijukali preko sa Venecijom, pa čim bi se zgoda pružila, — eto ih preko noći u taboru hrvatskih neprijatelja. U svim pako ovakim zgodama igrali su biskupi uvijek prvu rolu. Videći pak hrvatski kralji, a poslije i dukljanski vladari, kojim duhom dišu ti vječni „Rimljani“; videći, da je to na neki način upravo pogibeljni po državu elemenat, morali su gledati u vlastitom interesu, da politički upliv ovakih nepouzdanih državnih velikaša ne prelazi preko zidina onoga grada, u kojem su biskupovali.

Evo ovo je bio bez sumnje takogjer jedan veliki razlog, zašto su hrvatski vladari pazili, da moć biskupa preveć ne poraste.

Sve ovo pako vrijedi i za Dukljane, samo s tom razlikom, da oni imadu s početka više posla sa bizantinskim, grčkim duhom, radi susjedstva sa dračkom temom i preko Adriatika sa bizantinskom Longobardijom i Apulijom, a poslije takogjer i sa latinskim življem.

Nadalje razlog, zašto su hrvatski i dukljanski vladari morali nastojati, da lokalizuju moć primorskih biskupa na same gradove, ima se tražiti i u tome, što su gradovi sami birali sebi biskupe izmegju svoje sredine. Pri tomu pak kralj nije mogao inače da upliva, nego ako je imao u gradu sklonu si stranku. Nu ovakova stranka bila je redovito u manjini. — Na taj način bio je biskup skroz i skroz eksimiran ispod svakoga nadzora kraljeva. Gradsko vijeće imalo je kud i kamo više upliva na rad biskupa nego kralj, pa je onda sasvim razumljivo, da hrvatski i dukljanski vladari nijesu mogli da stvaraju u državi nekakvi mogući faktor od ljudi, koji su im se pokazivali u svakoj zgodi nevjernima, a nijesu bili na dohvatu kraljevskoj vlasti.

Borba za investituru i Duklja.

Odavle se eto vidi, da dalmatinskim biskupima nije podjeljivao investituru hrvatski kralj (a tako mora da je bilo i u Duklji), već gragjani dotičnoga grada, gdje je bio biran biskup. (Mi bi danas rekli, da je bio grad „kolator".) — U Njemačkoj pako bilo je sasvim obratno, kako smo vidjeli. Tamo je kralj podjeljivao biskupsku palicu.

Kada je na to proglasio papa Gregorij VII., da on uzima investituru u svoje ruke, te da su izopćeni oni biskupi, koji bi primali od koga drugoga investituru, — to tim dukljanski vladari nijesu tako rekuć ništa izgubili. To je bio udarac samo za gragjane, koji su dosada tu vlast imali u svojim rukama. Dapače za kralja Bodina i Zvonimira bilo je to samo povoljno, jer su oni, kako su bili na papinskom dvoru dobro gledani, kod pape mogli lakše ishoditi, da se ne investira i konsekrira neprijatna osoba za biskupa, nego što se prije moglo ishoditi u gragjana.

Evo ovo bi bio jedan, odnosno drugi važni razlog, za što Duklja nema razloga da se iznevjeri papi Gregoriju VII. Dapače, to bi bio prije razlog, da mu se privine, sve kad i ne bi bilo drugih privlačivih momenata u papinoj politici, kako ih je u istinu bilo. Barem ih bijaše za Duklju.

U Gregorijevoj politici bilo je još jedno načelo izrečeno, koje je bilo podobno, da sve manje i slabije za sebe predobije. Papa je na ime proglasio jednakost, jednakopravnost i bratinstvo svih država, bez obzira na njihovu jakost i veličinu.

Sva kraljestva feuda su sv. Petra; komu preda papa krunu, taj postaje vazalom Petrovim i ne može biti više ničijim na svijetu.

Najjasnije je taj princip protumačio papa u odnošaju sa ugarskim vladarima Salamonom i Gejzom.

Salamun bio je došao na prijestolje Ugarske pomoću njemačkoga cara Henrika IV., pa je za to morao priznati njemačko suzerenstvo. — Čuvši za to papa, ljuto ukori Salamona, kako može priznavati njemačkoga cara gospodarom Ugarske, kad je ona leno sv. Petra, i zagrozi mu se, da ne će dugo vladati, ako pogrješku ne ispravi i prizna, da je kraljestvo, kojim vlada, dar apostolske stolice a ne njemačkoga cara[1]). — Još tačnije to izriče papa u pismu na Gejzu I., koji je bio Salomona protjerao, pa sam kraljestvom zavladao. — Mislimo, da ti je znano — piše Gregorije Gejzi — da Ugarska treba da živi u svojoj vlastitoj slobodi kao i druga plemenita kraljestva, te ne smije biti podložna nijednom vladaru koje druge

[1]) ...tu ipse, si justitiam vis attendere, non ignoras, videlicet te non aliter eam habituram, nec sine apostolica animadversione diu regnaturum, nisi sceptrum regni quod tenes, correcto errore tuo, apostolicae, non regiae, majestatis beneficium recognoscas... — Migne, označeno djelo str. 373.

države osim svetoj općenitoj majci rimskoj crkvi, koja sve svoje podložnike ne smatra robovima, već ih prima kao rogjene sinove[1]).

Vladari drugoga reda imali su dakle dovoljno razloga da pristanu uz papu, jer je on proglasio jednakost i bratinstvo svih kršćanskih vladara i naroda: on veli, da su ovi svi „filii matris Ecclesiae", dakle braća megju sobom. — Ovaj evo od rimske stolice proglašeni princip privlačio je onamo ne samo Dukljane, nego i Hrvate, Ugre, Čehe, Poljake; a poslije Srbe i Bugare, kad su išli za tim, da sa sebe stresu bizantinsko gospodstvo.

No što se je manjim vladarima činilo pravednim i časnim, to su smatrali silnici uvredom i poniženjem. Tako vidimo, gdje Vilim odgovara kratko i suho „nolin, nec volo"; a njemački kralj, koji je držao, da je njemu kao riskomu caru papa ono, što je bizantinskomu vazileusu carigradski patrijar, t. j. prvi podanik — nije se mogao sprijateljiti sa mišlju, da bi on mogao biti vazalom svoga podanika. — I tako eto, ako je papin nazor o investituri direktno dirao u vlast carevu, vrijegjao je nazor o jednakosti svih vladara ponos njemačko-rimskoga imperatora.

Svega toga nije bilo u dukljanskih vladara, pa je tako papina politika sadržavala mnogo toga, što je njima dolazilo u prilog, a ničega nije bilo što bi ih ugrožavalo. A to je eto i uzrok, radi čega balkanski vladari rado pristaju uz papu.

Osim svega toga sadržavala je Gregorijeva politika još nešto u sebi, što je moglo vladarima veliku potporu pružiti u njihovom odnošaju spram vazala.

Proglasivši papa načelo, da je svako kršćansko kraljevstvo svojina sv. Petra, te da kraljem može postati samo onaj, koji kraljevstvo primi kao beneficij sv. stolice — dao je on time kraljevima fundamenat, na kojem se je dala kraljevska vlast do nedogledних granica ojačati. — Uzmimo kao primjer hrvatsko i dukljansko kraljevstvo. — U Hrvatskoj upravljalo je nuz kralja još sedam banova, koji su se svi dičili kao našljednici one sedmero braće, što su doveli narod na jug. Ovi su smatrali sebe jednakopravnima sa kraljem. Oni su kralju priznavali samo prvenstvo u ratu i časti, ali ne u vlasti. Oni su držali, da kralj kraljuje samo od njihove dobre volje i dok to oni hoće. — No kako je to sasvim drugačije izgledalo i moralo zvučiti u ušima ovih velikaša, kad je Zvonimir, oslanjajuć se na papu, isticao, da je on kralj milosti Božjom i „dobrotom" „darom" sv. Stolice, a ne „privolom i izborom klera i naroda"? Ovime

[1]) Notum autem tibi esse credimus regnum Hungariae, sicut et alia nobilissima regna in propriae libertatis statu debere esse, et nulli regi alterius regni subjici, nisi sanctae et universali matri Romanae Ecclesiae, quae subjectos non habet ut servos, sed ut filios suscipit universos. Quod quia consaguineus tuus (Salomon) a rege Teutonico non a Romano pontifice usurpative obtinuit, dominium ejus, ut credimus, divinum judicium impedivit... — Migne, označeno djelo str. 414.

je pružio papa svojim odanim kraljevima na uzdarje novo pravno stanovište, kojim je izručio plemstvo u ruke kraljevima, dok je prije obratno bilo.

Kako u Hrvatskoj, bilo je to nužno, možda još i više u Duklji. Mi ćemo na to odmah doći, čim budemo govorili o plemstvu u toj državi.

No ali i kad svega toga ne bi bilo, pa kad bi se Mihajlo i Bodin bili privinuli uz papu, zar bi to bilo kakovo čudo, kad znamo da su sami ruski (dakle istočno-pravoslavni) vladari (iz Černigova, Novgoroda i Kijeva) podvrgli se Gregoriju, da odluči, kojemu pripada kruna? Zar bi to bilo nešta nečuvena, dok se znade, da je Gregorije skinuo i protjerao Boleslava Smjeloga iz Poljske, a da i ne spominjemo, u kakvi je tjesnac doveo samoga silovitoga cara Henrika IV.

Zaista, pristati uz ovakovoga papu, koji je silovite rušio, poput Zeusa, koji juriša na titane, i koji je čednima mogao toliko pomoći i zaštititi ih, nije bila ni sramota, ni poniženje po Bodina, da je uza nj pristao, već je to bila prije zgodna i mudra politika.

Mi smo ovime razložili odnošaj Duklje spram sv. Stolice i rasvijetlili smo, koliko smo mogli, stanje i položaj klera u toj državi. — Svršiv dakle time, prelazimo da koju reknemo o drugom važnom faktoru u državi — o plemstvu.

Plemstvo u Duklji.

Politički moćniji faktor od klera bilo je u Duklji plemstvo.

Kad govorimo o plemstvu u Duklji, tad moramo imati pred očima dvije dobe i dvije vrste plemstva. Prva doba pada, dok je Duklja bila još provincija hrvatskę države, a drugo doba nastaje, kad se je ta provincija razvila u posebnu državu. Plemstvo pako valja dijeliti u više ili kraljevsko dvorsko i u niže ili narodno.

Prvobitno, dok je Duklja bila provincijom, šiljali su hrvatski vladari svoje rogjake onamo za bane, a pod ovima su bili stotnici, njih sedam na broju[1]). Ovo je bilo dvorsko plemstvo i državni činovnici. — Osim ovih imenovao je kralj župane izmegju odličnijih ljudi u narodu, koji su opet imali svoje satnike[2]); a to je bilo narodno plemstvo.

No kada se je Duklja razvila u posebnu državu, kada se je prijašnji ban pomaknuo na mjesto kralja — tada su, rekli bismo, i sve prijašnje časti u Duklji avanzirale za jedan stupanj na više.

---

[1]) Unaquaque autem in provincia banum ordinavit (Svetopelek), id est ducem e suis consanguineis fratribus... dedit autem unicuique bano, id est duci potestatem sub se habere septem centuriones... — Presbit. Diocl., ap. Lucium, str. 290.

[2]) ...et Supanos, id est comites, et setnicos id est centuriones ex nobilioribus earundem provinciarum (ordinavit)... Comitibus vero, id est Jupanis jussit sub se habere unum setnicum. — Na označenom mjestu.

Postavši Duklja samosvojnom državom, uredi se po primjeru Hrvatske, te pridrža prijašnje institucije i običaje. Kao što je prije kralj slao u provincije svoje rogjake za bane, tako uzmu dukljanski vladari slati svoje rogjake u dukljanske pokrajine. Za to imamo primjer poslije smrti Vojslavljeve: majka ostane kraljicom, braća odu u pokrajine. No jer su te pokrajine bile od prilike istoga opsega kao nekoć županije, to ovi namjesnici nisu faktično bili ino no župani; no da bude razlike od običnih župana, koji su bili kako rekosmo narodno plemstvo i da se istakne, da su ovi novi župani kraljevskoga roda — uzeše se nazivati „knezovima“. A time kako spomenusmo avanzirala je i ta čast za jedan stupanj.

Poslije Vojslava umnožio se je njegov rod na toliko, da su članovi vladarske obitelji gotovo sva županska mjesta zaposjeli, tako da župana iz naroda nije ni bilo. Jedino plemstvo, što je iz naroda proisticalo, bili su satnici (setnici). — U to vrijeme postaje klasiranje plemstva još jasnijim. — A ako hoćemo da tačnije stvar prikažemo, mogli bismo to niže plemstvo posve ispustiti, pa reći, da je Duklja bila krcata puna najvišega plemstva. Jer što je bilo to niže plemstvo, ti stotnici, no odličnije sluge tih kraljevskih prinčeva? — Toliko pak mnoštvo malih kraljića mora da je bilo vrlo nesnosno po dukljanske vladare, pošto su ovi držali po tadanjem nazoru, da su oni upravo na onaj način „Dei gratia“ kraljevi na svom komadu, kako je bio kralj u čitavoj državi. — Već je Mihajlu bilo teško na svoja tri četiri brata, ali kud i kamo bilo je teže Bodinu sa svojih petnaest šesnaest rogjaka (Radoslav sa svojih osam sinova, Branislav sa svojih 6 sinova, pa jedno tri četiri sinovca Bodinova). Ako je već sam taj broj visokoga toga plemstva morao zadavati brige, to je njihov položaj, koji su zauzeli za kratkoga vladanja Radoslavljeva, morao tu brigu još podvostručiti. Znamo, da je Radoslav imao osam sinova, a nema sumnje, da je megju te svoje sinove podijelio najjače župe i županije. To je bio eto razlog, da je Bodin već pri nastupu svoje vlade osjetio svu moć svoga plemstva. Pa doista, vidjeli smo to; Bodin nije silom upokorio i podložio ove svoje rogjake, već pomoću klera i naroda sa kompromisima. Nema sumnje, da se je to plemstvo sada još i više u mnijenju utvrdilo, da kralj nije kadar ništa protiv njega poduzeti. — Što je kralj mislio, o tom nemamo dugo nikakvih vijesti; jedino to će biti sjegurno, da je mirno gledao moć svoga roda, dok je bio zapleten u ratove. A Bog zna, nije li on te ratove poduzimao i za to, ne bi li našao, gdje bi braću nastanio i iz Duklje izveo.

Odatle bi se dalo zaključivati, da je bila u Duklji državna vlast vrlo decentralizovana još dugo i za vlade Bodinove. Istom nakon jedanaestgodišnjega rata kao da je kralj odlučio, da malo jače pritegne vlast

u svoje ruke. — No i sada njegov postupak pokazuje, kao da se nije usugjivao otvoreno udarati. Istom prevarom i na vjeru uhvati po svoj prilici one, koji su mu bili najopasniji, pa ih zatvori kao jamce, da bude sa njihovom braćom i sinovima mogao povoljnije ugovarati. A kada se je na to njegov rod sa svojim satnicima iselio iz Duklje u Dubrovnik, nema sumnje, da nije bio niko sretniji od Bodina. Sada je on podijelio ispražnjena mjesta ljudima iz naroda, koji su bili skloniji vjerovati, da je kralju dana vlast jedino od Boga i sv. Stolice, te da po tom nije ni odvisan od drugih faktora osim ovih. — Rodbina pako kraljeva, iselivši se iz Duklje, ode u Carigrad, da konspirira proti svomu kralju i svojoj domovini, kojoj će napokon i grob iskopati. — Za života Bodinova nijesu ipak ništa poduzimali: Aleksij bio je zaprijećen.

Kralj Bodin očistivši zemlju od moćnoga plemstva, udario je temelj, na kojem se je mogla kraljevska vlast ojačati do apsolutizma. No do toga nije došlo, jer je Bodin prekratko vrijeme živio, a njegovi mladi sinovi, od kojih najstariji nije bio dostigao ni dvadesetu godinu, kad im je otac umro, nijesu bili podobni, da udare putem, kojim je otac njihov toli smjelo stupao.

Toliko od prilike — iz malo vijesti uz mnogo truda — o plemstvu. A sada još koju o narodu.

Narod.

O prostom narodu, puku — imamo još manje vijesti, nego o ičemu drugomu. No kad narod ne mijenja tako lako svoga značaja i zanimanja, to će biti vjerojatno, da se tu kroz vijekove nije mnogo promjena dogodilo. Kao danas, tako je bio i nekoć narod u nutrašnjosti zemlje poljodjelac. Bavio se je dakle poglavito ratarstvom i stočarstvom, a kućna industrija bila je ograničena samo na proizvode onih predmeta, što ih je kod svoga zanimanja trebao i koliko je trebao. Znajuć dakle sve, što je trebao u kući, nije išao za tim da producira više nego treba, pa da kupi ili zamijeni za ono, čega nije trebao. U takvim okolnostima nije se razvijala niti industrija niti trgovina. Narod je živio jednostavno i jednolično, za živit je imao, a za drugo nije poznavao brige — ignoti nulla cupido.

Manje monoton bio je život naroda uz more, u primorju. — Ovdje more vabilo narod, da se malo dalje odvaži preko praga svoje kućice.

Narod se je ovaj dao rano na gusarenje, te je bio dugo vremena strah i trepet susjednih Mlečana i dalmatinskih gradova. Kako mu je bila postojbina uz more krševita, morao je tražiti inoga dohotka, a najlakši i najunosniji je bio budi gusarenje, budi harač od trgovačkih lagja. Taj je zanat cvao primorcima, dok je u zemlji vladao koji ratoborni vladar n. pr.

ban Domogoj, koji je bio kadar da svoj sili Mlečana odoli. No jesu li Mlečani nadvladali ili Bizantinci, tad ovima gusarima nije preostajalo ino, nego da se mučnijega, a manje unosnoga posla prihvate; tada su se morali dati na trgovinu i ribarenje. A trgovali su po svoj prilici ribom i surovinama.

Trgovali su pako ponajviše sa susjednom južnom Italijom, poglavito Apulijom. To nam svjedoči izričito Andrija Dandolo onim primjerom, kad je dužd Petar II. Orseol, osvajajuć dalmatinske gradove, zarobio četrdeset Neretvana, koji se vraćahu sa trgovine iz Apulije.

Onamo su naši primorci tim radije zalazili, što je ondje bilo sijaset suplemenika. Već za Karla Velikoga spominju se u Apuliji Slaveni, pače i kao svjedoci na poveljama. Za vrijeme Ljudevita Njemačkog i cara Bazilija I. Macedonca, kad su ovi navaljivali zajednički na grad Bari, da ga otmu Saracenima, posvadiše se Latini sa Grcima, a ovi potonji oplijeniše Apuliju, našto Ljudevit predbacuje Baziliju, kako je nepošteno poharao — veli Ljudevit — „Sclaviniam nostram“. Tako se je na ime zvala jedna pokrajina u samoj južnoj Italiji kroz koja tri vijeka. Oko godine 926., veli Lupus protospatarij, da je Mihajlo „rex Sclavorum“ osvojio ondje Sipont. — A to sve svjedoči, da su se primorski Slaveni rano upoznali sa Italijom. — Iz svega toga dalo bi se zaključiti, da se je primorski narod rano primio i trgovine; no je li se uza to i kakova industrija razvila, teško je saznati. Spomenika barem o tomu ne čitasmo.

Ustav, uprava i sudstvo, zakoni, financije, vojska.

Dok je bila Duklja provincijom, stajao joj je na čelu ban sa svojih sedam satnika. U njegovoj ruci bila je vrhovna sudačka instancija, veliki dio administracije i vojske. On je bio u svojoj provinciji ono, što satrapi u persijskim ili pretori u rimskim državama. No ovolika decentralizacija državne vlasti činila se je kraljevima odveć pogibeljnom, jer je ovakovom banu trebalo samo jedan korak učiniti, pa je mogao postati potpuno neodvisan od kralja. Da ne bi dakle kola banska odveć naglo svojim putem poletila, ustanoviše kraljevi novu instituciju, koja je imala fungirati kao zavor na tim kolima. Nuz bana postaviše oni i po kojega župana, koji je bio immedijatan t. j. potpuno eximiran ispod banske vlasti i podvrgnut direktno kralju[1]). — No ovo se imade svakako novijom institucijom smatrati. Prvobitno bio je ban prema vrhovnom gospodaru samo u

[1]) ...banis autem sive ducibus nullam rationem facerent (ordinavit Svetopelek), sed unusquisque, sed unusquisque teneret et dominaretur (ex) jupanis earumdem provinciarum ac regionum, sed solo regi rationem redderent... — Presbit. Diocl., ap. Lucium, str. 290.

suzerenskom odnošaju, a istom iskustvo rodilo je nešto kasnije ovo proširenje županske vlasti.

Ovako imao je kralj i mimo bana u provinciji svoje eksekutivne organe, te je tako direktno utjecao u poslove provincije. Ovime je bila dvostruka svrha postignuta; institucijom banske časti učinilo se je, da se država nije cijepala u bezbroj sitnih županija; a županskom vlasti postiglo se je to, da se je državna jedinstvenost i državna centralizacija konkretnije realizovala, te eventualna apostazija banova dobrano oteščala.

Evo ovako je bilo u Hrvatskoj. Kad se je pako Duklja od Hrvatske odcijepila i postala državom, uredila se je po primjeru matere zemlje. — Zato vidimo, gdje pop Dukljanin — koji, izvukav se iz kaosa i konfundiranja hrvatsko-srpsko-dukljanske povijesti, piše samo o Duklji — nabraja iste institucije za Duklju, koje spominje i Marulićev kronista, koji piše o hrvatskoj državi.

Ovaj dakle ustav spominje Dukljanin kao valjan za Duklju, a Marulićev ga kronista spominje kao za Hrvatsku stvoren. No oba suglasno pripovijedaju, da se taj ustav kao i mnogi drugi zakoni (izdani od Svetopoleka po Dukljaninu, a od Budimira po Marulićevom kronisti) nalaze zapisani u knjizi „Methodes", koja da se nalazi u Hrvatskoj[1]).

Kako se odatle vidi, bio je taj zakonik poznat i Dukljanima i Hrvatima, a to svjedoči, da su u njemu sadržane ustanove imale jednom vrijednost u jednoj i drugoj zemlji.

No ako je Duklja primila i ovu županski instituciju, u onom obliku kako je bila u Hrvatskoj, to bi se ipak usudili podvojiti, da je kroz ovo vrijeme bila ta institucija u krijeposti, makar nam to pop Dukljanin i pripovijeda, tako da bi se činilo, e se nikad nije na tomu ništa mijenjalo. — Vjerojatno je, da je tako bilo za starijih dukljanskih vladara sve do Vojslava, pa onda za Bodina i to od onoga vremena, kad je ovaj očistio zemlju od mnogobrojnih knezova; vjerojatno je dakle, da je bilo tako, dok su bili u pokrajinama namjesnici iz nekraljevskoga roda. No iza smrti Vojslavljeve prestala je ta institucija bez ikakve sumnje. Braća su se razdijelila kao jednakopravna, gdje nije imao nijedan brat prava, da ima svoje činovnike u državi, koja mu nije pripadala.

Ovo se je i poslije uzdržalo, osobito poslije Radoslava, pa je to morao priznati i Bodin, jer je bio prisiljen, da sa rodbinom kompromise sklapa. — Poslije pako, kad je Bodin iza emigracije rodbine druge župane iz

---

[1]) ...et bonos mores instituit, quos qui velit agnoscere, librum Sclavorum, qui dicitur Methodius legat... — Presbit. Diocl., ap. Lucium, str. 290.

...alias praeterea leges ac scita sanxerunt, quae nunc referre longum foret, habentur autem in libro, qui est in Croatia dictus Methodas, quem latine rationale possis dicere. — Marulić, ap. Lucium, str. 306.

naroda postavljao, onda je mogao tu staru instituciju opet uvesti, a ta se je manje više uzdržala valjda do Dukljaninovih vremena, pa ju za to on spominje kao vazda neprekidno važeću.

Uzmemo li sada gore spomenuti ustav za podlogu, mogli bismo reći, da je Duklja bila konstitucionalna monarhija. — Dakako da sebi ne možemo predstavljati tu staru konstitucionalnu državu u današnjoj formi. Ali današnji princip bio je u njoj izražen: vladar je sa narodom dijelio suverena prava države. Tako je barem moralo biti do časa, kad je plemstvo emigriralo, te uzimajuć, da je ovo representiralo narod. — To svoje pravo pokazao je narod (odnosno plemstvo) odmah poslije smrti Mihajlove, kad je izabralo kraljem brata njegova Radoslava I., premda je volja Mihajlova bila, da mu bude nasljednikom sin Bodin, što je najjasnije tim očitovao, što ga je sebi učinio suvladarom još za života. — A to isto pravo dokumentirao je narod i poslije smrti Bodinove, izabravši za kralja Bodinova brata Dobroslava, a ne sina, kako je to on želio.

Uprava i sud.

Toliko o ustavu, a sada nešta o upravi i sudstvu.

I ovdje valja da razlikujemo dvije dobe: Duklju kao provinciju i kao državu. Pa i ovdje moramo govoriti o prvoj, da uzmognemo razumjeti drugu.

Kao u prvoj tako i u drugoj dobi bila je uprava i sud zajedno konfundirano, kao po svoj Evropi, tako i u Duklji. Odjeljenje sudstva od uprave moderna je stečevina najnovijeg vremena, za to što slična ne smijemo očekivati u onoj dobi nigdje pa ni kod nas. U rukama župana i bana bila je uprava i sudstvo. Za rukovogjenje toga posla imali su svoje organe — stotnike ili satnike (setnike)[1]).

Sudstvo.

Što se suda tiče, o tom govore naši ljetopisci ovako:

„Svakomu banu dade (Svetopelek) sedam satnika, koji će narodu pravedno i nepristrano suditi.... i županom zapovijedi, da imadu pod sobom po jednoga satnika, koji će s njima suditi“[2]).

---

[1]) Dedit autem unicuique bano... centuriones, qui recte ac juste populum judicarent et tributa acciperent et banis praesentarent. — Presbit. Diocl., označeno djelo str. 290.

...insuper magistratus officiaque dividentes, qui provinciam regerent, exigerentque vectigalia a ducibus constituta, quaeque regno plebique expedientia providerent. — Marulić, ap. Lucium, str. 310.

[2]) ... unicuique bano id est duci (dedit)... septem centuriones qui recte ac juste populum judicarent... jupanis jussit habere (sub se) unum setnicum, qui cum eo similiter judicaret populum cum justitia. — (Presbit. Diocl., ap. Lucium, str. 290.

Odatle se razabire, da su i ovi satnici bili suci, dakako u manjim stvarima. No kako je bilo sa apelacijom? Na to nam odgovara, tako bar mi mislimo, drugi ljetopisac:

„Bani (Duces) pako krojeć narodu pravdu, imali su uza se pet savjetujućih prisjednika... župani („bani“)[1]) pako imali suditi zajedno sa satnikom“ [2]).

Kako se odavle razabire, obadva ljetopisca razlikuju banski sud od županskoga suda. Oba vele, da župani sude zajedno sa satnikom. Potonji ljetopisac izričito naglasuje, da inače sud nije valjan. — A što to znači? — Ako se sjetimo, da je bilo župana, koji nijesu ni u čem potpadali pod vlast bansku, onda bi u takvoj županiji imala po pravu biti prva instancija satnik, a druga satnik sa županom. — Ali to ne stoji, jer se izričito veli, da župani vazda sa satnikom zajedno sude. Prema tomu bila bi to prva instancija; a tako će i biti. Ovdje, gdje je ban vladao, tu je bilo sedam satnika, pa se je izmegju ovih moglo sabrati dvojicu trojicu, koji su onda sačinjavali senat. Nu gdje je upravljao župan samo sa jednim satnikom, tu su njih dvojica morali biti zajedno da sastave takav senat. — Na to ne nalazimo odgovora, nu biće ili na sam kraljevski sud, ili na banski.

Nama se čini, da je ovaj županijski sud (ako je bio prvomolbena instancija) bio starija institucija, koja je potjecala još iz one dobe, dok još nije bilo eksimiranih župana, nego dok su ovi još bili podvrgnuti banima.

Iz svega se pako razabire, da su bile samo dvije instancije, apelaciona i kasaciona padale su u jedno [3]).

Zakoni.

Sud se je krojio dakako po običajnom pravu. No izgleda kao da je to pravo, ili barem njegove glavne ustanove, bilo kodificirano u jednoj već spomenutoj glasovitoj, i bi reći opće poznatoj knjizi „Methodes“ ili „Rationale“ zvanoj. Ta knjiga bila je pohranjena i velikom časti čuvana negdje u Hrvatskoj (današnjoj Dalmaciji); a u njoj sadržane ustanove vrijedile su, kako se iz Dukljaninove i Marulićeve kronike razabire, za Hrvatsku i za Duklju. — A to je i opet jedan momenat, koji nam daje vlast da razjasnimo štošta u Duklji pomoću hrvatske povijesti, što bi nam inače ostalo potpuno tamno i nerazumljivo.

---

[1]) Marulić je ovu kroniku premalo u narodnom i više u klasičnom stilu preveo. Vidi se to već po njegovom „consiliarii praetores“. A da se ovdje u njegovom prevodu imaju razumijevati pod „duces“ bani, a pod „bani“ župani vidi se iz ove izreke: „His ita separatis (provinciis), alibi bani, quos Latini tribunos vocant, alibi sublimioris potestatis duces (qui) praefecti sunt.“

[2]) Duces vero ad jus populo dicendum cum quinque consiliariis praetoribus considebant... bani sc. župani) quoque ut simul cum centurione judicent... — Marulić, ap. Lucium, str. 306.

[3]) ...alioquiis judicium irritum sit. — Na označenom mjestu.

Tako je eto bilo sa sudstvom i upravom, dok je Duklja bila još provincijom. Kada se je razvila u državu, ostalo je u glavnom isto, samo što su mjesto banova i župana došli „knezovi“, t. j. rogjaci kraljevi, koji su onda bili u svojim županijama vrhovna administrativna i pravosudna oblast.

Vojska.

Bani i župani imali su i vojsku pod sobom. Vojsku je davao dakako narod; premda imade kasnije primjera n. pr. za Mihajla, da je bilo i plaćenika. — Vojska se je vrstala u centurije, odjele po 100 momaka, kojima su bili na čelu satnici[1]). Ban imao je sedam satnika te po tom sedam stotina vojnika, dočim je župan imao sto vojnika sa jednim satnikom. No ovo se svakako ima uzeti kao stajaća vojska ili policija, koja je poglavito bila tu, da pazi na banske i kraljevske hambare i uopće na druga imanja. Jer uzmemo li na um, da je u cijeloj Hrvatskoj bilo sedam banova, a ovi su po svjedočanstvu Konstantina Porfirogenta mogli dići 100.000 pješaka i 60.000 konjanika, to je onda 700 vojnika jednoga bana premalo računano. Nego to je, kako rekosmo, bila stalna straža banova, sjegurno konjanici. — A da se to osobito za Duklju može reći, svjedoči ta okolnost, što je Mihajlo I. Višević bio tako jak, da je godine 926. opsijedao i osvojio grad Sipont[2]) u Italiji, a to sjegurno ne bi bio kadar niti poduzimati, a kamo li izvesti, da nije imao više od 700 momaka vojske.

Financije i narodno gospodarstvo.

Ako i nemamo izričitih vijesti i svjedočanstva o tome, u čem su se sastojali dohodci države t. j. kralja i knezova, ipak možemo znati sa nekom sjegurnosti, čim se je danak plaćao, samo ako se sjetimo, u kojem stadiju se je nalazilo narodno gospodarstvo.

Kako već prije spomenusmo, u nutrašnjosti zemlje bio je narod poljodjelskoga zanimanja. Živući u zadruzi porazdijelio si je radnju u vlastitoj obitelji tako, da je zadruga dostajala sama sebi. Prema tomu produciralo se je tu samo što je narod trebao i koliko je trebao. Ne vodeć trgovine, ili vrlo neznatnu, nije imao gotova novca, pa je za to plaćao onime čim

---

[1]) ... sub his (i. e. ducibus) creati sunt centuriones, ita dicti a militum numero quibus praerant... — Marulić, ap. Lucium, str. 306.

[2]) 928. Hoc anno comprendit Michael rex Sclavorum civitatem Sipontum mense julio die sanctae Felicitatis secunda feria (ovo pada na 10. juli 926.) indictione 15. — Annales Barenses, ap. Migne, Patrologia lat., sv. CLV., str. 123.

Lupus Protospaterij veli isto na godinu 926.: Comprehendit Michael Sclabus Sipontum mense julii. — Označeno djelo str. 126.

je mogao, čega je imao t. j. svojim produktima. Odatle slijedi, da se je dohodak kralja i njegovih činovnika sastojao poglavito u naravi. Narod je davao žitak, stoku, divljač i njeno krzno za daću. Osobito je bila u prometu i cijeni kunina koža, jer su se od nje pravila skupocjena odijela.

Tako je bilo u nutrašnjosti zemlje; u primorju pako moglo je biti i danka u novcu. Idući primorci po trgovini u Italiju, susjedne dalmatinske gradove i otoke, mogli su doći lakše do gotova novca, pa su time lakše plaćali državi, nego da su morali to činiti u naravi, pošto je zemlja, na kojoj su stanovali bila većim dijelom krševita i bregovita, dakle slabo plodna.

Porez su opredjeljivali prvobitno bani, a kada je Duklja postala državom, onda je to prešlo na knezove. Ove danke pobirali su satnici[1]). Kada bi pobrali sav porez i donijeli ga banu, tad se je polovica odijelila za kralja, gdje je bio bez dvojbe prisutan kraljevski činovnik; a polovica je ostala banu[2]). Župan je davao dvije trećine kralju[3]). — Marulićev kronista veli doduše, da su svi, kako župani tako i bani davali samo jednu trećinu[4]); no mi mislimo da će imati prije pravo pop Dukljanin, nego ovaj drugi ljetopisac. To zaključujemo iz broja satnika, što su bili banu u službi. Ovi satnici bili su isto tako i banovi gospodarski činovnici, kao što to dokazuje baš to pobiranje poreza. A gdje je bilo sedam ovakvih gospodarskih činovnika, tu je bilo sjegurno i veće gospodarstvo i veći dohotci, nego ondje, gdje je bio jedan satnik, kao kod župana.

Kako smo već prije rekli, kad se je Duklja razvila u samosvojnu državu, tad su prešla sva kraljevska prerogativa na bivšega dukljanskoga bana, a banska na dukljanske knezove. Prema tomu imali su ovi knezovi sad više sad manje satnika, već prema tomu, koliko su imali dohotka. — Čim je bio veći dohodak, tim je knez imao više, kojekuda po zemlji rasijanih žitnica i majura, kamo je spravljao dohodak i porez, pa je prema tomu i rastao ili padao broj satnika.

Sa ovim dohotcima, — koji se nijesu dijelili u državne prihode i osobne banske ili kraljevske plaće, već sve bilo fiskalno i erarno u prvobitnom smislu riječi, — uzdržavali su vladari svoj dvor; preostatak su spravljali, pa u slučaju rata s njime vojsku uzdržavali. Zato eto i vidimo razne gospodarske činovnike megju dvorskim odličnicima kod hrvatskih kraljeva. Tu se spominje: volar, vinotok, psar i t. d., a to su sjegurno poprimili i

---

[1]) Banis (dedit) centuriones qui... populum judicarent et tributa acciperent et banis praesentarent.

[2]) Bani post haec medietatem regi persolverent, medietatem sibi tenerent.

[3]) ...et duas partes tributorum comites id est jupani regi ut solverent. — Presbit. Diocl., označeno djelo str. 290.

[4]) Quilibet autem praedictorum (duces et bani) de suis vectigalibus partem tertiam pendebat regi. — Marulić, ap. Lucium, str. 306.

dukljanski vladari, kao što poslije neke od tih časti nalazimo n. pr. na dvoru bosanskih vladara (n. p. tepčija, peharnik i t. d.).

Komunikacije.

Komunikacije u Duklji morale su biti vrlo nerazvite. Eno čuli smo što pripovijeda Rajmund de Agiles, koji je onuda putovao. Velikih cesta nije bilo, a manje bili su valjda poljski putevi. No to nije ni čudo. Duklja nije bila tako sretna, da baštini koju veliku cestu iza Rimljana. Via aegnatia ležala je na strani, predaleko na jugu, a ni plovnih rijeka nije imala. Općenje bilo je olakoćeno u primorju po moru, ali u nutarnjosti moglo se je samo pješke ili konjem. — Narod nije trebao cesta, jer niti je šta kupovao pa uvažao, niti je šta izvažao. A nije cesta trebalo niti za vojničke svrhe, jer je u nedohodnosti i neprohodnosti Duklje baš stajala njezina najveća snaga. Tako je bilo još u najnovije doba, tako je bilo i u ono doba. — Mi ćemo poslije vidjeti, gdje Bizantinci i Latinci naglašuju, kako su se srpski i zetski gospodari baš najviše oslanjali na to svojstvo svoje zemlje, držeći da ih je to jedino kadro obraniti tugje sile. Za to bogzna nijesu li dukljanski kraljevi baš i hotimice zapuštali to danas tako važno sredstvo narodnoga gospodarstva.

Toliko o gospodarskom stanju.

Prosvjeta, književnost i pjesništvo.

Ne može se poricati ni jednomu slavenskomu narodu sposobnost za prosvjetu, pa tako ni Dukljanima. Uzmemo li na oko, kako se je lijepo bila razvila u Bugarskoj narodna prosvjeta, od kada su Metodijevi učenici donijeli narodno pismo; uzmemo li u obzir, da je i u Duklji narodna slavenska liturgija gotovo cvala — onda smijemo zaključivati, da se je po slavenskim samostanima kud i kamo više pisalo i bilježilo, nego se je to do danas sačuvalo ili otkrilo. A da je tako, svjedoče nam upravo naše dvije domaće kronike, što smo ih već nekoliko puta spomenuli. — Tko bi te dvije kronike sravnjivao, rekao bi: to su dvije verzije jedne te iste stvari. To dokazuje, da se je u samostanima pisalo i prepisivalo. Jer i pop Dukljanin i Marulićev kronista, koji je morao biti takogjer svećenik, kako se po njegovom pisanju dade zaključivati, — morali su imati starije bilješke pred sobom, iz kojih su crpli; no te bilješke bile su od raznih autora, koji su opet po svoj prilici prvobitno iz jednoga spisa prepisali. Prema tomu mogli bismo reći, da je već u to vrijeme imala Duklja svoju narodnu literaturu. Naravno da je tu poglavito zastupana crkvena literatura kao

i svagdje drugdje u ovo doba; ali bilo je megju tima monasima i analista i kroničara. A to sve dokazuje, da je i u Duklji udarila civilizacija nadobudnim putem.

Što se pjesništva tiče, to bi se teško šta umjetna našlo. Pjesništvo bilo je bez dvojbe ograničeno na narodne pjesme, na junačke recitacije. Eno ono što pripovijeda pop Dukljanin o Vojslavljevoj pobjedi nosi posve na sebi tragove narodne pjesme. Ili na primjer ono, gdje pripovijeda, kako je isti Vojslav organizovao ustanak protiv Grka. — Ovo je bez sumnje narodna pjesma u prozi, no žaliti je do Boga, da nam se nije nigdje sačuvala kakova pjesma u vezanom slogu.

*

Ovime smo evo prikazali vanjsko i nutarnje stanje dukljanske države u njenom razvitku od početka pa do časa, gdje se je taj razvitak popeo na vrhunac. Od sada počima dekadencija, koja ide postupice, no za to ipak naglo. Duklja će izgubiti ponajprije svoju suverenost, a poslije će postati i sama provincijom. No o tom ne ćemo govoriti u ovom odsjeku, već ćemo ovaj dio studije završiti sa dvije tri kritičke opaske o Bodinu, te na koncu prikazati granice dukljanske države za njegove vlade.

Za sardinskoga Vittoria Emanuela kralja veli se da je rekao: „Mi smo mala država, ali smo veliki po svojima idejama i idealima.“ Ovo bi se punim pravom moglo protegnuti i na Bodina. Nije Duklja zadobila najšire granice za Bodina. Puno šire bile su te granice za sv. Vladimira. No isporedimo li sv. Vladimira kao kralja sa Bodinom — moramo se čuditi, kako je malen i neznatan prvi spram potonjega. — Iza Bodinova dvadesetgodišnjega vladanja nije ostalo monumentalnih tragova kraj svih njegovih velikih ideja, za koje je kroz sav život radio. A razlog je tomu taj, što mu nije bilo sugjeno, da samo i jednu od tih velikih ideja oživotvori. Tek godinu dvije prije svoje smrti postavio je nutarnje uregjenje svoje države na takav temelj, na kojem bi se bila razvila, kako Nijemci zgodno vele u „nationaler Einheitsstaat“. No za tu svrhu bio bi morao poživjeti barem još kojih dvadesetak godina, a on umre žalibože tek što je započeo graditi na tom temelju.

Ako je Bodin velik po svojim idejama, velik je i po svojim djelima. Ta djela možemo tek onda pravo uvažiti, ako se sjetimo, da su sva ta djela tvorevine njegovih vlastitih ruku. Eno kod Vojslava smo vidjeli, kako ga izdašno podupiru njegovi sinovi „strenui milites“, kako ih naziva Dukljanin; Mihajlo imao je Bodina i zeta Longibardopula — ali uz Bodina ne nalazimo nikoga. — Rodbina mjesto da ga izdašno pomaže, vuče svaki

član na svoju stranu. Vukan jedini hrabri pomagač nepristupan je Bodinovim idejama, on ih ne shvaća, te tako mjesto da im služi, on im više škodi, on ih profanira. I tako preostaje, da se samo Bodinu upiše u zaslugu što god je slavna počinila u to vrijeme Duklja.

Mi smo o vanjskoj politici Bodinovoj dosta govorili na pojedinim mjestima, pa nije nužno da to opet ovdje ponavljamo. U unutarnoj politici ide za centralizacijom kraljevske vlasti. — Tko bi hotio njegovu vanjsku i nutarnju politiku prispodabljati sa politikom susjednoga hrvatskoga kralja Zvonimira, našao bi više no jednu sličnost. — No mi se ne ćemo u to upuštati, da se ne bi od stvari udaljili, već ćemo preći na njegov osobni značaj. Tek nuzgredno upozorujemo čitatelja na analognu politiku ovih dviju kraljeva: spram Bizanta, spram Roberta Guiskarda, spram pape; u nutarnjoj politici težnja za centralizovanjem vlade i pokušaji u apsolutističkom smjeru.

O njegovoj osobnosti i osobnom značaju malo se je vijesti sačuvalo, no ipak toliko, da se može donekle slika, makar i ne baš sasvim jasna, prikazati.

Kako god je bio Bodin čovjek visokih ideja, tako je bio i poduzetna duha. Zaprijeka nije se plašio, a neuspjeh nije ga porazio i slomio, već bi ga još više na ustrajnost poticao. Kako je ono Leljo bačen na zemlju, koja mu je bila mati (Gea), još se jači na noge digao, dobivši okrepe od matere svoje, tako eto vidimo i Bodina kroz jedanaest godina gdje ne prestaje uvijek na istoj stvari raditi, za istom cijeli težiti, ma da i jest ova bila jednako daleko desete godine rada kao prve godine. — Inače bio je dosta sklon poslušati savjete svoje žene, no i to samo ako je državi koristilo, dakle rek bi bona fide. Istina više puta biće da je predaleko zasjeko kao n. pr. kad je ono dao pogubiti Branislava i brata mu sa sinom, ali poput Teodozija Velikoga, čim ga jar progje, uvigja svoju pogriješku i gorko se kaje. Biće da je bio nagle i žestoke ćudi, ali pri tomu dobra srca.

Ovime evo završujemo povijest jednoga od najvećih balkansko-slavenskih vladara i sjegurno najvećega dukljanskoga. On je dostojan da se pridruži Simeonu, Tomislavu i Dušanu; a da bude sve svoje velike ideje oživotvorio, bio bi valjda najveći izmegju ovih sviju.

Na koncu nam je spomenuti još granice Duklje za vlade Bodinove.

Ako pribrojimo i Srbiju pod političku kraljevinu Duklju, kako u istinu i jest pod nju spadala, i ako u cjelinu skupimo sve svijet, što se na granice Duklje protežu i što smo ih tekom naše rasprave spomenuli — tad dobivamo od prilike ovaj oblik Duklje:

Zapadna joj megja teče uz more od Skadra odnosno rijeke Drina pa do Dubrovnika. Odavle prema istoku nekako do zapadnoga dijela Koso-

voga polja, tekla je sjeverna granica nuz hrvatsku megju. Odavle na jug prema Skoplju, nuz bizantinsku (nekadanju Bugarsku) državu išla je istočna granica. A odavle prema zapadu nekako uz rečenu rijeku Drin do mora; uzduž dračke teme bila je Duklji južna granica.

To je eto bio opseg kraljevine Duklje, kad je bila na vrhuncu svoje moći t. j. kad joj je bila nutarnja jakost i moć na zenitu. Jer kad bismo htjeli gledati na opseg i kad bi prema njemu sudili, onda bi se moralo zaključivati, da je bila Duklja najjača za Vladimira. To pako ne će nitko tvrditi, koji znade, da je Vladimirova Duklja dobrotom Samuela oživila i njegovom jedino dobrotom živila, bez ikakve vlastite nutarnje snage.

ČETVRTI DIO.

Propadanje Duklje. Duklja postaje vazalnom bizantinskom državom, za tim srpskom. Nemanjina sekundogenitura u Duklji. (1100.—1180.)

Dobroslav II. (1100.—1103.).

Gragjanski rat dovodi Duklju pod bizantinsko suzerenstvo.

Već smo spomenuli, da Bodin nije ni jedne od svojih velikih osnova kraju priveo. Što nije u vanjskoj politici uspio, to baš nije bila velika nesreća po Duklju; ali je bila nesreća po državu, što nije dospio da svoju nutarnju politiku utvrdi. U nutarnjoj politici valjalo mu je dvoje urediti: red u našljedstvu, i započeti apsolutizam na toliko utvrditi, da ga ne obori odmah prvi sukob. Time, što je on izagnao visoko plemstvo iz zemlje, pošlo mu je za rukom, da provede taj apsolutizam samo za svoje doba; dulje vremena bila bi se ta forma vladavine samo onda mogla uzdržati, kad bi bio vrtljar, koji je usadio tu biljku, tako ju dugo sam njegovao, dok bi bila ojačala. Ali Bodin umre rano, a njegove reforme, koje su bile neka novotarija, nagju pogibeljna protivnika u staromu, od vijekova utvrgjenom i tek od Bodina za čas odstranjenom poretku — u nekoj konstitucionalnoj decentralizaciji. — Duklja je bila doduše narodnosno jedinstvena država (nationaler Einheitsstaat) κατ' ἐξοχήν, jer se je pojam političkoga naroda potpuno pokrivao (kongruirao) sa pojmom nacionalitetnoga naroda — no narod o tomu nije bio proniknut. Kako u Hrvatskoj i u Srbiji — tako je eto i u Duklji bilo plemensko čustvo još tako uvriježeno, da je trebalo vanjske sile, da ova izogena plemena stopi u jedan politički narod. — Ova plemenska čustva bila su već kao takova separatistične, decentralizacijone, centrifugalne naravi, a u ovakvim prilikama bio je

konstitucionalizam u državi samo hrana, od koje se je ona centrifugalna sila jačala. Ovo je bio razlog, za što su sjeverni Slaveni (u današnjoj Njemačkoj) uz sav svoj heroički otpor netragom iščeznuli; ovo je bio razlog, za što je Hrvatska poslije Tomislava, odnosno iza Krešimira I., Srbija za Petra i Česlava, a Duklja iza Bodina onako naglo na opsegu gubila. Zato bi eto bio apsolutizam, da je dulje potrajao, samo od koristi po Duklju, jer je u njemu imanentan centralizam, a u ovom sila, podobna da iz izogenih plemena stvori jedinstven narod. — Danas doduše uživa ta forma vladavine zao glas, pa se i mi ne želimo ni po što izdati za apostola apsolutizma, jer mu u politički zrelom narodu nema mjesta; no u onakvim prilikama, u kakvim je tada bila Duklja, bila bi takova vlada — barem do onoga časa, dok bi se plemena odgojila u narod, prava blagodat.

Time, što nije Bodinu uspjelo da postavi ovu formu vlade na trajni temelj — nije mu pošlo za rukom niti uregjenje našljednoga prava. — Jer nema sumnje, da je Bodin radio da uvede u Duklju ustanovu primogeniture. No kao što je njegova forma vladavine pobijala prijašnju, narodnu, tradicijonalnu formu, — tako je i ova druga uredba vrijegjala u Hrvata i Srba običajno senioratsko pravo našljedstva.

U ovoj evo opreci izmegju prijašnjega staroga običaja i Bodinovih reforma ležao je već razlog sukobu izmegju pristaša staroga i novoga prava. Za Bodina bio je taj boj latentne naravi, no poslije njegove smrti izagjoše protivnici otvoreno na megdan, a taj bude zaoštren još time, što su se za ove dvije ideje sakrile mnoge osobne ambicije i egoizam pojedinaca, pothranjivan još i izvana.

Kad je ono Bodin izagnao visoko plemstvo iz zemlje, nije on time posve zemlju osjegurao protiv gragjanskoga rata. Jer sve kad i ne bi prognani rogjaci poslije došli u zemlju (kako u istinu pak jesu došli), to je još ostalo rodbine, koja je mogla našljedstvo njegovim sinovima prijepornim učiniti. Preostala su tu još četiri brata Bodinova, koji su bili od Bodinove djece jedva kojih pet šest godina stariji. To su bili sinovi Mihajlovi od druge mu žene Grkinje, nećakinje cara Konstantina Monomaha. Ovu je bio uzeo Mihajlo, kako smo to već prije razložili, kad je sklapao mir sa carem iza onoga rata, gdje je bio Bodin zarobljen (nekako god. 1075.).

Bodin se je pako oženio pet godina kasnije, te je rodio četiri sina: Mihajla, Jurja, Arhiriza i Tomu. — Kad je Bodin umro, moglo je dakle biti njegovom najstarijem sinu jedva kojih devetnaest godina, dok je Dobroslav (najstariji od četvero sinova iz drugoga Mihajlov braka) mogao brojiti već blizu 25 godina.

U Duklji bilo je bez dvojbe kao i u Hrvatskoj u običaju starješinsko pravo. Prema tomu bio bi imao nastupiti prijesto poslije Bodinove smrti njegov mlagji brat Dobroslav, kako je ono iza Mihajla nastupio Radoslav. No da je Bodin nastojao da potlači taj običaj, dala bi naslućivati već ta okolnost, što je on to već jednom učinio, kada je ono Radoslava istisnuo sa prijestola; a potvrgjuje to i ta opstojnost, što je baš za to sve pogibeljne elemente, koji bi bili kadri osujetiti našljedstvo njegovom sinu, iz zemlje protjerao.

Da bude Bodin jedan ili dva decenija dulje poživio, bilo bi mu bez sumnje uspjelo, da svome sinu osigura našljedstvo; a i sin bi mu bio megjutim već nastupio muževnu dobu, pa bi bio i sam spretniji da očuva sebi našljedstvo. No ovako, ostavši iza oca neiskusan tek u mladenačkoj dobi, čekao je Mihajlo, najstariji sin Bodinov, da mu mati Jakvinta osigura prijestolje. A za tu parbu već nije mogao naći nezgodnijega advokata od matere svoje, koju je narod mrzio, jer ju je držao za začetnika razdora i krvoprolića u rodbini.

Kad je dakle umro Bodin, izbiju na površinu dva načela o našljedstvu: starješinsko (senioratsko) i ono prvorogjenstva. Po prvomu imao je sjesti na prijesto Dobroslav, a po drugomu prvorogjenac Bodinov Mihajlo. Za ovoga potonjega radila je njegova mati, a pristajali su uzanj bez dvojbe i oni župani iz naroda, koje je milost Bodinova iz praha podigla. Narod pako, koji je konzervativnijih načela, a i teže pristupniji potkupljivosti (radi svoje mnogobrojnosti), držao se staroga običaja, pa pristajao uz Dobroslava.

Ovomu potonjemu doista pogje za rukom, da se u natjecanju održi; a to ponajviše za to, jer se je narod bojao, da ne bi omražena Jakvinta preko svoga sina[1]) zapašovala u zemlji.

Čim je Dobroslav zasio na prijestolje, „uze kruto postupati sa narodom“, veli pop Dukljanin[2]). Mi pako mislimo, da je stao proganjati pristaše Jakvintine i njezinog sina, svoga protivnika.

No novi kralj nije imao posla tek sa javnim protivnikom, koji u ostalom niti nije bio najopreznji. Prava pogibelj zaprijeti samostalnosti Duklje izvana, istom onda, kada se i bizantinski car uzeo uplitati u nutarnje prilike dukljanske države.

Čuvši na ime car Aleksij, da je umro Bodin, odluči se poslužiti sa njegovom rodbinom, koju je bio Bodin iz Duklje izagnao, ne bi li preko

---

[1]) Tunc Michalli filius ejus voluit succedere in regno, sed propter nequitiam matris ejus noluit populus terrae, sed constituerunt sibi regem, Dobroslavum fratrem Bodini. — Ap. Lucium, označeno djelo str. 301.

[2]) Regnante eo (Dobroslav) caepit se dure agere contra populum. — Na označenom mjestu.

nje zavladao ovom zemljom, koja mu je prije dosta jada zadavala, a mogla mu ga je još zadati, samo ako se opet združi sa Boemondom, košto se je nekoć združila sa njegovim ocem Robertom Guiskardom. Boemond bio se je na ime povratio 1104. iz Azije kući, u Italiju, te se je spremao da navali opeta na Epir (Drač). Ovo je potaklo cara Aleksija, da se je uputio pod jesen (polovicom mjeseca rujna) na zapad, u Tessalonik, da uredi stvari i da s bližega uzmogne bolje motriti kretnje i poduzeća Boemondova. No o ovom ćemo govoriti, bude li prilike, na drugom mjestu, da se ne odaljimo od dukljanskih stvari. — Ove su na ime takogjer privlačile cara Aleksija na zapad, gotovo jednakom važnosti, kakova je bila i pogibao pred Boemondom.

Da vidimo, kakovo je bilo stanje u Duklji u to vrijeme.

Kako smo već spomenuli, otimali su se odmah u početku, neposredno iza smrti Bodinove za prijesto Bodinov najstariji sin i brat Dobroslav. No još se nije niti ta borba stišala, kadno se u nju umješaše i agenti Aleksijevi: „Čuvši braća i sinovi kneza Branislava (onoga, što ga je Bodin dao pod Dubrovnikom smaknuti), da je Bodin umro, dogju na zapovijed carevu (iz Carigrada) u Drač". Tako pripovijeda naš domaći ljetopisac[1]). — Ovdje u Draču oženi se mlagji brat Gojslav, te se tuj i definitivno nastani; uzanj ostanu i njegovi nećaci. Stariji i manje miroljubivi brat Koćapar ode u Rašu k županu Vukanu, te njegovom pomoći stane navaljivati na Dobroslava[2]).

Ako sada ovo pripovijedanje Dukljaninovo nadopunimo ili isporedimo sa onim, što nam Ana Komnenka pripovijeda, tada opažamo, da pripovijedanje popa Dukljanina sadržaje u sebi prazninu, koju valja kombinovanjem ispuniti. U njegovom na ime pripovijedanju o radu Koćaparovom i Gojslavljevom nema logičnoga saveza, prekida se kauzalna nit.

Od Ane na ime doznajemo, da je Vukan bio u otvorenom ratu sa Bizantincima, odnosno sa dračkim vojvodom, onom nama iz bitke kod Zvečanja poznatom kukavicom. — Pitanje je sada: za što Koćapar ide tražiti pomoći proti Dobroslavu u Vukana, neprijatelja Aleksijeva, ako je išao po zapovijedi Aleksijevoj protiv Dobroslava? Za što ostaje Gojslav sa svojim sinovcima u Draču, dok je poslan protiv Dobroslava? Zar bi dračkí vojvoda dozvolio, da Gojslav i rodbina mu u Draču mirno planduju, dok im je bila zadaća da svrgnu Dobroslava?— Uvažimo li sve te okolnosti, čini nam se, da je najvjerojatnije, e se je taj preokret u tečaju stvari ovako dogodio:

[1]) Eo tempore audientes fratres et filii knezii Branislai quod rex Bodinus obiisset imperatoris jussu venerunt Dyrachium... — Presbit. Diocl., ap. Lucium, str. 301.

[2]) ubi (Dyrachii) Goyslavus accepit uxorem et mansit ibi cum nepotibus suis, Cociaparus quoque frater ejus perrexit Rassam, inde cum Belcano juppano congregantes populum venerunt contra Dobroslavum regem. — Na označenom mjestu.

Videći Dobroslav, kakova se odasvud bura na nj sprema, odluči da se osigura barem od one strane, otkuda mu je najveća pogibao prijetila — na ime od Bizanta. U tu svrhu biće da je priznao vrhovništvo bizantinskoga cara t. j. stupio je u suzerenski odnošaj spram Bizanta i učinio Duklju vazalnom državom. — Aleksij se je zadovoljio ovim bez ikakve muke stečenim uspjehom, pa je rado priznao Dobroslava zakonitim vladarom, i to tim ragje, što više ne bi bio postigao niti onda, da je iza teških bojeva koji od njegovih štićenika zasio na Bodinovo prijestolje. — Priznav pako jednom Dobroslava za kralja, nestalo je razloga da mu postavlja protukandidata, pa je za to bez sumnje naložio Koćaparu i Gojslavu i ostaloj rodbini, da se mirno drže u Draču. Gojslav i rogjaci poslušaše, a to učiniše tim lakše, što Aleksij i onako nije njima namijenio prijestolje, već Koćaparu.

No ako je bio ovaj preokret stvari na korist Dobroslavljevu manje nepoćudan Gojslavu i ostalim, ali se je tim nesnošljivijim činio Koćaparu. Ovoga je bio na ime odredio car Aleksij za dukljanskoga kralja, jer je bio najstariji u Bodinovoj rodbini, pa je tako Koćapar putovao iz Carigrada u Drač s najdubljim uvjerenjem, da će mu za koji mjesec zablistati slavna kruna Bodinova na glavi. No vješti manevar Dobroslavljev uvjerio je Koćapara, da Bizantincima nije do osoba i do načela, već do svoje koristi. Jer, makar je Aleksij i bogzna koliko isticao senioratsko pravo Koćaparovo, makar se je možda hrustio, da će tomu pravu i mačem u ruci pribaviti zadovoljštinu, — brzo on sve to zaboravi i hitro se sprijatelji sa primogeniturom, čim mu je i ova donijela ono, što je htio postići prije, dok je podupirao seniorat, — čim je postigao gospodstvo nad Dukljom.

Koćapar, videći da je bio pukim orugjem u rukama bizantinske politike, prevaren u nadama i zavaran carevim obećanjima razjari se, te se ne htjede pokoriti carevom nalogu i mirovati poput Gojslava, nego se uteče u Rašu k Vukanu, s njim se dogovori i valjda velikim obećanjima sklone ovoga, da mu pomogne doći do njegova prava, koje ga je po starješinstvu u istinu i išlo.

Vukan se u istinu baš junački pripravi da svomu gostu postavi krunu na glavu. Oba pregju preko gora i klanaca u Duklju (Zetu) i sraze se na Morači sa Dobroslavom. Dobroslavu je loša sreća poslužila, jer bude razbit, zarobljen i svezan u Rašu odveden[1]). — Poslije ove

---

[1]) Rex (Dobroslav) vero congregans populum voluit se defendere, commisso denique proelio in Dioclia supra fluvium qui Moracea dicitur, cecidit pars populi regis Dobroslavi, et ipse captus est. Post haec Cociaparus cum Belcano, mittentes vinculatum regem Dobroslaum in Rassam, venerunt et obtinuerunt Zentam... — Presbit. Diocl., ap. Lucium, označeno djelo str. 301.

pobjede bilo je lako Vukanu, da svlada manje otpore, ako se je gdje kakvi pojavio. A da je takovih bilo, dalo bi se zaključivati po tom, što je Vukan veliki dio Duklje poharao[1]), kao da je ušao u kakovu neprijateljsku zemlju.

Kada je Vukan svladao svaki otpor i dosta se plijena dostao, vrati se u Rašu, a Koćapar ostane u Zeti da vlada[2]). I tako se je eto Koćaparu ispunila vruća želja, makar tek i za kratak čas. No o tom malo kasnije: za sada vratimo se na čas k Dobroslavu.

O kralju Dobroslavu imamo evo vrlo malo vijesti, pa ipak se iz njih razabire, da je ovaj kralj u onim teškim prilikama pokazao uza sve to, što je bio još razmjerno vrlo mlad, dosta vladalačkih sposobnosti. Da je bio junačan i poduzetan, vidi se već odatle, što se je umio u onim burnim vremenima uspeti na prijestolje usprkos mnogih neprijatelja i intriga onako opasne i uplivne žene, kao što to bila Jakvinta. To isto svjedoči i način, kako je umio sebi skinuti s vrata pogibao od strane Bizantinaca; a i sada evo vidimo ga gdje junački osobno brani svoju krunu protiv Koćapara i Vukana. — Kad dakle sve to svjedoči, da je Dobroslav bio dosta sposoban vladar, čudno nam se čini, da je on čekao neprijatelja na Morači, mjesto da ga čeka u klancima i gorama, što bi bio svaki pa i mnogo manje sposobniji čovjek učinio? — Mi sebi to tumačimo tako, da je Dobroslav bio odveć sjeguran pobjede, te je neprijateljsku silu odveć omalovažavao, a svoju precjenjivao. A osim toga valja znati, da mu je doveo nešta pomoći i dračkí vojvoda, onaj jadni i plašljivi Ivan, bratić cara Aleksija[3]), koji nam je sa svoga kukavičluka već od prije dobro poznat. — Biće da je Dobroslav prepustio komandu ovomu Ivanu u jednu ruku za to, što je bio Ivan kojih desetak godina stariji od Dobroslava, a u drugu ruku valjda ponajviše i za to, što Ivan nije bio tek obični bizantinski general, već pravi bratić samoga cara. — Ako dakle uzmemo, da je sam taj Ivan vodio glavnu riječ, onda nam je dosta jasno, za što se je ova vojna tako, moglo bi se reći glupo, vodila. — Car Aleksij se je ovime ponovno osvjedočio, da njegov bratić nije sposoban da bude dračkí vojvoda, osobito ne sada, u vrijeme, kad se je na Drač spremao Boemundo, pred kojim je i sam car znao okrenuti legja. Za to svrgne car Ivana s te

---

[1]) et depraedaverunt maximam partem Dalmatiae. — Na označenom mjestu.

[2]) Belcanus post haec perrexit Rassam et Cociaparus remansit in Zentam. — Na označenom mjestu.

[3]) Μεμαθηκὼς δὲ καὶ τὴν Ἰωάννου τοῦ υἱοῦ σεβαστοκράτορος (brata careva Izacija) ἦτταν κατὰ τῶν Δαλματῶν προαποσταλέντος δυνάμεις ἀποχρώσας ἐκπέμπει εἰς ἀρωγήν. — Anna Comnena, knj. XII., označeno djelo str. 893.

Ovaj dogagjaj ima se uvrstiti svakako u vrijeme prije dolaska careva u Solun, i to tim više, što intervencija dračkoga vojvode svakako pada u isto vrijeme sa bitkom na Morači, pošto prije nije bilo povoda toj intervenciji, a poslije pako, čim je došao car u Solun, odmah je skinuo Ivana sa zapovjedništva Drača.

časti, pa postavi na njegovo mjesto mlagjega, ali zato mnogo sposobnijega brata Ivanova Aleksija.

Ovime je bio doduše Ivan kažnjen, no to nije Dobroslavu niti najmanje pomoglo, a još manje mu je ublažilo njegovu u istinu žalosnu sudbinu, o kojoj ćemo domala govoriti. Nama se pače čini, kao da je car Aleksij poslao svoga bratića, spomenutog Ivana, ovamo kao na manevar, da ga iskuša, koliko vrijedi i da li zaslužuje, da mu se povjeri obrana Drača kod navale Boemundove, koja se već približavala.

U ostalom dosta o tom Ivanu; i onako smo potratili o njemu više riječi, nego to njegova ličnost zaslužuje. Vratimo se u Duklju.

Ono debelo prijateljstvo izmegju Koćapara i Vukana ne potraja dugo. Pop Dukljanin pripovijeda, da je Vukan stao Koćaparu zasjede praviti sa Račanima, a Koćapar naslućujući to da je otišao u Bosnu[1]).

Rad šta se je razvrglo prijateljstvo izmegju ovih nedavnih saveznika — nigdje se ništa ne spominje. No mislimo, da bi to mogao biti razlog, što je Koćapar valjda prije mnogo toga obećavao, što poslije kao kralj nije htio ili nije mogao održati. Valja znati, da je Koćapar kojih 5—6 godina proživio na bizantinskom dvoru, gdje je imao dovoljno prilike da se usposobi u onoj: „Reci, poreci, pa opet izvrni". — Ali kako rekosmo, to je tek mogućnost, no napisano ne nagjosmo to. — Nego sve kad i ne bi to bio pravi razlog neprijateljstvu, ležala je klica sukobu već u samom državopravnom odnošaju izmegju Duklje i Srbije. Po ugovoru na ime od godine 1081., izmegju Bodina i Vukana, bio je Vukan vazalom dukljanske države. No iza Bodina je Duklja silno oslabila, dok je Srbija pod hrabrim i lukavim Vukanom vrlo ojačala. Vukan je već za zadnjih godina Bodinova vladanja nekuda zaboravio na pravi odnošaj izmegju Raše i Duklje, a kako se je morao sada istom ponašati spram Koćapara, koji je jedino njegovom milosti zasio na prijestolje, to možemo misliti. No ovdje se je namjerila kosa na brus, kako naš narod veli. Mi poznajemo Koćapara kao silovitog čovjeka, koji prkosi Bodinu, te ubija kraljičina ljubimca; on prkosi i samomu caru Aleksiju, pa kako bi tada takov čovjek mogao dopustiti, da bi mu zapovijedao njegov po pravu vazal-sluga?

No bilo sad ovako ili onako, do sukoba je došlo, a Koćapar videći se slabijim, pobjegne u Bosnu. Ovdje oženi kćer bosanskoga bana bez sumnje za to, da sebi time pribavi što izdašnije pomoći. Pa doista i nastavi rat, ali samo za kratko vrijeme, jer domala umre ili pogine usred rata u Zahumlju[2]) u današnjoj južnoj Hercegovini.

---

[1]) Post haec insidiabatur Belcanus Cociaparo cum Rassanis, ut eum perderent, quod sentiens abiit in Bosnam et accepit ibi uxorem, filiam bani Bosnae. — Presbit. Diocl., označeno djelo str. 301.

[2]) non post multum temporis in bello mortuus est in Chelmani. — Na označenom mjestu.

Sve to dogodilo se nekako godine 1103. To se dade proračunati ovako: Poslije Koćapara dogje na prijesto Vladimir II. Ovaj je vladao 12 godina. Njega naslijedi Juraj I., a od ovoga imamo jednu povelju, izdanu u Dubrovniku godine 1115.

Ovo budi tek mimogred napomenuto, jer će se opširnije o tom govoriti na drugom mjestu. Vratimo se na stvar.

Poslije smrti Koćaparove izabere sebi narod za kralja[1]) — ne brineć se po svoj prilici ni za Vukana ni za bizantinskoga cara

Vladimira II. (1103.—1114.).

Ovaj Vladimir bio je unuk Mihajlov po Vladimiru, jednomu od onih sinova Mihajlovih, što su izginuli u dukljansko-bizantinskom ratu godine 1073—1075. — Sada dakle, kad je postao kraljem, moglo mu je biti svakako trideset a možda i više godina. — Izabran je bio, kako naslućujemo, od naroda bez obzira na cara i na Vukana. — To zaključujemo odatle, što je u ovaj čas dobio pune ruke posla i car i Vukan. Evo što je tomu bilo uzrokom:

Godine 1104., bio je vojvoda Boemund, koji je u križarskoj vojni osvojio Antiohiju sa okolišem, doplovio u Apuliju sa čvrstom namjerom, da cara Aleksija zakvači iza legja radi njegovih spletaka protiv križara i radi nevjernoga šurovanja sa Turcima protiv zapadnih kršćana, koje je bio sam izazvao na vojnu.

Saznavši Aleksij za te osnove Boemundove, silno se užurba, jer se nikoga nije toliko bojao, koliko ovoga junačkoga i inače viteškoga Normana. — Bojeći se sada Aleksij, da ne bi Boemund odmah, čim sakupi vojsku, nahrupio na Ilirik[2]) (Drač), naloži u pismima svim vojnim zapovjednicima na Balkanu, da se sakupe na Slivnici (Σθλάνιτζα, kod Konst. Porphyrogenita Σαλήνης — rječica i mjesto u srpskoj Macedoniji). Sam pako Aleksij krene sredinom mjeseca rujna 1104. (ili po grčkom kalendaru 1105., jer je njihova godina počimala prvoga rujna) iz Carigrada i dogje u Tesalonik[3]).

Gledajući Vukan, kako se grčka vojska koncentrira sa svih strana bizantinskoga carstva baš na granici njegove države, a nemajući čiste savjesti radi poraza, nanešena prošle godine dračkomu vojvodi Ivanu, mislio je, da se sve to sprema na njega. — Zaokupljen ovim brigama, morao

[1]) Interea populi congregantes se constituerunt regem Bladimirum, filium Bladimiri filii regis Michalla. — Presbit. Diocl., označeno djelo str. 301.

[2]) Anna Comnena, knj. IV., str. 874. i dalje.

[3]) Ἐξελήλυθὼς δὲ τοῦ Βυζαντίου... τὴν Θετταλοῦ πόλιν καταλαβὼν εἰς μῆνα Σεπτέμβριον ἐπινεμήσεως (indictione) ιδ' (14.). — Anna Comnena, označena knjiga str. 884.

je svrnuti svu svoju pozornost onamo, odakle mu je veća pogibao prijetila, a dotle je bilo moguće Dukljanima, da se sporazume i izaberu sebi kralja bez Vukanova utjecaja.

Isto tako mogli su bez brige ovaj važni čin obaviti i od strane dračkoga vojvode. Ovaj je na ime poslije poraza na Morači izgubio mnogo od svoga ugleda, a osim toga bio je zabavljen i oko utvrgjivanja i opskrbljivanja grada Drača, jer se je mislilo, da će Boemund svaki čas rupiti.

Megjutim ode Boemund iza kratkoga boravka u Apuliji sa sjajnom pratnjom u Francusku kralju Filipu, te isprosi za se njegovu kćer Konstanciju za ženu. Ovime steče dobroga saveznika i dobije lijep miraz, što mu je bilo nuždno, jer su ga nebogog grdno tištili dugovi. U ovom poslu zadrži se u Francuskoj pune dvije godine[1]).

Car Aleksij zadržavao se megjutim u Tesaloniku. Misleći u početku, da će Boemund sad nà banuti, spremao se je na vrat na nos, da ga pripravan dočeka. Tu je pače sam osobno vježbao svoju tjelesnu novoustrojenu gardu, tako zvane tirone, u oružju. — Dočuv pako nešta kasnije, kamo je krenuo Boemund, i uvigjajuć, da ne će tako skoro pod Drač, odluči Aleksij, da tom zgodom uredi stvari u Duklji i Srbiji. Za to krene s vojskom iz Tesalonika u Strumicu, grad mnogo spominjan u bizantinskoj ratnoj povijesti, i silno utvrgjen na silnim pećinama, ležeći blizu srpske megje. Odavle pogje još dalje prema Srbiji do Slopina[2]).

Aleksij je išao u istinu za tim, da osveti poraz dračkoga vojvode. To priznaje i Ana u prije navedenoj izreci; no ona to krivo prikazuje. Ona veli, da je car istom ovdje dočuo za poraz dračkoga vojvode Ivana, a to ne stoji. Jer ako i mimoigjemo neke druge okolnosti, koje takovo prikazivanje nevjerojatnim pokazuju, dovoljno je, da stavimo sebi pitanje: pošto je onda car marširao put Srbije, ako nije znao već prije za taj poraz, nego ga je istom na tom putu saznao?

K tomu dodajemo još i to, da je Ana pisala svoju knjigu kojih 30 godina iza ovih dogagjaja. A pisala je tako plastično, tolikom dramatičnom živahnosti i potankosti, da gotovo svaki kret, pače svaku misao i čustvo na licu njenih osoba možemo čitati. Kraj ovako vanredno potankoga pripovijedanja nije čudo, ako koja stvarca katkada zamijeni svoje kronološko mjesto sa kojom drugom.

No — što Vukan na ovaj carev pohod?

Kako znademo, ovo mobilizovanje i koncentrovanje bizantinske vojske nije bilo namijenjeno Vukanu, već Boemondu. A što se je ta sakupljena

---

[1]) Tyrius, knj. II., pogl. 1. i dalje; Ordericus, knj. V., IX. i t. d

[2]) Ταῦτα τοίνυν δεξιώτατα διαθέμενος ἐκεῖθεν μεταναστὰς καταλαμβάνει Στρούμπιτζαν, κἀκεῖθεν αὖθις ἄχρι τοῦ Σλοπίμου. — Anna Comnena, označena knjiga str. 893.

sila baš na Vukana imala oboriti, to se je kud i kamo više dogodilo slučajno, nego namjerno i proračunano. Nego zato ipak taj pohod nije mogao iznenaditi srpskoga župana, jer je on morao misliti odmah u početku, da se sva ta vojska protiv njega sprema, pošto je mobilizacija počela već nekoliko mjeseci iza poraza dračkoga vojvode, i jer se je koncentrovanje te vojske dogagjalo u Macedoniji, dosta blizu megje srpske države. — Za to ne može da bude sumnje, e se je i on pripravljao na obranu, utvrgjujući klance i pripremajući busije za slučaj navale. No gledajući veliko spremanje i golemu carevu vojsku, odmah shvati da bi ovaj put mogao biti loše sreće, jer se car prije, kad je pohagjao Srbiju, nije nikada onako pripravio, kao sada. — Za to odluči župan da se izmiri sa carem, — ako se to bude dalo; rat pako ostavi za zadnje sredstvo obrane. — Ana veli, da je u tu svrhu Vukan poslao poslanike, da prose u cara mir i da je rado poslao zahtijevane taoce[1]). Osim toga nema sumnje, da je i od Vukana zahtijevao car ono, što od drugih balkanskih naroda: da za slučaj rata sa Boemundom dade pomoćnih četa i živeža za vojsku[2]).

Mi smo već prije jedanput rekli, da Aleksij nije bio Bazilij II., a to dokazuje evo i ovaj mir. Koliko puta je već Vukan prekršio mir, no car mjesto da ga kazni, zatraži tek taoce za jamstvo, da Vukan toga ne će više činiti. Ovo je negativni uspjeh i politika skroz defenzivne naravi. Tako je bilo vazda evo od dvadeset godina, a to je bio i razlog, zašto je Vukan ovako porasao. — U ovaj čas išao je car u svojim zahtjevima samo u toliko dalje, što je tražio i od Vukana pomoći za slučaj rata sa Boemundom, dakle prisilio ga je na savez.

Evo ovako se svrši taj bizantinsko-srpski prijepor. A kako je prošla u to vrijeme Duklja?

U Duklji vladao je od godine dana kako znademo Vladimir II. — Bio je to čovjek miroljubiv, ali inače nemaran, koji je volio bezbrižan život. Njemu je bila reć bi glavna cijelj, da pribavi zemlji mir, a to mu i potpuno pogje[3]) za rukom. Pop Dukljanin pripovijeda, da je kroz cijelo vrijeme njegove vlade trajao mir, a uvažimo li prilike, u kojima je živio, tad se je to moglo dogoditi samo pod ovijem uvjetima: da se je priznao carskim vazalom i da se je odrekao onoga ugovora izmegju Bodina i Vukana, t. j. da je Srbiji priznao neodvisnost.

---

[1]) Ὁ μὲν οὖν Βολκάνος εὐθὺς πονηρότατος ὢν, ἠρώτα πρὸς τὸν βασιλέα τὰ περὶ εἰρηνης, καὶ ζητηθέντας ὁμήρους ἐκπέμπει. — Anna Comnena, knj. XII., označeno izdanje str. 893.

[2]) ἀλλὰ καὶ ζενικὰς ἐξ ἀλλοδαπῶν διὰ γραμμάτων παρασκευάζων δυνάμεις, ἵν', ὁπηνίκα καιρὸς καλοίη θᾶττον παραγένωνται. Πολλὴν δὲ καὶ τὴν τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἐπεποίητο πρόνοιαν. — Anna Comnena, na označenom mjestu.

[3]) Regnante illo (Vladimir) dilexit pacem et cum omnibus pacem habuit. — Presbit. Diocl., označeno djelo str. 301.

Takova je eto bila vanjska politika kralja Vladimira. — O kakvom odnošaju izmegju Duklje i Bizanta ne spominje nam doduše ništa niti Ana niti naš domaći ljetopisac. No razlog tomu mučanju biće taj, što se je Vladimir nagodio bez oklijevanja. Zato držimo, da bi bilo odveć smjelo, uvažujuć tadanje okolnosti, kad bi se htjelo iz te šutnje zaključivati, da Duklja uopće nije ni imala kakvoga posla sa carem. Jer ako je car išao za tim, da na čistac izvede odnošaj izmegju Vukana i bizantinskoga carstva, prije no što bukne rat sa Boemundom — tad bi bilo upravo naivno misliti, da bi uregjenje odnošaja sa Dukljom ostavio in suspenso. To je pako tim manje vjerojatno, što je Duklja bila za slučaj rata sa Boemundom od veće strategičke važnosti, a osim toga bio je s njom u ovo vrijeme lakši posao, nego sa Vukanom. Svakako smijemo držati, da se je Aleksij pobrinuo, da mu Duklja u ratu sa Boemundom ne bi onakovu ulogu igrala, kakovu je igrala pred dvadeset godina u ratu sa Robertom Guiskardom. Napokon valja znati, da je car boravio u susjedstvu Srbije i Duklje sa golemom vojskom cijelu godinu i dva mjeseca[1]), pa je imao i dosta sile i dosta vremena, da taj odnošaj uredi i da svoju bivšu vazalnu državu opet u prijašnji državopravni odnošaj privede.

Ovako je otklonio Vladimir II. rat od svoje države. Istina, to je bila skupa cijena, za koju je on kupio mir, jer je time pretrpila Duklja capitis deminutionem: ona je prestala biti megjunarodnom suverenom državom, te postala vazalom bizantinskoga carstva. Nego radi toga ne smijemo svu krivnju bacati na kralja sama. Ne smijemo zaboraviti, da su onda bila vremena takova, da se nije pazilo na pravo slabijega. Nije tada još bilo općenito priznatih megjunarodnih norma, koje bi bile vezale sve evropske, ili barem kulturne ili tek sve kršćanske države. Nije bilo tada megjunarodnoga prava, koje bi priznavalo i najslabijim državicama pravo na opstanak, kao danas, — već je vladalo pravo jačega ili sila, pa su se mogle uzdržati na slobodi samo one države, koje su imale dovoljno snage, da silu silom odbiju. — Istina, rimski pape bili su položili temelj jednakopravnosti svih država pod hegemonijom rimske stolice, što smo već prije razložili, no to je vrijedilo samo za zapadni svijet: Bizantinci su bili prvi, koji su držali, da ih to ne veže. Odatle slijedi, da su oni narodi i države, koji su susjedovali sa Bizantincima, kao n. pr. isti Dukljani, morali biti uvijek spremni da oružjem brane svoju neodvisnost i slobodu protiv „prava“ Bizantinaca. — A je li bio kralj Vladimir kadar da se obrani u ovom času protiv Aleksija? — Na to pitanje bilo bi teško odgovoriti, da je Vladimir bio drugi Bodin, ili da je u zemlji

[1]) Ἐκεῖνος δὲ (Aleksij) ἐγκαρτερήσας ἐπὶ ἐνιαυτὸν ἕνα καὶ μῆνας δύο... τὴν Θεσσαλονικὴν καταλαμβάνει. — Anna Comnena, označena knjiga str. 893.

vladala sloga ili barem volja vladareva. U oba na ime slučaja bio bi car Aleksij svakako umjereniji u svojim zahtjevima. No svega toga nije bilo u Duklji, pa je zato i morala prignuti vrat pod gospodstvo bizantinsko. Kralj Vladimir bio je tek običan čovjek srednjih sposobnosti, a stanje u zemlji bilo je takovo, da je iziskivalo i hrabroga vojnika i vještoga državnika. Visoko plemstvo, koje se je poslije smrti Bodinove opet uvuklo u Duklju, poslano od Aleksija da provagja svoju partikularističnu politiku, k tomu još preparirano na bizantinskom dvoru egoizmom i nepatriotizmom, bilo je pripravno da traži i u Vukana i Bizantinaca i u svakoga pomoći, samo da se dostane svojih sebičnih ciljeva i da se osveti kralju, ako je stajao na putu ovakom partikularizmu, nebrineć se, makar pri tomu i domovina propala. U tom plemstvu zavladao je takav egoizam, da je bilo pripravno, da tugjom pomoći rastreska cijelu državu, samo ako je od njenih podrtina mogao skrpati za sebe kakovu kolibu. Evo takav je bio Koćapar, a nijesu bili bolji niti drugi, kako ćemo to poslije vidjeti. Nama se čini, da je Duklja u ovo vrijeme stala naličiti Poljskoj, kad je ova već zrelila za svoju propast. Pa doista i Duklja evo već sada srta u propast. Na tom putu ne će ju moći suzdržati niti sva golema i mnogogodišnja naprezanja i pokušaji kralja Jurja I., mlagjega sina Bodinova, a to s toga, jer je domovinu turalo nizbrdice u ponor svekoliko ovo visoko plemstvo pomoću vanjskih neprijatelja, dok je Juraj bio i sam iznevjerivan.

Bizantinska i srpska država kao vanjske sile, a destruktivni elemenat kao nutarnja sila, djelovaće i u buduće na tijelo dukljanske države razorno, dok je napokon ne rastoče. — To je evo razlog, za što to već sada napominjemo. Tako ćemo na ime lakše moći razumijevati sve dogagjaje, što ćemo ih u buduće susretati.

Mi smo vanjsku politiku Vladimirovu već prikazali, pa nam se je još osvrnuti na nutarnju.

Za nutarnju politiku Vladimirovu imamo nekolike kratke vijesti. Ove pak vijesti potvrgjuju ono, što bismo naslućivali, sve kad tih vijesti i ne bi imali: nutarnja politika Vladimirova ravnala se je, ovisila je o vanjskoj politici. To pak nije normalno, to je baš obratno od onoga, kako bi moralo biti. Ta nutarnja nesamostalnost pošljedica je vanjske odvisnosti, što je karakteristično svojstvo svih onih država i zemalja, koje u kakovoj potčinjenosti stoje pod kojom drugom državom. — Za Duklju pak znamo, da je bila pod bizantinskim suzerenstvom.

Pop Dukljanin pripovijeda, da je Vladimir sabrao oko sebe opet svu svoju rodbinu[1]). — To je učinio bez sumnje po želji Bizantinaca. Znali

---

[1]) congregavitque ad se (Vladimir) omnes fratres suos. — Ap. Lucium, str. 301.

su oni na ime, da je ovakovo plemstvo, koje je bilo već priviklo, da traži pomoć protiv vlastite domovine u Bizantu, bilo najsjegurniji jamac, da se polusuzerena Duklja ne će tako lako i tako brzo sabrati i ojačati da bi mogla stresti bizantinski jaram. — Ovime pošao je Vladimir za jedan korak dalje od Dobroslava. Ovaj se je odrekao vanjske odvisnosti, a Vladimir je potkopao i nutarnju. — I tako eto nije prošlo niti pet godina iza smrti Bodinove, a Duklja se već gotovo neda niti prepoznati.

Osim toga čini kralj Vladimir na nas utisak, da je njemu bila najglavnija briga njegova osobna udobnost i miran, bezbrižan život, nebrineć se što time država trpi. — Osiguravši na ime sebi mir od strane Bizantinaca i od strane svoje rodbine, još mu je preostalo samo to, da se osigura i od strane Vukana. — On dostigne i to, pa da bude mir što čvršći, oženi kćer župana Vukana[1]). — Sada zavlada mir u zemlji kroz dvanaest godina[2]), veli pop Dukljanin. Ali po našem mnijenju nije to bio mir, već mrtvilo. Vladimir je samo omamio i u san uljuljao narod. Jer da je bio Vladimir vladar na svom mjestu, on bi bio upotrebio mir sa carstvom na to, da svoju državu i njenu budućnost čim bolje osigura protiv onih pogibelji, koje su joj prijetile od samoga Bizanta i od Srbije. No mjesto toga Vladimir radi baš protivno: on učini sebe pionirom ovih dviju politika, koje su bile naperene upravo na propast Duklje.

Kad je Vladimir oženio Vukanovu kćer, bi reći, da je u Duklji zavladao Vukanov upliv. Kao što je ono Marija, unuka bizantinskoga cara Romana Lekapena, udata za Petra I., sina Simeona Velikoga, utirala put bizantinskomu gospodstvu nad Bugarskom — tako je, čini nam se, radila i Vukanova kći u Duklji. — Pop Dukljanin veli, da su se sa kraljicom Jakvintom urotili proti kralju Vladimiru ljudi, „qui inimici erant juppani Belcani“.

Pop Dukljanin slavi doduše kralja Vladimira rad ovoga mira, ali se iz njegova pripovijedanja vidi, da je bilo u Duklji još uvigjavnih ljudi, koji su uvigjali ubitačnost ovoga mrtvila i predvidjali zle pošljedice, koje su se iz ove loše politike morale izleći. — Valja još i to uvažiti, da u vrijeme Vladimirove vlade pada i onaj veliki rat izmegju Boemunda i cara Aleksija (1107. i 1108.), koji se je vodio u neposrednom susjedstvu Duklje — oko Drača, a pop Dukljanin ga ipak niti jednom riječi ne spominje. Znak je to, da se pri tim velikim dogagjajima Duklja držala pasivno, ili najviše, da je caru Aleksiju dala nešto živeža i kojega vojnika. To dakako nije niti spomena vrijedno, pa je pop Dukljanin imao donekle i pravo, da to ne spominje. A ipak, kolike se je koristi moglo odatle

[1]) et accepit uxorem filiam juppani Rassae. — Na označenom mjestu.

[2]) et quievit terra XII. annos. — Na označenom mjestu.

izvući za Duklju! — Kraj ovakove neoprostive mlitavosti kraljeve nije se čuditi, da se je našlo ljudi, ili po svoj prilici cijela stranka, koja je bila nezadovoljna sa ovakovim nesposobnjakom, pa ga odlučila maknuti i drugoga postaviti. — Pop Dukljanin to vrlo lakonički pripovijeda, ali i iz toga kratkoga prikazivanja dalo bi se zaključiti, da su nezadovoljnici bili samo u tom složni, da Vladimira valja maknuti, dok su se u osobi novoga kralja razilazili: jedni su htjeli bivšega kralja Dobroslava, a drugi sina Bodinova Jurja. — I tako eto vidimo udovu Bodinovu Jakvintu u društvu sa nekim „zlotvorima, koji su bili neprijatelji župana Vukana". Tako eto naziva pop Dukljanin ljude, koji su u politici malo dalje vidjeli, nego on.

Dok su ovi nezadovoljnici snovali samo o tome, kako bi maknuli Vladimira, dotle je Jakvinta spletkarila, da ukloni s puta i Vladimira i Dobroslava. Dakako da je glavna zadaća bila maknuti prvoga. U tu svrhu, desećи se u Kotoru, svari otrov, potkupi kraljeve dvoranike i otruje tako najprije kralja Vladimira.

Dok je kralj još bolovao ili bolje rekavši umirao od otrova, dogje Jakvinta sa svojim sinom Jurjem u Skadar, da tobože pohodi bolesnoga kralja[1]). Pravi pako razlog toga pohoda bio je po svoj prilici taj, da predobije čim više velikaša, koji su se sakupljali oko kralja na umoru, za svoga sina i da nagje način, kako će Dobroslava učiniti neopasnim.

Videći kralj Vladimir Jakvintu kraj sebe, zapovijedi joj, da se nosi iz njegove kuće, a i svojoj družini zapovijedi, da je otjeraju[2]). Prije, nego je Jakvinta ostavila Skadar, osumnjiči bivšega kralja Radoslava, da je on krivac smrti kraljeve[3]), ne bi li ga kralj sam dao smaknuti, pa time njezinoga sina oslobodio od takmaca. No kako je vidjeti, to joj nije pošlo za rukom, jer ju je kralj otjerao a da ju nije ni saslušao. — Protjerana od kralja iz Skadra (statim inde abscedens) dogje do Gorice (Garizam), gdje je čekala dok izdahne kralj Vladimir, i odakle je mitila dvoranike njegove, da Dobroslava pogube, čim bi kralj umro[4]).

Na ovom mjestu pruža nam se prilika, da se na čas osvrnemo na bivšega kralja Dobroslava. Mi smo ga bili ostavili ondje, gdje je

---

[1]) Itaque XII. anno regni Bladimiri regis Jaquinta consiliata a quibusdam pessimis hominibus, qui inimici erant juppani Belcani, potionem mortiferam conficiens in Cattaro, quo manebat, dedit eis. Hi vero venientes in Scodarim propinaverunt regi per manus ministrorum ejus, qui ab eis deceptus (est). Tunc cecidit in lectulo. Regina autem Jaquinta sciens quod moriturus esset, venit cum filio suo Georgio in Scodarim causa visitandi Regem... — Presbit. Diocl., ap. Lucium, označeno djelo str. 301.

[2]) quam ut vidit rex permovit eam a se et jussit eam foris egredi... — Na označenom mjestu.

[3]) quae egressa dixit astantibus: „Quare sic agit rex, quid ego mali feci? Si vult scire dominus rex, patruus Dobroslavus qui tenetur in vinculis, ipse egit ut moriretur dominus rex." Hoc autem dixit volens perdere Dobroslavum, timens ne ipse succederet in regnum... — Na označenom mjestu.

[4]) Statimque inde abscedens venit usque ad Garizam mortem regis attendens. Postea missit occulte hominibus regis promittens plurima eis ut moriente rege perderent eum... — Na označenom mjestu.

bio za bitke na Morači zarobljen i u Rašu u okovima odveden u ropstvo. Tamo je čamio nešta preko godinu dana t. j. do onoga časa, kad je Vladimir bio oženio Vukanovu kćer. Tada ga je Vukan predao svome zetu Vladimiru, a ovaj ga držao u tamnici kroz svih dvanaest godina svoje vlade[1]). Nema sumnje, da je ova kruta sudbina mladoga čovjeka, koji je ipak pokazao ponešto vladalačkih sposobnosti i junačkoga srca, mnogoga čovjeka dirnula i nesretnomu kralju simpatija pribavila. A te simpatije mora da su tim više rasle, čim je kralj Vladimir sve to više dokazivao, kako se je narod u njemu teško prevario.

Pa doista mora da je Dobroslav imao mnogo izgleda na uspjeh. To bi se dalo suditi baš po prevelikom naprezanju Jakvintinom, da ga makne s puta. Napokon joj to pogje za rukom. Čim je na ime umro kralj Vladimir, navališe oni potkupljeni dvorani na Dobroslava, izvukoše ga iz tamnice, iskopaše mu oči, napokon ga i kastriraše, te ga ovako osakaćena baciše u samostan Sergija i Baha u Skadru. Ovdje je nesretni kralj Dobroslav još mnogo godina proživio megju kalugjerima[2]).

Ovako je eto ova opaka žena navalila na svoju dušu pet teških grijeha: četiri umorstva i jedno osakaćenje. Kako nam je od prije poznato, ona je bila začetnica onoga suda, gdje su knez Branislav, njegov sin i brat platili glavom; ona je otrovala Vladimira i dala eto napokon Dobroslava učiniti lazarom i slijepcem. — A sve je to eto učinila, da joj sinovi ne bi „jeli mrvica“ sa stola onih, koji bi preoteli krunu, kako je to znala govoriti pokojnomu kralju Bodinu. — Materinska ljubav bila je dakle u Jakvinte u velike razvita. Velika je to krepost u svake žene, a u značaju Jakvinte jedini plemeniti momenat. No ipak ni ta krepost ne može da opravda one grdne zločine.

Ne birajući Jakvinta sredstava doista i dostigne cilj, jer poslije smrti Vladimirove zasjedne na prijestolje njezin mlagji sin[3])

Juraj I. (1114.—1118.).

Ovaj kralj, držimo, da se ima smatrati u prvom redu kandidatom onih ljudi, one stranke, „qui inimici erant juppani Belcani“, da se poslu-

---

[1]) Postquam accepit rex filiam Belcani dimissus est a juppano rex Dobroslaus qui tenebatur in vinculis, eo quod esset patruus regis Bladimiri, qui dimissus venit ad nepotem suum, quem ut vidit rex statim comprehendere jussit et in custodia ponere, mansitque in custodia usquequo nepos ejus Bladimirus regnavit... — Na označenom mjestu.

[2]) Rex (Vladimir) mortuus est et sepultus in monasterio Sanctorum Sergii et Bachi. Hominesque vero regis occasione accepta consilio Jaquintae acquievere super Dobroslavum regem et extrahentes illum de custodia, excoecaverunt oculos et testiculos illi amputaverunt, miseruntque illum in monasterio Sanctorum Sergii et Bachi, ubi cum monacis vivens longo tempore postea mortuus est. — Presbit. Diocl., označeno djelo str. 301.

[3]) Post mortem regis Bladimiri caepit regnum Georgius filius Jaquintae reginae. — Na označenom mjestu.

žimo oznakom popa Dukljanina. Za to možemo zaključivati, da je već sada u početku njegove vlade bio upliv župana Vukana u Duklji, ako i ne možda sasvim iskorjenjen, a to dobrano potisnut pod kraj. No malo kasnije vidjećemo, da je kralj Gjuro išao i za tim, da obnovi onaj stari ugovor od 1081. — Prema tomu mogli bismo reći, da je u tom smjeru udario ovaj kralj stopama svoga oca, kralja Bodina.

A kojim je putem udario u politici spram Bizanta?

Mi ćemo vidjeti iz čitavog djelovanja kralja Gjure, da je on išao za tim, da navede svoju državu na onu kolotečinu, po kojoj ju je vodio njegov otac do moći i slave, pa zato držimo, da je u vanjskoj politici slijedio isti smjer spram Bizantinaca, kojim je bio udario i spram Srbije: on je išao da Duklju oslobodi ispod utjecaja Grka kao i Srba, da bude svoj u svomu.

Da je promjenom vlade stao u Duklji duhati vjetar Bizantu manje povoljan, svjedoči nam i Ana Komnenka. Mi smo vidjeli, kako je godine 1104. uredio Aleksij odnošaj sa Vukanom i Vladimirom: oba imala su cara pomagati živežem (a valjda i vojskom) za slučaj rata sa Boemundom. A to se je jamačno i dogodilo, jer je Boemund bio ponajviše sa nestašice hrane prisiljen da ugovori mir sa carem. To se pak ne bi bilo dogodilo, da Duklja i Srbija nijesu stajale uz cara, jer bi Boemund u protivnom slučaju mogao dobavljati hranu makar i za skup novac od ovih država. Valja na ime znati, da je car u ovom ratu upravo onu taktiku slijedio, koju je godine 1082. protiv Roberta Guiskarda bio zabacio: on je sada na ime u manjim okršajima slabio Boemundovu silu[1]); dovoz hrane s morske strane presjekao je pomoću Mlečana; a onu ulogu, koju je imao tada izvesti Bodin, izveo je sada Vladimir, t. j. uskratio svaku pomoć Normanima na kopnu, dakako na veliko zadovoljstvo Bizantinaca.

Iza ovako debeloga prijateljstva eto na jednom jadikuje Ana, da je car morao paziti na Turke i Latine i to u času, kad je svukoliku vojsku morao razdijeliti djelomice protiv Kumana, koji su se spremali da provale preko Dunava, a djelomice „morao zaposjesti klance i prelaze na megji Srbije i Duklje“[2]). — Malo dalje u tečaju svoga pripovijedanja kaže nam ona i dobu, kada se je to dogodilo: početkom osme indikcije, ili po našem kalendaru u jesen godine 1114.[3]).

---

[1]) Anna Comnena, knj. XIII. — Sravni str. 37. i primj. 2. na označenom mjestu.

[2]) Τότε γὰρ οὗτος (Aleksij)... φροντίδων ἐμπεπτωκὼς καὶ ἐκ πολλῶν συνιδεῖν αὐτοὺς τὴν τῶν Ῥωμαίων βασιλείαν ὀνειρώττονθας... τὰς δὲ Ῥωμαϊκὰς ἁπάσας δυνάμεις οὐδὲ πολλοστημόριον τούτων ἐξισουμένας, εἰ καὶ εἰς ἓν συναφθεῖεν, πολλῷ γε μᾶλλον διεσπαρμένων τῶν πλειόνων ὄντων, καὶ τῶν μὲν τὰ παρὰ τὴν Σερβίαν τέμπη καὶ Δαλματίαν ἐπιτηρούντων, τῶν δὲ τὰ περὶ τὸν Ἴστρον ὡς τὰς τῶν Κομάνων καὶ Δακῶν ἐφόδους φυλαττομένων, πολλῶν δὲ καὶ τὴν τοῦ Δυρραχίου φρουρὰν ἐμπιστευομένων... — Anna Comnena, knj XIV., označeno djelo str. 1064.

[3]) ...λογοποιουμένων ἀκηκοὼς (Aleksij) αὖθις περὶ τῶν Κομάνων διὰ τοῦ Ἴστρου διαπεραίωσιν ὀγδόης ἤδη ἐπινεμήσεως ἐφισταμένης, ἀρχομένου φθινοπώρου κατὰ μῆνα Νοέμβριον ἔξεισι τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων... — Označeno djelo str. 1093.

Iz svega toga Anina pripovijedanja ne bi mi mogli doznati, što se je u Duklji dogagjalo, kad nam ne bi toga naš domaći ljetopisac bio zabilježio. No i on imade veliki nedostatak, koji leži u tome, što nam nije nigdje zabilježio godine toga prevrata u Duklji. Nego tuj nam pritiče u pomoć jedan važni dokumenat, jedna povelja samoga kralja Jurja od godine 1115., koja nad svaku sumnju dokazuje (usporegjena sa Aninim svjedočanstvom), da se je ta promjena vlade u Duklji dogodila nekako koncem 1114. godine, pa tako već naredne godine dolazi diplomatičko svjedočanstvo o tome.

No premda je kralj Juraj mislio već pri nastupu svoje vlade, kako bi svoju državu postavio na vlastite noge, ipak se je u početku uklanjao sukobu sa Bizantincima; a po svoj prilici je u početku živio i s Vukanom u dobrom odnošaju. Dalo bi se to zaključivati već iz pripovijedanja Anina, koja je svoje prikazivanje tako stilizovala, da bi se dalo zaključivati, e su Dukljani i Srbi solidarno krivci one mobilizacije. A i naš domaći ljetopisac pripovijeda, da uzroci, koji su kasnije izazvali rat sa Bizantincima, počimaju istom „druge godine“ Jurjeve vlade.

Prema tomu držanju kralja Gjure dalo bi se zaključivati, da se je on nastojao najprije kod kuće urediti, učvrstiti sebi prijestolje i zemlju pripremiti za ovako smjelu politiku; a čekao je valjda i na zgodan momenat iz vana, na kakovu promjenu bud u bizantinskom carstvu, bud u Srbiji. — No poslušajmo popa Dukljanina, što on pripovijeda, kako se došlo do boja sa Bizantincima:

„Druge godine svoje vlade — pripovijeda Dukljanin — htjede kralj Gjuro da potajno uhvati sinove kneza Branislava. No ovo mu ne pogje za rukom, jer im je nešto dojavilo njegove namjere; pa ovi odoše sami k svomu stricu Gojslavu u Drač. Jedini Grubeša bude uhvaćen i u zatvor bačen. U to vrijeme sakupi vojvoda Kalojoan Komnen vojsku i zavojšti zajedno sa Gojslavom i njegovim sinovcima na kralja Gjuru“ [1]).

Pokušajmo ovo Dukljaninovo pripovijedanje ponešto kritički analizovati.

Mi smo već prije natuknuli, kakovu je zadaću namijenio car Aleksij Gojslavu i njegovim rogjacima, kada ih je poslao u Drač, a odavle ih uveo u Duklju. Njihova je zadaća bila da paze na dukljanske vladare, pa da budu eventualno protuteža narodnoj politici dukljanskih vladara, straže bizantinskoga gospodstva. Ta njihova zadaća ne izlazi na

[1]) Secundo autem anno regni sui voluit occulte comprehendere filios Branislavi, sed minime valuit, nam innotuit illis quoddam consilium, et ipsi abierunt Dyrrachium ad patruum suum Gojslavum, solus Grubessa comprehensus est et positus in custodia in Scodarim. Tempore illo Dux Calo Joannes Cumano congregans exercitum, venit cum Goyslavo et nepotibus ejus supra regem Georgium. — Ap. Lucium, označeno djelo str. 301.

vidjelo za vlade kralja Vladimira, jer im on nije davao povoda, bivši i sam vjerni sluga bizantinskoga cara. No sada, istom što je stupio novi kralj na prijesto, tek što je pokazao, da mu na srcu leži narodna čast i sloboda, sada evo izbija njihova zadaća u potpunoj slici na površinu. Ova rodbina kraljeva u Duklji eto stoji u neprekidnom saobraćaju sa Gojslavom, koji definitivno stanuje u Draču. Ako se sjetimo, kako su Bizantinci patriotične bugarske boljare i prinčeve poslije podjarmljenja Bugarske šiljali na skrajnje granice svoje države u Aziji, samo da ih maknu čim dalje od domovine, onda možemo sebi zamisliti, kakav je to morao biti čovjek, kad ga eto Bizantinci drže u najbližem susjedstvu njegove zemlje. Kroz sav svoj život vrši taj čovjek tajnu policajnu službu nad svojom vlastitom domovinom a na korist njenih najvećih dušmana. Nikada evo on ne kuša, da sam za sebe traži krunu, ma da bi ga po starješinstvu i patrila. Poslije Koćapara on je bio prvi na redu, koji bi imao sjesti na prijestolje Vojslavljevo, no mjesto njega dolazi najprije Dobroslav, onda Vladimir; a i sada dolazi on osobno sa bizantinskom vojskom da osvaja Duklju, ali ne za sebe, nego za svoga mlagjega brata Grubešu. Ele mora da mu je bilo ljepše u Draču kao bizantinskom časniku, nego bi mu bilo u Duklji kao kralju! Valja znati, da su Bizantinci umjeli ovakove službe naplaćivati golemim novcima i častima.

Uočimo li dakle to, što sada razložismo, onda nam postaje jasno, za što je kralj Gjuro hotio pohvatati i u tamnicu pobacati svoje rogjake: oni su izdavali njegove osnove i pripreme. Ovo je pak sasvim vjerojatno, jer je to stara bizantinska politika, da traži izdajice u najbližem rodu njojzi nepoćudnih i neprijatnih vladara na Balkanu. Dosta je da se sjetimo, kako su u Bugarskoj znali uvući u svoju službu rogjenoga brata cara Samuila, Arona; a protiv Petra Deljanu Aronova sina.

U ovakovoj službi najbolje se je istaknuo Grubeša. To nam jamči ta okolnost, što je njega prvoga kralj Gjuro dao uhvatiti, dočim su drugi, kojim nije bila savjest čista, pobjegli prije nego ih stigne nemeza. A da je Grubeša bio u istinu kriv, vidi se i odatle, što su Bizantinci odmah došli s vojskom, čim su dočuli, da je zatvoren, pa su ga uspostavili na prijestolje. — Ove evo činjenice dokazuju, da su Bizantinci ponudili krunu Grubeši, ako se digne protiv kralja Gjure. Grubeša je stao konspirirati, a kralj ga je na to zatvorio.

Prema tomu predstavlja nam pop Dukljanin kralja Gjuru u krivom svjetlu, kad baca svu krivnju na njega. Pa uopće pop Dukljanin ne piše niti najmanje simpatično o ovom kralju, dok bizantinske kreature, kao što je bio Vladimir, Grubeša pa Gradinja, kud i kamo više hvali nego istoga Bodina i Mihajla. — Mi ne ćemo da odatle zaključujemo, e je bio i on

bizantinski plaćenik, već čovjek u politici vanredno kratkovidan. Pop Dukljanin, koji je već kao odrasao čovjek na vlastite oči gledao sav rad kralja Gjure i njegovih protivnika, ne uvigja načelne razlike u tom djelovanju jedne i druge stranke; zar to nije vanredna kratkovidnost? Iz čitave njegove kronike može se razabrati, da on nije bio baš veliki lumen, ali u politici je beatissima simplicitas.

No vratimo se samoj stvari, da vidimo, kako se je taj konflikt sa Bizantincima riješio. Pustimo, neka pop Dukljanin govori:

„I kralj sabere svoj narod — pripovijeda on — i opre se vojvodi Kalojoanu i njegovim pomoćnicima (Gojslavu sa sinovcima). Zametne bitku, pogine jedan dio kraljeve vojske, a mnogi budu zarobljeni. Kralj sa nekolicinom uteče i pobjegne u Oblišje. Iza toga opsjedne vojvoda i drugovi mu grad Skadar, te ga osvoje. Ovdje izvedu iz tamnice Grubešu, te ga na zapovijed carevu postave narodu za kralja. Vojvoda ostavi Grubeši vojsku, a sâm se vrati u Drač“ [1]).

No pitanje je sada, u koje se je to vrijeme dogodilo?

Naš domaći ljetopisac, pop Dukljanin, veli, da je kralj Juraj zatvorio Grubešu druge godine svoje vlade, a to bi bilo 1116. — Po našem mnijenju to bi moglo biti dosta tačno, jer za ove dogagjaje postaje pop Dukljanin posve vjerodostojan svjedok, pošto je bio suvremenik, te je mogao mnogo toga na vlastite oči vidjeti, a još više toga od očevidaca saznati. S toga ne valja čitavu njegovu kroniku jednakim mjerilom mjeriti, pa misliti, da njegovo pripovijedanje pod konac kronike nema veće vrijednosti nego i početak. To njegovo pripovijedanje zaslužuje tijem više vjere, što ne dolazi niti u logički sukob niti u fizičku nemogućnost sa tadanjim okolnostima. Evo zašto:

Kad je ono godine 1114. na 1115. u zimi, stajao car Aleksij sa svojom vojskom na straži protiv Kumana (u gradovima: Jedrena, Filipolje, Niš, Braničevo), tada nije niti došlo do boja izmegju Kumana i Bizantinaca. Kumani videći na ime, da se je car dobro pripravio, istom što su prošli sa nekoliko četa preko Dunava, odmah su se i natrag povukli [2]). Time dakle nije se mogao ovaj rat držati svršenim. — Ali je za to car ipak morao ostaviti bojište, djelomice zato, što ga je stala mučiti bolest u nogama, a djelomice s toga, što su mu iz Azije dolazili glasovi, da Turci haraju grčke pokrajine i da se ozbiljno spremaju na osvajanja. Car uzme sada vojsku kupiti

---

[1]) Rex etiam congregans populum paravit eis bellum, committentes itaque bellum cecidit pars Georgii regis et multi interfecti sunt et plurimi capti sunt. Rex autem cum aliquantis evasit et fugit in Obliquum. Post haec dux et caeteri debellantes civitatem Scodarim, caeperunt eam, inde extrahentes Grubessiam de custodia, jussu imperatoris constitutus est rex a populo, et dux relinquens ei exercitum, reversus est Durachium... — Ap. Lucium, označeno djelo str. 301.

[2]) Anna Comnena, knj. XIV., označeno djelo str. 1093. i dalje.

na sve strane i spremati se na rat protiv Turaka. — No kako se je bilo bojati provale Kumana, to se nije smjela sva vojska pobrati sa Balkana; neko je morao čuvati i ove pokrajine. Taj pak neko mogao je biti sam našljednik prijestolja Ivan, nazvan „lijepi“ (Kalojoan). — To bi se dalo izvagjati iz pripovijedanja Dukljaninova, a potvrdom moglo bi služiti i to, što Ana ne spominje upravo nigdje Ivana uz cara Aleksija u turskom ratu, dok mlagjega brata Andronika, svoga muža Nikifora Bryennija, pa onda druge rogjake careve i u neznatnim prilikama poimence i po više puta nabraja. A da se je u toj vojni desio i Kalojoan, bila bi morala Ana i njega kadgod spomenuti; a to tim više, što ona opširno spominje čitavu formaciju bizantinske vojske u sukobima, te svakomu krilu i većemu odjelu nabraja vojvode. Da se pak tuj bude desio našljednik prijestolja, jamačno bi bio i on kojim znamenitijim odjelenjem zapovijedao, pa bi prema tomu morao biti i po više puta napomenut. No, jer ga Ana u ovom ratu nikada niti jednom riječju ne spominje, očito je, da ga u ovoj vojni nije ni bilo. Njemu je otac povjerio bio obranu države na Balkanu, gdje je Ivan prilike poznavao još iz godine 1105., kadno se je ovdje uz oca desio, prateći ga u vojni protiv Srba[1]).

Mi smo to spomenuli s toga, jer neki pisci misle, da je Ivan navalio na Duklju kao car (što bi se onda dogodilo oko godine 1122./3.), a ne kao vojvoda (što bi se moglo dogoditi prije godine 1118. t. j. prije smrti cara Aleksija). — Ovo pak znači hotimice omalovažavati svjedočanstvo popa Dukljanina, koji tačno i jasno razlikuje dvije osobe, cara Aleksija i njegova sina vojvodu Ivana. Jer on veli: „jussu imperatoris constitus est (Grubessia) rex, dux relinquens ei exercitum reversus est Durachium“. — No mi smo gore dokazali, da se našemu ljetopiscu može vjerovati, pa ćemo prema tomu uvrstiti te dogagjaje prije smrti cara Aleksija, a početak vladanja Grubešina stavićemo u godinu 1118. — Ovo činimo oslanjajuć se na netom citiranu izreku našega ljetopisca, gdje veli, da je vojvoda Ivan ostavio vojsku Grubeši, a sam se vratio u Drač. Vojvoda je dakle ostavio bojište usred rata, a to je učinio bez sumnje, jer su ga važnije stvari zvale. Mi držimo da je doznao, kako je car Aleksij teško obolio, pa kako Ivanova mati Irena i sestra njegova, mnogo puta ovdje spomenuta Ana Komnenka, intrigiraju, e bi cara Aleksija sklonule da preda prsten carstva (našljedništvo) Aninom mužu Nikiforu Bryenniju, a ne Ivanu. — Sve se je ovo dogagjalo početkom god. 1118., pa tako i put Ivanov iz Drača u Carigrad.

Ovako bi dakle ustanovili donekle tačno početak vlade kralja Grubeše.

---

[1]) Anna Comnena, knj. XII., označeno djelo str. 893.—896.

Ovdje je cara Aleksija pratila carica Irena i našljednik prijestolja Ivan sa svojom ženom, koja mu je na ovom putu rodila dvojke.

Grubeša (1118.—1125.).

Imajući Grubeša vojsku od dračkoga vojvode uza se, upotrijebi je na to, da kralja Gjuru posvema razbije, neškodljivim učini, i ako je moguće da ga uhvati. Prema tomu je sjegurno, da je u početku njegova vladanja bjesnio gragjanski rat u Duklji. U tom ratu pomoću grčke vojske nadvlada Grubeša. Kralj Gjuro pobjegne u Rašu, a mati Jakvinta bude uhvaćena u Kotoru i zarobljena u Carigrad poslana, gdje je i umrla[1]).

Poslije toga vladao je u Duklji mir. Osim toga dao je u to vrijeme Bog redom nekoliko rodnih godina, tako da je u zemlji zavladalo blagostanje i obilje[2]).

U vrijeme Grubešine vlade dogodi se promjena na vladi u Carigradu. Poslije smrti Aleksijeve zasjedne na carsku stolicu Ivan, prijatelj Grubešin, a ljuti neprijatelj Srba, koji su godine 1123. od istoga cara teški udarac pretrpjeli: car je Srbiju upokorio, veliki dio naroda u Aziju preselio, a u domovini preostalomu narodu nametnuo teški harač, mlade momke pobrao u vojsku, a u veće srpske gradove postavio grčku posadu[3]). — Na taj način bila je Srbija teško pritisnuta, dok je naprama njoj stajala Duklja u mnogo povoljnijem položaju. Duklja je plaćala samo harač kao vazalna država, a u unutrašnjoj upravi bila je potpuno slobodna, bez ikakvoga tugjega nadzora. U Srbiji pako nije se župan mogao niti ganuti, bivši pod paskom grčkih generala. Taj položaj bio je za Srbe, koji su se od tridesetak godina priučili na slobodu, nesnošljiv; a nije bilo nade, da bi se dalo tu štogod učiniti, dok su imali pred sobom silno grčko carstvo, a za sobom u Duklji vjernoga skutonošu bizantinskoga gospodarstva — Grubešu. — U Srbiji vladao je u vrijeme — kako ugarski pisac Thurocz svjedoči — arcižupan Uroš. — Da dakle zemlju izbavi iz ovoga teškoga položaja, uzme se Uroš ogledavati za saveznicima. On se stade približavati Arpadovcima, koji su postali Srbiji neposrednim susjedima od godine 1102., kadno su zasjeli i na prijestolje hrvatske kraljevine. — Ali ovo sâmo nije dostajalo, jer ma da on i odoli Bizantincima pomoću Arpadovaca, ipak bijaše ugrožen s legja, dokle god u Duklji vlada bizantinski skutonoša. — Za to je posve razumljivo, te je Uroš želio, da u Duklji zavlada onakav vladar, koji bi bio sklon osloboditi Duklju takogjer ispod grčkoga gospodstva. Ovakvoga pak čovjeka imao je Uroš u osobi prognanoga kralja Gjure. — Nemamo doduše pisanih dokaza, da je u ovo vrijeme postojao kakav savezni ugovor izmegju kralja Gjure, župana Uroša i

[1]) Presbit. Diocl., ap. Lucium, označeno djelo str. 301.
[2]) Na označenom mjestu.
[3]) Nic. Choniat., izd. Bonn, pogl. 4., str. 23.

ugarsko-hrvatskoga kralja Stjepana II., ali činjenica je tu, da je kralj Gjuro potpomagan od Uroša zavojštio na Grubešu u ono vrijeme, kada se je kralj Stjepan II. najžešće zaratio sa carem Ivanom[1]) i kada je župan Uroš stao goniti Grke iz svojih kaštela[2]). — Sve se je ovo dogagjalo u godini 1124.—1125.

Naš ljetopisac na ime pripovijeda, da je Gjuro navalio na Grubešu sedme godine Grubešine vlade[3]), a to bi bilo godine 1124. ili 1125.

Po pripovijedanju popa Dukljanina vojevao je kralj Gjuro s velikim uspjehom protiv Grubeše, jer ga je zatjerao na jug sve do Bara (Antivari). Ovdje dogje do odlučne bitke, gdje Grubeša izgubi bitku i glavu[4]). — Sahranjen bude sa kraljevskim počastima u biskupskoj crkvi sv. Jurja u istom gradu u, Antivariju[5]).

Poslije njega zavlada po drugi put nakon sedam godina

Gjuro I. (1125.—1135.?).

Dostavši se kralj Gjuro vlade, prvo mu je bilo na brizi, da se izmiri sa rogjacima. Poslije Grubeše ostala su na ime još tri brata: Draginja, Gradinja i Dragilo. U to ime pošalje im poruku, da se vrate u zemlju, zakune im se, da im se ne će ništa dogoditi, već da će bratinski s njima zemlju podijeliti[6]). — Ovi dogju, a Gjuro održi svoju riječ, te Dragilu dade oblast Podgorje, Onogošće „i mnoge druge županije“[7]), a Draginji dade dukljanski dio Zahumlja[8]). — Ovime je kralj Gjuro u istinu porazmaknuo braću, ne htijući ih staviti u neposredno susjedstvo, ali pop Dukljanin i sada podmiče kralju dolozne namjere, veleći, da je kralj stao braću „vrlo ljubiti“, ali da je to činio samo za to, da domami i trećega rogjaka Gradinju, pa da onda svu trojicu upropasti[9]).

Ovo prijateljstvo potraja neko vrijeme, a plodovi sloge brzo se pokazaše. U Srbiji bila se je rodbina Uroševa digla protiv njega, svrgla ga

[1]) Nic. Choniat., označeno djelo str. 24.

[2]) Joann. Cinnamus, izd. Bonn, str. 12.

[3]) Denique septimo anno regni ejus venit rex Georgius cum Rassianis supra istum.

[4]) qui preparans ei bellum, in ipso bello mortuus est rex Grubessa fortiter dimicando ante civitatem Antibarim.

[5]) sepultusque est in episcopio ejusdem civitatis honorifice in ecclesia Sancti Georgii. — Presbit. Diocl., označeno djelo str. 301.

[6]) Post haec rex Georgius obtinuit regnum... misitque fratribus regis Grubessae, qui adhuc supererant Dragichnae et Dragillo et fecit pacem cum eis et juravit, quod divideret terram cum eis et nil eis mali faceret... dedit illis partem terrae et juppanias in Zenta — Na označenom mjestu.

[7]) praeterea Dragillus cum omnibus terrae suae intravit in Podgoream regionem et obtinuit Onogoste et alias plurimas juppanias. — Presbit. Diocl., označeno djelo str. 302.

[8]) Gradigna eo tempore secessit in Chelmani. — Na označenom mjestu.

[9]) et valde caepit eos diligere, et hoc ideo faciebat, ut Gradignam fratrem eorum tertium posset decipere et ad se attrahere, ut postea perderet eos. — Označeno djelo str. 301.

BIBLIOTHECA MUSEI BOSNIAE ET HERCEGOVINAE SARAJEVO

sa časti i bacila u tamnicu. Na nagovor Dragilov provali kralj Gjuro u Srbiju, osvoji je, izvede iz tamnice Uroša i opet ga uspostavi[1]).

No niti sada ne potraja dugo ovo prijateljstvo. Ona stara igra upravo na vlas se ponovi. Pop Dukljanin opet baca svu krivnju na kralja Gjuru, da je zavidnošću zaveden htio zatvoriti rogjake. S toga rogjaci opet bježe u Drač grčkomu vojvodi, kojega Dukljanin naziva Pirigordi, a po našem mnijenju imao bi se zvati kir Rogerij, koji je bio iz roda Guiskardova, a inače šurjak cara Ivana Komnena. I ovaj put dolazi drački vojvoda s vojskom te uvagja braću u zemlju[2]).

Iz ovoga se vidi, da je do tada vladao kralj Gjuro samostalno ne priznavajuć bizantinskoga gospodstva. Jer inače ne bi bili Bizantinci ništa preduzimali protiv njega. — Čim se dakle Bizantinci u dukljanske stvari miješaju, to je već dokaz, da su oni ovaj kaos u Duklji zamiješali, kao i prvi put. Razlika je sada samo u tom, što se sada donekle služe drugim osobama, ili bolje drugom osobom. Kao što su na ime prvi put odabrali Grubešu, tako evo sada baciše oko na sina bivšega kralja Vladimira Mihajla. Ovaj se je dao nagovoriti djelomice iz osvete, što mu je Gjurina mati otrovala oca, a djelomice iz častohleplja, ili se je sâm ponudio za vazala Bizantincima, ako mu krunu izvojšte. To zaključujemo odatle, što je ovaj put dao zatvoriti kralj Gjuro najprije toga Mihajla, kao što je nekoć Grubešu, a iza njega Dragila. Prvi put su činjenice pokazale, za što je tako radio kralj Gjuro, pa odatle kao i iz inoga možemo zaključivati, za što i sada jednako postupa.

Kao što je ono Kalojoan sa Gojslavom i drugom rodbinom provalio u Duklju godine 1117., te razbiv kralja Gjuru izbavio Grubešu, da ga postavi kraljem, tako je evo ovaj put provalio vojvoda Rogerij (Pirigordi) sa braćom Gradinjom i Draginjom[3]), da oslobodi onoga Mihajla i Dragila, koje je Gjuro dao zatvoriti.

Bi reći, da se je kralj Gjuro hrabro opirao, jer je grčki vojvoda uza to što je doveo veliku grčku vojsku (magnum exercitum) naložio, da i braća Draginja i Gradinja poberu još i svoje domaće čete u pomoć (kongregantes populum). Navala grčka bila je bez dvojbe najprije naperena

---

[1]) Deinde consilio Dragili congregans rex exercitum abiit in Rassa et praeliando obtinuit eam... inveneruntque ibi Uroscium in custodia, in qua a parentibus missus fuerat, unde extrahentes illum dimiserunt juppanum in Rassa, inde rex cum suis omnibus reversus est ad locum suum cum spoliis magnis. — Presbit. Diocl., označeno djelo str. 302.

[2]) Post haec (rex) videns quod Dragillus cum fratre et nepotibus se prudenter agerent... invidia ductus, ... comprehendere fecit Mihala filium Bladimiri regis et post cum Dragillum posuitque in custodiam Dragichna vero cum quatuor filiis suis... evasit et fugit Durachium. — Označeno djelo str. 302.

[3]) Post hoc Pirigorti dux cum Gradigna et Dragiena congregantes populum et magnum exercitum venerunt et caeperunt terram usque Vuraneam et usque Antibarum. — Presbit. Diocl., ap. Lucium, označeno djelo str. 302.

na glavni grad Skadar. Odavle je kralj izmaknuo u Antivari i Vranju (Vuranea), vodeći sa sobom zakovane buntovnike Mihajla i Dragila. — Megju tim dogodilo se je na strani neprijatelja mala promjena, koja je neko vrijeme rat obustavila; vojvoda na ime Rogerij bio je pozvan u Carigrad, a na njegovo mjesto došao je drugi carev rogjak, Aleksij Kontostefan[1]). U to vrijeme zaposjeli su neprijatelji grad Obličje u blizini Antivara, te u nj postavili posadu pod zapovjedništvom Boroša, sinovca Gradinjina[2]). To su učinili bez sumnje za to, da odmah ondje nastave sa osvajanjem, čim novi vojvoda stigne, gdje su prije prestali. — Tu stanku upotrijebi sada kralj Gjuro, pojača svoju vojsku, pa pokuša, da još prije neprijatelja istisne, nego novi vojvoda stigne[3]). No Boroš je hrabro branio grad, a megjutim je i novi vojvoda stigao u Drač. Sada se opet nevjerna braća slože sa Grcima, te pomoću novih grčkih četa navale na kralja Gjuru[4]). Ovaj put su neprijatelji nadvladali kralja Gjuru[5]), no dovoljno je, da se pročita malo pomnjivije pripovijedanje popa Dukljanina, koji nipošto nije sklon, pače niti iz daleka pravedan spram ovoga kralja, pa odmah upada u oči, da je tu moralo biti nevjere i izdajstva. On na ime veli, da je kralj bio čitavom narodu na toliko omrznuo, da nije bilo čovjeka, koji bi mu bio dojavio, dokle su neprijatelji stigli, pa da je bio tako iznebuha zatečen i razbit.

Da je kralj Gjuro bio mrzak popu Dukljaninu, to vjerujemo, jer to svjedoči svaki njegov redak; no krivo ima on, ako odatle sudi, da je bio mrzak „omni populo“. Barem oni ga nijesu mogli mrziti, kojima je bilo do časti i slobode domovine. Takovih pak ljudi ne izgine posvema u ni jednom narodu, pa niti u najdemoralizovanije doba. A da se je kralj Gjuro u istinu borio za čast i slobodu svoje kraljevine, svjedoči ta okolnost, što bi se on bio mogao lako izmiriti sa Bizantincima, samo da se je htio priznati njihovim vazalom. — Evo zato mi držimo, da nije kralj Gjuro izgubio ovdje bitku, što bi bio „exosus omni populo“, već prije kakvom izdajom, ili u najboljem slučaju nesrećom.

---

[1]) Na označenom mjestu.

[2]) Na označenom mjestu.

[3]) Postquam autem dux Pirigorti ivit Constantinopolim, venit alius dux Durachium Kirialexius di Condi Stephano. Interea rex Georgius congregans populum venit et obsedit Obliquum. — Na označenom mjestu.

[4]) Audiens autem dux Kirialexius cum Gradigna et cum fratre congregantes exercitum venerunt supra regem. — Na označenom mjestu.

[5]) Quia vero jam rex exosus erat omni populo, non fuit quis, qui hoc ei annunciaret quousque venit dux cum Gradigna et cum exercitu et percusserunt castra eorum (ejus?) et occiderunt et vulneraverunt plurimos et fugaverunt eos (eum?). Rex evasit tunc et fugit Cermeniga, et dux fugato eo reliquit Gradigna cum exercitu et ipse reversus est Durachium. — Na označenom mjestu.

Ovom prigodom počinio je kralj Gjuro okrutno djelo, davši oslijepiti svoje zarobljenike Mihajla i Dragila[1]). Ali i ovo djelo dade se lako razumjeti, a i dobrano obrazložiti. — Iz svega dalo bi se razabrati, da je Gjuri diktirala ovu okrutnost nužda, a ne inat ili strast. Da bude on htio ove oslijepiti odmah, u srdžbi — on bi to bio učinio onaj čas, čim ih je uhvatio; da se je njemu htjelo okrutnosti, on bi ih bio dao i pogubiti, a ne samo oslijepiti. Danas, gdje su humana načela uvedena i u samo klanje na bojnom polju, za onakove zločine, kakav su počinili ova dvojica i njihov brat Gradinja — danas je u svim državama obična kazna — smrt. — Rekli smo, da se taj čin kraljev dade razumjeti, a to će nam vjerovati čitatelj, ako se samo sjeti, da je ovaj isti kralj Gjuro poštedio prije nekoliko godina buntovnika Grubešu, premda ga je imao u svojoj moći, pa kakova odatle pošljedica? Grubeša postade kraljem, a kralj je morao bježati iz zemlje, potucajuć se od zla do nemila po tugjini. A sada je imao eto drugoga buntovnika u rukama, koji nije bio ništa bolji od prvoga. A uzmemo li još i to u obzir, da ih je kralj dao oslijepiti istom onda, kad je vidio, da bi mogao biti potučen, a ovi time oslobogjeni, onda je jasno, da ih je dao oslijepiti tek nuždom prisiljen, da mu ne bi bilo onako s njima, kao što se dogodilo sa Grubešom, t. j. da mu ne budu postavljeni za protukralje.

Poslije ove pobjede ostavi drački vojvoda Gradinji vojsku, prepustiv mu da sam vojuje dalje protiv kralja, a on sam (vojvoda) vrati se u Drač. Kralj Gjuro uzmakne prema sjeveru u župu Crmnicu. Odatle se pak daje razabrati, da ta Gradinjina pobjeda baš nije bila Bog zna kako sjajna, jer kralj nije baš daleko uzmaknuo.

Evo sada istom počinje pravi gragjanski rat poslije velike bitke. Sada započinje pravo klanje i ražanje, palenje i robljenje. Narod je ostavljao i svoja ognjišta, pa bježao u gore i šume; no valjda ni ovdje nije bio sjeguran, pa se uze seliti u susjedne mirnije pokrajine, pače čak preko mora u Apuliju[2]). — No nije ovo bila sva nesreća i najveće zlo po kralja; to mu je Gradinja istom pripravljao. On se združi s jedne strane sa županom Urošom srpskim[3]), a s druge strane stane po bizantinskom običaju tražiti i kupovati odmetnike megju kraljevim vjernima. Na taj način bez sumnje uspije Gradinja, te pobuni Kotor[4]), ali niti to nije skršilo velike duše

---

[1]) praeterea rex Georgius iratus jussit Dragillum et Mihala nepotem ejus privare lumine coeli, eo quod Gradigna cum fratre suo debellarent illum. — Ap. Lucium, označeno djelo str. 302.

[2]) Praeterea hi qui dispersi erant per regiones, provincias et in Apulia, audientes vitae ejus (Gradignae) bonitatem, reversi sunt ad loca sua... et repleverunt et habitaverunt terram quae jam quasi destructa et desolata manebat. — Presbit. Diocl., označeno djelo str. 302.

[3]) alia autem ex parte Rassani cum (Georgium) persequebantur... — Na označenom mjestu.

[4]) rebellavit Decaterus et postea tota terra regis Georgii... — Na označenom mjestu.

ovoga ponositoga kralja. Bilo je kralju Gjuri više puta tijesno, te je morao bježati i sakrivati se po gorama i šumama, ali on bi se opet podignuo i zakrčio neprijatelju put. Usprkos srpske pomoći, usprkos podmićivanja i bunjenja, Gradinja ne uspje. Zato eto sada ponovno zamoli pomoć u dračkoga vojvode[1]). Kralj Gjuro zatvori se sada u primorski grad, tvrdi „Obolon“[2]). Ovdje se je hrabro branio, po svoj prilici očekujući pomoć od susjednih Normana, koji su se bili opet uhvatili sa Bizantincima u koštac. Sada napokon svladaše Bizantinci i Gradinja kralja Gjuru, ali kako! — Na to neka nam odgovori pop Dukljanin:

„Tada oni, koji se držahu prijateljima i rogjacima kraljevima i koji jegjahu za njegovim stolom, podigoše ruku na njega, te jedni navaljujuć iz vana, drugi u samom gradu, predobiše napokon grad i kralja, te ga predadoše vojvodi kir Aleksiju, a ovaj povede zarobljenoga kralja najprije u Drač. Odavle ga za tim pošalje pod jakom pratnjom u Carigrad, gdje je u zatočenju i umro“[3]).

Dakle izdajom pade grad, kralj i kraljestvo.

Ispripovijedavši ovako burno vladanje kralja Gjure, mogli bismo sebi staviti pitanje, kakav značaj nosi na sebi to njegovo vladanje, njegove borbe i ratovi sa rodbinom. — Da uzmognemo na to pitanje odgovoriti, moramo najprije da ustanovimo ideje i motive, koji su ove ratove potakli.

Posmatramo li ove ratove samo onako površno, tad nam se pričinja, kao da su to skroz i skroz gragjanski ratovi, da se tu radi samo o tome, koji će od članova kraljevske obitelji zasjesti na vladarsku stolicu, pričinja se, kao da se tu bore samo dvije političke stranke jednoga naroda. No zavirimo li dublje na dno ovoga kaosa, tad jasno razabiremo kroz sav taj mutež bizantinske prste, vidimo onaj nesretni: „divide et impera“. Jer, ma da mi i vidimo, da tu u prvom bojnom redu stoje kao protivnici kralj Gjuro na jednoj strani, a Koćapar, Gradinja, Mihajlo, Dragilo i kako su se već svi ti zvali, na drugoj strani, to ipak nijesu bile dvije stranke u jednom narodu, ili dvije struje, dvije politike jednoga naroda — već je to bila jedna narodna politika, defenzivna, a druga tugjinska, ofenzivna. U čitavoj ovoj borbi nuzgredna je stvar, ko će zasjesti na prijestolje, a glavna je ta, hoće li Duklja pod bizantinski jaram ili uz

---

[1]) Gradigna misit ad eum (ducem) ut quamtocius veniret... qui veniens cum exercitu obsederunt castellum (Aholon). — Na označenom mjestu.

[2]) Praeterea videns rex undique persecutionem sibi accedere... intravit in castellum qui Aholon dicitur... — Na označenom mjestu.

[3]) Tunc hi qui amici et proximi regis esse videbantur et qui edebant panem ejus, levaverunt contra eum calcaneum suum, et alii de foris alii de intus castellum tradiderunt et regem duci Kirialexio, quem dux comprehendens ducit secum Durachium, inde vinculatum et cum custodibus misit Constantinopolim, ubi mortuus est in custodia. — Na označenom mjestu.

svoju slobodu. Mi smo evo vidjeli, kako su Bizantinci napustili stvar Koćaparovu, čim im se je poklonio Dobroslav, a na Dobroslava zaboraviše, čim im se je pokorio Vladimir. Pa za to nema dvojbe, da bi bili napustili Bizantinci i kandidaturu Grubešinu i Gradinjinu, da se bude htio pokloniti kralj Gjuro njihovom gospodstvu. No ponositi sin slavnoga Bodina nije mogao toga uvjeta podnijeti, bi reći kao da je na samu tu pomisao uzavrela u njegovim žilama krv njegova oca. I odista nikada ne izusti on riječi, kojom bi od Bizantinaca zamolio, da mu se dade ono, što je bilo njegova oca i prema tomu njegovo. Mi ga vidimo, gdje bježi dobrovoljno na sedam godina u progonstvo za vlade Grubešine, mi ga vidimo, gdje se po gorama i šumama prebija, mi ga vidimo napokon, gdje odlazi i u bizantinsko sužanjstvo i tamo umire, ali se slugom nikad ne priznaje. — Sve ovo možda nije bilo politički mudro, jer je on mogao svojoj domovini više koristiti, da je priznao suzerenost bizantinskoga cara, pa da je pod sjenom tobožnjega bizantinskoga gospodstva u nutrašnjosti državu tako organizovao, da bi ona bila poslije podobna, da u zgodnije vrijeme izvojšti ono, za čim je Gjuro težio sada u nezgodan čas, u neorganizovanoj državi; ali ako to i nije bilo možda mudro, barem bijaše časno i plemenito. S toga ma da se i smije sa više razloga posumnjati o političkoj, odnosno o državničkoj mudrosti ovoga kralja, ipak on zaslužuje svaku simpatiju, jer njegova djela pokazuju, da je u njega bila velika duša i plemeniti karakter. Njegova osobnost postaje nam još simpatičnijom, kad se sjetimo, da ga je u svim njegovim poduzećima proganjala nesreća, progonstvo i nezahvalnost onih ljudi, koji su mu imali biti u prvom redu zahvalni. — Njegov najbliži rod liši ga prvi put prijestolja i učini ga prognanikom; no on vrativši se ponovno u domovinu i zavladav državom, ne osvećuje se toj nevjernoj rodbini, već proglašuje opću amnestiju. Pače on ide u svojoj blagosti još i dalje, te nastoji da dobročinstvima obveže svoje protivnike uza se, te ih u tu svrhu dariva mnogim zemljama i oblastima. Ali to sve ništa ne koristi, jer ga taj nevjerni rod opet izdaje, te ga napokon lišava i krune i slobode. — No nije imao ovaj kralj nesreće samo u svojoj rodbini, već i u svojim prijateljima i saveznicima. — Eno srpski župan Uroš, kojemu je kralj Gjuro pribavio slobodu i čast (vlast), ne samo da ga u najtežoj nevolji ostavlja, nego pače diže na nj svoju ruku. A njegovi prijatelji, koji su s njime do zadnjega časa hljeb dijelili, eno ga prodaju Bizantincima kao Juda Spasitelja.

Evo ovakav sud stvorismo mi sebi o ovom kralju jedino na temelju vijesti suvremenoga pisca, popa Dukljanina. No uzme li se na um, da je pop Dukljanin kralju Gjuri skroz i skroz neprijazan, pa je ipak prisiljen

da zabilježi ovake svijetle momente u značaju i djelovanju ovoga kralja, onda možemo zaključivati, da bi nepristrani svjedok bio još i više ovakovih časnih momenata zabilježio. Kad bismo htjeli isporediti kralja Gjuru sa kojom ličnosti iz stare povijesti, tad nam se čini, da bi najbolje pristajao uz plemenitoga Demostena. Ne mislimo pri tom na govorničku umjetnost, već na uzvišene motive, koji su oduševljavali ovoga potonjega na plemeniti rad i koji su mu zato pribavili tako tragični svršetak. S toga se doista nijesmo kadri prečuditi popu Dukljaninu, kako je mogao na toliko ocrniti toga vladara, da se do danas nije našlo pero, koje bi mu bar i jedan redak u čast napisalo, gdje ipak sav njegov život i smrt govore: dilexit patriam, propterea mortuus est in exilio!

Poslije pâda kralja Gjure zavlada u Duklji iz ratova nam poznati

Gradinja (od ca. 1135. do ca. 1146.).

Ovaj je Duklju stavio opet pod suzerenstvo Bizantinaca. Inače je za vladanja njegova vladao mir u državi. A mi znademo i za što: Bizantinci nijesu imali razloga da mu podižu protukralje, jer im je on bio odani sluga; pojedini pako župani bili su preslabi da što takva poduzimlju. Kroz to vrijeme mira zemlja se opet ponešto oporavi i napuči, jer se je narod stao opet vraćati sa svih strana, kamo se je bio razbjegao za gragjanskih krvoprolića, na staro ognjište[1]).

No za to ipak nije bilo njegovo vladanje posve omiljelo narodu. Pop Dukljanin pripovijeda, da su se ovomu kralju mnogi atentati i zasjede pripravljale[2]). A to nije ni čudo, jer nije moguće, da bi sav narod bio kadar zavoljeti čovjeka, koji je bio kadar da pokuša smrviti u prah narodnu zgradu, a narodu prerezati žile, samo da uzmogne svojoj vladohlepnji udovoljiti, te svomu koristoljublju i sebičnosti podignuti prijestolje na razvalinama svoje domovine i na leševima umorenoga naroda. — Pa ipak uza sve to pop Dukljanin silno ga hvali. Isti ljetopisac, koji o kralju Gjuri nije mogao niti jednoga dobroga i plemenita čina zabilježiti, a da pri tom ne bi podmetnuo dolozne namjere, evo kako se znade razglagoljati o jednome Gradinji: „Čim je postao kraljem, zavlada pravednost u zemlji, jer je Gradinja bio bogobojazan i bogoljuban, te pobožan čovjek, koji je bio milostiv udovama, a zaštitnik i branitelj sirota, i svako njegovo djelo bila je sama dobrota“[3]).

---

[1]) Presbit. Diocl., označeno djelo str. 302. na označenom mjestu.

[2]) sustinuit quoque rex Gradigna diebus regni sui multas insidias et persecutiones injuste a malis hominibus, sed ex omnibus eripuit eum Deus. — Na označenom mjestu.

[3]) qui accepto regno, caepit regere populum cum omni justitia: erat sane vir timens ac diligens Deum, pius, et misericors viduarum et orphanorum protector atque defensor, et in omnibus actis suis omni bonitate praecipuus. — Na označenom mjestu.

Gradinja umre nakon jedanaest godina vladanja, te bude časno pokopan u Skadru u crkvi sv. Sergija i Bacha nuz druge kralje[1]).

Sudeć po pripovijedanju popa Dukljanina trudio se Gradinja, da dobrim djelima i dobrom upravom prikrije svoju nečasnu prošlost. No to mu nije sasvim pošlo za rukom. Mnogi ratovi kralja Gjure za slobodu imali su tu pošljedicu, da se je u istinu stvorila stranka antibizantinska, koja evo sada potajno navaljuje na Gradinju, jer ne može da otvoreno na nj navali, pošto ga bizantinska sila štiti. Ali će za to ova stranka, koju bismo nazvali narodnom, tim žešće ustati protiv Gradinjinih sinova. U početku vojevaće ta stranka protiv bizantinskoga gospodstva i za narodnu neodvisnost; no kasnije, kad joj ne preostane ino, nego da bira izmegju Bizanta i Srbije, pristaće radije uz potonju.

Iz pripovijedanja Dukljaninova vidi se, da su te dvije političke stranke u Duklji: narodna i bizantinska, bile potpuno razvite. Pop Dukljanin pripada bizantinskoj stranci, pa odatle i njegova velika pristranost.

Iza kralja Gradinje ostala su tri sina: Radoslav, Ivan i Vladimir. — Kao kralj nastupi vladu najstariji izmegju braće

Radoslav II. (od ca. 1146. do preko 1151.).

Ovaj kralj zasio je na trnovit prijesto. Naši čitatelji shvatiće to odmah, čim se sjete, kakove su stranke vladale u zemlji. Kraj ovih stranaka bio je mir u zemlji i mirno vladanje a priori isključeno. U programu na ime ovih dviju političkih stranaka nije bilo dodirnih tačaka, pa prema tomu nije moglo biti megju njima niti kakove transakcije niti kakovih kompromisa. — Patriotična narodna stranka išla je za tim, da domovinu izbavi ispod tugjinskoga utjecaja; a bizantinska stranka, podržavana iz vana, bila je gonjena od onih, koji su je uzdržavali, da pobija i uništi prvu. — Kralju Radoslavu nije preostajalo ino, nego da bira izmegju ovih dviju stranaka. No izbor nije bio tako lahak; jer pristane li uz narodnu stranku, tad je mogao znati, da će Bizantinci postaviti protukralja, pa da će mu onda ići od prilike onako kao kralju Gjuri; pristane li pako uz bizantinsku stranku, onda mu se bilo nadati, da će mu protivna stranka praviti zasjede, kao što je to činila i njegovom ocu. — Narodna stranka bila je mnogo jača u državi, kako će to skori dogagjaji pokazati, nego bizantinska; ali ova potonja imala je u pomoć moguće bizantinsko carstvo, pa je u tom slučaju bila neosporivo jača. — Kralj

[1]) expletisque XI annis in regno, ingressus est viam cunctorum... sepultus est honorifice et cum magnitudine in monasterio... Sergii et Bachi. — Na označenom mjestu.

Radoslav pristane dakle uz ovu, te pogje u Carigrad, gdje se pokloni caru Manuelu, sinu Kalojoanovu (1141.—1180.), od koga primi Duklju u leno[1]).

Vrativši se sa carskim dekretom iz Carigrada kući, htjede da zavlada cijelom zemljom, kako mu je to dekret dozvoljavao. No sad se pokaže, da je bilo mnogo teže dostati se vlade nad svom zemljom, nego dekreta; pravio se tu račun bez krčmara. — Megjutim bila se je na ime organizovala narodna stranka, stupila u dogovor sa srpskim županom Urošem (koji je opet bio u savezu sa Arpadovcima), te podigla Radoslavu protukralja u osobi Uroševa sina Deše. Nezadovoljnici dadoše novomu kralju Zetu i Travunju, dok Radoslavu i braći mu ostanu primorske strane od Kotora do Skadra[2]).

Poslije toga opet usplamti u Duklji gragjanski rat. Narodna stranka sa Dešom na čelu, potpomagana od srpskoga župana zahvati doskora dvije trećine cijele države, kako to dokazuju one dvije povelje, što no ih netom navedosmo. Kralj Radoslav sa braćom bude zatjeran u jugo-zapadni kut, tamo u primorje i prema Skadru, kuda je lako mogao dobivati pomoći iz dračke teme i od bizantinske mornarice.

Ovaj evo rat doživio je i pop Dukljanin, ali mu nije dočekao kraja. Mora da je umro nekako izmegju godine 1150. i 1151., jer veli, da Radoslav neprestance vojuje protiv sina Uroševa i njegove stranke, „ne bi li zemlju, koja im se je odmetnula, opet upokorili, a onu, kojom su vladali, da junački obrane“ [3]).

Ovime nas ostavlja i ovo vrelo, koje, katkada mutno katkada pače i presahlo, ipak nam je lijepo poslužilo, osobito pod konac. Sad nam ne preostaje ino, nego se držati grčkih vijesti, koje žalibože nije teško, obzirom na Duklju, hitro iscrpsti.

Pitanje je sada: kako je svršio ovaj rat?

Na ovo pitanje teško bi se dalo odgovoriti, kad bi se htjelo izolirati, te kao samostalno pitanje prikazati. No to se i ne smije činiti, jer je ovaj dukljanski gragjanski rat samo epizoda onoga velikoga rata, što je buknuo

[1]) Post haec Radoslavus knesius perrexit ad imperatorem Hemanuelem, et benique ab eo susceptus est, deditque ei totam terram dominandam eamque regendam sicut tenuit pater ejus. — Presbit. Diocl., označeno djelo str. 302.

[2]) Post haec surrexerunt quidam maligni, qui antiqui inimici fuerunt et rebellaverunt ei, et adduxerunt Dessam filium Vrossi, et dederunt ei Zentam et Tribuniam; Radoslao autem et fratribus ejus remansit maritima regio, et civitas Decaterum usque Scodarim. — Na označenom mjestu.

Od ovoga Deše imamo dvije povelje. Jedna je iz godine 1150., te se u njoj piše Dešа: „Dessa Dioclie, Terbunie et Zacholmie dux“; druga povelja je iz slijedeće 1151. godine, te nosi naslov: „Dosa magnus comes terre Zachulmie“. — Fermendžin, Acta Bosnae, str. 2.

[3]) ... et indesinenter non desinebant dimicare et praeliare contra filium Urossi et contra caeteros inimicos, quatenus terram, quae eis rebellaverat valerent acquirere, et eam quam dominabant viriliter defendere.

godine 1151., najprije izmegju župana Uroša i Bizantinaca, a vrlo kratko vrijeme i izmegju Ugara i Bizantinaca; ili još jasnije rečeno: izmegju Ugro-Hrvato-Srba i Bizantinaca. — U velikoj bitci na Tari[1]) bude župan Uroš hametice potučen, prije nego mu je kralj Gejza stigao u pomoć. Župan bude prisiljen sklopiti mir na po se sasvijem odijeljeno od kralja, a to je bio za njega teški poraz.

Jer u ovom miru morao se župan podvrći poniženju, da isprosi sebi milost, te je morao prisegći, da će biti vjerni vazal carev u buduće (δοῦλος ἐς τὸν πάντα ἔσεσθαι Ῥωμαίοις αἰῶνα βεβαιῶν), te se morade obvezati, da će 2000 pješaka davati caru, kada bi vojevao na zapadu, a 500 konjanika za vojne u Aziji[2]).

Pošto smo rekli, da je dukljanski rat, što ga je vodio Deša protiv Radoslava, samo epizoda ovoga gore navedenoga rata, to nema sumnje, da je svršetak gornjega rata morao donijeti sa sobom i riješenje dukljanskoga pitanja. Da su o tom bili uvjereni i sami srpski glavari, Uroš i njegov sin Deša, vidi se odatle, što su i oni na čas obustavili agresivno vojevanje u Duklji, pa svoju vojsku sjedinili protiv cara, računajuć sasvim logički, da im Duklja ne će i onako izbjeći, ako sretno odole caru, dočim naprotiv svi uspjesi u Duklji ne će koristiti, progje li nesretno glavna bitka.

Da su u ovoj bitci na Tari vojevale i Dešine čete, zaključujemo odatle, što je tu bio zarobljen i župan Grdeša[3]), koji je na Dešinoj povelji od godine 1150. na prvom mjestu potpisan kao svjedok, a koga Cinam naziva jednim izmegju „najpoglavitijih Dalmatinaca". A župani su bili, kako znamo, odmah iza kralja po časti.

No niti Cinam niti Niketa ne spominju ništa o Duklji; što onda da zaključujemo odatle?

Ko znade, kako su Bizantinci umjeli iscrpsti u ugovorima svoje pobjede, taj ne će niti časa posumnjati, da je car Manuel u ovako zgodnom momentu, gdje je mogao po miloj volji diktirati mir, žrtvovao svoga vjernoga slugu Radoslava Deši. Ne ćemo da tim reknemo, e je Manuelu stajalo do osobe Radoslavljeve, već mislimo time reći, da Bizantinci sjegurno nijesu u ovaj čas dobrovoljno prepustili Deši onu Duklju, za koju su kroz tolike godine vojevali i spletkarili i sve moguće poduzimali. — Kao primjer, kako su Bizantinci znali u povoljnim momentima mir sklapati, spominjemo ugovor mira izmegju Boemunda i cara Aleksija. — Ovdje

[1]) Joann. Cinnamus, knj. III., pogl. 7., 8, 9., str. 105.—113., izd. Bonn; Nic. Choniat., knj. II., pogl. 7., str. 121.—123., izd. Bonn.

[2]) Joann. Cinnamus, označeno djelo str. 113.

[3]) ὅτε δὴ Γουρδέσης τε καὶ Βουλτζῖνος, ἄνδρε ὀνομαστοτάτω ἐπὶ Δαλμάταις ὑπὸ τὰς Ῥωμαίων ἐγενέσθην χεῖρας. — Joann. Cinnamus, označeno djelo str. 108.

evo nije bio Aleksij pobjeditelj, niti je Boemund bio pobijegjen, pošto do odlučne bitke nije bilo još niti došlo. Boemund je jedino na nestašici hrane trpio, i zbog razuzdanosti vojske dao se je na ugovaranje — pa kakav je bio pošljedak? — Radi slaboga uspjeha pod Dračem (1107.—1108.) zahtijevali i ishodili su Bizantinci ne samo uregjenje dračke vojne, već i antiohijskoga posjeda u Aziji, što ga je Boemund bio osvojio u križarskoj vojni. Pače još se je išlo i dalje: Boemund se je obvezao, da će ćak i ono priznati carskim lenom, što bude u buduće od Turaka osvojio. A napokon obvezao se je, da će i samoga svoga nećaka Tankreda silom na priznanje ovoga ugovora prisiliti, ako on to ne bi htio učiniti dobrovoljno[1]).

Evo ovako su Bizantinci znali ugovarati još u takvim prilikama, gdje je pobjeda bila tako rekavši na vrbi svirala; a kako bi se onda moglo pomisliti, da bi bili umjereniji sa srpskim županom, koji je eto u prahu pred Manuelom ležao (πρὸ τῶν βασιλέως ποδῶν ἰχνῶν ἔκειτο)?

Prosudimo li dakle sve to, tad mislimo da nije nipošto presmjelo, ako ustvrdimo, da je bitkom na Tari odzvonilo i Dešinom gospodstvu u Duklji.

Prema tomu nije Deša dulje vladao u nekim pokrajinama Duklje, nego od prilike dvije godine: 1150. i 1151. — Moguće je doduše, da je on ušao u Duklju i prije godine 1150.; no da je u njoj vladao preko godine 1151., logička je nemogućnost.

Da je naše zaključivanje posve vjerojatno, svjedoči i to, što se malo godina kasnije spominje Deša kao župan Dendre, srpske pokrajine tik uz megju bizantinsku kraj Niša[2]). — A odatle bi se moglo zaključivati, da je car Manuel upravo htio da makne Dešu čim dalje od dukljanske megje, a čim bliže na oko bizantinskomu prefektu u Nišu. — Ova okolnost bi pak naše umovanje, štono ga malo prije istaknusmo, tek još više potvrgjivala.

Na temelju svega, što netom razložismo, logičan je zaključak, da je sada u Duklji zavladao bez protukandidata Radoslav. A vladao je pod zaštitom Bizantinaca, zaštićen i od domaćih nezadovoljnika i od Srba. — I sada je imala Duklja mira od Srba sve do Stjepana Nemanje.

Prije Stjepana Nemanje, a poslije Uroša, vladao je najprije najstariji sin Urošev Primislav (Πριμίσθλαβος); no ovoga skine car Manuel godine 1161., jer je stao ignorovati svoju podaničku dužnost spram Bizanta, te se graditi neovisnim[3]). — Poslije njega postavi car mlagjega brata Belu

---

[1]) Anna Comnena, Patrologia graeca, sv. CXXXI., izd. Migne, str. 1001—1025. (knj. XIII. Alexiade).
[2]) Joan. Cinnamus, knj. V., pogl. 2., str. 204., izd. Bonn.
[3]) Na označenom mjestu.

Uroša II. za velikoga župana. Ali se ovaj za kratko vrijeme dobrovoljno odreče prijestolja pa ode u Ugarsku, gdje i umre[1]). — Iza njega postavi car Manuel županom trećega brata Dešu. Ovaj udari istim putem, kojim i Primislav, a car ukorivši ga ispočetka, napokon ga skine i u Carigrad u zatvor otpravi[2]) 1164. — Odmah iza toga zavlada Stjepan Nemanja, koji stane sada ozbiljno navaljivati na Duklju. — No još prije, nego je Nemanja zaprijetio Duklji, stala se je ova poslije zadnjih gragjanskih ratova drobiti. Tako vidimo n. pr. gdje se još godine 1151. Deša piše „magnus comes terre Zachulmie", a tri godine kasnije nalazimo gdje vlada u Duklji neki „Banus Slauagost"[3]).

Tri ili četiri godine kasnije zauzme Hum moćni bosanski ban Borić[4]).

Ali prava pogibao zaprijeti Duklji, kako netom spomenusmo, istom od Stjepana Nemanje. Već tamo oko godine 1168. stane Nemanja osvajati Kotor i Duklju (kod Nikete Χορβατίαν, t. j. Croatiam rubeam). Car pošalje svome vazalu u pomoć patricija Teodora Padiata sa vojskom, a domala dogje i sam glavom, prisili Nemanju na mir i pokornost, te tako za ovaj put oslobodi Duklju[5]). No napokon pogje Nemanji za rukom, da zavlada Dukljom malo prije smrti cara Manuela, tako da već godine 1180., kad je car Manuel umro, vidimo u Duklji Miroslava, mlagjega brata Nemanjina, gdje vlada[6]). — A kada se Nemanja povukao sa političkoga polja u samostan (1195.), predao je svomu starijem sinu Stjepanu („Prvovjenčani" nazvan) Srbiju, mlagjemu, Vukanu, Duklju. Odatle se vidi, da je Duklja i u to vrijeme ostala skroz posebno od Srbije različito političko tijelo. — Ovo nas pako nuka na misao, da su Dukljani takav državni ugovor sklopili sa srpskom dinastijom. — Duklja je dakle još u ovo vrijeme bila daleko od toga, da bi bila srpskom provincijom, a prema tomu još manje srpskom, odnosno dijelom srpske države. Ona pače nije sa Srbijom sačinjavala niti državnu zajednicu (Staatenbund, a još manje Bundesstaat); ona nije stajala spram Srbije niti u personalnoj uniji, jer je u njoj vladala sekundogenitura, dok je u Srbiji vladala primogenitura. Realna unija dolazi istom kasnije, te postaje tim tjesnijom, čim moćnijom postaje Srbija. I to ide tako daleko, dok od kraljevine Duklje ne preostane nego Zeta. Ova potpane pod Srbiju, dočim je ostali dio potpao pod kraljevinu Hrvatsku, u kojoj su u ovo vrijeme vladali arpadovski prvo-

---

[1]) Na označenom mjestu.

[2]) Označeno djelo str. 213. i 214.

[3]) Fermendžin, Acta Bosnae, str. 3.

[4]) Fermendžin, označeno djelo str. 3.

[5]) Nic. Choniat., knj V., popl. 4., str. 206. i 207., izd. Bonn.

[6]) Kukuljević, Codex dipl. regni Croat., Slav., Dalm., II., str. 121.: Pisma papina Miroslavu kralju Beli III.

rogjenci kao „reges juniores“. — Vojvoda Andrija, potonji kralj Andrija II., pripovijeda sam u svojoj povelji u Zadru 1198., kako je opet upokorio Hum i druge dukljanske pokrajine.

ZAKLJUČAK.

Već u početku, kadno smo se odlučili da napišemo kratki nacrt dukljanske povijesti, bila je naša cijelj, da govorimo o Duklji sa njenog vlastitog političkog i državopravnoga gledišta. To je eto razlog, zašto počesmo njenu povijest istom sa godinom 950., kadno je prestala biti političkim dijelom hrvatske države; a to je ujedno i razlog, zašto prestajemo pisati sa godinom 1180., kadno se uze u komade drobiti, u svoja počela, t. j. Duklju u užem smislu i preostale sastojne dijelove, od kojih, kako na koncu prikazasmo, Duklja u užem smislu (Zeta) postaje dijelom srpske države, dok ostalo spade opet k Hrvatskoj, odakle je bilo pred jedno stoljeće otrgnuto. Ovime mislimo, da nam se je granica raspravi nametnula sama od sebe. Osim toga nije bilo niti nuždno da nastavljamo, jer je povijest Duklje počam od ovog doba već mnogo pomnije obragjena. Istina, taj odsjek dukljanske historije zbija se ponešto pretijesno sa poviješću Srbije, pošto Duklja i sada dalje živi i životari svojim donekle posebnim, autonomnim životom. — Odatle slijedi, da bi se i za ovaj perijod dukljanske prošlosti dala napisati posebna, od srpske odijeljena povijest. No mi stavismo sebi zadaćom, da pokušamo rasvijetliti ono, što je manje istraženo, a to je baš ovaj predsrpski perijod dukljanske povijesti.

Što se tiče same izradbe ove rasprave, moramo spomenuti, da nas je više truda stajala, nego što smo to očekivali, kad započesmo raditi. Te poteškoće nastaju s nestašice vrela, koja mjestimice posvemašno presuše. U takvom slučaju moradosmo se držati povijesti susjednih država, te tu tugju povijest iz originala crpsti, što je uzimalo uvijek mnogo vremena, a rijetko kada podavalo ekvivalenat za potrošeno vrijeme. — To je eto razlog, da je u našoj radnji došlo do većega broja kombinacija. No ove kombinacije, makar se činile katkada i odveć smjele, nastojasmo ipak postaviti na solidno tlo; jer gdje nemamo izričite pismene potvrde, tu gradimo na temelju prilika, koje su tada vladale.

Na koncu molimo uvaženoga čitatelja, da ne zaboravi, e je to „studija“ i „nacrt“ dukljanske povijesti, a ne svestrana povijest sama. — Potakne li naša radnja koju vrsniju silu, da napiše sistematičku povijest Duklje, tada će naša namjera istom potpunu svrhu postići. Do tada pako neka ne bude prezrena ni ova raspravica.

Прилози народној медицини из Босне[1]).

Написао

др. **Јосип Прајндлсбергер (Preindlsberger),**

примарни љекар хируршко-окулистичког одјелења у Земаљској болници у Сарајеву и земаљски здравствени савјетник.

(Са 6 слика у тексту.)

I. О очним операцијама народних видара.

И у Босни су прије аустријске окупације, као у већине источних земаља биле таке здравствене прилике, каке су код народâ, који своје уредбе имају од давнина, па недирнути тековинама културнога свијета чувају старе обичаје и навике жилавошћу, која је прирођена источњаку.

У животу народа обична је појава, која се често понавља, да поред потпуне промјене спољашњих одношаја обичаји и навике најдуже остају непромијењене.

Народну медицину, којој је извор у самим предањима, не схватамо друкчије, него као обичај. Истина да и научна медицина великим дијелом има своје почетке у народним традицијама.

Али кад комад времена протече између оних рудиментарних почетака и науке, која напредује, онда пуцају везе међу њима све више и више, тако да их само повјесница спасава од заборава.

О народној медицини у Босни саопћено је неколико занимљивих публикација. Ми ћемо се у овом приказу позабавити двјема струкама народних љекара: са реклинаторима и операторима бешичног камена.

О реклинаторима, односно о резултату њихова рада, саопћио сам укратко на другом мјесту неколико података. Ја и мој негдашњи асистенат др. Мадер изнијели смо у двјема малијем радњама коначне резултате неких реклинација, што су их извели народни љекари, али

[1]) О предметима ове расправе држао је писац предавање приликом 25-годишњице хрватско-славонског лијечничког збора у Загребу.

су се међутим моја посматрања на том пољу знатно обогатила, те ћу ево данас у кратким цртама изнијети историју реклинације, пошто су неки извори тек у новије доба добили своју праву цијену.

Познавање сиве бионе пада у најраније перијоде човјечије културе. По Еберсовом папиросу имали су стари Мисирци у седамнаестом вијеку прије Христа нешто теоријског, истина врло наивног знања из медицине, али су ипак поред другога познавали дјеловање рициновог уља, које чисти, и шипкову кору као средство против тракавице.

По радњи Хиршбергової (Hirschberg) одсјек о очним болестима у Еберсовом папиросу има скоро исто толико описа очних недуга, истина на мање разумљив начин приказаних, као 1000—1200 година касније сакупљена Хипократова збирка.

Да ли су стари Мисирци како оперирали биону, не можемо из досадашњих извора сазнати. Истина, на мумијама су нађени отисци, који представљају свећеника, гдје неки инструменат држи на оку, и то за то, као што текст каже, да га отвори. По Еберсову тумачењу тај додир има само симболско значење, то јест да умрломе даде нову снагу вида на другом свијету.

Судећи по најстаријем извору, Еберсову папиросу, Мисирци нијесу знали што је биона. Иначе су мисирски очни љекари били познати са свог знања и своје вјештине у врло раној перијоди старог доба. Херодот приповиједа, како су једног мисирског очног љекара позвали у Персију, да лијечи слијепу мајку краља Кира. Али за сад немамо поуздана доказа, да се у старих Мисираца извађала реклинација. Хипократовци и класичко доба грчко не знаду пак ништа о реклинацији.

Тек у Целзуса (25 година прије до 50 година послије Христа) находимо у опширном опису лијечења очних болести са неких тридесет појмова болести и готову науку о биони.

1. Биона постаје изнојивањем и каснијим згушњавањем у зеници.

2. Биона се може извидати, ако се убоде игла у згуснуту масу, па се доље потисне.

Овај назор о биони, по коме је названа и „Cataracta“, вриједио је до почетка осамнаестог вијека; а операција се бионе, реклинација, одржала до половине деветнаестог вијека.

Целзус је научио операције бионе из списа грчких љекара александријске школе. Александринци примили су пак своје знање о реклинацији од Индâ. Позната је басна, како је човјек стекао своје знање о реклинацији од козе. Гален прича, како се једна коза, која боловаше

на биони, убола у око трном и тако се од ње извидала. А Claudius Aelianus (222 године послије Христа) приповиједа ову басну опширно.

Стари Калдејци, Асирци и Бабилонци лијечили су тако, да су бајали и ударали на бôно око лекарије, које стежу.

О старој јеврејској медицини мало нам је познато, јер се талмуд и библија само у толико баве лекарским стварима, колико се то односи на моралне законе.

По Хиршбергу не спомиње се ништа о лијечењу очних болести у иначе по културну историју занимљивом староперсијском масдејском лекарству у Вендидаду Зендавесте.

Посве је другојачије то код старих Инда, у којих је већ у брахманско доба била самостално развијена медицина, која се зове Упа-веда или попунбено откривење, те се приписивало боговима именом Ayur-Veda откривење о животу.

Врло је вјероватно, да се староиндијска медицина развила сасвим самостално и да није на њу утјецала грчка лекарска знаност.

Стари су Инди знали неке операције, које су Грцима биле непознате. Тако су н. пр. знали начинити нос од лица и чела. У индијским списима нема ниједан вјештачки израз страног поријекла; у Ayur-Ved-и описана је чак и шећерна болест, која је Грцима била сасвим непозната и за коју су Европљани сазнали истом 1674. године, кад је Томас Вилтис (Wiltis) открио слатки усус диабетске мокраће.

Предалеко бих зашао, кад бих опширније на овом мјесту говорио о староиндијској медицини, тек ћу толико споменути, да златно доба индијске медицине пада у сјајну перијоду Будхисма (250 године прије до 750 година послије Христа).

Сусрута (Suçruta) је познавао 700 лијекова и 130 инструмената. О државним трошковима бијаше јавних болница за људе и животиње. Пошто се развио данашњи Хиндуизам између 750—1000 године послије Христа, када су се разлике међу сталежима више заоштриле, напустише Брахмани медицину.

Њих замијенише мухамедовци. Багдатски се калифи побринуше, да се индијски списи преведу на арапски, те су ови без сумње тако постали опћим добром мухамедовског свијета.

У старих Инда налазимо јасан опис бионе, али је опис операције таман. Целсус, Галенус, Паулус од Егине (Aegine) оставише нам тачне и опширне описе реклинације.

По овоме, што доселе изнијесмо, не можемо историјски утврдити поријекло реклинације, али је могуће, да би га ваљало тражити у Мисираца; толико је само сигурно, да су стари Инди употребљавали

реклинацију. Александријски Грци у Мисиру нијесу заиста створили систематску обраду оперативне окулистике без мисирског утјецаја; та је обрада остала недирнута не само кроз дањих 800 година римско-грчког свијета, већ јој се до у најновије доба просто подражавало; тако су радили Арапи, Арабисте у европском средњем вијеку, љекари у доба ренесансе.

Историја је западне модицине за право само повјесница грчког љекарства, његова мијена и сеоба. (Хиршберг.)

И ако у првим епохама окулистике сретамо операције катаракта, оне ипак нијесу ништа друго, него аналогије операцији hyporyon-a. У суштини је заслуга Француза, који су операцију бионе, која се по неродној стази све до почетка 18. вијека кретала, скренули на пут рационалнији, који је више обећавао и који бијаше успјешнији. (Magnus.)

Ст. Ивес одстрани с успјехом 1707. године први пут једну у предњу комору испалу катаракту, направивши велик рез у рожњачи. 1750. године изнесе Давијел своју екстракциону методу; с тога се та година сматра годином рођења екстракције. Али је морало протећи скоро 100 година, па да вађење бионе послије разноврсних борба, послије различитих модификација стече опће и слободно признање.

Стари се начин реклинације још до данас на Истоку одржао, а врше га нарочити за то оператори. Хиршберг је (1893.) на путу у Индији имао прилике да прегледа овећи број очију, на којима обавише народни видари реклинацију катаракте.

Њему није успјело да присуствује једној такој операцији, али је у нас опис методе, што га написа енглески љекар др. Бретон, који нам опширно црта операцију (1824.). Исто је тако неком приликом др. Милхаузен (Milhausen) у Тифлису присуствовао реклинацији, коју је извео један путујући арапски окулиста. Опис се реклинације у оба случаја готово тачно слаже са старом класичном методом; само је другојачији начин, како се приправљa, па и не битни, и ако оригинални спољашњи апарат.

Хиршберг је прегледајући реклиноване очи у Индији нашао размјерно повољне резултате, које он сматра једнаким барем са оперативним резултатима љекара, који свршавају модерну англо-индијску школу у Индији. Хиршберг налази објашњење за релативно повољније резултате реклинације у Индији у томе, што у топлом појасу Индије старачка биона за 20 година раније сазрије него ли у умјереној зони; у Индији је средња старост оперираних 40, а у Берлину 62 године; погибли реклинације у средњој доби мање су, него ли у дубокој старости.

Кадно сам љети 1894. године примио хируршко-окулистичко одјелење Земаљске болнице у Сарајеву, имао сам прилике да нагазим на свјеже трагове дјелатности једног реклинатора.

Први болесник, који ми је дошао, имао је око прије 2 године реклиновано, те њиме једва осјећаше свјетлост. То бијаше неки стари Мухамедовац, који одлучи подврћи се предложеној му операцији, екстракцији, и то ако резултат не буде гори од резултата реклинације. Операција је потпуно успјела и пацијенат је био задовољан. Иза тога се почеше множити случајеви и далеко бих зашао, кад бих хотио сваки појединн описивати.

Ја сам приправио табелу, која нам приказује доба болесника, вријеме како је изведена реклинација, њезин коначни успјех и напредак на оку.

Табела о коначним резултатима.

Број	Године болесника	Вријеме, кад је реклинација извршена	Око	Visus	Исход
1	65	непознато	оба	Amaurosis.	На оба ока Ablatio retinae, катаракта лежи на дну, притисак смањен.
2	45	непознато	десно	Amaurosis.	Iridocyclitis, Ablatio retinae.
3	43	непознато	десно	Бројење прста на $1^1/_2\,m$. G. b. n.	T = + 1.
4	37	прије 3 године	десно	Покрети руке на $2\,m$. G. b. n. Годину је дана пацијенат добро видио.	Мутнеж у стаклевини. T = + 1.
5	70	непознато	десно лијево	Са + 13, $^6/_{15}$. Visus idem.	Мутнеж у стаклевини. T — 1.
6	55	непознато	оба	Amaurosis.	Ablatio retinae. T — 2.
7	65	непознато	десно	Amaurosis.	T — 1.
8	40	прије 4 године	лијево десно	Покрети руке пред оком. Покрети руке на $1^1/_2\,m$.	Ablatio retinae у оба ока.
9	62	прије 6 дана	десно	Бројење прста на $2\,m$. Са + 13 ⊃ + 1·5 cyl. ax. hor. $^6/_{20}$.	На дну ока катаракта, која плови, T + 1. Мутнеж у стаклевини.
			лијево	Бројење прста на $2\,m$.	Катаракта се види у оку горе и споља. Мутнеж у стаклевини.
		6 недјеља касније		Са + 12 D. $^6/_{30}$. Са корекцијом $^6/_{10}$.	—
		1 годину касније	десно	Са корекцијом $^6/_{10}$.	—
			лијево	Не подноси свјетлост.	Iritis, Hypopyon.
		2 године послије реклинације	десно	Покрети руке на $2\,m$. G. b. n.	Occlusio pupillae. T — 1.
			лијево	Покрети руке на $1\,m$.	Idem.

Број	Године болесника	Вријеме, кад је реклинација извршена	Око	Visus	Исход
10	47	прије 4 мјесеца	десно	Свјетлост свијеће на неколико метара.	T — 1. Ablatio retinae. Лијево је око пропало од симпатичне офталмије, која је наступила 29. дан послије оперираве зреле катаракте.
11	42	прије 1 годину дана	лијево	Вид кроз 6 мјесеци добар, сад Amaurosis.	T — 1. Occlusio pupillae.
12	55	прије $1^1/_2$ године	десно	Amaurosis.	Enucleatio десног ока због болова.
13	60	прије неколико година	лијево	Amaurosis.	Катаракта, која плови. T + 1.
14	65	?	десно лијево	Amaurosis. $^6/_{60}$. G. b. n.	Occlusio pupillae. T — 1.
15	55	прије 2 године	лијево	Бројење прста на 2 *m*. Са + 10 D. $^6/_{15}$.	Катаракта на поду стаклевине. Мутнеж на стаклевини. T + 1.
16	78	прије 6 година	десно	Вид кроз 6 година добар, сада Amaurosis.	T — 1.
17	40	прије 2 године	десно	Бројење прста на $1^1/_2$ *m*. Са + 11 D. на 6 *m*.	Око нема болова, нити је надражено.
18	65	прије 3 мјесеца прије 2 мјесеца	лијево десно	Вид кроз 2 мјесеца добар, сад Amaurosis. Свјетлост свијеће, тек пред оком виђена.	Occlusio pupillae. T — 1. T — 2.
19	43	прије 1 године	лијево	Бројење прста на 8 *cm*. Са + 10 D. на 4 *m*.	Око није надражено.
20	45	прије 7 мјесеци прије 7 мјесеци	десно лијево	Покрети руке на 2 *m*. G. b. n. Amaurosis.	Око није надражено, occlusio pupillae. T — 1. Ablatio retinae.
21	80	прије 3 године	десно лијево	Amaurosis. Бројење прста на $^1/_2$ *m*. Са + 10 D. $^6/_{60}$.	T — 1. Очно једро осјећа притисак.
22	66	прије 8 мјесеци	лијево	Бројење прста на $^1/_2$ *m*. Са + 10 D. $^6/_{60}$.	Притисак на око осјетљив.
23	70	прије 4 године прије 4 године	десно лијево	Amaurosis (вид се операцијом није побољшао). Бројење прста на $^3/_4$ *m*. Са + 10 D. на 4 *m*.	— Око није надражено.
24	65	прије 1 године	лијево	Бројење прста на $^1/_2$ *m*. Са + 11 D $^6/_{60}$.	Катаракта плови по дну ока.
25	40	прије $1^1/_2$ године	десно	Покрети руке на 2 *m*. Са + 10 D. Бројење прста на $2^1/_2$ *m*.	Око није надражено.

Број	Године болесника	Вријеме, кад је реклинација извршена	Око	Visus	Исход
26	78	прије 12 година	лијево	Кроз 10 година вид добар. Сад покрети руке на 1 *m*.	Катаракта на дну предње коморе. T — 1.
27	70	прије 6 година	десно	3 године добар вид, сад Amaurosis.	—
			лијево	Amaurosis.	Ablatio retinae. T — 1.
28	60	прије 6 година	десно	Amaurosis.	Atrophia bulbi. T — 3.
			лијево	Спонтано ишчашење по анамнеси и налазу. Око познаје свјетлост, кад се сасвим близу (пред око) примакне.	T — 1.
29	70	прије 6 година	лијево	На око је по казивању болесник могао 3 године видјети Има година дана, како је вид изгубљен рапидно уз велике болове. Покрети руке на 30 *cm*.	T + 1. Неправилна зеница пропушта црвену свјетлост; дно се не може да позна; катаракта плови на дну ока.
30	58	прије 5 година	лијево	*Чести болови у реклинованом оку*, осјећање свјетлости опало, покрети руке на 1 *m*. $^1/_2$ год. добар вид, послије губљење.	Спољашни дијелови нормални, дужица атрофична, зеница округла, тромо реагује, катаракта доље с поља смежурана. T = N. Дно се не може да види.
31	63	прије 2 године	лијево	Visus 11 D., бројење прста $2^1/_2$ *m*.	T — 1. Дужица љевкаста, натраг повучена, зеница попријеко овална, затворена танком непровидном опном.

Нека ми је дозвољено да опширније оцртам један случај, јер сам га мало дана иза реклинације прегледао и посматрао га кроз 2 године дана, кад је болесник посве ослијепио.

Шћепан К, кому бијаху 62 године, православне вјере, родом из Фојнице, будне први пут примљен у болницу 6. јула 1894. Прије 6 дана извршена би реклинација на оба ока. На слепочицама бијаше по један четвероугласт, 4 *cm* велик фластер. Кад се скинуо фластер, видјело се, да је кожа без крзна. Очи су замазане неком дебелом, жилавом машћу. Очистивши очи, нађосмо ово: На оба ока јака коњуктивална и цилијарна инјекција. Десно око: рожњача млитава; комора врло дубока, дужичин вез побркан, дужица трепти; зеница средње пространа, округла, реагује слабо, при освјетљењу са стране види се кроз зеницу унутри и доље једна сиво-бијела маса, која плива и која је обликом и величином као реклинована катаракта. T = + 1. Лијево око: у средини рожњаче површна пругаста мутнеж, на горњем рубу рожњаче поједине судне рачвице, које преко лимбуса прелазе; дужица као и десна; у зеници остаци катаракте, који пливају; реклинована се катаракта при освјетљењу са стране не може да види; пошто су надражајне појаве након 8 дана попустиле, био је Visus десног ока: погађање броја прста $2\,m + 13 \supset + 1{\cdot}5$ cyl. ax horiz $^3/_{15}$

Откривење огледалом: прамеnаста мутнеж у стаклевини; катаракта лежи доље и види се, да се знатно смежурала, дно побркано. Visus лијевог ока: бројање прста $2\,m + 12$, $^{3}/_{15}$ cyl. b. n. Налазак огледалом: многобројна мутнеж у стаклевини; катаракта горе на изван; дну нема ни трага. При отпусту из болнице 17. августа 1894.: десно око блиједо, рожњача глатка, провидна, дужични вез јасан; у опсегу зенице танахни остаци катаракте; погдјешто влакнасте мутнежи у стаклевини; дно се јасно види; катаракта ондје гдје и прије, веома смежурана као згужвана хартија. Visus са истом корекцијом као и прије $^{6}/_{10}$. Лијево око: спољашњи налаз као и код десног, у стаклевини многобројна влакнаста и прамеnаста мутнеж, од дна се види само један дио. Visus са истом корекцијом као и прије $^{6}/_{10}$. Пацијенат опет примљен 14. јула 1895. Десно око: налаз као и прије. Лијево око: јака коњуктивална и цилијарна инјекција, рожњача мало захукнуто помућена; у предњој комори $1\,mm$ висок hyporyon; веза дужице нестало. 23. јула hyporyon се разишао, Visusa нема.

Пацијенат примљен у болницу поново 19. јула 1896. Лијево око: очно једро блиједо, предње коморе нема, дужица атрофична, зеница неправилно затворена зеничном опном (мембраном) $T = -1$. Visus: покрети руке на $1\,m$. Десно око: очно једро блиједо, предње коморе нема, дужица атрофична, зеница неправилна, тијесна, затворена дебелом зеничном опном. $T = -1$. Visus: покрети руке на $2\,m$. Пројекција није се дала одредити ради слабе интелигенције болесникове.

Овај развитак болести објашњава непосредни успјех реклинације и полагано, али постојано опадање очњег вида услијед хроничног иридоциклита. Није потребно набрајати све познате пошљедице реклинације, које бијаху поводом да се та метода забацила.

Битни је моменат код те операције, што реклиновано сочиво у стаклевини дјелује као страно тијело. Ја сам од 47 прегледаних очију само два пута могао забиљежити умјерено добар Visus $^{6}/_{60}$, а два пута добар $^{6}/_{15}$.

Можда бијаше тек случајно, те у претежној већини нађох само рђаве резултате, јер су они баш помоћи тражили, али на моја питања одговорио би ми свагдје народ, да је сваком познато, како се често рђаво свршиле оваке реклинације, чему се, како се опћенито мисли — и не може избјећи.

Један стари угледни Мухамедовац из фочанског котара, Авдага Ожеговић приповиједао ми је, да је тамо неки Чанчаревић обавио много реклинација и да су сви болесници послије ослијепили.

Ожеговић, коме сам ја једну катаракту екстраховао, дошао је к мени за то, што су му познати били рђави резултати Чанчаревића, а пацијенти су му причали о страшним боловима, што их подносе.

Кушао сам свакако, али не могох оператора ни видјети, а камо ли видјети операцију.

Практиковао је, колико сам могао сазнати, у цијелој земљи само један оператор, именом Чанчаревић, Мухамедовац, који је по земљи путовао и чини се, да је имао много муштерија.

По приповиједању једног старог Мухамедовца, који је један пут крипом операцију гледао, Чанчаревић се служио старом индијско-арапском методом помоћу једне игле.

На моју понуку земаљска је влада забранила Чанчаревићу вршење његове погибељне праксе, и он се из земље исели.

Вративши се једном и пробавивши у Босни 6 недјеља, употребио је то вријеме за своју праксу, и одмах затим морао сам прегледати очи једне Мухамеданке (случај бр. 20), која бијаше ослијепила.

У наредним ретцима износим приповиједање једне жене, која описује народним начином операцију и ток иза ње.

Болесница Риста Јераковић, стара 58 година, православне вјере, родом из Травника, каже ово:

„Чанчаревић, који сада живи негдје у Турској, скино ми је биону с лијевог ока, пошто ми је везао десно око. Прије тога је наредио да сви укућани изиду из собе, те тако није нико видио, каквом је он халатком радио, а мени се чини, да ми је скидао малим ножем. При скидању бионе није ме ништа болело. Пошто је скидање свршио, ударио ми је на око један мелем, што га је направио од бјеланцета од кокошијег јајета, брашна и алпамука. Тај је мелем мијењао сваки дан за читава два мјесеца. Ја сам пô године на лијево око погдјешто видјела: могла сам разабрати, је ли дан или ноћ, видјела сам, кад когод мине поред мене. Послије по године ослијепила сам сасвим. Има три године дана, како подносим страшне муке у оку и слијепом оку. У потоње доба ми се ти болови појављују на махове: престану, па опет наступе, особито кад назебем.“

Ово просто приповиједање не црта нам само зорно поступак код реклинације, како га познајемо из списа старог и средњег вијека, већ нам износи и у погледу лијечења послије операције исту метоту, исте лијекове, какве налазимо у Целзуса.

Други болесник прича, да је Чанчаревић оперирао са једним асистентом, кога би он редовно узимао из околице болесникове. Асистенат је стајао иза болесника држећи му главу. Прије свега морао му се заклети, да ће за вријеме операције непрестано гледати међу плећке болесникове.

Непосредно послије операције правио је Чанчаревић опите вида: болесник му је бројао прсте, погађао боју браде његове (н. пр.: видиш ли моју жуту браду?) и говорио би, да хоће ли операција успјети, стоји до тога, како ће се владати болесник.

Да се становништво са модерном операцијоном методом спријатељило, доказује нам најбоље што број мојих екстракција непрестано

расте. Ја сам у самој овој години предузео до 90 операција, о којима ћу извјестити у свом годишњем извјештају.

II. О операцијама бешичног камена народних видара.

У прећашњој се радњи о реклинацији задржах код њезине историје подуже, јер држим да је она опћенито премало позната.

Али јер је историја о вађењу камена много више предмет студије свију хирурга, за то ћу се ње само толико дотаћи, колико је неопходно потребно за обраду нашег предмета.

Камен су већ вадили стари Инди, а начин вађења тачно је описан у њиховим најстаријим медицинским списима.

До шеснаестог се вијека употребљавала метода, која је позната под именом Целзусове или Паулусове методе, sectio Guidoniana или вађење камена малим апаратом (apparatus parvus). Метода се та састоји у томе: да се ножем директно погоди камен, зарезавши попријеко између чмара и мошања или са стране, а тај процес потпомаже то, што се прст затјерао у дебело црijево, који камен према мећици потисне и пошто је зарез направљен истјера у рану. Ова се операција изводила само скалпелом, и отуда назив cum apparatu parvo.

Наспрам овог начина, који је зависио од случајности „зареза на камен“, стајала је друга метода „cum magno apparatu“, коју су у тајности чувале неке фамилије у почетку шеснаестог вијека, и која се сматра полазном тачком за научну литотомију. Ову је методу (1520.—1525.) објавио Маријани Санти, зато се и зове Sectio Mariana. Она се у главном слаже са оном методом, коју је фамилија Кало (Calot) у Француској двјеста година у тајности чувала и која је тек 1709. године објелодањена.

Sectio mariana је имала између осталих мање важних инструмената једну браздасту сонду за мокраћну цијев, која је као проводић служила и дилататоре за раширење бешичне ране.

И ако је овај начин наспрам sectio Guidoniana био напреднији, ипак га је тек 1726. године Енглез Шеселдн (Cheselden) тако поправио, да је та метода све до у новије доба само технички дотјеривана.

Споменућу још, да је већ у деветом вијеку, за вријеме цара Лава, избила на површину мисао, да се камен разбије у бешици, као што то видимо из биографије светог Теофана. И код Албукасима налазимо методу, како се ломио камен.

Хезер (Haeser) пише, да су становници једне епирске долине још у почетку седамдесетих година били на гласу ради вађења камена, која се вјештина преносила са оца на сина.

У Босни је сада таким видарима строго забрањено вршење праксе, и у пошљедним годинама не зна се ни за један случај, да је какав надримајстор извршио операцију бешичног камена.

Али нема много времена, како су народни видари вршили велику праксу, те држим, да није на одмет сакупљати податке о тој грани народно-медицинске вјештине.

Кажу, да у Побрђу код Котор-вароши живи један човјек, који је прије десет година оперирао једног болесника са добрим успјехом. Тај је глас саопћио један пацијенат др. Кноцу (Knotz) у Бањојлуци, кад је к њему у болницу дошао.

Други болесник дра Кноца приповиједа, како је прије окупације био један видар бешичног камена, по имену Никодим, али о њему нема никаквих ближих података.

Врло опасан руфетлија био је у почетку осамдесетих година у окружју бањалучком неки Иван Радић.

Др. Кноц сабрао је податке о Радићу по судским актима, јер су га рођаци оних, што су умрли услијед Радићевих операција тужили. Чудновато је, да су сродници оператора тужили редовно само за то, да им врати хонорар. У једном је случају обављена судско-лекарска обдукција, која је констатовала, да је оперирани умро од анемије и дуготрајног процеса гнојења, али се у лекарском налазу др. Пелца (Pelz), 15. новембра 1883. не спомињу никакве узгредне повреде.

Ивану Радићу било је тада 37 година, био је католичке вјере, и како се чини, бијаше посве наображен човјек, јер је осим свог матерњег језика познавао латински и старогрчки језик.

При тужбама бранио се тим, да је он и прије окупације свој занат, који се састојао у лијечењу камена очних, слушних и кожних болести слободно радио. Да ли је Радић још жив, није ми познато, исто тако не знам ништа рећи и о оној двојици поменутих, гдје су своју такозвану вјештину изучили.

Др. Фоглару из Бугојна захвалан сам у велике за опширне податке, које ми је саопћио о једном вадиоцу камена из котара бугојанског из села Чехајића, који, пошто је власт забранила оваково лијечење, не врши више свог заната.

Јозо Брзица, стар 68 година, дунђер, рођен и живи у Чехајићима, порijеклом је из једне надримајсторске породице.

Његов дјед доселио се из Далмације и настанио у Чехајићима, а видао је само костоломе, ишчашења, ране и вадио зубе; камење није никад вадио. Иначе се бавио дунђеријом као главним занатом.

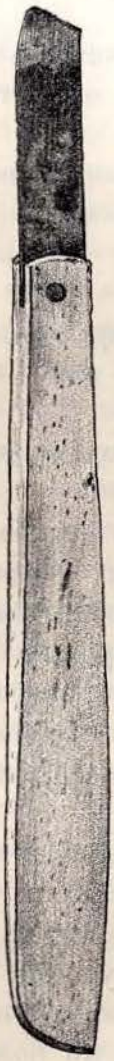

Слика 1. Лиштер.

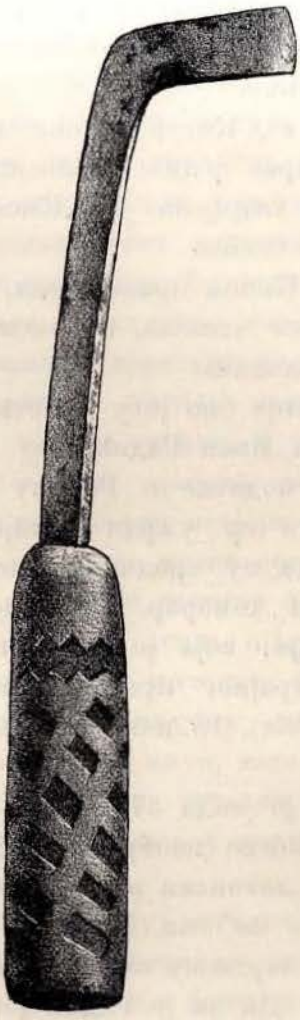

Слика 2. Лиштер.

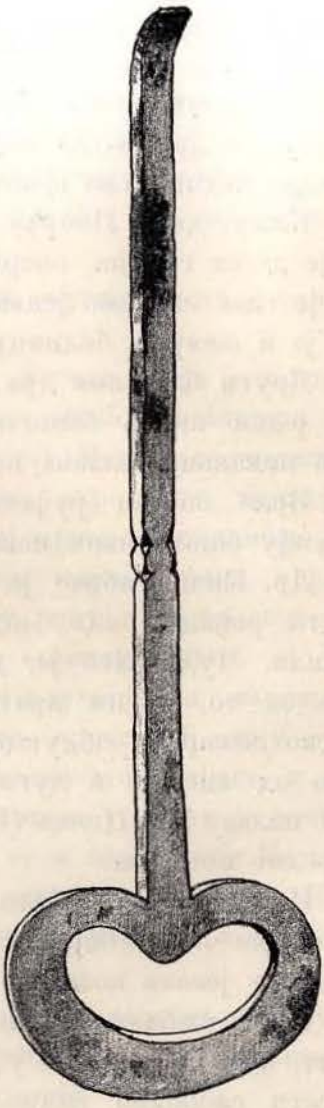

Слика 3. Канџа.

Отац је Јозов такођер био дунђер, али се и медицином бавио, а операцију камена научио је на лукав начин од једног Циганина из Високог. Циганин је био дошао у бугојански котар у Удиљиљу да неком пацијенту Драгојловићу вади камен.

Отац се Јозов понуди, да помаже при операцији — и тако постаде оператор камена.

Стари се Брзица бавио често изван котара вађењем камена, зато је морао осталу своју праксу запустити. Он откри свом сину Јозу све своје медицинске тајне, осјем операције камена, којој му је допустио присуствовати два пута, пошто је остарио и обнемогао. Кажу, да је стари Брзица за 5 година извршио 30—35 операција камена.

Послије смрти свог оца лати се Јозо видарства и лијечио је у велике; но пошто су му прва три пацијента умрла, преплашио се од те операције. Али прије 35 година потражи га један болесник, који га мољаше да га оперира, говорећи му, да он не ће ни за што одговарати.

Ова му операција успије и Јозо је послије до 1891. обавио неких 160 операција, кад му је власт праксу забранила. Он прича, да је за то вријеме имао 30 смртних случајева, али по приповиједању осталих људи овај је број много већи.

Јозо је примитивно, али сасвим добро познавао диагнозу код болести од камена.

Он је познавао болест камена и мојасин; под мојасином разумијевају се бешичне болести, којима није узрок камен.

Он познаје функцијоне поремећаје код Lithiasis-a, као што је мокраћно цурење, болови и т. д. и никад није предузео операцију, док није опипао конкременат бимануално, угнавши један прст у дебело црijево, а другом би руком извршио притисак на бешику, изнад symphyse. Сонду за камен он не познаје и боји се од повреде водопуста („жиле“) као опасне по живот и сматра је шкодљивом за potentia generandi et coëundi.

Он разликује камење са глатком површином и зове их просто „камен“ и са храпавом површином, које зове „седра“. Седра се налази врло често срасла и проузрокује велике болове.

Ево његовог инструментаријума, који има:

1. мален нож са правим дршком „лиштер“ *(слика 1.)*;

2. нож са правокутно савијеним дршком, са истим именом *(слика 2.)*;

3. инструменат налик на кључ, чији је врх сличан савијеном распаториуму, а зове га „канца“ *(слика 3.)*;

4. и 5. два кљештаста инструмента, од којих му један служи за хватање и вађење камена, а други већи за ломљење; оба зове клијештима („клиште“, *слике 4.* и *5.*).

За операцију намјештао је болеснике у типички положај вађења камена, у коме су их јаки људи чврсто држали. Затјеравши лијеви кажипрст и средњи прст, а код дјеце само кажипрст у чмар, потиснуо би камен толико, да би га могао на међици опипати. Затим би зарезао малим ножем десно од средње линије поврх чмара паралелно са уретром

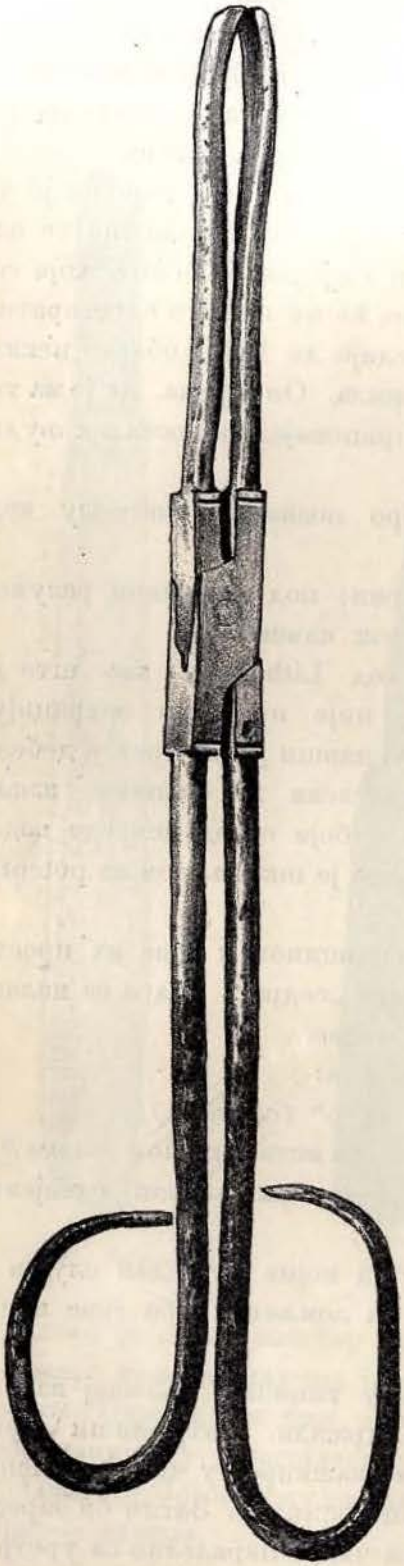

Слика 4. „Клиште“.

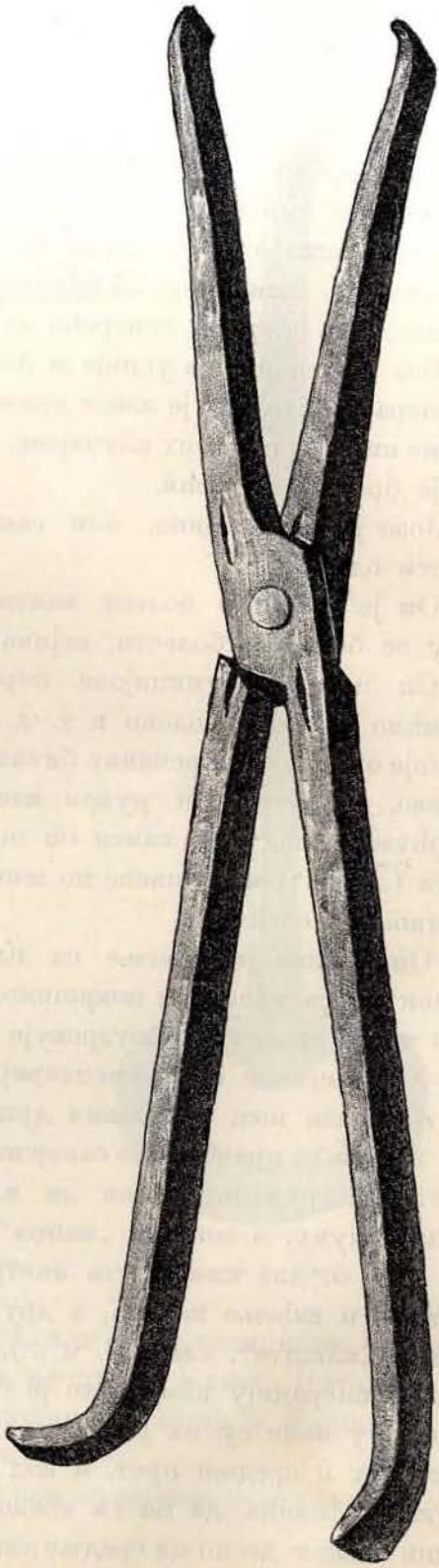

Слика 5. „Клиште“.

у правцу камена толико, док не би до мјехура дошао, за тим би раширио зарез у мјехуру савијеним ножем, који му је служио да у камену направи греботину, која би му олакшала при хватању и вађењу камена малим клијештима. Ако би опазио, да је камен срастао са бешичним зидом, он би га пажљиво одлубио канџом, а ако би био камен велик, те би га било тешко извадити, он би га сломио већим клијештима и комаће извадио једно по једно.

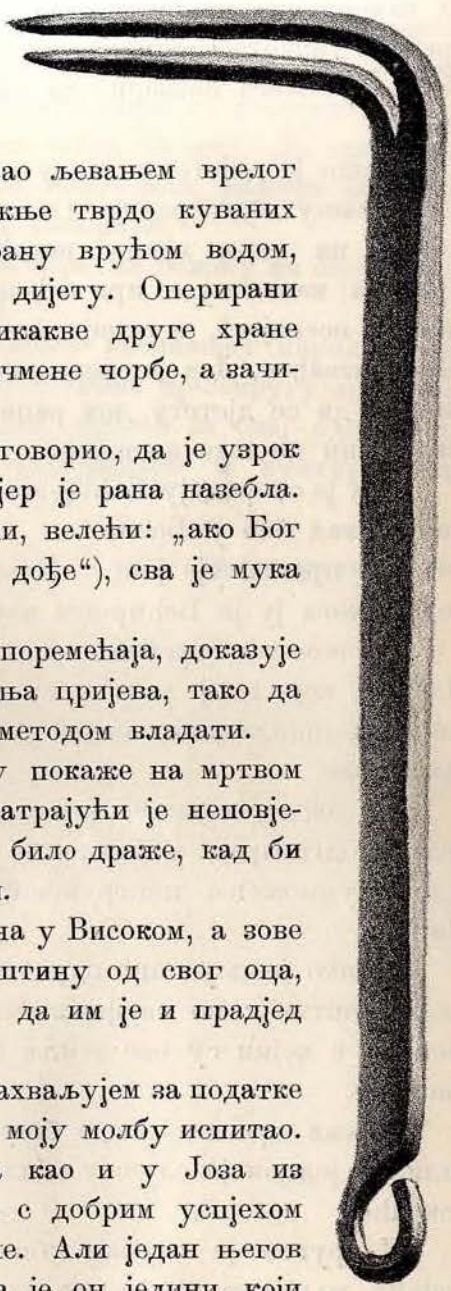

Слика 6. Квака.

Каже, да није имао никад повећег крволиптења, а мање је савлађивао љевањем врелог уља и тијем, што би притискивао режње тврдо куваних јаја. Послије је лијечио испирајући рану врућом водом, мећући фластре и наређујући строгу дијету. Оперирани није смио 3—4 дана воде пити и никакве друге хране узимати, осјем млијека, пиринчане и јечмене чорбе, а зачињених јела нипошто.

Ако је пацијенат умро, то би Јозо говорио, да је узрок смрти била нечистоћа болесника или јер је рана назебла.

Успјех је очекивао од божје помоћи, велећи: „ако Бог да“, а ако је смрт суђена („ако еџел дође“), сва је мука узалуд.

Да му операције нијесу биле без поремећаја, доказује и то, што је често долазило до испадања цријева, тако да Јозо није могао посве сигурно својом методом владати.

Нукасмо га да нам своју методу покаже на мртвом тијелу, али је он ту понуду одбио, сматрајући је неповјерењем у његову способност, већ би му било драже, кад би могао in vivo операцију демонстровати.

Надаље живи један оператор камена у Високом, а зове се Авдија Хећимовић, који је ту вјештину од свог оца, а овај од дједа наслиједио. Мисли се, да им је и прадјед камење вадио.

Др. Блајхеру (Bleicher) у Високом захваљујем за податке о овоме народном видару, који га је на моју молбу испитао. Операцијона метода Авдијина је иста као и у Јоза из Бугојна. Он каже, да је досле обавио с добрим успјехом 27 операција, а потоњу прије 4 године. Али један његов пацијенат прича противно: он вели, да је он једини, који је од свих што их је Авдија оперирао остао у животу.

Инструментаријум је Авдијин једна стара брijаћа бритва и једна квака *(слика 6.)* особитог облика, коју он није скоро никад употребљавао.

О једном оператору у санџаку новопазарском, по имену Бећир-аги Челеџићу, приповиједао ми је Насуф Њухар, трговац из Пљеваља ово:

Мој је сестрић, Зејинил Бајровић, коме сад има 8 година, боловао од камена у мокраћној бешици. У Пљевљима је било прије неколико времена таквих болесника, које је све неки Бећир-ага Челеџић извидао. И ми смо њега позвали, да извади камен Зејинилу. Он је то урадио овако:

Везао је дијете за једну подебелу даску и дао му да попије једну чашу љуте ракије. Онда је Бећир-ага засјекао једним кукастим ножем на оном мјесту између мошања и чмара и извадио камен прстима; камен му се при вађењу распрснуо. Дијете је одмах у почетку пало у несвијест, а освијестило се четврт сата послије како му је камен извађен. Два је дана иза тога Бећир-ага кући отпутовао наредивши, да се дјетету док рана не зарасте даје по мало чорбе и млијека, а ни по што зачињених јела.

Ову је операцију Бећир-ага извршио прије 2 године, а по казивању није никад био у Босни.

Он практикује још у Новом Пазару. Потанкости операције па и то, од кога ју је Бећир-ага научио, нијесам могао да сазнам.

О овом сам турском народном љекару сазнао од поменутог трговца Насуфа, који ми је у августу године 1899. довео пацијента, који боловаше од пошљедица камена, које успркос Бећир-агине операције нијесу престајале.

По овоме се види, да све до у потоње доба обављене операције камена одговарају у битности операцији Sectio Guidoniana, а да само можда умножење инструмената потјече из времена операције Sectio Mariana.

Тешко је поуздано одредити, одакле су научили босански видари своју вјештину; но највјероватније ће бити, да је та метода дошла са Истока, с којим су ове земље биле у тјешњем саобраћају, него ли за Западом.

Ја сам прегледао три болесника, које су народни видари оперирали. У једном је случају била стриктура од ожиљка са цурењем мокраће.

У другом је случају била пошљедица операције fistula vesico-rectalis, код кога сам морао извршити једну операцију (одлубио сам дебело црijево). У трећем случају, код дјетета из Пљеваља, чијем сам

ујаку захвалан за податке о тамошњем оператору, нашао сам заиста један ожиљак на међици, али на мјехуру, вршећи Sectio alta ради Lithiasis-a, не нађох никакова трага од ожиљка, те ми се чини, да је ту обављена само привидна операција.

У народу је познато, да настају рђаве пошљедице послије операције, што их изводе народни видари.

Тако ми је приповиједао мој многопоштовани пријатељ, класични пјесник „Осветника“ фра Грго Мартић, да су као пошљедице често опажене: incontinentia urinae и impotentia coëundi et generandi.

Познато је, да је Lithiasis у Босни честа болест. Ја сам за пет година обавио 70 операција, понајвише Sectio alta, ријетко пак литотрипсију, о чему ћу на другом мјесту говорити.

Моја је намјера, да овим приказима обратим пажњу на операционе методе, што су се обављале у народу

Ови су прикази можда скроман прилог познавању народне медицине, а потакнуће још можда кога, да у своме дјелокругу прикупља опажања и да допринесе који драгоцјен прилог за овај одсјек, који је не само са медицинског већ и са етнографског и културно-историјског гледишта занимљив.

(Примједба. Код превођења ових радња помагао ми је знатно овдашњи секундарни љекар др. Ристо Јеремић.)

Stare crkvene ruševine u Albaniji[1]).

Piše

Teodor Ippen.

(Sa 15 slika u tekstu).

Ruševine crkve sv. Nikole u Šatima.

Po prilici 2 sata Skadru na istok leži općina, zvana Masreku; dijelovi te općine raštrkani su po južnom obronku brijega Cukali-a, tamo gdje taj obronak sačinjava desnu obalu rijeke Drin.

Kakov sahat hoda prije nego što se dospijeva k župnoj crkvi masrečkoj vodi put kraj glavice, na kojoj leži skup ruševina; te ruševine nazivaju crkvom sv. Nikole Šatačkog.

Ruševine se sastoje od:

1. jedne velike crkve sa zvonikom;
2. jedne kapele, kakovih ima ukraj samostanskih gragjevina, a služe kao grobišta svetaca ili kao čuvalište svetačkih moći;
3. jedne zgrade za stanovanje.

Ove ruševine biće po svoj prilici ostanci nekog samostana, ili neke opatije, a prama ovdašnjim prilikama bile su ovdje znatne naseobine.

Sva glavica zarasla je bujnim drvećem, koje nemalo sasvim sakriva ruševine. Nedaleko od ruševina nalaze se dva osamljena majura, a sa susjedne glavice, što je rastavljena dubokim prodolom, pozdravlja nas crkva Masrečka. Pogled prama zapadu a na dolinu i Skadarsko jezero zatvoren je izvisinom; prama jugu vidi se vijugasti tok rijeke Drina, a prama sjeveru u nezgrapnim konturama ogromna masa brijega Cukali-a.

Velika samostanska crkva upravo je središte svega toga. Sagragjena je pravokutno, te mjeri u duljinu 27 a u širinu 8 koraka. Nad prednjim se ulazom uzdiže zvonik, i on jedini se je očuvao *(slike 1.* i *2.)*. Na ovaki način gradnje, da se na ime zvonik nalazi u pročelju, nailazi se često

[1]) Vidi raspravu pod ovim naslovom u našem „Glasniku“ od godine 1899., I. sveska, str. 13.—24.

po okolici skadarskoj, tako kod crkvene ruševine u Ostrošu u Krajini, kod crkve u tvrgjavici Šasu, kod crkvene ruševine u Rašu kraj Skadra.

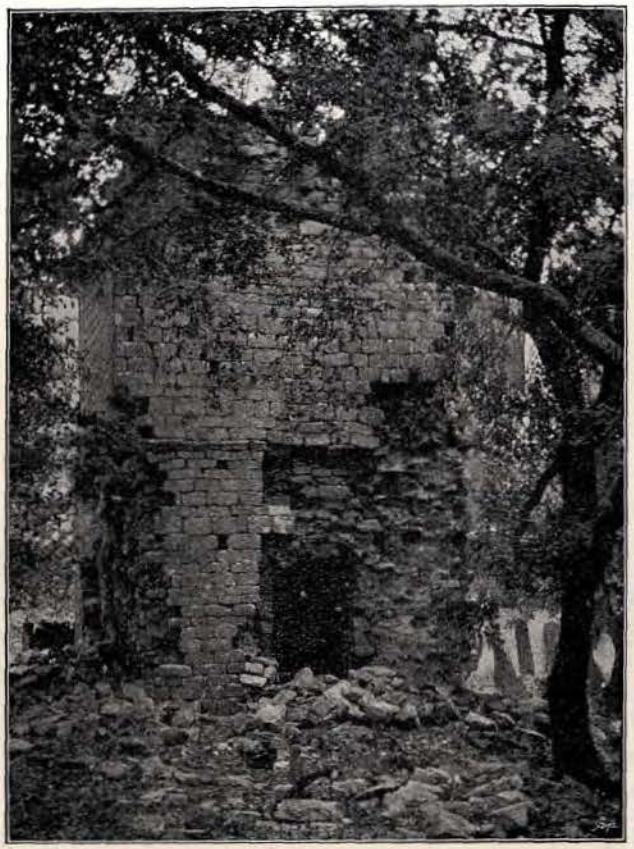

Slika 1. Toranj samostanske crkve u Šatima; prednja fronta.

Zvonik se je očuvao do visine od kakovih 15 metara. Od ostalih dijelova crkve vide se jedino temelji. Od unaokolo razbacanog kamena uzeše nešto i načiniše žrtvenik, na kom se svake godine po nekoliko puta služi služba božja. Tu se nalazi kamen sa ovim natpisom:

PORIBAS
REX · V·ROS
ABASJōBO
И ∂ · ∽ S
CUM·ANI·ṼE
R·SO · SA · O
CLE · RO ·
FECE · RVN

Natpis je nepotpun, pa izgleda, da je taj komad samo dio prvobitnog natpisnog kamena.

Taj put mi nije bilo moguće, da ga fotografski snimim, ali se nadam, da će mi to kašnje poći za rukom.

Nekoliko koraka podalje od velike crkve i istosmjerno s njome leži mala crkva, a očuvala joj se samo stražnja čest. *(Slika 3.)* Ova je dosta čudnovata: u spodobi je svoda te izgleda, ko da se je gragjevina sastojala od dônje i gornje crkve; ima i dvije apside, jednu povrh druge.

Slika 2. Toranj samostanske crkve u Šatima; južna fronta po strani.

Održao je se dobar komad južnog pročelnog uzdužnog zida, a u njemu ima uzidan fragmenat kamena pjeskovca sa grubom skulpturom *(slika 4.)*: najprije lik angjela, kako drži na rame oslonjeno koplje, zatim neki lik u položaju pokore ili molitve, a za ovim treći lik, za koji držim da predstavlja Spasitelja na prijestolju. Baš kod ovog trećeg lika se je ploča odlomila. Omjere ploče ove su: duljina 80, širina 62 *cm.* Držim, da je taj očuvani komad baš polovina nekadašnje ploče, čija je duljina po tom iznašala 160 *cm.* Biće da je grupa bila simetrična, pa da se je na komadu što fali nalazilo ono, što još treba do potpunog srednjeg lika i osim toga još dvije prilike njemu na lijevo.

Mala crkva ima u duljinu 16 a u širinu 4 koraka; njezinu unutricu pokazuje *slika 5.*

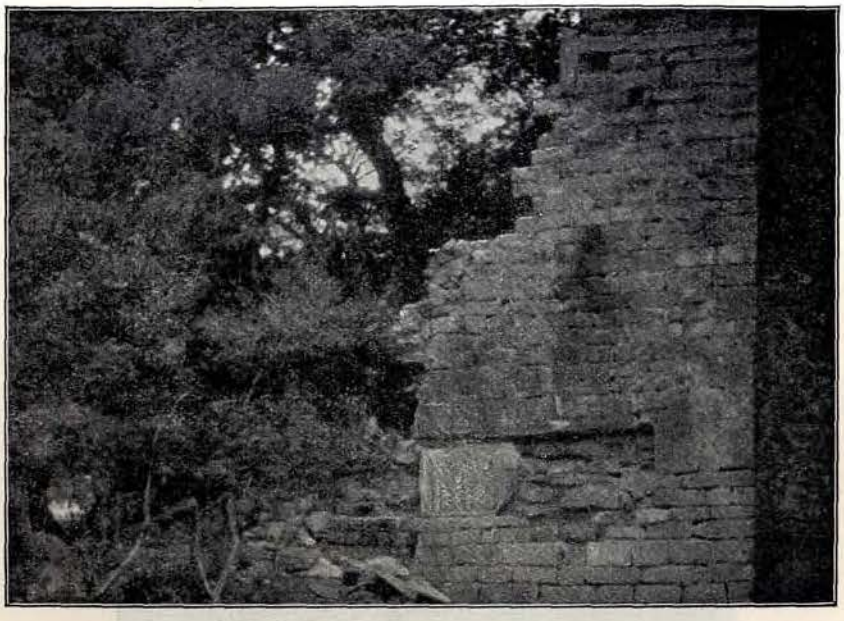

Slika 3. Južni zid manje crkve u Šatima.

Slika 4. Fragmenat skulpture u južnom zidu manje crkve u Šatima

Ostanci, što ih ja sebi zamišljam ko samostansku zgradu, propali su, pa se spodoba svega ne da više ustanoviti; duljina iznaša 22, a širina 8 koraka; bila bi to dakle duguljasto-uska zgrada *(slika 6.).*

Po malo prije navedenom natpisu osnovan je samostan ili crkva u vrijeme, kad su srpski kraljevi koljena Nemanjina vladali i sjevernom Albanijom, dakle u XIII. stoljeću.

Neki Isusovac, član kolegija otaca Isusovaca u Skadru, temeljiti poznavaoc dokumenata u povjesti Albanije srednjega vijeka, saopćio mi je, da su Šati spominjati u listinama.

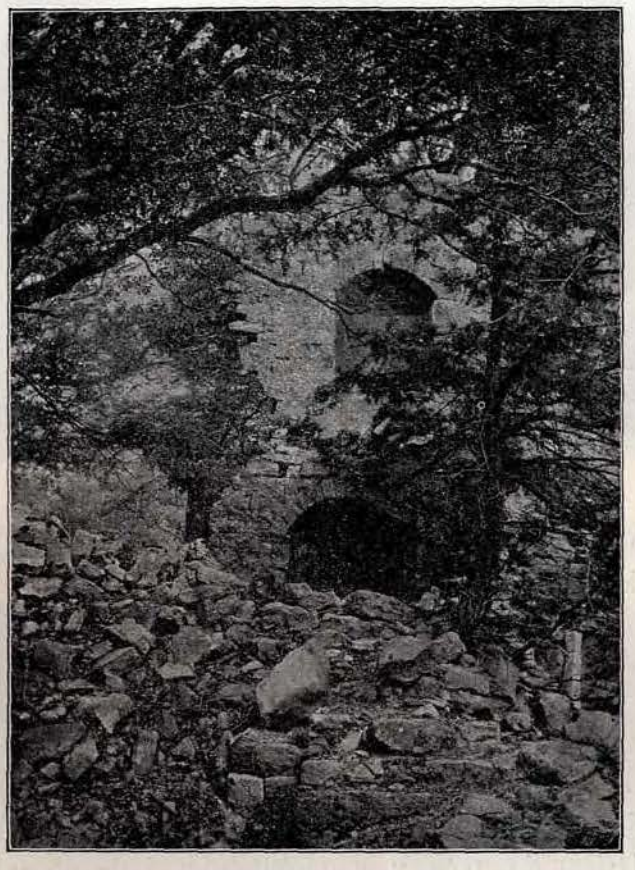

Slika 5. Unutrica manje crkve u Šatima.

Tanusius I., najstariji poznati glavar albanske vladalačke porodice Dukadžina, umro 1281., nosio je naslov: gospodar Zadrima, Montagna nera (t. j. kraja megju Drinom i Siričom na cesti Skadar—Prizren, koji se zove Malici), Pulaka i Sata.

U dekretu mletačkog vijeća od februara 1346. prima se cesija, kojom Mlecima ustupa „Giorgio Strazimiro Balsa Scutari, Drivasto cum suis pertinentiis et castrum Sati cum dohana Dagno".

Porodica Dukadžina posjedovala je svu gorovitu zemlju sa Skadrom i Alesiom, pa su tako i Šati sačinjavali dio njezinog posjeda; čini se, da su im taj kraj poslije preoteli vladaoci skadarski iz porodice Balše. Sva-

kako se to nije zbilo prije 1350., jer istom te godine osnovala je porodica svoje gospodstvo nad područjem skadarskim.

Slika 6. Ruševine neke zgrade u Šatima.

Šati postaše zatim mletačkim posjedom, al su bili megjašna tačka posjeda mletačkog i onog porodice Dukadžina.

Godine 1510. bili su Šati već razoreni[1]).

Ruševine u Šurci.

Dva sata od Skadra na istok, na lijevoj obali rijeke Drina, leže ruševine Šurce. *(Slika 7.)* Iz obalnih brjegova izbio se rt prama sjeveru, te tako prisilio Drin, da teče u spodobi luka i da ga tako opaše sa tri strane, po čemu taj rt izgleda kao poluostrvo, tek pomoću uskog sedla suvislo sa ostalom obalom.

Baš preko puta na desnoj obali Drina leži župna crkva Masrečka na glavici, što znatno nadvisuje mjesto Šurcu.

Krševiti vrhunac, na kom se nalaze ruševine Šurce, visok je 131 metar; posve je obrasao gustom šikarom, iz koje se pomaljaju tek nekoji zidovi. Ako vrhunac posmatramo sa sedla, što ga spaja sa obalom, razabraćemo dva zidovna pravca na njemu: onaj, što leži više prama vrhuncu bio je bedem tvrgjavice, a onaj niži bio je gradski zid; ovaj

[1]) v. Hahn: „Drin- und Vardar-Reise", str. 310.

pošljednji spušta se jugozapadnim uglom do blizu obale rijeke, dok jugoistočni zidni ugao leži dosta visoko na vrhuncu.

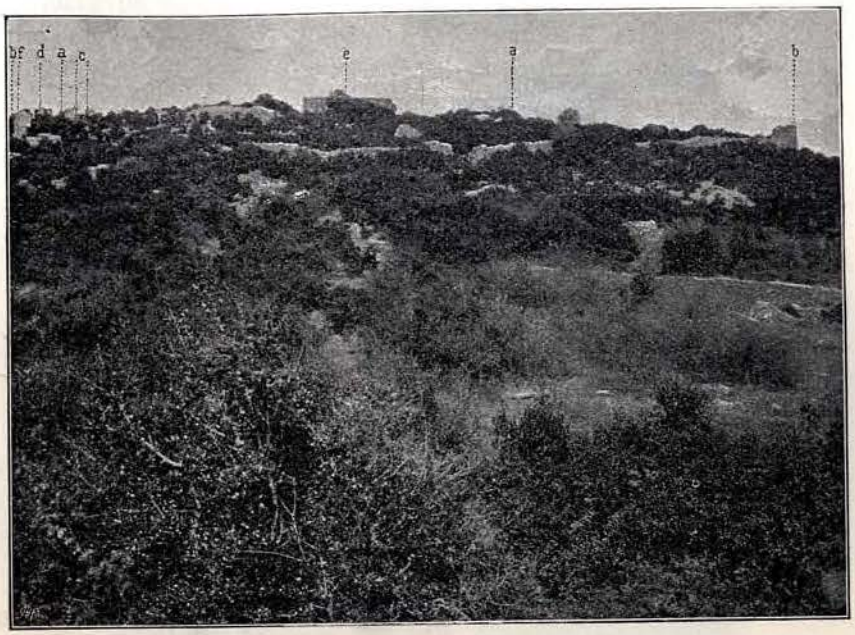

Slika 7. Ruševine u Šurci, pogled s južne strane.

a a bedemi tvrgjave. *c* kapija tvrgjave. *d* ruševine crkve u gradu.
b b bedemi gradski. *e* crkva u tvrgjavi. *f* ruševine jedne zgrade u gradu.

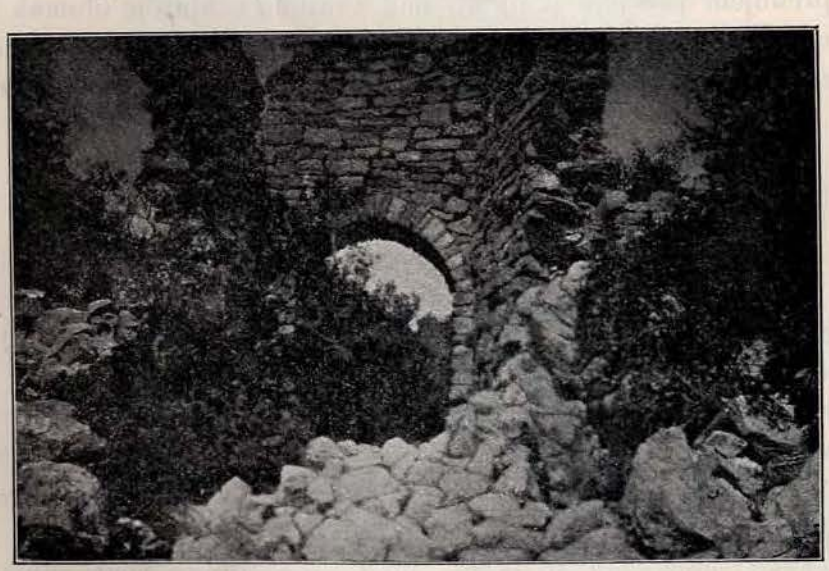

Slika 8. Šurca, kapija tvrgjave.

U bedemu tvrgjavice održala se je kapija. *(Slika 8.)* Šiljak vrhunčev, koji se je nalazio u ogradi tvrgjavice, pokrit je ruševinama; na njemu je dakle bila gragjevina, po svoj prilici toranj ili kakova reduta.

Osim toga ima unutar zidova tvrgjavičkih jedna crkva, ali modernog sloga. *(Slika 9.)* Sagragjena je posve grubo od unaokolo sakupljenog kamenja. U njoj su grobnice. Posve je prazna i ne upotrebljava se više.

Slika 9. Crkva u tvrgjavi Šurci.

U prednjem pročelju ponješto nad vratima uzidan je ulomak kamena, a na ovome ima nekoliko izdubljenih znakova, ali u takovom stanju, da se danas ne raspoznaje, potiču li od slova ili od kakova ornamenta.

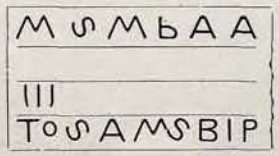

Komad je taj valjda ostatak vratnoga okvira. Ovdje dodajem sliku ovih za mene posve nejasnih znakova.

Izgleda, da se je nad kapijom tvrgjavičkom nalazila kula.

Izvan bedema tvrgjave u negdašnjem gradu može se raspoznati jedna crkva u blizini rečene kapije (od crkve se održala samo apsida, *slike 10.* i *11.),* zatim jedna oveća kuća.

U tvrgjavičkom zidu, a na mjestu, gdje se prama rijeci spušta, može se raspoznati više četvorouglih kula.

Izvan tvrgjavičkog zida, na njegovom jugozapadnom uglu, nalazila se je druga crkva, od koje se održaše apsida i dijelovi postranih zidova.

Najzad na sedlu nalazi se apsida neke male crkve.

Slika 10. Crkvena ruševina pokraj kapije u tvrgjavi Šurci.

Slika 11. Šurca: Ruševina crkve u jugozapadnom dijelu grada, s vanjske strane gradskih bedema.

Svi dijelovi gragjevina, što su se do danas održali, pokazuju grubu radnju bez ikakova umjetna uresa; još su primitivniji, nego li oni u Šasu.

U srednjem vijeku spominje se Šurca kao stolica biskupska. Zna se za 17 biskupa, od kojih je najstariji iz god. 1190. pod papom Klementom III., dok je pošljednji ovdje stolovao god. 1460.

Godine 1491., dakle malo prije osvojenja zemlje po Osmanlijama, utjelovljena je dieceza Sarda diecezi Sapi (rezidencija u Nenšatima u Zadrimu), koja i danas postoji.

Po razdiobi zemlje u srednjem vijeku izgleda, da je Sarda ležala u području porodice Dukadžina.

Godine 1372.—1444. graničio je sa područjem te porodice posjed vladalačke porodice Zakarija, pa je Sarda možda i u području ovijeh ležala.

Ruševina crkve u Ostrošu.

Na zapadnoj obali Skadarskog jezera na obroncima Rumije planine je usko zemljište, koje Slaveni nazivaju Krajinom, a Albanezi Krajom. Nova politička granica izmegju Crne Gore i Turske tako ga prosijeca, da njegove dvije trećine pripadaju Crnoj Gori, a jedna Turskoj. Krajinu nastavaju ponajviše muhamedanski Albanezi.

Uza samu granicu leži selo Ostroš. Strm put veže ga sa obalom Skadarskog jezera i to sa mjestom, što se zove Štitar; ovo je napola napušteno selo.

U Ostrošu ima crkvena ruševina dosta velikih omjera. *(Slike 12. i 13.)* Održao se je zvonik, koji se nalazio u prednjem pročelju nad glavnim ulazom, zatim stražnja strana crkve sa apsidom te jedan nutarnji zid, koji je dijelio crkvu na predvorje i glavnu crkvu.

U nekom sastavku o Skadru u godišnjaku „Brastvo“, I., 1887., što ga izdaje Biogradsko društvo „Sv. Save“, tvrdi autor Ljubomir Kovačević: „Tako u Krajini ispod planine Toroboša stoje razvaline hrama Sv. Bogorodice (Prečista Krajinska), gdje je bio sahranjen srpski knez u Zeti Sv. Vladimir i žena mu Kosara. U tome hramu dugo su stolovali pravoslavni mitropoliti zetski.“

Po Kovačevićevim podacima o mjestima moglo bi se samo na rečenu crkvenu ruševinu misliti. Ne znam, bi li g. Ljubomir Kovačević mogao spisima dokazati svoju tvrdnju, ili on opetuje samo kakovo narodno predanje. Ruševine, što su se očuvale, čine naime utisak zapadnjačke, a ne istočnjačke crkve. Krajina nije spadala Zeti; kako onda dolazi, da su mitropoliti zetski stanovali izvan svoje eparhije?

Nadbiskup Marko Giorga Antivarski piše god. 1697.: „Krajina, nekad rezidencija kralja Vladimira, sad je maleno selo, udaljeno 9 milja istočno

Slika 12. Crkvena ruševina u Ostrošu.

Slika 13. Crkvena ruševina u Ostrošu.

od Antivara; nastavano je isključivo srpsko-pravoslavnim življem i nekolicinom Turaka, a nema ni jednoga katolika. Tamo ima crkva, posvećena

uzašašću Gospinu, pa jedan manastir pravoslavnih kalugjera. Crkvu i manastir podigla je Kosara, udova Vladimireva te se govori, da su oboje sahranjeni u crkvi.“ (Farlati, „Illyricum sacrum“, sv. VII.)

Po tim navodima ne bih historičku Krajinu tražio u Ostrošu, već sjeverno, s onu stranu današnje vjerske i jezične megje, od prilike kod Krnice, kraj Virpazara; u okolici Ostroša sve govori albanaški i sve je vjere muhamedanske; pravoslavni kršćani srpskog jezika počimlju tek kod sela Šestara, koje leže sjevernije.

Vozeći se jezerom od Skadra prama Štitaru, prolazi se kraj muhamedanskog sela Skjä; na obali jezerskoj stoji mala crkva, kojoj su se zidovi potpuno održali. Pobliže o toj crkvi nije ništa poznato.

Ruševine crkve sv. Ivana u Rašima.

U dolini Štoju, što leži sjeverno od varoši Skadra, ima na podnožju brijega Maranaja seoce Raši od nekoliko kuća. Iz daleka se selo prepoznaje po opalom, visokom, četverouglom zvoniku. *(Slika 14.)* Taj zvonik označuje ruševinu nekog starog samostana sv. Ivana. Danas su te ruševine tako uništene i pokrite zemljom i šikarom, da se iz njih neda puno raspoznati. Zvonik je sagragjen od dobro oklesanog kamena. Čini se, da je stajao crkvi postrance, ne pak nad prednjim pročeljem crkve, kako se to vigja kod ostalih ruševina u ovoj zemlji. Od same crkve ne može se mnogo opaziti; zidovi, što su se očuvali, kanda pripadaju postraničnom pročelju, osim toga mogu se raspoznati temelji stražnjeg pročelja sa apsidom. Po tima ostacima nije to bila velika crkva i nijesu njene omjere odgovarale zvoniku.

Nekoliko koraka od crkve postrance ima još ostataka zidova, a valjda pripadaju negdašnjem samostanu.

Narod danas tu ruševinu naziva crkvom sv. Ivana Rašačkog.

Otac Isusovac, kojeg sam već spomenuo kao mojeg pouzdanika, našao je o toj crkvi ove bilješke:

Vatikanski arkiv Reg. An. IV, Tom. XII, fol. 71, god. 1356.: Biskup od Balesiuma dobiva kao nadarbinu benediktinski samostan sv. Ivana od Setoje u Rašiji, dijeceze Drivasta (5 milja odaljen od crkve u Balesiumu), jer je upražnjen ušljed smrti zadnjeg opata Andrije.

Nekom poveljom mletačkog senata od 7. maja 1403. oslobogjavaju se od desetine zemljišta opatovine sv. Ivana od Strivalija u srezu Drivastovskom.

Drugi neki dokumenat od 16. septembra 1445. sadržava navode o jurisdikciji opata sv. Ivana od Stoye u srezu Drivastovskom.

U nekom pismu pape Pija II. biskupu Manuelu skadarskom od god. 1459. spominje se Petar Czavon, opat benediktinskog samostana sv. Ivana Scivališkog u diecezi Drivastovskoj.

Kod svih tih citata hoću da istaknem ime samostana sv. Ivana od Stoje, koje se je očuvalo do danas u nazivu doline Fuča- (alb. dolina) Štoj; značenje riječi „Štoj“ svakako neda se protumačiti.

Slika 14. Ruševina crkve sv. Ivana u Rašima.

U god. 1820.—1830. naseliše se u području Rašačkom iseljenici tadašnjeg turskog Spiča i oni iz Crne Gore, koji ostaviše svoju domovinu dijelom radi krvne osvete, dijelom radi siromaštva. Pošto oni tek god. 1857. dobiše crkvu, to su pokopavali svoje mrtve do one godine oko porušene crkve rašačke.

Brojem neznatna istočno-pravoslavna općina skadarska poče god. 1855. i 1869. potraživati od katolika rašačke crkvene ruševine, tvrdeći, da one pripadaju njoj.

Svojatanje to opravdavali su tvrdnjom: „Srpski vladatelji u vrijeme svoga vladanja u ovima krajevima nju su pravili“, te pokazujući takogjer na grobove istočno-pravoslavnih kršćana oko te ruševine.

Ja držim, da se spisima ne može dokazati tvrdnja, da je ta crkva podignuta za pravoslavno bogosluženje po srpskim kraljevima loze Nemanića, dočim spisi, što sam ih prije naveo, govore u prilog katoličkomu karakteru ove crkve.

Pred modernim datumom postanka rečenog groblja gubi ono svaku važnost za davnu prošlost.

Prvi pokušaj ist.-pravoslavne općine nije imao uspjeha, jer je riješenjem turskih vlasti od god. 1859. dosugjena ta ruševina katolicima.

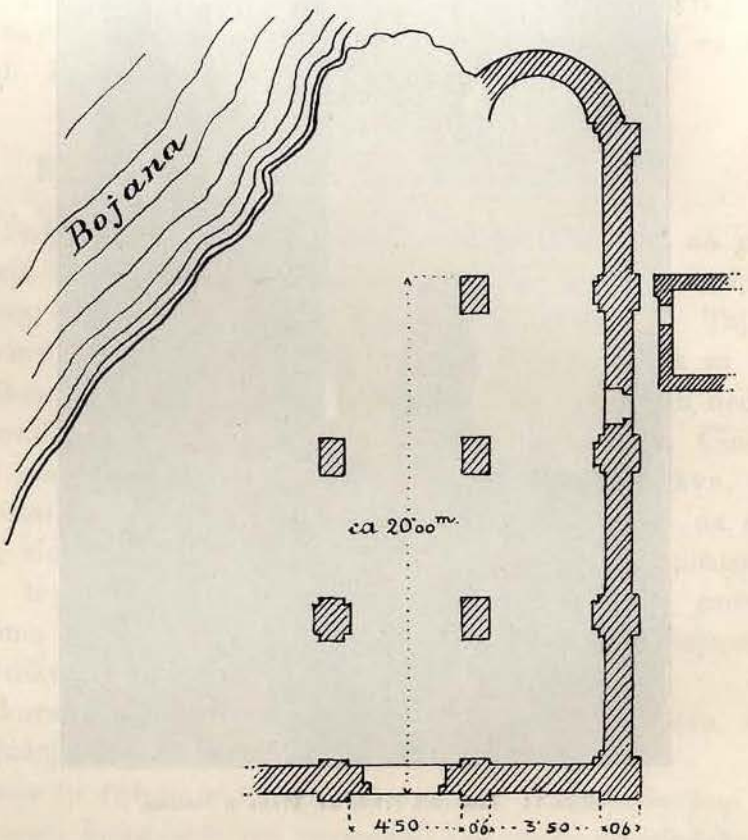

Slika 15. Tloris crkvene ruševine u Širdžu.

Pošto je drugi pokušaj god. 1869. prouzrokovao oštri spor megju stanovnicima, turska je vlast, da zapriječi sukob, podigla zidanu ogradu oko ruševine i zabranila obim vjerama bogosluženje na tome mjestu.

*

Dobrotom g. nadmjernika Karla Pařika možemo ovdje donijeti tloris crkve u Širdžu, o kojoj je bila riječ u našem prvom članku u „Glasniku“ od god. 1899., 1. sveska, str. 13. i dalje. *(Slika 15.)* Pri tome upućujemo

na podatke, koje je izložio g. profesor dr. Konstantin Jireček u svojem djelu: „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters“, str. 65. i dalje, zatim u raspravi „Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer“, str. 19. i dalje, te u članku „Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters“, str. 20. Ovi se podaci odnose na ovu važnu opatiju i na druge crkve u ovoj okolini, o kojima on veli, da su valjda iz doba prije cara Heraklija, a možda iz perijode cara Justiniana.

Градина на врелу Раме, прозорског котара.

Приопћио

Вејсил Ћурчић.

(Са 6 табли и 50 слика у тексту.)

На подножју високе Радуше, 10 *km* од Прозора, простире се горња Рамска долина. Она је са свих страна опкољена горским ланцима, а претргавају је омање долине и увале, по чем наликује валовиту предјелу. У најисточнијем крају те долине извире Рама, која ту себи крчи пут понајприје кроз тјеснац, а за тим кроз плодну долину, те се најзад излијева у ријеку Неретву.

Та котлина зове се горња Рама. Јако је напучена; по њезиним рубовима нижу се села једно до другог, а особито густо на подножју Радуше планине. Међу овима је најважније село Варвара.

То име можда је постало од ријечи Барбара, а можда је преостало из предхришћанског доба, као оно слично име либурнијске вароши Варвара на Крки у Далмацији.

Подно села Варваре, између горњег и доњег извора Раме, издиже се осамљена главица, која је на јужној и западној страни тешко приступачна због стрменитости; насупрот се на источној и сјеверној страни спушта у виду степеница, па се напокон благим слазом хвата плодних поља.

Та кршевита главица, звана Градина, била је средиштем прехисторичке насеобине. Она је за то била подесна већ по свом природном положају, пошто ту не бијаше нужно градити ни умјетних насипа ни јаркова за обрану. Само са сјеверне, мање стрме, дакле лако приступачне стране, подигнут је био бедем у доба настављања, а остатци му се још и данас распознају. Начињен је био од обична камења, а данашња му висина изнаша око 1 *m*. Раскопан је 25 *m* у дуљини, 30 *cm* у ширину.

Слој у ком се налажаху остатци насеобине био је сирва врло танак, а што се је ближе примицао стијени, која је опасала вршак главице бивао је све дебљи, тако да је најзад изнашао $2^1/_2 m$. Некако у средини откопане површине наишло се на читав низ малих пећи, сличних данашњим босанским крушним пећима. Поближе стражњега зида нашло се је двије врсти пећи, и то од оних, мало прије поменутих, а затим других у виду простих цилиндричких огњишта. Смјештене су у редове, а првобитно нијесу биле у земљу укопане, већ стојаху на првобитној површини тла.

У овоме што слиједи износим у кратко списак најважнијих предмета, који се нађоше на тој насеобини, а који су кадри да освијетле карактер тога мјеста.

Предмети од камена.

Као остатци неолитичке периоде нађоше се двије заоштрене сјекире од камена. У једне је једна страна плосната, а друга доста јако сведена, тако да наликује више длијету, дочим је друга сјекира много

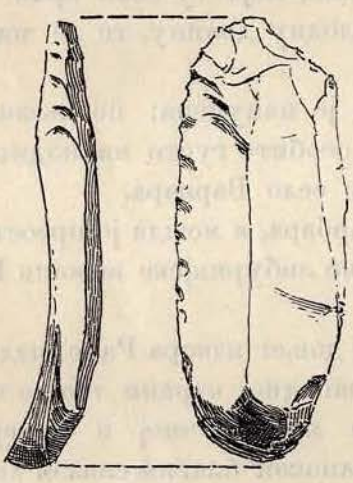

Слика 1.

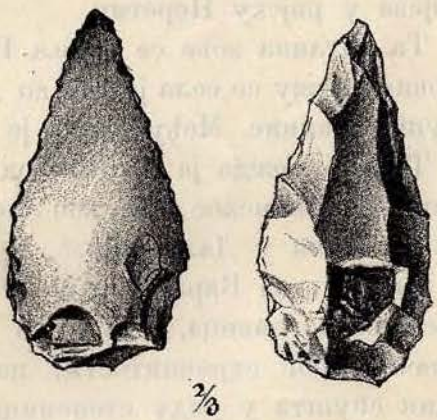

Слика 2.

тања, те се заоштрује правилно као клин. Исте облике а и исти материјал, што их виђамо у тих сјекира, нађосмо у великом броју већ у Бутмиру код Сарајева. Још се нашао мален, на вршку заокружен и увинут, тек грубо отесан нож од јасписа, који се је ваљда употребљаво и за стругање. *(Слика 1.)*

У исто доба пристаје још дотјерани вршак копља од камена, превучен свијетлим слојем јасписа. Дуљина му је 7 *ст. (Слика 2.)*

Ако и не по времену, а то по употребљеном материјалу-камену иде уз исту врсту низ каменог оруђа, понајвише калуфа из бронцаног доба, у којима можемо назријевати најинтересантније од свих нађених комада, јер нам доказују, да су се становници речене градине бавили лијевањем бронца, а судећи по обиљу тих калуфа рамска је градина јамачно најважније доселе у Босни познато мјесто, на коме је била металургичка насеобина.

Штета је само, што су сви калуфи махом одломци, па се могу сматрати ко отпаци или разбито комаће, а и без тога опажају се на сваком комаду трагови чешћег употребљавања.

Све је од фина пјесковца, мален дио од пјесковита лапора, а само је један комад од јако печене иловаче, помијешане зрнцима

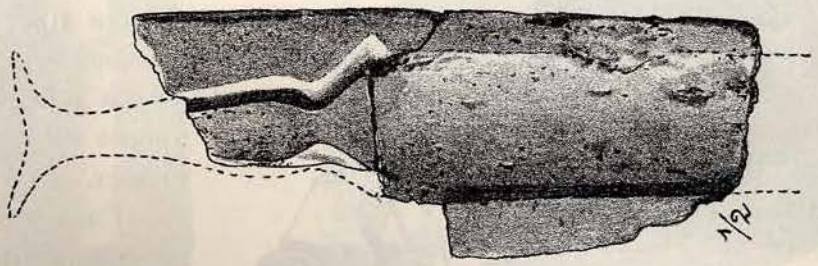

Слика 3.

пијеска. *Слика 3.* показује нам калуф кратког бодежа од бронца, са плоснатим дршком.

Латица дршка бијаше зарубљена облом подебелом прутицом, у коју је имала да се усади с обје стране кошчана или дрвена плочица сапа.

Дуљина дршка била је можда 7 *ст,* а оштрице каких 20 *ст.* Највећа ширина ножа изнаша 4 *ст;* врло је плосната и по сриједи без повора.

Сличних бодежа нашло се је на Дебелом брду код Сарајева и у Лашви недалеко Лашванског моста (гл. „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, св. IV., стр. 187.), том само разликом, што је код ових повор на оштрици јако избочен.

Друга два калуфа од пијесковца, што су лежали један уз други, предочена су у *сликама 4.* и *5.*, а показују јасне трагове плоснатих балчака. На жалост су оба ко-

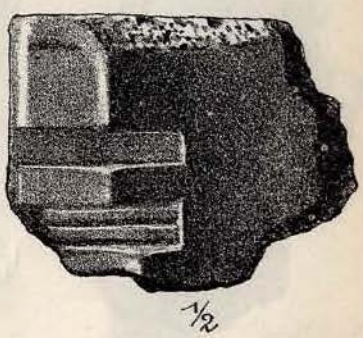

Слика 4.

мада врло непотпуни уломци, баш код балчака одломљени, те по њима нијесмо кадри да установимо облик и врсту мача.

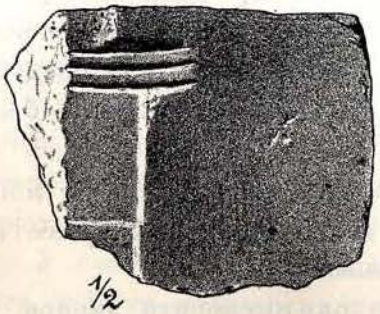

Слика 5.

Слика 6. a и *b* показују нам двије половине једног те истог калуфа од фино-зрната жута пијесковца за рукобран у равној прекрстници на балчаку.

Чини се, да су се та два калуфа много употребљавала. (О мачевима са једном попријечком на горњем крају балчака сравни Sophus Müller: „Die nordische Broncezeit und deren Periodentheilung“, стр. 16., сл. 14.)

На стражњој страни једне од тијех половина налази се лик прстена јако јасне бразде за саливање. Промјер прстена изнаша 433 *mm* а дебљина 6 *mm;* пререз му је четвероугласт.

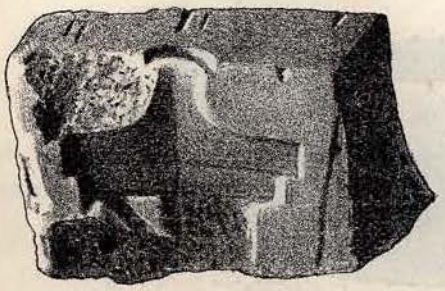

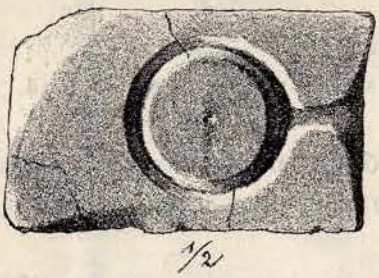

Слика 6. *a.*

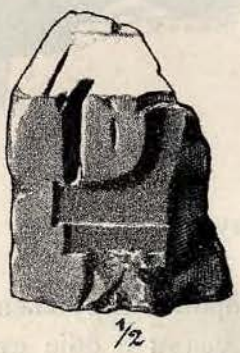

Слика 6. *b.*

Сасвијем налик на овај пређашњи нашао се још један уломак, *слика 7.*, са калупом за прстен, 54 *mm* у промјеру а 5 *mm* дебљине; но прорез у колута је округао. У том калуфу су јаме за уливање отопине. — Четвероугласт уломак калуфа, *слика 8.*, од врло финог, жућкастог пијесковца предочује нам модел за накит у виду точка са жбицама; на ободу има продужак, сличан трну, дуг $2^1/_2$ *ст.* Извањска омјера има 63 *mm. Слика 6.*, на *табли I.*, приказује

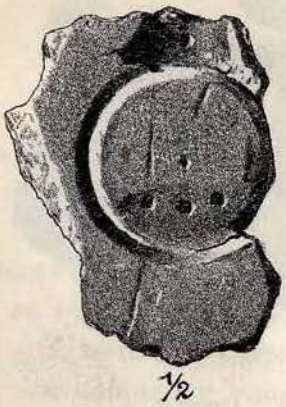

Слика 7.

Слика 8.

калуф за шиљак копља, са врло јаким, уздужно удубљеним средишњим ребром. По овом комаду може се закључити, да је лист копља изнашао по прилици 9 *ст.*

Уломци калуфа за копља приказани су и на *слици 7.* и *8.* (на *табли I.*). Први комад имађаше два калуфа, од којих се разабире с једне стране лист копља са облим повором, а с друге тек мали дио копљаног листа, а до њега калуф игле са заобљеном главицом; потоњи комад приказује овршак копља. Комад на истој табли у *слици 5.* уломак је већега комада, у коме бијаше урезано на три стране калуфа: на страни *a* овршак копља, на страни *b* сап другог копља, а на страни *c* комад бронцаног ножа са уским дршком и јамачно равном једнорезом оштрицом.

У *табли I., слика 1.*, отиснут је лик калуфа од пијесковца; овај има на трима странама удубине за салијевање и то на страни *b* за балчак; *a* није могуће установити, а тако ни *c* за крај ножева дршка.

Табла I., слика 4., калуф од пијесковца за изливање облог длијета. Оне двије рупе што се виде у чело калуфа, начињене су, јер се калуф употребљавањем сломио, а да се може опет употребити приковао се узањ дрвеним клинцима онај одломљени комад.

Табла I., слика 2. Калуф за четверо-бридно длијето. Исти материјал.

Табла I., слика 3., калуф за облу шипку.

Предоџбе на *табли II.*

Слика 1.: Калуф од пијесковца на све четири стране са моделима за накитне игле.

Слика 2. исто за двије игле.

Слика 3. представља на страни *a* калуф за држак ножа, који је на горњем крају завршавао колутом; на странама *b* и *c* уломци су калуфа двију сјекира (Hohlkelt).

Слика 4., страна *a* јесте калуф за модел обла длијета, *b* за вршак копља.

Најзад *слика 5.:* калуфи од врло фина лапора; на једној су страни три модела, од ових су два служила за саливање оруђа налик длијету.

Надаље нам ваља споменути, да се је нашло још доста уломака калуфâ, који сви потичу од онакових комада, кô што су мало прије описани. И облици сјекира и шиљака копља, те облици мачева припадају периоди бронца.

Од овог каменог комађа вриједно је споменути још 5 облих грумена трахита, којима су становници ове насеобине мљели своје мливо; они су слични оваким наласцима из другијех насеобина.

Најзад је дугољаста белегија са ошцем на врху те један глатки каменчић од јасписа, *слика 9.*

Слика 9.

Налази од кости.

На Дебелом брду, Собунару и у Рипчу нашла се много већа множина оруђа и накита од кости, него ли на градини Рамској. Оно седам комада оруђа, начињена од лопатица (os metacarpale), канда нијесу били у дугој упораби. Тек се на врпцима понешто опажа траг

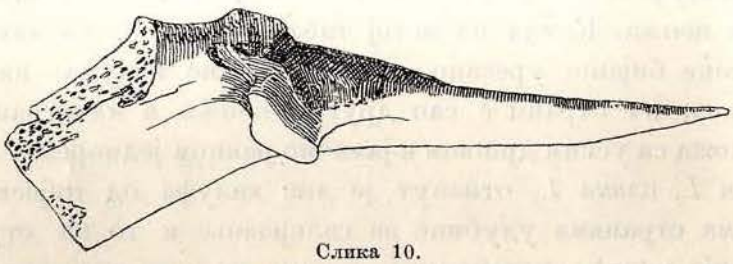

Слика 10.

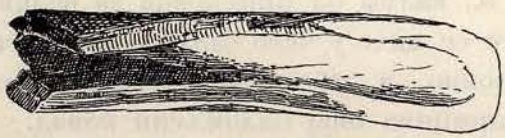

Слика 11.

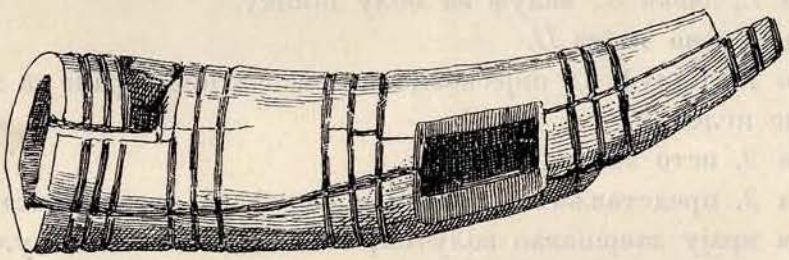

Слика 12.

упорабе, а остале стране су само грубо отесане. Облици и величине исте су као и код кошчаних предмета осталих насеобина.

Слика 10. предочује, како су парошци дотјеривани на облик шила.

Надаље нађен је само један комад халата од расцијепане шупље кости, који је на дôњој страни заобљен и углађен. Предочује нам га *слика 11.*, а представља длијетасто оруђе.

Занимљив је један парожак, *слика 12.* Пробушен је кроз цијелу дуљину, а на површини има двије четвероугласте рупе. Глатка му површина удубена је на пет мјеста троструким низом колута. Тај предмет ваљда је служио свиралом. Слични комад описао је Keller у „Pfahlbauten“, 7. Bericht, таб. I., сл. 20.

Слика 13. предочује други, уздуж пробушени комад кости, уресен такођер низом подубоких зареза.

Слична два шупља кошћана предмета, о којима не знамо чему су требали, приказује *слика 14.*

Од осталих кошћаних налаза ваља још споменути два парошка, пробушена и на оба краја равно одрезана *(слика 15.)*, те још трећи

Слика 13.

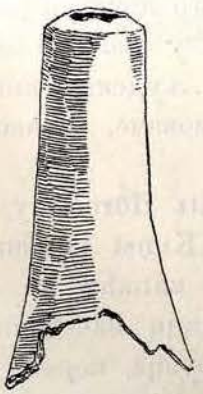

Слика 14.

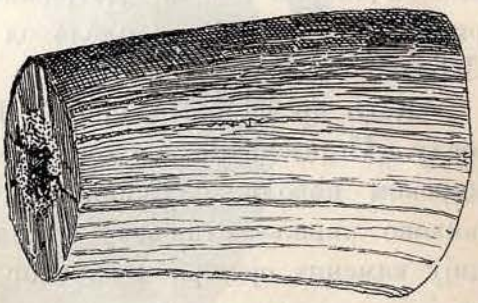

Слика 15.

комад, само што у овога плоха није округла, већ је затесана у четвероугласте уздужне стране. Надаље су двије дугољасте, танке плочице, једна са четири, а друга са 7 рупа. Затим два предмета од јелењег рога; један је посве нагорио. Биће да га се употребљавало као чекић. Други је изрезан са најпирег мјеста рожне рачве и средином пробушен. Тај комад ваљда се употребљавао као млат *(слика 16.)*.

Слика 16.

Слика 17.

Најзад је нађен велик, пробушен зуб нераста (дивљега крмка).

Осим јелењих рогова нађено је и јаких срнећих рогова, врло зрнасте коре.

Комади од иловаче.

Идол *(слика 17.)*. Лик од иловаче, измијешане са грубим пијеском, доста је просто израђен. Манькају: глава, врат, горњи дио прсију

и једна рука до рамена, а од лијеве руке очувао се комад горње надлактице. Партија од бокова на ниже одломљена је, па се не да распознати спол. Судећи по томе, што је трбух увучен а бокови појачи, биће да тај идол преставља жену. Дуљина му је 81 *mm*, највећа ширина, мјерена над одломом лакта 42 *mm*; најмања ширина око паса 35 *mm*.

Идоли од иловаче у прехисторичким насеобинама Босне и Херцеговине нијесу ријеткост, као што то доказује чисто неолитичка насеобина бутмирска, гдје је нађено у великој множини такових или пластички још и боље дотјераних људских кипића. И у сојеницама рипачким нашло је се идола од иловаче, а тако и у насеобинама на Дебелом брду код Сарајева.

Како др. Мориц Хернес (Moritz Hörnes) у свом недавно изданом дјелу „Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa“ о идолима бутмирским наводи, служили су ти кипићи ко кућни богови, а под њихово окриље стављаху становници насеобине и себе и фабрикацију камених сјекира и каменог оружја, којом су се бавили. Изгледа, да је сваки радник имао уза се по једног духа заштитника у сподоби оних кипића, а томе се није ни чудити, кад се помисли на то, како је тешко било тадашњим средствима радити о љуту камену. Тако се само може разјаснити онај велики број ликова од иловаче. Може се узети, да је и ова фигура служила становницима Градине као заштитник при занату, јер не може бити сумње, да је ту постојала живахна бронцана индустрија.

Посуђе од иловаче.

Као у свим градинама по Босни, и овдје се је наишло на множину земљана посуђа. Ископано је и цијелих и много разбијених комада, који су послије састављени. Материјал је наплављена иловача, помијешана ситним зрнцима бјелутка и вапненца. Све је посуђе рађено руком, дакле без лончарског кола. Некоје комаће печено је на отвореној ватри, некоје опет у лончарској пећи. Боја му је понајвише смеђа, црна и сива; код већине је спољашна страна углађена, а на двама комадима виђају се остатци графитне боје.

По облику нађено је овдје: посуђа у сподоби жаре, лонаца, тањура, здјела и купа (чаша). Посуђе имаде обично ручице, а мало их је са уресима.

1. Међу посуђем у виду жара имаду три трбушаста комада разне величине. Највећи од њих је црвеносмеђ сужена грла, на ваљску

страну завернута руба и са двије полукружне осовне ручице. Висина 32 *ст.* Отвор 22 *ст.* Промјер дна 6 *ст.* Обим трбуха 34 *ст.* *(Слика 18.)*.

Друга жара са двије ручице знатно је мања.

Слика 18.

Слика 19.

Трећа, најмања, има само једну ручицу *(слика 19.)*, те је више црвено-смеђе боје. Врат је саразмјерно дебљи, него код оне прве.

2. Двије велике, лонцу сличне жаре. Ручице налик на језичак стоје дијаметрално чак под горњим рубом. Рубови обих жара су

нарезани. Висина једне *(слика 20.)* изнаша 30 *ст*, отвор 27 *ст*, а промјер дна 9 *ст*; дебљина стијена 1 *ст*.

Сивосмеђ лонац, са два хоризонтална и пробушена дршка.

Посве му је сличан суд на *слици 21.*, али је много мањи.

3. *Слика 22.* представља смеђу посудицу (шољу) са једном ручицом, која се јако извисује над рубом посуде, те је на средини раздвојена пријечницом у два дијела.

Имаду још друге двије

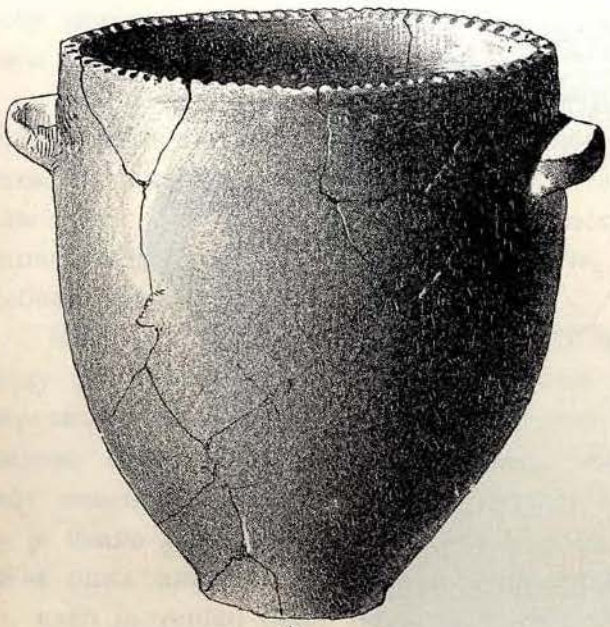

Слика 20.

Слика 21.

Слика 22.

Слика 23.

посудице истог облика; једна је велика као она мало прије описана, а друга је много мања.

4. Пет понешто мањих посудица танких ручица, које јако надвисују горњи руб. Од ових су двије, најмање, од црвено-печене иловаче, двије сиво-смеђе, а пета *(слика 23.)* показује трагове графитне боје.

5. Девет неједнако великих посудица са по једном округлом ручицом и готово кругласто избоченим трбухом; од ових спомињемо избочену посудицу с једном облом ручицом *(слика 24.)* на трбуху,

Слика 24.

Слика 25.

Слика 26.

Слика 27.

уресену са шест урезаних појасева и другу сличну посудицу *(слика 25.)*, уресену двјема шарама унаоколо, које су направљене тако што су се у њу двапут утиснавали нокти.

6. Трбушаста посуда са широким грлом и двије обле ручке, уресена низом испресјецканих цртица на саставку грла и трбуха. *(Слика 26.)*

Слика 28.

7. Два крчага са по једном ручицом, печена црвено, *слика 27.* и *28.*

8. Једна посудица, *слика 29.*, с округлом ручицом, која се издиже над њен руб; она је графитом црно обојена.

9. *Слика 30.* предочује посудицу у виду тинтарнице, смеђе је боје; горњи јој је руб проширен, а страна посуде необично је дебело израђена. Дно је заобљено.

10. Од нађених пладњева вриједни су спомена: један од дебеле иловаче неправилно израђени црвени тањур, *слика 31;* један црвено-

Слика 29.

Слика 30.

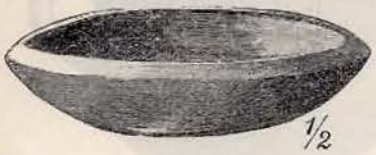

Слика 32.

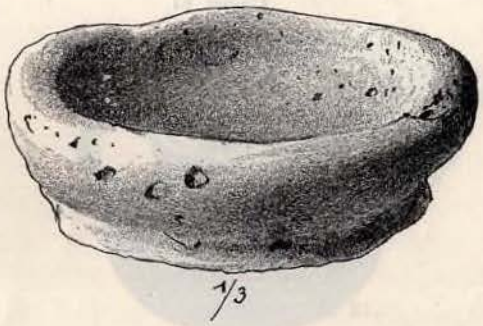

Слика 31.

Слика 33.

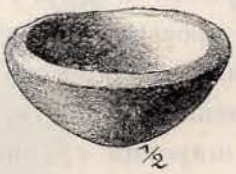

Слика 34.

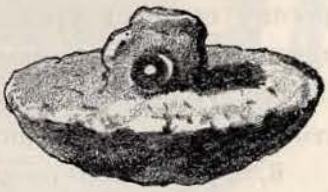

Слика 35.

Слика 36.

смеђи, танких, на рубу унутра увинутих бокова; најзад још један сасвим малени *(слика 32.)*.

Шест малих посудица; двије предочују *слике 33.* и *34.*

11. Напокон ваља још споменути два поклопца; врло

просто израђена; у оба је дôња страна конкавна; горња је страна код једнога конвексна, код другога готово равна. Оба имаду у средини по један пробушен држак.

На дôњој су страни црне, ваљда зачађеле, знак, да су биле дуго у упораби *(слике 35.* и *36.)*.

На *табли IV.*, под *бр. 11.* предочен је уломак сита од иловаче, даље неколико најобичнијих типова држака. Крњетака од посуђа није нађено у оноликој множини, као у градинама гласиначким и у сојеници рипачкој код Бихаћа. Ко што смо видјели, нема то посуђе уопће никакових или врло мало уреса, насупрот има на крњецима разноликих орнамената. Ови потичу и од великог и од малог посуђа, а боје су разне: црвенкасте, смеђе, жуте, црне и сиве. Ни на једном комаду није опазити трага боји, осим у неких комада обојених графитом. Није се опазило ни то, да су удубине орнамената каквом било масом испуњене, како се то виђа у неких фрагмената, нађених у Чонгару. Међу орнаментима, који се издижу над плоху посуде, има их у облику језичца, *табла IV., слика 2.*, четвероугластих наставака, или пако таковић, у којих су углови израђени у рошчиће, *табла IV., слика 1.*

Та три облика нађена су и у насеобинама Бутмира и Дебелог брда код Сарајева, у сојеници рипачкој, у Чонгару и Цазину, особито посљедњи облик најчешћи је у некрополи језериначкој код Бихаћа.

Посебни орнаменат репрезентирају избочине, савите на облик поткове, које су као и пређашње служиле за дршкове *табла IV., слика 3.*, а ове су обично уресене низом удубина, начињених на тај начин, да се је вршак малог прста утиснуо у још меку иловачу.

Врло често, особито око грла те на саставку врата и трбуха посуде стављали би се низови избочених прутица, које пасаху посуду као обручеви. Ти обручеви уресени су или утискивањем прста, или низом зареза, начињених комадом плоснате дашчице или вршком какова шиљка *(табла III., слике 1., 2., 3.* и *4.)*

Посебну врсту орнаментике опажамо на *табли III., слике 6.* и *9.* а састоји од правилно поређаних низова уских, дугуљастих утисака. Положај тих утисака такав је међу собом, да изгледа као да је посуда преплетена, пак нема сумње, да је дотични мајстор намјеравао да њима насљедује плетиво кошарица. Особито је карактеристичан примјер тога примитивног приказивања плетива на *табли III., слика 9.*, гдје је приказан фрагменат посудице од црно печене иловаче, у кога је читава дôња страна уресена таковим плетивом.

За чудо нађосмо иначе онај врло обичајни орнаменат, који се је производио утиснув комадић узице у мехку иловачу, само на једном

комаду. То је комад равна дршка, уресен са пет паралелних уздужних утисака узице; *табла IV., слика 8.*

Исти орнаменат налазимо још и на дршку *табла IV., слика 7.*, али у њега се није утиснула узица, већ комадић халата, назубљена низом зарезака. Ти зарези не нижу се косим, већ водоравним смјером.

На нашој градини нађено је у обилној множини уломака у линеарним орнаментима, који састоје од једноставних потеза унаоколо посуде. Обично се нижу у облику појаса око посуде, а покадшто имаде и вертикалних пруга. Исп. *таблу V., слику 1.*

Најобичнији мотив те групе јест низ зубаца, састојећи од паралелних црта, а обично се употребљава на рубовима, или на најгорњим крајевима посуде *(табла V., слике 4., 5., 7., 9.* и *12.)*. Још је једноставнији мотив линија, који се у један или више редова налик на стрелице (Zick-Zack-линија) употребљава на истим мјестима. *(Табла V., слика 2.* и *3.)*

Зупчасти орнаменат сврстан је један уз други, а обично је опасан горе или доље једном или са више линија *(табла V., слике 4., 5., 7.* и *8.)*.

Осим зубаца има и других мотива, састављених од низа паралелних црта, које сачињавају ширу или ужу прутицу.

Таков орнаменат предочен је у *слици 6., табла VI.*, гдје се црте с обе стране једне осовнице нижу противним смјером и чине тако орнаменат сличан рибљој хрбтеници.

На уломцима, што су нађени у градини Рамској, има и доста шара, начињених утискивањем ноката; имаде их једноструких и двоструких, па онда и таковних, у којима се мјесто ноката употребљавало длијето, заобљено на полукруг. И таким орнаментима понајвише су опет рубови и најгорњи дијелови посуда уресени. Такви се орнаменат види на уломку руба, *табла V., слика 10.*, али није шара начињена утиском нокта, него је упарана некаквим оруђем. Ваљда су се при тој радњи служили расцијепаном шупљом кости које омање животиње.

Исти мотив виђамо у двоструком низу урезан на рубу уломка једне здјеле. Исп. слику на *табли V., слика 9.*

Мотив полукруга употребљује се такођер и у већем облику те га не би утискивали само ноктом, већ је требало или да се употреби повећи згодан халат или би га запарали оштрим вршком а простом руком. Ове полукружнице поредане су обично концентрично, те се понајвише употребљују за орнаментацију руба. *(Табла VI., слике 2., 3., 4.* и *5.)*

Неки од ових полукружних орнамената начињени су пробојцем[1]) (зумбом), у којем бијаху зарезане кружнице. Особито на широким рубо-

[1]) Ein Durchschlageisen, um runde Löcher damit ins Leder zu stechen. Vuk.

вима здјела и жара имаде пруга, састављених од једноставних или двоструких полукружница, сврстаних једна уз другу, а ове су тако постављене, да је отворена страна полукружнице окренута према рубу посуде. *(Табла VI., слике 4., 5.)* Иначе су обично као овјешене гирланде, које се дотичу бразде унаоколо; *табла V., слике 11.* и *12.*

Има неколико углађених уломака рубова од посуда, уресених посебним орнаментом, који састоји обично од низа жљебова, пореданих косим смјером и тако чини орнаменат сличан ужету. *(Табла VI., слике 7., 8., 9.)*

Коначно споменућемо још три лијепо углађена уломка посуда, уресена косим успоредним зарезима *(Табла VI., слике 10., 11.* и *12.)*,

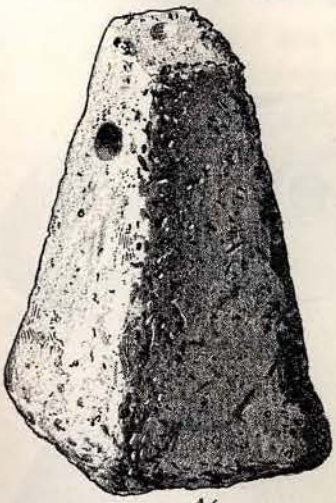

Слика 37.

Слика 38.

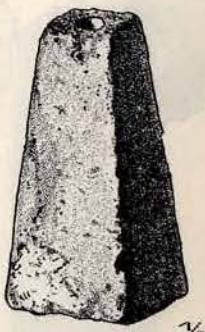

Слика 39.

од којих се истиче онај потоњи, јер је онај усправни орнаменат између косих црта ваљда покушај, да се прикаже дрво.

Као ни у једној предхисторијској насеобини тако није узмањкало ни у рамској градини земљаних утега, за које се држи да су служили за напињање основе у ткалачког стана. Нађено их је много у сојеницама рипачким и у другим градинама. По облику слабо се ти предмети међусобно разликују, а само по величини нијесу једнаки. Ријетко су кад уресени. У нашој градини нађено их је такођер неколико.

Таких утега у облику кусасте пирамиде нађено је пет комада, а горњи им је крај пробушен. На *слици 37.* видимо такав комад, висина му је 17, а ширина основе 10 *ст.* Најмањи комад мјери у висину 9 *ст,* а на основи $4^1/_2$ *ст* у ширину. Утега у виду кусаста чуња нађена су два. Највећи је 20 *ст* висок, а промјер основе има 9 *ст;* други је 15 *ст* висок, а на основи $8^1/_2$ *ст* широк. Код овог је горња плоха

уресена рупицама *(слика 38.)*. Осим тога су оба комада на горњем ужем крају пробушена. Осим ове врсте нађено је дванаест малих утега, такођер у виду пирамиде и чуња, али ови су пробушени цијелом дужином *(слика 39.)*. Друга два комада имаду тик ћошкова четири уздужне рупе од поднице до врха *(слика 40.)*.

Слика 40.

Земљаних прешљена нашло се много у различитим облицима. Највише их је цилиндричких. Има их и биконвексних, у виду мосура; најзад нађено је неколико спљоштено-кругљастих примјерака.

У *слици 41.* предочено је пет комада чунака, од којих су три уресена.

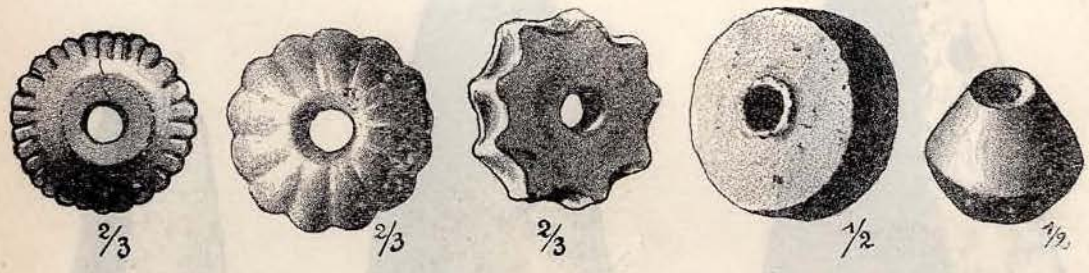

Слика 41.

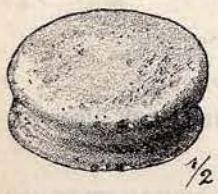

Слика 42.

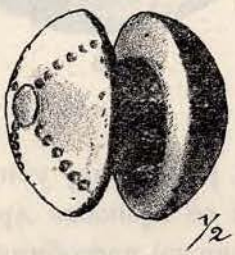

Слика 43.

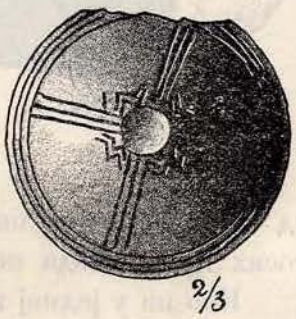

Слика 44.

Мање се нашло мосура и бомбака од иловаче; првих у свему десет. Осам их је цилиндрична облика *(слика 42.)*, а три биконична са рупом по сриједи *(слика 43.)*.

У *слици 44.* видимо комад мосура са орнаментом у виду точка, на рубу покићена са три кружнице. Од рубова иду ка главини 4 жбице, свака од три црте. Те жбице дијеле плоху у 4 једнака поља. Око главине теку двоструке шаре налик на зупце.

Вриједно је још споменути 6 малих бомбака од иловаче и 2 мале округле плочице од иловаче.

Међу комадима од иловаче нађене су и двије посудице, које су — по тумачењу г. дра Трухелке — служиле за кaлење мањих грумена бронца. То су посуде разне величине а дебелих стијена. Материјал је груба иловача, помијешана грубим кременовим пијеском и зрнцима бјелутка. Споља су свијетло-смеђе, изнутра црне.

Све три се према томе сужују готово у шиљак, те су на том мјесту врло дебеле, *до 5 ст.* Горе се посуда проширује ко лијевак. На дну те посуде ничу три шиљка, висока око 2 *ст.* Калење ковине обављало би се у тој справи на овај начин: на оне три шиљасте ножице метала би се мала здјелица или лончић са ковином, коју је требало растопити, а око њега и над њим би се поредало довољно ражарена угљена, док се не би напунио већи лонац.

Слика 47.

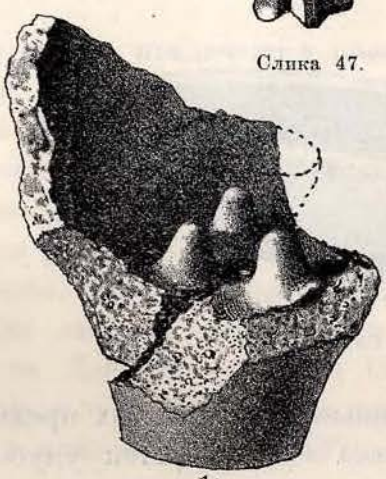

Слика 45.

Слика 46.

Угљен би се потпиривавао мијехом или другом справом и то тако, да је цијев, кроз коју би излазио вјетар била према лончићу у осовну смјеру. Тиме што је лончић с ковином стајао на оне три ножице, гријала би га жар с горње и с доње стране, а стијене оног ваљског лонца служиле су за то, да се ватра што више концентрира на оном мјесту, гдје бијаше ковина.

Тај веома брз поступак, који је такођер и у сваком погледу врло економичан, налазимо по кадшто и данас још у босанских кујунџија. Мјесто оног реципијента од иловаче начини се на огњишту издубина, која се добро замаже густим слојем погашена креча те се у њу налаже ковина и угљен, а потпирује се као и у описаном случају одозго.

Слика 45. предочује нам уломак таке посуде за топљење, гдје је тек тачкицама означена посудица, у коју би се метала ковина.

Слике 46. и *47.* предочују нам такођер занимљив халат, који је служио старим металургима рамске градине у њихову занату. Ти

предмети на вид обла клина, који је на дôњем крају четверасте поднице, служили су при љевања сјекира са шупљим тијелом (Hohlkelt), за то да се начини она шупљина, која карактерише те врсте оруђа.

Слика 47. Ти клинови затакнули би се наиме у калуф, тако да би између њих и калуфа остало довољно простора, а у калуф би се онда уљевала растаљена ковина кроз жљебасте зарезе, које можемо опазити на рубовима поднице ових клинова. Ковина би испунила простор између клина и калуфа, а пошто се охлади, извадио би се клин из сјекире те би тако на дôњем крају остала шупља.

Да је то тумачење, које ми је такођер приопћио г. др. Трухелка, основано, посвједочује нам то, што у врло много такијех келтова налазимо уломака печене иловаче, који су се за љевања одломили, те их мајстори нијесу ни вадили.

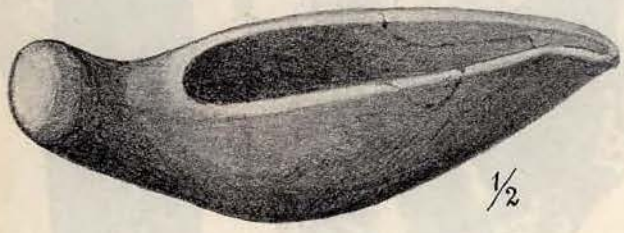

Слика 48.

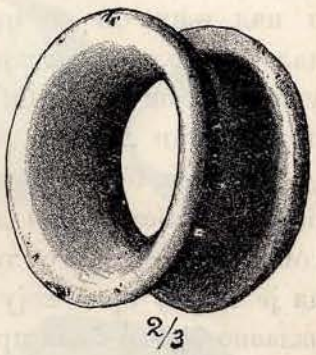

Слика 49.

Коначно спомињем од иловастих предмета са те градине кашику кратка дршка *(слика 48.)*, и прстен удубене ваљске површине, око које се је овијао конопац разбоја, *слика 49.*

*

Промотримо ли цјелокупни материјал градине на рамском извору, одмах ће нам запети за очи мален број предмета из каменог доба; оно мало што их је нађено, могу се сматрати случајним остатцима. Комади од кости, такођер у малом броју, можда су се још употребљавали, али једино ко лончарски алат, за направу љепших посудних облика, дотично за произвађање разних шара, као српова и полукружница.

Ми ћемо по том постанак наше градине тражити не у неолитичкој, већ у бронцаној периоди. На то нас упућује она множина уломака од калуфа, док нам њихови облици доказују, да су прављени особитом вјештином, по чем се опет може закључити, да је ту постојала живахна талионичка индустрија.

По облицима предмета, који су се изљевали из тих калуфа, биће да сви припадају бронцаној доби, јер се у другу руку није нашао ни један калуф, који би се извјесно могао уврстити у прво гвоздено доба.

Облик кратког бодежа са плоснатим дршком, који се љевао из калуфа *(слика 3.)*, као да је у бронцано доба био врло раширен.

Већ смо горе споменули сличне бодеже, нађене у Босни на Дебелом брду и на Чонгару код Цазина, а још их чешће налазимо у Угарској.

Оне двије половине калуфа *(слика 6. a* и *b)*, које тачно пристају једна уз другу, служиле су за сађевање мачева балчака са пријечком на дршку. И тај мач, коме је горњи крај дршка можда завршавао плоснатим дугметом, упућује нас на бронцано доба, а слични предмети забиљежени су у Sophus Müller-a стр. 16., сл. 14.

Слика 50.

Различитији су облици мачева, предочени у *сликама 4.* и *5.* и на *табли I., слика 1. a.* Ти па и они облици округлих длијета и онај на облик четвероугластог длијета, *табла I., слика 2.* свакако репрезентирају облике из бронцаног доба. Ножеви са дршком, који се завршује колутом и кратка копља са јаким повором, одговарају облицима из бронцаног доба, што су заступани у Угарској. Такових копљаних шиљака нађено је и по другим мјестима у Босни: на Дебелом брду код Сарајева, на Макљенцу код Добоја, и то један копљани шиљак са калуфом округлог длијета, аналогно онима из Угарске.

И игле, што су се изљевале из калуфа а најпше се на тој градини, припадају бронцаној доби, а да градина рамска спада у то доба, потврђује и то, што се није у њој нашло фибула, којих бар у нашим крајевима у то доба нема. Кад би хтјели да стварамо закључке о предметима, што су се правили у нашој градини, требало би да посједујемо бар по један примјерак најважнијих комада. Тога међутим на жалост немамо, јер од калуфа ни један није читав, дочим од ковинскпх предмета, изузевши једно длијето, *слика 50.* и 4 незнатна бронцана фрагмента, ништа није нађено, а то је замашна појава.

Споредно канда су се становници наше градине бавили лончарством и то у толико, у колико су за властиту упорабу правили посуђе. Упоредо са напретком бронцане индустрије усавршило се и лончарство. Посуђе се је додуше још увијек правило простом руком,

без лончарског кола, ал се употребљавао бољи материјал, а, што је још било нужније, предмети нијесу печени на простој ватри, него у пећима. У једној од тих земљаних пећи нађена су 4 комада земљаних посуда и то два средње, два мале величине.

О томе, како су та четири комада у пећи заостала, можемо само наслућивати; можда су, кад је градина напуштена заборављени, можда се крај потешкоће транспорта није хтјело због њих мучити, или, што ће бити још највјеројатније, нијесу становници приликом бјега имали када да их понесу.

Што се тиче каквоће посуда и крњетака, има их грубијих и финијих, храпавих и глатких, па и неколико црно обојених, те је тешко изнаћи,који је комад од којег старији. Керамика ће се у некојим комадима посве сударити са оном Дебелог брда. У множини показује се код посуђа наше градине орнаменат од утисака ноката и шара од полукружница, који је на посудама са Дебелог брда риједак, ал су такови орнаменти јако заступљени код предмета из бронцаног доба у Угарској.

Необично је, што у рамској градини посве мањкају обичне животињске кости; нема их ни од домаћих, ни од дивљих, па ни од других шумских животиња. Нашло се само неколико уломака јеленьих рогова и један срнећи рошчић, али то бијаше тек материјал за прављење халата и не доказује, да су се становници занимали ловом. Није се нашло ни вегетабилија, житног зрња или шта такова,чега би се спржена инако морало наћи. Нема уопће свега онога, што је у савезу са настављем.

Из свега тога произлази, да се је наша градина употребљавала као радионица, а не за обитавање.

Још је вриједно споменути, да се приликом копања није нашло ни напола зготовљених калуфа ни материјала, од кога су прављени; ови су се дакле правили изван градине.

Табла I.

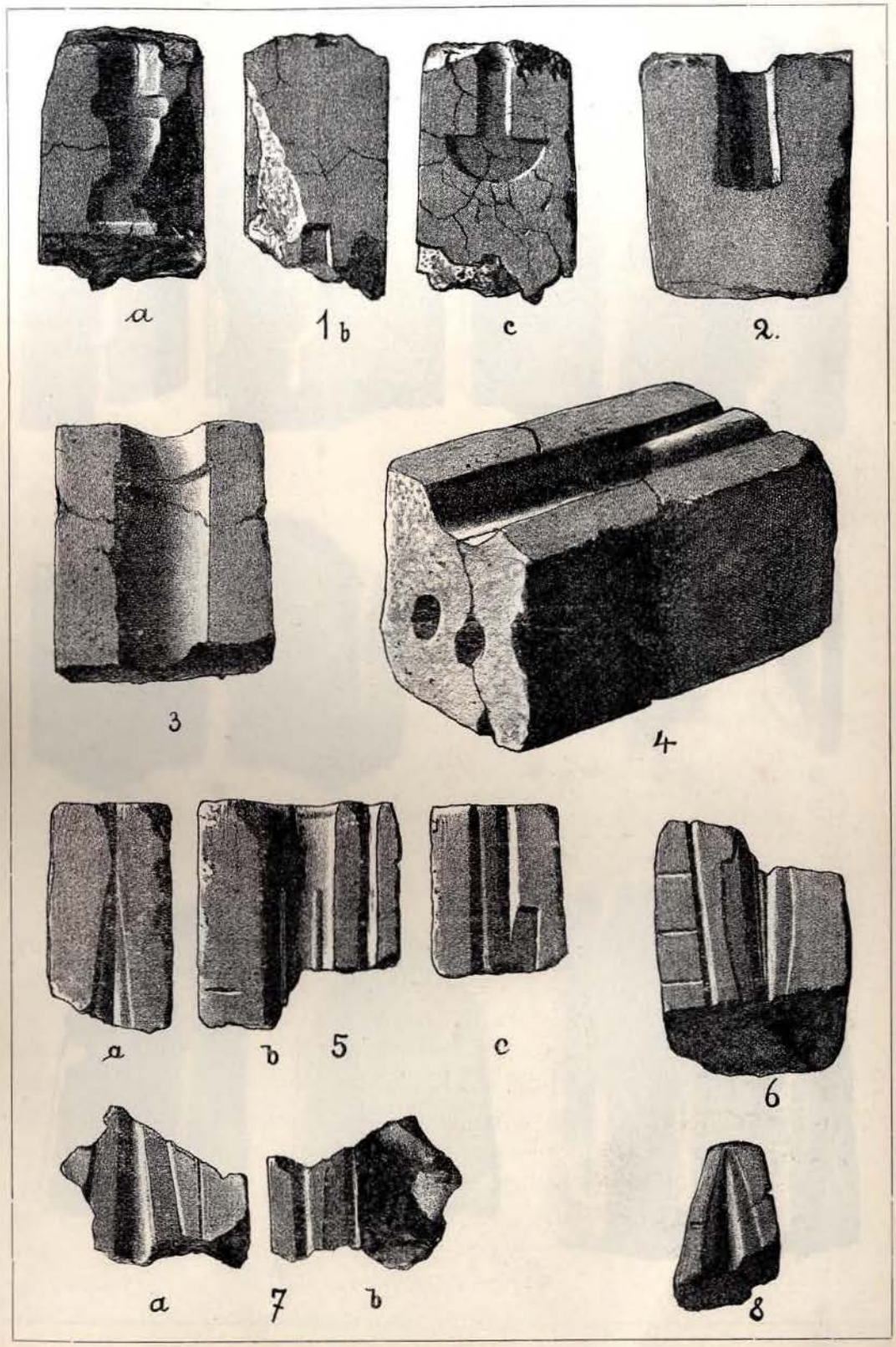

Табла II.

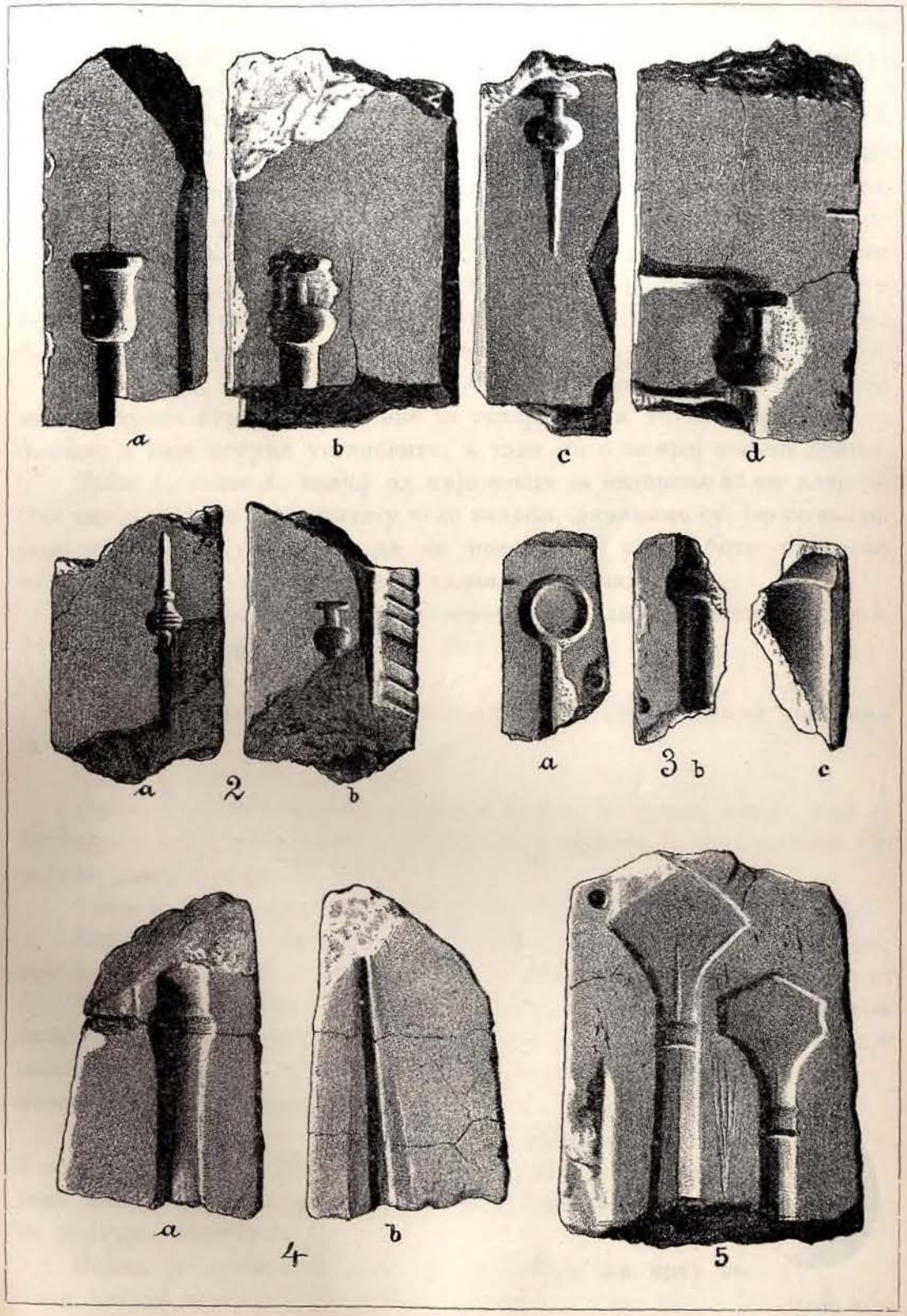

Уз чланак „Градина на врелу Раме, прозорског котара“.

Табла III.

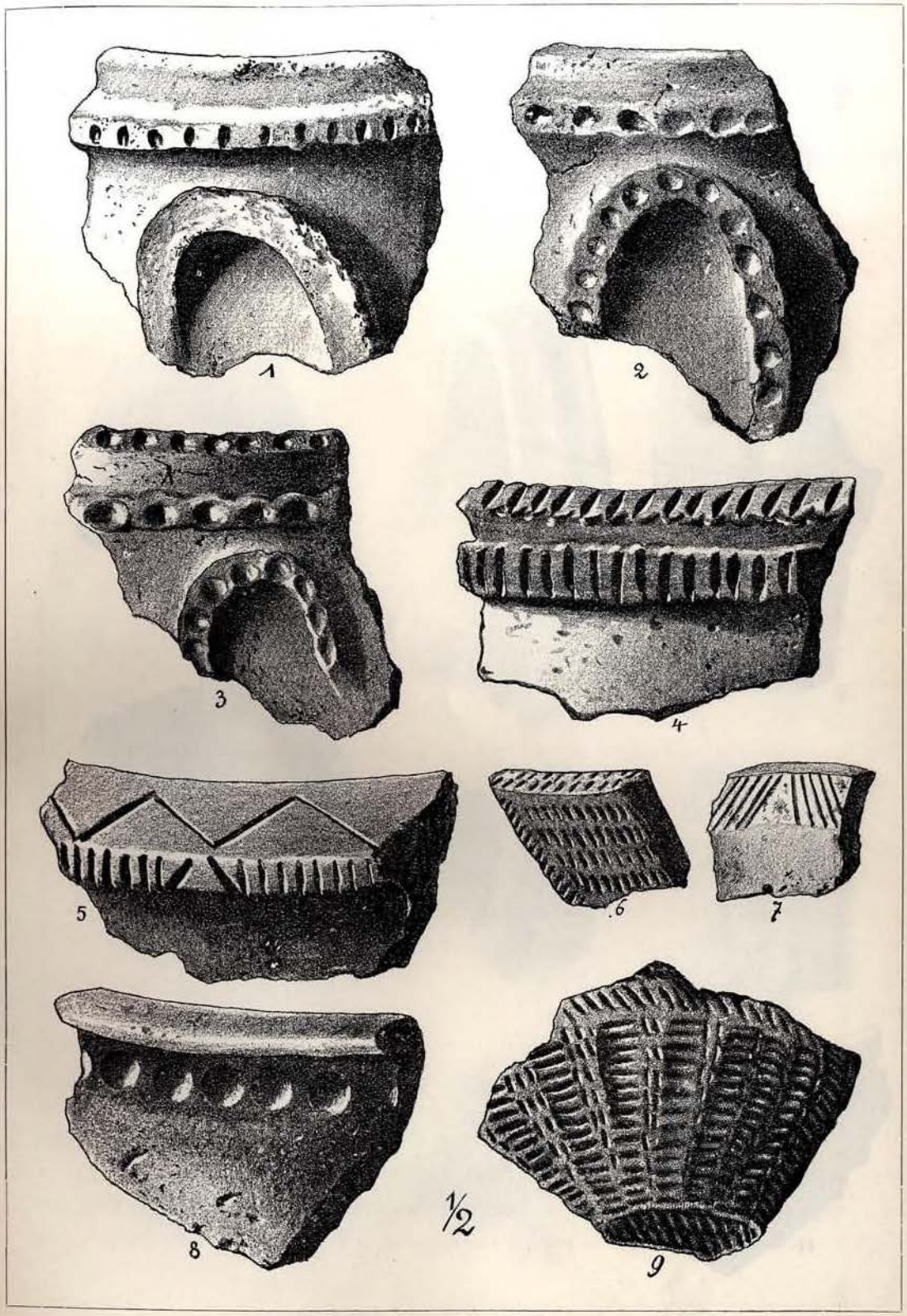

Уз чланак „Градина на врелу Раме, прозорског котара".

Табла IV.

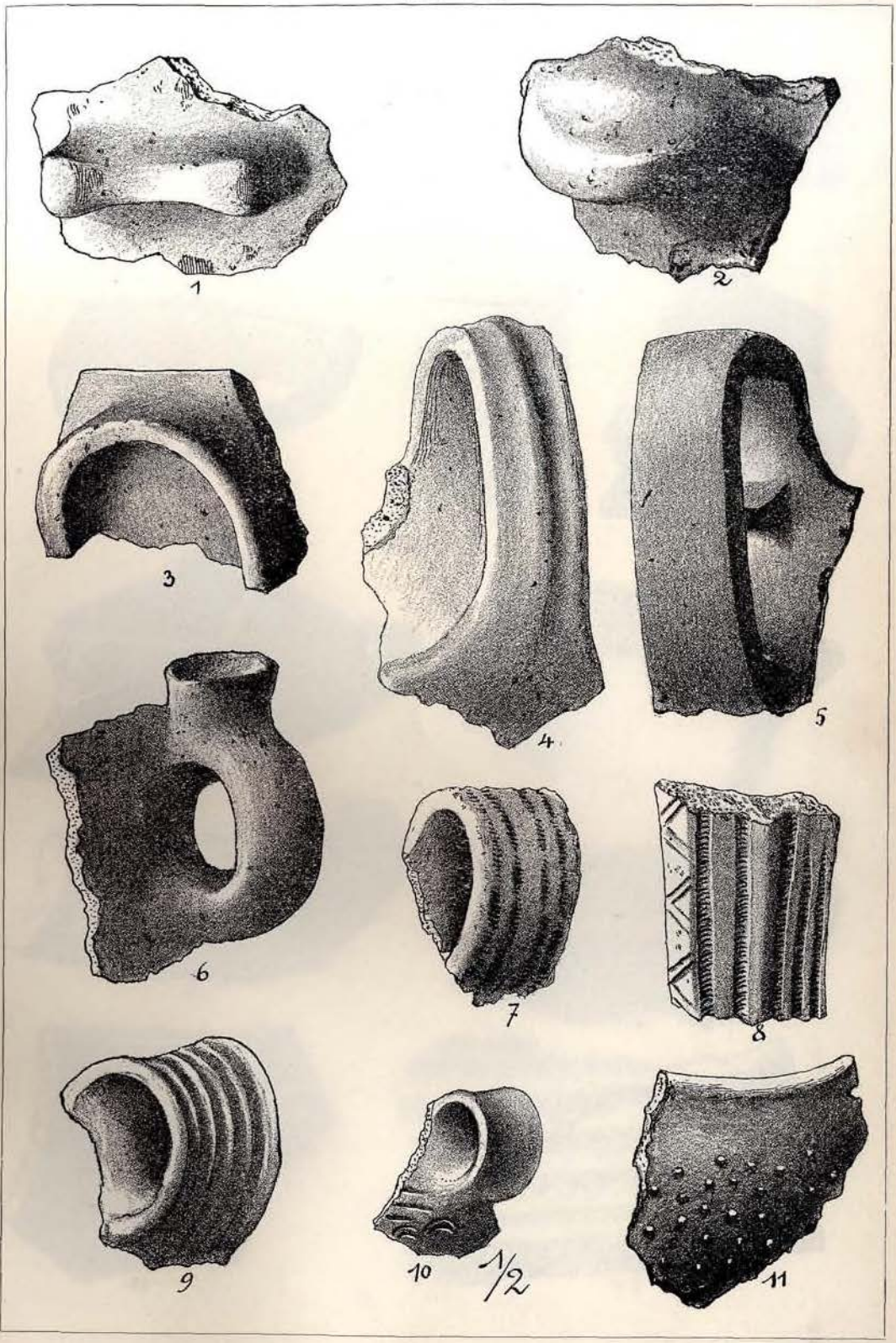

Табла V.

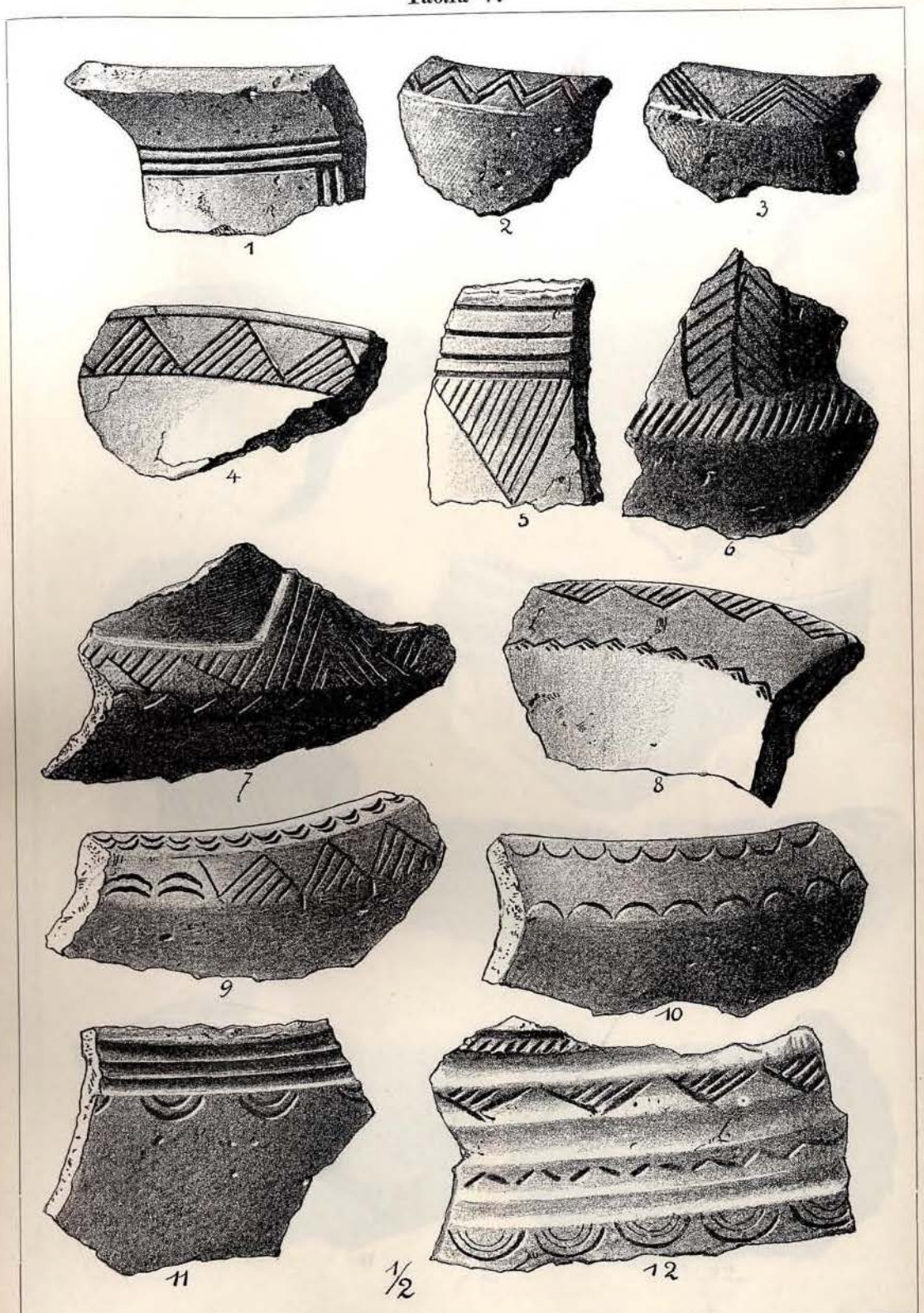

Уз чланак „Градина на врелу Раме, прозорског котара".

Табла VI.

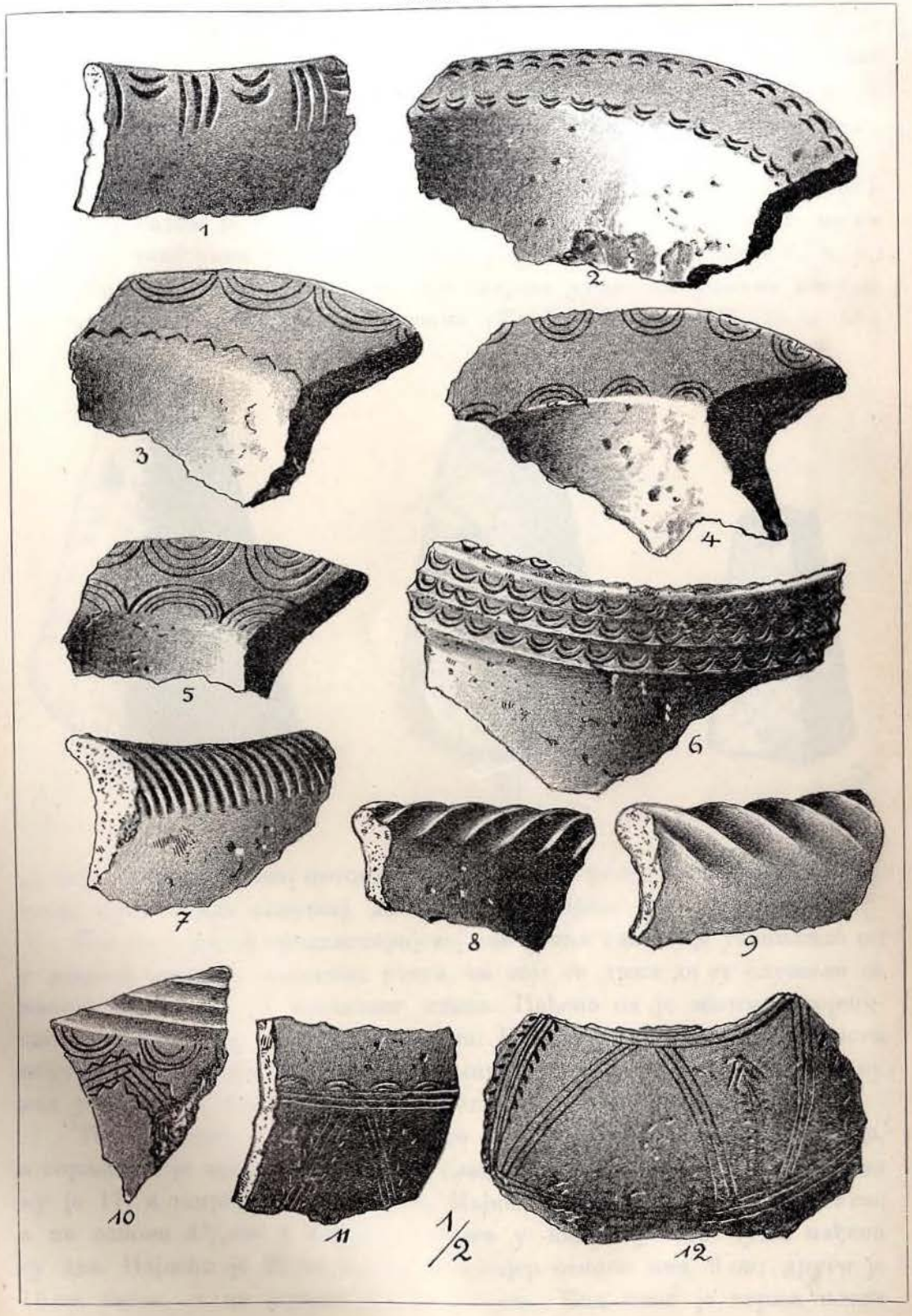

Narodna medicina na poluotoku Pelješcu u Dalmaciji.

Napisao

dr. **Oskar Hovorka pl. Zderas.**

bivši općinski liječnik u Janjini (Dalmacija), sada ravnatelj bolnice u Teslići (Bosna).

Do spoznanja različito složenih struka znanosti možemo pravo doći samo putem temeljito izragjenih monografija. Hattala.

Čudimo se mudrosti amerikanskih divljaka, kojom upoznasmo čudnovato djelovanje cortex chinae, radix ipecacuanhae, folia coca. Jesu li možda naši evropski seljaci gluplji ili divljiji, nego što su oni, ili bi li bismo mogli ipak štogod upotrebiti od njihovog iskustva, čime bismo se možda takogjer mogli koristiti? Virchow.

Duševna svojstva pojedinca kao i cijelog naroda najbolje ćemo upoznati tako, ako posmatramo njegovo ponašanje u časovima nevolje. Kao što se pravi prijatelj najbolje u nuždi poznaje, očituje ti narodna duša u času muke i opasnosti najpregnantnije osobitosti svoga karaktera. U momentu, kad budne tijelo svladano skroz i skroz fizičkim bolom, gubi fizička snaga dotičnog bolesnika kao i okoline njegove skoro sasvijem svoju vrijednost; onda treba da vrši svoju ulogu duh, koji može da izumi sredstva, koja bi mogla bol umiriti ili prekinuti. Način pako, kako se to zbiva, pruža nam opet znamenitu priliku, da stvorimo sebi sud o bistroumnosti, lukavosti, ali kadgod i o besmislenosti ili sujevjerstvu okolice. Puno nam u tom pravcu doprinosi baš narodna medicina, koja nije ništa drugo, nego smjesa starog, više nego stogodišnjeg iskustva, koje je narod u različitim slučajevima bolesti nagomilao, i ponajviše empirički iskušao, radeći oko toga, kako da se umiri ili izliječi bol i bolest.

Premda se narodna medicina zanima poglavito terapijom, to jest liječenjem bolesti — jer narod ne misli na kausalnu terapiju, koja se temelji na strogoj klasifikaciji i znanstvenoj diagnozi bolesti — ipak možemo kadgod pri dubljem posmatranju naići na tragove očito prastarih narodnih tradicija, te se moramo čuditi, kako narod tačno posmatra i zdravo sudi, što se tiče tumačenja pojedinih symptoma, diagnoze i prognoze pojedinih bolesti. Nasuprot tome ne možemo dakako i toga zatajiti, da u narodnoj medicini kad i kad vidimo primjer strašne gluposti i nevjerojatnog nesmisla pojedinaca, pa se moramo čudom pitati, kako je u glavi pametnog čovjeka mogla sazreti misao tako neprirodnog i besmislenog liječenja.

No baš ova razlika u shvaćanju momenta pruža nam dragocjeni kriterij za prosugjivanje intelektualne sposobnosti pojedinca kao i naroda.

Ima bolesti izlječivih i neizlječivih, pa će narodna medicina upotrebiti osobito kod ovih sva moguća i nemoguća sredstva, dok će napokon — kao i znanstvena medicina — morati da prizna, da je iscrpila cijelu svoju zalihu. Dok fors major ne prekine zadnju mogućnost hladnokrvne razboritosti, vazda ćeš naći bistre glave, koja će tačno shvatiti pravu narav stvari i značenje momenta. U takovim slučajevima opstoji razlika izmegju narodne i znanstvene medicine u tomu, što je ova svjesna nemogućnosti daljnjeg liječenja i lječničke pomoći, pa to okolini iskreno reče; dok ova i onda možda ne napusti svoje pomoći, kad zapravo više nema pomoći, ona se laća natprirodnih sredstava. Bolesnik dakako malo se brine za sredstvo; šta je njemu do lijeka, on samo želi da ozdravi, pa teško lječniku, bio on stručnjak ili nadrilječnik, ako ne nosi sa sobom vazda ova tri poglavita lijeka: utjehu, savjet i pomoć! Pošto utjeha i savjet ne znače ništa drugo, nego diagnozu i prognozu, a ove pretpostavljaju tačno poznavanje bolesti, i pomoć je nadalje sinonimna sa terapijom: to imademo na ovaj način pred sobom cijeli psihološki postupak, koji svaki lječnik ili vračar kod kreveta bolesnikova mora da poduzme.

Odatle se jasno vidi, zašto šira publika samo vanjski uspjeh procjenjuje, te samo po ovim istinitim uspjesima sudi o lječnikovom radu. Ne možemo joj zapravo ni poricati toga prava. Dok za onaj dio čovječanstva, koji trpi, najviše vrijedi terapija, hoće se lječnicima udešena prognoza, t. j. sposobnost, da lječnik izreče, kako će bolest proći, zlo ili dobro; i ovim scijenim dalo bi se razjasniti, kako je došlo u toku vremena do tolikog misticizma u prvoj lječničkoj znanosti, jer svako proricanje znači kao nešto neobično, izvanredno, čega ne umije svaki čovjek. Na ovom mjestu razilazi se put znanstvene i narodne medicine: amo sujevjerje i mistično, nerazumljivo zaklinjanje, tamo nastojanje, da upoznamo i najtajinstvenije prirodne zakone!

Mnogobrojni doticaji izmegju znanstvene i narodne medicine nijesu radi toga tečajem stogodišta prouzrokovali samo prijateljske sveze, nego kadgod i protivničke struje — premda je baš znanstvena medicina kćerkom narodne. Na čemu se dakle temelji prognoza? Očito na pravom poznanju bolesti, na diagnozi. Da lječnik kaže, hoće li bolesnik ozdraviti ili ne, kako će dugo trajati bolest, to stoji poglavito do toga, kakva je bolest. Da istu bolest i njezin način tačno upoznamo i odredimo pravu diagnozu, valja nam marljivo, revno i potanko tražiti sve simptome bolesti te ih pravo prosuditi. Tu valja dakako poznavati sustav zdravog i bolesnog čovječijeg tijela — pa da uzmognemo da zavladamo ukupnim lječničkim znanjem.

No, — možda će kogod prigovoriti — ipak često vračari uspiju, te im bolesnik ozdravi. Kako to? Valjda drugim načinom? Nipošto! Vračar mora na isti način pregledati, suditi, diagnosticirati, prognosticirati i t. d., samo što to čini nesvjesno, mekanički, regbi pipajuć u tmini, jer se pomaže empiričkim iskustvom. Njega stekao je tako, da ga je djelomice pomoću mnogih žrtava i liječenja raširio, djelomice opet da je svoje znanje crpio iz prastarih narodnih tradicija. Možda će opet kogod primjetiti: i „novo pečenome“ lječniku treba iskustva! To je istina, ali on njega ne stiče putem deduktivnim, nego (na sreću bolesnikovu) induktivnim putem mnogogodišnjeg, temeljitog studija. Ako je koji vračar koga izliječio, svak hvali njegovu vještinu i sposobnost; ako je isti komu zdravlje pokvario, ne govori se o tome mnogo, osim što će možda kogod reći: „nije jadan učio, pa ne može znati!“ Kod lječnika sve je drugojačije. Ako pogodi bolest: dužan je bolesnika izliječiti; ako bolesnik umre: evo ti učenjaka, eno vam njegove znanosti!

Najzanimljivije jest, da motriš i proučavaš narodnu medicinu tamo, gdje ju još nije natrunila znanstvena medicina. Ondje, gdje još ne bijaše lječnika, naći ćeš često prastara zdravstvena pravila, koja se od djedova iz starine sačuvala[1]). Nasuprot tomu u mjestima, gdje se je već jedan ili više lječnika nastanilo, naći ćeš pored empiričkog iskustva narodne medicine još ostatke današnjih ili prijašnjih medicinskih škola. Tako će te jedan zamoliti, da ga malo „natučeš“ na prsima, da mu napipaš palac, da mu pogledaš jezik; drugi bi želio, da mu odvratiš nečiste sokove iz tijela na crijevo pomoću sitne doze ričinova ulja; treći traži svoj spas u tome, da mu otvoriš žilu radi tobožnjih unutarnjih emoroida; a četvrti te pita, bi li smio popiti „vodu sa zlatnim prstenom“. Tako ćeš slušati, regbi fonografički riječi tvojih pojedinih predšasnika, od kojih je bio jedan gjak Škodin ili Oppolzerov, drugi šljedbenik padovanske škole, treći homaeopath i t. d.

Šta radi danas puk na ladanju, ako kogod oboli? Najprije laća se kojeg domaćeg sredstva: kamomila, octa, vode i t. d.; ako to ne pomaže, ide se k susjedu; te se svakom pripovijeda cijela anemneza, i to sa svima suvišnima prilikama; na to će neko da spomene ime koje stare bake ili čovjeka, koji se razumi u liječenje. Takovih mudrih ljudi ima u svakome selu, svakome gradu. Ako i takav ne može da pomogne, onda dogje na red ispitana, ili neispitana babica, osobito u ženskima i dječjima bolestima, inače pop. Najposlije pozovu lječnika, osobito tamo, gdje radi udaljenosti lječnički posjet stoji odviše novaca. Ne pomože li ni lječnik, onda može spasiti možda još jedino zaklinjanje.

---

[1]) Sr. zanimljiv članak Iv. Zovka u „Glasniku zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini“, 1890., sv. II, str. 415.: „Kako je postalo lječništvo?“

Akoprem se narodna medicina zanima gotovo samo sa terapijom, ipak možeš naći — kako smo već prije vidjeli — takogjer tragove nekakve semiotike i hygijene. Ima starih ljudi, koji umiju polomljene ili luksirane kosti tako razložiti i brzo raspoznati i načiniti, da ne rijetko pogotovo natkriljuju teoretičko znanje lječničkog početnika. Kadgod čudi se lječnik — ako nije prema izljevima narodnje duše sasvim blasiran — tačnosti, kojom gdjekoja žena raspozna i označi početke sušice i to iz vanjskih symptoma; njegovo pak perkusorno i auskultatorno promatranje bolesnika osvjedoči ga napokon o istinitosti ovog suda. Često izbroji ti okolina bolesnikova niz hygyeničkih mjera i sredstava. Vrlo često raspozna okolica početak plućne upale, te udesi po tome svoju prognozu. Ko natiče, otigje — govori narod kod vodene bolesti (trupika); ili: umrijeće, kad bude pucat dub — kažu, kad boluje na sičije (phitisis pulmonum).

*

A sada ajde da progovorimo specijalno o narodnoj medicini. Slične radnje, kojih imade dosta, a potekoše što od lječnika što od nelječnika, imaju ponajviše tu manu, da dotični pisac nabraja pojedine bolesti i sredstva, kako mu se namiču ili kako mu to diktira azbuka. Vrlo rijetko vidimo koji zdravi sistem, po kojemu se ovaj zanimljivi tema obragjuje. Nema sumnje, da je najprirodniji sistem onaj, koji se temelji na razdiobi današnje znanstvene medicine. Pokušaćemo da udarimo ovim putem. Kratak dodatak, kao pregled pojedinih sredstava narodne medicine (materia medica), kao i nekoja zaklinjanja, spomenućemo na svršetku ove radnje. Takova razdioba gradiva činila mi se najzgodnijom — barem za poluotok Pelješac (Sabbioncello), gdje sam četiri godine bio općinskim lječnikom. Da se uklonimo suvišnomu ponavljanju, to ćemo samo ukratko progovoriti o bitnosti sredstava narodne medicine, koja su, kako rekoh, u njoj vrlo odlučna. Valja ih razdijeliti u ove grupe:

1. valjana, t. j. ona, koja se iskustvom takovima pokazala,
2. indiferentna,
3. škodljiva i
4. sujevjerna.

U prvoj su grupi ona sredstva, koja sjegurno djelovahu, ili pošto se inače pokazala njihova ljekovitost, upotrebljavaju se u svakoj kući, pa ih i lječnici kadgod odregjuju; a takovi su n. pr. kamomila, voda, hren i t. d.

Indiferentna sredstva nemaju kod lječnika baš velikog ugleda, jer im nedostaje ljekovito djelovanje; nijedan razumni lječnik ne će se protiv njih boriti, jer ne škode, pa u praksi mora on sasvim drugačije postu-

pati sa bolesnikom, nego u bolnici. Tim omiljenija su takova sredstva kod naroda, na pr. krumpiri i prašak od kafe, nevine trave i t. d.

Direktno škodljivih sredstava nema na sreću baš mnogo, pošto i u narodnoj medicini uopće postoji načelo: „ne nil nocere!“ (nemoj naškoditi!). Razboritoga bolesnika jedva će stara baba nagovoriti, da nakapa u oko soka od luka ili masti iz uha, ako mu se oko zapali, ili da metne na svježu ranu paučinu i t. d.

Sujevjerna sredstva su doduše najzanimljivija, jer ih ne možemo više ubrojiti u područje zdravog razuma i jer po njima poznavamo mnogu stranputicu nekojih narodnih običaja. Što dalje korača kultura opće civilizacije, tim ih većma nestaje; za to se to više valja požuriti, kako bi se narod etnografski ispitao, dok je još doba, da brižljivo zabilježimo ove ostatke i tako ih sačuvamo od propasti zaboravi.

Interna medicina.

Kao siguran znak unutarnje bolesti smatra narod ognjicu, „febru“. U staroj medicini postojaše nekada posebna „febrologija“, tako još i dan danas živi regbi narodna febrologija, temelj „znanosti“ starih baba, bahorica, koje u slučaju potrebe uživaju veliko štovanje. Osobito pak cijeni narod one, koji se razume na polac (bilo), jer ima „vanjska“ i „unutarnja“ febra; baš ovu zadnju ne može svaki da pozna. Dogje li veća ognjica (febra), onda hajde u postelju; u udaljenim selima legne bolesnik blizu vatre u kuhinji, pa se tu pokrije gunjima, odijelom i t. d., jer se općenito misli, da valja povećati unutarnji oganj i tijelo držati vruće. Što se više tijelo ugrije, to je bolje, jer veli stara tamošnja poslovica: „Još niko nije umro od vrućine, nego od studenice.“

Vrućina se i lokalno na pojedine udove upotrebljava; zaboli li te koji ud, metnu ti toplu kupu u bječvi od vune; to je na vatri ugrijana ciglja. U Janjini[1]) meću se krumpiri sa praškom od kafe na slijepo oko i na čelo, pa se povežu krpom. Ako to ne pomaže, onda uzmu jaja i oluma na kanavi.

Kao znamenito sredstvo protiv febre poznat je svuda na Pelješcu kvas i papar na poplate i na bute, koji je od prilike iste cijene kao i tijesto od gorušice ili sinapismus. Združi li se febra još sa bolestima u nogama, onda običavaju pofrigati glistine s rutom na ulju, pa pokriju tom kašom bolesno mjesto. Glistinom zovu jednu vrst crva, koji lazi u kući obično po vlažnim zidinama, te ima tvrdu koru. U Bristoj opazio sam često puta

[1]) Na Pelješcu su općine Janjina, Kuna, Orebić, Trpanj i Ston sa varošima istog imena i mnogobrojnim selima i seocima, koje stoje s ovima u istom odnošaju kao selo i grad.

kod bolesnika „sa febrom“ „tanke masti (crna smola) i čagje“, koju su zajedno namazali na „izbadanu modru kartu“. Kadgod se primijesi i nešto meda.

Kod sasvim visoke vrućice treba drastičkih sredstava. U Crnoj Gori t. j. zalegju Janjinskom, upotrebljava se obično žaba od kore (kornjača), koja se često nagje u vrtlima; eksemplari dugi od 5—10 *cm* nijesu baš rijetki. Njezina ljekovita snaga u velikoj je cijeni kod naroda, jer bi već stari običavali govoriti: Koliko ima pečati, toliko ima lika! Obično se kornjača razreže živa, posipa sa paprom i tamjanom, pa se metne na poplate (taban) bolesnikove; u Bristoj odsijeku prije kornjači glavu i noge, nakupe krv u čašu, pa daju bolesniku piti. Govore, da ovo sredstvo kadgod naglo presiječe febru; ali ipak da treba dobro gledati na vrijeme i rok djelovanja, pošto može i bolesnika oslabiti te mu naškoditi. Drugijem riječima: narodna medicina hoće da uvaži ono, što se u znanstvenoj medicini zove „dosis“.

Kao pošljednje sredstvo kod visoke ognjice poznato je ovo: živa mačica ili piple — oboje mora biti crno — raspolovi se, pa metne na poplate ili bute. Kazaše mi, da je ovo sredstvo kadikad spaslo bolesnike, koji bijahu već na umoru i koje je lječnik već bio ostavio[1]).

Obzirom na unutrašnje bolesti pojedinih udova i mjesta tijela najprva je glava. Poslovica: glava je komin života, najbolje označuje, kakovu važnost narod pripisuje simptomima možgjana. Kod teške glavobolje metnu ti studene obloge na glavu, osobito na čelo, ili ti omotaju cijelu glavu orahovim ili dudovim (murva) lišćem. U ostalom nijesu Pelješčani baš veliki prijatelji studenih obloga, jer se boje jako nahlade. No ako bolesnik počne buncati, onda nema boljega sredstva, nego zamotati mu glavu u studene mokre krpe, da mu ohlade možgjani. Na izražajima lica traži opet narod prognostičke znakove. Ako je lice crveno, to nije daleko puntura, ponat (plućna zapala), koje se narod suviše boji. Ograničuje li se bolest samo na jagodice, jabučice, trajaće bolest dugo. Blijedo lice, „obraz od mrtca“ — znači, da je smrt blizu; i oči, koje su duboko upale, ne znače dobro. Najviše brine se narod za jezik. Jao lječniku, ako je samo jedan put zaboravio kod posjeta da pregleda jezik! Onda jamačno ne će uteći kritici cijelog susjedstva a osobito svih baba! Jezik, koji je bijelo prevučen, a na šiljku i na kraju crven, vjeran je znak gastrike (gastritis); požuti li, osuši li se i je li kao popucan, onda je smrt blizu; kad je jezik bijel, onda je to znak, da je crijevo šporkecom (od ital. sporchezza, nečistoća)

[1]) Na slični način rabe živu rasparanu zelenu žabicu protiv groznice u okolici Livna, koju metnu na vrat. V. Ivan Klarić: „Nekoliko narodnih ljekarija iz okolice Livna“. „Glasnik zem. muzeja“, sv. XI., 1899., str. 177.

napunjeno; u tom slučaju valja svakako pročistiti crijevo onakvim sredstvima, koja otvaraju.

Kod vratobolje najčešće oteku žlijezde. Oteći mogu žlijezde vanjske i nutarnje (glande). Ove su na Pelješcu dosta česte, što je po mojem mnijenju u svezi nešto sa podnebljem (česta mijena vjetra i zle godine), a nešto sa zanimanjem i odijelom (radnja na otvorenom moru u barci ili na polju u lakom odijelu), nešto pako sa nehigijenskim načinom, kako su ondje kuće sagragjene (nikakve peći u sobama, samo u kuhinji, mnogo propuha) i t. d. Akutnu tonsillitis označuje narod riječima: stislo ga je u grlu. U Crnoj Gori privijaju u tom slučaju gorsku žabu ili boburu na vrat. O sredstvima kod angina scarlatinosa govorićemo kasnije. Kronične otekline lymptatičkih žlijezda kod djece zove narod podušnjacima, kojih se roditelji bez uzroka puno boje. Čuo sam, da kadgod stavljaju na vrat orahove ljuske (u istima ima joda!); češće stavljaju prah od kanjele.

Kod prsobolje najviše brige zadaje nahlada, morvera; za nju treba skuhati komomilu, pa popiti; pridruži li joj se i pljuvaka (sputum), onda najbolje pomažu smokve i rogač, dogje li k tomu još i febra, skuhaju „ulja od masline i vina pola i pola“ pa popiju; iza toga popiju još malo komomile i šećera, pa legnu u postelju, da se dobro oznoje. Isto tako bori se Pelješčanin protiv punture, te misli da je može tako presjeći, ako je još na vrijeme, t. j. ako to iz početka popije. Ako je puntura već počela, hoće se za nju samo jake vrućine; bolesnik se zamota sasvim u krpature i lincune od raše (posteljine) sve do glave, pa se ne smije ni maknuti, niti otkriti, jer bi se smrtonosno nahladio; radi toga zatvore u kući sva vrata i prozore, da se može povećati vrućina. Osim toga pofrigaju jaja na ulju, pa ih vruća privijaju na legja; a mora da su tako vruća, da bi ih mogao zdrav čovjek na jagodici podnijeti. Jaja ostanu tako dugo na tijelu, dok se usmrde. Ide li puntura u gore, onda ima bolesnik još malo vrućine; treba dakle još priviti „kupe u krpi na legja i poplate“, da se još više ugrije. U jednom odaljenom seocetu našao sam jednom bolesnika baš blizu vatre, koji je od vrućine jedva disao; no to je staro mnijenje naroda, da ognjicu valja gasiti vrućinom. Narod rado stavlja kod punture i pijavice, samo ne smiju sisati blizu srca, jer bi isisale krv iz srca. Najvažniji dan kod punture jest sedmi dan: tada ili će se bolesnik silno znojiti i ozdraviti, ili će pako poblijediti i „otići pod ploču“, t. j. umrijeti. Združi li se puntura sa upalom rebrače (pleuritis, podrebrica), onda govore, da se je puntura pulmonala. Vidi li narod, da iz usta mrtvaca izlazi krvava pjena, onda kaže: ubila ga puntura, premda je to znak, koji se može — kako je poznato — pojaviti kod svakoga mrtvoga tijela.

Sičije, sušica (plućna tuberkuloza) nije na Pelješcu baš rijetka bolest, premda je zrak na Pelješcu prilično zdrav. Uzrok je tome možda ne toliko u zraku, koliko u nerazumnom načinu življenja i u hrani. Kako svagdje drugdje, tako je i tu poznat cijeli niz sredstava raznih vrsta počevši od najnevinije trave pa sve to do najabsurdnijih ekskreta i sekreta. Kao specificum vrijedi uvarak od kadulje (salvia officinalis). Govore o jednom gimnazijalcu na Kunoj, da su ga liječnici napustili kao neizliječivoga „sičijevca", pa da je polako sam sebe izliječio, što je svaki dan pio razne trave, osobito pak jeo slaninu i meda, te je poslije sam postao liječnikom. Rastopiti larda, pa popit — tako umuje narod — to čini na tijelu opet salo; med je pak najbolji lijek, jer ga pčele pripravljaju iz svakojakih biljkî, od kojih se takogjer pripravljaju lijekovi. Narod dobro zna, da je tuberkuloza okužljiva bolest, za to običavaju spaliti sve predmete, kao odijelo, krevet, rublje i t. d. takvoga bolesnika, kad umre. Obitelji, u kojoj se desio smrtni slučaj sičije, svak se neko vrijeme kloni.

Bolesti trbuha ne smatraju opasnima; a ipak su dosta česte. Kod njih vlada glavno načelo: očistiti crijeva, pa opet očistiti! Najviše upotrebljavaju šalamar (sal amarum, Magnesium sulfuricum), senamana (Fol. Sennae cum Manna) i ričinovo ulje (oleum ricini). Jedva bi čovjek mogao vjerovati, koliko tu može želudac da podnese ričinovog ulja, bolesnici sami zahtijevaju, da im se dade ulja.

Čim nastupi koja bolest, valja želudac, kuljen očistiti; premda je i želudac sasvim zdrav, i makar da je crijevni katar na najvišem stepenu, bolesnici i opet misle, da im se dade ricinovo ulje, da ih očisti. Poznavao sam jednu 17-godišnju djevojku, koja je popila, makar da je tek neznatno oboljela, pet dana, i to svaki dan po 25 grama ričinovog ulja, a da joj nije ništa naškodilo. Nije dobro popiti ulje na štesrce; isto takone valja poći na radnju, nego treba ostati u krevetu, ili barem u sobi. Paziti valja i na to, što ćeš iza toga jesti. Najbolja je juha od mesa, te od komomile ili panata. Ričinovo ulje uzimlje se još pored toga i u drugim prilikama, tako n. pr. kod sviju drugih unutarnjih bolesti i kad se kosti polome, kod rabije (jed) i nemilih zgoda. Samo žena, koja doji dijete, ne smije piti ulja, jer bi izgubila mlijeko, ili bi rodila prije vremena.

Kao simptomatično sredstvo kod bolesti želuca upotrebljava se lanena kaša ili brašno od fermentuna. U Stonu i Janjini zovu „željudac" (na Mljetu „rožak") tegotno kucanje trbušne aorte na zadnju stranu „štomka", kako na nj često trpe stari i mršavi ljudi. Kažu, da je to bolest neizlječiva, jer suši čovjeka i prouzrokuje vrućinu. Proti grčevima u želucu stavljaju na pupak t. z. „križ od raka" *(slike 1. i 2.)*, t. j. petlje od žuke trave (Juncus maritinus), koje prije poškrope krštenom vodom. Kako se

bolesnik u krevetu miče, otvori se sama sobom petlja, pa tako ima i bolest da iščezne. Inače stavljaju na pupak krpe od raše, koje su prije nakvasili vinom, ili rakijom; ako to ne pomože, onda valja da se stave žmule ili ventuse; t. j. komad svijeće metne se na pupak i užeže, pa pokrije čašom. Svijeća popije unutarnji zrak, i čaša potegne kožu u obliku okrugle crvene otekline.

Puno se boji narod i gastrike (febris gastrica), koja je najčešća u vrijeme, kad sazrije voće. Kod diagnoze služi jezik, o kojemu prije govorismo. Protiv gastrike valja da se uzimlje što više za otvor.

Ako u trbuhu roroče, onda je bolesno crijevo; te ga i opet valja čistiti sredstvima za otvor ili klistirima (lavatin). Najviše upotreb-

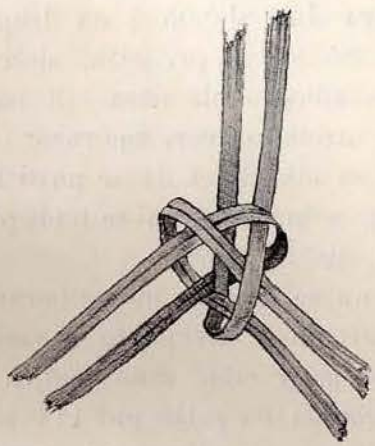

Slika 1. Križ od raka, zatvoren.

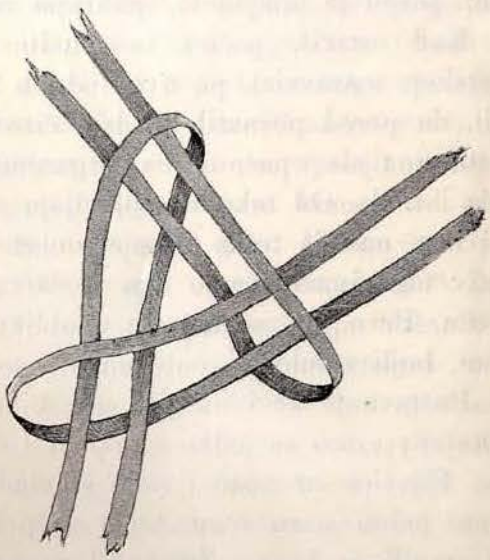

Slika 2. Križ od raka, otvoren.

ljuju sljez (Althaea offic.) sa maslinovim uljem pomiješanim solju, ili kuricu od meda (suppositorium). Da ove kurice budu tvrgje, običavaju žene primijesiti k njoj još prosuljicu, t. j. talog, koji se s vremenom nakupi u zdjelici. Kadgod se govori i o upali crijeva (enteritis); a tu bolest poznaju najbolje po izmetinama, koje pak izgledaju, „kako da bi si ostrugô criva od brava“. Ima li u blatu krvi, onda boluje bolesnik „na smrtonosni fius“ (dysenteria).

Sve bolesti, koje su združene sa trupikom (vodena bolest, hydrops), drže neizlječivima. Ko natiče, — otigje. Svak trupikav mora umrijeti. Čudno je, da drže trupiku okužljivom bolešću, isto kao i sičiju, i to naročito kod djece. I kod trupike valja sve predmete pokojnikove spaliti.

Zaustavi li se mokraća, preporučuju toplu kupelj, u koju treba naglo čučnuti; specifično sredstvo za to je skrižalina trava (Cyclamen) i prapratić

(scolependrium); ove trave valja satrti više krila (mons veneris); i jabučina (Physalis Alkekengi) misle da djeluje diuretično.

Kao nemili gost poznata je „revmatika“ (rheuma, rheumatismus), koja je srodna sa šijatikom (ischias). Kod ove treba nekoliko puta „potezati kožu“ više krsta, što odgovara po prilici masaži. Kod one govori narod, da se „smiješao vjetar i krv“ [1]), ili „uhitio ga vjetar“. Pri tom smatra se morski vjetar najgorim, jer može dovesti i na puntur. O sjevernjaku veli se: „bura može uhitit oznojna, ali šiločina baš prožme ti srce“. Domaća sredstva sastoje u omatanju bolesnih udova i zglobova sa vunom od ovce, a kadgod kade bolesne dijelove raznim travama. Često skuhaju rutu na ulju, pa njom protaru bolesni dio tijela. Bole li krsta, uzmu zečiju kožu, pospu je tamjanom, pokrope rakijom, pa stave na bolesno mjesto.

Kad ostariš, počnu te mučiti moroidi (hoemorhoides, u okolici spljetskoj: maravele), pa ovi budu u starosti svemu krivi. Narod na ime misli, da pored poznatih modrih čirova otraga ima sličnih i na drugim mjestima tijela, pače i na organima, kao što su n. pr. jetra, slezena, pluća i t. d. Od takovih pojavljuju se tanke žilice okolo nosa, ili pocrveni lice, nastaje teško disanje, dolaze bolesti utrobe, zatvor, umornost i dr. Protiv toga imadu samo dva sredstva: lijek za čišćenje i da se pusti krv na žilu. Prvo pije se najviše u obliku pirola, a krv odstrani se budi pijavicom, budi žmulom, ventusom, ili se otvori žila.

Puštavanje krvi na žilu nije bilo moderno za vrijeme mojeg boravka u Janjini; samo se jedan starac u Crnoj Gori njime bavio i to ne sasvim rado. Pijavice su često i rado stavljali, nekoć još i više. Sam vidjeh u Janjini jednu staru ženu, kojoj su pred 30 godina na jedan put 114 pijavica stavili na legja. Žmule ili ventuse dijele se na suhe i na krvave. Osim načina, kako ga gore opisasmo, stavljaju ih još ovako: zamotaju novac u krpu u obliku tobolca, konac tobolca smoče u ulju, te zapale. Više zapaljene krpe stavljaju čašu ili kikaru (žmuo), pa dobro pritisnu na bolešljivo mjesto, dok svijeća isisa cijeli zrak u žmulu i potegne kožu u čašu (suhi žmuo, ventusa). Ako hoće da stave krvave žmule, onda dignu čašu, i isijeku oštrom britvom nabreknuto mjesto nizom malih i plitkih zareza u kožu; onda pokriju opet čašom, da uhvate krv. Žmule stavljaju se i kod onih bolesti, koje su došle „od udarca“, t. j. uslijed koje rane; u tom slučaju treba pokriti dotično mjesto još cerotom od smole.

Čudnovato shvaća narod diabetes; on misli na ime, da ova, ponajviše neizlječiva bolest postane od prekomjernog koitusa, te misli, da se u tom slučaju „baci mozak u pišaku“.

---

[1]) Pozorni čitaoc biće već opazio na pojedinim citatima, koje citiramo tako, kako se govori na Pelješcu, da se tu pored ikavštine čuje i jekavština.

Kužnih bolesti na Pelješcu ima srećom malo. Kod patula (variola), kojih već od davna tu nije bilo, vlada načelo, da valja bolesnika čuvati od svakog svjetla, jer mu može sunce nauditi. Iz istog uzroka objese okolo kreveta lincune (platno) i krpature (pokrivke) te začepe pomljivo sva vrata i prozore[1]). Kod tifa (typhus abdominalis) zamotavaju cijelog bolesnika u mokre krpe i pospu ga svježim lišćem. Kod okužljivih bolesti užežu pred kućama metle od smrkinja (juniperus communis).

Češća je škrletina (scarlatina) i grlica (diphteritis). Za djecu, koja boluju od škrletine, nije vrućina dobra, radi toga pokrivaju ih isto onako, kako su bila pokrivena, kad su legla na početku bolesti u krevet. Protiv bolesti u grlu, koje su tako česte kod škrletine i grlice, pokriju natečene žlijezde ljuskama od luka; ima u svakom selu i žena, „što su pratike kod bolesti u grlu", pa smoče prst u toplom ulju i protaru (masiraju) natečene žlijezde na vratu; jer narod misli, da žlijezde iza toga omekšaju. Najčešće stavljaju kod grlice oko vrata skuhano lastavičino gnijezdo.

No kad god rade puno radikalnije protiv smrtonosne upale unjutarnjih žlijezda (tonsillae). Uzmu slamku ili pero, naspu unutra kamen od caparike (sal ammoniacum), pa ga napušu u otečeno grlo. Mnogo se cijene napokon i žene, koje u trenutku pogibelji znaju „podignut glande". Žena namoči na ime prst u toplo ulje, metne ga djetetu u grlo, pa kuša, kako bi otečenu tonsilu podigla; pri toj radnji kadgod raspara gnojnu nateklinu, te gnoj, ako ga ima, iscuri. U pošljednjem slučaju djetetu odmah odlane, te i njegova okolina opazi, da mu je bolje. Dijete, koje prije teško disaše, ojača i baba slavi onda prave triumfe. Dakako da i sto puta ozdravi bolesnik na isti način, ako je žlijezda sama sobom pukla. Pripovijedahu mi o jednoj babi u Crnoj Gori, koja da je svu djecu „škapulala" (spasila) od grlice, koja su bila u njezinom „liječenju". Djeca, koja sišu, (dijete od sise) govori narod, nigda ne će uhititi grlicu.

Premda groznica (febris intermittens, malaria) na Pelješcu nije endemička, ipak je tu sasvim česta, jer Pelješčani stoje u čestim doticajima sa Neretvancima, koji nastavaju grozničavu deltu Neretve. Osobito na početku ljeta, kad idu za svoje blago kupiti slamu u Neretvu, moraju je voziti u barkama iz Neretve kući, te onda ima jako mnogo groznice. Narod groznicu sasvim dobro pozna, te je sam vrlo tačno raspoznaje. Narod misli i na aetiologiju iste bolesti, pa joj traži uzroka u otrovnoj magli na večer, ili u tomu, što mornari piju vodu iz rijeke, kad gone slamu u barkama, ili misli, da su tome krivi komari ili muhe. Radi

[1]) Ovo iskustvo, koje je očevidno na empirički način postalo i od djeda na oca i sina prelazilo, zbilja ima svoju vrijednost, kako je dokazala nova metoda liječenja, potekla od prof. Finsena u Kodanji pomoću crvenog svjetla.

toga naregjuje narodna medicina, da se putnik, ako ide u barci preko mora, dobro zamota u gunjeve, da pije mjesto vode samog vina, te da mnogo puši. To su sve mjere, koje i današnja znanstvena medicina preporuča.

U groznici razlikuje narod dvije vrste bolesti: pravu groznicu, koju liječi obično bez ikakve lječničke pomoći kininom; ona najčešće dohodi u obliku febris terciana. Osim toga ima još polimušu, koja prolazi više hronično; ona je puno gora nego prva, jer „običava varat", te dugo potraje. Još opasnija je groznica, koja dolazi zimi. Proti polimuši često bude lječenje kininom bezuspješno; pored kinina ima cijeli niz drugih sredstava, kao proti svakoj hroničnoj bolesti, koja je teško izlječiva i česta. Najprije dolazi drinak (parietaria diffusa), koji svjež stuku, skuhaju u vinu, te priviju na dalak ili tvrdinu, t. j. na povećanu sljezenu. I pelinj (artemisia absinthium) vrijedi kod naroda kao specifično sredstvo protiv groznice. Drugi opet privijaju opnu od jajeta „na kupe od prsta". U Sreseru ima crkva čudotvorne majke božje na morskom žalu, a ovdje nalazi se jedna vrst morskih spužića, koje valja stući, posipati paprom, pa priviti na poplate na modrom suknu. Kadgod traje polimuša sa njezinom umornošću i malaksalošću ipak dalje. Onda vlada u narodu načelo, da valja bolesniku ono dati, što poželi bolest. Jedan starac iz Janjine pripovijedao mi je, da se jednom razbolio od groznice i da je zaludu popio cijelu hrpu kinina i drugih ljekarija. Jednog dana dobio je iznenada želju, da jede sardelje sa lukom. On to pojede u meden kus usprkos velikoj žegji — i od toga časa oprostio se groznice.

Svak zna, da niko od groznice ne umire, no ipak su poznate narodu zle njezine pošljedice, jer da groznica može dovesti i na „sičiju" (sušicu). Stari mornari pak spominju poznatu poslovicu italijansku, koju su čuli na brodovima: dalla terziana non suona la campana (kod groznice ne kuca zvono). Ko boluje na groznici ne smije jaja jesti, jer „groznica može se povratit s jajem za 40 dana".

Kirurgija.

Pelješčanin uopće teško gleda krv; ima tu ljudi — kao i drugdje — koji pobjegnu ili se onesvijeste, ako vide svježu krv. One, koji bez bojazni gledaju, kad krv teče, zovu ljudima tvrda srca. Poškropi li ko tle svježom krvlju, valja da se ona odmah otare, jer nije dobro gaziti krštenu krv; na dan sv. pričesti ne smije se prst „grančati" (ogrebati), jer je to grijeh. U nedjelju ili svetac ne smiju se nokti rezati, jer od toga postanu zanoktice.

Kod svježe rane ne vlada se baš svaki razborito; malo ih ima, koji učine kod svježe rane ono, što treba, t. j. da operu ranu u svježoj čistoj

vodi i da je povežu čistom krpom. Prvo im je, da ustave krv, a to čine tako da metnu gore šećera i sirće, ili malo soli i salamure (morske vode), ili pepela od vune, koji stavljaju na mjesto, koje krvari. Jedan stolar hvalio mi se, da mu se nijedna rana ne ozlijedi i da brzo zaraste, jer odmah stavi vernića (firnis) i kole (klija). Ako se krv ustavila, onda dolazi dvojaka briga: rana može se ozlijediti (marcati), ili se može „baciti na risipelu". Što se tiče prvoga, vjeruje narod — i to sasvim s razlogom — da je dispozicija za gnojenje (suppuratio) individualno različita. Ko nije pogane krvi, onomu se ne će rana „marcati". „Pogana krv" igra i u drugom smislu kod naroda veliku ulogu, jer utječe na značaj i to naročito kod jedljivih ljudi i smutljivaca. Zaraste li rana bez gnojenja, onda se ozlijegjeni uopće malo za nju brine; ali počne li se rana gnojiti, onda obično stavljaju na nju tople obloge, n. pr. lanenu kašu, brašno od fermentuna, panate ili list od kupusa na ulju. Ako je čir sazrio, t. j. kad je gnoj ispod kože već tako narastao, da sam po sebi hoće da provali kožu, onda ga probiju kadgod zlatnom iglom. Da bolje rana zaraste, ne smije ozlijegjeni jesti slanoga mesa, ni slanine ni zeleni. Radi toga govori poslovica: „Jezik ranu liječi", t. j. i kod ozljede hoće se posebna dijeta. Kadgod razlikuje ova ista stroga dieta „ribe od kamena" i „ribe od pjene".

Kod svake rane valja se čuvati vazda i risipele, plamca, premda je u istini rijedak. Radi toga stavljaju se obloge od salamure (slane vode) ili od octa, vode i soli. Kao specifično sredstvo proti risipeli poznata je muka (brašno) od bobaka i med.

Panaricije, t. j. subhroničnu upalu interstitijelnoga tkaniva, kako ih često vidimo na prstima, blizu nokata, zove narod prišt. Ako se prst pot prištio, valja ga liječiti kao svaku drugu ranu, koja se je ozlijedila. Ima i specijalista za prišteve na prstima, a to su neke babe, koje se bave samo tim liječenjem. Za neke prišteve veli narod, da im je uzrok „štogod treće", t. j. biće da im je povodom vještica; takovu ranu zovu poganica (v. d.).

Drugojačije valja liječiti, kada igla ili komadić drva ugju duboko u meso. Na dotično mjesto stavljaju tada žuč od lignja ili salo od puha i to tako dugo, dok igla ili drvo samo s gnojem na polje ne izagje.

Rane razlikuju se po tome, kako su postale, n. pr. rezom, vatrom, udarom i t. d., t. j. otvorene i takove, koje ne ostave nikakve vanjske ozlijede, osim možda modru pjegu. Ove su opasnije, nego one; sila, koja je zadala ranu, jest udarac. Tri su mjesta na čovječijem tijelu, na kojima može udarac postati smrtonosnim:

1. slijepo oko,
2. ožičica,
3. petenali (slabine).

Udarac, koji nije ostavio nikakvog vidljivog traga, može imati najžalosnije pošljedice, pače može „dovesti i na sičiju“. Radi toga traži se i pita kod svakog sičijavog čovjeka, nije li se kadgod udario. Ako nije, onda je tomu kriv možda rgjav pogled, „krivo oko“, ili urok koje vještice. Svježi udarac liječi se pijavicama, koje stavljaju na udareno mjesto, napokon prilijepe na nj „cerot za udarca“ ili „mast od vegjenog voska“, tamjana i sapuna. Kažu da ima u Sreseru jedan čovjek, koji rastopi malo baruta u žlicu krštene vode, pa brbljajući nekakve nerazumljive riječi povuče na dotičnome mjestu niz čudnovatih krugova i križeva. Kad sam jednom pitao za ove riječi jednoga njegovoga rogjaka, da ih zabilježim, reče mi ovaj, da se to smije kazati samo na veliki petak i da je veliki grijeh te riječi bez uzroka govoriti. U Crnoj Gori stavljaju „roška i vodu od skuhane koprive“. Na osobiti način liječe „teški udarac“, kako se isti nerijetko dogagja, kad kogod pane sa tovarice ili mazge[1]). Ubiju brava, te stave dijete ili bolesno udo u vrući bravlji drob. Pripovijeda se, da su ovo sredstvo prije osobito stari rado upotrebljavali, a upotrebljavalo se i onda, kad je kogod pao sa stabla. Ne valja se uspinjati na smokvu, jer je na njoj glatka kora, a i otrovne zmije na njoj najradije počivaju, pa pošto zmije imaju sličnu boju kao smokvina kora, teško ih opaziš, pa te lako upeknu. Ako se uspinje ko na smokvu na dan sv. Bartolomije, sigurno će smokva usahnuti.

Ljudi, koji su slomili ili iščašili kost, vrlo će rijetko poći lječniku. Najprije idu čovjeku, koji ima u takovim slučajevima tobože „više pratike“ nego lječnik. Za mojeg vremena živio je u Janjini jedan starac, Poluta, koji je imao nadimak „Kujalo, što načinjava ruke“. Cijela općina bila bi se možda pobunila, kad bi bilo kojemu lječniku palo na pamet, da ga javi oblasti kao vračara. On je polomljene i iščašene kosti tako „načinjavao“, da je bolesno udo morao neko čvrsto uhvatiti, pa bi, što je više mogao, udo vukao, dok je bolesnik užasno od bolova vikao. U onom trenutku, kad je začuo, da je štogod škrgutnulo, pustio bi bolesnika veleći: „sad je štuklo!“ i povezao bi čvrsto bolesno udo. Kod luksacija ramena upotrebio bi jabuku, koju je metnuo pod pazuho bolesniku, pa je jedared prignuo rame. Narod bijaše uvjeren, da je majstorski znao liječiti slomljene kosti. Dakako da sam mogao često puta vidjeti, kako je načinio „frakture“ i „luksacije“, koje su bile proste kontuzije. Ako je ko slomio kost, običavao bi rečeni „Kujalo“ učiniti tri križa više dotičnoga mjesta, neko bi morao dobro i čvrsto držati slomljeno udo, koje bi onda on zamotao nekakvom kašom, koju je

[1]) Mlado i staro, muški, ženske, djeca, svi jaše radi rgjavih puteva na tovarici ili na mazgi. I ženske sjednu na samar, t. j. sedlo od drva, i to tako, da obje noge vise na jednoj strani. Dok jašu, pletu bječvu.

svario od korijena neke biljke; na nj' stavio je još nekoliko drvenih štapića; t. zv. ekstenziju, kojom kirurg nastoji zapriječiti, da kost postane kraća, smatraše suvišnom. Za omot nije se više brinuo, jer rečeni korijen od biljke sodule (symphytum tuberosum) sasvim je postao tvrd uslijed toga, što ima u njemu mnogo škroba. Je li ko slomio radius, kako se to često dogagja blizu ručnog zgloba, stavljao bi konoplje, koje je omočio u bjelance od jaja; i ovaj omot brzo otvrdne. No često sam vidio, pošto je preko mjere konopljom ruku stegnuo, da je uslijed toga postao oedem dotične ruke, koja je sasvim pomodrila i sasvim natekla; osim toga često se je ruka uglasto izliječila pa tako i zarasla.

I od kile, t. j. kad se je čovjek ištetio u petenelima, pruža narodna medicina svoju pomoć. Djeca i mladi ljudi moraju nositi neophodno

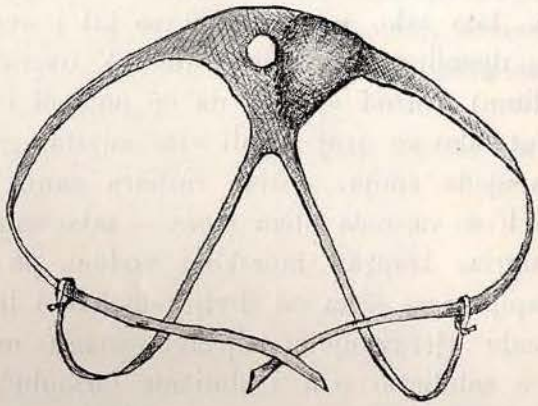

Slika 3. Povez za kilu u djece. (Skrojila ga neka žena u Janjini.)

ventrigu, fašicu, tringed. Majke pokazuju pri priregjivanju ovakih omota često veliku vještinu, ali ujedno nastoje da ovu pogrješku svoje djece, osobito ženske, svakako sačuvaju kao tajnu u očima svijeta. U Janjini pokazala mi je jednom mati jednog 3-godišnjeg dječka jedan potpasač, koji je bio zbilja sasvim praktičan, jednostavan i jeftin. Rekla mi je, da ga je iz vlastite glave izmislila, a da dosle još nigda nije drugoga vidjela. Bijaše to mala tungjelica sa otvorom za penis i sa četiri vrpce, od kojih je jedna pošla preko pasa, druga ispod stražnjice *(slika 3.)*.

Kod pupačnih kila (omphalokele) meću majke u vuni zamotani batakun (stari četvrtak = 4 novč.) na pupak. Kadgod upotrebljuju i simpatična sujevjerna sredstva. Tako na pr. u Janjini vode dvije čiste sirote u ime svetog trojstva u oči sv. Ivan-dana ili u jutro na novi mjesec kilavo dijete kroz mladi dub, koji su u dvije polovice rasjekli; polovice duba moraju roditelji bolesnog djeteta držati; ove polovice opet se svežu likom, istom što je dijete krozanj prošlo. Ako dub sraste i ozdravi, ozdraviće i dijete od kile.

Sredstva, koja rabe u narodu, kad koga ujede zmija, hoću samo mimogredno da spomenem, jer sam o njima opširno govorio na drugom mjestu [1]).

Zmiju otrovnicu (Vipera ammodytes) zove narod na Pelješcu različitim imenom: crnokrug, crnopečica, poskok, pepeljuha. Manje opasan je zlotrotrus (Callopeltis quadrilineatus), konjuha, koja skače, kravošac ili kravošica (elaphis cervone). Sasvim bezazlena je smičalina (Coronella austriaca) i glavor (pseudopus apus [2]). O ovomu zadnjemu, koji ni ne spada megju zmije, govori se, da sam kolje zmije. Glavora vidjeli su čobani, kako se je borio sa crnopečicom, pa pošto ga je ona ujela, bježi vazda iza toga malo podalje, da se izvali na kostriću (sonchus oleraceus); zatim se je vazda sa novom snagom povratio u boj, dok je pobijedio zmiju otrovnicu. Nešto slično čuo sam i u Trsteniku, samo ne o glavoru, nego o mački [3]).

Radi toga običaje narod uvijek stavljati stučenog kostrića na mjesto, gdje je zmija ujela. Isto tako upotrebljuju se još i ove biljke: janjetina (teucrium pollium), djetelina (trifolium pratense), ovjan (inula squarrosa), voštica (brachypodium). Narod vjeruje, da će pomoći i kuhana ječmenova kaša, pa onda barut, ako se ovaj zapali više mjesta, gdje je ujela zmija. Kadšto onaj, koga ujede zmija, nožem raspara ranu, da može otrov iz nje isprati. Dogodi li se nesreća blizu mora — tako sam čuo u Žuljanima — valja ranu od ugriza izaprati morskom vodom, pa lugom i octom, i onda neka se nakaplje gore soka od divlje smokve i luka.

U Bristoj imade vjerovanje u izlječivu snagu nekakvog zmijskog kamena sv. Pavla a zabilježio sam i dotičnu formulu [4]). Dragutin Hirc navodi jednu pripovijetku o sličnom kamenu, koji je imao jedan vojnički liječnik u Lici; isti kamen oteli su jednoj zmiji, kad je htjela pomoći jednoj istučenoj i polu-mrtvoj drugarici [5]). Pošto zmija taj kamen nosi na glavi, lako možemo da rastumačimo savjet, da iza ujeda treba istući zmijinu glavu, pa priviti na ranu. Narod misli, da zmijin otrov, kad ona crkne, spusti se u njezin rep, i da za to rep požuti. Pored toga omataju ujedeno udo više ujeda čvrsto konopom, da se otrov ne penje u tijelo. Ako dotično udo nateče i pomodri, valja ga još dalje povezati. Ujedenog čovjeka ne smiješ kući nositi, već ga valja voditi, jer bi inače umro. Žuljani svjetuju takomu, da što god više može popije čiste rakije i zabra-

---

[1]) „Aus dem Volksglauben von Sabbioncello". „Schlangenglauben". „Zeitschrift für österreichische Volkskunde", sv. III., str. 54.

[2]) V. i moje predavanje o životinjskim otrovima, koje sam držao na kongresu liječnika Hrvatske i Slavonije u Zagrebu, 1899. „Liječn. Vijestnik", 1899.

[3]) I Plinius spominje u svojoj „Historia naturalis" (L. 23.) sličnu stvar o lasici i zmiji; no mjesto kostrića preporučuje rutu.

[4]) Na ozn. mj. str. 56.

[5]) „Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena". Zagreb 1896. Str. 12.

njuju mu zaspati. Radi toga kod ovakova bolesnika straže i bez prestanka ga potiču, da govori. Ne valja zatajiti, da su baš ova pošljednja sredstva posve racijonalna i razborita.

Osobito pogibeljna je pepeljuha (vipera); druge zmije obično pobjegnu, kad vide, da se čovjek približava; pepeljuha megjutim čeka i ujede. Govori se, da ona ima i moć hypnotizirati ptice, koje vabi k sebi čudnovatim glasom, sličnim ptičijem glasu. Najviše voli zmija smokvina stabla pa s njih ne silazi prije, dok ne ujede čovjeka ili koju drugu životinju. Ova zmija čeka dapače nekoliko nedjelja ili mjeseci, dok ne ujede; pa prije voli da sasvim izmršavi od gladi. Da se zaštitiš od zmijskog ujeda, namaži sokom od luka ruke, što vrijedi osobito za one, koji hoće da beru smokve. Znak, da je ova zmija otrovna, jest bohorić na njezinoj glavi.

Za viperu mogao sam od god. 1897. zabilježiti još ova synonyma, koja upotrebljava narod: srtica, kusica (Trstenik), crnostril, srpina (Popova Luka), huhurača (Kuna, Pijavičino); za vrst tropidonotus natrix: sopulja; za vrst coronella: plavokrug.

I pauk ima otrovan ujed; radi toga govori se u dotičnoj molitvici:

U ime Boga i sv. Pavla
ne bojim se zmija ni pauka,
nego Boga i sv. Pavla;
pridamnom je rute i tamjana
i kamena sv. Pavla.

Najpogibeljnijim smatraju križaka (epeira diadema). No razlikuju „pauka od arije“ (zraka) i „pauka od zemlje“. Ujede li pauk od zraka ili culjavac, onda valja pored sredstava, što smo ih nabrojili već kod zmijskog ujeda, objesiti se rukama na gredu u tavanu, pa „culjati“, valjda na mjesto da ujedenog vode po sobi, da ne bi zaspao. Kad ujede „pauk od zemlje“ valja ujedeno udo neko vrijeme držati zakopano u zemlji.

Otekline, koje nastanu iza ujeda škorpijonova, liječe t. zv. uljem od škorpijona; u tu svrhu bace živoga škorpijona u bocu, u kojoj je čisto maslinovo ulje, pa ovo kod potrebe upotrebe.

Pod imenom tarantela označuje ovdje narod ne poznatog pauka, nego jednu vrstu gušterice, Hemidactylus verruculatus, za koju misle, da je gubava i otrovna. Za vrijeme cijele moje dalmatinske prakse nijesam čuo ni za jedan slučaj ujeda od tarantele.

Ujede li osa ili pčela, valja stavljati obloge od kvasine, kasnije kupusov list smočen u maslinovom ulju. O otrovu žabe govorićemo kasnije. Kad ujede bijesan pas, preporučuju češnjak, kojeg treba što više moguće gristi i pojesti.

Primaljstvo i ženske bolesti.

Vrijeme, kad je žena trudna (noseća, bregja, u bremenu) traje devet mjeseci. Od onoga časka, kad očuti da se dijete miče, računaju se četiri mjeseca i pô do poroda. Trudna žena ima obično čudnovate želje, koje joj svakako valja ispuniti; ako joj se ne da, što želi, onda će dijete poželjeni predmet cijeli svoj život kao madež na svom tijelu nositi, n. pr. grožgje, komad svinjskog mesa sa dlakama, cvijet i t. d.[1]). Budući spol djeteta može se poznati po licu noseće žene: ima li žena u licu puno mača (pjega) — biće cura, ako joj je lice lijepo i bez pjega — biće momak. Noseće žene, osobito takove, koje su prvi put u bremenu, često imaju u utrobi neizvjesne bolesti, radi kojih rado pitaju babicu, ili kakvu mudru ženu, da im reče, šta to znači. Ova je mudra žena često izvana „pretraži", pa zastrašenoj ženi navješćuje znamenitu i važnu diagnozu, da se njoj „kalalo" (dolje spustilo) dijete; drugi put opet radi promjene „kalala se je materica" (rodilja, luter). U ovom slučaju treba odmah „dignuti" dijete, te radi toga skuhaju malo govegjega ili bravljega mesa, načine iz toga pogačicu, posiplju kanjelom, pa stave više „krila" na trbuh, pa sve poviju širokim pasom. U Trsteniku vidio sam, kako za oto upotrebljuju ispečeno svinjsko meso. Da mogu dijete bolje nositi, prilijepe trudne žene cerot od smole na krsta. Pred porogjajem moraju se trudnice čuvati, da ne pogledaju mrtvaca, jer bi dijete kroz cijeli svoj život imalo blijedo lice kao onaj mrtvac.

Dogje li na ženu „bolest od rogjenja", legne na postelju ili na tle. Kazivali su mi, da žena može na tlu bolje ragjati nego u krevetu. Ako je porod težak, namoče „prekršteni gospin cvit" (Hypericum perforatum) u vodu; otvori li se u vodi ovaj cvijet, rodiće žena, ako ne, umrijeće.

Ne će li kućica (posteljica, placenta) iza poroda brzo izaći, taru utrobu prstima i rukom, koju su prije malo smočili na svijeći. U Kozlu davaju luga i meda na utrobu; u Bristoj misle, da kućica mora prije sagnjiti, dok izagje. Zvali su me jedan put bolesnici, kojoj je kućica 13 dana iza poroda u rodiljci ostala; žena je ozdravila. Kućicu je najbolje zakopati ispod ružice, jer će onda dijete imati ružičasto lice. Kad je porod gotov, valja najprije „načinit utrobu". Za tu svrhu protaru utrobu polako uljem, pa povežu pasom; preko krila stavi se komad tvrde krpe ili smotani ručnik, da se umorena rodilja stegne.

---

[1]) U Bosni pače vjeruje narod, da osim toga i onaj, koji nije dao trudnoj ženi ono, što je požudila, biće pelepsan ječmikom (hordeolum) na vlastitome oku. V. dr. L. Glück: „Narodni običaji pri porogjaju". „Glasnik zem. muzeja", 1890., sv. II., str. 286. I uslijed kragje matere može u Bosni dijete dobiti madež. Sr. S. R. Delić: „Nešto o narodnim gatkama". „Glasnik zem. muzeja", 1891., sv. III., str. 216.

Izgubi li trudna žena svoje dijete prije vremena (abortus), mora se dijete brzo zakopati; ako se dijete kako treba ne ukopa u svetu zemlju, doći će sigurno grad i krupa. Kod blizanaca vjeruje narod, da samo onda ostanu živi, ako su istoga spola. Prvoga blizanca ne smije žena prije staviti na prsi, dok drugoga ne rodi.

Ispucane bradavice, kad navali mlijeko, pokrivaju krpicom, koju su nakvasili otopljenim „uljem od sviće“, ovu pak koricom od oraha. Tako se zapriječi, da se neprestano ne taru. Drugo ovdje posipaju bradavice praškom od isprženih limunovih zrna, ili špica od mrtakulja; prije valja prsi poškropiti krštenom vodom.

*

Od ženskih bolesti najčešće su poteškoće pri menstruaciji. Kod grčeva u utrobi valja protrti utrobu rastopljenom svijećom, ili staviti na bolješljivo mjesto kupusov list, namočen u istoj rastopini. Postane li menstruacija nepravilnom, onda vele, da se je „smela“ ili „ištetila krv“. Radi toga valja opet „napravit krv“. Domaća su sredstva za to: uvarki od betonike (Betonica officinalis), kadulje (Salvia officinalis) ili popunca (Linaria Cymbalaria). Kad padnu noge, t. j. oslabe, običavaju ih „mazati rutom, pofriganom na ulju“. Izagje li o pontima (u zemanu, menses) puno krvi, povežu ruke i noge ubruščićem. Trpi li žena od dječije žile, to se povežu noge ispod koljena; crvenu svilu uzimlju onda, boluje li ista od grčeva u butima. Jesu li zemani sasvim slabi ili nikakvi, mogu dovesti na sičiju. Jamačno se tu zamjenjuje chlorosa sa tuberkulosom. U Orebiću i Trpnju stavljaju se djevojke za nekoliko sati na sunce, da dobiju zemana; samo sunca u mjesecu martu moraju se čuvati, jer: „bolje, da te zmija ujede, nego da te marcano sunce upeče.“

Dječije bolesti.

Je li majka valjana, najbolje se vidi po njezi, što je posvećuje svome djetetu. Lijepa i zdrava djeca ponos su majčin, no ona ne smije ih hvaliti, jer „sramota je svoje dijete hvaliti“. Isto tako ne čuje mati rado, kad tugjinac njezinu djecu hvali, jer bi joj možda mogao „rgjav pogled“ ili „urok“ nahuditi, pa bi se dijete još moglo i razboljeti. Akoprem se majke na Pelješcu odlikuju svojom ljubavi spram djece, ipak tu često i pretjeruju, pa tako možemo lako da razjasnimo sebi neke neobične i praznovjerne običaje.

Veliki dio djece na Pelješcu ima na glavi izmegju kose nekakve ljuskaste kraste, koje tu zovu timenice. Narod misli, da se dijete s njima rodi, te da je to nečista krv, koja se tu iz glave isparuje. Radi

toga ne valja ove kraste dizati, niti ih liječiti, jer bi se inače nečista krv „bacila natrag“ i naškodila. No odista to nije ništa drugo, nego nečistoća, koja se tu s vremenom nakupi, jer uslijed oskudice vode[1]) ne mogu majke dijete svaki dan kupati i nečiste ljuske odstraniti. Katkada počnu se ove tjemenice gnojiti i pretvore se u perušac; kosa djelomice ispane, no roditelji se toga puno ne boje, jer znaju, da će kosa iznova narasti.

Ako dijete ne može lako usnuti, davaju mu ispod tungjelice t. zv. spanak, t. j. gnijezdo jednog kukca (Mantis religiosa), koji se često nalazi u grmu. Svakako je to puno nevinije sredstvo, nego makov sok, koji je ovdje posve nepoznat. Ako se je zajelo dijete izmegju gibica (ili kimenata) (ekzema modidans regionis inguinalis), onda onu kožnu bolest općenito smatraju rizipelom i to radi toga, što dječija nježna koža lako pocrveni. Najčešće načini se ova crven blizu spolovila (ekzema intertrigo) i to uslijed mokrenja. Kao specifično sredstvo služi crvotočina, t. j. brašno, koje ostavlja crv u drvu. I ako ništa djetetu ne fali, posiplju ga crvotočinom, jer „svaki povitak valja posut crvotočinom“; u Trpnju pak upotrebljavaju kod žestokih ekzema jarčev loj. Proti lispačini namažu dotično mjesto medom; lispačina zovu male bijele pjege (Aphtae), koje djeca često dobivaju na jeziku i na nepcu.

Uslijed loše pitke vode i ne vazda sasvim čiste hrane boluju djeca često od gujavica (Ascaris lumbricoides). Narod misli, da crv želi slatku hranu, i za to da ne ide samo na dvor kroz stražnjicu, nego katkada i kroz usta, jer „slatko guju uzbrdo poteže“; radi toga mora dijete golopera (Balsamita major) i kaplju rakije da popije, pa mu dadu još lavatin (klistir) od ruzmarina. Kao općenito sredstvo poznat je češnjak (bijeli luk), kojega navežu na konac, te ga objese oko vrata bolesnog djeteta. Na ožičicu (regio gastrica, pero) priviju komad u rakiju smočene fanele. Crv ne može češnjakova vonja podnijeti. I lišće od praske (breskva) goni guje doli, pa ga radi toga djetetu privijaju na prsi i na vrat. Nije dobro kad dijete jede puno jaja, jer „jaja čine guje“. Kad dijete svrbi nos, sigurni je to znak, da ima guje. I trakavica (Taenia) ima ovdje dosta. Vidi li majka u blatu svog djeteta članke (Proglottis), skuha mu bubača (Chrysanthemum cinerarifolium).

Na poluotoku puno je rašireno vjerovanje na vanprirodni izvor dječijih bolesti. Ako djetetu ispadaju brzo kose, govore: „biće ga uhitio kogod teške ruke“. Kad djeca spavaju, čuvaju ih majke brižljivo od onih ljudi, koji hoće umoreni k njima pristupiti. Ako se tako dogodilo, onda

[1]) Na Pelješcu nema žive vode, samo na malo mjestima, nego ponajviše gustirne (cisterne) sa kišnicom.

personificiraju uzrok bolesti, koja je nuzgredno kasnije došla, pa vele: došao na dijete umor[1]).

U istočnom dijelu poluotoka vjeruju u rgjav pogled ili krivo oko; najviše ga imaju vještice, koje se obično preobuku u poderano prosjačko odijelo, pa se skitaju po selima. Dijete počne se sušiti, pa kad umre, dogje vještica, iščupa mu srce iz grudi i izjede ga. Ali i u običnog čovjeka, koji nema zlih svojstava kao vještica, može biti rgjav pogled ili može svojim urokom djetetu nahuditi. Za to, ako ko upita ženu, koja doji, kako joj je njezino zdravlje, ona će odgovoriti: „Sad imam dosta mlijeka — ne budi mi uroka!“ Radi uroka i ne smije niko dijete hvaliti.

Kod starije djece boje se najviše rakatike (rachitis) i strahe. Radi udova, koja je rakatika pregnula, potraže savjeta u bahorice. Ova metne dijete na veliki stol, ispruži mu ruke i brbljajući nekakve nerazumljive riječi mjeri mu tijelo posvećenom voštanom svijećom i to isto onako, kako se mjeri platno laktom ili metrom. U Žuljanima vidio sam, kako su napunili slamnicu rakatičnog djeteta „vogom od mora“ (morska trava — jod?), koju su prije oprali u vinskom moštu. Na isti način kao kod kilave djece običavaju nositi ili voditi rakatično dijete kroz rascijepljeni dub, samo s tom razlikom, da dijete mora popiti uvarak kore istog stabla.

Uzrok prolijavice (lijavice), koja je radi nehigijeničke hrane osobito ljeti tako česta, rijetko traže u pravom izvoru, nego ponajviše u nadnaravnom djelovanju. Ako dijete naglo pogleda u zrcalo, može da dobije lijavicu. Radi toga ćeš u sobi, gdje su djeca, vrlo rijetko naći ogledalo, a ako ga imade, to je vrlo visoko obješeno. Često se razboli dijete tobože bez ikakvog uzroka; problijedi, snuždi se, te budne zlovoljno i često se prepane. To je ponajčešće pošljedica t. zv. cholera infantum (ljetno otvorenje) i zajedničkog crijevnog katara. No narod ne smatra tu bolest prirodnom, pa veli, da je djetetu nahudila straha[2]). Tomu može biti uzrok kućak, koji je naglo zalajao, mazga ili miš, vika i t. d. Post hoc,

---

[1]) V. članak A. J. Carića: „Ukosa (umora)“ u „Glasniku zem. muzeja“, 1897., str. 713. u kojemu se opisuje narodno vjerovanje na otoku Hvaru u Dalmaciji. Isti je pisac zabilježio u jednom kasnijem članku („Predrasude o ženi prije i poslije poroda“. „Glasnik zem muzeja“, 1898., X., str. 159.) nekoja možda ne sasvim jasno rastumačena narodna vjerovanja, po kojima treba da baš umoreni otac položi svoju kapu na zivku svog djeteta.

[2]) Isti predmet zovu u Bosni „strava“, te imaju slične mjere i sredstva kao u Dalmaciji. V. L. Grgjić-Bjelokosić: „Narodna gatanja“ („Glasnik zem. muzeja“, 1896, str. 151.). U ovoj raspravi navodi Grgjić i jedno posebno gatanje za stravu. Sadik ef. Ugljen priopćio je u „Glasniku zem. muzeja“ (1893., sv. V., str. 168.) bosansko-hercegovački običaj saljevanja olova u čašu vode, koju valja dijelom popiti, dijelom njome krov kuće poškropiti. Sr. i članak dr. L. Glücka: „O stravi“ („Glasnik zem. muzeja“, 1892., sv. IV., str. 70.). Ženu, koja se bavi liječenjem od strave zovu stravarušom. V. M. F. beg Kulinović: „Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju u Muhamedovaca“ („Glasnik zem. muzeja“, 1898., sv. X., str. 520.).

ergo propter hoc. Najomiljenije sredstvo protiv strahe jest „voda za strahu“. Ova se pripravlja ovako:

Uzmu tri vrha mažurana i tri vrha ivice, metnu u čašu (žmuo) vode, koju „pokriju našupkanom modrom kartom“; preko nje postave unakrst otvorene nožice; sve treba močiti preko noći. Kad beru ivice, treba samo vrh odlomiti a korijen šteditи. O tome svjedoče stihovi:

Govori mi Iva:
Ne guli mi žila,
vratiće nam sina
od mrtva živa!

Drugi dan mora bolesno dijete ispiti tu čašu.

U Žuljanima i Popovoj Luci vjeruju, da rgjavo utječe na čovjeka mjesečevo svjetlo, koje zovu zdraka ili zdračina; najpogibeljnija je zdraka u žatvarima t. j. u mjesecima, u kojima je žetva. Radi toga skrivaju majke djecu svoju brižno pred mjesecom. Ostavi li ko svoje dijete na mjesecu, postaće blijedo kao mjesec, pa se malo po malo razboli — „mjesec može popit dijete“; dijete izgubi svoju snagu, veselost, smršavi (Gastroenteritis!) i umire polako i bez stenjanja. Snaga mjesečeva ima svoj utjecaj i na dječije pelene. Ako su pelene dječije više vremena visjele na mjesečini, mogu one isto onako da utječu, kao da bi samo dijete bilo ležalo na mjesecu. Sredstvo protiv zdrake dosta je komplicirano. Valja naći čistu sirotu, koja će o ponoći sasvim gola tri puta hodati oko kuće, u kojoj leži bolesno dijete. Tom prilikom mora sabrati sve trave, koje nagje na putu, te ih skuhati u novom zemljanom loncu, procijediti ih i njima cijelo dijete oprati. To treba učiniti tri noći uzastopce. „Ako bude zdraka, sve će popit lonac!“ kažu oni.

Kožne bolesti i syphilis.

Najpoznatija kožna bolest je plamac ili risipela (Erysipelas). Tim imenom označuje narod gotovo svaku akutnu, naglu promjenu kože, kada ova pocrveni. Radi očitog protuslovlja u daljem toku bolesti nastoji sebi narod isto rastumačiti poslovicom: risipela ima devet načina. Najobičnije sredstvo protiv plamca jest kaša ili prašak od bobaka. I kamomilu običavaju sipati kao fini prašak na dotično mjesto, ili je stavljaju kao mlaki oblog. Katkad, ali ne tako često, vidio sam, kako su upotrebili za tu bolest crvotočinu, t. j. brašno, što ga načini crv u drvetu. U Zaradežu svjetuju, da valja skuhati u octu krvaricu zemlju pa priviti. Već prije smo govorili, kako upotrebljavaju crvotočinu kod ekzema intertrigo.

Imenom oparoš označuju crvenu promjenu kože (Ekzema solare, thermicum), što dolazi često uslijed povišene ljetne topline ili kod bolesnih od punture, jer zamotaju bolesnika silesijom krpa i odijela. Različite kožne bolesti postanu takogjer radi manjkave kožne njege i uslijed nečistoće. Za primjer eto vam tjemenice, o kojoj smo malo prije govorili.

Nevina urticaria (šklopac) zadaje mnogoj majci — tout comme chez nous! — velikog straha, pa je radi toga razumljivo, što se često govori o silnom uspjehu kojeg vračara ili koje bahorice. Jer šklopac, kako je poznato, može se izliječiti sam sobom bez ikakvog sredstva. Crvena mjesta običaju poškropiti posvećenom vodom a u znaku križa i to čine kozijim repom, t. j. uzicom od kostretine. Šklopac na nogama zovu naboljak; on postane, kada ko nagazi na blato od kućka bosom nogom. Male čvorčiće u djece (Akne) zovu podjiznica i liječe ih crvotočinom.

Furunkule i karbunkule zovu Pelješčani čir, prid, prišt, poganac, poganica. Kod prvih davaju obloge od tople lanene ili kukuruzne kaše ili od kruha (panata). Poganac i poganica su puno pogibeljniji, jer narod misli, da su postali nekakvom natprirodnom moću te utjecanjem zlih duhova. Ako ne pomažu domaća sredstva, valja zaklinjati poganicu pomoću osobite poslovice[1]).

Bradavica imadu dvije vrste: rogjene bradavice (madež, mača) i stečene[2]). Prve ne valja dizati, jer ih je Bog dao[3]); druge daju se lako izliječiti i nestane ih od svježeg soka nezrele smokve. Vidio sam dva slučaja, u kojima je zbilja ovakvih bradavica nestalo uslijed liječenja smokvinim sokom.

Čirove na nozi (ulcus cruris), koje je tako teško izliječiti, namažu tankom mašću, ili katranom, ili stavljaju mlake obloge od kamomile. Negdje ih rado i sami otvaraju, da prije zarastu, i to najbolje kad metnu na njih krupnik travu, koja „otvara čire". U jednom slučaju od psoriasis iz Trpnja našao sam meda i brašna (muke) od bobaka.

Na otoku Mljetu ima posebna bolest, koju zovu guba, kojim imenom označuju drugi Jugoslaveni poznatu bolest lepra. Pelješčani misle, da je mljetska guba okužljiva. Imao sam prilike da ove

[1]) Vjerovanje o poganici opširnije sam izradio u raspravi „Die Poganica und ihre Varianten" u „Zeitschrift für österreichische Volkskunde", Beč 1900., gdje sam naveo sve dotične formule.

[2]) Sr. Ivan Zovko: „Nešto o madežu". „Glasnik zem. muzeja", 1890., sv. II., str. 117. U Gacku, vjeruju, da će dijete u utrobi dobiti veliki crveni madež, ako trudna majka naglo spazi požar; proti tomu rabi kao lijek sprženi prah od truda, koji su užegli pri vagjenju žive vatre. V. E. Lilek: „Vagjenje žive vatre". „Glasnik zem. muzeja", 1893., sv V., str. 36.

[3]) Radi toga bijaše mi jednom teško nagovoriti svojtu jedne djevojke, koja je k meni došla radi operacije na labium leporinum. Ova i ona tetka nagovarale su je, da nije dobro dirati u rogjeno, jer ne će dobro proći. No iza operacije govorili su svi drukčije.

mljetske „gubavce“ pretražim na licu mjesta sa glasovitim leprologom Ehlersom iz Kodnja u Danskoj, pa smo našli, da ova bolest sa pravom leprom nema ništa zajedničko[1]).

*

Veneričke i syphilitičke bolesti su na Pelješcu relativno rijetke; no češće su blizu Neretve. Osobiti običaji i navike štite pučanstvo od spolne infekcije. Tako se smatraju Pelješčani pravim potomcima slavne republike dubrovačke, koja u tom pravcu imagjaše svoje vlastite zakone. Dalje vlada tu nekakva nevidljiva razdioba pučanstva i različitih slojeva, koji se nerado miješaju; napokon smatra Pelješčanin Neretvanca inferiornim čovjekom. Vrlo se rijetko dogagja, da se mladić svojoj mladoj iznevjeri, ako je ona dobila nekakva prava prema njemu. Ima sela na Pelješcu, u kojima bi mladić proigrao svoj glas, kad bi svoju mladu ostavio.

Kapavicu donose mladići obično iz Dubrovnika, kao uspomenu na svoj vojnički život, čankir „iz Amerike“. „Zlo od žena“ (syphilis) i „kapavica“ sramota je po mladića, pa ovi taje tu bolest, gdje mogu. Čudno je, da i kilu (hernia) ubrajaju u sramotne bolesti. Za kapavicu kuhaju jednake dijelove drijenka (Parietaria diffusa) i sljeza (althaea officinalis).

Očne i ušne bolesti.

„Ako te oko zaboli, valja ga laktom trt!“ — Ova poslovica najbolje označuje pažnju, kojom treba oko liječiti. Nasuprot tomu vidio sam često sasvim luda sredstva za bolesne oči, pače saznao sam i za operativni postupak. Ječmik liječi se obično toplim oblogom tako dugo, dok sazrije i sam pukne. Često namuzu svježega mlijeka iz ženske sise u oko. Isto sredstvo upotrebljavaju kod „krvavog oka“ (conjunctivitis), te ujedno kaplju i maslinovo ulje. Kao pametniji lijek valja smatrati morsku vodu, kojom peru oko i stavljaju je na čelo. No vidio sam gdjekad i jedno glupo sredstvo, t. j. slih ili smolu od uha, koju stavljaju u zapaljeno oko; ali tu treba uzeti slih iste „bande“ (strane)[2]).

Najviše se boje očnih bolesti, koje postanu na roženici (cornea), osobito preko zjenice (pupilla). Veliku pažnju, kojom valja čuvati oko i veliku bol u oku naglašuju narodne poslovice: „čuvati, kako zjenicu od oka“ ili: „boli kao zjenica u oku“. Narod očito tu mješa zjenicu sa roženicom.

---

[1]) V. našu zajedničku publikaciju „Mal de Meleda“ u „Archiv für Dermatologie“, 1897.

[2]) Nešto slično zabilježio je Iv. Klarić za okolicu Livna. V. Iv. Klarić: „Nekoliko narodnih ljekarija iz okolice Livna“. „Glasnik zem. muzeja“, 1899., sv. XI., str. 178.

Česta očna bolest (herpes corneae) dobro je narodu poznata. Dolazi na roženicu pod oblikom bijelih pufica (mjehura), koje se brzo raspadaju u herpetičke čiriće, pa ne liječe li se redovito, prelaze u bijelu pjegu (leukom) ili prouzroče pače zapaljenje cijelog oka (panophtolmitis). Pošto iste pufice postanu gotovo bez ikakvog uzroka, označuje ih narod imenom poganica, jer misli kod njih na nekakvu tajanstvenu zlu moć. Narod sebi na ime predstavlja, da očne bolesti ne mogu postati drukčije, nego mekaničkim utjecajem, kao što su na pr. udarac, rana, tugji komadić u oku, vjetar i t. d. pa govori u protivnom slučaju: „poganica nije došla po udarcu, nego po krvi". Radi toga smatra se postanak poganice većim dijelom kao što „učinjeno", i to ili rgjavim pogledom vještice, ili urokom ili nametom, t. j. ako dotični čovjek na nekakvu stvar nagazi (natrupi, nasrne), koju mu koji neprijatelj na put stavio, da mu naškodi.

Ako je poganica nastala od krvi, pomaže najbolje ljutika (porrum), češanj (allium) ili rosopast (chelidonium). Bolesnik ide muškom ili ženskom specialisti za poganicu u oku, koji takne rečenu „puficu" oštrim krajem češnja ili korjenom od broča (rubia tinctorum), kojim se crveno bojadisaju jaja. Takove dvije babe poznavao sam u samoj varoši Janjini, koje su znale „dizat poganicu u oku". Čuo sam, da u Stonu jedna baba zna dizati poganicu zlatnom iglom. Korijen od broča upotrebljavaju i kod kljena u oku (leukom), t. j. kod bijele magle, koja postane na rožnici obično iza herpesa; dotično mjesto na rožnici treba istim korijenom nešto nagrančati, pa brižljivo metati mlake obloge od pofriganih jaja i kore od divlje masline.

No čim okolina bolesnikova vidi, da njegova poganica na oku „ide sve to u gore", onda nema sumnje, da je poganica „učinjena". Sad ne pomažu nikakvi lijekovi, nikakav liječnik. Ima samo jedno sredstvo: valja „zaklinjat poganicu!" Jedno takovo zaklinjanje, koje sam zabilježio u Janjini, glasi ovako:

Razboljela se Ane Petrova
od pogane poganice,
od nametne nametnice,
koja joj ne da spavati,
niti jesti, niti piti,
ni u crkvu hoditi,
ni Bogu se moliti.
Susreo je gospodin Bog
i djevica Marija
pa je pita:
„Gdje ideš, Ane Petrova?"
„„Progji mi se, ne mogu ti,
nego bolujem od pogane poganice,
od nametne nametnice,
koja mi ne da spavati,
niti jesti niti piti,
ni u crkvu hoditi,
ni Tebi se Bogu moliti!""
Pa govori joj gospodin Bog
„Ne boj se, Ane Petrova,
ja ću te osloboditi!
Hajde otole,
pogana poganico,
nametna nametnico,

rotna, botna,
izagji Ani Petrovoj
iz glave, iz vlasi,
iz očiju, iz ušiju,
iz trepavica,
iz prsiju, iz legja
iz mišica, iz prsta,
iz nokata,
iz ruka, iz noga,
iz tabana;
nastani se u čarove stijene,
gdje kokot ne pjeva,
gdje kobila ne koti,
gdje vô ne riče,
gdje ovca ne bleji,
gdje kokoši jaja ne nose!!"
Otišla pogana poganica
i ostala Ane Petrova
zdrava i čitava,
kako od majke rogjena.

Kod zaklinjanja valja poškropiti bolesnika krštenom vodom u obliku križa i to na dotičnim mjestima, koje se u zaklinjanju naglašuju[1]). U ovomu zaklinjanju se poganica — kako smo vidjeli — uosobljuje, personificira[2]).

I za liječenje bolesti ušiju našao sam na Pelješcu nekoliko izvrsnih kućnih sredstava. Od ušnih bolesti najbolje su poznata dva symptoma: zvonjenje u ušima i gnojenje. Prvo dolazi ponajviše od nakupljene ušne mazi (slih, caerumen), tugjih tjelešca ili reumatizma; drugo je obično pošljedak zapaljenja srednjeg ušnog odjela (otitis media). Da prestanu „zvona u uhu", valja u njih namusti muško mlijeko, t. j. mlijeko od žene, koja doji muško dijete; a protivu gnojenja istuku na kamenu drijenka, pa nakaplju soka u uho. Ako ko teško čuje na začepljeno uho, zapale mu fišek od voska; ovo doduše kadšto pomogne, ali je opasno. Smotaju lijevak od papira, koji su prije namočili u vosak, pa metnu šiljak sa malim otvorom u uho, a široki zapale. U istom času, kad fišek počne gorjeti, pojavi se dim, koji ide kroz uski otvor fišeka u uho; pošto je dim vruć, rastopi on ušnu maz, koja sad sama isteče, ili se dâ lako izvaditi. Tako — vele oni — izliječiće uho, — „kako da bis britvom priseko".

Za gnoj, koji iz uha izlazi, ima jedno drugo specifično sredstvo, na ime ulje od miša. Uhvate se golići, „slipci" (t. j. sasvim mladi miši), pa bace u bocu, u kojoj je maslinovo ulje, te tu leže godinama i godinama. Jedna domaćica drugoj pomaže s ovim uljem, koje obično visi u boci na stropu, kad bude od potrebe. Čim ulje starije, tim bolje. Govore, da treba samo malo kapljica, pa da odmah nestane bolesti u uhu. U Kozlu (Crna Gora) upotrebljuju spuževu opnu, koju valja uzeti na dan sv. Lovrinca.

---

[1]) Dalnje promatranje poganice poduzeo sam u raspravi „Die Poganica und ihre Varianten" („Zeitschrift für österreichische Volkskunde", sv. V., 1900.

[2]) Na otoku Hvaru i Braču drži narod biće Rudicu za kćer Poganice. A. I. Carić: „Rudica, kćer Poganice". „Glasnik zem. muzeja", 1897., str. 330.

Zubi.

Šupljih zuba, osobito kod ženskih, ima na Pelješcu puno, te ćeš naći sasvim malo djevojaka, u kojih su posve zdravi zubi. Djevojke iz bogatijeh kuća imaju već i umjetnih zuba od dubrovačkih zubara. Najviše vidio sam gornje prednjake da su kariosni. Zub postane šupalj od „crva, koji može i drugi susjedni zub okužiti“; te vele, „da se je jedan zub otrovo od drugoga“. Za zubne boli preporučuju plakanje (gargarisma) studenom vodom, octom ili rakijom; gdjekad ispune šuplji ili krnjasti zub tamjanom, kanjelom ili karofalićem (caryophyllus). Kod jedne seljakinje vidio sam jedan put pravu pravcatu voštanu plombu, koju je sama sobom načinila.

Ovaj dijalog jasno svjedoči, kako je teška zubobolja:

Turčin pita dijete: „što plačeš?“
„„Ujela me zmija!““ govori dijete.
„Ne smeta ništa!! Mislio sam, da je zub!“

I na Pelješcu kao i drugdje ima ljudi, koji se silno boje kliješti, kojima se vade zubi. Ima za to špecijalista, neki stari Dživo u Janjini, koji se bavi samo zaklinjanjem zuba.

No i zaklinjanje ne će vazda da pomogne protiv zubobolje, pa valja, hoćeš — ne ćeš, da zub izvadi lječnik ili kovač. I ovdje može se opaziti, kako se može „pripasti“ zub, t. j. nestati zubobolje, čim bolesnik stupi na vrata lječnikova. Pred nekoliko godina živio je u Sreseru čovjek, koji je — kako su mi rekli — stekao nečuveno majstorstvo u vagjenju zuba. On je svaki zub i svaki korijen vadio istim kliještima. Imao sam jednom priliku, da ih vidim. Bila su to mala, zargjala kliješta, kako ih upotrebljavaju zlatari; donio ih njegov pradjed iz Carigrada. U Janjini bavio se prije neki čovjek, koji se zvaše Gavran, puno vagjenjem zuba. On ih nije nikada zaklinjao. Tako upoznasmo dakle dvije vrste „špecijalista“ za zube.

Narod misli, da gornje zube nije tako lako vaditi, kao dônje, jer „gore je vadit zube iz glave, nego iz kosora“. Iza svakog vagjenja zuba treba „pustiti krv iz zuba, neka izagje“. Kad krv isteče, „valja stisnuti rupu“ (alveolarni otvor). Drugi običavaju ispirati usta pitašencijom (tinctura rosmarini), koju sami kod kuće prirede.

Sujevjerna narodna medicinska sredstva.

Ne može li narod kakvoj bolesti naći vidljivog uzroka, ili ako je neizlječiva i dugotrajna bolest, vazda će joj rado tražiti uzroka u nekakvoj natprirodnoj sili ili u neobičnom utjecaju zlih duhova. U ove bolesti računaju poganicu na oku, poganac ponajviše na prstima, zdraku kod

djece, o kojoj govorismo prije. Moramo još spomenuti „prid“ [1]), pod kojim obično razumijevaju lumbago, koji naglo dogje. Zaklinjanje protiv poganice spomenusmo i navedosmo dijelom prije, dijelom na drugom mjestu. „Učinjeno zlo“ valja baš zaklinjati; jer „za stvari učinjene nema lijeka“. Starac Dživo, kojeg malo prije spomenusmo, govorio bi obično kod zaklinjanja zubobolje riječi, koje doduše nijesam od njega saznao, nego „stranputicom“ od nekog trećega. Teški je na ime grijeh, kad se ovo zaklinjanje bez uzroka govori, pa ako se komu drugomu kaže, valja to učiniti samo na badnji dan ili na veliki petak. Ovo zaklinjanje glasi:

O nemoći od bolesti,
koja se nahodiš
pod mojim rukama,
zaklinjem te
od strane božje
postom božićnim,
porogjenjem božićnim,
su tri svete mise božićne,
su tri svete mise skrsenske,
su tri svete mise rusaljske,
su dvanaest apoštola,
s mlikom Majke božje:
da se imaš rastopit
i u ništa obratit,
kako sô u mlakoj vodi!†††

Sad prekrsti Dživo tri puta lice bolesnikovo krštenom vodicom, u kojoj je prije rastopio malo soli.

Treba da spomenemo mimogredno i „sveto kijabito“, koje upotrebljavaju ne samo protiv nekih bolesti, nego uopće u svakoj pogibelji. U prvo spomenutoj raspravi o poganici navedosmo formulu jednog kijabita, te rastumačismo značenje toga naziva početkom jednog biblijskog stiha „Qui habitat“ i t. d.[2]).

U Crnoj Gori i u Bristoj vjeruju, da „roško“ može svojim otrovom čovjeka, a na po se brava naduti (nadim), na što onda krepa. Protiv toga ima ovaj lijek. Lukičićem, t. j. nožem, koji gotovo svaka žena nosi radi poljodjelskih i kućnih poslova na lancu uza se, valja gibati tako, kao da bi hotio parati kožu te govoriti ove riječi:

Pi, šta para,
žabu gubavicu;
pi, baci je
u more,
da nje nije!

Žena počne „parati“ kod rogova, pa prestane na trbuhu. Kod riječi „pi“ pljune [3]). Vide li čobani roška blizu stada, viču na nj:

[1]) Sr. „prid“ kod kožnih bolesti, str. 141. i formulu za zaklinjanje prida u članku „Poganica“. „Zeitschrift für österreichische Volkskunde“, 1900.

[2]) Na isti način počimlje poznata satorska formula latinskim riječima (sat orare i t. d.). Vidi L. Glück: „Narodno liječenje bjesnoće“. „Glasnik zem. muzeja“, sv. V., 1893., str. 501.

[3]) Za Bosnu zabilježio je štogod slično Iv. Klarić u članku „Dvije narodne ljekarije“ („Glasnik zem. muzeja“, sv. VIII., 1896., str. 523.) samo što se kod njega ne radi o žabi, nego o zmiji.

Bježi žaba[1]), ubila te kapa![2])

Kao što može naškoditi stoci, isto tako nahudi i čovjeku „urok“ ili „krivo oko“. Radi toga izvjese na krov košare (štala) kozji ili bravlji rog „kao kalamitu“ (gromovod), u koji se zabije zli utjecaj uroka. Takovih rogova za urok vidio sam još u Kozlu, Zaradežima i Pijavičinu. Iz istog razloga rekosmo da se ne valja nigda čuditi lijepome djetetu, jer će ga uhvatiti urok.

Pošto na jadnog smrtnika svukuda čeka kakva pogibao, namet[3]), nenadnja, urok[4]), krivo oko i t. d., posve je prirodno, da on traži, kako bi se od toga spasao ili sačuvao. Protiv toga su zapisi[5]) (u Žuljanima sklofore, skapulari). Zapis sašiju u kožu, pa taj „božak“ nose kod sebe na vrpci oko vrata. Zapise dobićeš najbolje kod popa, ili u samostanu kod fratara za malu nagradu. Zapis sastoji obično od komadića papira, na kojemu je napisan koji stih iz svetog pisma, ili ime i prezime bolesnika. Kadgod stavljaju se i svakojake kosti, kao i svetačke moći u božak.

Akoprem se prosvijetljeno svećenstvo protiv ovoga bori na selu i u gradu, ipak većina naroda ne će da ostavi svoga starog običaja, pa traži boške i zapise dalje. Ima i dosta starih bahorica, koje znadu saprati moći, i po tomu, kako voda bumbura, pogode bolest i prorokuju budućnost. Sa sapranjem moći združi se obično zaklinjanje poganice[6]).

Kad god dogju ljudi svećeniku s molbom, da razlikuje bolest, baštinu i dr., samo što u tom slučaju zovu to zaklinjanje drugim imenom: t. j. skonžuravat[7]). Pop mora im želju ispuniti, hoće li, ne će li, jer je i njegov

---

[1]) Premda ova izreka glasi tako jednostavno i prividno glupo, mora biti dosta raširena kod Jugoslavena, jer je i L. Glück zabilježio u svojem članku „O stravi“ („Glasnik zem. muzeja“, 1892., sv. IV., str. 71.) — na žalost bez označenja dotičnog mjesta — ovu formulu za zakljinjanje strave:

„Bježi strava, ubošće te krava.“

[2]) Ne samo u slučaju bolesti, nego i pri drugima prilikama običavaju zaklinjati. Tako n. pr. zaklinjaju balotu (tane), da sigurno pogodi:

Inetale
do tri mise princípale
fermate te bale iste puške,
kako Jesus Isukrst
u kameri svete Ane!

[3]) O nametu u Bosni vidi članak Ć. Truhelke: „Liječništvo po narodnoj predaji“ u „Glasniku zem. muzeja“, 1889., sv. I., str. 97.

[4]) O uroku sravni ove radnje: L. Glück: „O urocima“ („Glasnik zem. muzeja“, 1889., sv. I., str. 58.); L. Grgjić-Bjelokosić: „Urok“ („Glasnik zem. muzeja“, 1896, sv. VIII, str. 152.); A. I. Carić: „Urok i dizanje uroka. Narodni običaji s ostrva Hvara“ („Glasnik zem. muzeja“, 1898., sv. X., str. 159. i 172.).

[5]) V. Dr. L. Glück: „Hamajlije i zapisi u narodnjem ljekarstvu Bosne i Hercegovine“. „Glasnik zem. muzeja“, 1890., sv. II., str. 45. Originalno shvaćanje zapisa muhamedanskog u Bosni zabilježio je M. F. beg Kulinović u članku „Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju u Muhamedovaca“. „Glasnik zem. muzeja“, 1898, sv. X., str. 520.

[6]) Dalje podatke o zapisima vidi u mojem članku „Die Poganica und ihre Varianten“. „Zeitschrift für österreichische Volkskunde“, 1900.

[7]) Od talijanskog: scongiurare, zaklinjati.

predšasnik tako činio. Svećenikâ, koji bi se hotjeli okoristiti glupošću puka, ima u Dalmaciji na sreću vrlo malo, i takovi popovi čine samo iznimku. Često se popu odista teško boriti protiv zastarjelomu običaju. Često puta dogje mu seljak s molbom, da reče za njega misu, jer trpi od padavice; istom poslije sazna, da je jadnik „skupio od dvanaest udovica po šesticu, jer to da je dobro za padavicu.“ Ili, što da reče, kad svrši misu, pa iza oltara čeka seljak i njegov bolesni sin, koji ga moli, da na njega strese svoju robu, jer „ko je izgubio pamet ili rebambiško“, na toga valja „stresti robu od popa“ Ako mu odbije molbu, obrati se bolesnik prosto na drugog popa, koji nema tako „moderna“ načela, pače ne boji se, ako treba da posjeti i hrišćanskog popa, pa bio i tri dana hoda daleko!

Popis

raznih sredstava narodne medicine na poluotoku Pelješcu.

1. Mineralna sredstva.

Barut užeže se više rane, koja je nastala od zmijskog ujeda; kao sujevjerno sredstvo kod udarca.

Caparika (sal ammoniacum) kao prašak, koji se napuše kod grlice u grlo.

Čagje s drugim sredstvima (smola, med i t. d.) na polac, liječi groznicu.

Krvarica zemlja proti plamcu, risipeli.

Lug pere rane, kad ujede zmija; za kućicu (placentu), koja ne će da izagje.

More za pranje očnih bolesti, rane i rane od zmijskog ujeda.

Olum (alumen) kao prašak sa jajima proti glavobolji.

Sô za izapiranje svježih rana, za lavatine.

Šalamar (magnesium sulfuricum) laxativum.

Tanka mast ili *katram* vrijedi za prišteve na nogama; vanjsko sredstvo kod groznice.

Voda iz gustirne za studene obloge kod ognjice, febre, groznice; kod duševnih bolesti; blagoslovljena krštena voda za svakojako zaklinjanje.

2. Zoologička.

Babura ili gorska žaba (testudo) proti bolestima grla i tonsillitis.

Baburica (oniscus murarius) „za potegnut gujine doli“, stavi se u dječije bječve.

Drob ovčiji kod teških nutarnjih udaraca.

Glistine za ognjicu.
Gnijezdo lastavičino specifično sredstvo za otekle žlijezde kod škrletine i grlice.
Jaja na ulju pofrigana (ispržena) kod ponture sa ovčijom vunom.
Kokoš raspolovi se živa, pa privije na „poplate“ za ognjicu kod onih, koji umiru.
Kola (klih) za rane, kad se ko poreže.
Koža zečija kod reume.
Mačka isto kao kokoš; valja uzeti samo crne životinje.
Med jako se cijeni, jer pčela kupi med sa svakojakog cvijeća. Rabi se za razne vanjske i nutarnje bolesti.
Meso, prijesno i pečeno; bravlje i govegje privija se kod bolesti materice.
Mlijeko rabi kao constituens kod zgotavljanja kaše, uvaraka i t. d.; mlijeko od žene uštrcava se u bolesne oči i uši.
Ogrci (vrst mušole) za bradavice; djeluje kao lapis.
Opna od jaja kod groznice stavlja se na prste na ruci.
Opna od spuža kod bolesti u ušima.
Pijavica kod groznice, upale pljuća i udarca.
Repić koziji kod urticaria.
Roško (gubava žaba, bufo) kod udarca.
Salo ili *lardo* svinjsko kao costituens za različite masti; kao dijetetično sredstvo kod sičije.
Salo od puha potegne ubodene igle iz ruke i prsta.
Sanak (gnijezdo od mantis religiosa) kao vanjsko hypnoticum kod djece.
Slih kod očnih bolesti.
Spužić od gospe sreserske kao vanjsko sredstvo kod groznice.
Srgjela sa lukom kod dugotrajne groznice.
Vosak kao constituens za masti i cerote.
Vuna ovčija za zamatanje kod reumatike; s jajima pofrigana kao vanjsko sredstvo kod ponture.
Žaba od kore (testudo) vanjsko sredstvo za groznicu s paprom; kod sičije.
Žuč od lignja istegne igle, zabodene u prst.

3. Botanička.

Betonika trava (betonica officinalis) kao uvarak, kad je neuredna menstruacija i kod sičije.
Bosiljak (ocimum), sok, protiv zmijskog ujeda.
Bobak (phaseolus vulgaris), brašno, kao specifično sredstvo protiv rizipeli, plamcu; kadgod i kod psoriasis.

Broč (rubia tinctorum) kod poganice u oku.
Buhać (chrysanhemum cinerarifolium) za trakavice sa rakijom.
Cukar kao primjesa kod različitih vanjskih i nutarnjih sredstava.
Crvotočina, brašno, što ga crv u drvu učini, za različite kožne bolesti.
Česanj (allium sativum) za guje i očne bolesti; protiv ujeda bijesnog psa.
Česmina (quercus ilex), njezinim lišćem pokriva se bolesnik u groznici.
Djetelina (trifolium pratense), sok, kod zmijskog ujeda.
Drinak (parietaria diffusa) protiv groznice privije se na slezenu; kao sok kod zmijskog ujeda i ušnih bolesti; kao uvarak kod tripla (Urethritis.)
Dub (quercus) kao sujevjerno sredstvo kod kile i rakatike.
Gazija ili komomila (matricaria chamomilla) kao uvarak kod nepravilnosti menstruacije; kao hrana kod djece sa šećerom; kod prsobolje; kod starih rana.
Goloper (balsamita major) protiv gujavica u djece.
Gospin cvit (hypericum perforatum) kod teškog ragjanja.
Ivica trava (teucrium chamaepitus ili Ajuga Iva); njome se pripravlja voda protiv strahe.
Jabučina (physalis Alkekengi) kao uvarak „kad ferma pišaka" (retentio urinae).
Janjentina (teucrium pollium) protiv zmijskog ujeda.
Ječam (hordeum) protiv zmijskog ujeda.
Kadulja (salvia officinalis) kao uvarak kod poteškoća u pontima (Dysmenorhoë); kao specifično sredstvo kod sičije.
Kafa (coffea arabica) u prašak samljevena meće se kod ognjice na čelo sa krumpirima.
Kanjela (cinnamomum Cassia); njome se posipa utroba bolesnih žena i otekle žlijezde djece; upotrebljava se i protiv zubobolje.
Kapula ili luk (allium cepa) kod groznice i očne bolesti.
Karofalić (caryophyllus aromaticus) za šuplje zube.
Komomilla (matricaria chamomilla), v. gazija.
Kopriva (urtica urens) kao uvarak kod udarca.
Kostrić (sonchus oleraceus) specifično sredstvo protiv zmijskog ujeda.
Krumpir (solanum tuberosum) vanjsko sredstvo protiv groznice.
Krupnik ili rosopast (chelidonium) kod čirova na nogama.
Kukuruz (zea mais) kao kaša za tople obloge.
Kupus (brassica capitata), list sa uljem na rane, koje se gnoje; i kod bolesti utrobe i materice.
Kvas na „poplate" kod ognjice.
Lan (linum usitatissimum) kao kaša za tople obloge kod oteklina.
Lepuh (petasites officinalis) tjera znoj, ako se stavi na „poplate".

Ljubica (melissa officinalis) kao uvarak kod kašlja.
Ljutika (allium porrum), sok nakaplje se u oko kod poganice.
Lovor, bobak od lovora (laurus nobilis) kao uvarak kod sičije.
Luk ili kapula (allium cepa) kao stimulans kod različitih bolesti; kao praeservativno sredstvo protiv zmijskog ujeda.
Mličer ili mličar (euphorbium) uzimaju u suhoj smokvi kao purgativum; pošto narod zna, da je to otrovna biljka, rijetko to čini.
Možuran (origanum majorana) za pripravu vode protiv strahe.
Mrtakulja (cydonia vulgaris), samljivena zrna kod popucanih bradavica na ženskoj sisi.
Murva (morus alba) kao vanjsko sredstvo febre.
Octo ili kvasina kao vanjsko i njutarnje sredstvo kod različitih bolesti.
Orah (juglans regia); njime se pokriju ženske bradavice, da ih ne vrijegja odijelo i kao vanjsko sredstvo protiv ognjice.
Ovjan (inula squarrosa), sok, protiv zmijskog ujeda.
Palje (placentae) za suhe i tople obloge kod oteklina i studenih nogu.
Panata potegne gnoj iz rana.
Papar (piper nigrum) kod groznice i kao primjesa kod različitih drugih sredstava.
Pelinj (artemisia absynthium) kao uvarak kod groznice.
Petroselin (petroselinum sativum) uvarak protiv trupike (hydrops).
Pitašencija (destillirani rožmarin) za rane i zubobolju.
Planika (arbutus unedo); njome se posipa bolesnik u groznici.
Popunac (linaria cymbalaria) kao uvarak kod poteškoća zemana.
Praprat (polypodium filix mas), čudnovata i bajna biljka; korijen nema konca, te ide ravno u dubinu zemlje. Narod govori, da procvate samo jedan put na godinu i to u ponoći u oči sv. Ivana; komu ide za rukom da ovaj cvijet ubere, onaj zna sve na svijetu; razumije i jezik, koji govore životinje, pa može i saznati, gdje je blago sakriveno [1]).
Prapratić (scolopendrium officinarum) kao uvarak „kad ferma pišaka“ (retentio urinae).
Praska (persica vulgaris) protiv dječijih gujavica (ascaris lumbricoides).
Pršolina (?) kao uvarak kod trupike (hydrops).
Rakija kao excitans i stimulans; kao vanjsko sredstvo, da se protaru bolesni udovi; kao primjesa drugim kućnim sredstvima [2]).

---

[1]) Sr. članak M. Kronfelda „Amulette und Zauberkräuter in Oesterreich“ u „Wiener medicinische Wochenschrift“, 1898., l. 7.

[2]) Rakije čine tu samo od pravog grožgja pomoću destilatnog aparata; rakija ima prednost, da nije patvorena fuzelom. Radi toga ima na Pelješcu relativno tako malo pijanica.

Ričin (ulje od ričine, oleum ricini) purgativum; ne smije se popiti na „šte srce“ i dotični dan mora bolesnik ostati kod kuće.

Rogač (ceratonia siliqua) kao uvarak kod nahlade sa smokvom.

Rosopast ili krupnik (chelidonium) otvara čire na nogama; nakaplje se u oko kod poganice.

Ruta (ruta graveolens) protiv reume; time, ako se u ulju svari, protire se bolesno udo. Pofrigana na ulju liječi ženske bolesti u nogama i utrobi. I protiv ujeda zmija i otrovnog pauka rabi se.

Ružmarin (rosmarinus officinalis), u lavatin za djecu. Na Pelješcu ima bijela i modra vrsta ružmarina; obje cvatu cijelu zimu od oktobra do marta.

Sljez (althaea officinalis); š njim se peru otvorene i „marcane“ rane; kao klysma; peru se uši; za nahladu u prsima.

Skrižalina trava (cyclamen europaeum) tjera mokraću.

Smokva (plod od ficus carica), skuhana kod nahlade; sok mlade smokve za bradavice.

Smrča (pistacia lentiscus); lišćem pokrivaju bolesnike u teškoj groznici.

Smrkinje (juniperus communis); njezine jagode kuhaju sa petroselinom kod trupike; kod punture davaju njezin sok sa paprom i kanjelom na prsi; kao prophylacticum kod okužljivih bolesti.

Sodula (symphytum tuberosum); sa korjenom istučenim i namočenim vežu slomljene kosti.

Šipak (punica granatum) gasi žegj u groznici.

Tamijan (olibanum) kod zmijskog ujeda, zubobolje i kod udarca.

Totivika (smilax aspera) kao uvarak kod bolesti želuca.

Troskot (agropyrum repens) kod reume.

Ulje od masline za masažu različitih dijelova ljudskog tijela, kod reume, oteklina, bolesti utrobe, grlice i za zapaljeno oko; za popucane ženske bradavice; u lavatin.

Vino kao diaeteticum kod groznice; sa uljem skuhano kod punture.

Voda od mora kod dječije rakatike.

Voštica (brachypodium), sok, kod zmijskog ujeda.

Žučenjica (cichorum intybus) kod haemorhoida; gasi krv, razbistri glavu; kod bolesnika, koji pati od groznice, pretvori žutu boju mokrače u zdravo bijelu; sa octom i uljem napravlja krv.

*

Kao mekanička narodna sredstva saznadosmo još ova: Za nutarnje bolesti:

Lavatin (klystier). Gotovo svuda ima već kupovnih štrcaljki; samo u Bristoj opazio sam još primitivnih klystira od crijeva.

Kaša od različitih biljaka i trava.
Kurica (suppositorium), ponajviše od meda.
Kupe u bječvi ili u vuni, da se izdrži toplina u bolesniku.
Žmule, ventuse, i to suhe i krvave.

Za kirurgičke bolesti:
Omot, povoj za rane.
Ventriga, tringed, fašica, za kile.
Batakun u vuni za pupačnu kilu.
Cerot (emplastrum) obično od smole, za udarac.
Fišek za bolesti ušiju.
Klište za vagjenje zubi.
Zlatne igle za otvaranje male otekline i za paranje poganice u oku.

Za sujevjerne svrhe:
Božak ili *zapis*, t. j. amuleti za različite bolesti.
Križ od raka za bolesti želuca.
Lukičić za zaklinjanje roška.

*

Naša slika narodne medicine na Pelješcu ne bi bila potpuna, ako ne bismo spomenuli napokon odnosa izmegju lječnika i naroda barem u nekoliko tačaka.

Lječnički stalež na Pelješcu jamačno je jako poštovan, kao što gotovo u cijeloj Dalmaciji; lječnik, kao učenjak i jedan od najprvih ljudi u varoši, mora sve bolje znati, no običan čovjek; pa on zna kadgod pogledati i u budućnost, jer on često sasvim dobro zna, kako će koja bolest svršiti. Radi toga veli narod lječniku: „Vi znate bolje speći, nego ja hodeći". Počne li liječiti bolesnika, svak se brine, da mu zasvjedoči svoje povjerenje: „Prvi je gospodin Bog, a za njime odmah vi!" Obeća li lječnik, da će bolesnika ozdraviti, tu se svi vesele i govore: „Da bi vam Bog s neba dô!" Pogje li mu za rukom, te ga odista izliječi, čuje različite zahvalne riječi, kao n. pr.: „Prije smo se smrti nadali, nego zdravlju", ili: „Ne ću vam nigda truda platit!", a to se razumije, ne kao da ne bi htio platiti — lječnički honorar, nego da nije moguće da ga pravo naplati. Iza legja šaptaju pak o lječniku: „on je vilenski!"

No svakoga bolesnika ne može lječnik ozdraviti, premda ih još ima puno, koji misle, da se svaka bolest može izliječiti, samo kad se skupo plati. Jedan dio bolesti ide naopako, ima i slučajeva smrti: „Počeli su partivat!" — Polako gubi lječnik nadimak „vilenski". Djevojke i žene, koje dohode u ordinaciju lječniku, potajno bacaju na tle komadić ružmarina, da ih čuva od lječnikove srdžbe i od bolesti, koje bi mogle sa

sobom donijeti kući. Rekne li liječnik, da nije sjegurno, hoće li bolesnik ozdraviti, odgovoriće mu: „Ako ne možete doprit, mučićemo se i dalje“, t. j. poći ćemo još k drugomu liječniku. Ako pak liječnik njima predbaci, da bolesnik i njegova okolina nijesu potpuno vršili njegovih odredaba, te da traže pomoći i kod različitih „specijalista“ i „specijalistkinja“, nastoje da se oproste riječima: „Vi ste dobri, Bog Vam dô zdravlje! pa živjeli, ako Bog da!“ Ili mu vele: „Kad je nevolja, nema roka“, ili: „Komu nije nevolje, u petak kozu ne kolje“. Drugi, koji su stali uz liječnika, karaju, da su zvali bahoricu, pa govore: „Tri babe, kilavo dijete“. Drugi se opet kunu, da ne vjeruju u bahoricu, vještieu, zamet, poganicu i slični nesmisao: „Ne daj mi Bože potrebe, prvi bi ja k Vam došô!“

Bolesnik puno trpi. „Bogu dušu, a Bog je ne će“, govore ukućani ali: „U Boga su pune ruke“. Je li smrt blizu, to obično izagju svi iz sobe bolesnikove, koji nijesu dosta „tvrda srca“, pa se nakupe na dvoru ili u drugoj sobi. Samo najbliža svojta ostane unutri. „Nije više za ovoga svijeta“, vele, kad gubi bolesnik snagu, a kad počne agonija, kažu da je „prevrnuo“; „imao je već od početka obraz od mrca“. Ako bolesna žena ne može dugo da izdane, šaptaju zli jezici vani: „Ova žena ima devet duša“. Napokon „skarčaje“ polac. I na Pelješcu znaju dobro, da najviše ljudi umire obnoć, kad se dijeli noć od dana.

Pošto je bolesnik umro, iščezne njegova rodbina, te više dana ne izlazi na polje (šiju odijelo za korotu) i sa liječnikom nekoliko vremena ne govore. Liječnika opet tješe drugi: „Bio bi umro, da bi bilo i sto liječnika“, ili: „Nijesmo ništa, nego šaka zemlje!“

Различито. — Različito.

Једанаести археолошки конгрес у Кијеву.

Прошлога љета, од 1. до 20. августа по старом (13. августа до 2. септембра по новом) календару састао се у Кијеву, главном граду Мале Русије, једанаести конгрес руских археолога, који се већ кроз тридесет година сваке треће године састају у којем руском граду на знанствене договоре. Ови руски конгреси одликују се тиме, што им присуствује обично врло велик број учењака, а предавања и знанствене расправе на гласу су због своје обилности и учености.

Кијевски конгрес отворен је свечано 1./13. августа о подне у згради Владимирског свеучилишта благословом, што га је присутним подијелио високопреосвештени господин митрополит кијевски. На то заредиште званични говори кијевског генералног губернатора госп. М. Ј. Драгомирова и попечитеља школског округа кијевског, госп. В. В. Вељаминов-Зернова, те потанки извјештај гђе грофице П. С. Уваров, предсједнице овог конгреса о раду Императорског археолошког друштва у Москви и о свим припремама за једанаести конгрес, који се ето састао у Кијеву.

На конгресу, којему је предсједала ванредно заслужна предсједница реченог московског археолошког друштва, гђа грофица Уварова, бијаше свега 430 учесника. Од нерuских Славена бијаху ту три Чеха, два Пољака, три Бугара и два заступника нашег музеја. Осим тога дођоше на конгрес још и аустријски, угарски, њемачки и француски изасланици.

2./14. августа отпочеле су сједнице појединих група, а као први говорници ступише на трибину изасланици босанско-херцеговачког музеја у Сарајеву, дворски савјетник Коста Херман и музејски кустос др. Ћиро Трухелка. У томе, што је поред толико учесника овога конгреса на нарочито захтијевање руских чланова управо наше изасланике запала част, да својим рефератима инаугурирају знанствене расправе конгреса, не ћемо назирати израз личног поштовања, већ јасни доказ живог интереса, којим руски учењачки кругови прате све појаве у Босни и Херцеговини и израз њиховог признања за оно, што се у ово мало година код нас получило на пољу знаности.

Реферат музејског директора Хермана о нашим средовјечним споменицима, о стећцима и њиховим натписима, на рускоме језику, у велике је занимао слушатеље, изазвао је једнодушно симпатично повлађивање, те је понукао господу про-

фесоре Н. В. Покровског и А. Ј. Маркевића, да упозоре на неке споменике у Русији, који показују становиту сличност са нашим стећцима.

Након тога реферирао је кустос др. Трухелка на француском језику о нашим прехисторичким споменицима („Les documents préhistoriques de la Bosnie-Hercégovine“).

Наредноga дана прозборио је дворски савјетник Херман на нарочиту жељу госпође грофице Уварове још о римскоме утврђеноме логору у Могорелу крај Мостара.

Ови реферати осивјетљени су обилним низом слика наших најмаркантнијих споменика дотичних епоха. Сав тај сликовни материјал предан је императорском археолошком друштву у Москви као дар нашег музеја, на чем је гђа грофица Уварова у сједници изјавила у име овог друштва усрдну благодарност. Међу чланове конгреса раздијељени су пак албуми најзнаменитијих прехисторијских споменика и најсликовитијих крајева из Босне и Херцеговине.

Било би излишно да се овдје разложи садржај свију реферата, који су изложени на овом конгресу, јер је и онако одбор приредио извјештај, који бар у битности износи садржај сваког говора. Али треба да се осврнемо на нека опажања, која су од важности за наш знанствени рад. У универзитетској згради приредио је одбор изложбу прехисторичких старина из Русије, нарочито из Украјине. Од ових старина за нас су од важности особито оне, који доказују, да је и у јужној Русији управо као и у нас био у прехисторичко доба доста знаменит утјецај грчке културе. Овдје нађосмо и скупину бронцаних предмета, које су год. 1898. код села Пателн у Мацедонији ископали изасланици руске археолошке комисије у Цариграду. Својим облицима иду ови предмети у обим оне културе, која је на Гласинцу подигла оне небројене громиле. Од старина, нађених у Пателима нарочито су карактеристичне спиралне фибуле са осмицом по средини (17 комада) и двије спирале са цилиндричком завојком у средини. Ови предмети у свези са оним, што опажамо у налазиштима истог доба у Босни и Херцеговини и у сусједнпм земљама, потврђују мнијење, да су спиралне фибуле посебни балкански облик, који се даље према југу све то више употребљавао. Даље бијаше ту пет крупних бронцаних наруквица с квргастим окрајцима, такођер типског гласиначког облика, за тим дугмета с подугачком петљом и множина бронцаних бомбака, међу којима су заступане готово све врсте, познате нам са Гласинца: од обичног биконичног зрна до мање више профилираних зрна. Истакнућемо још двије малешне бронцане посудице, једну у облику врча, другу у облику чаше с високим сталком, јер у њима налазимо сасвијем сличних аналогија у скупини наших старина из првог одсјека гвозденог доба.

Поред поменутих предмета ваља још споменути шест дугачких уресних игала, од којих петеро показују исте облике, које нађосмо у насеобини код Горице у љубушком котару, док шеста завршује крупним зрном у подоби главе козорога. Према томе потврђује ова игла мнијење, које још и данас живи у нашем народу, да је по кршевима балканског полуострва некоћ живио козорог.

У овом мацедонском налазу нађосмо врло мало гвоздених предмета, и то ваљда за то, јер се код искапања на трошно безоблично гвожђе није особито пазило. Ипак видјесмо четири уломка од равних ножева и четири савинуте оштрице. Двије од овијех показују облике, који су у нас обичајни.

Види се дакле, да је читави налаз сасвијем сличан облицима, који се нађоше у Босни и Херцеговини, што доказује, да је култура, која је у прво гвоздено

доба владала у нашој домовини, сизала далеко на југ балканског полуострва. Сва је прилика, да мјесто Пателi у Македонији не означује најјужнију границу ове културне сфере.

У том налазу само је један комад, кому у нашим крајевима не знамо аналогна; то је јајолика бронцана посуда на три ножице са капком. С обје стране посуде и капка издижу се по двије латице налик на птичја крила, а на врху капка имаде урес налик на птицу. Но и у нас нађосмо, ако не исте, а то сличне покушаје у репродукцији птичијих облика, по чем ни тај комад, бар по духу своје израдбе, није сасвијем туђ нашим старинама.

Господин Б. В. Фармаковски предложио је конгресу исцрпни извјештај о искапању у Пателима, те је његов реферат опширно изложен у конгресном извјештају.

Од осталих опажања пригодом путовања у Русији споменућемо само хисторијски музеј у Москви, гдје у оном обиљу специфично руских старина нађосмо по који облик, познат нам и из наших страна. Међу олбијским старинама нађосмо два златна и један оловни накит, који су посве слични оним загонетним „минђушама“, о којима је било говора у нашем „Гласнику“ од год. 1898. Ондје упозоримсмо на примјере из Марцабота у Италији, који нам приказују, ако не обликом, а то техником најближе аналогије. Олбијски комади показују готово апсолутну формалну сличност, чиме се знатно примичемо тумачењу наших налазака из Горице. Олбија је наиме чисто грчка насеобина уз обалу Црног мора при утоку ријеке Буга, па је изван сваке сумње, да се оне златне минђуше имаду приписати вјештини грчких насељеника. Грчки утјецај запажа се у нас већ у гласиначко доба, па је разумљиво, да је у нешто млађе доба морао бити доста знатан. И пошто је у знаменитим примјерима из Марцабота утјецај хеленске културе поуздано засвједочен, ваља нам у накиту, израђеном у филиграну, тражити трагове грчког утјецаја.

Ornitološki sastanak u Sarajevu od 25. do 29. septembra 1899.

Mjeseca juna 1899. godine razaslaše gospoda Otto Herman, pročelnik ugarske ornitološke centrale u Budimpešti, i dr. Ljudevit Lorenz pl. Liburnau, predstojnik odbora austrijskih ornitoloških stanica u Beču, poziv na sastanak ornitologa u Sarajevu. U pozivu odredio se rok sastanka od 25.—29. septembra 1899.

U stručnjačkim krugovima ta se vijest rado prihvatila. Doskora prijavilo se 58 odličnih ornitologa iz raznijeh krajeva, od kojih ističemo poznate trudbenike, košto su: profesor dr. Ett. Arrigoni Degli Oddi iz Padove, direktor Milutin Barač iz Rijeke, profesor dr. Rudolf Blasius iz Braunschweiga, grof Hans Berlepsch iz Hesena, barun Besserer iz Augsburga, profesor Spiridion Brusina iz Zagreba, profesor Jakov Hegyfoky iz Turkave, profesor Kolombatović iz Spljeta, profesor dr. Aleksandar pl. Lovassy iz Kesztelya, profesor dr. H. Nitsche iz Tharandta, profesor Dr. O. Nüsslin iz Karlsruhe, profesor V. Schoepf iz Dražgjana, ministerijalni savjetnik Emerik pl. Szalay iz Budimpešte, profesor Josip Talsky iz Olomuca i dr.

Nakon pozdrava na kolodvoru dana 25. septembra, gdje ih je dobrodošlicom dočekalo predstavništvo bos.-herceg. zemaljskog muzeja, pogjoše neki gosti na Ilidžu, a neki odsjedoše u Sarajevu. I u koliko su mnogi od posjetnika prvi put stigli na ovo tle, ipak pored sve volje nije bilo moguće da se po podne toga dana sasvijem prikaže razgledanju grada, pošto je valjalo poći na dogovor u dvoranu gradske vijećnice, da se stalno utvrdi raspored, u kojem se je donekle moralo odstupiti od prije uglavljenoga reda, naročito u predavanjima. Najzad se je, nakon živahna raspravljanja, jednoglasno ustanovio program sjednica, od kojih se je prva sastala u punom broju dne 26. septembra u 9 sati prije podne. Aklamacijom izabralo se predsjednikom dra Rudolfa Blasiusa iz Braunschweiga, a dvorskog savjetnika Kostu Hörmanna počasnim predsjednikom. Stručna predavanja otpočeo je kustos bos.-herceg. zemaljskog muzeja Othmar Reiser izvještajem o sadašnjim prilikama ornitološkog proučavanja našeg muzeja u području balkanskog poluostrva. Predavač potkrijepio je svoj izvještaj kartografskim pregledom u tome poslu. Skupština je živahno povlagjivala predavaču, te je nakon izvještaja pošla s njime u izložbu ptica sa toga područja, postavljenu u tri velike dvorane, gdje se je na prostoru od 170 m^2 sistematički izložilo šest hiljada eksemplara. Druge skupine iz roda ptica razgledaše kasnije gg. ornitolozi u muzejskim prostorijama. Poslije toga izvijestio je šef ugarske ornitološke centrale Otto Herman o današnjim avifenološkim prilikama, o čem je takogjer raspravljao profesor Jakov Hegyfoky, oslanjajući se naročito na meteorologiju.

Popodašnju sjednicu otpočeo je u 3 sata kustos prirodoslovnih dvorskih muzeja u Beču, Lorenz pl. Liburnau iscrpnim izvještajem o radu ornitoloških posmatrališta u Austriji, našto je pl. Gaal-Gaston govorio o posmatranju laste pokućarke u Ugarskoj.

Da bi se što tačnije upotrebljavalo vrijeme u roku, odregjenu za sjednice, sastala se skupština dne 27. septembra već u 8 ½. Pošto se ovjerovio zapisnik prošle sjednice, predavao je na osnovu dugogodišnjih opažanja profesor Nitsche o rasezi čaplje u Saskoj i šteti, koju nanosi ribarstvu, a profesor sarajevske tehničke škole Knotek o dosadašnjim rezultatima u posmatranju seobe ptica u Bosni i Hercegovini. Ovo predavanje ilustrirao je predavač takogjer kartografskim pregledom čitavog područja. Dalje su još govorili H. Schenk o selenju kukavice (pjevaljke), a Chernel pl. Chernelhaza o koristi i šteti od ptičijeg svijeta. Sitnije izvještaje iznesoše dr. J. Karlinski o rasezi bijele i crne rode u Bosni, pa profesor Talsky iz Olomuca o gnijezdištu potočnog galeba u Prerovu.

Uz ovo dogovarao se je poseban pododbor o tome, kako bi se uredila zajednička opažanja ptica u monarhiji i u Bosni i Hercegovini. Ti dogovori obdržavahu se mimo glavno sjedničko vrijeme.

Poslije podneva dne 27. septembra odoše skupštinari na Ilidžu, a odatle na vrelo Bosne, gdje se je upriličio mali odmor. Na povratku razgledali su posjetnici zvjerinjak u parku kupališta, gdje je mnogi rijetki eksemplar pobudio u njih živahnu pozornost.

Istoga dana u veče priredila je zemaljska vlada odličnim gostima na Ilidži svečani banket. Živahne nazdravice i posjeta u Hôtel Hungariji ostaće im u najugodnijoj uspomeni.

28. septembra krenuše se članovi sastanka da ogledaju 96 m visok slap skakavački u nahorevskoj općini blizu Sarajeva. Značajno je, što su mnogi od posjetnika iz tako različitih i dalekih krajeva priznali, da će taj vedri dan ubrajati megju najlepše u svome pametaru. Naročito je uzbudilo zanimanje u ptičara, što je toga proljeća, i to baš tik veličajnoga vodopada ondje opet gnijezdio — kostober (Gypaëtus barbatus).

Jasno se je raspoznavalo gordo no prazno gnijezdo ove sve rjegje grabilice, koja se danaske ubraja megju najskupocjenije eksemplare bos.-herceg. muzeja.

I tako se je cijelo društvo veoma zadovoljno povratilo sa izleta oko 6 sati poslije podneva u Sarajevo. U 7 sati bijaše završna sjednica u jednoj dvorani Društvenoga doma. Pošto se je pročitalo i ovjerovilo zapisnike, osvrnuo se je predsjednik Blasius na rad ornitološke skupštine. Nakon toplijeh riječi, u kojima je dvorski savjetnik Hörmann doviknuo gostima oproštajni pozdrav, zaključio je predsjednik jezgrovitim govorom sjednice ovoga prvoga sastanka ornitologa u Sarajevu.

29. septembra razigjoše se gosti. Jedni (najveći dio) pogjoše pod vodstvom kupališnog nadzornika Pojmana, profesora Knoteka, kustosa Reisera i preparatora Zelebora u Hercegovinu, a odatle u Dubrovnik. Šestorica njih i to profesor Blasius, barun Besserer, oba grofa Telekija, Chernel pl. Chernelhaza i pl. Gaston-Gaal ostadoše još šest dana u mostarskoj okolini na lovu.

Pri koncu pripominjemo, da su skupštinari jednodušno izrazili svoje zadovoljstvo prigodom boravka u Bosni i Hercegovini i da su se razišli s uvjerenjem, da se je u kratko vrijeme raspravljanja potpuno polučila svrha ovoga sastanka. A ta je svrha, da su u bos.-herceg. zemaljskom muzeju doista našli na sistematskom okupu cijeli bogati pojas balkanskog ornisa ko podlogu za sigurno proučavanje i što se je prigodom tijeh sjednica utvrdio jedinstveni raspored za ispitivanje triju velikih ptičjih područja: austrijskoga, ugarskoga i bosansko-hercegovačkoga.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, april—juni. XII 1900. 2 Сарајево, април—јуни.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Jezero Plive.

Piše

prof. dr. **Artur Gavazzi.**

(Sa jednom kartom).

Na putu kroz kršne krajeve, gdje sam potporom bečkog c. kr. geografskoga društva proučavao stalna i perijodična jezera, pogjoh i u Jajce da pretražim jezero Plive. No pošto taj objekat nije bio u mome radnome programu, ostadoh ondje tek dva dana.

19. jula 1898. rano iz jutra od vezem se u malo selo Jezero i odmah najmim lagjicu, da izmjerim vodenu utrobu one uvale. Rezultate tih istraživanja, u koliko se odnose na gornje jezero[1]), izlažem ovdje sa željom, da doprinesem štogod geografskom poznavanju Bosne ponosne.

I. Geologija.

Na podnožju gore Smiljevca (Smiljevača 1647 *m*) izlazi Pliva iz dva moćna vrela (470 *m* i 477 *m*) i teče prama sjevero-istoku, dakle smjerom, koji je poprečan glavnoj osi gorja. Tek od seoca Jezera prilagogjuje se rijeka smjeru brazdenja slojeva, širi se pomalo a onda, pošto je izradila deltu, stvara jezero. Kod sela Zaskoplja suzuje se, jer joj valja prebrditi slojeve, koji joj se popreko pružaju, te stvara ovdje lijepe slapove, a za tim se opet raširuje u dônjem Jezeru. Iz ovoga se Pliva brzim tekom te kroz prekrasne katarakte vijuga do Jajca, gdje se impozantnim skokom ruši u Vrbas.

Pokojni Pilar, koji je god. 1879. i ovaj kraj proputovao, podaje nam o njemu ovaku geološku sliku[2]).

[1]) Jezero sastoji od gornjega i dônjega dijela, a megju njima su lijepi slapovi. U dônjem dijelu lagjica ne bijaše sjegurna, s toga i nijesam mogao ondje posmatrati.

[2]) Pilar G.: „Geološka opažanja u zapadnoj Bosni". „Rad jugosl. Akademije", sv. 61., str. 24. i 25.

Veliki paleozoični masiv Vranice i Radovana suzuje se tekuć prama sjevero-zapadu sve to više, te je kod Jezera širok istom kakvih 6 *km* a kod Ključa se sasma istanjuje. Prolazeć lijevom obalom Plive ostavih škriljave laporne vapnence crvene masti kod Stupova. Prelaz u paleozoične škrilje tako je nenadan, da se na ovome mjestu može nekim pravom naslućivati znatniji razmak.

Kao najdônje udo paleozoičnih naslaga vidjeh zelene hloritno-steatitne škrilje sa izlučenim bjelutkom. Mjestimice primaju ti škrilji žućkastu boju, a prikazuju se na prvi pogled kao pješčanici. Na njima su filiti sa tankim žicama kvarcita a uloženi su u nje crno-sivi vapnenci. Ima megju tim i takvih vapnenaca, koji su posve kristalinična pogleda. Zeleni škrilji sa primješanim bjelutkom nijesu jamačno no pršinci dioritičnih i granitoidnih kami, kojih ima u okolini i koje sam vidio u jajačkoj okolini, poimence u dolini Vrbasa. Ove paleozoične naslage veoma su zanimljive i s toga, što pokazuju sve prelaze prama mezoičnim naslagama.

Već na lijevoj obali Jošavke pokazuju se šupljikasti vapnenci (Rauhwacke), koji (kao i na drugim mjestima) spadaju u permsku formaciju. Njih pokrivaju vapnenci svoje vrsti nalik dolomitu. Dok su posve svježi i nerastrošeni, imaju izgled alabastra, a sadržavaju izlučenih 2 do 5 dugih romboedričnih ledaca. Kad su se pako počeli jače da troše, bijeli su i šećerasti, te postaju tako prhki, da se pod vrlo slabim tlakom prstiju raspadaju u pijesak.

Idući iz Jezera prama Jajcu nalazimo ovaj niz naslaga odozdo gore.

III. Jurska formacija:
- 10. Hrnjagasti vapnenci (hrgjasti).
- 9. Dolomit.

II. Trias:
- 8. Žućkasto-sivi vapnenci.
- 7. Dolomit.
- 6. Sivi vapnenci.
- 5. Crni vapnenci.
- 4. Crveni vapnenci i škrilji.
- 3. Bijeli dolomit i vapnenci.

I. Verfenski škrilji.
- 2. Brusilovac.
- 1. Zeleni škrilj.

U ovome nizu naslaga imali bi prelaz kroz sve mezozoične skupine. Da se jurska formacija odista pojavljuje u okolini jajačkoj, eno vam primjera na gori Ranči i Jajcu na sjeveru, ne daleko od sela Šenika, gdje je Mojsisović našao oolitičnih vapnenaca.

II. Morfometrija.

Na vojnoj specijalnoj karti 1:75.000 naznačena je apsolutna visina sa 424 *m* upravo na delti Plive. Za mog boravka nije bila voda — kako mi rekoše stanovnici — ni visoka a niti niska. Da li je ovo stanje vode

jednako s onom visinom, neda se dakako ustanoviti. Crna crta na okomitoj stijeni u dônjem kraju Jezera, do koje voda dolazi, kad Jezero nabuja, stajala je 70 *cm* iznad razine (dne 19. jula).

Pomoću polarnog planimetra od Amslera i obzirom na kontrakciju papira, izmjerio sam površinu jezera na vojnoj karti. Pošto je Pliva u Jezeru načinila deltu, morala je granica biti na ovoj strani samovoljna. Do onih dvaju malih poteza *cd* i *ab* (na karti) površina Jezera zaprema 1·148 km^2 ili okruglo 1·15 km^2. Istu ćemo vrijednost dobiti, uzmemo li u obzir i apsolutnu visinu Jezera, jer je ovo dosta maleno.

Prava duljina (srednja crta), koja — projicirana na površinu — spaja najdublja mjesta od *cd* do sredine vodoskoka, iznosi 3·3 *km*. Zračna linija od *cd* jest za 0·5 *km* a od *1* (do vodoskoka) za 0·3 *km* kraća od prave duljine, tako da razvitak ove potonje iznosi 152‰ (prama prvoj zračnoj liniji).

Najveća širina, okomita na srednju crtu, ima 0·65 *km*, a nahodi se od prilike između *e* i *f*. Srednja širina pak, koju dobijemo ako podijelimo areal jezera sa srednjom crtom, jeste 0·35 *km*, te je malo ne dva puta manja od najveće širine.

Ali pregjimo dubljinama!

O metodi kako se mjeri dubljina, reći ću samo koju riječ, jer je to poznato iz radnja priznatih limnologa. Dobro izragjen i firnisom impregniran konop valja da se markira u razmacima od 1 metra. Na jednome je kraju utez (obično 5 kilograma), drugi kraj ili u ruci ili na Richterovoj mašini (Lothmaschine). Nije nužno mjeriti dubljine tačno na centimetre, jer bi ubikacija izmjerenih tačaka na karti bila utopija. Jedna pokusna vožnja po jezeru i mjerenje dubljine na nekim mjestima shodno je bez sumnje, jer ćeš tako steći nekakav pojam o odnošajima dubljine. U isto doba možemo na obali odabrati stalne tačke (Fixpunkte), kroz koje ćemo polagati profile, da dobijemo što tačniju sliku o uvali. Od jedne tačke plovimo u ravnoj liniji do druge, pak u stanovitim razmacima mjerimo dubljine. Čim je uvala više komplikovana, tim kraći treba da budu razmaci odnosno tim gušći broj izmjerenih tačaka. Da tačno fiksiramo na karti pozicije, podao je Richter valjanu metodu.

Kroz naše sam Jezero položio profile, koji su na karti naznačeni linijama i slovima. Ja ću ovdje da navedem svih 66 dubljina (u metrima), izmjerenih u pojedinim profilima.

Od **1—2**: 3·3, 5·9, 0 (šaš na delti), 10·1, 12·0, 14·1; **2—5**: 14·3, 19·9, 16·5, 10·2, 8·1; **3—4**: 12·0, 16·5, 18·7, 19·2, 18·9, 18·5, 13·9, 9·9; **4*a*—9**: 15·2; **6—7**: 25.4, 25·3, 17·1; **9—10**: 23·0, 28·1, 28·9, 17·2; **11—12**: 19·1, 29·5, 28·9; **8—12**: 17·6, 26·5, 28·3, 28·0, 22·1, 14·0;

12—13: 30·1, 32·0, 18·2; **13—14**: 21·5, 32·6, 33·8, 18·2, 12·7; **14—16**: 17·6, 32·5, 33·4, 18·6, 14·5; **14—15**: 18·1, 17·6; **16—17**: 13·6, 34·0, 28·8, 35·5, 35·3, 34·9, 16·6; **15—18**: 26·2, **36·2**, 35·8; **17—19**: 25·2, 35·5, 34·6, 16·4; **18—19**: 6·5 (2 metra od obale), 35·6.

Odatle vidimo, da je najveća izmjerena dubljina 36·2 *m* i ta je na najdônjem dijelu Jezera.

Pomoću grafične interpolacije na milimetrovanome papiru pronašao sam u svakome profilu dubljine od 10, 20 i 30 metara, pak sam ih na karti naznačio i po njima konstruirao izobate (krivulje jednake dubljine).

Ove proračunane vrijednosti jesu:

Duljina izobata		Areal	
0 *m* (obala) . .	8·4 *km*	izmed 0 *m* i 10 *m*	= 0·279 *km*²
10 „	6·8 „	„ 10 „ i 20 „	= 0·345 „
20 „	5·6 „	„ 20 „ i 30 „	= 0·296 „
30 „	3·4 „	ispod 30 „	= 0·228 „
		Zbroj	= 1·148 *km*²

Ovaj areal vrijedi dašto za površinu vode (Spiegelfläche); želimo li pak proračunati površinu uvale (Bodenfläche), u kojoj je voda jezera, trebaju nam ove formule

$$O = G\left(1 + \frac{B^2}{2}\right),$$ gdje je O = površina uvale
G = „ vode
B = nagib u ‰

a k tome

$$B = \frac{h}{g} \cdot \frac{l + l_1}{2},$$ gdje je h = razmak dubljine (10 *m*)
l i l_1 = duljine dvaju obližnjih izobata.

Po ovim formulama jeste

Areal uvale, koji je veći od površine vode.			
0—10 *m* . . .	0·290 *km*²	. . . za	0·011 *km*²
10—20 „ . . .	0·351 „	. . . „	0·006 „
20—30 „ . . .	0·299 „	. . . „	0·003 „
ispod 30 „ . . .	0·228 „	. . . „	0·000 „
Zbroj	1·168 *km*²		0·020 *km*²

Areal uvale je dakle veći od glatke površine vode za 0·02 *km*², a to je dosta znatno n. pr. prema Genevskom jezeru (0·99 *km*²).

Od svih do sada razvijenih metoda za proračunavanje volumena jednoga geografskoga objekta, najpodesnija je Penckova hipsografska

metoda[1]); al nije posve (u detaljima) pouzdana[2]). Formula, koja takogjer potječe od Pencka[3]), podaje nam tačne rezultate, jer obuhvata najveći broj uporabljivih činjenica. Po njoj je volumen pojedinih slojeva u našem Jezeru.

$V_1 = 0{\cdot}0100\ km^3$	izmed 0 i 10 m	dubljine
$V_2 = 0{\cdot}0069$ „	„ 10 i 20 „	„
$V_3 = 0{\cdot}0036$ „	„ 20 i 30 „	„
$V_4 = 0{\cdot}0005$ „	ispod 30 m	
Ukupno $= 0{\cdot}0210\ km^3$		

Po hipsografijskoj metodi volumen je $0{\cdot}0205\ km^3$; dakle za $0{\cdot}0005\ km^3$ manji od prve vrijednosti.

Iz onoga volumena proračunana je srednja dubljina jezera sa 18·3 m, pak je njegov deformitet 49·3%[4]).

Duljina te srednje izobate iznosi 5·9 km, a njezin areal $0{\cdot}625\ km^2$.

Ravnina u srednjoj dubljini (18·3) a paralelna sa površinom ovde rastavlja jezero u dva dijela: voda iznad te ravnine ima volumen $0{\cdot}015\ km^3$, a ispod nje $0{\cdot}006\ km^3$. Snošaj megju njima pokazuje, da je onaj $2\frac{1}{2}$ puta veći od ovoga. Da raspolovimo tačno volumen vode u Jezeru, morali bismo položiti ravninu u dubljinu od 12 metara okruglo; dok ravnina, koja je jednaka polovini površine vode, bila bi u dubljini od 19 metara.

Bez sumnje veoma je važan morfometrijski elemenat kut nagiba[5]) ne toliko sam po sebi, koliko u snošaju sa sličnim kutevima drugih jezera. To je kut, što ga tvori glatka površina sa uvalom ispod vode. U slici je β traženi kut, b je vertikalni razmak izmed dvaju isobata (u našem slučaju 10 m) a a je srednja daljina izmed dvaju izobata, projiciranih na površinu vode. Imamo dakle

$$\text{I.}\quad tag\ \beta = \frac{b}{a}$$

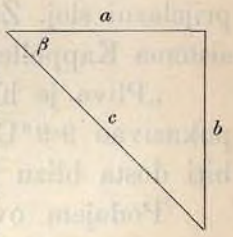

Da možemo proračunati a, valja nam areal izmed dvaju izobata (projiciranih na glatku površinu jezera) pretvoriti u trapez odregjene veličine (A); dônja baza (toga trapeza) je duljina veće (l), a gornja manje (kraće) izobate (l_1). Tijem možemo pronaći visinu trapeza, a ta odgovara srednjoj daljini a izmed dvaju izobata.

---

[1]) Penck A.: „Morphologie", I. sv., str. 43. i d; Heiderich u „Petermann's Mittheilungen". Gotha, 1888., str. 209. i d.

[2]) Karstens K.: „Eine neue Berechnung der mittleren Tiefen der Oceane". Kiel i Lipsko, 1894., str. 8. i 9.

[3]) Penck A.: „Morphologie", I. sv., str. 79., form. 79 e.

[4]) Gavazzi: „La deformità limnica". „Rivista Geografica italiana", Rim, sv. I., str. 552. i d.

[5]) Finsterwalder: „Ueber den mittleren Böschungswinkel". „Sitzungsberichte der Akademie". Monakov (M. P. Kl.) 1890., str. 35. i d. — Peucker: „Der mittlere Neigungswinkel des Bodens". „Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereines". 1890., br. 1.

Formula glasi:

$$a = \frac{A}{L} \qquad \text{gdje je } L = \frac{l + l_1}{2}$$

a iz toga formula I. dobija ovaj oblik:

$$\text{II. } tag\ \beta = \frac{b\ L}{A}$$

Za naše Jezero vrijede ovi brojevi (po formuli II.)

	Duljina izobata	Srednja daljina	Kut nagiba
0 *m* (obala) . . .	8·4 *km* . . .	0·033 *km*	izmed 0—10 *m* = 15° 14′
10 „ dubljine . .	6·8 „ . . .	0·021 „	„ 10 i 20 „ = 10° 12′
20 „ „ . . .	5·6 „ . . .	0·053 „	„ 20 i 30 „ = 8° 40′
30 „ „ . . .	3·4 „ . . .	0·067 „	a za cijelo jezero iznosi
		$\Sigma = 0{\cdot}174\ km$	kut nagiba = 11° 22′

Da uzmognemo bolje karakterisati formu uvale, postavio je Peucker[1]) formulu, koja brojevno odgovara na pitanje, da li je svedenost (Wölbung) konveksna ili konkavna.

Po toj formuli

$$W = \frac{3\ T_m - T}{T}$$

T_m = srednja dubljina

T = najveća dubljina

bokovi su jezera konkavni a to $+0{\cdot}478$.

III. Fizikalna posmatranja.

Jedan jedini dan (20. jula 1898.) upotrijebio sam da posmatram temperaturu vode, i to samo gornjih slojeva vode, u kojima se nahodi poznati prijelazni sloj. Za taj posao rabio mi je maksimalno-minimalni termometar sistema Kappeller, razdijeljen u $^1/_5$ stupnja, a veoma je zgodan i pouzdan.

„Pliva je hladna“ reče mi moj vozač Jusuf; a zaista termometar je pokazivao 9·9 °C. Bijaše van svake sumnje da će i prelazni sloj u Jezeru biti dosta blizu površini. Tako je i bilo.

Podajem ovdje pronagjene vrijednosti (Celsius), no primjećujem, da sam one za 4 sata po podne grafično interpolovao.

Dubljina	9.20 h am.	10 h am.	1 h pm.	4 h pm.	4.20 h pm.	5 h pm.	6 h pm.	6.40 h pm.
0 *m*	17·2	17·3	18·1	19·8	20·0	20·4	21·0	19·5
0·1 „	15·9	16·3	17·4	19·3	19·5	20·1	20·9	19·2
0·2 „	15·6	16·1	16·9	18·7	19·0	19·7	20·6	18·6
0·3 „	15·4	16·0	16·5	17·8	18·1	19·2	19·9	17·9

[1]) Peucker K.: „Morphometrie der Koppenteiche“. Separatni otisak. „Wanderer im Riesengebirge“. Hirschberg, 1896., str. 12. i 13.

Dubljina	9.20h am.	10h am.	1h pm.	4h pm.	4.20h pm.	5h pm.	6h pm.	6.40h pm.
0·4 „	14·5	15·1	15·9	17·3	17·7	18·6	19·1	1·8
0·5 „	14·1	14·4	14·9	15·8	16·0	16·3	16·4	15·9
1 „	—	—	—	—	13·9	14·3	14·4	14·3
2 „	—	—	—	—	—	—	—	13·5
5 „	—	—	—	—	—	—	—	12·0
8 „	—	—	—	—	—	—	—	11·5
22 (dno) *m*	—	—	—	—	—	—	—	10·0

Iz ovih brojeva zaključujemo, da je prijelazni sloj odmah ispod površine. U razmaku izmed površine i dubljine od 1 *m* iznosi skok u 6h pm ništa manje no 6·6° C. Jedan jedini slučaj poznat mi je iz cijele limnologijske literature, u kome je taj skok veći od našega: u Hallstättskom jezeru[1]) bilo je 28. jula 1896. u 6 pm na površini 23·0° C. a u dubljini od 1 *m* samo 15·2° C.; dakle razlika od punih 7·8° C.

Valjalo bi bez sumnje, kad bi kogod nastavio takva posmatranja, pa da se vidi, nije li moj slučaj osamljen ili se to redovno ljeti dogagja.

Na kraju dodajem, da je boja vode bila mutno žućkasta a vidljivost (pomoću bijele ploče) jedva 2·4 *m*.

[1]) Lorenz L. J.: „Der Hallstätter See". „Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft", Beč, 1898., str. 139.

Нове римске епиграфске течевине из Босне и Херцеговине.

Приопћио

Карл Пач (Patsch),

кустос босанско-херцеговачког земаљског музеја.

(Са 19 слика у тексту.)

Проговорићу овдје о епиграфским споменицима, што су на разним мјестима нађени течајем минулих година, нарочито у годинама 1897. и 1898., понајвише без изравног утјецања са стране бос.-херц. земаљског музеја. Кад поредамо имена налазника избија на сриједу радосна појава, да се све то више проширују кругови, у којима наше настојање налази потпуно разумијевање и да се лијепо помножава број нашијех сарадника, који снажно потпомажу наш знанствени рад, на чему нека им буде и на овом мјесту изражено наше признање и усрдна благодарност. Ми се поуздано надамо, да ће њихова марљивост и у напредак бити онако устрајна ко и до сада и да ће нам у кругу својих пријатеља и знанаца прибавити још по којега сарадника, што ће нам тим боље доћи, јер мимо све добре воље музејска управа поред свог разграњеног програма не може увијек с мјеста да залази у проучавање прилика овог или оног наласка на сâмом налазишту.

Столац.

На ораници Али аге Фестића, која лежи у предјелу Окладе у подручју столачке махале Подград нашао је сељак Алија Елезовић 28. маја 1898. године споменик, приказан у *слици 1.* Заузимањем госп. надцестара Карла Страке сачуван је овај споменик од сваке штете те је и заслуга овог господина, што се је могао набавити за наш музеј.

Ова база, издјелана од бијелог вапненца, има висину од 0·60 *m.* На подножју је широка 0·42, дебела 0·265, док су јој ове мјере на

самому трупу 0·38, дотично 0·235*m*. Зачудно је што нема забата и подножја с десне стране, но ове особности лако нам је протумачити, јер ми имамо посла са ступом за један посветни предмет, ваљда Јупитрова статуета и јер је уз овај комад пристајао други камен-близанац. У потврду овог нашег мишљења, које изводимо из облика тог споменика служи нам стање постраничних плоха. Десна је страна храпаво оклесана (bossiert) на ту цијељ, да овдје може боље пристати други комад, док сурово издјелана отражња плоха на рубу до стране без забата показује двије плитке рупе, у које некад бијаху усађене гвоздене споне, да се њима што боље учврсте оба комада један уз други *(слика 2.)*. На горњој водоравној страни видимо у глатком оквиру,

Слика 1.

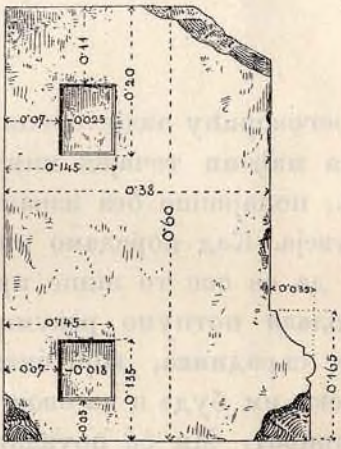

Слика 2.

широком напријед и отрага 0·025, а на уским странама 0·04 *m*, храпаву плоху, која одговара величини подножја дотичне статуете. Како је отражња страна сурово израђена, то су обадва дијела овог споменика била прислоњена уз неки други оширок предмет, ваљда уз зид или уз какав ступ и то у наткривеној просторији, пошто на тој бази не могосмо наћи трагова, да је била изложена киши или снијегу. Оштете, које се на њој виде (горњи лијеви ћошак прилично је одбијен, десна страна је на три мјеста слабије оштећена, натписно је поље излизано), потјечу из каснијих времена.

По А. пл. Домашевскију „Die Religion des römischen Heeres“, стр. 97., проведена су завјетовања beneficiarii consularis у светишту дотичне штације, према чему се можемо надати, да ћемо прекопавањем, које мислимо предузети на налазишту овог споменика, доћи до података о уређењу читавог уреда. Из овог сепаратног светишта потјечу

ваљда они натписи, које је госп. генерал Рајхер нашао у римској згради у Видову пољу у близини столачких војничких барака те који су заједно са другим наласцима отпремљени некамо у Аустрију [1]).

1. C. I. L. III 8431: *Marti Aug.[.]. Ael. Firminus b. f. cos. leg. XIIII. g. v. s. m. l.* и 2. C. I. L. III 8435: *Sextus Caesonius Romanus b. f. cos. leg. XIIII. g. v. s. l. m.*[2]).

У нашем су натпису линије запаране. У ретку 1. фали интерпункција; у 3. и 5. ретку, који су унутра увучени, налазимо тачке пред првом и пошљедном писменицом

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Iul(ius) Herculanus be(neficiarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) I Ital(icae).

Што овдје мањка завјештајна формула, тумачим тиме, што се је налазила на истовремено завјештаној бази, која је по горе наведеном натпису Фирминуса била можда намјењена Марсу.

За станицу Столац [3]), која је сада засвједочена са три натписа, није доказано, да је имала посаду, па по томе она спада у другу од оних скупина, што их Домашевски, на озн. мј., стр. 98. и д., наводи и разликује, дакле у ону, гдје он набраја мјеста, што леже на тачкама, важнима за промет на државној цести [4]).

Обадва ова бенефицијарија, које узеше из далматинске вексилације XIII. легије, командована су овамо у раздобју између владања

---

[1]) Ово сам дознао од госп. каноника дона Лазара Лазаревића, многогодишњег жупника столачког.

[2]) Овако гласе натписи по пријепису Ђуре Бијелића, садањег котарског предстојника требињског, објелодањеном у „Словинцу“, год. 1880., стр. 14. и 416. Напротив је В. Вулетић-Вукасовић у „Вјестнику“, 1882., стр. 121. (исп. „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, VIII., стр. 88.; „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., стр. 284.; C. I. L. III 12789) предложио ово читање:

	MARTI • AVG	//////////////
V	/•TAEL•FIRMI V	SEXTVSCAESEA
	/VS B F COS	NIVS RMANVS
	/EG XIII G	BFCOS LEG XIIIG
		V S L M

Он мисли да фрагменти LP и M•L потичу с дôњег дијела првог натписа. По Бијелићу (на озн. мј. стр. 416.) испоставило се при покушају, да се оба камена саставе, да су првобитно сачињавали један споменик и то тако, да је бр. 2. стајао испод бр. 1. Овај је навод свакако основан, пошто на камену бр. 2. мањка име бога. И овдје имамо дакле посла с двоструким натписом. Поново испитивање тих каменова није могуће, јер су нестали без трага. Бр. 1. био је најприје узидан у столачку „Малу градину“ усред чаршије код Муткићевине, па се је 1882. налазио у тамошњем генералату („Словинац“, стр. 14., „Вјестник“ на озн. мј.). Бр. 2. чувао се најпрво у кући Ивана Вукасовића, затим у згради котарског уреда, а од 1882. пренесен је по одредби генерала Рајхера (Reicher) у генералат („Вјестник“ на озн. мј.).

[3]) Старински назив те богате вароши (ср. „Wissenschaftl. Mittheil.“, III., стр. 279.) још је увијек непознат. A. J. Еванс: „Antiquarian researches in Illyricum“ (св. I. и II.), стр. 92. и Ћ. Трухелка: „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., стр. 300. смјештавају овдје Dalluntum.

[4]) О римским цестама Столачким дуж Брегаве и у Мостар ср. Еванс на озн. мј. стр. 92.; Трухелка на озн. мј. стр. 299. и д.; В. Радимски: „Wissenschaftl. Mittheil.“, II., стр. 33. и д.; Балиф-Пач (Ballif-Patsch): „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“, I., стр. 35. и д.

Septimiusa Severusa и Gordiana. Знамо то из натписа речене легије, што су до сада нађени у нашим земљама[1]). Julius Herculanus је овдје такођер у 3. стољећу уредовао (по свој прилици у првој половини), јер споменици његових другова у постајама Naroni[2]), Novae[3]) и Saloni[4]), те натписи одјељења његове легије[5]), које је било смјештено у Saloni, потичу искључиво из тог доба[6]).

Добричево (котар Билек).

Плоча од вапненца, висока 0·48, широка 0·385 а дебела 0·215 *m*, на десној страни окрњена. По странама и од отрага храпаво издјелана. Натписно поље слабо је издубљено, а обрубљено је двоструким уским оквиром те је излизано и пукотинама оштећено. Слова су груба. Камен био је узидан у манастирску зграду у Добричеву, што лежи на самој црногорској граници између Билека и Требиња на Требињ-

---

[1]) В. „Гласник зем. муз.“, 1899., стр. 498.

[2]) C. I. L. III 1781: *I. o. m. p. s. d. [n. M.] Ul[p.] Kalendinus b.[f.] cos. leg. [I] Ital. Fusco II [et Dextro] co[s.]* 225. послије Кр.

[3]) C. I. L. III 1906: *.....]s. Fort. R[educi] T. Fl. Sab[inus] b.[f.] cos. l[eg. I] Ital. v. s. l. m.* Мнијење О. Хиршфелда (Hirschfeld) у „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, VI., стр. 4., бр. 2., да би тај човјек могао бити идентичан са закладником C. I. L. III 7585 Callatis): *I. o. m. et Iunon[i] reginae T. Flaviu[s] Sabin[us] pos[uit] pro [sal.] imp. T. [Ael.] Antoni[ni]* не ће бити основано, кад се узме на ум, да се име Flavius Sabinus и иначе често спомиње, ср. н. пр. C. I. L. V 808, 7907; IX 4696; X 3484, и негледећ на то, да речени није имао никаква војничка чина.

[4]) C. I. L. III 2023 (ср. 8578).

[5]) C. I. L. III 2008, 2009 (два активна војника). 2010 (ср. 8576 и P. пл. Шнајдер (Schneider): „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, IX., стр. 74.); „Bull. Dalm.“, XIV., стр. 65. (два војника). Ср. још фрагменте C. I. L. III 2032. „Bull. Dalm.“, XVI., стр. 179. и XVII., стр. 101. (= Ф. Булић: „Auctarium“, 1894., стр. 544., 606., 586.). Овој легији може припадати и C. I. L. III 8719. У Салони налазио се одјелак ове легије; инако није доказано, да су по Далмацији била размјештена њезина одјељења. Да је у Салони било само једно њено одјељење, доказују нам на дôњем Дунаву нађени истодобни натписи: C. I. L. III 6224 = 7591; „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, XVII., стр. 174., бр. 10.; стр. 196., бр. 63.; стр. 216., бр. 116. У Novae имала је легија свој главни стан: Момзен (Mommsen): C. I. L. III p. 992.; Хиршфелд: „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, VI., стр. 3. и д.; Домашевски (Domaszewski): C. I. L. III p. 1349). У то се је у осталом a priori требало вјеровати већ поради тога, што је у то вријеме била угрожена државна међа. Да се је одјељење бар неколико година налазило као посада у Салони, ваља најзад закључивати из великог броја надгробних натписа у томе мјесту, што потјечу од реченог одјељења, па из околности, што су се ту војници уредили као на своме дому.

[6]) C. I. L. III 1781 потјече из год. 225.; у „Bull. Dalm.“, XIV., стр. 65. има легија придјевак Severiana; сви војници зову се Aurelius и немају имена пред породичним именом (praenomena). Старија, породична (гентилна) имена (Aelius, Flavius, Iulius, Ulpius) имаћаху само бенефицијарији, а то се тумачи тако, што су за те уредовне чинове бирани само више романизоване, писмене особе (ср. Домашевски на озн. мј. стр. 16. и 98. и „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, XVII., стр. 33.). Па и писмо Салонијских споменика упућује нас на касно доба царевине: Булић: „Bull. Dalm.“, XVI., стр. 179. и XVII., стр. 101.: „Su frammento a caratteri di epoca bassa“. Ср. Момзен: C. I. L. III p. 283: Unius legionis I Italicae, quamquam fuit in Moesia inferiore non contermina Dalmatiae, tamen complures tituli infimi fere aevi inde prodierunt praesertim Salonis, ubi pars eius extrema altate fortasse stationem habebat.

чици, па је доспио у музеј посредовањем котарског уреда у Билеку. *(Слика 3.)*

У 6. ретку послије M ваља читати F, а не R, ко што би нас на то могла завести бразготина. Слово што слиједи, преокренуто N, јесте

Слика 3.

по свој прилици касније упарано; оно је мање од осталих. Затим се опажа слаба кривуља у облику слова S, која је ваљда настала помицањем камена.

Aelia Zorada h(ic) s(ita) an(norum) LX. Zanatis et Tatta m(atri) b(ene) m(erenti) f(ecerunt).

Од интереса су епихоричка имена, која задржаше ове три жене, премда су оне римске грађанке. Zorada и Zanatis до сад су недоказана имена, дочим се Tatta већ чешће спомиње[1]), па и у Грабовици[2]) (котар Невесиње).

C. I. L. III 2766 c = 8386 = 12775 ср. „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., стр. 258.. сл. 23.): *[D(is)] M(anibus) s(acrum). [A]el(ius) Maximus et Ael(ia) Tatta p(arentes) Ael(iae) Marcellae f(iliae) def(unctae) an(norum) XX vivi sepulcr(um) fecer(unt) et sibi et suis.*

Биће свакако да је та Aelia Tatta истовјетна са Tattom Добричевском; то мишљење поткрјепљује чињеница, што је у обим натписима садржано гентилно име Aelia, те што су котари Билек и Невесиње један другом сусједни. Оба камена доказују, да је римско грађанско право већ у 2. стољећу — за Hadriana или Antoniusa Piusa

[1]) Ср. „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, XVI., стр. 81.

[2]) Налазиште је хумак код Грабовице (не Дабрице) на сјеверном рубу Слатопоља.

било раширено у том крају и да су се у тој околици унаточ горовитости природе брзо удомили италски обичаји. Овом нашем мнијењу говори у прилог и трећи споменик из реченог краја, по којем су се сљубили домаћи и римски елеменги. Тај трећи лијепи споменик, C. I. L. III 12800[1]), потиче из Фатнице (котар Билек) и гласи:

D(is) M(anibus). Tattaris Veneti filius et Temus Annaei filia Batoni filio annorum XX.. et Anna[e]ae [f]iliae anorum XXV filis pientissimis vivi fecerunt sibi et suis.

Можемо се дакле надати и другим наласцима из овога предјела.

Крњеуша (котар Петровац).

Крњеуша (недалеко Петровца) била је већ отприје позната као налазиште римског новца. Из тог мјеста доспјела су у земаљски

Слика 4.

Слика 5.

музеј два натписа, што ћу их ниже приказати. Нађени су у октобру 1898. приликом градње подрума Стевана Карановића. Они нам доказују, да је у Крњеуши постојала знатнија римска насеобина.

1. Плоча од вапненца, озгор и оздô окрњена, висока 0·625, широка 0·487 а дебела 0·185 *m;* лијево одломљена. Удубљено натписно поље било је са сваке стране по једним глатким полуступом омеђено и профилованим оквиром обрубљено. Ретци су запарани *(слика 4.)*.

У другом ретку иза бројке нема тачке.

....d(efuncto) an(norum) LX et filio M. U..... Rusticus.... an(norum) X.....

Овој плочи припада комад, приказан у *слици 5*. То произлази од туда, што је камен исте врсте, што има исти оквир, исти облик

[1]) „Wissenschaftl. Mittheil.“, II., стр. 61., сл. 7.; ср. IV., стр. 253., сл. 15.

слова те једнаки размак редака. Висок је 0·22, широк 0·17, а дебео само 0·14 *m*, јер му је стражња страна оштећена. Потјече од првог и другог ретка натписова; поближе се не да установити његов одношај према оној већој чести.

Треће слово у првом ретку јесте М. У другом ретку послије размака стајао је знак Х.

Слика 6.

2. Плоча од вапненца, сломљена, лијево и одоздô окрњена; висока 1·325, широка 0·595, дебела 0·135 *m;* обилно урешена орнаментима. Натписно је поље удубљено и профилованим оквиром обрубљено, а са сваке уздужне стране има још по једну двоструку пругу од упараних кривуља. Оквир се на горњој страни извија у два лука. Поврх тог оквира налази се у великом пољу у средини звјездаста ружица, а овој на лијево и на десно по један ребрасти вијенац. Под ружицом је глатка гирланда са висећим листом, на десно лира са шест жица и плектроном, који по страни виси. С десне стране озгора звјездаста ружица, опкољена ребричастим вијенцем. Ружици и лири истовјетни орнаменти налазили су се на десној страни.

Плоча се завршава озгор оквиром у сподоби на више мјеста превијеног корнижа, са које као и са ружица виси лишће. Ретци су запарани а слова врло размакнута; интерпункције нема. *(Слика 6.)*

У седмом ретку учинио је клесар погрјешку, јер је између слова М и R испустио Е.

[D(is)] M(anibus). [Ulp]ia Urs[ina] infe[lic]issim[o] f]ilio Ur[si]no an(norum) VIII [be]ne m[e]ren[ti]....

Мјесто Улпија може се наравно и друго које кратко гентилно име поставити.

Мајдан код Варцар Вакуфа.

У Мајдану[1]) лежи овеће поље Црквина, познато као римска насеобина. Ту је мјесеца марта 1898. на земљишту Јозе Биленџије из Синьакова, што лежи лијево уз цесту према Варцар Вакуфу, нађен приликом орања натпис, који приказује *слика 7.* Посредовањем котарскога управитеља госп. Д. М. Штрасмана дошао је у земаљски музеј.

То је плоча од пјесковца. Лијево, оздô и с десна је одломљена, десно ипак тако, да се од натписа није ништа изгубило. Под удубљеним натписним пољем приказан је неки овелики предмет од упараних четворина у сподоби кијаче. С лијеве и с десне стране тог предмета налазили су се такођер неки релијефни уреси, што произлази из нејасних испупчења. Слова су груба. Висина плоче 0·37, ширина 0·25, највећа дебљина 0·13 *m.*

Слика 7.

Слика 8.

....pat]ri bono. Def(unctus) [in....], sepultus in[.....]n., an(n)orum CX fixsit (= vixit).

Јајце.

Просто, озгора косо издјелана плоча од бијела мека вапненца, висока 0·37, широка 0·405 и дебела 0·13 *m.* Сликовно поље је удубљено и омеђено глатким оквиром; у њему се ушљед оштећености површине распознају само у контурама Пан и нимфа *(слика 8.).* Бог се распо-

[1]) В. Радимски: „Wissenschaftl. Mittheil.“, III., стр. 248. и д.; ср. I., стр. 183.

знаје по јарчевим роговима. Од осталих његових значајности може се по савитку лијевог лакта наслучивати „pedum“, али се не да распознати. Његова пратилица има распуштену косу, која пада преко рамена. Слика свакако представља игру Пана са нимфама, само је ради несташице простора скраћена. По томе се прикључује тај споменик оној скупини, која је по закључцима Р. пл. Шнајдера у „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, IX., стр. 35. и д.[1]) тако значајна за крајеве на источној страни Јадранског мора. Примитивна израда упућује на то, да је и овдје Пан само замјена неког бићем сличног домаћег бога и да су те врсте споменици били доста обичајни у нутарњој Далмацији.

Овај је релијеф његов оснивач по својој прилици био узидао у неки зид. Нађен је приликом градње жељезнице у Јајцу, а госп. грађевински надсавјетник Келнер поклонио га музеју.

Михаљевић на Дрини (котар Сребреница.)

У Михаљевићу на Дрини, које се село по прекодринском мјесту назива и Љубовијом, ваљало је касне јесени 1898. градити кућу за Раму

Слика 9.

Ибрахимовић-Иктијаревића. Тамошњи царински пријамник госп. Томо Докузић наслућујући, да би се и ту могло наићи на римске остатке, каковима обилује дринска долина, која је за римског доба јако напу-

[1]) Ср. К. Клемент у истом дјелу, св. XIII., стр. 2. и д.; у св. XVI., стр. 247. пако забиљежен је аналоган релијеф из Durazza (Драча).

чена била, надгледавао је копања пригодом речене градње, па му је настојање и успјело. 20. новембра при копању темеља наишло се у дубини од 0·15 *m* на споменик, који је лежао на главној плохи. Овај је споменик својом релијефном приказбом важан, а предочује нам га *слика 9*. Великом помњом дигнут је из земље и отпремљен земаљском музеју.

То је плоча од мека бијела вапненца, озгор и оздô је одломљена; висина 0·765, ширина 0·74, дебљина 0·215 *m*. Са свију је страна помњиво издјелана. Предња се страна састоји од два поља, која су по странама омеђена оквиром од стилизованих гранчица; поља су раздијељена пругом, насталом двјема фино упараним цртама. На дôњем пољу, које је још једним особитим оквиром омеђено, је обилан натпис, значајан због тијесног, плитко и вијугасто исклесаног писма; слова су међу упараним потезима чисто исклесана. Док је за дôње поље начињен поменутим посебним оквиром особити, благи прелаз са заједничког оквира, у горњем је пољу тај прелаз са разумијевањем изостављен. Испупчење слике изнаша 0·03 *m*. Ноге јахача биле су сасвим просто висећи издјелане. Та особа јаше према десној страни, а окренута је лицем гледаоцу; узду држи обим рукама. Њој отрага види се отражња пријечка седла, а под овим овелико ћебе; ћебе је о коња причвршћено кајишима око прса и испод репа, а и седло је причвршћено кајишем, који је овијен коњу око репа. Јахач је обучен у огртач, који сиже до половине бутина. С десног бока висе четири паралелне боре, а причвршћене су о пас; сличне су оним познатим заштитним кајишима, што су их војници носили на цингулуму.

Пред јахачем је висок стол јаке плоче; ноге стола су завrнуте и то према вани, а управо су мајсторски приказане, јер се на нутарњој страни средње ноге опажа, да су ноге стола састављене од два комада, од којих је један уметнут у други. На плочи су три посуде: у средини једна велика трбушаста, а са сваке стране по једна мала, уска. Столу с десне стране стоји младић; судећи по уздигнутој десној руци као да се занима за оно, што се збива по страни. У лијевој руци држи међу палцем и кажипрстом махраму, која је двоструко наборана и пада с лијевог рамена. Та махрама слична је више отирачу него ли каквој хаљинки. Обучен је у тунику, која сиже до половице бутина, а наборана је почам од паса на ниже. Цијела слика представља слављење покојника као полубога. Мртвац је постао светињом, којој се жртва приказује.

Слика је у протусловљу на натписом. Док се у слици одаје част неком човјеку, у натпису се спомиње нека жена као главна особа, а

уз ову два мушкарца као споредне особе. Несугласје натписа и слике разјашњује се тиме, да су она два брата, не схваћајући призор изђелане слике, купили готов камен па у овај дали уклесати ријечи. Тому релијефу нађено је још сличних у дринској долини и то: један надгробни споменик из Скелана (необјелодањен) те фрагменат, што је нађен у септембру 1897. у старом мосту ниже Љубовије, а приказан је у *слици 10.* Осим ових нијесу из Босне и Херцеговине никакови други ни сакрални ни сепулкрални херојални релијефи познати. Како су ти споменици у наше крајеве доспјели, кажу нам аналогни наласци Ф. Студничке из српског дијела римске покрајине Далмације: код Ужице, у Висибаби, Карану и Кремни[1]). У „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., стр. 239. већ смо констатовали етнографски уплив Дринског подручја по трачко-грчкој чести Балканског полуотока.

Тамо, гдје је камен нађен, а то је код куће Ибрахимовића, није било првобитно мјесто његово, јер није нађено нити његових одломака, нити трага каковом гробу. Како оне двије рупе на његовој отражњој страни показују, био је камен послије узидан уз други неки камен.

Натпис гласи:

D(is) M(anibus). Aurelia Marcellina vixit an(nos) XLV, pia mater. Et Bonus et Urbanus Marcellin(a)e infelic[i]ssim(a)e et sibi ipsorum superviventibus titul[um] posierunt.

Интерпункције нема. У другом ретку види се на слову C попрјечна црта. Писмо и облик имена, а особито помањкање породичног имена браће, упућује нас, да је натпис настао или у 3. или у почетку 4. стољећа.

Posierunt није на нашем натпису погрјешка, већ је то врло распрострањен облик, ср. н. пр. C. I. L. III 860, 4551; V 4169, 6769, 7054; IX. 766, 3198, 3234, 3325; X. 175, 924; XIV. 3560. И за casuum permutatis пружају indicis обилних доказа.

2. Уломак с десне стране неке плоче од бијела финозрнаста пјесковца; озгора, с лијева и оздол наумице глатко издјелан; висок 0·35, широк 0·34, дебео 0·23 *m*. Камен има два поља, раздијељена водоравном пругом, а у овима релијефне слике, јако оштећене. Најјаче испупчење мјери 0·06 *m*. У горњем су одсјеку три потпуно обучене особе, окренуте прама гледаоцу. Прва особа с лијева сједи, а чини се да држи лијеву руку на крилу; већа је од осталих двију.

[1]) „Archaeol.-epigr. Mittheil.", X., стр. 213. и д.

Овим особама на лијево налазиле су се свакако аналогна два човјечја лика. Те двије особе држе обим рукама неки четвероугласт предмет, очито у сврху, да га предаду главној особи, то јест хероизованом или покојнику или покојници.

У дôњем одсјеку види се лијево глава, врат и прса жене, која сједи или стоји, окренута гледаоцу, а десно се опажа глава друге особе; непосрсдно над овом главом види се стол троножац, а на њему три посуде, двије уже и веће у сподоби ибрика, и једна шира и нижа налик на здјелицу. Између прве и друге ноге стола примјећује се некакова окомита испупченост, а може се тумачити тако, као да

Слика 10.

је то рука неке особе, која држи овај стол. Ако нам је то тумачење истинито, тада нам је цијели призор јасан, а сличан је ономе, што је приказан на горе споменутом српском релијефу: служавка је то, која доноси стол са јествинама, да га стави пред клину. Друга је особа ваљда жена, која сједи мртвацу чело главе.

Већ прије него што се је сазнало за та надгробна камена, било је утврђено, да се је у Михаљевић-Љубовији налазила римска насеобина, која је лежала на Дринској цести[1]). По свем изгледа, да је важна њена тачка био хумак Црквина[2]), непосредно над оружничком касарном, гдје се разпознају зидови неке грађевине у даљини од 20, а у ширини од 10 *m*, и гдје се налази разбацаног отесаног камења, остатака грађевинског уреса и комађа цементираног плочника и малтара. Изван ових зидина налази се камена плоча са четвероугластом рупом, у којој је некад лежала гробна плоча[3]). Одавле је за турске владавине

---

[1]) Ћ. Трухелка: „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., стр. 308.; В. Радимски на озн. мј., V., стр. 273.; Балиф-Пач: „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“, I., стр. 40.

[2]) Радимски га, на озн. мј., назива Градином.

[3]) Радимски на озн. мј.

много материјала однешено за разне приватне грађевине и за градњу споменуте оружничке војарне. У дворишту војарне налази се великог отесаног грађевног камења, а у баштеној зиданој огради био је узидан онај, 1·17 високи, 0·69 широки а 0·26 *m* дебели надгробни камен, што га је Радимски приказао у „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., стр. 329., сл. 27 (ср. V., стр. 273.). Тамо је речено, да натписно поље мањка, али то не стоји. Отргао се је горњи десни ћошак, додуше јако излизан, али се могу констатовати ови остатци од четири ретка:

M
IPVIENIS
IXAN L///XX

D(is)] M(anibus)... ipuienis [f(ilius)?... v]ix(it) an(nos) LXX.....

Народ прича, да је на Црквини некад постојао манастир и назива једно оближње врело Калуђерским извором. Ниже Црквине нашао је

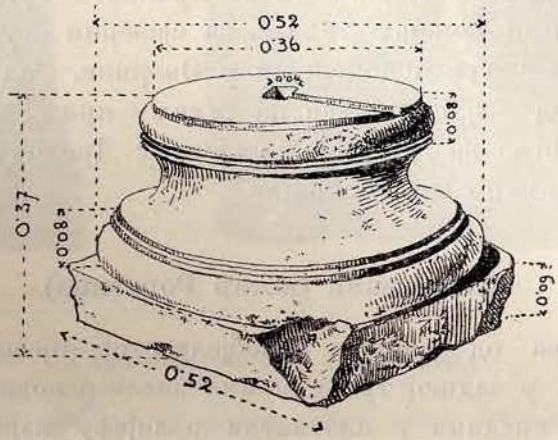

Слика 11.

госп. Докузић прије 4 године један камен са крстом и једном светачком сликом те латинским али не римским натписом, али су тај камен за вријеме његова одсуства радници разбили и узидали у басамаке царинарске зграде. Губитак тог камена морамо тим већма жалити, што нам је одузето средство, да просуђивамо традицију, у којој код нас увијек има по нешто истине. По својој прилици била је и овдје на зидинама неке овеће римске грађевине подигнута црква а упорабом старијег грађевног материјала. Говори се, да са те Црквине потиче и база ступа, што ју доносимо овдје на слици. Камен је бијели вапненац са црвеним пругама. Налазио се је у Михаљевићу пред кућом Салиха Ибрахимовића, а посредовањем госп. Докузића дошао је у земаљски музеј. Облик те базе приказан је у *слици 11.*

На ћошковима плинте база је окрњена, а озгор је многим гажењем излизана. Овдје је 0·063 дубока рупа, која је првобитно била четвероугласта, ал је упорабом округљаста постала. Рупа је служила за жељезни клин, којим је горњи дио ступа био причвршћен над базом. Трагови олова на рупи показују, да је клин горњега дијела ступа био заливен оловом у рупу базе.

Тај налазак оправдава мишљење, да је у Љубовији постојала овећа, архитектонски драгоцјена зграда, можда за јавне сврхе богате насеобине, која се је ту налазила. Од новаца дознало се је до сад у Михаљевићу само за један овећи бакрени новац Константинусов[1]).

*

Кад је већ говор о споменицима Дринске долине, исправићу овдје навод о C. I. L. III 8363 = 12.734 и 8364 = 12.743, у „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, XVI., стр. 139. и д. Колико се је могло установити, оба су камена нађена године 1883. приликом градње моста преко Дриначе и то при копању темеља за сјеверни ступ, па су услијед наредбе котарског уреда донешени у Зворник. Сад су у земаљском музеју. То је од важности, јер на темељу првоспоменутог натписа, који је некако могао из Домавије доспјети у Дриначу, морамо држати, да је то мјесто важно као раскршће.

Живаљевић (котар Рогатица).

Завјетна ара од доброг сивобјелкастог пјесковца, одломљена попријеко некако у задњој трећини има висок основни и горњи забат. Поврх овога у средини у плоснатом релијефу израђена је ружица а са сваке стране по један акротер (десни је окрњен). На уским странама је исти забат. Горња је стр:на просто издјелана, а на отражњој страни нема трагова какове обраде. Камен је излизан и у дôњем дијелу почевши од једне слојне жице окрњен. Висина 0·79, ширина на дôњем забату 0·47, на горњем 0·44; највећа дебљина 0·14 *m*. Површина, у коју је уклесан натпис, нешто је излизана, горњи забат олупан је и ушљед једне рупе унакажен. Ретци су били слабо запарани. Нађен у аугусту 1897. по препаратору госп. Вејсилу Ћурчићу приликом истраживања предримских гробова у Живаљевићу, а сјевероисточно од Рогатице на рубу неке громиле у близини сеоског гробља, 1 метар одаљено од неког источно-православног гроба. Камен је онамо до-

[1]) Радимски на озн. мј., V., стр. 273.

спјео ваљда из најближе околице. Судећи по његовој незнатној дебљини биће да је негда био наслоњен о други који камен. Можда ће поћи за руком, да се кад тад открије у Живаљевићу храм Iune или капитолиничких богова. Камен је похрањен у земаљском музеју.

Објелоданио га г. Фијала у „Гласнику земаљског музеја“, 1897., стр. 599., не уважавајући распоред редака и кратице.

Iunoni reg(inae) Mar(cus) Ulp(ius) Marcian(us) cum suis l(ibens) p(osuit).

Слика 12.

Слика 13.

Главице (котар Рогатица).

Августа 1894. нашао је препаратор госп. Вејсил Ћурчић пред кућом Омер-хоџе у Главицама (Хан Радован западно од Рогатице) два релијефна камена; лежала су баш на сликовним плохама, а служила су одавна као плочници. Иза наласка донешени су у земаљски музеј.

1. Плоча од вапненца, одоздол одломљена, јако је олупана особито с десна и на горњем лијевом ћошку, а осим тога има и пукотина. Висина 0·425, ширина 0·77, дебљина 0·18 *m*. Плоча показује ову слику: У издубини, која озгор има облик полукружнице, налази се излизано попрсје старије жене, окренуте лицем гледатељу. Покојница је била потпуно обучена, ал се појединости у одјећи не могу распознати, већ једино једна фибула на десном рамену. Положила је обје руке на прса. У десној држи некаков мален предмет, чини се некаков цвијет у споодоби чаше. Коса јој је у средини раздијељена и увојцима заокружује

овално лице. У осталом сликовном пољу с лијева и с десна нема никаквих орнамената.

Озгор у средини је округла рупа; у премјеру има 0·45, а дубока је 0·05 *m*. Та је рупа служила за клин, којим бијаше учвршћена главица споменика, који је при дну свакако био провиђен натписом. Плохе по странама грубо су издјелане, а отрага нема никаквих трагова длијета.

2. Плоча од вапненца, одбијена озгор, оздол и на десној страни. Висина 0·43, ширина 0·77, дебљина 0·245 *m*. На предњој страни, која је излизана и олупана, налазе се два људска попрсја, лијево женско, десно мушко. Од одјеће на женском лику разпознају се само боре испод врата и по једна фибула на сваком рамену. Поставила је десну, а како се чини и лијеву подлактицу на прса. У лијевој руци држи

Слика 14.

некакви кључ[1]). Коса заокружује лице и пада дубоко. Мушки лик је голобрад. Особа држи пред прсима у десној руци некакав уски и дугољасти предмет, по својој прилици, како то често бива, увојак списа. Лијева се рука не распознаје јасно. Лијева пострана плоха је грубо издјелана, а отражња ни мало.

За познавање одјеће наших покрајина оба су фрагмента поради лошег стања од врло мале важности, ал су драгоцјени за просуђивање културног степена земље, јер доказују, да је римски обичај продро и у тако одаљене крајеве, ко што је Главица и да тај крај ни из далека није био тако варварски, ко што се је до недавно мислило.

Плевље.

Ко што сам већ у „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., стр. 275. споменуо, данас се једино частнички збор наших чета у подручју Лима

[1]) И ликови на релијефу Караначким (код Ужице у Србији), што су приказани по Ф. Студнички у „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, X., стр. 212., сл. 3., држе по један кључ.

занима за римске споменике тог дијела далматинске покрајине. У томе заузимању, које и госп. генаралмајор барун Goumoëns пријатељски подупире, предњаче гг. сатник Фрањо Ивановић и натпоручник Вилим Фалтин. О свом дјеловању у Старом Плевљу, налазишту рушевина „Municipiuma S.....," најсуретљивијим начином су нам дне 30. аугуста 1899. доставили ово, фотографијама употпуњено извијешће:

„Осим познатих римских насеобина[1]), које се распознају по зараслим темељима и рушевинским громилама, занимала нас је особито читава група гробова, што лежи какових 300 корака јужно од муниципија, а што је од овога растављa долинска увала. Налазиште лежи непосредно на подножју Бијеле горе, на путељку, што води к Бабићпотоку, какових 100 корака од западне обале потока Велешнице, а на земљишту Појатића. Та пруга гробова лежала је усљед одроњења бријега очито већ дуље вријеме готово посве затрпана. Најјужнији гроб (бр. I.) био је понешто откопан, по својој прилици с тога, што су мјешћани ту копали материјал. Од другога гроба (бр. II.), који лежаше одмах уз први сјеверно, видио се један ћошак. Прослиједивши рад открили смо и трећи гроб (бр. III.), који је такођер само малим размаком био од предидућег растављен. Како се далеко прама сјеверу пружа тај ред гробова, не могосмо установити, јер нам се чинило, да је слој одроњеног материјала што даље то дебљи.

Гробови састојаху од одајица, грађених од великих, правилних али грубо оклесаних плоча вапненца. Данас леже те плоче неправилно, јер су гробови порушени. У II. и III. одајици био је под попођен каменим плочама, а ове су биле спојене жељезним спонама, заливеним у плоче оловом. Први гроб био је најзнатнији, јер су у њега биле веће омјере и неколико полуступова; ови су дуги преко $2m$, широки $0{\cdot}30$, а испупчени $0{\cdot}20\,m$, те глатко издјелани. Из тих ступова даје се закључити, да је свод био архитектонски раздијељен. Нађени ситни предмети нијесу обилни: у I. гробу нађосмо два, у II. три а у III. два новца; сви бијаху од туча и јако су захрђали[2]). У свим гробницама нађосмо остатке костију, пепела и сасвим прхлих крњетака од земљаног посуђа. У средњем гробу нађосмо једну спону од туча у облику змије, која се уједа за реп.

Крај I. гроба бијаше релијефни камен бр. 1., код II. натписни камен бр. 2. а код задњег гроба надгробни камен. бр. 3.

---

[1]) Ср. „Wissenschaftl. Mittheil.", IV., стр. 276.

[2]) Један комад тог новца, што га посједује госп. ц. и кр. војни капелан Бабушек у Невесињу, послао нам је исти на опредјељење, а ми установисмо: Commodus, Кохен[1] (Cohen) 825.

1. Камен вапненац, по прилици 1·00 висок, 0·73 широк, 0·51 *m* дебео. Оздола је посве прав, а озгор се чини да је одломљен. Богат је скулпутарама, али су ове грубо издјелане. Сликовно је поље озгора заокружено. У њему су три лика en face *(слика 15.)* На постраничним

Слика 15.

плохама има у сличним пољима по један гологлав јахач подигнуте десне руке; положај једнога коња је у трку, другога у скоку.

2. Камен од вапненца без видљивих трагова, да је имао озгор какав заглавак. Висина 1·20, ширина 0·87, дебљина 0·55 *m*. Озгор храпав. Натписно је поље удубљено, а како *слика 16.* показује, обрубљено је укусним оквиром. Исто су тако помњиво издјелане и постране плохе а на свакој се налази слика Атиса. Висина је слова у главноме до краја иста, од 0·056 до 0·06 *m*; карактеристичне су савинуте хасте код слова E и F и дôња код L.

D(is) M(anibus) s(acrum). T. Aur(elio) Severo Celsiano, q(ui) v(ixit) an(nos) LXXX, Aur(elius) Plares fil(ius) p(atri) p(ientissimo) f(ecit).

У протусловју с оцем носи син епихорички придјевак; иначе су млађи нараштаји обичавали поприматн римска имена. То нам може служити доказом, да су се у Старом Плевљу држали старих осебина (ср. О. Хиршфелд, C. I. L. III п. 1479.; „Wissenschaftl. Mittheil.“ IV.,

Слика 16.

стр. 275.). О имену Plares ср. В. Томашек, „Bezzenbergers Beiträge“ 1885., стр. 96. Aurelii — ср. такођер бр. 2. — су у Плевљу тако често доказани, да се је већ прије (на озн. мј. стр. 275.) из тога закључило, да је добар дио становника тек уставом Антонина добио грађанско право.

3. Камен вапненац, озгор храпав, висок 1·09, широк 0·76. Натписно поље и постране плохе су омеђене оквиром, ал је овај једноставнији од онога под бр. 2. Испод 4. ретка је плоха посве глатка, ал је посве искључено, да су слова намјерно остругана. По томе је неко напустио првобитни наум, те је камен поставио само мушкарцу. Оно Е Т на натпису и она иза њега слиједећа два слова, која су ваљда припадала гентилном имену жене, била су првобитно исклесана, па

су онда опет испуњена вапном или чиме сличним, ал је та материја временом отпала. Облик слова нас упућује, да их није клесао исти онај мајстор, који је уписивао слова на камену бр. 2. Висина им је у првом ретку 0·08, у осталим 0·06 *m (слика 17.)*.

Слика 17.

D(is) M(anibus) s(acrum). Sex(tus) Aurelius Arg.... sibi et Ae[liae.....

Споменике дадосмо пренијети у Плевље, гдје су их са осталим споменицима, што су се већ од прије у стану мјесног војног заповједништва налазили [1]), смјестили око Александровог бунара (прозваног тако по нашој тамошњој пуковнији) у западном логору, и начинили од њих неку врст Exedre. При том послу пазило се на то, да се камење тако постави, да се омогући накнадно проучавање њихово.

Вриједно је напомене, да је Појатић своју кућу и шталу, што леже каквих 100 корака југоисточно од оних гробница, саградио од камења неке старе цесте. Врло је вјероватно, да је речена цеста водила мимо оног реда гробова.

[1]) В. „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., стр. 277.

Било је покушаја копања и у рушевинама градским, ал незнатних и без особита успјеха. Равних опека има посвуда у вароши, а на њима нађосмо 2—3 разноврсна двострука слова. На жалост непажњом слуге загубише се ти комади. На два од тих комада могло се је (колико се сјећамо) читати AS и N — R (свакако не MR).[1]).

Већ је др. К. Пач[2]) ожигосао, што се кваре споменици на Илијином брду, а то ништење све већма напредује. Множина каменова са натписима и релијефима разбијена је прошле године приликом преградње ист.-прав. цркве. Има у видљивом дијелу темеља те цркве прекрасних натписа, који су оклесани без икакове потребе, једино с будаласта неразумјевања.

Жалибоже не можемо да наставимо наше проучавање старим цестовним пругама, јер ћемо ушљед недалеког премјештаја посаде морати да оставимо сандак новопазарски."

Надовезујући на то ново извјешће, износимо овдје опажања, што их је сабрао госп. Хајнрих Милер (Müller, сада ц. и кр. генерални консул у Одеси) приликом својих честих путовања по подручју Лима у годинама 1880.—1882., те их уступио земаљском музеју. Далеко већи дио својих биљежака уступио је он још прије 18 година М. Хернесу (Hörnes), кад је овај путовао оним подручјем[3]); и А. Ј. Еванса је он најиздашније потпомагао[4]).

Госп. Милер пише ово:

„Код Пријепоља сам открио године 1880. остатке римске насеобине на чифлуку Смајил аге Часановића у Чадињу, на утоку Сељачнице у Лим." (Тим тачним наводом потврђује се мишљење, садржано у „Wissenschaftl. Mittheil.", IV., стр. 294., да су оне „честе громиле рушевина код Чадиње", што их Милер код Хернеса на озн. мј. стр. 196.[5]) спомиње, идентичне са оним антикним остатцима, што сам их ја опазио у Коловрату. Коловрат се зове најближи ступ кућа.)

„Како налазак миљоказа, C. I. L. III 10.163 по Евансу[6]) у Чичином пољу доказује, Пријепоље је било спојено цестом са Старим Плевљем; та цеста одговарала је данашњему путу међу обим мјестима. На југу те цесте нашао сам у осамљеном горском сеоцету,

---

[1]) А. Ј. Еванс биљежи „Antiquarian researches in Illyricum" (III. и IV.), стр. 41., сл. 17. и 18, два мухура на опекама, која је опазио на Илијином брду (= C. I. L. III 10183, 32 и 41): PAS и MR.

[2]) „Wissenschaftl. Mittheil.", IV., стр. 275., 284. и д.

[3]) Ср. „Archaeol.-epigr. Mittheil.", IV., стр. 195.

[4]) Ср. „Antiquarian researches in Illyricum", св. III. и IV., стр. 29. и д.

[5]) Ср. Еванс на озн. мј. стр. 43. и д.

[6]) На озн. мј. стр. 43.

званом Обарди[1]) (јужно од ц. и кр. војне постаје Јабуке) римских трагова; прије свега је један надгробни камен, што лежи једном чести уваљен у земљу код врела Забој, али му је натпис сасма разорен; затим има на малом сеоском гробљу међу гробовима новијег доба каменова, који потичу несумњиво од римских споменика и грађевина."

Ту су насеобину Милер-Хернес (на озн. мј. стр. 186.) споменули, али је тада изостављено име села; услијед тога није ми пошло за руком да нађем налазишта (сравни „Wissenschaftl. Mittheil., IV., стр. 294.).

„Од Обарда, за које мјесто наслучујем да је такођер било изравно спојено са Старим Плевљем[2]), водила је по свој прилици цеста преко југоисточног обронка Камене горе на горњи Лим. Ја сам је могао само мален комад прослиједити; моје су се биљешке о тој цести жалибоже изгубиле. Ако стари кнез — који се, колико се сјећам, зваше Вуле Деспот — још живи, може причати о „грчким" старинама, што се могу наћи на тој цести."

„Старо је Пријепоље по мом мишљењу била важна тачка на цестовном раскршћу, јер осим цесте у Плевље и њеног наставка (што га Еванс на озн. мј., стр. 46. спомиње) у Сјеницу, изгледа да је одавле водила такођер једна цеста уз Лим. Са те цесте дојавише ми много што-шта о „грчком" камењу, а донесоше ми отуда и римског новца. Један комад „Philippus Arabs" нађен је, чини ми се, код Грачанице. Дуж тога пута има до Берана више „Градина", „Црквиња" и „Црквишћа"; то су тачке, на којима се по искуству најприје нађе старина."

„Што се тиче наставка те цесте сјеверно од Пријепоља држим, да му смјер иде сјеверозападно преко Бабињег брда па кроз кланац Сутјеске у Катун и Рудо. Ја сам тим путем путовао у таковим приликама, које ми нити допуштаху нити омогућаваху, да тачно проматрам и да испитујем приче „о старом камењу и писменима". У Руду је за мога времена лежао надгробни камен на босанској обали Лима недалеко од скеле; на њему није било читљива натписа. У самом ријечном кориту причињавало ми се, као да сам опазио темеље неког моста."

То је мишљење оправдано; ту су остатци средишњег ступа, који доказују, да је постојао камени мост у Рудом[3]); али бар за

---

[1]) Код Еванса на озн. мј. погрјешно Обарде.

[2]) Ср. Еванс на озн. мј.

[3]) Ср. Хернес (Hörnes): „Sitzungsberichte der Wiener Akademie", 1881., стр. 871. и „Dinarische Wanderungen"[2], стр. 251.

сада немамо увјета, да их кронолошки углавимо. Непознато је такођер, којем добу припадају оне рушевинске громиле од смеђег жељезовца с обје стране Лима[1]). Да се је у том предјелу народ бавио рударством и испирањем злата, на то нас упућују имена самога мјеста Рудо, па онда предијум јужно од реченог мјеста зван Рудине, па село сјеверно од Руда а у његовој непосредној близини, звано Златари, те најзад Златни поток код Међурјечја, који утиче у један приток Лима, у Устибарску ријеку. Да је настављање тога мјеста врло старог датума, доказује множина нађених посудних крњетака те један читав земљани пехар без ручица, прављен руком, нађен приликом копања темеља за школску зграду у дубљини од 3 *m*. За сада је римско доба заступано једино оним горе споменутим надгробним каменом; то је коцка од вапненца, чије су стране дуге 0·70 *m*, а на једној је у профилованом оквиру мушки лик. Нађен је на десној обали Лима у близини хана, што лежи код скеле ниже оружничке војарне; камен је данас издубљен, па га у реченом хану употребљавају за тучење каве. Стање му је таково, да се не може препоручити његов пренос у земаљски музеј. Што позитивна могу рећи једино о оној римској цести, што је водила од Старог Плевља јужно прама Тари[2]). Прва је постаја на том путу маркирана Подрогатцем. Ту сам нашао гробни камен са ликом Атиса, што га описује Хернес на озн. мј., стр. 195.[3]). Биће да је то било овеће мјесто, јер се надалеко унаоколо приликом орања често пута набаса на оклесано камење, комаће малтара, комаће опека, издјелане коцке и плоче од вапненца. Ја сам ту видио фрагменат ступа. Кажу да сва оближња равница Ључа показује трагове старог настављања. Даље је водила цеста к Нефертари у Тариној ували; ту се је, каконо је установљено у „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., стр. 292. и д., налазило мјесто, које је дапаче располагало једним светиштем Mithrasa[4]).“

„О пруги, што је водила из Старог Плевља прама западу, дакле у Херцеговину и к мору, нашао сам само мало трагова, макар да сам односно подручје Чехотине више пута пропутовао. Исходиште цесте можда нам је означено спомеником, што се налази непосредно

---

[1]) Хернес на озн. мј.

[2]) Миљоказа није до данас нађено у Старом Пљевљу. Царски натпис C. I. L. III 8307, о ком Еванс на озн. мј. стр. 36. држи, да је миљоказ, јесте дедикација муниципијума; ср. „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., стр. 285., бр. 27. С тим каменом биће да је идентична и „columna“ C. I. L. III 6432.

[3]) Ср. Еванс на озн. мј. стр. 41.

[4]) Ср. Ф. Кимон (Cumont): „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra“, стр. 470., бр. 313.*b* и стр. 503., бр. 334, сл. 446.

крај узлаза изнад муниципија, C. I. L. III 8322[1]): ..... *Cambrianus l(ibens) p(osuit).*

„Надаље сам нашао у мјесту Видрама надгробни камен C. I. L. III 8331[2]) гдје су се (по Хернесу на озн. мј., стр. 193.) очували остатци римске грађевине. Западно од Видре нијесам на путу, што се данас употребљава, нашао римских споменика. Осим тог пута има такођер и једна брдска цеста, која се пошље стрма узлаза доста равно наставља, па се код Подрогатца раздваја и десним краком води на херцеговачку границу код Витине-Цестина. Ја сам прешао само комад тога пута, поплочена старом, зараслом калдрмом, те сам, колико се сјећам, спазио међу Мељаком и Врбом два добро отесана камена са римским корнижом.“

„Напокон сам рад да упозорим на споменике Потпећке (јужно од Плевља), који припадају разним периодама. Осим римског надгробног камена у C. I. L. III 8138, по Евансу на озн. мј., стр. 42., *слика 19.* објелодањеног камена, видио сам године 1882. у рушевини џамије камен са простим окрајним орнаментом, а осим тога урешеним некаквим нејасним халатом и кукастим крстом. Код скупа кућа, што се зове Бошчиновићи, стоји осовна стијена, мислим да је називају Пећин хрид; на њу се је тешко испети, а на половици њене висине има шпиља. Улаз је у сподоби рова, ал је већим дијелом затрпан. На заглађеној стијени улаза види се врло примитивно црном бојом начињена или ижежена слика човјека, како на свакој страни држи по једну животињу.“

Жрновница — Epetium.

Ма да има већ великих збирки опекних печата у Сплету, Сарајеву, Загребу и т. д., ипак се још увијек нађу марке, које се

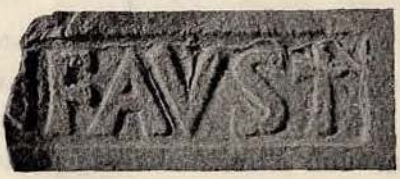

Слика 18.

не могу доказати за нашу покрајину. Сада опет дознасмо за једну из Жрновнице, старог Epetiuma. Ту је добио од неког жупљанина

[1]) Ср. Хернес: „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, IV., стр. 193., бр. 8.; „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., стр. 291.

[2]) Ср. „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., стр. 291.

прије 10 година садашњи жупник у Каприји код Шибеника, госп. Петар Каер из дотичне околице фрагменат опеке, што га предочује *слика 18.* Речени је господин био тако љубезан те ми је у августу 1899. послао отисак. Уломак потиче од жлијебне опеке, боје је црвене, а дебео је 0·025 *m.* Штит је четвероугласт и мјери у висину 0·027 *m.* Слова су испупчена и широка, а висока су 0·022 *m*

Печат ваља надопуниги по фирми, што нам је позната из Пуља, Адрије и Comaechia: C. I. L. V 8110, 84: CN FAVSŤ. Потпуно је име посједника циглане по C. I. L. V 8110, 71 гласило: CN · CORNĔL · FVSŤ *Cn. Cornelius Faustus.* Његове опеке са том дугом сигнатуром нађене су осим у Адрији још на два мјеста Далмације:

1. У Старигграду на Хвару: C. I. L. III 3214, 3 = 10.183, 1. Тај су печат M. Сабљар и C. Љубић нетачно читали, а да га је

Слика 19.

O. Хиршфелд с правом довео у одношај са фабриком, показује *слика 19.* Опеку је госп. Д. J. Брунпмит послао на поближе испитивање у Сарајево; то је такођер жлијебна опека, свјетло је црвена и помњиво израђена. Дебљина јој је на једном крају 0·031, а на другом, без да је ишта окрњено, 0·025 *m.* Висина је штиту 0·032 а словима 0·022 *m.*

2. У Тињу код Бенковца. У уломку CNICoR, што га је госп. Алачевић објелоданио у „Bull. Dalm.“, XIV., стр. 62., бр. 8., очито је, да је сматрао интерпункцију хастом. Биће да се на ту творницу односи и печат, што је нађен „in Agro Adriano“, дакле тамо, гдје је по досадањим исказима Faustus највише опеке продавао, тај је печат: C. I. L. V 8110, 83: FAVSTA. То је уломак, који је при концу постао нечитљив.

За сада се не да установити мјесто циглане, али судећи по досадањим опажањима о увозу опека, лежало је свакако на италском источном приморју.

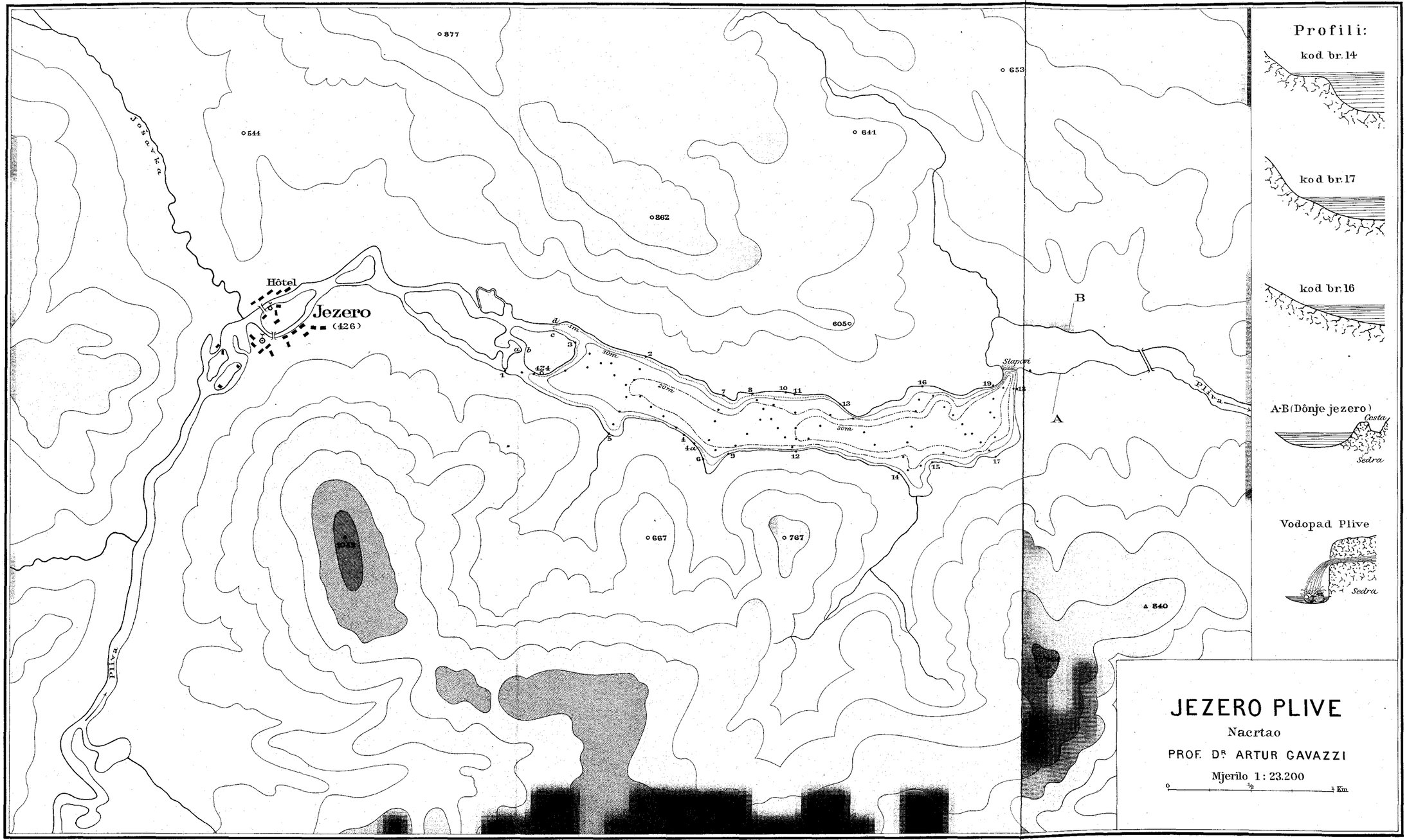
Profili:
kod br. 14
kod br. 17
kod br. 16
A-B (Dônje jezero)
Cesta
Sedra
Vodopad Plive
Sedra
Hôtel
Jezero
(426)
Jošavka
Pliva
Pliva
Stapovi
A
B
877
544
862
641
653
605
667
767
840
424
JEZERO PLIVE
Nacrtao
PROF. DR ARTUR GAVAZZI
Mjerilo 1: 23.200
0
½
1 Km

Veliki vezir Ahmed Ćuprilić.

List turske povijesti.

Napisao

Vjekoslav Jelavić.

Veliki vezir Muhamed Ćuprilić umre godine 1661. Njegova vanredna energija, koja ne uzmicaše niti pred najstrašnijim sredstvima, kad no se je radilo o kojem važnom političkom činu, približila ga je mnogo najvećemu francuskomu državniku, kardinalu Richelieu. Na smrtnoj postelji veliki vezir označi vlastitoga sina Ahmeda svojim našljednikom. Ahmed Ćuprilić postade u 26. godini velikim vezirom. Osmansko carstvo bijaše tada u lošim prilikama. Slaba vlada nevrijednih sultana i utjecaj haremskih spletaka na pravac javne uprave, bijahu uzrokom njegova opadanja. Željezna ruka Ahmedova oca, koji se je u doba od 70 godina primio najveće državne časti, mogla je da uzdrži ravnovjesje u općem metežu. Ovaj veliki državnik, koji ne znadijaše ni čitati ni pisati, bijaše nalik na stare rimske diktatore, koji na poziv domovine u opasnosti ostavljaju plug i motiku, da prikažu preostatak životne snage boljitku svoje otadžbine. U ostalom njegovo ponašanje bijaše skroz diktatorsko. Već pri nastupu vezirske časti stavi on kao prvi uvjet svoje privole, da njegova vlada bude bez ičijega nadzora. Valide-sultan[1]) pristade na ovaj uvjet, i Muhamed Ćuprilić vodio je kao neograničeni gospodar državne poslove punih pet godina. Vladanje njegovo odavalo je izrazit pečat njegova jakoga temperamenta. Za silovite bolesti trebaju i siloviti lijekovi. Sve se je moralo prignuti pred njegovim gordim pokretom. Nemilosrdnom je rukom udarao bezobzirce svakoga, te mu se je kušao oprijeti. Broj njegovih žrtava bijaše, po uvjeravanju savremenih osmanskih ljetopisaca, od preko 30 hiljada. Aksiom njegove politike regbi da bijaše: frangar nec flectar. On nastojaše da istrijebi korov, što se bijaše razbujao

[1]) Znači careva majka.

pod razvratnom vladom Ibrahima I. i sultana-lovca Muhameda IV. Nego njegova nasilnost u vanjskim prilikama Turske bijaše uzrokom, da je carstvo moralo voditi neprekidne ratove. Najžešći je rat buktio megju osmanskim carstvom i mletačkom republikom. Prejasna se republika bješe upela iz petnih žila, da sačuva svoje stečevine u egejskome i sredozemnome moru i da po mogućnosti prisvoji još druge. Ona je nastojala, da sklopi sa kontinentalnim silama jak savez protiv osmanlijske premoći. Rat na kopnu bio bi najbolja diverzija za njezin rat na moru. Intervencija Turske u ugarske poslove i vlaški rat bijahu voda na mletački mlin. Dobro joj bijaše došlo i trvenje, što je u to vrijeme nastalo megju francuskim poslanikom La Haye i velikim vezirom, koji gotovo da ne dovede do otvorena rata megju obim državama. Francuska pomagaše Mletke, šaljući im potajno vojske i džebane. Ta je dvoličnost Francuske silno ljutila Muhameda Ćuprilića, koji je dobro znao, da je savez sa Turskom za Francusku logičan rezultat njezine vanjske politike. Taj savez bijaše Francuskoj neophodno nuždan u njezinoj dugotrajnoj razmirici s njemačkim carem.

Muhamed Ćuprilić[1]) ostavi svomu našljedniku u baštinu mletački rat, koji bješe u najboljem mahu, i zametak rata s Austrijom, koji planu malo vremena nakon njegove smrti.

I.

Nema sumnje da su Mletci jedva snosili sve tegobe rata s Turskom, koji im gutaše neizmjerno mnogo ljudskih i novčanih žrtava. Oni bijahu voljni da sklope mir i u to ime zapodjenuše već tajne pregovore s velikim vezirom u Edreni posredovanjem tajnoga agenta Ballarino. Veliki vezir predvigjaše već mogućnost rata s njemačkim carem, te kako htjede sjediniti svu vojnu snagu protiv njega, pokaza se sklonim, da pregovara s Mlečanima. Nego pomorska bitka, koja se razvi megju mletačkim i turskim brodovljem, nedaleko ostrva Hiosa, učini te se razbiše pregovori mira.

Svršetkom godine 1662. dogje do rata megju Austrijom i Turskom. Uzrok ratu bješe nesporazumak megju ovim dvjema državama u pitanju Sedmogradske. Turska se ne htjede odreći prava, da imenuje knezove u Sedmogradskoj. Poput velikih vezira Ibrahim paše i Mehmeda Sokolovića, Ćuprilić se stavi na čelo velike vojske, te krene s njome 15. marta 1663. na Ugarsku. Nakon kratkoga vremena pogje mu za rukom da prodre

[1]) Poznat u narodnoj pjesmi pod imenom Stari Ćuprilić.

do u srce Ugarske. 17. augusta 1663. uze podsijedati grad Neuhäusel, koji se je smatrao nepredobivim braništem carstva. Nakon šest nedjelja ova tvrgjava pade u turske ruke i s njome još i nekolike druge, koje su čuvale sjevero-zapadnu granicu Ugarske.

Silna opasnost zaprijeti Njemačkoj i čitavoj zapadnoj Evropi od turske navale. Tatarska konjica prodiraše već u Šlesku i Moravsku, harajući na daleko i široko. Car Leopold osjećaše se osamljenim pred strašnim neprijateljem. Na papinskoj stolici sjedio je u to vrijeme Aleksandar VII., veliki prijatelj Habsburške kuće. Njegova misao bijaše da stvori moćan savez kršćanskih vladara protiv navalničke osmanlijske bujice. Francuski kralj Ljudevit XIV. ponudi pomoć od 30.000 vojnika. Činilo se nevjerovatno, da se je Ljudevit XIV., čija dotadanja politika bijaše naperena neprestano protiv Habsburške dinastije, odlučio braniti je protiv Turske, koja se je do sada uvijek smatrala prirodnim saveznikom francuskog kraljevstva, i to baš u času, kad je slavodobitna osmanlijska vojska mogla jednim udarcem uništiti njegova zakletoga dušmanina i suparnika.

Možda se je Ljudevit XIV. htio osvetiti Turskoj zbog uvrede, koju je otac velikoga vezira nanio njegovu poslaniku La Haye, ili se je „kralj Sunce“ — ponukan osjećajem slavičnosti — htio staviti na čelo savezne kršćanske vojske, da se poigra uloge nadmoćnoga pokrovitelja ugroženih Habsburgovaca. Leopold je dobro vidio u prevelikom veledušju francuskoga kralja poniženje po svoju krunu. Bojeći se ujedno, da tolika francuska vojska ne bude opasna njegovoj državi, obrati se papi, te ga zamoli, da uznastoji odvratiti francuskoga kralja od saveza. Papa mu ispuni želju. Megjutim je turska vojska sveudilj napredovala te papa i car bijahu prisiljeni, da zamole ponovno pomoć u Francuske. Tek ovoga se puta francuski kralj ne pokaza odmah gotov, da priskoči u pomoć njemačkome caru. Nakon mučnoga pregovaranja, Ljudevit XIV. pristade na to, da pošalje 6 hiljada Francuza i 24 hiljade vojnika poranjskoga saveza pod vodstvom grofa Coligny. Sav mladi plemićski naraštaj pridruži se ovoj vojsci, ustrojivši odabranu legiju pod zapovjedništvom vojvode Feuillade.

Vrhovno vodstvo sveukupne kršćanske vojske bi povjereno najvećemu „condottiere“ toga vremena, grofu Mottecucculi. Uz njega bijahu najbolji borci kršćanski, od kojih vrijedi spomenuti Petra Zrinjskoga, koji 17. oktobra 1663. bijaše ametom potukao temišvarkoga valiju Dženkdži pašu[1]), kad se je ovaj bio podigao, da sa 10 hiljada ljudi osvoji glasovitu tvrgjavu Novi Zrinj na rijeci Muri[2]).

[1]) Hammer: „Histoire de l'Empire Ottoman“, sv. XI.

[2]) Džengi-zade = Čengić Ali paša.

Montecucculi poreda svoju vojsku uz lijevu obalu Raaba. Zapovijed nad desnim krilom povjeri Karlu Lotrinškomu, svomu vrsnomu učeniku u ratnoj vještini; na lijevome krilu bijahu Francuzi pod grofom Coligny. Turska je vojska bila utaborena na drugoj obali rijeke Raaba, nedaleko opatije sv. Gotharda. Prednje turske čete htjedoše prijeći rijeku i pri tome zametnuše ljuti okršaj s kršćanima, u kome Turci bjehu poraženi. Na to Ahmed Ćuprilić stavi svoju vojsku u bojni red, gotov da zapodjene odlučnu bitku. Turskoj vojsci izdala se zapovijed za navalu i ona pregazi vodu pak prodre svom žestinom u središte kršćanskih četa, koje i probi nakon silnoga otpora. Vojnici se dadoše u bijeg, Montecucculi udaraše mačem po bjeguncima. Sada se umiješa francuski vojvoda i, nakon velikoga krvoprolića, uspostavi ravnovjesje bitke i odluči konačnu pobjedu.

Deset dana iza boja kod sv. Gotharda (10. augusta 1664.) Ahmed Ćuprilić i austrijski punomoćnici potpisaše Vašvarski ugovor mira. Taj je ugovor sastojao od 10 članaka, te je bio u glavnome obnovljeni Žitvadoroški mir. Po tome ugovoru osmanlijske i austrijske čete moradoše isprazniti Sedmogradsku. Apafi bude priznat knezom Sedmogradske uz uvjet, da plaća Turskoj godišnji danak. Od sedam županija, koje se nalaze megju Tisom i Sedmogradskom, tri postadoše svojina njemačkoga cara, a četiri pripadoše Turskoj. Novigrad i Neuhäusel ostadoše u rukama Turske. Megjutim je cesar imao pravo, da podigne nekoliko tvrgjava u području rijeke Waga i time zaštiti granicu Moravske. Turska se je odrekla svakoga prava na kraj, koji se prostiraše megju Njitrom i Moravom. Austrija se je naprotiv obvezala, da ne će podići Novi Zrinj, koji Turci bjehu razorili, pošto je ova tvrgjava prijetila Kaniži. Usprkos sjajnoj pobjedi, koju kršćansko oružje održa u bitci kod sv. Gotharda, uvjeti Vašvarskoga mira bijahu povoljniji Turskoj nego li Austriji. On je oduzeo Austriji ne samo Novi Zrinj, što i bijaše glavni predmet turskih ratnih operacija, nego još i znamenitu tvrgjavu Ujvar, koja bijaše ključ Ugarske. Ratifikacija Vašvarskoga ugovora sprovela se u najvećoj tajnosti.

II.

Dok je Austrija ugovarala o miru s Visokom Portom, francusko je brodovlje krstarilo po sredozemnome moru, tražeći da se sukobi s turskim lagjama. Mržnja na Francuza rasla je naočice megju Turcima. Ekspedicija francuskoga brodovlja protiv varoši Gigeri, da osnuje jednu vojničku stanicu na alžirskoj obali, uzburka krv u Osmanlija. Bilo se bojati, da se Turci listom ne dignu i ne pokolju sve Francuze, koji obitavahu u njihovoj zemlji.

Ministar Colbert, koji je u vanjskoj politici baštinio glavna načela svoga predšasnika kardinala Mazarina, nastojaše da nagje modus vivendi megju Turskom i Francuskom. U znak pomirljivosti ministar pošlje u Carigrad La Haye. Nego izbor toga poslanika ne bijaše ni iz daleka dobar. La Haye bio je sin poslanika La Haye, koga je Muhamed Ćuprilić teško uvrijedio. Sjećajući se uvreda, nanesenih njegovu ocu, mladi La Haye ne mogaše biti odviše susretljiv prama Muhamedovu sinu, Ahmedu Ćuprilić-u. Megju ova dva čovjeka doskora dogje do sukoba. Ponašanje velikoga vezira naprama francuskom poslaniku bijaše vrlo drzovito. La Haye mu vrati milo za drago. Nakon sablažnjiva prizora megju velikim vezirom i La Haye-om, potonji baci ugovor kapitulacija[1]) pred noge Ćuprilić-u i navijesti, da je naumio s mjesta ostaviti Carigrad. Veliki vezir odredi na to, da ga uhapse.

Posredovanje samoga sultana sklonu velikoga vezira, da pusti na slobodu poslanika i da mu oda dužne počasti. Usprkos prijaznim riječima, kojim Ćuprilić obasu La Haye, njegova se mržnja bješe samo prividno utajila. On ne htjede nipošto da obnovi kapitulacije s Francuskom i da dozvoli Francuskoj slobodu trgovanja s Indijom putem Misira i Crvenoga mora. Da izrazi što veći prezir francuskom dvoru, veliki vezir podijeli Genovezima, koji bjehu u neprijateljstvu s Francuskom, posebne kapitulacije. Ovaj postupak velikog vezira, koji bješe silno ražljutio francusku vladu, nije bio neopravdan. Naprotiv on bješe zgodna opomena Francuskoj i znak, da Turska pozna sve tajne njezine politike. Ahmed Ćuprilić označi vrlo umjesno protuslovlje francuske vanjske politike, rekavši jednoć francuskome poslaniku La Haye-u: „Vi nam se uvijek prikazujete ko najbolji prijatelji, a mi vas neprestano nalazimo megju našim neprijateljima.“

Uzrok ovomu nesuglasju u odnošajima megju Turskom i Francuskom nalazio se je u kraljevim vjerskim osjećajima, u poticanju rimskoga dvora, u krstaškim predajama.[2]). Osim toga je Ljudevit XIV. možda mislio, da sudjelovanje nekoliko hiljada francuskih plemića u raznim kršćanskim savezima nije dovoljno, da se francuski dvor okrivi zbog izdaje naprama Osmanlijama.

Ćuprilić započe podsijedati Kandiju, 28. maja 1667. Veliki vezir bijaše sabrao veliku silu pod zidinama grada, koji se bijaše zakleo osvojiti, da uzveliča slavu muhamedanskoga oružja. On je bio takogjer

[1]) Pod riječi „kapitulacija“ (turski 'ant nameh) razumijeva se niz ugovora, koje je Turska sklopila s Francuskom, u kojima su Francuzima zajamčena razna prava i povlastice na osmanlijskom tlu (carinske povlastice, lična sloboda, sloboda trgovanja i t. d.). Ove bjehu u početku jednostrani aktovi (povlastice), ali vremenom dobiše snagu ugovora.

[2]) Lamartine: „Histoire de la Turquie“, sv. 6.

obećao darovati Kandijsko kraljevstvo krasnoj sultaniji Rebia-gülmiš (proljetna ruža), koja je veoma utjecala na Muhameda VI. Turska vojska obaraše strašnu vatru protiv grada, u kom se posada pod zapovjedništvom junačkoga Morosinija i markiza Montbrun branila vanrednom upornošću.

Francusko je plemstvo tada silno hlepilo za ratnim pustolovinama. Ime, koje je bilo steklo na bojištu kod sv. Gotharda, poticaše ga, da neprestano traži priliku, da se ogleda s Osmanlijama. Godine 1668. malteške galije iskrcaše na Kandiju 1200 plemića, koji pripadahu najuglednijim francuskim kućama. I ovaj put vodio ih je vojvoda Feuillade. Netom uljegoše u grad, odlučiše bez obzira na opomene mudroga Morosinija, da učine juriš megju Turke. U društvu jedinih malteških vitezova, izagje francuska četa iz grada s bičem u ruci. Pred njima koračaše šest kalugjera, noseći propelo. Ta ih je drskost skupo stajala. U prvi mah Turci biše potisnuti i izgubiše znatan broj vojnika. Nego, oporavivši se brzo, opkoliše malenu vojsku te ju prisiliše da uzmakne. Oko stotinu ubijenih vitezova pokri bojno mezevo. Taj neuspjeh ozlovolji Francuze i oni se opet ukrcaše na brodovlje put domovine. Ova pripomoć megjutim nagna Turke na osvetu protiv Francuza. Oni izvedoše represiju nad francuskim trgovcima u Istoku, te ih znatno oštetiše. To se nemilo dirnu srca osjetljivoga Ljudevita XIV. Razdraženi kralj pošlje pred Carigrad 4 ratne lagje pod zapovjedništvom Almeirasa, da dovede natrag u Francusku poslanika La Haye-a i sve ostale Francuze, voljne, da slijede poslanika.

Istodobno kralj spremi šest hiljada vojnika u obranu Kandije. Megju tim vojnicima nalazilo se 200 plemića dobrovoljaca i mnogo mušketira kraljeve garde. Ovom ekspedicijom zapovjedaše vojvoda Navailles.

Doskora nastade nesporazumak megju francuskim zapovjednikom i Mlečanom Morosinijem. Navailles se ne mogaše sprijateljiti s metodičkim vojevanjem iskusnoga Morosinija, koji je uvijek nastojao ostati u obranbenom stanju. Vojvoda Navailles pogje po tragu vratolomnoga Feuillade-a i izleti sa svojim četama iz grada, ali ga vezirova vojska suzbije i francuski vojnici ostaviše mnogo vitezova na bojnom polju. Tu pogibe i vojvoda Beaufort, poznati junak iz „Fronde“, velikoga gragjanskoga rata, koji je bjesnio u Francuskoj za maloljetnosti Ljudevita XIV.

21. augusta Navailles, silno nezadovoljan, ostavi Kandiju sa ostatkom svojih četa. Taj odlazak Francuza smanji broj branitelja grada na 4 hiljade.

Mleci su se nalazili u velikoj stisci. Dok su Turci bili zabavljeni u Ugarskoj, gdje su izgubili i jednu veliku bitku, republika se nadala, da će im se moći oteti i da će sačuvati gospodstvo nad ostrvom. Šta više, kad joj je veliki vezir nakon poraza kod sv. Gotharda predložio kano

uvjet mira podjelu Kandije, mletački senat odbije ponudu, nadajući se, da će car nastaviti rat s Turskom. Koliko li razočaranje ne spopade Mletke, kad saznadoše za uglavljeni vašvarski mir! Još ih veći nemir obuze, kad im dogje do ušiju, da se u Biogradu kupi silna osmanlijska vojska, koja je imala navaliti u njihove pokrajine Dalmaciju i Albaniju. Videći, kolika joj opasnost prijeti, prejasna republika tražila je sredstvo, da časno sklopi mir s Turskom. U novembru 1668. sastade se mletački poslanik Luigi Molini u Larisi sa Kara Mustafom, kajmakampašom, te mu ponudi mir uz ove uvjete: Mleci će platiti ratnu odštetu od 100 hiljada dukata, te se uz to obvezuju, da će davati godišnji danak od 24 hiljade talira. Mimo toga Mleci odstupaju Turskoj tvrgju Klis i još neka mjesta u Dalmaciji. Za sve to republika ne traži nego staru Kandiju, prepuštajući Turcima novu. Kara Mustafa ne htjede pristati na ovu ponudu, rekavši, da je Turska odlučila oružjem osvojiti čitavu Kandiju. Mlecima se opet povrati nadanje u bolju sreću, kadno se je kralj Ljudevit XIV. zavadio s Turcima. Zbilja ovaj kralj, kako već prije vidjesmo, pošto je osigurao svoju ženidbu s infantom španskom, pošlje im i vojnu pomoć. Francuskoj se vojsci pridružiše takogjer dvije pukovnije, koje je spremio Savojski vojvoda, nakon što je svršio raspru, koju je vodio s Mlecima zbog Ciparskoga kraljevstva.

Megjutim sve nade iščeznuše nakon polaska vojvode Navailles-a. Morosini i njegova izrešetana posada nagjoše se ponovno osamljeni pred ogromnom vojskom velikoga vezira. Mletački vojskovogja uvidi, da je uzaludno svako daljne opiranje. Ne ostajaše mu drugo, već predaja ili očita pogibao. Da spase život preostatku svoje valjane vojske, koja je bila svjesna, da je dovoljno ispunila svoju otadžbeničku dužnost, Morosini odluči da se predade. 26. septembra 1669. potpisa ugovor mira, u kome odstupi Turcima u ime mletačke republike ostrvo Kretu, zadržavši samo pravo vlasništva nad tri pristaništa; Corabusa, Suda i Spinalonga.

Tako se završi ovaj rat, koji je stajao obje strane preskupih žrtava. Spomen „krvavoga rata od Kandije“ ostala je neizbrisiva u tradiciji muhamedanskoga življa. „Povjest ne spominje ni jedne tvrgje, čije bi osvojenje stajalo toliko novca, napora i vremena, kaošto Kandija. Da ju predobije, trebalo je Osmanliji 25 godina strašnoga vojevanja. Za to je vrijeme Kandija izdržala tri opsade, od kojih je pošljednja trajala pune tri godine. Osmanlije bjehu učinile 56 juriša i izveli 45 podzemnih navala. Posada bijaše zapalila 1172 laguma, a Turci triput toliko. Mlečani izgubiše 50 hiljada vojnika, Osmanlije preko 100 hiljada“ [1]).

---

[1]) Hammer: „Histoire de l'Empire Ottoman“, sv. XI.

Kad se saznalo u Mlecima, da je sklopljen mir s Turcima, svako se silno začudi, pošto to bijaše prviput, da je jedan general raspolagao jednim komadom mletačkoga zemljišta bez privole senata. Najviše tijelo ove sumnjičave i ljubomorne republike bijaše u prvi mah voljno, da strogo kazni preuzetnoga generala; ali kad je bolje ispitalo žalosne prilike, u kojima se nalazila republika, prizna, da je Morosini potpuno udovoljio dostojanstvu otadžbine. Smatrajući ipak, da mu politički obziri nalažu da se pokaže nezadovoljnim, senat naloži Morosiniju, da se zaustavi u Zadru, te da tu čeka na daljne njegove zapovijedi. Ova nemilost ne imagjaše ipak nikakovih drugih pošljedica, i ugovor mira bi ratificiran.

„U borbi protiv Osmanlijama", veli Zeller[1]), „Mleci bi bili ostvarili najveće osnove, da su mogli računati na izdašnu pomoć kršćanstva; ali ih ovo slabo pomagaše i to gotovo uvijek potajno. To se može reći i za samoga papu i Austriju. Tako ovi mogoše jedino spasti čast." Našljednik Aleksandra VII., papa Klement IX., pokušao je doduše, da ovomu tursko-mletačkomu ratu dade općenit kršćanski značaj, te je zato i poticao kršćanske vladare, da priteku Mlecima u pomoć. Nu taj uspjeh bješe neznatan. Papa Klement umre na tri dana nakon vijesti o padu Kandije.

Gubitak ostrva, koje je stajalo $4^1/_2$ stoljeća pod zaštitom krilatoga lava, zavio je republiku u veliku žalost. Pošljedice ovoga rata bijahu ipak od velike važnosti, jer su dale drugi pravac mletačkoj politici. Poput države, koja, i ako se silno iscrpila dugim ratovanjem, ipak osjeća još dosta životne snage, Mleci odlučiše sabrati preostale sile te ih upotrebiti da nadoknade pretrpljene gubitke. Obuzeti od toga časa miroljubivim osjećajima i uvjereni, da imadu tražiti jedino u trgovini vrelo narodnjega blagostanja, oni raspustiše veliki dio plaćeničke vojske. Nego ovaj pohvalni čin ne mogaše uroditi velikom koristću u doba, gdje se je politički sustav evropskih država osnivao isključivo na slavičnosti i na principu osvajanja. Savez Španije i Austrije uznemirivao je mletačku republiku, kojoj je neposredno susjedstvo ovih dvaju država plašilo zbog Terra-ferma[2]). U ratu Španije ili Austrije s Francuskom povreda neutralnosti mletačkoga zemljišta bijaše vrlo prirodna stvar do savezne vojske, i Mleci mogu da zahvale svoj spas jedino Francuskoj, koja je smatrala, da je uzdržanje ove republike jedino sredstvo, kojim bi se zapriječilo potpuno gospodstvo Austrije nad Italijom[3]).

---

[1]) Zeller: „Histoire d'Italie".

[2]) Terra ferma su mletački posjedi na talijanskom poluostrvu kano opreka lagunama.

[3]) Labaume: „Histoire de la République de Venise".

III.

Megjutim francuski poslanik La Haye usprkos napetosti, koja vladaše megju njim i velikim vezirom, ne bijaše ipak ostavio Carigrada. On uvjeravaše pače svoju vladu, da mu iskazuje sve počasti, koje zahtijeva njegov visoki položaj. Da potkrijepi stvarno to svoje uvjeravanje, on otpremi doskora svome vladaru jednoga muteferika sa sultanovim pismom. To je pismo megjutim sadržavalo samo puste i lažne riječi. To razdraži kralja, i on zatraži zadovoljštinu. Na francuskom dvoru bijaše jaka stranka, koja natjeravaše kralja, da navijesti Turskoj rat. Ljudevit XIV., koji bijaše tada u naponu moći, rado slušaše savjete ove stranke. Ali mudri Colbert odvračaše kralja od toga. La Haye bi pozvan natrag i poslaničko mjesto u Carigradu ostade prazno do osvojenja Kandije. Sada se Osmanlije pokazaše umjereniji prama Francuzima i Ljudevit XIV. posla u tursku prijestonicu markiza Nointela, savjetnika pariskoga parlamenta. Ovaj krene 22. augusta 1670. sa četiri ratne lagje i dogje pred Carigrad 22. oktobra. Kapudan paša uskrati otpozdrav kraljevim lagjama. Ta povreda pomorskoga ceremonijala skloni francuskoga morovogju Apremonta, da unigje u Bosfor sa lagjama, svrstanim u bojni red i da progje bez pozdrava mimo carski seraj. Sukob megju francuskim i osmanlijskim lagjama bješe gotovo neizbježiv. U to zatraži Valide-sultan u francuskoga admirala, da ju pozdravi, kad se bude prevozila u maloazijski Skadar. Francuska učtivost pobijedi narodno samoljublje. U jedan mah sve francuske lagje bjehu okićene zastavama i grmljavina topova bučno pozdravi sultaniju.

Doskora ode poslanik u Edrene, gdje su se nalazili sultan i veliki vezir. Instrukcije markiza Nointela glasile su: obnova kapitulacija uz ove preinake: 1. carinski namet na francusku robu ima se obaliti od 5% na 3%; 2. francuski će kralj biti jedini zaštitnik katolika u Istoku; 3. francuska roba, dolazeći iz Indije, imaće slobodan prolaz preko Misira i Crvenoga mora. Dolazak poslanika u pratnji ratnih lagja, njegovo gordo ponašanje prema velikim dostojanstvenicima carstvu i oholi zahtjevi francuskoga dvora vanredno su nalik na poslanstvo kneza Menčikova u Carigrad, koje bijaše predigra Krimskoga rata. I ovoga puta položaj bijaše vrlo ozbiljan. Markiz Nointel sastade se prviput s velikim vezirom istom 31. januara 1671. Ćuprilić odbije prezirno francuske zahtjeve, rekavši, da sultan smatra ugovore, koje sklapa s kršćanima, jedino znakom carske milosti. Kad je poslanik stao govoriti o oružju Ljudevita XIV., veliki vezir, koji bijaše vrlo duhovit, odvrati sarkastično: „Vaš je padišah padišah velikoga naroda, ali je njegov mač jošte nov!“

Ćuprilić je time smjerao na mladost francuskoga kralja, koji imagjaše tada istom 32 godine.

Ljudevit XIV. osjećao se je uvrijegjenim od velikoga vezira, te je već mislio na osvetu. Ipak kralj ne htjede poduzeti ništa na laku ruku. On sazva u Marselju skupštinu istočnih trgovaca, koji bijahu dobro upućeni u turske stvari. Na kraljev upit, može li se Francuska proći barem za nekoliko godina istočne trgovine, i može li nanijeti Turskoj toliku štetu, da prisili sultana na popuštanje, skupština odvrati da može. Po mnijenju skupštine bijaše dovoljno, da kralj pošalje 10 lagja u egejsko more ili u Dardanele, pak da se u kratko vrijeme pojavi glad u Carigradu.

Već otpoče oružavanje u Toulonu. Brodovlje, sastavljeno od 50 lagja, imalo je prinijeti 30.000 vojnika u Istok. Rat, koji je Francuska vodila u Holandiji, odvrati od Turske buru, koja joj zaprijeti. Mjesto rata Turska i Francuska započeše pregovaranjima. Megjutim turski dragoman Panajotti, čovjek velikih sposobnosti i od silna dojma na Ahmeda Ćuprilića, bijaše razlogom, te su se pregovori zategli do 1673. Mnogi historičari vele, da je ovaj Grk navlaš zapletavao i oteščavao pregovore, jer da je bio podmićen od Austrije i Engleske. Ne pobijajući ni u čem ove tvrdnje, ja bih se usudio navesti još jedan razlog, koji mi se čini, da je na njega najvećma djelovao. Panajotti bješe rodom Grk, i on nastojaše, da osigura svojim zemljacima što bolji položaj u turskome carstvu. Grci su dobili njegovom pomoću mnogo povlastica u Palestini — na uštrb katoličkoga svećenstva. Oni bjehu oteli veliki dio mjesta, koja su nosila tragove života i djelovanja Hristova. Panajotti je znao, da francuski kralj hoće da preotme Grcima sveta mjesta, za to je i nastojao da zapriječi sklapanje ugovora, koji je imao okrnjiti znatno prava naroda, komu je pripadao još uvijek svojim simpatijama.

Pobjeda francuskoga oružja u Holandiji promjeni od jednom stanje stvari u prilog Francuzima. Divan obnovi kapitulacije s Francuskom i potpisa ugovor od 61 članka, koji je odgovarao potpuno željama francuskoga dvora.

IV.

U mjesecu januaru 1670. dogje u Carigrad Franjo Bukovački, pouzdanik Petra Zrinjskoga te ponudi u ime pobunjenih velikaša u Ugarskoj i Hrvatskoj sultanu danak od 60 hiljada talira uz uvjet, da ih Turska oslobodi njemačkoga i isusovačkoga nasilja[1]). Veliki vezir odvrati,

[1]) „Un Croato che dicono esser Maggiordomo del Zrin è venuto qui per sottomettersi alla Porta e pagarle tributo di 60.000 talari all' anno per liberarsi della Tyrania delli Todeschi e delli Gesuiti, che non li lasciano stare nella loro religione." Izvještaj austrijskoga poslanika u Carigradu Casanove od 15. januara 1670.

da on ne može pristati na ponudu Zrinjskoga, dok god je njegova zemlja zaposjednuta carskim četama. Bukovački ponovi u mjesecu junu istu ponudu, ali ga veliki vezir toga puta odbije još odrješitije. Veliki vezir nije htio pomagati ustanak u Ugarskoj i Hrvatskoj, jer mu je bila potrebna neutralnost Leopolda I. u času, gdje su se počeli javljati znakovi nesporazumka megju Turskom i Poljskom, koji se je doskora pretvorio u očiti rat. Osim toga on se ne pouzdavaše u Zrinjskoga, koga je do tada poznavao kao najopasnijega neprijatelja turskoga imena. Bečki dvor bijaše dobro obaviješten o koracima, koje poduzeše urotnici u Carigradu i to putem Nikole Panajotti-a, koji je služio 25 godina kao tumač kod austrijskoga poslanstva. Da osujeti osnove nezadovoljnika, cesar pošlje u proljeću 1670. u Carigrad savjetnika Berisa i mnogo skupocjenih darova. Sudeći po odzivu velikoga vezira na ponude Bukovačkoga u mjesecu junu, možemo zaključiti, da je ovo poslanstvo polučilo željeni uspjeh.

*

Državnički dar Ahmeda Ćuprilića podignu ugled osmanskoga carstva u velikoj mjeri. Dobrovoljno pokorenje Kozaka učini, te se turska granica proširi prama Rusiji. Osmanlijska vojska ne bijaše jošte osvojila Kandiju, kadno Doroženko, hetman zaporoških Kozaka, ponudi sultanu Muhamedu IV. suzerensko pravo nad Ukrajinom. Ova vijest zabrinu susjede ovih smionih sinova stepe. Zaporožje bijaše neprelazan zid, koji je branio Poljake i Moskove od turske provale, dok su kozačke čete plijenile do mile volje po turskome zemljištu.

Saznavši za Doroženkovu ponudu, Poljaci udariše na Ukrajinu. Hetman pozva Osmanlije u pomoć. Visoka Porta navijesti Poljskoj rat. 18. augusta 1672. turska vojska, predvogjena samim sultanom, dopre do Kamienca. Nakon deset dana podsijedanja, Turci zauzeše grad na juriš; a malo za tim osvojiše i Lavov. Prestrašeni poljski kralj zamoli mir i sklopi s Turskom po Poljake sramotni Bušački ugovor. Kralj odstupi Turskoj Podoliju i obveza se plaćati godišnji danak od 22 hiljade dukata. Osim toga Ukrajina bi posvema prepuštena Kozacima. Ovaj ugovor bi potpisan 18. septembra 1672., i to je svjedočilo, da je Turskoj bio dovoljan jedan jedini mjesec dana, da osvoji čitavi jedan kraj, koji joj je osigurao vojničku granicu prama Poljskoj, a uz nju i vrhovnu vlast nad Zaporožjem. Osim toga ovaj ugovor učinio je poljskoga kralja tributarnim vladarom i zavisnim od osmanlijskoga carstva. Nego poljski narod ne htjede potvrditi ovoga ugovora. Veliki kancelar poljski prosvjeduje protiv ovoga ugovora u pismu na velikoga vezira: „Kralj se je poljski podvrgao uvjetima mira bez privole republike. Republika pak smatra

ovaj ugovor ništetnim, te će radije podnijeti hiljadu smrti, nego li podlost imena tributarne države.“

Jan Sobjeski, general poljske republike, sabra ostatak pobjegjene vojske i zametne s Turcima odlučan boj kod Choczima (1673.), držeći se starinske taktike, da je bolje napanuti na neprijatelja u njegovoj kući, nego li ga tjerati iz vlastite. U najvećoj vatri despot vlaški Grgur i moldavski knez Petrećejko ostaviše Turke i prebjegoše u poljski tabor. Ta je izdaja mnogo pomogla pobjedi kršćana. Tek što je naime vojska Ibrahim paše, što je stajala na lijevome krilu, opazila nevjeru, stade vikati na izdaju i ostavljati bojni red. U isti mah Poljaci probiše desno krilo, koje se je branilo velikim junaštvom, te ne uzmicaše nego pedalj po pedalj. Napokon ipak smalakše pod udarcem poljske teške konjice i udari u divlji bijeg. Sobjeski osvoji čitavi tabor osmanlijski. Sultan Muhamed IV. stajao je jedno četiri milja daleko od bojišta. On stade nagovarati čete, da se vrate natrag. Ali ni molba ni prijetnja ne pomogoše ništa. Vojska bješe skrozim demoralizirana i sam sultan morade pristati uza nju, jer se je bojao da ne dopane kršćanskih šaka.

U to umre poljski kralj Mihajlo Koribut. Njegova iznenadna smrt ne dozvoli poljskoj vojsci, da kako treba izrabi sjajnu pobjedu, izvojštenu kod Choczima. Političke strasti, koje redovno izbijahu pri izboru svakoga poljskoga kralja, odvratiše plemstvo od ratne slave.

Upražnjeni poljski prijesto ostavljaše širom otvorena vrata spletkama vanjskih država. Veliki vezir bijaše povukao svoju vojsku u Jedrene, gdje je pregovarao o miru s Poljskom. Na glas o smrti Mihajla Koributa, Ćuprilić odluči da se posluži zamršenom situacijom, koja nastade u Poljskoj. Predvigjajući izbor glavnoga vojskovogje, on mu odluči pomoći do prijestola i time zaslužiti njegovu zahvalnost. U tu svrhu veliki vezir ponudi Sobjeskomu novaca, da kupi dovoljan broj glasova u saboru. Nego Ćuprilić ne davaše ovaj novac u ludo. Lukavi diplomat — bojao se, da bi se Poljaci mogli poslužiti istim novcem u ratne svrhe protiv Turske, te s toga zahtijevaše, da mu Sobjeski dade jednoga svoga rogjaka za taoca, ili da francuski poslanik u Carigradu bude jamcem, da će se novac upotrebiti u rečenu svrhu.

21. maja 1674. veliki maršal poljski Ivan Sobjeski bi proglašen kraljem Poljske i uze ime Jana III. Sobjeski je bio velik prijatelj Ljudevita XIV. Francuski kralj bješe takogjer potrošio znatnu svotu novaca, da mu omoguće izbor. Francuski poslanik u Varšavi, Forbi, bješe uvrstio u svoje instrukcije neke tačke, koje su imale služiti kaži-putem njegovu političkomu radu u Poljskoj. Njegov program bijaše: nastojati, da poljski kralj sklopi mir s Turskom, da se umiješa u nutarnje

poslove zemalja pod krunom Leopolda I. i to: potičući nemir u Ugarskoj i Hrvatskoj i ističući prava Poljske na Ugarsku i Šlesku. To je imala biti za francuski dvor zgodna diverzija protiv njemačkoga cara, koja — po mnijenju francuskih državnika — bijaše kader prisiliti Leopolda da povuče svoju vojsku sa Rajne. Sobjeski izjavi, da je on osobno pripravan sklopiti mir s Turskom, ali se je bojati, da se vojska ne konfederira, ako joj se uskrati plata nakon proglašenja mira. Ako dakle francuski kralj želi, da se Poljska i Turska izmire, to treba unaprijed zadovoljiti vojsku. Sobjeski bijaše velik neprijatelj bečkoga dvora, te je vjerovatno, da je bio u intimnom odnošaju s ugarskim buntovnicima. Jedan francuski diplomat pričaše za njega, da mu je dva ili tri puta govorio o velikoj osnovi Nikole (?) Zrinjskoga, koji da je htio pobuniti Ugarsku, Šlesku i Moravsku[1]). Ljudevit XIV. obeća Sobjeskomu znatnu novčanu pomoć. Francuski kralj vidio je dvojaku korist u izmirenju Carigrada i Varšave. On se je naime nadao, da će moći istodobno navratiti obje države, da navijeste rat njemačkomu caru. Poljska je vojska imala provaliti u Šlesku i Branibor, a osmanlijska u Ugarsku. Vrlo je interesantna ova igra francuske diplomacije, koja je devet godina prije vojne od 1683. (velika opsada Beča pod Kara-Mustafom) predvigjala i pripravljala eventualnost vojnoga pohoda protiv Ugarske i to u času, kadno u Carigradu još niko ne pomišljaše, da se zarati s njemačkim carem.

13. juna 1675. Ivan III. sklopi s francuskim punomoćnicima, biskupom Marseillom i markizom Bethune ugovor, kojim se poljski kralj obvezuje, da će silom tražiti oživotvorenje prava poljske krune na Šlesku i na Prusku, koja je bila potčinjena braniborskomu izborniku. Uz to obeća, da ne će sklopiti nikakve ugovore s njemačkim carem. Zato mu je francuski kralj trebao davati 200 hiljada škuda kao pripomoć, a uz to 100 hiljada škuda da stiša nezadovoljstvo u vojsci. Kako se je moglo predvidjeti, ovaj savez, koji počivaše isključivo na novčanim pogodbama, nije obećavao velike budućnosti. Kralj francuski bijaše vrlo nezadovoljan tim savezom zbog sve veće pohlepe Sobjeskoga, te je već počeo uvigjati, da će ga taj rat, koji se je imao voditi daleko od granica Francuske, previše stajati. On je osim toga htio, da se poljski kralj stavi na čelo ustanka u Ugarskoj, smatrajući, da će ustanak imati više uspjeha, ako se redovita i ratovanju vješta vojska spoji s ustaškim četama, u kojih ne bijaše dovoljno zapta i vojničke spreme.

Pregovaranja francuskoga dvora sa Sobjeskim o miru s Turskom dokazuju, da su Poljska i Turska za to vrijeme ratovale. Doista rat

---

[1]) „Revue d'histoire diplomatique", god. 1893., sv. 7.

među ove dvije države bješe u najboljemu mahu. Naše bi prikazivanje bilo nepotpuno, da ne progovorimo štogod o njem, te da ne zabilježimo glavne peripetije ovoga vojevanja. Sobjeski je htio povratiti natrag poljska mjesta, koja Turci bjehu osvojili godine 1672. Ali za to mu je valjalo pomnožiti vojsku. On predoči poljskome saboru potrebu, da se pojača oružana snaga razmjerno prama umnoženoj turskoj vojsci. U istinu sultan bješe sabrao znatnu vojsku u Moldavskoj i Dobruči. Ovoj vojsci bjehu pridodane svježe čete iz Azije i Krima, čiji han Selim Girej bijaše doveo po dva čovjeka od svakoga kazana[1]). Ali poljski velikaši bojahu se povjeriti svu ratnu silu kraljevstva jednomu jedinomu čovjeku. Oni stadoše sumnjičiti Sobjeskoga, e traži da učini kraljevski naslov našljednim u svojoj obitelji, te da će im uzeti njihove sloboštine, čim ih rat iscrpe. Pri tome ne prestajahu omalovažavati Tursku, prikazujući je kao državu u potpunome rasulu. Kralj je ipak htio izvršiti svoju dužnost. On opaše varoš Kamience takovom silom, da posada nije mogla odoljevati više od nekoliko nedjelja. Kad je to sultan saznao, on prevede hitro vojsku kod Sakije preko Dunava. Poljaci ne smjedoše da ga dočekaju kod Kamienca, jer su bili obaviješteni o snazi njegove vojske. Sultan opskrbi posadu grada Kamienca potrebnim živežem. Pošto je nekoliko dana čekao bez uspjeha poljsku vojsku, sultan stade podsijedati grad Human, koji mu doskora pane u ruke. Iza toga uze uregjivati osvojenu Podoliju, smatrajući, da je pametnije učiniti stečeno trajnim, nego li misliti na nove stečevine.

U to dovede hetman Doroženko 4 hiljade kozaka te ih ponudi sultanu, da ih pripoji turskoj vojsci, koja je išla na Poljake. Nego sultan odbije Doroženka. On se je osjećao dovoljno jakim, da nadbije tako slaba neprijatelja, kao što se u taj čas prikazivahu Poljaci; a uz to je i sumnjao o vjernosti kozačkoga hetmana, sjećajući se valjda izdaje podunavskih despota Grgura i Petrečejka u boju kod Choczima.

Ovaj je sultanov čin, po mnijenju Cantemira[2]), silno uvrijedio hetmana, koji je od sad osjećao jedino mržnju protiv Osmanlija. Cantemir pripisuje tomu i posvemašnje otugjenje Kozaka, koji uskratiše poslušnost sultanu, te se staviše pod okrilje Moskovskoga cara.

---

[1]) Mirze broje svoje podanike po kazanima. Ovih je bilo po prilici 70 hiljada na tatarskome Krimu. Nego njihov je broj vrlo nestalan, jer ako se glava jednoga kazana oženi za našljednicu drugoga, od dva kazana postaje jedan. Isto tako, ako otac ima više sinova, koji ne žive u slozi, to ih on podijeli u posebne kazane. Inače ova uredba sliči jugoslavenskoj zadruzi.

[2]) Demetrius Cantemir: „Histoire de l'Empire Ottoman".

Važno je za etnografiju, da je sultan dao preseliti sve kršćane podolske u pokrajinu Krk-Klise[1]) onkraj Balkana, dočim je na njihovo mjesto naselio dvije hiljade spahija iz okolice Bendera, Akermana i Kilije.

Početkom zime sultan se vrati u Carigrad, povjerivši zapovjedništvo nad vojskom Šišmanu Ibrahim paši.

Poljaci stajahu još uvijek u obranbenom stanju, bojeći se da navale na Osmanlije, jer su tumačili nepomičnost osmanlijske vojske ratnom varkom. Šišman Ibrahim paša bijaše umro, i Sobjeski provali s velikom vojskom u Moldavsku na osmanlijsko zemljište. Muhamed IV. bio se je predao posvema raskalašenomu životu, te je slabo mario za ratne operacije u Poljskoj. Na mjesto Šišmanovo imenuje seraskerom osmanlijske vojske Šejtan Ibrahim pašu. Ovaj čovjek bješe vrlo lukav i vješt ratnomu zanatu. Njegovi ga vojnici prozvaše „šejtanom“ (vragom). Serasker nastojaše da zabavi Poljake ponudama mira, koji megjutim ne namjeravaše sklopiti. Na taj je način htio oslabiti moral poljskih četa i učiniti, da omlitavi njihov ratoborni duh. Njegova mu vještina pogje donekle za rukom, pošto je zaprijećio Poljake, da ga napanu. Tada odjednom promjeni taktiku i opkoli od sviju strana poljski tabor. Sobjeski bi lišen time svakoga saobraćaja s vanjskim svijetom.

Vojska poljska morala je propasti. Nego se Sobjeski takogjer posluži varkom. On pokuša sa seraskerom istu igru, koja je ovomu uspjela s njime. Sobjeski naime stade nuditi Turcima mir. Šejtan morade napokon pristati na mir, jer se je bojao pobune u vojsci. Janjičari bijahu nezadovoljni zbog velikih ratnih napora. Osim toga oni smatrahu, da je ispod njihova dostojanstva vojevati pod seraskerom, mjesto pod velikim vezirom, koji po starom običaju zastupa sultana na čelu vojske. Uz to je krimski han, komu ovaj rat bijaše više štetan nego li koristan, nagonio seraskera da učini mir. On ga je uvjeravao, da je Sobjeski pripravan pristati na sve uvjete, samo da izagje iz kritičnoga položaja, u kome se je nalazio. Ujedno ga je opominjao, da se ne šali s Poljacima, koji bi mogli upeti nadnaravnim naporom, da probiju obruč, koji ih je stezao. Šejtan posluša ove savjete tim više, što se je i zima primicala. On zatraži u Sobjeskoga, da mu pošalje nekoliko plemića kao taoce. Kralj mu izabra i pošalje šestoricu, a i serasker otpremi toliko odličnih Osmanlija Poljacima. U isti čas prosu se u oba tabora glas o skorome miru. Osmanlije se poveseliše, misleći, da je nadošao konac vojevanju.

---

[1]) Ovo je ime dolazilo mjestu od 40 crkava, koje je posjedovalo. Nego već u 18. stoljeću Krk-Klise ne imagjaše ni zidina ni crkava, i broj samih kršćana bješe se umanjio. U tome mjestu stanuju ponajviše židovi, koje je Muhamed IV. takogjer tu naselio. Oni govore pokvareno njemački kano i njihovi istovjerci u Poljskoj. Krk-Klise je udaljeno 12 sati od Jedrena.

Kad je poljski kralj vidio potpunu bezbrižnost Osmanlija, on se stavi na čelo jednoga odjelenja najhrabrijih poljskih vitezova i potiho se šuljajući, navali na Tatare, utaborene kod Mohileva, te ih bez velikoga truda u bijeg natjera.

Ovo bijaše očita povreda megjunarodnoga prava, koju je poljski kralj počinio. Kano ispriku ovome činu navagja se okolnost, da su se Osmanlije bili takogjer poslužili himbenim pregovaranjem, da uspavaju pozornost neprijatelja i da ga opkole. Kad bismo ipak imali izreći presudu izmegju oba postupka, nepristranost bi nam svakako nalagala, da se izražimo u prilog Osmanlija. Šejtan Ibrahim paša vodio je naime pregovore s Poljacima, da ih dovede u tijesan položaj i prisili na teške uslove mira. I Sobjeski služi se istim sredstvima i, šta više, pristaje na megjusobnu izmjenu poslanika, da iza toga bezodvlačno izvede izravan neprijateljski čin. Odgovoriće nam se možda, da je i turski serasker imao namisao, da navali na Poljake, ali da su ga od toga odvratile razne okolnosti. Mi ipak ne možemo računati s hipotezama, gdje imamo pred sobom gotov čin.

Glas o tome napadaju zateče seraskera upravo pri stolu u razgovoru s poljskim poslanicima. U očitu iznenagjenju dobaci im serasker nekoliko gorkih, pa dade odmah nalog konjici, da poteče u pomoć Tatarima. Ova nagje Poljake kod Zuravne i zametne s njima krvav boj, koji je trajao do noći i koji ostade neodlučan, pošto su se pri nastupu noći iznemogli ratnici s jedne i s druge strane povukli u svoje tabore.

Nakon bitke kod Zuravne ne dogje više do nijedne važnije bitke megju Turcima i Poljacima. Mir s Poljskom imagjaše u sultanovom vijeću mnogo pristaša. Upliv Kara Mustafe sve je više rastao u Carigradu. Ovaj se čovjek prije svršetka godine (1676.), čije dogagjaje pripovijedamo, podigao na čast velikoga vezira. Bijaše to po sudu mletačkih poslanika silovit, nepravedan i okrutan čovjek, a uz to ljut neprijatelj kršćanstva. Zadojen mržnjom na bečki dvor, on je smišljao nad jednom holandeskom zemljopisnom kartom plan, kako da osvoji austrijske našljedne zemlje, za koje je znao, da su to krajevi, puni svakoga obilja. Još je poljski rat trajao, kad je sultan obećao Ljudevitu XIV., da će udariti na Ugarsku, ako se francuski kralj obveže, da ne će pomagati Leopolda. Ljudevit XIV. pristade na taj sultanov predlog, te naredi francuskom poslaniku u Varšavi, da upotrebi sva sredstva i da sklopi mir megju Turskom i Poljskom. Francuski poslanik u Poljskoj i markiz Nointel u Carigradu razviše veliku djelatnost u tome smislu. 16. oktobra 1676. Sobjeski sklopi s Osmanlijama mir u Zuravni. Uslovi mira bijahu povoljni Turskoj. Najtvrgji branik poljskoga kraljevstva, grad Kamienec, zatim

Podolija i Ukrajina, ostadoše u rukama Osmanlija, izuzevši nekoliko gradova, koji ostadoše i nadalje Poljskoj.

V.

14 dana iza ovoga mira umrije veliki vezir Ahmed Ćuprilić[1]), Fazil Ahmed Ćuprilić oglu vezirovao je dulje od svih velikih vezira, koji se bijahu izmijenili prije njega u osmanlijskome carstvu. Bijaše to čovjek visoka stasa, velikih i široko otvorenih očiju, te vrlo bijela lica. Njegova se narav silno razlikovaše od naravi oca mu, jer dok mu otac bješe okrutan i silovit, on se je isticao velikom skromnošću i čovještvom. Njegov otac, inače nepismen čovjek, nastojaše da pribavi sinu najširu naobrazbu. Ahmed Ćuprilić bijaše rječit, ali ne bijaše podnipošto brbljav; on je govorio o jednome predmetu istom tada, kad se je savjesnim proučavanjem dobro upoznao s njime. Bavio se je znanošću u najkritičnijim časovima, na obalama Raaba i Dnjestra, te u dimu i ruševinama Kandije. Štitio je pjesnike i učenjake, te im podjeljivao razna činovnička mjesta u osmanlijskoj upravi.

Tako je historičara Hasana podigao na čast čuvara pečata, pjesnika Talibiju učinio je za neko vrijeme reïs efendijom. Uzeo je pod svoje okrilje Huseina Hezarfena, koji je pisao sveopću historiju i statistiku osmanlijskoga carstva. Ahmed Ćuprilić osnovao je u Carigradu jednu javnu knjižnicu.

U osmanlijskoga naroda ima poslovica, koja veli, da se na početku svakoga stoljeća mora roditi jedan veliki čovjek. Ova se je poslovica pokazala istinitom za vezirluka Ahmeda Ćuprilića, koga je upravo jedno stoljeće dijelilo od smrti Mehmeda Sokolovića. Hammer ne može a da ne prispodobi ova dva turska državnika. Jedan i drugi bijahu vrhovni zapovjednici osmanlijskih vojska. Obojici je bilo sugjeno, da vode velike ratove. Sokolović je ratovao rado, on je htio podići ugled osmanlijskoga oružja, dočim je za Ćuprilića ratovanje bilo sredstvo, da odvrati narod od nutarnjih meteža. Bojevi kod Sv. Gotharda i kod Choczima dokazali su, da u Ahmeda Ćuprilića ne bijaše osobitoga vojničkoga dara. Sokolović i Ćuprilić ljubili su pravičnost, ali Ćuprilićeva veća naobrazba bila je uzrokom, da je u njega i čuvstvo pravde bilo razvijeno u višem stepenu.

Zadaća Ahmeda Ćuprilića na polju javne uprave bijaše teža od Sokolovićeve. Veliki vezir Sokolović našao je državu u dobrome redu.

[1]) Poznat u našoj narodnoj pjesmi pod imenom Hodža Ćuprilić, jer se je u početku bio posvetio ulemanskome staležu, pa poslije prešao u državnu službu.

Nu njegova je zasluga, da ju je umio takovu održati do smrti, usprkos spletkama svojih takmaca Mustafe, Sinana i Ferhad paše, te neuredna života Selimova i slabosti Muratove. Tek poslije njegove smrti počela je unutarnja organizacija carstva sve više padati; državna se blagajna praznila, financije bjehu poremećene, a dvorske revolucije postaše pravilom svagdanje politike. Ovomu je donekle doskočio Muhamed Ćuprilić, ali njegova vlada bijaše kratkotrajna, a energična njegova sredstva siliše ga, da mnogo toga poruši, što nije više dospijo, da za svoga vijeka preuredi i opet na noge podigne. Reorganizacija carstva postade djelo sina mu Ahmeda. Njemu je trebalo obnoviti, što bijaše razoreno i popraviti, što ne bijaše u najboljem redu.

Sokolović je bio vrstan general, ali njegova briga bijaše uvijek da uzdrži mir, dočim je Ahmed Ćuprilić, po naravi vrlo miroljubiv čovjek, vodio neprekidne ratove. U samim njegovim ugovorima mira bijahu zametci budućih ratova.

Vrijedno je još spomenuti, da je Ćuprilić polučio Busačkim mirom (1672.) osmanlijskomu carstvu najšire granice, koje je ovo carstvo ikada imalo.

Биљешке о задружним и господарственим приликама у Босни и Херцеговини.

Приопћио

Емилијан Лилек.

I. Задруге.

О словјенској задрузи писао је године 1898. доста опширно Карел Кадлец у дјелу: „Rodinný nedíl čili zádruha v právu slovanskem“, у Прагу. Списатељ набраја најприје литературу и врела. Међу набројеним дјелима о југословјенској задрузи нијесам нашао „Из народа и о народу“ од Луке Грђић-Бјелокосића (Мостар 1896., књига I.). „Задружна кућа на селу“ од М. Ђ. Миличевића изишла је исте године као Rodinný nedíl, те с тога Кадлец није могао прије знати за њу. Проти Кадлецу полемизује J. Пајскер на крају своје расправе „Slovo o zádruze“, штампаној у 4. и 5. свесци „Народописног Сборника ческословенског“ из године 1899.[1]).

У досадашњим описима хрватске и српске задруге имадемо опширније описану и обрађену сеоску задругу у Хрватској и Славонији, у Србији, Црној Гори и Далмацији. Задругу у Горњој Херцеговини оцртао је Лука Грђић-Бјелокосић у горе споменутом дјелцу на $9^1/_2$ страница. По томе босанска и херцеговачка задруга још чека да се опширније и темељитије опише. За овај посао требао би у првом реду правник, који је непрестано у саобраћају са сеоским свијетом. Ја желим, да са својим сакупљеним биљешкама о управи, подјели и становању задружне куће принесем само свој прилог, истичући при томе особито оне моменте, којих досад још ниједан

[1]) Наводећи Кадлецове ријечи: „Uváděti doklady zádružného jihoslovanského z dob starých nebylo by vlastně ani třeba, poněvadž nikomu nemůže důvodně napadnouti, že by zádružné zřízení bylo teprve výtvorem poslední doby. Jeť naopak samo zřejmo, že soudobé stadium slovanského zádružného zřízení jest jen vzdálenou fasí posloupného vývoje počínajícího se od dob zahalených temnotou šerého dávnověku“ каже онда Пајскер (Peisker): „Z těchto slov, s obsahem knihy souhlasných, vysvítá, že práce páně Kadlcova se má k práci mojí jako a k non-a.“

списатељ није истицао и на које правници, обзирући се само на правну страну, лако забораве, наиме да *домаћин* (старјешина) босанске и херцеговачке сеоске задружне куће није само управитељ и судац у кући, него такођер и њезин свештеник; друго да домаћин ужива посебне части (honores), а *млада* да има највеће дужности, како ће се то разабрати из наредних мјесних описа о управи задруге.

1. О управи задруге; домаћинове дужности, права и части; младине дужности.

a) У Медној. Свака кућа има: 1. свог домаћина, који њоме управља. У Медној је обичај, да се сваки домаћин имаде договорити с осталим дјетићима (за тешки рад способни мушкарци), шта им је најпреће радити. Обично се усвоји његов приједлог, али се може усвојити и приједлог дјетића, особито кад га већина предлаже. Договара се у вечер послије вечере. — Домаћин бива отац браће ако га имају, или је најстарији брат или млађи брат, ако је способнији од старијега; није ли ни један од овијех способан, тада може бити домаћином и жена.

2. Домаћица се зове домаћинова жена, ако је за главну управу женских послова способна, иначе буде домаћица која друга способнија жена.

3. Маја се зове она, која готови јело. Обично домаћица бива и маја, ако је задруга мала, а ако је велика, онда се изабере једна од жена, која има домаћици бити у помоћ, те се зове и кувања.

4. Стопаница и 5. Планинка управљају смоком (сиром и кајмаком); стопаница управља код куће, а планинка у планини. Ако нема женскиња, буду и мушкарци стопаница и планинка.

6. Младом зове се најмлађа, у кућу скоро доведена жена. Младина је дужност, да свако јутро устане прије остале чељади, пак да наложи ватру и помете кућу. За тим дужна је донијети свакоме леген, ибрик (жбан) и пешкир, пак их мора полијевати да се умију, осим свога мужа; послије тога треба да старијим донесе обућу сву лијепо уређену, и то онима, који су старији од њезиног мужа; прије ручка и вечере или када год полијева мора пољубити старије од њезиног мужа у руку, а остале у образ. Када има ко туђи на конаку, мора му све учинити као и старијим укућанима, а осим тога још и ноге опрати; ово мора свекру и свекрви учинити кадгод јој заповједе. Пошто оду сви спавати, она мора опрати суђе, све ускрчити и ватру запретати. Када су

старији у кући, млада треба да стоји дотле, док јој не рекну да сједне. Све ово мора радити, док не роди дјетета, или док се који од млађих не ожени.

Никога у кући не ће звати по имену него овако: свекра зове ћаћом, свекрву мајком, браћу свога мужа брајом, брајаном и брацом; брајом зове старијег, брајаном младог, а брацом онога, који је још дијете или вуклишчић. Родбину свога мужа зове онако, како је који својат њезину мужу, н. пр. мужеву тетку тетком, ујака ујаком и т. д. Оне, који нијесу својат њезину мужу зове: старца дједом (дидом), средовјечна човјека стриком (стрицем), момке брајаном, а млађу дјецу брацом. Сестру свога мужа секом, снаху невом или неком, а старије туђе жене: баком, стрином или тетком. Њу зову сви укућани снашом или младом, а исто тако и туђи.

Из кућнога реда треба још ово споменути: Када се руча или вечера, једу најприје мушки, за тим женске, па истом онда дјеца. Ово вриједи гдје има много чељади, иначе једу мушки и женске заједно, али дјеца увијек на башка. — Дјеца у јутру не смију прије устати, док не оду дјетићи на рад, а у вечер морају вечерати и отићи спавати прије него ли се врате дјетићи[1]).

б) У Гацку. Домаћин продаје и купује за кућу у споразуму с осталом чељади, иде на велике зборове и састанке, заступа цијелу кућу код суда и другијех области. На бадње вече обавља са старијом двојицом браће цијелу церемонију око бадњака. На Божић он први узме веселицу, извуче из ње ражањ, који вас плива у масти те га на три мјеста језиком облизне говорећи три пута:

„Ражањ леђа болила“!
Мене не болила!

За тим по реду сва чељад то исто раде. За софру сједају истом кад се мирбоже, а мирбожање почиње најприје домаћин са најстаријим.

Част му морају одавати сви чланови задруге, сви га морају слушати. Кад он устане да се Богу моли, ниједно чељаде осим луде дјеце не смије изостати од молитве. Послије молитве сједне у прочеље, а до њега редом остала чељад. Ту се о којечем разговарају. Кад дође вријеме ручку или вечери, онда домаћин сједне под икону. Ниједно чељаде не смије прије њега окусити. За једном софром сједи домаћин са старијим, а за другом дјеца, жене и слуге. Његова се кашика знаде. Кад устану иза софре (вечере), донесе која од женскиња воде те полије најприје домаћину. Послије кратког разго-

[1]) Јерковић.

вора одређује појединој чељади, шта ће радити; за тим оде у своју посебну собу. У јутро обично устане први те зове мају, да му испече кафу. За тим обилази најприје стоку, онда подрум, житнице, њиве, сијено и све друго имање. Када дође кући, свако га женско чељаде и мушка дјеца до 15. године пољубе у руку. Његова браћа не ће да пред њим пуше. Ако ли га старији који не ће да слуша, најприје га савјетује, а кашње и добро изружи. Ако га жена не слуша, казаће њезину мужу. Кад савјетовање не помогне, он ће једног члана истјерати, а да му ни дијела не да!

Млада прво пола године нема никакве части, него обавља омање послове као: дочекује домаћина на прагу, љуби га у руку, оставља му штап на мјесто, скида му обућу, полијева иза ручка и из јутра, брине се око дјеце, пере им кошуље, облачи их, чешља, умива, забавља дијете у бешици и т. д.[1]).

в) У чајничком котару. Домаћин има највећу власт и част у кући. Он смије слободно шибати дијете па и већег момка и дјевојку, а по некад и жену. Други нико не смије ништа учинити, а да њега не упита. Он одређује, што треба купити што продати. Кад чељад у јутру устану, свако се јагми да му полије, кад жели да се умије. Иза тога он први стане пред икону, а сва остала чељад за њим те се моле Богу. За тим се њему првом даје кафа у посебном финцану. Иза каве наређује шта ће ко радити тај дан. На ручку први домаћин сједа у горње чело, а онда други пољубив га у руку. Са домаћином сједају само одрасла мушка чељад; слуге, жене и дјеца једу на башка. За ручком чекају сви, док он први не узме. Он реже хљеб или наређује ко ће га резати. — У вече прије вечере опет први стане пред икону, а остали за њим, да се Богу моле; послије молитве га такођер у руку љубе. Кад иду спавати, свако му рекне „лаку ноћ“, а млада га и у руку пољуби, исто тако у јутро. Дође ли у вече са пута, трче млађи да му сазују обућу.

Пред домаћином не смије ни ожењени пушити. Ако га који мушки не ће да слуша, може га отјерати из куће, не одредивши му никаква дијела из заједнице. Непослушну жену хоће по некад ударити, а ако то не помаже, тужиће је њезину човјеку, да је он казни.

У очи недјеље или каквог другог свеца кадиће са кадионицом све одаје у кући, или ће коме наредити да то мјесто њега чини. Послове кућног свештеника врши и на Бадње вече, о Божићу и на крсном имену ломећи хљеб и т. д.

---

[1]) Буквић.

Скоро доведена млада је млађа од најмањег дјетета; она мора сваког слушати[1]).

г) У власеничком котару. Кад у јутро домаћин пође у кућу да попије каву, дочека га ту на вратима млада или која дјевојка. Ако је млада скоро доведена, то се она мора одмах пред њим поклонити, пољубити га у руку и рећи му: „Здраво освануо, бабо!“ Сви који сједе у кући, морају одмах устати на ноге, чим се домаћин помоли на врата. Он их поздравља ријечима: „Добро јутро, људи! Здраво осванули!“ Дворе га све дотле, докле год не сједне на столицу и докле им не рекне, да посједају. За домаћина има посебна столица с оградом, на коју смије сам он сјести или његов пријатељ (страни гост).

Докле домаћин сједи у кући, не смије нико говорити. Пошто се је кавом и ракијом подмирио, донесе му млада чарапе и опанке, да се обује. Иза тога почне наређивати кућанима, гдје ће који и на који посао. А он сам хода од њиве до њиве и т. д. те надгледа, како који свој посао обавља. Радницима носи се ручак и ужина на њиве, а он као домаћин иде кући те једе код куће сам или с којим мушкарцем, ако овај близу куће ради.

Кад се у вече радници враћају кући, дочекује их домаћин пред вратима ријечима: „Како сте ми радили? Јесте ли се уморили?“ Чим су се сви скупили, дође млада те их по старини изљуби у руке, поздрављајући појединца ријечима: „Сустаде ли, бабо? брато? дјевере? и т. д. (бабо је њезин свекар, брато њезина мужа рођак, а дјевер њезина мужа брат, или ако он нема брата, то јој дјевер буде који други кућанин). Иза тога их изује и то најпре изује домаћина, онда остале по старини. Послије тога поспе им воду на руке. Пошто су се умили и Богу помолили, посједају за синију; за једну мушкарци по старини, а за другу мања дјеца, и то гдјегод у ћошак, да ником на сметају. Код мушке синије не смије се ни једна жена показати, осим стопанице, која мушкарцима доноси јело. Ако је вечера у очи каква празника, онда домаћин донесе један бардак ракије па га даје најмлађему, да ју точи. „Слуга“ даје чашу најприје домаћину, а овај примивши наточену чашу виче: „Слуго, хвала ти! Света ти богородица срећу дала! Здрав си ми Ј.“ Слуга точи сад даље другима по реду на десну страну, и то најприје оному, којему је већ домаћин наздравио.

Пошто су мушкарци одвечерали, посједају око ватре те се ту почну разговарати, а жене међутим посједају за синију.

---

[1]) М. Николић.

У власеничком котару бира одрасла мушка чељад не само домаћина, него такођер домаћицу. Ако нијесу задовољни са домаћиновом женом, да им она буде домаћица, онда изаберу старију удовицу, која се не ће више удавати и која није више у стању радити пољских послова.

Домаћица ради о мрсу, прави сир и масло, готови мрсни ручак, готови чобанима јело и т. д., те се зове у том случају стопаница. Њој су у помоћ још двије, најскорије доведене невјесте или одрасле дјевојке, које музу стоку, те њој помажу изјутра и у вечер радити о мрсу и т. д.

Стопаницу слушају женске, а већином и мушки. Она мири жене кад се сваде.

Осим стопанице, која ради само о мрсу, има још и кувачица, која кува хљеб, готови посно јело, доноси воду и ложи ватру и на радном дану надгледа дјецу свију жена. Кувачица зове се редуша, јер ове послове обавља само једну недјељу дана, а за тим је замјени која друга жена. За ово вријеме иде пријашња редуша у пољски рад, док јој опет не дође ред, да буде кувачица[1]).

г) У приједорском котару. Домаћин има своју кашику, здјелу, чашу, финџан за каву, столицу и своју посебну собу, у којој још његова жена и нејака дјеца спавају; познаје се такођер по љепшем и искићенијем одијелу. Млада му мора свако вече снимити обућу и очистити је; изјутра, кад се умива, полијева му и очешља га; осим тога полијева му на руке прије и послије јела, али тад полијева и осталој чељади. Нико се не хвата прије за јело, док он не почне. Кад се које друго јело донесе, сви треба да чекају, док старјешина не начне. Кад устане да се Богу моли, онда сви за њим устају. Старјешина ради кад хоће и ако хоће, али не мора. Кад и кад он сам за се вечерава и ручава, мушки за другом, а жене и дјеца за трећом софром. Његово јело мора бити нешто одабраније: станарица му убије двоје троје јаја каткад на масло, а некад на кајмак (скоруп); на ручку му изнесе кисела млијека, а у вече здјелу подкајмачене варенике. Ако има какав гост, редовно старјешина сам са гостом обједује.

Непослушног момка или човјека хоће укорити, а ако то не помогне, онда се мора дијелити; ако жена штогод скриви, хоће је изгрдити, а у озбиљну случају казаће њезину човјеку: „Зашто ти Н. својој „госпоји“ не заповједаш и не учиш је, како треба радити и старјешину поштовати?“ То бива најприје у четири ока, а ако се то још једном понови, онда ће тога пред свом чељади опоменути и испсовати.

---

[1]) Цвијетин Поповић и С. Савић.

За крсно име мора свака породица да по могућности од свог власништва принесе и ракије и меса. Хљеб је кућански и печеница. Ако још што преостане неподмирено, то је онда кућански трошак. Старјешина зовнуће на крсно име свештеника, да му прелије „кољиво“. Прије подне сам старјешина служи госте (ако није свештеник), а послије „славе“ предаје чашу коме од кућана те сам сједне у врх софре.

Посебно имање појединих породица зове се „башкалук“ или у ширем смислу „прћија“. Амо спада: нешто оваца или коза, која кравица или во̑, дио воћара или пчела; зґраде су такође појединих породица, а земља је свију. Ње не смије старјешина продавати без договора с одраслим мушкарцима; а вола, краву, коју овцу или свињу може без питања продати и за добивене новце купити за кућу потребне ствари, као оруђе, со̑ и т. д.

Да може бити у задрузи или у оџаку сасвим млад човјек старјешином и да ће се њему као старјешини и властити отац и стриц покоравати и сву му старјешинску част исказати, за то ево један примјер: „Ишао сам кроз Врховину (Козара пл.) па се ту у једној кући заноћио. Пошто сам укућанима сазвао Бога па се с њима распитао за здравље, дадоше ми мјесто у прочељу, гдје бијаху већ два старца, од којих је већ ваљда сваки претурио преко шездесет љета. Одавно се већ смркло, а они се ни Богу моле нити хоће да вечерају. Један од стараца ми каже: „Можда сте, господине, и уморни и гладни, а још нам нема старјешине“. Мислио сам собом, Бог зна како стар да мора бити тај старјешина! У то се помоли на врата млад и голобрад момак. Сви устану пред њим, а и ја сам̑, незнајући зашто? Момак уђе и назва Бога, сједе на сто крај мене, па упитав се са мном за здравље, рече укућанима: „Зашто нијесте дали вечеру овом господину?“ те нареди станарици, да одмах донесе што има. Сад сам знао, да је то кућни старјешина. Кад ја с њиме сједнем за вечеру, позовем и она два старца, да и они с нама вечерају, — али они не хтједоше. Само им домаћин даде по двије чаше ракије па им онда рече: „Хајте сад и ви вечерати!“ Они одоше. Један од она два старца бијаше старјешини отац, а други стриц!“[1]).

2. О диоби задруге.

До диобе задружне куће дође у Босни и Херцеговини с истих узрока као и у другим сусједним земљама, у којима још постоје задруге.

[1]) Ђ. Зрнић, stud. univ.

Диобу проведу или сами учесници задружног иметка, или од њих позвани добри људи, или суд.

При диоби влада право минората, т. ј. најмлађи брат има обично право да први бира, њему такођер обично остаје задружна кућа.

Кућно имање дијели се овдје по овим начелима:

1. по колѣнима (in stipites), т. ј. колико браће толико дијелова. Ако се отац дијели са својим сином, онда њему припада толик дио, колик његову сину;

2. по радинима;

3. по чељадима (in capita).

Шта се дијели и гдје се дијели по једном или другом начелу, то ће се моћи разабрати из ових мјесних описа.

а) У Медној. Задруга се ту обично дијели у јесен или у прољеће, док још усјеви нијесу посијати. Ако се дијели у прољеће, то бива овако: Најприје подијеле покретно имање, а за тим земљу и све остало непокретно. Када све подијеле, онда сваки сам за се обрађује своје поље, које га је допало. Дјелидбу проведу сами, ако се између себе могу погодити, али ако не могу, тада зовну сеоског кнеза и још неколико одличних сељака, да им ови савјетују, како је најправије да подијеле; не могну ли им ни ови раздијелити, онди иду на суд те их овај равна.

Покретно имање дијеле на толико једнаких дијелова, колико има браће; земљу дијеле такођер овако, ако им је њихова властита, али ако је агина (бегова), онда дијеле по чељадима. Ако буду поља засијата, кад се почну дијелити, онда они подијеле све имање осим поља и усјева, а ово подијеле, када буду сви усјеви дозрели.

Кад се један посвади те хоће да се подијели, онда узме угарак ватре и однесе у своју зграду, пак тамо наложи ватру. Ако ли дотични не би имао своје зграде, онда одмах прегради кућу и у томе прегратку наложи ватру и ту станује дотле, док себи не начини кућу, и то све на кућни трошак. Тако се ради, ако је један од старије браће, који жели да се дијели; а ако ли је млађи, други морају себи градити кућу, а он остаје у старој кући, јер по народном праву најмлађему запада породична кућа[1]).

б) На Гласинцу. Овдје живу људи већином у заједници. Дијеле се обично браћа, којих има у једној кући 3—6 заједно. Браћа се сва дијеле, т. ј. сваки да живи за се, или пак тако, да буду послије диобе по два или више заједно.

---

[1]) Јерковић Ал.

Већином се дијеле лијепим начином, т. ј. без икакве свађе. Кад се желе дијелити зову неколико првих људи и комшија, као н. пр. малбашу, кнеза и т. д. Кад ови дођу, онда ће најстарији брат растурати досадашњу заједницу на толико једнаких дијелова, колико има браће; најмлађи бира и овдје први и тако даље по старости. Овако дијеле властиту земљу, стоку и покућство; ако је земља агина, онда добије онај више земљишта, који има више радина. Храну дијеле по главама.

Синови немају никаква права на диобу за живота својих очева[1]). И у чајничком котару, ако се син хоће одијелити од браће и од оца још за живота очева, не добије ништа, осим оно што му је жена донијела. Ријетко се кад догоди, да би му штогод отац дао од своје воље[2]).

в) У Гацку. Ако један укућанин хоће да се одијели, онда се зовну настарији домаћини из села те се дотичном одреди нешто у земљи, нешто у кући, житу, стоци и т. д. Кад се цијела задруга дијели, онда се поједнако све подијели, осим што домаћин при том добије обично лијепо одијело оправно, токе, троболац (пас), шарване и т. д., а најмлађи добије лијеп џевердар и нож.

„Кад је мој покојни отац умро, остало је нас шесторо дјеце: четири мушка и двије женске, а осим тога био је стриц наш још с нама у заједници. Послије смрти очеве добијемо нас шесторо половицу а стриц другу половицу, али ту је још уговорено било, да наше сестре од нас браће ништа не захтијевају, осим да их пристојно одјенемо, рухо лијепо прибавимо, и да их удомимо.

Послије смрти домаћина, нашег оца, хтједијаше његов брат, да се посве одијели. На диобу зовнусмо главне људе из мјеста. Њих је било три, сва тројица наше својте. Имало се подијелити ово: 4 куће, једна магаза са трговином, 6 њива, 2 велика пашњака, стоке ситне до 500 комада, а осим тога преостало је још нешто готових новаца и дуга. Од јутра до пола дана су сједили дијелећи. Најприје изнесоше 4 куће на сриједу. Од ових једна је била заједничка, гдје смо скупа стајали, друга је била заједничка магаза, друге двије смо издавали под најам, а трговина била је још у једном дућану. Од заједничке куће добијемо ми горњи бој, а дôњи наш стриц; од изнајмљених кућа добијемо ми једну, а он другу; магаза нам оста по пола; дућан и три четвртине трговине дадоше нама, али да дуг платимо, а стрицу допаде $^1/_4$ робе. Један пашњак добисмо ми,

---

[1]) Беговић. — [2]) Николић.

други он. Ми добисмо 300 комада стоке, а он 200 комада. Њиве задржасмо ми све, али под тим условом, да ми сваке године дајемо по 8 товара од просијаног жита. Уговорили смо још, да се од заједничког трошка подигне какав спомен покојном оцу. Кућно посуђе препустили су женама, т. ј. мојој мајци и стрини, да оне подијеле како оне хоће! Имали смо уз кућу и кухињу, а та је остала нама, али да морамо $^1/_2$ трошка дати за грађење нове кухиње, ако би стриц хтио да је прави. Готових новаца, што је било, то се по пола раздијелило. Коњ са опремом остао је стрицу за награду. Изба под кућом, у којој смо ми становали, допаде стрица, да у њу доноси жито и да од ње начини хамбар по својој вољи. Мјесто избе добисмо ми шишу, т. ј. најгорњи дио куће под кровом, гдје се непотребне ствари остављају, а већином се пастрма суши. Авлија те заједничке куће оста непрегађена, али у случају раздиобе зна се што је чије. Авлинска врата су једна, те поправак око њих је заједнички. Дрварнице су прегађене само са 2 повисоке биље. Цјепало и сјекира оста заједничка. По жељи очевој морали су мојој мајци прије свега дати 2 краве, 10 оваца и 3 козе од заједничког као њезин ћесим. Ако би се брат женио, стриц му, као што је већ обичај, мора дати трошкове за женидбу, ићи за њега на прошњу те у сватовима оца заступати. Али при свем том остао је ипак стриц наш главни тутор, а уз њега још наш дјед по матери. Живимо и сада у љубави као што и прије. Цијела кућа слуша стрица и с њим се посавјетује о свему, што ће се и како ће се чинити.

Мислим да се је стриц само за то одијелио, што не ће да има кашње неприлика, а и мој брат је већ прешао 25 година, па може и он заступати оца у свему. Али стриц се већ покајао, што се је одијелио, јер види да без заједнице нема правог удобног и задовољног живота. К тому је стар и нема мушког порода. Сада већ сам жели, да опет ступи у задругу.

Ми пако браћа, сестре и мајка остасмо на том, да мајку храни најстарији брат, који се трговином бави, сестре да се пазе док не узрасту и док се не удаду, набавивши им само рухо, а брат најстарији да с осталом браћом ради како је могуће и како види да је најбоље“ [1]).

в) У фочанском котару. Домаћин покаже прије диобе сваком иметак и дуг задруге. Онда, ако су досад сви били у једној кући, направи се сваком који се одијели кућица о заједничком трошку.

---

[1]) Абитуријент Р. Буквић.

Стара кућа остаје обично најмлађему брату домаћинову, или најмлађему његову сину. Остало дијеле овако: Домаћин, а с њим често или други старији одабранији сељаци и комшије раздијеле од прилике подједнако све имање, н. пр. на једну страну њиву и двије краве, на другу кућу и пет оваца и т. д. па одреде онда једном ово, другом оно, на што обично сваки пристане, јер тако рекоше „добри људи“. Женске немају никаква другог дијела, осим оног, што им се даје за удају. Неожењени мушки добиће при диоби онолико више, колико треба за свадбу. Из заједничких бијелих хаљина даје се дјевојкама за рухо; иконе и синија остају домаћину; токе остају понајвише неожењеним момцима, а женске љепше ствари остају дјевојкама. — Не дијеле се по готово никад сви, него по 2 брата или по један брат и сестра и т. д.[1]).

*

Ако се хоће која кметовска породица подијелити, онда мора то јавити аги, јер без њега не може земље подијелити. Овај раздијели земљу својим кметовима (чифчијама) обично уз помоћ муктара или кнеза, махалбаше (старјешине дотичног села) и још двојице или тројице људи. Ага дијели земљу обично по радничким силама. Који имаду више чељади или боље раде, тим ће дати и више земље и плодније комаде. Од стаја ће дати више оному, који има више марве. Ако ага има своје марве код дотичне фамилије, то може марву по својој вољи раздијелити, или све дати једноме, кад се укућани раздијеле. Диобу куће препустиће обично укућанима.

У рогатичком котару дијелили су се прије 20 година двојица браће, будући се нијесу могли слагати, да заједно раде и живе. Пошто им је ага раздијелио земљу и стаје, раздијелили су они сами кућу на двије једнаке половине, те ју онда преградили. Заједничка им је остала само још колиба, у којој млијеко и мрс држе[2]).

*

Да може син оца присилити да се дијеле, није обично, али ипак има и таквих случајева. Н. пр. у Бистрици (котар приједорски) имао Мијат З.... два сина. Млађи му се оженио и захтијевао од оца, да сам кућу кући. Отац најприје није хтио да на то пристане, но послије је ипак попустио. Тад су зовнули три човјека из села, од којих је био један свештеник, други кнез, а трећи највјештији човјек

---

[1]) Т. Јеремић. — [2]) Буквица.

том послу. Све имање раздијелили су на три дијела. При том је отац добио исто толико као и сваки син. „То је примјер скорашњи, да се је син одијелио од оца. Али ја знам још доста других примјера, гдје су се синови одијелили од својих родитеља. Ј. Зрнићи, којих има 7—8 кућа, одијелили су се сви од једне старе куће, и то све синови од родитеља“ [1]).

II. Племе.

Племенски живот изгубио се у Босни и Херцеговини мал да не сасвим. Љубибратићи у Љубову код Требиња јесу ваљда једини, који су још сачували своју управну, вјерску, и дјеломице такођер своју имовинску и економску заједницу. Има их 6 кућа са 64 чељадета. Свака кућа има свог старјешину, домаћина, кога одрасла чељад постављају, а цијело племе свога кнеза и подкнеза, које кућне старјешине изаберу, па онда области на потврду предложе. Ако кнез уредно обавља свој посао, остаје све до смрти, а послије његове смрти наслиједи га његов син, ако је достојан.

Племе има своје крсно име, које особито поштују и држе за највећу светињу. На крсно име дођу свакоме кумови и пријатељи те остану три дана. Славе св. Климента, којега славе и Кебељићи, Паликуће, Укропине, Негулићи и Ђиванићи те се сви ови са Љубибратићима сматрају као једно племе и кажу, да су се сви некад звали Љубибратићи. Акопрем се сматрају као једно племе, ипак се само они не жене међу собом, који имају исто презиме.

Љубибратићи држе такођер на дан Велике Госпојине у цркви заједничку прислужбу за све умрле из племена, којих имена свештеник на служби прочита из заједничке читуље. Из племена удатих дјевојака не ће спомињати. Послије службе у цркви скупе се са кумовима и пријатељима те пију и једу 2 дана за покој умрлих. Када ко из племена умре, сви га жале и коретују. За годину не ће нико из племена пјевати ни веселити се јавно, ако је који одрасли умро.

Свака кућа има свој чифлук, а имају и заједнице: заједничких шума, ливада и ораница. У заједничким шумама може свака кућа за своју потребу сјећи дрва и стоку пасти, колико је има. Када заједничку шуму сијеку, онда сви скупа раде те свака кућа мора подједнако метнути тежака, па када дрва или ћумур продају, онда подијеле новце, сваком једнако.

---

[1]) Васо Ђ. Зрнић, stud. univ.

На заједничким ливадама такођер заједно раде, па онда сијено подијеле.

И заједничке оранице заједно обрађују, то јест заједнички гноје, копају, сију, жању, оврху, те онда жито и сламу подијеле.

Јер се заједница не обрађује тако добро као власништво, за то дијеле. Тада скупе се сви с кнезом те подијеле правилно.

И на властитим земљиштима помажу једни другима радити; један дан скупе се на мобу једној кући, а други дан другој[1]).

III. Сеоска заједница; редовнички и ујмени млин.

Изван куће и племена имаду још села и појединци заједнице. Н. пр. многа села у власеничком котару имају заједно воду, пашњаке и дрва.

Често пута држе заједно и једно мјесто, гдје купус, ћетен и конопљу сију. Дотично мјесто заједно узору и ограђују, само сјеме даје свака кућа своје. Што је који посијао, на оно има и власт да убира.

Још имају села млин заједнички и ондје меље један дан једна кућа, а други дан друга. Људи, који себи направе заједнички млин те одреде да сваки има свој ред (н. пр. дан и ноћ) у седмици, зову се редовници. Сваки редовник је властан са својим редом; он га може дати каквом свом пријатељу или кому другом за бадава или под ујам (од сваке десете оке самљевеног жита по једну оку).

Од редовничког млина разликује народ ујмени млин, т. ј. млин, који је сагрђен од појединца том намјером, да од њега побира ујам.

---

[1]) Саво Љубибратић.

Rimski medailloni.

Piše

prof. **Vjekoslav Celestin.**

(Sa 8 slika u tekstu.)

U većim, rijetko kada u manjim zbirkama rimskih moneta nalazimo i takovih komada, koji sačinjavaju t. zv. „ponos“ posjednika zbirke i koji se svojim osebitostima napose ističu izmegju svojih — da reknem — suplemenika. Takovi komadi prednjače u zbirkama po rijetkosti, veličini, težini i po vanjskom obliku. A baš što su rijetki, za to se i mnogo traže, te je samo većim muzejima ili bogatim sabiračima moguće da takav komad dobave obično za skupe novce, dok sabirači, u kojih su manja sredstva, rijetko su kada tako sretni, da se dočepaju kojega komada. Veličina i težina takovih komada premašila je veličinu i težinu onih običnih i običnu prometu namijenjenih novaca, a njihov vanjski oblik, često osobito širok rub ili okvir, razlikuje ih od običnih novaca, pa bi bilo naslućivati, da su bili odregjeni za neku naročitu svrhu.

Najstariju vijest o njima sačuvao nam je Lampridije, od kojega ishode svi današnji iztraživači: W. Froehner, Dr. Fr. Kenner, i dr.; no on ne će zadovoljiti nijednog numismatičara, jer govori samo o zlatnim medaillonima, te ne znaš šta bi otpočeo sa srebrnim i tučanim.

Mnoge rasprave i prepirke ušutkao je za neko vrijeme Eckhel. Auktoritetu, kao što je bio Eckhel, svi su se pokorili. On je izrekao mnijenje, da je medaillon ono, što mi danas zovemo medaljom, te da i nije bio novac[1]). Za Eckhelom se poveo Th. Mommsen[2]). Najvatreniji branilac Eckhelov, Fr. Lenormant[3]) morao je najzad napustiti nazor Eckhelov, te dopustiti bar za zlatne medaillone, da su ipak bili novac.

[1]) „Doctrina numorum veterum“, I., str. XV. eos in pecuniae usum percussos non fuisse.

[2]) „Geschichte des römischen Münzwesens“, str. 756. i 762. c. nota. On ih nazivlje: Schaugepräge.

[3]) Fr. Lenormant: „La monnaie dans l'antiquité“, II. izd., Paris 1897., I., 3.—28.

W. Froehner[1]) pokušao je, da istumači medaillon. On se prislonio uz Lampridija, koji zlatne medaillone scijeni novcima, nu nije se upustio u dublje raspravljanje, već se ograničio tek na vanjštinu i slučajnu upotrebu, ne rekavši ništa izvjesnije. H. Cohenu[2]) najviše smetaju tučani medailloni. On ne zna, kuda bi s njima, te često isti komad označuje sa GB i sa BRM. U predgovoru kaže naročito: les caractères qui constituent spécialement le médaillon et le distinguent du grand bronze... n'est que de hasarder une conjecture sur la destination des médaillons chez les Romains. U tom ga je podupirao Eckhel, kojemu opet fali SC[3]). Sva ova istraživanja nijesu mogla da što dokažu, pošto ne bijahu dosta intenzivna. Ne bijaše naime dovoljna isporegjivanja sa neprijepornim novcima, a zanemarilo se i vaganje. Ovaj je nedostatak popunio Dr. Fr. Kenner[4]) te je radio vagom u ruci, slažući medaillon uz obični zlatni, srebrni i tučani novac sa SC, i bez toga znaka. On je pošao boljim putem, nu i on je dolazio do rezultata tek postupice. U prijašnjim brojevima svoga djela još ne govori o multiplima, a kasnije, kad je već izdao opsežnu radnju o medaljonu[5]), navagja svuda stepen multipla. Njegova će se radnja dati još dovesti u jasniji i pregledniji sistem, nu teško da će se na rezultatima, koje je polučio, moći da promijeni šta bitna.

Dok je kovanje današnje medalje slobodno, rimski medaillon kovao se je po istim zakonima kao i običan novac. Na aversu ne ćemo naći drugoga lica, nego li ga nalazimo i na novcu: cara i one članove carske kuće, za koje car dozvoljava: kao caricu, caesara, carevu mater. I napis je isti. Medalje se kuju od ma kakve kovine, medaillon samo od one, od koje i istodobni novci: od zlata, srebra, bakra i od tuča. Srebrni medaillon prelazi sve faze miješanja i iskvarivanja (billoni)[6]); kao što i novac, tako ih imade i subaeratnih[7]).

Tu se vidi, da su medailloni bili multipla običnoga novca, kao što su danas dvoforintače, 10 dukata, 20 dukata, 10 kruna i t. d.; nu tek su se izdavali u posebnim zgodama.

W. Froehner nije tumačio, kako da se razumiju Lampridijeve riječi. On samo veli, da je Sev. Aleksander dao praviti vrlo velike i teške

---

[1]) W. Froehner: „Les médaillons de l'empire Romain depuis le règne d'Auguste jusqu'à Priscus Attala". Paris 1878.

[2]) „Description historique des monnaies (médailles impériales)". Paris 1884. Sv. I., XXII. i d. i kod Nerona, 278. Cohen se ovdje citira uvijek po drugom izdanju.

[3]) Ozn. dj. XVII. omissa in his plerumque videtur nota SC, ne cum moneta miscerentur.

[4]) Medaillon-zbirke c. kr. dvor. muzeja opisao je i orisao u „Jahrbücher der kunsthistor. Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses", sv. I., II., III., V., IX., XI.

[5]) „Wiener Numismatische Zeitschrift", XIX., 1887., 1.—173.

[6]) Kenner Z., str. 30.

[7]) Kenner Z., str. 28. navodi više primjera.

medaillone. Nije jasno, koju je formu uveo Elagabal, da li denariam, librilem ili centenariam. Formu quaternariju imademo već za Augusta. Numismatičke zbirke ne pružaju nam za to razjašnjenja. Dr. Fr. Kenner proteže na libriles od 327·45 *gr* i centenarias od 654 *gr*[1]). Za formu denariju nema primjera, dočim dvostruka forma denarija dolazi pod Gallijenom. Da se izdavalo vrlo velikih i teških komada, vidi se i po tome, što ih je Seo. Aleksander natrag povukao te ih dao pretaliti. Ovo je dašto moglo biti samo onda, ako su imali vrijednost novca, a ne pukoga metala (materiae), te ako su bili u tečaju (in usu)[2]).

U bakrenih i tučanih novaca, o kojima je ovo pitanje najkasnije riješeno, treba da razlikujemo dva gospodara kovnica: senat i cara. Senat stavlja na svoje novce znak SC, a carska kovnica nema toga znaka. Što je vrijedilo za obični novac, vrijedilo je i za njihova multipla (medaillone) i to u ovih isto tako, kao i u srebrnih i zlatnih.

a) Sa znakom SC, dakle znakom novaca, što ih je kovao senat, imademo raznih multipla iznad šestaka (4 asa) i to 5, $5^1/_2$, 6, 7, $7^1/_2$, 8, 10, 11, 12 asa u jednom komadu.

Ako ove brojeve njihove težine podijelimo, da dobijemo vrijednotu za jedinicu, to teži 1 as dobe Hadrijanove 6, Mark Aurela 5·7, Commoda 5·5, Sev. Aleksandra 5·5, Gordijana i Filipa 4·5, Traiana Decija 4, Treb. Galla 4—3·6, Valerijana 4, Gallijena 3·6 *gr*.

Senat je trebao medaillone za darove kao strenae i sportulae, a prodavao ih i privatnicima za ove svrhe.

b) Novci, koji nemaju znaka SC, nijesu kovani pod auktoritetom senata, nu u njih su svi drugi znaci pravoga novca. Odatle su sesterci od Kaligule pa sve do Gallijena i svih onih lica, kojih inako ne vigjamo na novcu. Hadrijanovi sesterci teže 22 *gr;* dupondiji od Nerona, Tita, Antonina Pia; asi od Nerona i dalje, Hadrijanovi teže 11 *gr* a Commodovi 10·5 *gr*; semise Nerona, Hadrijana, Antonina Pia, Commoda.... i t. d.[3]).

Na pitanje, gdje da potražimo multipla carskih bakrenih i tučanih novaca, odgovaramo:

c) u tučanom medaillonu, gdje se imade prema zadnjoj $^1/_2$ uncijalnoj devalvaciji asa uzeti ko podloga tučani quadrantarni as 6·8 *gr*[4]) težine ili poprečno 6 i manje i to samo za veće nominale: dupondij 2 asa, sesterac od 4 asa.

---

[1]) Kenner Z., str. 23. i d.

[2]) Lampridius Vita Severi Al. c. 39. formas binarias ternarias et quaternarias et denarias etiam atque amplius usque ad libriles quoque et centenarias, quas Heliogabalus invenerat, resolvi praecipit neque in usu cuiusquam versari; atque ex eo his materiae nomen inditum est.

[3]) Sr. više Dr. Friedrich Kenner, str. 95. i d.

[4]) Ovaj se kovao još za Nerona, te dalje dolazi samo kao računarska jedinica.

Od ovoga imademo od raznih careva multipla od $5^1/_2$, 6, $6^1/_2$, 7, $7^1/_2$, 8, $8^1/_2$, 9, $9^1/_2$, 10, $10^1/_2$, 11, $11^1/_2$, 12, $12^1/_2$, 13, 14, 15, $16^1/_2$, 17, 18, 19 asa u jednom komadu.

Ako ove brojeve dijelimo, da dobijemo jedinicu, koja reprezentira 1 as, to ćemo dobiti i ovdje iste brojeve, što smo kod senatskih multipla spomenuli.

Ovo je jedan vrlo važan dokaz, da su i senat i car bili vezani na novčani zakon; te nije ni jedan ni drugi po svojoj volji kovao, a to je jedino onda moralo biti, ako su i ova multipla bila pravi novac.

Što se tiče prizora i figura na reversu ovoga medaljona, to opažamo, da zlatni i srebrni novci kao i bakreni smjeraju na iste okolnosti, koje su ili jednako prikazane ili u drugom obliku. Imade i takovih, gdje je isti prizor na medaillonu jednako izveden kao i na senatskom novcu sa SC s vrlo neznatnom razlikom. Na pr.: Na jednom senatskom novcu Antonina Pia ima na reversu Jupiter gdje stoji i drži žezlo i gromove, dok mu srebrni novac, što ga je kovao car, dodaje kod nogu još i orla[1]). Ove su varijacije bile nužne radi kontrole i razlike dvaju izdavača novaca: senata i cara. Kada medaillon ne bi bio novac, onda bi bila ovaka različita oznaka suvišna. I medaillon se veže na carsku kuću, na pojedine momente, kao što su časti, naslovi, svečanosti[2]).

Za Konstantina Velikoga opet se je upotrebljavao tučani medaljon. I tu ga nalazimo kao multiplum asa od 4·2 *gr* težine.

Konstantin i njegovi sinovi kuju multiplum: od 4 i 5 asa Constantius II., 6 asa Constantin, Constantin II., Constantius II., Constans; te ima od Konstantina Vel. po 7, 8, 10, 12 asa, a od sina mu Constansa 9 asa. Drugi carevi IV. stoljeća imadu multipla od 3, 4, 5, 6, 7 asa.

A. Hadrijanov sesterac god. 121.

Cohen u svom opisu rimskih carskih novaca[3]) navodi tri komada i to: jedan zlatni[4]), jedan tučani medaillon mod. 12 iz zbirke groſa Tyskiewicza[5]) i jedan tučani sesterac sa SC u reversu[6]). Koje su vrste ovi novci i kako se odnose na svoje nominale, to se ne može reći, jer Cohen ne dodaje težine ni mjere. Ovomu treba pridodati i tučani sesterac, koji se našo u Osijeku te je ušao u zbirke grad. muzeja darom g. C. F.

---

[1]) Cohen, 1000.—1003.

[2]) Za Hadrijana je niže spomenuto, a druge mnoge primjere navodi Kenner Z., str. 121. i d.

[3]) II., str. 117., br. 162.—164.

[4]) Koji nosi napis Imp Caes Hadrianus Aug Cos III. sa oklopom.

[5]) Imp Caesar Traianus Hadrianus Aug p m tr p cos III. bez oklopa.

[6]) Ovaj se od našega razlikuje samo sa SC i težinom.

Nubera. Zanimljiv je tim više, što je ovo prvi do sada poznati sesterac istoga reversa, kovan u carskoj kovnici.

Na aversu: IMPCAESARTRAJANVSHA — DRIANVS AVG P M TRPCOSIII

Lovorovim vijencem ovjenčana glava Hadrijanova s poprsjem gledaocu na desno.

Na reversu: ANNDCCCLXXIIIINATVRBPCIRCON

(Anno 874 natali Urbis primum? Circenses Constituti.)

Mlad čovjek[1]) sjedi, ispružio noge na lijevo, te okrenuvši glavu gleda na desno; desnom rukom na desnom koljenu drži točak sa 8 žbica, lijevom se rukom drži za tri obeliska. Sa ramena mu visi ogrtač, kojim je pokrio noge.

Žuti bronc, premjer 36 *mm*, debljina 3 *mm*, težina 23·45 *gr*, modul 10.

O čitanju napisa na A. ne može biti sumnje: Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus Pontifex Maximus Tribunicia potestate Consul tertium. Hadrijanov treći konsulat pada u god. 119., od 1. januara do 30. aprila. Poslije nije više Hadrijan bio konzul, te se taj broj dalje opetuje.

Na reversu čita Cohen, kao što je gore dodano, te kod primum stavlja znak pitanja. On dakle usvaja čitanje Bimardovo, no sumnja u njegovu ispravnost, a što boljega nije mu poznato[2]).

Kako treba čitati taj napis, ili pravije, od koje je riječi kratica P, o tome nijesu numismatičari dugo bili na čistu te tako može ovo još uvijek biti predmetom rasprava.

J. Vaillant je čitao Anno 874. natalis Urbis *populo* Circenses concessit. Godine 874. utemeljenja grada (Rima) dozvolio je narodu circenske igre. — Tomu Bimard prigovara, da su igre circenske bile tako stalne

---

[1]) Eckhel ima mulier. Prema muskulaturi gornjega tijela, koja se na Cohenovoj slici jasnije vidi, vjerojatnije je držati to lice za muškarca.

[2]) Marquardtovo u III., 483., 6. anno 884 (?874) natali Urbis Circenses Constituti, gdje se poziv|je na C. I. L. I 391 — može se mimoići, jer taj P uopće ni nema.

Gore navagja Eckhela sa god. DCCCLXXXIIII (p. Kr. 121./122.), što je na našem jasno i sigurno DCCCLXXIII = 874. god.

i obične, te da nije vjerojatno, da bi novčari na novac stavili spomen-facti ordinarii.

Circenske su igre zaista tako stare kao i grad Rim. One su se svake godine neprekidno prikazivale te se njima završavala kakva svečanost, kao Cerere 19. aprila, Apollona 3. maja, Augusta 12. oktobra, nu nigdje se ne kaže, da su se Parilia takogjer circenskim igrama završavala. Za takovu vijest pružila bi se napose prilika piscu[1]), koji javlja, da se god 4. prije Krista u oči Parilia podigao takav vihor, da je u cirku srušio kipove.

Najznamenitije je bilo utrkivanje na kolima ili na konjima. Obelisci na novcu podsjećaju nas na igre u cirku, a točak na utrkivanje na kolima.

Nu ovo neprikladno Vaillantovo čitanje još se više ističe u dopunjku *natalis* mjesto *natali*, po čem bi se onda imalo ovako tumačiti: Godine 874. na dan utemeljenja grada (Rima) dozvolio je narodu circenske igre. Tim bi se pravom tumačenju mnogo više približio.

Jos. Harduin i Jos. Jobert čitaju: anno 874 natali urbis Plebei Circenses Constituti = godine 874. na dan utemeljenja grada (Rima) uvedene su plebejske circenske igre. Bimarde prigovara tomu čitanju, da se ne imadu dijeliti ludi publici i ludi plebei, jer su circenske igre bile zajedničke svim staležima: senatorskom, viteškom i plebejskomu. Nu ovaj prigovor može da se pobije. Ludi publici i ludi plebei imadu se razlikovati ne po tome, ko ih je mogao da posjećuje, nego tko ih priregjuje. Igre ludi publici priregjivali su kurulski aedili, čisto patricijske magistrature i to u Cirku maximu. Ludi plebei uvedeni su pak iza progona kraljeva ili kada su se patriciji i plebejci izmirili, svakako u rano republikansko doba, a priregjivali su ih aedilis plebei, čisto plebejski magistrati. Kasnije su se priregjivali u cirku, što ga je sagradio C. Flaminius Apollinaris god. 220. pr. Kr. Bitni dio bio im je circenski, a obdržavale su se početkom mjeseca novembra, što takogjer — kako ćemo još vidjeti — ne pristaje na natale Urbis, na 21. aprila. Ove su se igre još za cara Severa Aleksandra na 13. novembra svečano priregjivale te se još spominju[2]) u IV. stoljeću p. Kr. Livije[3]) ih tačno razlikuje od ludi Romani, što ih ili u savezu ili u opreci navodi zajedno.

Ima još jedno čitanje a to je ono Foggini-a, koji P čita kao kraticu od Publici pa da su od privatnih postale javnima. Ovomu u prilog navodi se Dio Cassijevo[4]) pripovijedanje, da je uoči Parilia, dne 20. aprila,

---

[1]) Knj. XL., 2.
[2]) Marquardt, III., 479.
[3]) 23., 30.; 27., 21., 26.; 30., 26.; 29., 11. i t. d.
[4]) XLIII., 42.

u Rim stigla vijest o Caesarovoj pobjedi kod Munde u Hispaniji god. 45. pr. Kr. Slijedeći dan, 21. aprila, bio je dan utemeljenja grada Rima i na taj dan su se slavila Parilia. Gens Julia je tim povodom — suis sumptibus — priregjivala na taj dan circenske igre. Nema sumnje, da je ta pobjeda bila vrlo znamenita za Caesara i njegove pristalice.

Bitka kod Munde bila je Caesaru pošljednja, ali i najkrvavija, te je sam rekao, da se ovdje nije borio za pobjedu već za sam život.

Teško, da bi bile ove igre ikada ludi publici i kao takove da bi se mogle održati. Tomu bi se protivilo što bi ta proslava odavala odviše izrazit značaj, da se slavi pobjeda — de civibus Romanis.

Kad ubiše Caesara, nastavio se doduše gragjanski rat i ulogu Caesarovu preuzeo je Antonije, kasnije Oktavijan. Ovo je potrajalo do god. 31., kada je bitkom kod Akcija prestalo krvoproliće. Gens Julia ostavlja prijestolje rimskoga carstva, a tim prestaju i mnogi razlozi, da se u slavu pobjede kod Munde, bilo i kao ludi privati, priregjuju circenske igre. Dio Cassije[1]) sam veli, da su ove circenske igre, što ih je priregjivala Gens Julia, naskoro ukinute.

Za nas je napokon svejedno, kada su prestale, nu to je sigurno, da ih za Hadrijana više nije bilo. Prema tomu nije ih Hadrijan od privatnih načinio javnima.

Od god. 46. iza dedikacije hrama Veneris Genetricis počele su se obdržavati ludi Victoriae Caesaris, koji se kasnije zovu i ludi Veneris Genetricis. S početka su se obdržavale 24.—25. septembra, a kada je preuregjen rimski kalendar, 20.—30. jula. Ovaj hram kao i igre odnose se na Caesarove pobjede, a mi ćemo i sada kazati, da Caesar nije naročito isticao pobjede — de civibus Romanis.

Ludi Veneris Genetricis bijahu više javna značaja od onih prije. To se vidi i po tome, što ih je priregjivao stalni posebni zbor magistrata, a god. 34. konsul[2]).

Tom zgodom biće zanimljivo da se pripomene i to, kako se na Caesarovim novcima nalazi istaknuta pobjeda Caesara nad Galima i Vercingetorigom[3]), Britancima[4]), dočim se nalazi neka aluzija jedino na Farsalski boj u novčara L. Hostilija Saserne iz god. 46.[5]).

Isto tako nema na novcima ni dedikacije hrama Veneris Genitricis. Ovo treba uvažiti tim više, jer to ne bi bilo prvi put. Imade novac

---

[1]) XLV., 6.

[2]) Marquardt: „Röm. Staatsverwaltung", III., 482. i d.

[3]) Babelon, II., 11., 12., 27.

[4]) Babelon, II., 13.

[5]) Babelon, I., 552.

novčara M. Nonius Sufenas, na kojem se izrično spominju ludi Victoriae Sullanae[1]).

Caesarove pobjede od god. 46. označuju se samo tako, da je na naličju prikazana Venus nicephora bez napisa[2]).

Bimard čita: anno 874 natali Urbis *primum* circenses constituti = godine 874. na dan utemeljenja grada Rima uvedene su prviput circenske igre. Dan utemeljenja, 21. aprila, slavio se do tada bez circenskih igara. Taj se dan smatrao rogjendanom božice Rome i na taj se dan slavila stara narodna svečanost Parilia. — Ovo čitanje primaju još Eckhel[3]), od novijih Th. Mommsen[4]), Preller[5]), Marquardt[6]). Ovo se čitanje najviše upire na vijest Athenaja[7]): „čitavim gradom nasta svirka u frule, odjek kymbala i šum bubnjeva sa pjevanjem. Bijaše slučajno svečanost Parilia od davnine tako zvana, a sada narodnom rimskom (Ῥωμαῖα), pošto je Hadrijan, od svih najbolji car i najveći prijatelj glazbe, postavio hram Fortuni (Τύχῃ) grada. Ovaj dan svetkuju svake godine narod i stanovnici grada".

Parilia ili pravije Palilia[8]) je prastara narodna rimska svečanost, koja potiče još iz dobe, kada se narod rimski bavio iskjučivo stočarstvom. Božica Pales[9]) bila je ne samo kod Rimljana znamenita i važna (magna, veneranda, cana, grandaeva), već se slavila i poštovala po čitavoj Italiji, gdje se narod bavio stočarstvom. Slavili ju Sallentini u Brunduziju, u blizini grada Reate, Sabinci i Umbri. Njezina svečanost (Palilia) padala je na 21. aprila, kada se livade zazelene i nastaje vrijeme paše. Kako se ta svečanost kod pastirskoga naroda slavila i kako se obavljalo čišćenje i lustracija kućâ i marve, pripovijeda Ovid[10]). On nam nigdje ne spominje, da su na taj dan bile circenske igre, utrkivanje na kolima[11]), prem nema sumnje, da je narod i u Rimu slavio taj svečani dan.

---

[1]) Babelon, II., 256.

[2]) Babelon, II., br. 31.—36., 41.—42., 44., 46.—50.

[3]) VI., 502. si non plane certa, tamen praeferenda reliquis videtur.

[4]) C. I. L. I, str. 391.

[5]) „Röm. Mythol.", II. izd., str. 707.

[6]) „Röm. Staatsverwalt.", III., 551.

[7]) VIII., 361. F.

[8]) Rimljani su izgovarali Parilia. Parilia dicuntur non Palilia. Marius Victorin. 1., 2., 470. Ovdje se zamjenjuje r (lenis) i l (aspera) kao Remuria i Lemuria, Crustumina i Clustumina, —aris i —alis. Ovid. Fasti, V., 481. i H. Peter ad l.

[9]) Ima i muški rod (Varro). Korjen se riječi izvodi od pâ, što znači tueri, sustentare, grčki πάομαι, lat. pasco, pabulum (Serv. ad Vergil. Georg., III., 1.); tako i riječi Pălas, Păles, Pălatua, Flamen Palatualis, Palatium (pašnjak, pastirska naseobina). Th. Mommsen, C. I. L. I, str. 391. izvodi Pales od Parilia, a ovo od parĕre; a drugi opet od partu pecoris, ili a partu Iliae. Preller: „Röm. Mythol.", str. 366., 2.

[10]) Fasti, IV., 721. i d. Palilia tam privata quam publica sunt apud rusticos. Schol. Pers., I., 72.

[11]) Što Preller, „Röm. Mythol.", 368. i d. govori o utrkivanju na kolima u doba Caesarovo, to je kazano gore. Vijest Dio Cassijeva, XLIII, 42. odnosi se na igre gentis Juliae, a vijest Athen, VIII., 361. F. na Hadrijanovo doba.

To nam potvrgjuje Dionizije, da je na ovaj dan grad Rim još u njegovo doba svetkovao ovu svečanost, ne smatrajući je manjom od nijedne druge. Dionizije je bio godine 30. pr. Kr. u Rimu, a djelo dovršio valjda god. 8. pr. Kr. Ni on ne spominje ništa o circenskim igrama tog dana. I. 88. ταύτην ἔτι καὶ εἰς ἐμὲ τὴν ἡμέραν Ῥωμαίων ἡ πόλις ἑορτῶν οὐδεμιᾶς ἧττονα τιθεμένη καθ' ἕκαστον ἔτος ἄγει καλοῦσα παρίλια. θύουσι δ' ἐν αὐτῇ περὶ γονῆς τετραπόδων οἱ γεωργοὶ καὶ νομεῖς θυσίαν χαριστήρων ἔαρος ἀρχομένου.

S time nije teško dovesti u savez, da se ovaj dan i ova svečanost već veoma rano odlučio i danom rogjenja božice Rome i danom utemeljenja grada Rima, te se u istinu isti dan, ali tek podregjeno slavio i natale Urbis kao dan, kada je utemeljen grad Rim.

Bimardovu *primum* ne opire se ni to, da je na taj dan gens Julia priregjivala circenske igre, koje su megju tim, kako smo vidjeli, naskoro prestale, te Hadrijan nije ovim obnovio igre, nego je uveo sasvim nove i dao im posve nov značaj.

Th. Mommsen[1]) čita ovako: anno 874 natali Urbis Parilibus Circenses constituti = godine 874. na dan utemeljenja grada kao dan Parilija uvedene su circenske igre.

Ovaj dan, 21. aprila, promijenio je donekle svoj značaj u toliko, da je Hadrijan dan utemeljenja (natale Urbis) stavio napred i podao mu veću važnost, a svečanost Parilija učinio sporednom i uveo circenske igre. Ove su igre ostale sada stalne i održale se do u V. stoljeće. Prema Prosperovoj[2]) vijesti imale su prestati godine 444. dašto pod uplivom kršćanstva, jer da je na taj dan Isukrst bio raspet na križ.

Ovo nam potvrgjuje spomenuti Athenaj, koji megjutim niti ne spominje circenskih igara, što ih bez sumnje spominje naš novac. Nije sigurno, koja latinska riječ odgovara Athenajevoj riječi Ῥωμαῖα. Kod njega se razlikuju dva imena Παρίλια i Ῥωμαία, kao što bi na novcu prema Mommsenovom čitanju bilo na prvom mjestu novo ime, a na drugom staro. Druge vijesti iz starine takogjer potvrgjuju, da je taj dan promijenio svoje ime. Fasti Maffeiani[3]), sastavljeni izmegju godine 8. prije Kr. i 3. poslije K., i Fasti Praenestini[4]), sastavljeni izmegju godine 2. prije Kr. i 9. poslije Kr., zovu ga još Parilia; dočim Philocalus iz IV. st.[5]) i Polemius Silvius[6]) iz V. st. zovu taj dan: natale Urbis.

Ovo se Mommsenovo čitanje danas općenito usvojilo, premda se ne može kazati, da se i protiv njega ne bi dalo šta navesti.

Stvarno tumačenje bilo bi mu veoma u prilog, ili bolje, ono bi dopuštalo jedino takovo riješenje, kako sam prije naveo. Uza sve to

---

[1]) C. I. L. I, 391. i d. — [2]) Marquardt, III., 483., 7. — [3]) C. I. L. I, str. 305.
[4]) C. I. L. I, str. 317. — [5]) C. I. L I, str. 340. iz god. 354. — [6]) C. I. L I, str. 341. iz god. 448./9.

arheolozi još danas čekaju na prikladnije riješenje. Tako nije još ni danas poznat napis ili još koja vijest rimskih pisaca, koji bi cijeli dogagjaj razjasnili i potvrdili ono, što bi se još željelo da se potvrdi.

Istina je, da je Hadrijan htio, da se promijeni ime toga dana, da se rogjendan Rome kao dan utemeljenja grada istakne, a da se dosadanji općenitiji naziv napusti. Prema ovomu čitanju bi na prvom mjestu bio naziv, koji je već opstajao kao sporedan, a na drugom mjestu općenitiji naziv. Do sada nije još iz starine poznat niti jedan ekvivalentan primjer, gdje bi u ovom obliku dolazila dva imena, prem imade slučajeva, da se ime mijenjalo.

Treba da se naročito spomene, da je ovaj napis na rimskom novcu osamljen. Nema novca, na kojem se čita godina i dan, kao što su godine danas na novcu običajne, ili kako je to danas na medaljama. S toga je uzalud tražiti analogije u numismatici, nu možemo pogledati, imade li je uopće u rimskoj literaturi. Kada bi se ovakova analogija našla ma igdje, onda se dakako ne bi moglo ništa prigovarati, bez obzira na to, da li je u numismatici ima ili ne.

Naprijed sam spomenuo, da se u glavnom radi o tom, kako se ima čitati kratica P. Za populus imade u numismatici primjera, za plebs nam ne treba, za primum mi doduše na novcu nije poznata, ali ih u epigrafici dosta imade. Riječ Parilia uopće nigdje ne dolazi na novcu. Da je u numismatici nema, to ne bi bilo odlučno, nu zanimljivo je svakako to, da ni epigrafika, ni rimska literatura ne mogu pokazati primjera, gdje je riječ Parilia pokraćena sa P., dočim za Par i slično navodi ih svaka priručna knjižica. Da se abrevijature numismatičke ne pokrivaju sa abrevijaturama epigrafičkim, to pokazuju vrlo mnogi primjeri, ali je napokon i to istina, da u napisima na novcima vlada mnogo veća tačnost i eksaktnost, nego li na kamenu, te mi ovdje nemamo u to doba ništa odbijati na nevještinu gravera. Nije mi poznat nijedan napis na dobro sačuvanom novcu, o kojem bi se toliko sumnjalo i toliko pisalo, kao o ovom. Napisi nijesu zagonetni, već se lako dadu čitati. Drugo je pak, da li ih umijemo dovesti u svezu sa pravim dogagjajem.

Možda ne bi napokon ni sama gramatika mogla ovom spoju riječi navesti prikladna primjera, dočim se svi drugi napisi dadu gramatički lako tumačiti, tako da numismatičar može sasvim lako živjeti bez subtilne filologije[2]).

---

[1]) Ima u istinu danas dosta primjera, da se jedan dan označuje na dva načina ne samo posebice već uporedo, nu onda je jedan izraz drugomu atribut, dočim je Mommsenova legenda za Rimljanina naprosto tautologija, jer se u Parilibus i natale Romae (Urbis) već a priori sadržava. Ovo slijedi iz onoga, što sam naprijed rekao o Parilijama.

[2]) Tražeći analogne primjere listao sam po C. I. L. — nu nijesam bio sretan, da ih nagjem. Tada sam se obratio na V. g. E. Bormanna, ravnatelja epigr. sveučil. seminara u Beču, koji mi je sa rijetkom susretljivošću, obrativši se i sâm za numismatiku na g. dr. J. W. Kubitscheka, odvratio i svoj i potonjega odgovor, da analognoga primjera na prosto nema, premda ni jedan ni drugi ne isključuju mogućnost. Ovdje ne bi bilo mjesto, da se dalje raspravlja o toj mogućnosti.

Što se napokon tiče moga vlastitoga mišljenja, to se više izmegju redaka razumijeva, nego li da je izrično kazano. Moje je mišljenje, da se Bimardovu riješenju najmanje može prigovarati, a Mommsenovo je vrlo lijep komentar, koji potvrgjuju i Athenaj i fasti.

Zašto je Hadrijan htio da to promijeni i da uvede igre, to nam opet spominje Athenaj. Ove je godine na taj dan postavio hram Fortuni grada. Ovo je hram Veneris et Romae, kojega su se ostaci našli i koji još inače dolazi na novcima. Bimard, Eckhel, Mommsen, Preller i Marquardt drže, da je toga dana i te godine bila dedikacija, posveta hrama, tim što Athenajev καθιδρυομένου prevode sa „posvetiti". Nu ono nije ispravno. Niebuhr[1]) veli, da se hram nije mogao sagraditi za nekoliko godina. U Rimu se tada doista brzo gradilo. U vanjskoj substrukciji našli su opeku, koja označuje konzule iz 123. godine, prema tomu nije gradnja mogla biti dovršena, već se tek počelo graditi[2]). Prema tome znači na tom mjestu: καθιδρύεσθαι „postaviti temeljni kamen". Ne vrijedi ni mišljenje Julija Dürra[3]), da je dedikacija hrama obavljena 128. godine 21. aprila te da je s toga razloga Hadrijan uzeo naslov: pater patriae. Nije ispravno ni Flemmerovo[4]) mišljenje, da je hram Veneris et Romae posvetio Hadrijan godine 130. u proljeću te se iza toga zaputio u Atenu.

Na novcima Hadrijanova našljednika Antonina Pia sa reversom Romae aeternae iz godine 139.[5]) nalazi se hram sa 10 stupova, na pročelju 5 niskih relijefa, dolje megju dvije figure sjedi figura, na svakom uglu po jedna, drži Amaltejin rog obilja; i na reversu Veneri felici hram sa 10 stupova, u sredini je kip Venere, na zabatu tri figure, s obje strane dvije figure, koje leže; na vrhuncu sjedi figura, pokraj nje dvije figure, koje kleče, na svakoj strani zabata po jedna Viktorija s vijencem[6]). Ovo je bez sumnje hram Veneris et Romae, što ga je počeo graditi Hadrijan te se godine 139. gradnja dovršila i hram posvetio. Ovaj se oris hrama na novcu slaže sa preostacima, koji su iskopani na istom mjestu. Isti se hram nalazi još na medaillonu, sa reversom saeculum novum, Filipa, Otacilije i Filipova sina, gdje Filip žrtvuje[7]). Zatim Otacilije[8]), Filipa II.[9]).

---

[1]) „Beschreibung Roms", 3., 1., 301. A.

[2]) Ovako i H. Jordan: „Topographie der Stadt Rom im Alterthume", I. sv., 2. dio, str. 429. Berlin 1885.

[3]) „Die Reisen des Kaisers Hadrian" u „Abhandlungen des archaeol.-epigr. Seminars der Universität Wien". 1881. Str. 70. Za njim pristaje Schiller, I., 2., str. 625., 4.

[4]) Kod J. Dürra, ozn. dj. str. 72.

[5]) Cohen, II., 340., 698.

[6]) Cohen, II., str. 374., 1074.

[7]) Cohen, Feuardent, V., str. 139., 14.

[8]) Cohen, Feuardent, V., 150., 71.

[9]) Cohen, Feuardent, V., 170., 81. i 82.

Broj stupova na medaillonima varira izmegju 6, 8 i 10. Svečanost Saeculum novum, hiljadnica opstanka grada Rima, bila je godine 247./8. poslije Kr.[1]).

Nissen[2]) iz orijentacije hrama zaključuje, da utemeljenje i dedikacija hrama nije bila 21. aprila na Parilia, već 29. aprila na Floralia, te da renovacija svečanosti Parilia nije u svezi sa gradnjom hrama. Athenajevu vijest ispravlja kao da je dva po vremenu i po sličnosti bliza dogagjaja pomjerio. Teško je nevjerovati Athenaju i s toga razloga, što se 21. april već od najstarijih vremena smatrao rogjendanom božice Rome, te da se hram, koji je njoj u počast osnovao i sagradio ne bi postavio i posvetio bez osobitih razloga na njezin rogjendan, već 8 dana kasnije, na dan svečanosti Flore. Flora je bila doduše identificirana sa Romom, nu poštovala se kao samostalna božica. Gromatički razlozi nijesu u carsko doba uvijek bili odlučni kod orijentacije hrama, već su arhitektonski odlučili, da se od pravila kadšto moralo odustati.

Poslužiti se ovakim prizorom ko motivom da se prikažu igre, ne bi bilo u običaju prije Hadrijana. Mi ne ćemo naći prizora, gdje natjecatelj sjedi, drži točak, te gleda kako drugi trče. Prije Hadrijana uzimali su umjetnici prizor brza kretanja, gdje natjecatelj jaše, tjera konje. Kod spomena na Apollinarske igre imademo na novcu iz godine 144. prije Kr. novčara M. Baebija Tampile, gdje Apollo tjera četiri upregnuta konja i odapinje strijelu[3]). Na novcu novčara L. Calpurnija Pisona iz godine 89. prije Kr. jaše konjanik najvećom brzinom[4]). Treći je motiv, gdje konjanik jaše, a pokraj njega trči još jedan konj kod novčara: Ti. Kvinkcija Troga iz godine 104.[5]), C. Marcija Censorina iz godine 84.[6]) i P. Supullija Makra oko godine 45. prije Kr.[7]). Za motiv za svečanosti, koje se s igrama priregjuju bogovima, može biti zgodan koji drugi prizor, da se naime božanstvo samo što više istakne. Tako imademo za Cerealia, gdje se božica Ceres vozi na kolima, upregnutim pod dva zmaja[8]), ili božica Cybela na kolima, koja vuku dva lava[9]) iz godine 88. kod novčara M. Volteja. Kod sekularskih igara uzeti su prizori, gdje jedan svećenik pleše[10]), ili dva svećenika plešu[11]), ili stojeće figure[12]), dapače gdje Augustus sjedi i dijeli suffimenta[13]).

Prizori, gdje lice sjedi na zemlji, ne dolaze kod Hadrijana prvi put. Oni se često nalaze na novcima rimskim kao žena, koja prikazuje podjarmljenu zemlju, alegorički prikazano božanstvo u vrijeme same Hadrijanove vlade. Ovakav prizor iz igara tražićemo uzalud u novaca ovoga cara ili njegovih prešastnika — u tom je ova kompozicija originalna.

---

[1]) O svem Dr. Friedrich Kenner: „Jahrbuch" i t. d., III., str. 36. ad III., 125.
[2]) „Das Templum", str. 202. — [3]) Babelon, I., 253., br. 12. — [4]) I., 290., 6.—12.
[5]) II., 393., 26. — [6]) II., 191., 18. i 19. — [7]) II., 29., 51. i 52. — [8]) II., 566., 3. — [9]) II., 221., 3.
[10]) Babelon, II., 417., 1. — [11]) Cohen, I., 79., 112. — [12]) II., 83., 255. — [13]) II., 566., 4.

Nastup Hadrijanove vlade otvara novu umjetničku epohu, a to je ujedno zadnja, koja se usugjuje natjecati sa Grčkom genijalnošću, nu ova će pravo procvasti pod žezlom Antonina. Ako se i ne može kazati, da je umjetnost rezbarstva pečata uvijek stvarala originalne tipove, — već je dulje vremena inspiracija zaustavljala svoj polet —, nego se povodila za svojim predšasnicima, to su ipak kompozicije i likovi, što ih reže nož gravera, živahni i graciozni, često savršeni, izvagjeni od svih stilova, a obragjeni duhovitošću, pravom snagom talenta.

B. Medaillon cara Commoda iz god. 183.

Za vladanja cara Commoda (od 180.—192.) kovalo se i izdavalo vrlo mnogo medaillona. Cohen nam bilježi dva zlatna i 109 tučanih, dočim srebrnih nikako nema. Od ovih pada u god. 183. dvanaest, a u god. 185. dvadeset i šest. Ovaj ih je car mnogo i trebao, jer je narodu mnogo dijelio.

Za njegovog vladanja dolazi sama liberalitas devet puta. Iz god. 183. navodi Cohen jedan medaillon po Vaillantu na aversu: M. Aurel Commodus Antoninus Aug. i reversu: tr. p. VIII. cos. IIII. p. p. Car u vojničkoj odori drži desnu ruku na tropeju, pod kojim su dva sužnja[1]); a drugoga po M. Rollinu iz god. 184. s aversom: M. Aurel Commodus Antoninus Aug. i reversom: tr. p. VIIII. imp. V. cos. IIII p. p.[2]) sa prizorom kao i onaj prvi, te dodaje, da se tr. potestas i imperatorstvo V. ne slažu, imalo bi biti VI. Pokraj ovoga stoji jedan drugi sa napisom reversa p. m. tr. p. VIII. imp. VI. cos IIII. p. p., dok je prizor isti: car s tropejem[3]). Uz ovoga stoji, što ga W. Froehner (p. 120.) navodi sa napisom na reversu tr. p. VIIII. imp. VI. cos. IIII. p. p. Car podiže tropej, te ga odnosi na vojne u Britaniji (trophée breton).

Pred ovima stoji ovaj naš iz god. 183.:

s aversom: M · AVREL · COMMODVS — ANTONINVS AVG lovorovim vijencem ovjenčana glava na d., na prsima oklop,
i reversom: tr P VIII — (imp) V COSIIII.

[1]) C. 868. gdje fali imp. V. — [2]) C. 913. — [3]) C. 420.

Car u vojničkoj odori, u l. ruci drži koplje, d. drži na tropeju, dolje sjede dva sužnja, od kojih se jedan slabo razabire, budući da je komad oxydiran.

Bakar. Premjer 37·5 *mm*, deb. 6·5 *mm*, težina 50·1.

Prema nominalu Commodovog asa, od 5·5 *gr* poprječno bio bi ovo multiplum od 9 asa.

Nagjen je u dônjem gradu u Osijeku. Sada se nalazi u zbirci tamošnjega grad. muzeja.

Isti ovaj tip nijesam našao kod Commoda ni na kakovom novcu, bilo carske ili senatske kovnice.

Iz ove godine imademo više novaca i medaillona, koji se odnose na rat, kao: Jupiter gdje sjedi i drži na krugli Victoriju[1]) na zlatnom i senatskom bakrenom novcu kao i na medaillonu; Jupiter daje caru kruglu[2]); Pallas (ili Roma) drži koplje i oslanja se o štit[3]), ili gdje baca koplje[4]), ili gdje drži grančicu[5]); Victoria drži vijenac i grančicu na zlatnom novcu[6]); Victoria daje caru vijenac[7]) i slično na zlatnom, srebrnom i tučanom novcu[8]); car na četveropregu[9]) i t. d. Nekoji se tipovi od ovih opetuju iz prijašnje godine, nu imade ovdje za Commoda i u ovih[10]).

Pitanje, na koje se ratove i pobjede ovi novci i medailloni odnose, ostavlja dr. Fr. Kenner kod opisa medaillona iz zbirke Previšnje carske kuće neriješeno[11]).

Ako se osvrnemo na kratku i nejasnu vijest Ael. Lampridija u Viti Comm. c. 13. victi sunt sub eo tamen... per legatos Mauri, victi Daci, Panneniae quoque compositae, in Brittania in Germania et in Dacia imperium eius recusantibus provincialibus..... to nastaje neprilika, ne samo što ne znamo tačnije za pobjede, već je to još teže razriješiti, što ratovi nijesu navedeni ni kronološkim redom.

---

[1]) Cohen, 848. i 870.
[2]) Cohen, 423. i 871.
[3]) Cohen, 419.
[4]) Cohen, 879.
[5]) Cohen, 883.
[6]) Cohen, 418.
[7]) Cohen, 861.
[8]) Cohen, 894.—899.
[9]) Cohen, 869. i 910.
[10]) Megju ovima se ne misli na one, na kojima se car bori sa lavom. To nije alegorija ratna, već gladiatorski prizor iz arene. (Froehner, str. 118.) — Ovi su tipovi kopija predšasnika Marka Aurela i Lucia Vera. (Froehner, str. 93.) — Sličan kod Antonina Pia. (Froehner, str. 51.) — Kod Hadrijana, gdje H. probada vepra; ovdje je tip okrenut. (Froehner, str. 39.)
[11]) „Jahrbücher der kunsthistor. Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses", sv. II., 52.

Novcima se dadu potvrditi bojevi Germanski[1]), Sarmatski[2]) i Maurijski[3]) još za života Marka Aurelija; a za Commoda samoga vojne u Germaniji[4]), u Britaniji[5]) i u Mauretaniji[6]).

Za tumačenje našega medaillona važni su samo oni historijski događaji, koji su se dogodili godine 183. i koju godinu prije. Možda bi se ovako moglo odrediti što vjerovatna. Iza toga ćemo spomenuti u kratko kasnije događaje.

Smrću Marka Aurela godine 180. nastaje za neko vrijeme odmor ratnoga oružja, a donekle se nastavlja još godine 182. Tomu je razlog, da su svladani narodi sami željeli mira i što je car dapače nekoje mitio, da budu na miru. K tome su legati i vojske, koje su ostale na granicama da ih čuvaju, bile još valjane i disciplinirane. Nu nije se činilo, da bi to moglo dugo potrajati, jer se car povukao u Rim i podao se nasladama te zaboravio na svladane narode i na njihove obveze. A u drugu ruku neprestana narodna kretanja nijesu mogla dugo šteditи ni rimsku granicu. Moralo je biti na granicama manjih okršaja, koje su pogranične rimske čete sretno odbijale, jer se na novcima opetuju Jupiter s Victorijom, Mars sa tropejem, Roma s Victorijom i Virtus Augusti, što će

---

[1]) de Germanis, Cohen, br. 76.—92.

[2]) de Sarmatis, na ozn. mj., br. 93.—103.

[3]) Mauretania, na ozn. mj., 356., iz god. 177. i 178.

[4]) Između god. 185.—903. u gornjoj Germaniji: cum liberata esset Novia obsidione legio pia fidelis constans Commoda cognominata est (napis kod Wilh. 1459., Orelli 3714.). Novia je valjda Niederbieber u Regensburškom kotaru. God. 186. svladao je navale Germanskih plemena Clodius Albinus (ad Galliam translatus, in qua fusis gentibus. Transreranis celebre nomen suum et apud Romanos et apud barbaros fecit). Vit. Cl. Alb. 6., 3.

[5]) God. 184., Britt., Cohen, br. 35., god. 185., Brittania, br. 37. Froehner, str. 124., računa novac s Dioskuri (Cohen, 473.) k Britaniji: je croirais plutôt qu'il faut le réunir aux monnaies suivantes et prendre Castor et Pollux en leur qualité de protecteurs de la navigation. Vojničke bune svladao je Pertinax: seditiones quidem contra imperatorem conpescuit in Brittaniam... seditione legionis... Vit. Pert. 3., 8. Onamo je bio poslan poslije smrti Perennisa. Conc. mil., god. 185., Cohen, br. 49. i god. 186., br. 54. U Britaniji je vojevao i Ulpius Marcellus. Kenner ad V., 55.

[6]) Na Maurijske (?) ratove odnosi Dr. Fr. Kenner („Jahrb.", II. ad VI., 63.) novac (Cohen, 364.) sa Min. Vict. iz god. 189. a Froehner (str. 136.) dapače u god. 190. Cohen, br. 69. sa nap. Cos VI. Na zemlji sjedi žena (Africa), na glavi joj koža od slona s rilom, klas u ruci, Victoria podiže tropej i car u vojničkoj odori. Eckhel, D. N. V., VII., str. 123. Ovdje je vojevao Pertinax (pro consule Africae factus V. 4. 2.). Vijesti iz starine ne dosižu da potvrde, imadu li se tipovi, slični tipu kod 3. navedenom, složiti sa Mauretanijom. Cohen, br. 754. i 760. imade Castora (ili Maura) s konjem i kopljem iz god. 177. i 178. Slični su i tipovi Cohen, br. 511. iz god. 186. i br. 525. iz god. 187. Castor bi se mogao i s Mauri dovesti u savez, što se javlja, da su Mauri, unatoč svojim lijepim i plodnim poljima, nomadi i konjari (Verg., Georg., III., 339.; Juvenal, III., 79.; Pausan, VIII., 43, 3.), te što je Mauretanijom obično upravljao prokurator viteškoga staleža (Tacit. hist., I., 11.; II., 58; Plin., V., 1., 12.). Tomu se ne bi protivilo ni što Froehner kod pr. 5. veli, jer koliko navigation vrijedi za Britaniju, toliko vrijedi i za Mauretaniju, a Dioskuri su znak viteškoga staleža. Poslije je jedan dio Mauretanije (Tingitana) pridružen Hispaniji. Tačnijim sravnjivanjem i proučavanjem tipova, koji nijesu inače napisom dosta opredijeljeni, dalo bi se od Eckhela, kojega H. Schiller u svojoj priručnoj povjesnici izdašno rabi, dalje koračiti i njega popuniti. Medailloni, opisani i orisani od Dr. Fr. Kennera, nijesu još u povijesti upotrebljeni.

se slijedeće godine 183. još u većoj mjeri nastaviti. Jedan napis vodi nas u Daciju, a Vita Commodi izrično veli: eo tempore in Sarmatia res bene gestas in Filium suum referabat Perennis. Iste godine 183. skovala je careva sestra Lucilla sa Claud. Pompeianom Quintianom i Ummidijem Quadratom urotu protiv cara. Ova ne pogje za rukom. Lucilla bude prognana, Pompeian i Quadrat ubijeni. Uz ove bude ubijen i Salvius Julianus, prefekt tjelesne straže Tairutenius Paternus i dr. Sada je prefektom tjelesne straže postao Perennis.

Ovaj je umio zabavljati cara, gdje se car sam volio baviti gladiatorskim igrama[1]), te je sasvim odnemario svoje vladalačke dužnosti, koje je preuzeo Perennis. Ovaj Perennis, dočepavši se vlasti, vladao je prilično neograničeno. Kada je nastojao, da senatorima otme vojničke časti, ubiše ga god. 185.[2]) Iz godine 182.—183. imademo pouzdanije zajamčene provale Dačkih iseljenika na sjevernu granicu Dacije, koje megjutim ne pogjoše za rukom Uspjesi rimskoga oružja protiv Britanaca potvrgjuju se tek godine 184., a godine 185. izrično slavi se Victoria Britanica[3]). W. Froehner[4]) odnosi medaillon, gdje Victoria pruža caru vijenac, iz god. 183. i medaillon gdje car žrtvuje pred Romom i Mirom (Pax) sa napisom Virtus Aug. na britanske vojne[5]). Ovo se ne dade niti dokazati niti pobiti. Na veći ratni pokret upućuju nas novci sa Jupitrom gromovnikom; Paladom, gdje baca koplje; Martom bez tropeja. Britanski pokret, kojeg legat Ulpius Marcellus sretno svladava, morao je biti zamašniji[6]) Car si k naslovu germanicus i sarmaticus dodaje još britanicus god. 185.

U Rimu je car slavio pobjedu i mir, pax, securitas, fortuna, temporum felicitas, te obavio vota publica i vota decennalia.

Pod ovim je carem produkcija medaillona dosegla rijetki vrhunac, nu ova se ne može mjeriti ujedno sa originalnošću tipova. Duh umjetnika nije mogao više da stvara nove tipove, on ih može još samo našljedovati od predšastnika s vrlo neznatnim promjenama ili bez promjena. Na jednom mjestu istakao se već jedan primjer, a za naš medaillon navešćemo jedan najbliži iz vlade Marka Aurelija iz godine 164. i to kod L. Vera[7]). Ovdje stoji lijevo Viktorija s grančicom, a desno tropej, pod kojim jedno lice sjedi, a jedno stoji. Razlika se izmegju našega i ovoga sastoji u

[1]) W. Froehner, str. 118. i Cohen, br. 867. navode medaillone, gdje car ubija lava i t. d.

[2]) H. Schiller, str. 666.

[3]) W. Froehner, str. 123. Ne stoji, da bi se medaillon sa tropejem morao odnositi izrično na britanske vojne, jer je Vaillantovim medaillonom i ovim našim potvrgjena god. 183., te se slijedeće godine samo isti tip opetuje, što megjutim nije prviput kod Commoda. Vidi odmah 4.

[4]) Str. 117. Tip s Victorijom se opetuje još god. 184.

[5]) Eckhel citira Tillemonta.

[6]) Dio LXXII., § 8.

[7]) Cohen, L. Ver., 346.; Froehner, 90.

izmjeni reda, Viktorije i cara i što jedno lice stoji pod tropejem. Ispustivši općenite prizore triumfa, monete, processus, Jupitra s gromovima, Marta, Pax, i t. d., koji se regbi stereotipno opetuju i prije i kasnije, navešćemo ovdje samo nekoliko primjera: revers prikazuje znakove stanovitoga božanstva kao Herakla; tako su kod Antonina Pia alegorički prikazani Jupiter, Juno i Athena[1]). Prizor žrtve pred hramom opetuje se ili sasvim kod Marka Aurelija s L. Verom i opet s Commodom[2]) i Commod sam, prigodom obavljenih vota — žrtava; ili prilično slično od Antonina Pia pred hramom[3]), a drugi put fali samo hram[4]). Ne će proći ni jedan decenij, a da će malo ne nestati medaillona, a i ono, što ga ima ne zaslužuje, da se nazove slobodnim našljedovanjem.

C. Medaillon Septimija Severa godine 202./3.

Na carsko prijestolje popeo se pomoću oružja svojih legionaraca car, koji se od svoga prešastnika razlikuje — u svem. Commod se nije brinuo za ratove, Sever ih je vodio sam; Commod se nije brinuo za upravu ni za provincije, Sever reorganizira vojsku, upravu, popravlja staro i gradi novo. Državnu blagajnu, koju je našao praznu, jer je Commod sve potrošio — na igre i zabave, napunjuje štednjom i dobrom upravom. On ne dijeli mnogo darova, zato ne će nakovati ni toliko medaillona, koliko Commod; — on umije da novac korisnije upotrebi. Froehner imade iz ovog doba tek petnaest komada, dr. Fr. Kenner šest, Cohen ih nabraja 5 srebrnih i 15 tučanih, dočim nema nijednoga zlatnoga.

Ovaj broj povećava tučani medaillon, što ga ovdje hoću da opišem i ocrtam. Novac istoga reversa poznat je s raznim varijantama. Evo ih.

Cohen navodi sa istim napisom: Restitutor Urbis tri razna tipa:

1. Severus Aug Part Max, lovorovim vijencem ovjenčana glava Severova na desno, sa oklopom.

Revers: Restitutor Urbis. SC. Roma sjedi okrenuta na desno, pred njom stoji car u vojničkoj odori i žrtvuje, u sredini tronožan žrtvenik[5]).

2. Severus Aug Part Max, lovorovim vijencem ovjenčana glava Severova na desno[6]).

Revers: Restitutor Urbis.

---

[1]) Froehner, str. 63. i 143. i d.
[2]) Froehner, str. 93., 114. i 122.
[3]) Froehner, str. 57.
[4]) Froehner, str. 66.
[5]) Cohen, 610.
[6]) Cohen, br. 603. 604. imade zračnom krunom ovjenčanu glavu.

Sever u vojničkoj odori, drži koplje i žrtvuje; pred njim tronožan žrtvenik[1]).

Isti tip imade i napis na aversu: L Sept Sev Aug Imp XI Part Max[2]), i napis: Severus Pius Aug.[3]).

3. Severus Pius Aug. Drugo kao gore.

Revers: Restitutor Urbis. Roma sjedi, drži paladij i žezlo, uz nju štit[4])

Uz tip 1. prislanja se ovaj medaillon:

L SEPTIMIVS SEVERVS AVG IMP XI PART MAX

Lovorovim vijencem ovjenčana glava na desno.

Revers: RESTITVTOR VRBIS. Roma sjedi okrenuta na desno, drži paladij i žezlo. Car u vojničkoj odori, drži koplje i zdjelicu, iz koje žrtvuje; u sredini tronožan žrtvenik.

Bakar. Premjer 38 *mm*, debljina 6 *mm*, težina 47 *gr*.

Prema nominalu od 5·5 *gr* je ovo $8^1/_2$ multiplum asa.

Nagjen u Osijeku, čuva se u numizmatičkoj zbirci kr. vel. gimnazije u Osijeku[5]).

Eckhel[6]) spominje uz god. 199. s ostalim novcima i ovaj te veli, da veći dio spada i u god. 200.

Cohen stavlja ovaj napis u god. 198.—201., kao što i sve one, koji nose oznaku XI. imperatorstva.

Ovomu dolazi u prilog, što XI. imperij dolazi prvi put istodobno sa VI. tribunatom, koji je bio godine 198.[7]).

---

[1]) Cohen, 598. i 599., 611. i 612. s napisom restitutori Urbis.

[2]) Cohen, 600.

[3]) Cohen, 601.

[4]) Cohen, 605.—609. Uz ovaj se tip prislanja Cohen br. 597. restitutores Urbis, poprsje Rome sa kacigom na glavi.

[5]) Gosp. J. Rabar, gimnaz. ravnatelj, dozvolio mi je rijetkom pripravnošću, da ga u ovu svrhu upotrijebim.

[6]) VII., 178. str.: fundator pacis, Jovi Conservatori, Jovi propugnatori, vel restitutor Urbis — aliisque inscriptionibus admodum variis et obviis. At horum magna pars anno etiam sequenti debetur.

[7]) Cohen S. S. br. 361. i inače.

God. 201. kao granica osniva se, po Cohenu[1]), na tom, što na novcu dolazi XII. imperij sa reversom: Jovi Conservatori, kojeg on stavlja u god. 198.—201., dotično samo u god 201.[2]), premda na novcu sa reversom: Jovi victori stoji uporedo XI. imperij sa XV. tribunatom, koji je bio 207. god.[3]). To je god. 207. na novcima zadnja XI. imperija. Ovo potvrgjuju i napisi: VIIII. trib. potest. (god. 201.) pak sve do XV. trib. potest, (god. 207.) dolazi sa XI. imperijem. Imperij XII. dolazi sa XVI. tribunatom (god. 208.), dočim XVII. tribunat imade već XV. imperij[4]). Pomjerivanje imperija poslije 207. god. nije za nas važno.

Iz oznake imperijata ne dade se pobliže odrediti godina, kada se taj novac i medaillon kovao i izdao. Bliže nas dovode napisi na prvoj strani. Na samim novcima dadu se u glavnom razlikovati tri naslova cara: jedan do partskih ratova, drugi prelazni za vrijeme ratova s Partima oko 200. god., a treći iza toga do kraja, dodavši mu još naslov britanicus. Prvi naslov L Sept Sev Pert Aug ili sličan sa dodatkom Pertinax teče do god. 199.[5]). Ovaj se naslov ne tiče novaca sa restitutor Urbis, jer ne dolazi na nijednom od ovih.

Drugi naslov nastaje, kada je car savladao Parte 197./8. Iz ove godine imade novac, koji na reversu imade tropej i napis Par Ar Ad, dočim avers ima još prijašnji naslov[6]). Naslov L Sept Sev(erus) Aug Part Max. dolazi na novcima god. 200., 201. i 202.[7]).

Treći naslov dodaje riječ Pius. Eckhel[8]) veli, da je Sever taj naslov sebi uzeo 200 god., dočim ga lapidarni napisi već spominju za III. tribunata[9]).

---

[1]) Valjda se i Eckhelova godina na tom osniva.

[2]) Cohen, 237. i 238. Na nijednom novcu, izvan ova dva spomenuta, nema više XII. imperija. Ovaj novac imade isto zaličje, što ga imade i novac pod Cohen, br. 236. iz god. 197.

[3]) Br. 250. L Sept Severus Pius Aug Imp XI. Part. Max.

[4]) H. Dessau: „Inscriptiones latinae selectae", sv. I. za XI. imperij, br. 424, 421., 425., 426.; za XII. imperij br. 429.; za XV. br. 431.; za XVIII. tribunat i XII. imp. može biti i klesarska pogrješka II mjesto V. Kod br. 429. veli Dessau, dj. 3.: Imp. XII. appellari voluit Severus non ante annum 208, teste diplomate veterani dato hoc anno in quo est imp. XI. (III., str. 890.); nihilominus appellatur imp. XII. iam a. 201 in miliaribus Noricis et Raeticis (III., str. 1114.) item a. 205. et a. 207. (X, 5909.). Ovaj vojnički diplom je važan dokumenat za XII. imperij, kojega i numismatika potvrgjuje, gdje se većom tačnošću i strogošću pazilo nego li na miljokaze.

[5]) Cohen, br. 3. spominje po Vaillantu medaillon sa napisom Severus Pertinax Aug iz XV. tribunata (god. 207.). Ako je medaillon autentičan, to je napis za ovo doba unikat. Eckhel, str. 187., sumnja o njegovoj autentičnosti, što fali PP i Pius, jer takova šta iz te dobe nema.

[6]) Cohen, br. 360.

[7]) Za god. 202. Cohen, br. 100. i d., 796. i d.

[8]) Str. 192., anno V. C. 954 uti incipit, a na str. 178. ne navodi ni jednoga novca iz te godine sa Pius, već kod god. 201. veli exspirat in numorum antica Part Max incipit Pius, čemu se donekle protivi primj. 3. Cohen, br. 370. i inače.

[9]) H. Dessau: „Inscriptiones latinae selectae", sv. I., br. 418. navodi napis sa naslovom: L Septimius Severus Pius Pertinax Aug Arabicus Adiabenicus pont max tr p IIII imp VIII cos II p p iz god. 196. te kod primjedbe 1. ...factum id est exeunte ut videtur anno 195 (Eckhel, 7., 173.) paullo ante hunc titulum ab ipso Severo ἀρχηγέτῃ domus suae positum. Eodem fere tempore coepit Pius appellari. (Eckhel, 7., 192.) Na prvom mjestu govori Eckhel, da je Sever sebi uzeo Marka Aurela za oca, a Commoda za brata, — za drugo mjesto vidi primj. 4., gdje napisi na novcu iz te dobe riječ Pius ne potvrgjuju.

Sravnjivajući napise na novcu po Cohenu, našao sam riječ Pius tekar 201. god., te dalje sve do kraja. U ovom trećem stupnju možemo naići na takove napise, koji spajaju drugi sa trećim, kao na pr. L Sept Severus Pius Aug Part Max. još god. 207.[1]).

Iz ovoga se vidi, da novac sa napisom restitutor Urbis nije bio kovan godine 198. ni 199., jer mu fali napis Pertinax, ma da XI. imperij već ovih godina dolazi. Naslov Part Max dopušta još godinu 202., to bi bila granica 200.—202. godine.

Odmah u početku naveo sam tri razne grupe istoga novca. Prva grupa, gdje car žrtvuje pred Romom, imade u naslovu samo Part Max. Ovoj grupi pripada naš medaillon. Iz ovoga se čini, da je potekla druga grupa, gdje je car sam. U ovoj su skupini novci sa naslovom Part Max i sa naslovom Pius. Ova je grupa mogla biti višeputa kovana, sa prvim naslovima još godine 202., a sa novim naslovom od 201. kašnje, ili je kovana jedne godine, ali je imala više edicija. Napokon treća grupa, gdje je Roma sama, ne dolazi prije 201. godine. Ovaj novac pada u ono doba, kada se stari naslov napuštao i poprimao novi. Ako uzmemo, da su novci sa Pius mlagji, to imademo ovdje slučaj, gdje se grupa reversa u kasnijim izdanjima rastavlja na svoje činbenike. Ovaj je slučaj u toliko zanimljiviji, gdje bi očekivali, ili da je kompozicija prizora naprosto imitovana od predšasnika, ili da su pojedini prizori kasnije složeni u grupu. Što protivna ne dopušta upravo naslov Pius.

Ako gledamo još na druge prilike, to se namiče pitanje, u koju godinu da stavimo naš medaillon?

Kompozicija na reversu prikazuje nam, kako car u vojničkoj odori žrtvuje pred Romom, koja drži paladij i žezlo. Nije odlučno, da li ovdje imademo prizor istinita dogagjaja, gdje bi car, povrativši se s vojne, žrtvovao pod kipom Rome u hramu, što ga počeo graditi Hadrijan, a dovršio Antoninus Pius — ili je tamo idealno zamišljena kompozicija gravera. I u potonjem slučaju, mislim, da suponira carev boravak u Rimu.

Od druguda znamo, da je car do godine 202. slabo boravio u Rimu. Godine 193. bijaše tamo samo nekih 30 dana[2]), godine 196. možda još manje, a godine 197. samo od 2. juna do jeseni. Ove je godine došao car u Rim okružen vojnicima, što ih je sam doveo iz Gallije, i sin mu Caracalla iz Pannonije. Tada je 29 senatora odsudio na smrt; Narcissa, koji je Commoda zagnjavio, bacio je pred lavove, a Commoda uvrstio „inter divos“ i sebe nazvao njegovim bratom[3]). Ovo sve nijesu još takova

[1]) Cohen, br. 250.

[2]) V., 8., 8., intra triginta dies. Schiller, 1., 2., 707.

[3]) V., 14., 1. i 13., 11. Schiller, 1., 2., 718.

— opera insignia —, radi kojih se i sam bio drznuo slaviti se kao restitutor Urbis. Već jeseni iste godine ode na Orijent u boj protiv Parta. Ovdje je ostao sve do godine 202.[1]). Iste je godine sa sinom Caracallom nastupio svoj III. konsulat u Siriji. Iz novaca se dade zaključiti, da se još ove godine vratio u Rim, možda već u ljetu[2]). Ova se godina slavi kao felicitas saeculi[3]), a car daje liberalitas III.[4]). Car pobjednik Parta, priregjuje narodu igre[5]) te obavlja vota decennalia i poduzimlje vicennalia[6]).

Severov životopisac spominje — per plurimas civitates opera cius insignia, a druga vrela spominju njegove zasluge oko preuregjenja vojske, uprave provincija, sudstva, financija, gragjevina i t. d.[7]). U samom gradu Rimu podigao je Septizonium i thermae Severianae[8]). Priredio je sjajnih igara[9]). Njegove mnogobrojne darove spominju razne liberalitates na njegovom novcu[10]), munificentia i t. d.; radi njegove brige za annonu i zbog njegovih darova zove ga natpis munificentissimus providentissimusque princeps[11]).

Za grad sam spominje Vita: magnum vero illud in vita eius, quod Romae omnes Aedes publicas, quae vitio temporum labebantur, instauravit nusquam prope suo nomine adscripto, servatis tamen ubique titulis conditorum[12]); isto potvrgjuje i natpis iz god. 201.: arcus Caelemontanos plurifarium vetustates conlapsoset corruptos a solo sua pecunia restituerunt[13]).

God. 203. podigao mu je senatus populusque Romanus slavoluk — ob rem publicam restitutam imperiumque populi Romani propagatum insignibus virtutibus eorum domi forisque[14]).

Spomenute njegove zasluge slavi i ovaj novac sa restitutor urbis, u koliko se one protežu i na sam grad Rim u prvom redu, a osim toga na stanje države uopće, koje je zbog sretna svršetka partskih ratova postalo uopće mirno. Ako i nijesu sve njegove zasluge oko grada Rima izvedene upravo u ovo doba, to je ovo vrijeme bilo najprikladnije, da se

[1]) Schiller, I., 2., 723.

[2]) Eckhel, 7., 180.; 202.; Cohen, Sev., br. 2. i Carac., 2., 3., 8.

[3]) Cohen, 134.—138.

[4]) Cohen, 291.

[5]) Dio 76., 1. Eckhel, 7, 183. Cohen, 253. i d. Cohen ne čini pravo, što novce, spomenute u opasci pod 5. i 7. stavlja u god 201. Na novcima nije naveden nikakav datum, a napis naslova Severus Pius Aug. nije još dovoljan razlog za god. 201. Vidi naprijed.

[6]) Cohen, br. 786. i d.

[7]) Schiller, I., 2., 725.

[8]) Vita 19., 5.

[9]) Dio 76., I., 75., 16. Herod., 3., 8., 4., 9., 10., 3.

[10]) Eckhel, 7., 169. i d.

[11]) Orelli, 141.

[12]) V., 23.

[13]) H. Dessau, br. 424.

[14]) H. Dessau, 425. i na novcu 204. god. Eckhel, 7., 185. Cohen, 53. i 104.

priznadu caru, koji je preuzeo — turbatam rem p. ubique — a ostavio — pacatam — bilo to s obzirom na unutrašnje odnošaje, gdje je i silom smirio svoje protivnike i uredio upravu i t. d., bilo na vanjske, gdje je neprijatelje naroda rimskog prisilio, da se kane oružja.

Nema dakle pravoga razloga, da se prislonimo uz mnijenje Eckhela, koji naš medaillon stavlja u god. 199. i 200., kao što ni uz mnijenje Cohena, da stanemo kod god. 201., već nas sve prilike, koje navedosmo, upućuju, da ga stavimo u god. 202.

Doba Sept. Severa pokazuje, da monetarna umjetnost nije mogla stvoriti više ništa nova. Graveri ne uzimlju svoje uzorke iz doba punoga cvata svoje umjetnosti, iz bogate riznice originalnoga stvaranja ili barem sretnoga našljedovanja, kako umjetnici našljedovati znadu, oni sižu samo jedan decenij natrag, gdje već i onako nastaje prava dekadenca ne samo u originalnom stvaranju, već i u sretnom našljedovanju.

Medaillon sa reversom fides militum kuša našljedovati istu, od Commoda, a ova nas opet intenzivno sjeća na razne allocutije[1]). Mars s kopljem i tropejem zaostaje za Martom na medaillonu Marka Aurelija i Commoda[2]). Victorija s grančicom noseći vijenac je isto tako nezgrapna, kao i ona kod Marka Aurelija i L. Vera, dočim se ona kod Antonina Pia više dopada[3]). Još ću navesti medaillon Julije Domne sa reversom: fecunditati, koja se ista (s jednim djetetom manje) nalazi kod Faustine jun.[4]). Dapače Jupiter na četveropregu izragjen je s mnogo manje graciioznosti a s mnogo više ukočenosti, nego li Sol na četveropregu kod Commoda; još je naravniji Sol kod Antonina Pia[5]).

U isti red reprodukcija spada i kompozicija na našem medaillonu. Kod Commoda je ovakav prizor veoma omilio. Tamo imademo, gdje car žrtvuje pred Pietas-božicom, pred Heraklom, pred Neptunom, pred Fortunom. Kod Fortune imademo jedan primjer, gdje ona stoji i jedan gdje sjedi[6]). Kod ove potonje car stoji lijevo, a Fortuna sjedi desno. Kod Commoda imademo jos kompoziciju: Roma sjedi s desne strane, drži Victoriju i koplje, pred njom sjedi Pax, a pokraj njega sjedi car i žrtvuje na žrtveniku, uz Romu stoje dva ministra žrtve[7]). Na našem je medaillonu pridržana Roma i car, dočim su druga lica ispuštena. Roma pokazuje veoma veliku sličnost, dočim je lik cara uzet s drugih medaillona.

---

[1]) Froehner, str. 153. i d., 129., 10., 13.
[2]) Na ozn. mj. 154., 113.
[3]) Na ozn. mj. 154., 87., 54.
[4]) Na ozn. mj. 160., 106.
[5]) Na ozn. mj. 157, 137, 72.
[6]) Na ozn. mj. 126., 136., 142. i d.
[7]) Froehner, str. 117.

D. Victoria-medaillon Constantina II.

Još više poteškoće, nego li ona tri prije navedena medaillona, zadaje u prvi mah ovaj Constantina II. Iz doba Constantina Velikoga imade uprav nebrojeno mnogo novaca i medaillona, koji se odnose na bojeve i na pobjede, nu nigdje nema oznake ni dobe ni rata, kamo da se takav komad smjesti. Medaillon, što ga iznosim nije nov, nepoznat. Njega imade i Cohen sasvim, a s istim reversom i Froehner.

Crveni bronc. Premjer 32 *mm*, debljina 3—4 *mm*, rub uzdignut, težina 22·45 *gr*.

Sedmerostruki multiplum asa od 3·2 *gr*, nagjen u dônjem gradu Osijeku. Nalazi se u zbirci tamošnjega gradskoga muzeja.

Avers: CONSTANTINVSIVNNOBC

lovor. vijencem ovjenčana glava Constantina II. na d.

Revers: V-IC-TORIA AVG

lagja sa pet veslača. Na krmi sjedi kormilar[1]), okrenut prama veslačima. Na provi drži Victoria vijenac i grančicu te gleda na d., t. j. pred lagju. Iznad krme tri vojnička znaka. Na krmi ovisok zavinuti akrostolion.

Isti revers nosi i spomenuti medaillon sa napisom aversa Constantinopolis.

Jedan i drugi stoje u nekom većem odnošaju megjusobno, nego li naprama drugim Victoria-novcima.

Eckhel[2]) kod ovih Constantinopolis-novaca sa Victorijom veli, da Victoria znači Fortunu ili, što je isto, Genium Urbis, Τύχην πόλεως, te se pozivlje na vijest Zonare[3]): da je negdje u Constantinopolu bio takav mjedeni kip Victorije. Ovome je kipu bila oštećena noga, te se usljed toga dogagjali na moru mnogi brodolomi, a kad su kip popravili nestalo je nesreća. Fortuna se prikazuje na novcima s kormilom i rogom

---

[1]) Cohen, VII., 389., 197. veli „empereur", a VII., 325., 13. „capitain". Nijesam našao nikakova znaka, koji bi me silio ovo lice za cara držati.

[2]) DNV VIII., str. 96.

[3]) Ann. L., XIV., 4., P. II., 57. A. r. 25. i d. Editio Dindorf kod Teubnera.

obilja. Lagja je zgodna u savezu sa Fortunom, jer je njezina samovolja najbolje označena na valovima morskim. Što se dalje navodi, da je Constantin Veliki postavio kip Fortune i svoj, te naredio, da se u stanovito doba pred njim žrtvuje i da je Julijan Apostata žrtvovao Fortuni u Constantinovoj bazilici, to se još manje Victoria-novaca tiče nego li ono gore.

Bolje ga tumači W. Froehner: Les légendes Victoria ne visent pas directement le sujet, elles s'appliquent à la victoire sur Licinius, qui avoit été assiégé à Byzance. Cela semble ressortir, avec plus d'évidence encore, du vaisseau de guerre qui figure sur une de ces pièces (str. 285.), si toutefois elles appartiennent au règne qui nous occupe (doba Constantina Velikog).

Ovdje nam se nadaje dvoje: 1. vojna Constantina Velikoga sa Licinijem, koji je bio podsjedan u Byzantu, i 2. pripada li uopće u doba Constantina Velikoga ili ne?

Ovo drugo pitanje rješava naš medaillon sa svojim napisom na aversu: Constantinus jun nob C(aesar), iz čega proizlazi, da je kovan, dok je Constantin mlagji bio još Caesar, od 317.—337. godine.

W. Froehner se ispričava, da nije htio novce sa tipovima Constantinopolis i Roma rastaviti od cara Constantina Velikog[1]), te se prislanja uz Cohena, koji veli, da većina ovih novaca nije kovana pod Constantinom Vel., već kasnije, a novci sa natpisom Victoria Augg nn bez sumnje pod Constantinom mlagjim i Constantinom I. Ne da se doduše postaviti broj, nu nema sumnje, da je Constantin Vel. dao mnogo takvih komada nakovati, jer ih je trebao, kada je Byzant učinio drugom svojom prijestônicom. Oni komadi, koji imadu napis Aug u singularu, kovani su pod Constantinom Vel., a oni, koji imadu Aug. u pluralu (Augg.) padaju u doba njegove djece, u godine 337.—350.[2]). Oni su kovani malo ne u svim kovnicama carstva. Kod Roma-novaca je to teže označiti, jer revers nema napisa.

Iza bojeva kod Cibalisa (8. oktobra 315.), Adrianopola i Mardie, dogje u decembru god. 315. do mira izmegju Licinija i Constantina Velikoga. Licinije je morao ostaviti nekoje države, nu pridržao je Byzant, a Constantin Veliki pogje u Rim, zatim se vrati opet na Dunav, a odatle ode u Galiju. Izmegju Licinija i Constantina Velikoga potrajao je mir nekoliko godina, nu rimsko oružje nije počivalo, već se trebalo boriti protiv Gota i Sarmata. God. 319. bio se boj sa Sarmatima i Gotima, a god. 322. opet se silno rasplamtio s jedne i s druge strane Dunava.

[1]) Ozn. dj. str. 285., 1.

[2]) Dr. Fr. Kenner: „N. Zeitschrift", 1887., str. 136. i „Jahrbuch", 1889., str. 167.

Campona, Margus, Bononia bila su ratna pozorišta, gdje je Constantin Veliki pobijedio Gote, potjerao ih preko Dunava i ubio im kralja Rausimoda. Ove pobjede slavio je novac sa natpisom Sarmatia devicta[1]).

Za vrijeme gotskoga rata čuvao je granicu na Rajni protiv Franka i Alemana Crispus, koji ih je naučio poštivati oružje najstarijega sina Constantina Vel. i unuka Constancija Chlora. Ovaj je Crispus bio sin Constantina Vel. i prve njegove žene Minervine, te se rodio valjda god. 300. negdje u Orijentu. God. 317. 1. marta postane on sa Constantinom mlagjim i sinom Licinijevim Caesar. Constantin mlagji bio je drugi sin Constantina Vel., ali prvi od druge mu žene Fauste. Rodio se 7. augusta 316. u Arelati, postao je dakle veoma mlad (od jedne godine) Caesarom.

Nije se bilo nadati, da će stari vojnik, kakav je bio Licinije, dugo i trajno mirovati. On je imao čuvati granice i naprema zemljama, u kojima je Constantin Vel. vladao. Provale neprijatelja pokazale su skoro, da on to nije radio, što više, on je novac Sarmatia devicta zabranio u svojim zemljama[2]). Tako se počeo mutiti odnošaj izmegju dva suparnika, od kojih je svaki htio biti samovladar. Rat plane. Constantin baci u Aegejsko more 200 ratnih i 1000 teretnih lagja pod zapovjedništvom Crispovim, a kopnenom vojskom od 130.000 momaka krene protiv Licinija.

Licinije skupi 165.000 momaka, a i brojem lagja bio je moćniji. 3. jula 323. dogje do boja opet kod Adrianopola, koji je već bio ratištem izmegju ova dva vladara. Licinije morade i ovdje priznati premoć; poslije krvavoga boja bude potučen i zakloni se u Byzant. Crisp je imao svojom pojačanom mornaricom zatvoriti Bospor. To mu i uspije te kod Kallipolisa svlada Licinijevu mornaricu, mnoge lagje osvoji ili potopi. Kod ove je pobjede Crispu pomagao vjetar boreas, koji je mnogo Licinijevih lagja uništio. Uništenjem protivne mornarice odluči se uspjeh rata.

Čim je Licinije vidio, da će se Byzant zatvoriti, pobježe u Chalkedon, a Martinianus (kojega je megjutim učinio suvladarom [augustus]), imao je braniti Helespont. 18. ili 20. septembra 324. dogje još do boja kod Chrysopolisa, nu i ovdje bude Licinije potučen. Chalkedon i Byzant padnu u ruke Constantina Vel., a sestra Constantina Vel. imala je sada zadaću, da svomu suprugu Liciniju izmoli život. Ovo joj pogje i za rukom. Constantin Vel. ostavi Licinija na životu, koji se morao zakloniti u Thessaloniku. Ovdje bude napokon Licinij 324. ili 325. ubijen, kao što i sin mu i Martinianus. I slavni pobjeditelj kod Kallipolisa bude skoro

[1]) Schiller, II., str. 199. Eckhel, VIII, 75. Cohen, VII., 285., 487.
[2]) Schiller, II., str. 200.

(god. 326.) maknut s puta, jer ga maćeha Fausta potvarala radi tobožnjega zločina; možda je i Constantinu samom bila Crispova slava zazorna. Za kratko vrijeme plati i Fausta potvoru glavom.

Da se ovdje radi o pobjedi Constantina Velikoga, to nam pokazuje napis: Victoria Aug. Pobjede, što su ih izvojevali Crispus i Constantin mlagji, označene su na novcima napisom: Victoria baeatissimorum Caess[1]). Mi bismo očekivali medaillon Constantina Vel., koji bi se odnosio na tu pobjedu, nu toga nema. Hoće li se kada naći ili je li se uopće kovao, to se ne može kazati. Mi nemamo medaillona ni od Crispa, niti od njih zajedno[2]) o istoj pobjedi. Još ćemo vidjeti, kako se nema ni očekivati, da će se od Crispa ikada i naći.

Prije sam spomenuo, da isti revers imade i avers sa Constantinopolis. Ovaj je kovan u Constantinopolu i to onda, kada je Constantin Vel. zauzeo Byzant i kada je ovaj nosio već svoje novo ime. Obično se uzimalo, da ime Constantinopolis dolazi tekar iza 11. maja 330., kada je taj grad postao novom prijestônicom pa se posvetio kao takav. 11. maja 330. bio je za Constantinopolis natale kao za Rim 21. aprila. Po ovom tumačenju kovao bi se naš medaillon Constantinopolis ili tek ove godine ili još kašnje. Sada bi smo lako razumjeli, da takva medaillona od Crispa ne ćemo naći, koji je već 15. jula 326. poginuo. Mi imademo Crispovih novaca iz raznih kovnica kao: Aleksandrije, Antiochije, Arelate, Herakleje, Sirmija i t. d., koje su tada kovale; ali ih iz Constantinopola nemamo[3]). Na novcima dolazi Constantinopolska kovnica prije godine 330. Ako se i ne obazremo na jedan jedini poznati komad Crispa sa $\frac{B|}{CO|NS}$ koji je kovan u Constantinopolu (ne u Constantini, koja se prije Arelate zvala, a označivana sa CONST[4]) to imademo novaca Helene i Fauste iz ove kovnice, od kojih je Fausta, kako sam spomenuo. poginula u septembru god. 326., a Helena umrla god. 328. Iz ovoga slijedi, da je Constantinopolska kovnica kovala već godine 326.[5]) i da je Byzant već tada nosio novo ime. Ni sada se nemamo nadati, da ćemo Crispov medaillon naći. Ova rijetkost, da je naime samo jedan Crispov komad iz Constantinopola poznat, daje nam pomišljati, da je ova kovnica stvorena tekar ove godine i možda

---

[1]) Cohen, 298., 599.; 354., 141.; 390., 200.

[2]) Onaj poznati je iz god. 321. Dr. Fr. Kenner, „Jahrbuch", IX ad IV., 268. Cohen, str. 360., 1.

[3]) Cohen, VII., str. 339.

[4]) Otto Voetter u „Monatsblattu", br. 177., str. 201. FL Helena Augusta. Revers: securitas rei publicae. FLav Max Fausta Aug. Revers: Salus rei publicae.

[5]) Ove god. prestaje kovanje u Sirmiju, te se ova kovnica sada prenijela u Byzant. Ovdje dodajem, da se Constantin Vel. u Sirmiju mnogo zadržavao, da je ovdje bilo glavno zapovjedništvo dunavskog brodovlja, te da iz toga mnogi izvode, da je Constantin Vel. htio Sirmium učiniti svojom novom prijestônicom.

tek pred Crispovu smrt, a Otto Voetter punim pravom primjećuje, da kovnica nije svoje kovanje otpočela bronc-medaillonima. Ako složimo ova dva medaillona zajedno, to nam i svrha kovanja ovoga komada pobliže označuje dobu. Posveta grada 11. maja 330. nije prošla bez osobite svečanosti. Mi ćemo još čuti, da su se prigodom osobitih svečanosti dijelili u narod i novci običnoga oblika, ali i neobičnoga, koji su uopće imali svrhu, da i na taj način proslave takove čine i da im čuvaju spomen, upravo tako kao i današnji slični novci ili medalje. S toga ne ćemo pogriješiti, ako ove medaillone dovedemo u svezu sa tom zgodom i god. 330. Ističe se to, što mi nemamo slična medaillona niti od Costancija II., koji je 8. novembra 323. postao Caesar, te imade od tada od njega sve vrste novaca, što su kovani. Hoće li se kada takav naći ili ne, to nije sigurno, kao što ne ćemo tako lako znati ni razlog tomu. 25. decembra 333. postao je Constans Caesar. Ni od ovoga nema medaillona, koji bi bio nalik na ovaj naš, te se po svoj prilici nije nikada ni kovao[1]). Ne može se za to pomišljati, da bi se naš medaillon kovao prije te godine, a ovaj Constantinopolis kasnije, gdje bi se isti zgodan revers samo opetovao. Analogija bi mogla potvrditi samo istodobnost, gdje revers na slavne pobjede dolazi jednako i istodobno na novcu Constantina Vel. i njegovih sinova kao Caesara[2]).

Iz ovoga se dade odmah razabrati, da je naš medaillon kovan u Constantinopolu. One kovnice, koje kuju Constantinopolis novac i medaillon, bilježe avers sa CONSTANTINOPOLI, a to su Aleksandrija, Antiochija, Kyzikos, Herakleja i Nikomedija. Sirmium je prestao kovati god. 326. te opet počeo tek za Constancija II. Serdika je prestala god. 306. Ni Akvileja ne kuje izmegju 324.—330. god., a Siscia bilježi sa SIS ili S—C (Sis—Cia.) Iz Thessalonike nije nam poznat nijedan bronce-medaillon.

Uz ovo se prislanja, što imademo novaca Constantina mlagjeg kao Caesara sa reversom libertas publica, gdje Victorija stoji na lagji raskriljenih ruku, te u svakoj ruci drži po jedan vijenac; kovnički su znaci $\frac{B|}{CONS}$ i $\frac{E|}{CONS}$[3]). Isti tip nalazimo i na novcu Constantina Velikog[4]). Ovih tipova nema više ni kod Constansa ni kod Constancija II.[5]). I ovaj novac pokazuje uspomenu pomorskoga boja i osvojenja Byzanta. Pošto ni od ovoga novca nema reversa kod Constancija II. kao Caesara, to će nas još manje iznenagjivati, da ne ćemo ni od njega medaillona naći, kakav je ovaj naš.

---

[1]) Nijedan od ovih carevića nije bio u boju pod Byzantom. Constantinu mlagjem bilo je 7, Constanciju II. 6, Constantu 3 godine, dočim je Crispus imao 23 godine. Ako i nijesu bili u boju, to je ipak Constantin Vel. sastavljao revers sa aversima svoje djece.

[2]) Jedan primjer je već naveden. Cohen, 298. i d.

[3]) Ove tipove zahvaljujem Otto Voetteru, koji je bio tako ljubazan te mi ih otisnute poslao, kao što mi je i neke podatke pružio, kojih u Cohenu ne bi bio našao.

[4]) Cohen, 266., 319.

[5]) Cohen na dotičnim mjestima.

Zgodno je zamislio, koji je taj revers složio, što je na provu lagje metnuo Victoriju, kako nosi vijenac i drži paomovu grančicu. Victorija znači pobjedu, a u drugu ruku ona dolazi kasnije na Constantinopolis-novcima. Ovaj grad ležeći na moru, bio je pomorski grad i glavne ceste, koje su ga spajale s ostalim svijetom, bile su vodene. S toga se ne ćemo čuditi, da su Victorijom na lagji označivali Fortunu grada, što je pak iza našega medaillona nastalo, a ne prije[1]).

U prvoj polovici IV. stoljeća kovalo se najviše medaillona, što ih je ikada izdalo rimsko carstvo. Od god. 306.—361., od početka vlade Constantina Velikog pa do smrti Constancija II., nabrojio sam ih kod Cohena 115 zlatnih, 78 srebrnih, 162 tučana. U to se doba mnogo trebalo, a medaillonska umjetnost imala je najljepše zgode, da procvate cvatom, kakva još nije rimski svijet vidio. Kod tolikoga broja novaca možemo to i punim pravom očekivati. Nu i ovdje ćemo vidjeti, da ništa više nije bilo kadro uskrisiti zlatno doba. Umjetnost je tako duboko pala, da se ne će moći više uzdići. Medailleuri ne mogu da stvore išta nova. Iste ćemo tipove naći kod neposrednih predšastnika, pače isti će se tipovi opetovati i kod istoga cara ili sasvim ili tek s neznatnim razlikama. Isto tako njima fali ona gracioznost i preciznost u izragjivanju lica, koja ne odaju pravoga naravnoga života, kako to nalazimo kod Antonina. Nasuprot tomu nalazimo ovdje prvi put, ako i sporadički, nešta, čega inače nema, a to je sitno načičkavanje odijela[2]). Ovim se hoće samo sakriti siromaštvo, da se naime ne može izvesti više ništa osobita. Ni množina tipova nije u razmjeru sa množinom komada. Mi možemo sve ove svesti na broj 25. Jupiter i Sol su rijetki, to može biti upliv kršćanstva, nu tipovi Victorije s vijencem, sa štitom, sa carem; car s kruglom i kopljem, s labarom, s tropejem, na konju; Vexillum; vojnički znaci; vijenac i u njem napis — su malo ne svi, — što ih u to doba nalazimo. Nije dakle čudo, ako se opetuju u isto doba, a i ovdje nijesu originalni, jer ćemo ih naći po čitavoj numizmatici rimskoj. Ovdje se najmarkantnije vidi, koliko se vijek Constantina Velikog razlikuje od vijeka Antonina.

Sprijed rekosmo, da je Elagabal uveo velike i teške medaillone i da su bili u porabi (in usu) kao novac, a Severus Alexander ih je povukao iz tečaja cum diceret, plus largiendi hanc esse imperatori causam etc. Ovamo možemo dodati, što bilježi Gregor turski[3]), da je car Tiberius Constantinus (578.—582.) poslao franačkom kralju Chilperichu zlatne novce, teške po jednu funtu, koji su imali poprsje carevo i triumf

[1]) Cohen, str. 322., 3.

[2]) Cohen, VII., str. 409., 28.; 415., 80.; 425., 133.; 444., 29.

[3]) „Povijest Francuske", VI., 2. aureos singularum librarum pondere.

s napisom Gloria Romanorum. Iz ovoga se vidi, da su carevi medaillone darivali (cadeaux officiels) odličnim i zaslužnim muževima, ne samo podanicima rimskoga carstva već i izvanjskim vladarima, koji su si stekli zasluga po rimsko carstvo. Za srebrne i tučane medaillone nema izrične potvrde, nu cijeli njihov značaj sili, da ih shvatimo za upotrebu: largiendi. Prilike se tomu pružale dosta: sportulae, congiaria, strenae.

Tako se navodi, da su konzuli u carsko doba, kad su nastupali svoju čast i drugim prigodama dijelili novac i druge darove, nu samo srebrni, dočim zlatnoga nijesu smjeli dijeliti[1]). Sportulae su dijelili i kod posvete javnih zgrada i kod osnivanja novih zaklada i t. d.[2]).

Takovom prilikom kovao se i dijelio i onaj Hadrianov sesterac, što smo ga prije opisali, a koji se podudara i sa medaillonima iste vrste.

Svečanih zgoda, kada se dijelio novac, bilo je vrlo mnogo. Kada je carev sin postao Caesar, pontifex, princeps juventutis; njegovo vjenčanje; rogjenje djece; carev svečani polazak na Capitol na novu godinu, zavjetne (vota) žrtve, vladalački jubileji; kasnije, kada je prvi put došao u Rim, kada je polazio na vojnu, svečanost pobjede, triumf, posveta hrama, konsekracija mrtvoga cara — sve su to bile svečane zgode, kod kojih se dijelio novac i koje su se izražavale na novcu. Upravo time postaje novac najvjernijim vrelom za rimsku povjest (manuel d'histoire) kao i natpisi, dok su sami pisci vrlo različite vrijednosti.

Na uspjeh rimskoga oružja odnose se spomenuti medaillon Commoda i Constantina mlagjeg.

Car je dijelio darove (sportulae) kod svečanih zgoda svoje vlade ili svoje obitelji.

Za Augusta se veli, da je svojim prijateljima privatim dijelio manje darove (congiaria[3]), pače da je bilo i šale, kako su malo dobili. Carevi su ih i primali od privatnika i od senata, osobito na novu godinu. Ovakovi darovi (strenae) bili su označeni na novcima.

Tučane i srebrne novce i medaillone dijelili su magistrati, koji su priregjivali svečanosti i igre, nu i carevi mogli su se poslužiti tučanim novcem, prema tomu, kakve je časti, kakva je položaja i zasluge bio onaj nadareni; kakvom se zgodom davalo.

I ovdje se mogu razlikovati stanovite perijode. U raznim perijodama bio je medaillon stanovitoga kova običajan. U 2. stoljeću je najobičniji tučani, u 3. srebrni, a u 4. zlatni medaillon[4]), dok su druge kovine medaillona u istim stoljećima razmjerno rjegje.

---

[1]) Justinian Nov. 105. — [2]) Plin. ep. X., 118.

[3]) Seneca de brevitate vitae, 8.: annua congiaria homines clarissimi accipiunt. Quintil. 6., 3.

[4]) Od Constantina Vel. navodi ih Cohen preko 60.

Резултати посматрања сеобе птица по Босни и Херцеговини.

Извјешћују

Отмар Рајзер и Иван Кнотек.

Предговор.

Овим објелодањујемо састављак о свим оним посматрањима птичије сеобе, која су ушљед ниже штампаног позива почевши од године 1897. достављена орнитолошкој централи посматралачке мреже Босне и Херцеговине.

Премда признајемо, да та мрежа до данас још није доста густа плетива, ипак су успјеси прилични и тим важнији, што се је покушао што тјешњи прикључак у начину посматрања уз мреже у Аустро-Угарској, а тај је поступак добио сталне облике односним договорима приликом орнитолошке скупштине у Сарајеву мјесеца септембра 1899. године.

Да отпочети посао посматрања не само не запне, него да дапаче све веће занимање побуди, жеља је управе орнитолошке централе за Босну и Херцеговину.

*

ПОЗИВ

на орнитолошка посматрања по Босни и Херцеговини.

Године 1882. је потицањем благопочившег Њег. цар. и крал. Височанства прије-столонашљедника Рудолфа бечко орнитолошко друштво оживотворило одбор за орнитолошка посматрања по Аустро-Угарској. Ушљед тога бијаху успјеси тих посматрања штампани у шест мање више опширних годишњих извјештаја, али су ове публикације године 1888. опет престале.

Подузеће је истом пошље II. међународног конгреса у Будимпешти 1891. добило живота ваљаним унапређивањем и управом по госп. О. Херману, нарочито пак устројењем угарске орнитолошке централе.

Па кад су слична посматрања упричичена поново у Аустрији почетком године 1897. по кустосу на ц. кр. природно-хисторичком дворском музеју, др. Л. пл. Лоренцу, а у споразуму са предсједником I. одбора, госп. витезом Чусијем (Tschusi) и управитељем угарске орнитолошке централе, госп. О. Херманом, показа се, да би било врло корисно, кад би се мрежа посматралачка протегнула и на југ, захвативши њоме Босну и Херцеговину.

И збиља наредбом високог заједничког министарства отпоче уређивање такових посматралачких постаја по Босни и Херцеговини, а централом буде одређен земаљски музеј у Сарајеву.

Темељем цијеломе уређењу служи односни опробани поступак угарске орнитолошке централе и аустријске орнитолошке централе, те је већ за 1897. узето у изглед посматрање јесенскога лијета и т. д. по Босни и Херцеговини, при чему ће као најважнија вриједити опажања појавâ птичијег лијета.

У другом се реду ишчекују подаци, да ли има становитих птица по Босни и Херцеговини и који им је начин живота, а особито подаци о њиховој храни, односно о томе, да ли су становите птице корисне или штетне.

Начелом ваља да буде, да се макар и мање птица селица посматра, али да за то посматрање буде што тачније.

Након приспјеле изјаве о приступању, добиће сваки мотритељ по земаљској влади издани декрет, а биће му приопћен и списак оних птица, којих се посматрање особито жели; а то су скоро искључиво такови заступници птичијег рода, што су опће познати, и о којима ће да буду способни сакупљати податке и они мотритељи, што нијесу орнитолошки струковњаци. Али биће добро дошло посматрање и оних врста, које нијесу изричито у списку напоменуте.

Такођер ће се доставити мотритељима тачне упуте као и формулари за биљежење посматрања.

Вас, врло штовани господине, узесмо у изглед као мотритеља за околицу Вашега мјеста, те Вас уљудно умољавамо, да преузмете ту задаћу и да нам чим прије доставите своје приступно очитовање.

Дао Бог, да судјеловање од стране познаваоца и пријатеља птичијег рода буде чим живахније!

Сарајево, у јуну 1897.

Бос.-херцег. земаљски музеј као „Орнитолошка централа“.

УПУТА

за мотритеље орнитолошких станица по Босни и Херцеговини.

Прије свега се гг. мотритељи умољавају, да при унашању биљежака буду што могуће тачнији, те ако им штогод о којој врсти није јасно, да то нарочито истакну при унашању или да и не биљеже дотична посматрања.

Боље је, да се посматрање ограничи на мање врсте птица, али да оно буде правилно и тачно. С тога именујемо у прилогу оне врсте, на које хоћемо да Вас упозоримо. Списак I. садржи оне, које су особито важне и којима се прије свега изволите бавити.

Они мотритељи, који имају за то потребног знања, воље и времена, нека сакупљају податке и о оним врстама, које нијесу напоменуте у прилежећим списима.

Биљешке о селидби птица ваља у сврху јасног прегледа и лакшег сравњивања биљежити по сталним установама, на посебној цедуљи за сваку поједину врсту птица. У ту сврху пружамо неколико формулара, на којима се посматрања могу увести с мало труда у установљеним изразима.

I. Посматрање сеобе.

О птицама селицама ваља нарочито држати на уму ове тачке:

А. У прољећу.

1. Прва појава врста, које се преко љета задржавају у мјесту посматрања.
2. Појава главног јата.
3. Долазак закашњелица.
4. Констатовање пôлетника за сјевернији крајеве. (При том ваља напоменути, да ли „виђено“ или само „дочувено“, да ли само пролетјеше, или можда у неком броју у мјесту посматрања остадоше [населише]).
5. Да ли је опажана какова заустава или повратак сеобе, што је прама сјеверу управљена била, и који могаху бити узроци томе поремећењу? Нијесу ли се повратили поједини индивидуи које врсте или цијело јато, или пак неки дио; надаље, када и при какову времену налетјеше поново?
6. Одлазак зимских гостију.

Б. У јесени.

1. Почетак одласка љетних гостију.
2. Одлазак главне масе.
3. Одлазак закашњелица.
4. Пролазак птица са сјевера, па њихов евентуални краћи или дуљи боравак.
5. Евентуални долазак зимских гостију и трајање њихова боравка.

В. У погледу обих сеоба (прољетне и јесенске).

1. Смјер сеобе појединих врста, те у који сат дана или ноћи.
2. Врпјеме и смјер вјетра у дан посматрања и дан прије.
3. Која мјеста у околини некоје врсте за врпјеме сеобе употребљују као одмаралиште?
4. Да ли се некоје врсте појављују само у прољећу, некоје само у јесени?
5. Да ли код некојих врста селе засебно мужјаци, засебно женке, или засебно стари, засебно млади? У такову случају, који се селе прије, који касније?
6. Да ли се врста сели појединце, у паровима или у већим или мањим јатима, и је ли у томе какве разлике у разним годишњим добама?
7. Долазак ријетких гостију; да ли појединце или у овећем броју? Трајање боравка.
8. Упливише ли на смјер сеобе ток какове ријеке, положај какове долине или каковс горе? Да ли птице при сеоби прелијетају преко гора или их обилазе?

9. Које врсте прелијећу, које облијећу горе?

10. Које су се врсте задњих година доселиле? Које су насупрот постале рјеђе или посвема изосташе?

11. Најзад нека се у „опасци“ убиљеже сваке ине појаве, које се мотрителима причињају изванреднима.

II. Посматрање о појављивању и начину живљења уопће.

У погледу појављивања и начину живљења птица прије свега важни су ови подаци:

1. Да ли је која птица станарица, скиталица, прôлетник, љетни гост, односно лêгалица или зимски гост.

2. Подаци о лêжењу јаја.

3. Извјештаји о лêжењу у овећем скупу или колонијама те о поприличном броју лêжећих пари.

4. О гнијездима овећих птица грабилица.

5. О храни, користи или штети.

Закључне опаске.

Биће добро дошао одговор ма и на један *дио* ових питања.

Биљешке ваља подијети два пут у години, и то у мјесецима јуну и децембру.

Саопћења мотрителâ биће објелодањена под њиховим именима.

Молитељи се умољавају, да о сумњивим ексемпларима доставе музеју у Сарајеву ухваћене или убијене примјерке због установљења врсте.

Управитељ орнитолошких посматралачких станица.

I. Списак

онијех птица, које бос.-херцег. орнитолошка централа у *првом реду* препоручује за посматрање.

Cerchneis tinnunculus	Соколић	Thurmfalke.
Buteo buteo (vulgaris)	Мишар	Mäusebussard.
Hirundo rustica	Ластавица	Rauchschwalbe.
Cuculus canorus	Кукавица	Kuckuck.
Oriolus galbula	Вуга	Goldamsel.
Sturnus vulgaris	Чворак, брљак	Staar.
Lanius collurio	Сврачак	Dorndreher.
Turdus musicus	Дрозд	Singdrossel.
Motacilla alba	Плиска	Weisse Bachstelze.
Alauda arvensis	Шева	Feldlerche.
Columba palumbus	Голуб гривњаш	Ringeltaube.
Turtur turtur (auritus)	Грлица	Turteltaube.
Coturnix coturnix (dactylisonans)	Препелица	Wachtel.
Vanellus vanellus (cristatus)	Маца, вивак	Kiebitz.

Ciconia ciconia (alba)	Рода, лејлек	Weisser Storch.
Scolopax rusticula	Шљука	Waldschnepfe.

Припомена. Истичемо, да ће нам добро доћи, ако се посматра само један дио овдје наведених птица. Пригодом биљежења дотичних опажања нека се поступа по дотичном упутству.

II. Списак

онијех птица, које бос.-херцег. орнитолошка централа у *другом реду* препоручује за посматрање.

Asio otus	Сова утина	Waldohreule.
Asio accipitrinus	Барешна јејна	Sumpfohreule.
Caprimulgus europaeus	Поморакуша, козодој	Ziegenmelker.
Micropus apus	Чиопа	Mauersegler.
Chelidon urbica	Пиљак косирић	Stadtschwalbe.
Clivicola riparia	Брегуница	Uferschwalbe.
Coracias garrula	Смрдиврана (модроврана)	Blaurake.
Jynx torquilla	Вијоглавка	Wendehals.
Upupa epops	Крунати пијевац	Wiedehopf.
Muscicapa grisola	Мухарица	Grauer Fliegenschnäpper.
Phylloscopus sibilator	Звиждак шумски	Waldlaubvogel.
Phylloscopus rufus	Звиждак врбикови	Weidenlaubvogel.
Hypolais philomela	Жути вољић	Gartenspötter.
Sylvia curruca	Грмуша чевриинка	Zaungrasmücke.
Sylvia sylvia (cinerea)	Грмуша сивоперка	Dorngrasmücke.
Sylvia atricapilla	Грмуша црноглава	Schwarzköpfige Grasmücke.
Sylvia hortensis	Грмуша вртна	Gartengrasmücke.
Merula merula (vulgaris)	Кос	Schwarzamsel.
Turdus pilaris	Дрозд бравењак	Wacholderdrossel.
Ruticilla titis	Домаћа црвенорепка	Hausrothschwanz
Ruticilla phoenicura	Шумска црвенорепка	Gartenrothschwanz.
Erithacus luscinia	Славуљ	Nachtigall.
Erithacus rubeculus	Црвеновољка	Rothkehlchen.
Saxicola oenanthe	Сиваста бјелгуза	Grauer Steinschmätzer.
Pratincola rubetra	Црноврати ковач	Braunkehliger Wiesenschmätzer.
Pratincola rubicola	Смеђоврати ковач	Schwarzkehliger Wiesenschmätzer.
Galerita arborea	Шумска шева	Haidelerche.
Fringilla coelebs	Зеба	Buchfink.
Serinus serinus (hortulanus)	Жутарица	Girlitz.
Grus grus (cinereus)	Ждрал	Kranich.
Crex crex (pratensis)	Прдавац	Wachtelkönig.
Gallinago gallinago (scolopacina)	Козица, беканет	Becassine.

Anser ferus	Сива гуска	Graugans.
Anser segetum	Дивља гуска	Saatgans.
Larus ridibundus	Галебица	Lachmöwe.

Припомена. Истичемо, да ће нам добро доћи, ако се посматра само један дио овдје наведених птица. Пригодом биљежења дотичних опажања нека се поступа по дотичном упутству; нарочито нека се тачно забиљежи, у који се је дан и гдје први пут видјела дотична птица.

Јесенска сеоба 1897.

РАЗЈАШЊЕЊЕ ЗНАКОВА.

○ птице станарице.
←/→ птице, које се селе у близину (Strichvögel).
←→ птице селице.
←○→ зимски гости.
л. с. = лијет због сакупљања.
м. л. = мали лијет.
в. л. = велики лијет.
гл. с. = главна сеоба.
зк. = закашњелице.
пр. е. = први ексемплар.
з. е. = задњи ексемплар.
зд. с. = задња сеоба.
пр. п. = прије подне.
п. п. = послије подне.
ј. = јутром.
о п. = о подне.
у в. = у вечер.
цј. д. = цијели дан.
прол. = пролијетање.
з. г. = зимски гост.
в. л. = велик број.

Списак

посматралачких постаја и мотритеља.

Бихаћ . . . . . Густав Цехел (Zechel), шумарник.
Билек . . . . . Антон Хирше (Hiersche), надлугар.
Бјелашница . . . . . Ћирил Сетник, метеоролошки мотритељ на обсерваторију.
Бос. Градишка . . . . Аугуст Штелваг пл. Карион (Stellwag von Carion), шумски управитељ.
Бос. Петровац . . . . . Рихард Холеј (Holley), шумски асистент.
Бусовача . . . . . Карл Фриц (Fritz), шумски управитељ.
Дервента . . . . . Мориц Хилф, природословац.
Грачаница . . . . . MUDr. Јустин Карлински (Karliński), котарски лијечник.
Хаџићи . . . . . Карл барун Шилинг (Schilling).
Јајце . . . . . Јакоб Сајфрид (Seyfried), шумски асистент.
Кључ . . . . . Иван Кремзер, геометар евиденције и Рудолф Штајн (Stein), мјерник.
Коњица . . . . . Ото Каут, мјернички пристав.
Лисичић . . . . . Карл барун Шилинг (Schilling).
Љубушки . . . . . Стјепан Жанко, школски управитељ.
Маглај . . . . . JUDr. Карл Стуарт Јул (Yull), котарски предстојник.
Мостар . . . . . Емил Хофман (Hoffmann), надшумар и Винценц Хавелка, грађевни асистент.
Пазарић . . . . . Карл барун Шилинг (Schilling).

Приједор	Сигфрид Ђиронколи (Gironcoli), управитељ ерарске станице перади и Ханс Цубер (Zuber), надмјерник.
Раштелица на Ивану	Јово Јовичић, надлугар.
Рогатица	Еуген Штраух (Strauch), шумски управитељ.
Санскимост	Ернст пл. Редер (Roeder), надлугар.
Сарајево	Иван Кнотек, професор средње техничке школе.
Сребреница	Лео Симентал (Simenthal), котарски ветеринар.
Столац	Фрањо Подлогар, финанцијални повјереник.
Тешањ	Ђуро Сиглхубер, надлугар.
Травник	Ерих Брандис, P. S. J., гимназијални професор и Карл вит. Кокотовић, оружнички сатник.
Требиње	Антон Згага, котарски ветеринар.
Вареш	Фердинанд Денц, надлугар.
Високо	Ханри Деди (Dedy), надмјерник.
Зеница	Лудвиг Шпрингер, директор творнице.
Жепче	Томо Драгичевић, оружнички стражмештар.

Алфабетски списак

орнитолошких постаја за посматрање.

	Висина мјеста над морем	Источна дужина рачуната од Фера	Сјеверна ширина
Бихаћ	227 *m*	33° 32′	44° 49′
Билек	476	36° 6′	42° 53′
Бјелашница, Обсерваториум	2067	35° 51′	43° 42′
Бос. Градишка	95	34° 55′	45° 9′
Бос. Петровац	650	34° 2′	44° 32′ 22″
Бусовача	390	35° 31′ 35″	44° 6′
Дервент	150	35° 34′ 30″	44° 58′ 30″
Грачаница	200	35° 58′	44° 42′ 15″
Хаџићи	550	35° 53′	43° 50′
Иван	967	35° 42′	43° 45′
Јабланица	198	35° 25′ 30″	43° 40′
Јајце	341	34° 56′ 30″	44° 20′ 30″
Кључ	260	34° 27′	44° 32′
Коњица	280	35° 37′ 40″	43° 39′
Лисичић	240	35° 32′ 25″	43° 41′ 40″
Љубушки	98	35° 13′	43° 12′
Маглај	334	35° 46′ 30″	44° 33′
Мостар	59	35° 28′ 30″	43° 21′
Пазарић	600	35° 50′ 30″	43° 47′
Приједор	135	34° 21′ 10″	44° 58′ 30″
Раштелица	786	35° 43′ 25″	43° 47′
Рогатица	526	36° 40′ 25″	43° 48′
Санскимост	162	34° 20′	44° 45′ 45″
Сарајево	537	36° 6′	43° 52′
Сребреница	400	36° 58′ 28″	44° 6′ 25″

	Висина мјеста над морем	Источна дужина рачуната од Фера	Сјеверна ширина
Столац	64 *m*	35° 37′	43° 5′
Тешањ	238	35° 40′	44° 37′
Травник	504	35° 20′ 30″	44° 13′ 40″
Требиње	273	36° 50″	42° 42′ 30″
Вареш	829	35° 59′ 20″	44° 9′ 45″
Високо	439	35° 51′	43° 54′
Зеница	309	35° 35′ 20″	44° 12′
Жепче	219	35° 40′	44° 25′ 30″

↔ *Erithacus luscinia* (L.), Славуљ мали, Nachtigall.

Пазарић. 5. септембра[1]) опажен један комад у кукурузу. Пр̂о̂љетник.

↔ ↔ *Erithacus rubeculus* (L.), Црвеновољка, Rothkehlchen.

Дервент. 6. новембра опажено их прилично много. Вријеме мутно и студено. 7. новембра већ их је мањи број. Вријеме мутно; вјетар источњак. Птица станарица и ↔.

Пазарић. 9. октобра неколико комада у снијегу у воћњаку. Станарица, ↔ и селица.

Лисичић. 21. октобра много, касније па све до конца године појединн ексемплари. Особито много ексемплара посматрасмо 24. децембра. Некоји овдје презимише.

Мостар. Сваког дана до конца године посматрано по 3—8 ексемплара.

Столац. 22. октобра долетјело 12 комада. У љету су овдје ријетки. Долазак пада, већ прама повољности времена, у мјесец септембар или октобар. Зимски гост.

Требиње. Први ексемплар посматран 19. октобра. З. г. Вријеме облачно, али без вјетра; дан прије лијепо вријеме и тишина. До конца године опажавани су појединн ексемплари.

↔ *Ruticilla phoenicurus* (L.), Шумска црвенорепка, Garten-Rothschwänzchen.

Пазарић. 12. октобра опажена 3 ексемплара.

↔ *Ruticilla titis* (L.), Домаћа црвенорепка, Haus-Rothschwänzchen.

Бјелашница. 30. септембра опажено неколико ексемплара; још се нијесу одселили. Лêгалица.

Лисичић. 20. октобра виђен један ексемплар.

↔ *Pratincola rubicola* (L.), Црноврати ковач, Schwarzkehliger Wiesenschmätzer.

Пазарић. 9. октобра виђен један ексемплар у снијегу.

Лисичић. 20. октобра виђен један ексемплар.

---

[1]) Датум увијек назначен по новом календару.

↔ *Pratincola rubetra* (L.), Смеђоврати ковач, Braunkehliger Wiesenschmätzer.

Пазарић. 6. септембра врло много их опажено. У љету само појединн. 23. септембра 2 ексемплара; по горама нови снијег, 24. септембра још 2 ексемплара. Селица.

↔ *Saxicola oenanthe* (L.), Сивкаста бјелгуза, Grauer Steinschmätzer.

Санскимост. 5. септембра посл. п. пролетјело је 6—8 ексемплара код Алиловца прама југу. Облачно, дан прије врло вруће.

Пазарић 1. септембра неколико их ондје, гдје их прије није било. Селица.

Рогатица. 10. септембра настанише се 4 ексемплара. Вријеме вруће и тихо.

Лисичић. 21. октобра посматрано доста ексемплара, како се при сеоби одмарају. Селица.

↔ *Turdus musicus* L., Дрозд, Singdrossel.

Дервент. 6. октобра опажено више ексемплара. Вријеме мутно и хладно. 6. новембра виђен један ексемплар. Вријеме мутно и хладно, мраз. 12. новембра опажен један ексемплар. 15. новембра опажено 8 ексемплара. 12. новембра овеће јато. Вријеме топло и сунчано; дан прије вјетровито, дјеломично облачно. Селица.

Пазарић. 8. октобра какових 6 ексемплара посматрано. Снијежило. 9. октобра још један ексемплар. 12. октобра виђено више њих, раштрканих.

Лисичић. 17. октобра неколико ексемплара. 22. октобра 5. ексемплара опажено. Селица.

↔ ↔ *Turdus iliacus* L., Дрозд гиткавац, Weindrossel.

Лисичић. 22. октобра. Од неколико дана повисоко од обале борави 5 до 7 ексемплара. Кишовито.

○ ↔ *Turdus viscivorus* L., Дрозд имелаш, Misteldrossel.

Лисичић. На предгорју од 15. октобра па до конца године.

○ ↔ ↔ ↔ *Merula merula* (L.), Кос, Schwarzamsel.

Кључ. 18. септембра код Брезовића 20—30 ексемплара, удаљујућих се по земљи. Сутра дан није било ни једног. Вријеме лијепо. 12. октобра у вече појединн ексемплари, који осташе у шикари. Вријеме лијепо.

Пазарић. 5. септембра много долетјело. 12. октобра неколико раштрканих. Станарица, ↔ и селица.

Лисичић. 17. октобра много ексемплара, раштрканих на поједине групе. Од тог дана па све до конца године вазда их је било. Често пута напрасно би их нестало, као н. пр. 23. октобра; онда би опет долетјели. Станарица, ↔ и селица.

Мостар. Стални зимски гост.

↔ *Phylloscopus sibilator* (Bechst.), Жвиждак шумски, Waldlaubvogel.

Кључ. 13. октобра посл. п. опажена 4 комада. 14. октобра посл. п. посматрано 6—8 комада. Лијепо вријеме.

Пазарић. 19., 23., 24. септембра и 12. октобра по један ексемплар посматран.

↔ *Sylvia atricapilla* (L.), Грмуша црноглавка, Schwarzköpfige Grasmücke.

Кључ. Између 10. и 18. септембра посматрана 2 ексемплара појединце.

Пазарић. 12. октобра посматран 1 комад.

Лисичић. 21. октобра неколико се комада одмарало приликом сеобе.

↔ *Sylvia curruca* (L.), Грмуша чевриинка, Zaungrasmücke.

Сарајево. 18. августа велики број на пролазу. Вријеме мутно. Сјеверозападни вјетар. Дан прије кишовито, тихо.

Рогатица. 11. августа посл. п. опазио два настањена ексемплара. Вријеме лијепо тихо.

↔ *Accentor modularis* (L.), Попић сиви, Heckenbraunelle.

Лисичић. 21. децембра посматрао 2 ексемплара.

○ ↔ *Accentor collaris* (Scop.), Попић глухи, Alpenbraunelle.

Сарајево. Још 13. септембра на Требевићу при хладном јужњаку посматран 1 ексемплар.

↔ *Parus major* L., Сјеница велика, Kohlmeise.

Кључ. 5. октобра о подне посматрано какових 40 ексемплара, 6. октобра било је овдје само још појединих ексемплара. Кишовито, вјетар западњак. 10. октобра посл. п. опажено око 200 ексемплара. Пошље 10. скитали се у овећим јатима. Изчезавају наступом студени.

↔ ↔ *Alauda arvensis* L., Шева, Feldlerche.

Бос. Градишка. 16. октобра сакупише се многе овдје излежене на одлазак. Касније било је само појединих ексемплара.

Бос. Градишка. 16. октобра искупише се за одлазак многе овдје излежене. Касније било их је само појединих.

Дервент. 6. новембра посматрана 2 ексемплара, вријеме мутно и студено. 9. новембра диже се једно јато и одлеће на неповрат према истоку.

Травник. 5. октобра посл. п. долетјело какових 100 ексемплара. Вријеме лијепо, вруће. Задржавали се овдје неколико дана.

Сарајево. 24. августа пролетјеле у великом броју. Мутно, сјеверо-западни вјетар. 18. септембра још врло често пролијетале. Мутно, хладно, сјеверозападни вјетар.

Пазарић. 4. октобра 25 ексемплара у једном јату, а 12. октобра било је још 12 ексемплара на окупу.

Бјелашница (Обсерваторијум). 3. септембра пр. п. угледао и чуо од прилике 1000 комада; одселише се у правцу од сјеверозапада према југоистоку. Вријеме ведро, вруће, сјеверозападни вјетар. Птице долетјеше са запада-сјеверозапада у два јата, и то друго јато од по прилици 200—300 комада 30 минута касније. Оба се јата здружише на брijегу западно од обсерваторија, гдје се задржаше какових 30—40 минута. Затим се у једном скупу одаљише преко гора према југоистоку.

Рогатица. 5. октобра пр. п. посматрано по прилици 14 ексемплара, како се при сеоби одмарају по пољу. Кишовито, сјеверни вјетар. 12. октобра пр. п. угледано какових 15 ексемпарла, гдје се при сеоби одмарају. Вријеме ведро, тихо.

Лисичић. 2. децембра 50 ексемплара на окупу по стрништу. 21. децембра опет 50 ексемплара на истом мјесту, лепршајућ по снијегу. 29. децембра 25 ексемплара на стрништу украј зимског усјева.

Столац. 15. и 16. новембра посматрано неколико стотина. Вријеме лијепо и ведро (18. јануара зором још 50—60 ексемплара).

Билек. 14. октобра посл. п. скупило их се овећи број, одлетјеше к југу. Вријеме лијепо; дан прије бура. Посматрање није настављено.

↔ ← *Galerita arborea* (L.), Шева круница, Heidelerche.

Пазарић. 7. октобра приспјело амо јато од по прилици 25 комада; падао снијег.

Лисичић. Од 18.—23. августа посматрано 15 ексемплара. 4. децембра долетјело 3 комада, а 25. децембра било је овдје још какових 25 комада. ↔ и ←.

↔ *Galerita cristata* (L.), Шева кукуљава, Haubenlerche.

Лисичић. ↔ Од онијех, што се овдје излегоше, било их овдје 25. децембра још 30 ексемплара, и то на окупу.

↞ *Motacilla melanope* Pall., Плиска горска, Gebirgsbachstelze.

Рогатица. 10. новембра посл. п. угледан 1 ексемплар. 22. и 30. децембра јутром опажен по један ексемплар. Вријеме хладно.

Лисичић. До конца године у друштву са бијелим плискама.

← ↞ *Motacilla alba* L., Плиска бијела, Weisse Bachstelze.

Бос. Градишка. 29. октобра *много ексемплара при сеоби посматрано.*

Приједор. 18. септембра посл. п. одселило се 10 ексемплара.

Дервент. 6. и 9. новембра опажен по 1 ексемплар.

Кључ. 25. септембра посматрани поједини ексемплари. Вријеме лијепо; дан прије облачно. 27. септембра било их доста; вријеме лијепо. 5. октобра одселили се поједини ексемплари. Киша. 14. октобра посматрани још поједини ексемплари; лијепо.

Травник. 26. октобра јутром пролеће једно јато од 40—60 комада к југоистоку. Ведро, студено; дан прије кишовито. Чини се, да је то била главна сеоба; касније су опажани још поједини парови или комади, 17. новембра задњи ексемплар. Овдје је бијела плиска лѣгалица. 13. децембра појавило их се необично много на Лашви. 14. децембра скупише се због одласка.

Сребреница. Лѣгалица. Поједине презимљују.

Сарајево. 18. октобра посл. п. посматрао 10 комада на окупу.

Пазарић. Сакупише се већ 21. и 22. јула. 7. августа опет се сјатише многе. 2. октобра још 2 ексемплара. 9. октобра 30 закашњелица.

Рогатица. 17. септембра посл. п. 5 ексемплара. 26. септембра пр. п. 14 их на окупу. 5. октобра пр. п. 5 ексемплара на окупу. Сјеверни вјетар, киша. 12. октобра пр. п. 9 ексемплара на окупу. Топло, тихо.

Мостар. 7. децембра пр. п. те 12. и 23. децембра посл. п. посматрани појединн ексемплари. Зимски гост.

Столац. 8. децембра пр. п. посматрано какових 100 комада по пољу. Вријеме ведро, сухо.

↔ *Anthus pratensis* (L.), Трептељка цикуша, Wiesenpieper.

Пазарић. 7. октобра при падању снијега какових 10 ексемплара по влажним ливадама. Сваке године у јесен прелијетају хиљаде њих преко Ивана.

↔ *Anthus trivialis* (L.), Трептељка стрњекавица, Baumpieper.

Сарајево. 24. августа одселише се у знатној висини поједине прама југу, огласујући се јако. Кишовито. Сјеверо-западни вјетар.

○ *Emberiza citrinella* L., Стрнадица жутовољка, Goldammer.

Лисичић. Станарица. 30. новембра по прилици 1000 комада приспјело.

↔ *Miliaria calandra* (L.), Стршељ почврkаш, Grauammer.

Лисичић. 22. августа међу сухим пољима у храстовој шикари уз Неретву какових 10 ексемплара посматрано. Од 25. до 27. није већ никаков ексемплар опажен.

↔ *Serinus serinus* (L.), Жутарица обична, Girlitz.

Љубушки. 24. септембра опажено какових 50 ексемплара. Вријеме врло топло, лијепо.

↔ *Acanthis cannabina* (L.), Јуричица обична, Bluthänfling.

Дервент. 9. септембра угледано мало јато. ↔. Вријеме мутно, дан прије сјеверни вјетар.

○ ↔ ↔ *Fringilla coelebs* L., Зеба биткавица, Buchfink.

Бос. Градишка. ↔ 26. новембра опажено једно јато, иначе никаковнх више.

Дервент. Скиталица. 11. новембра опажено мало јато. Јак мраз, дан прије облачно. Источњак.

Бос. Петровац. 6. септембра посл. п. посматрано 45 ексемплара. Дан прије студено; ○ и ↔.

Бусовача. 20. децембра 7—8 ексемплара, пролетјело. Температура 0°.

Пазарић. ○, ↔ и ↔ 12. августа по прилици 50 комада; предходнице сеобе. 8. септембра при сјевероисточњаку какових 200 страних комада на одмору. 13. септембра по прилици 150. 19. септембра 80. 1. октобра неколико. 7. октобра много их у зраку при падању снијега, одселише се прама сјевероистоку. 8. октобра какових 1000 комада, долетјелих са сјеверо-

истока. 11. октобра много их на одмору. Студен, сух сјевјероисточњак. 12. октобра одселило се какових 100 ексемплара прама југозападу.

Лисичић. Од 18.—23. августа јака сеоба. Осим тога било је лијетова 29. новембра, приспјело 250 комада.

↔ *Coccothraustes coccothraustes* (L.), Батокљун трешњар, Kirschkernbeisser.

Дервент. 25. новембра 5 ексемплара виђено. Падање снијега, вјетар источњак.

↔ ○ *Sturnus vulgaris* L., Чврљак, Staar.

Приједор. 3. Новембра посл. п. 100 ексемплара, одмарало се цијели дан. Облачно, 2° R.

Грачаница. 1. октобра велика се јата одселила у југозападном смјеру. 5 октобра појединце, затим ишчезнуше посве.

Санскимост. 19. августа у вечер одселило се 30 комада прама југоистоку. Ведро. 6. септембра посл. п. 60—80 комада се одселило прама југоистоку. Ведро. 7. септембра у јутро опет 30—40 у истом смјеру. 20. октобра посл. п. 10—15 у југоисточном правцу. 23. октобра посл. п. 800—1000 прама југоистоку. Кишовито. 24. октобра 20—40 комада се одселило у јутро к југоистоку. Кишовито.

Маглај. До 8. октобра сваки дан по 25 комада посматрано.

Кључ. 15. септембра о подне угледано око 200 ексемплара. Облачно, дан прије магловито, мутно. 18. септембра се одселише при јужном вјетру. 3. октобра по п. угледано какових 30 ексемплара. Мутно. 11. октобра о п. опажено 16—20 комада. Киша, студено; дан прије киша и снијег.

Јајце. 15. новембра сеоба у великим масама. Вријеме лијепо.

Травник. 26. новембра пр. п. неколико стотина при сеоби. Снијег.

Зеница. 24. септембра о п. и у в. велико јато. Дан сунчан, врућ. 30. септембра пр. п. појединн. 2. октобра није их било. 6. октобра у ј. један ексемплар, летећи к југу. О п. велико јато к југу. Облачно, хладан сјеверни вјетар. Од 16—18. октобра о п. опажени у јатима. Дан сунчан, врућ.

Вареш. 8. октобра пр. п. 20 комада одлетјело. Снијежило.

Бусовача. 4. новембра одлазак. Јужњак, студено, магла.

Сарајево. 27. августа у ј. опажено неколико комада. Облачно.

Пазарић. 21. септембра пред вечер 17 ексемплара прама западу. 4. октобра 12. ексемплара овдје. 8. октобра при падању снијега 2 ексемплара овдје. 9. октобра, снијежило, 7 ексемплара присутно. 9. новембра по прилици 100 ексемплара пролетјело прама југозападу при слабој бури. У вечер облачно. 10. новембра повратило се оно 100 ексемплара.

Лисичић. 26. новембра 2 ексемплара се повратила прама сјевероистоку. 29. новембра 1 ексемплар. 13. децембра 1 уморени ексемплар.

↔ *Oriolus galbula* L., Вуга, Goldamsel.

Тешањ. Између 1. и 8. октобра одселише се настањени ексемплари.

Жепче. Од 5.—7. августа у ј. и у в. неколико ексемплара, који се дуж Босне одселише прама југозападу. Вријеме првог дана облачно, затим лијепо.

Травник. Од конца августа почевши није посматран ни један ексемплар. Љетни гост.

Иван. 22. августа у јутро опажена 2 експемплара.
Рогатица. 7. и 11. августа пр. п. приспјео по један експемплар. Лијепо.
Љубушки. Посматрани кроз цијели септембар.
Мостар. 15. децембра пр. п. виђен један експемплар. Вријеме лијепо.

↔ *Garrulus glandarius* (L.), Шојка крешталица, Eichelheher.

Лисичић. 15. и 17. октобра добра сеоба. 21. октобра сеоба од зоре па до сумрака. 17. новембра престала сеоба.

↔ *Corvus frugilegus* L., Врана гачаш, Saatkrähe.

Пазарић. 6. октобра појавила се као зимски гост при топећем се свјежем снијегу. 27. новембра 1 комад. 28. новембра 1 комад. 8. децембра 1 комад. 14. и 21. децембра по 2 комада виђена.

↔ *Lanius collurio* L., Сврачак, Rothrückiger Würger.

Кључ. Задњи експемплар посматран 28. августа. Касније није га више било.
Пазарић. 1. септембра одселила се главна маса. 5. септембра готово сви одлетјеше. Од 18.—24. септембра дневно појединн комади посматрани.
Лисичић. Од 25.—27. затечени још појединн експемплари.
Рогатица. 10. септембра пр. п. још 15 појединих комада посматрано. Топло, тихо.
Столац. 20. октобра одселиле се према југозападу. Облачно, дан прије ведро.

↔ *Lanius excubitor* L., Сврачак велики, Raubwürger.

Лисичић. 25. децембра 1 експемплар. Скиталица.

↔ *Muscicapa grisola* L., Мухарица сива, Grauer Fliegenschnäpper.

Кључ. Појединн експемплари посматрани до 25. септембра. Лêгалица.
Сарајево. 13. августа у приличном броју затечени. Вријеме лијепо, сјеверозападни вјетар. 15. септембра опажене у масама.
Пазарић. 1. септембра неколико, гдје их прије није било (гладујући). 23. септембра 2, а 24. септембра још 2 експемплара опажена.

↔ *Muscicapa atricapilla* L., Мухарица црноглава, Schwarzrückiger Fliegenfänger.

Сарајево. 13. августа виђено 20 комада. Сјеверозападни вјетар.

↔ *Chelidon urbica* (L.), Пиљак косирић, Stadtschwalbe.

Приједор. 21. септембра по п. 1 експемплар угледан. Лијет врло низак, ко уморан; правац: југозапад. Кишовито. Јужњак; дан прије исто тако.

3. октобра пр. п. више великих јата. Задржавале се цијелог дана и ноћи у овом крају, те су већином погинуле ушљед зиме и несташице хране. Температура из јутра + 7, о подне + 19° R. Сјеверни вјетар. Дне 4. јутром + 9, о подне + 17° R. По горама снијег. Дне 5. јутром + 8, о подне + 8° R. 1. новембра пр. п. опажена 2 експемплара. Облачно, температура + 3° R.; дан прије облачно, 2° R.

Кључ. 1. септембару у ј. опажено 600—800; преноћиште у овом крају. Вријеме лијепо. 2. септембра у јутро исто толико јато одселило у правцу прама југу. Лијепо. Прво јато одмарало се на крову високе куће, одакле се високо уздигло и затим одлетјело. Није се опазило закашњелица.

Жепче. 21. септембра од јутра до посл. п. сакупило се 5—6000 комада, који се пошље одмора на Босни одселиште прама југозападу. Дошли су са сјевероистока. Вријеме у ј. студено, преко дана кишовито. 22. септембра од јутра до поднева 3—4000 комада на Босни летјели к југозападу. Из јутра облачно, хладно, по подне лијепо и много топлије. Могло се је посве добро примјетити, да су долетјели са сјевера и у великој висини; у Жепчу се по кућама одмарали, па се онда у поворкама дуж Босне прама југозападу удаљили. 24. и 25. септембра опажено је више омањих јата, како се враћају к сјеверу. Узрок повратку лежао је очито у врло лијепу времену тога дана. 4. у вечер — 6. октобра у ј. летјело је 1—2000 комада дуж Босне прама југозападу. Кишовито и студено. 6. октобра у ноћи много их се смрзло. 9. октобра већ их се није опазило.

Јајце. 5. октобра у масама долетјели, а одселиште се истом 15. октобра при лијепу времену, у правцу од сјевера прама југу. 5., 6., 7. и 8. мећава. Много их је погинуло.

Сарајево. 30. аугуста по п. једно јато од преко 300 ексемплара испрвице у зраку кружило, а затим одлетјело прама југу. Лијепо, хладно, сјевероисточни вјетар. 5. септембра у в. по прилици 500 комада, селећих се прама југу. Сјеверозападни вјетар, хладно. 21. и 22. септембра у ј. главна сеоба у хиљадама комада. По ноћи сјевероисточни вјетар. Киша и студено. У јутро југозападни вјетар са кишом. По подне при поновном сјевероисточном вјетру одлетјело цијело јато к југу. Много је комада погинуло.

Раштелица. 15. аугуста у ј. много их опажено.

Рогатица. 8. септембра у вечер по прилици 200 комада, у друштву са ластавицама покућаркама. Окупљали се. Вријеме топло, тихо. 12. септембра удаљило их се по прилици 300, у друштву са ластавицама покућаркама, прама југоистоку. 7. октобра 150 закашњелица. Падање снијега, сјеверни вјетар.

Коњица. 8. септембра по п. 500—600 комада се одселило дуж Неретве. Југозападни вјетар, кишовито, мутно. 23. септембра пр. п. одселило их се много хиљада прама југозападу. Кишовито. Прве су биле они пиљци косирићи, што лѣгаше у Коњици и околици, дочим се они, што су посматрани 23. септембра одселиште послије кратка одмора. Главна сеоба.

Пазарић. При бури и мећави 18. јула по прилици 50. Дне 29. јула опет какових 50, потјераних буром са гора. 17. септембра 50, ниско летећих прама истоку, пола сата послије тога јака киша. 18. септембра долетјело амо 100 комада на одмор. 19. септембра по прилици 200 комада, који пред вечер по зраку кружише. 20. септембра 100, одмарајући се и у зраку кружећи. 21. септембра 200, пред вечер још 100 прама западу. 24. сепсептембра 2 јата; тек у предвечерје око 150 ексемплара, селећих се прама југозападу.

Јабланица. 23. септембра селило се много хиљада прама југозападу. Киша, дан прије мутно и облачно. Иначе није опажен ни један овећи лијет.

↔ *Hirundo rustica* L., Ластавица покућарка, Rauchschwalbe.

Бос. Градишка. Одлазак лѣгалица 11. септембра. 4. октобра долетјела 2 велика јата Вријеме ведро, али студено. 16. октобра 1 ексемплар. 26. октобра по п. велико јато са сјевера к југу. Кишовито.

Приједор. 23. септембра у ј. селило се 7 ексемплара прама југоистоку. Лијепо, први мраз; дан прије кишовито, студено.

Бихаћ. 26. августа п. п. 50—60 одселило прама југу. Лијепо. Пријашњег дана киша. 30. септембра по п. селило 40 комада прама југу. Лијепо вријеме. 7. октобра у ј. 200 ексемплара одселило прама југу. Кишовито, студено, по висовима снијег. 21. октобра по п. одселило их се 300 прама југу. Кишовито, студено.

Грачаница. 29. септембра по п. на стотине их се одселило прама југоистоку. Студен сјеверни вјетар; дан прије студено, мутно. 5. октобра при јаком сјеверном вјетру посматране 2 сеобе. Појединн комади заосташе до 16. октобра, али се тога дана о подне сјатише и одлетјеше (око 40 комада) прама југоистоку. Почетком октобра много их је погинуло.

Кључ. Од 24.—26. августа цијели дан 800—1000 комада, што су овдје били насељени, одселише се прама југоистоку. Олуја. 5. септембра по п. јато од 300—400 селило се, летећи ниско преко поља. Мутно, лијепо. 12. септембра пр. п. пролетјеле у великом броју. Олуја. 14. септембра по п. исто тако, од сјевероистока к југоистоку. По висовима густа магла. Мутно, кишовито. 27. септембра по п. поједине закашњелице. Лијепо. 6. октобра по п. задњи ексемплари. Киша, студено.

Маглај. Прије 1. октобра посматрано само мало комада. Од 1.—4. октобра сакупило се око 100 комада. 5. октобра није већ било ни једнога.

Травник. 22. септембра по п. сакупљање и одлазак. Лијепо. Слиједећег дана бурно вријеме; више их није опажено.

Зеница. 27. августа пр. п. опажено 15 селећих се ексемплара. Умјерено топло, облачно. 11. септембра пр. п. 30 се одселило. Лијепо. 24. септембра пр. и посл. п. овећи број. Лијепо. 29. септембра о п много их се одселило. Лијепо. 1. октобра о п. неколико их овдје. Хладно. Од 5.—7. октобра цијд. много јата, селећих се на југ. По висовима снијег, студен вјетар. 13. октобра у ј. опажена 2 ексемплара. Топло, лијепо.

Вареш. 2. августа ј. по ирилици 600 ексемплара у брјеговитој, 1200 метара високој околици. Смјер сеобе сјевероисточно. Вријеме ведро.

Бусовача. 4. октобра главна маса одселила. 10. октобра нађени смрзнути пошљедњи ексемплари.

Високо. Од 2.—9. октобра пр. и п. п. неколико ексемплара к југу.

Сарајево. 13. септембра посматрано на Требевићу по прилици 200 комада, који одлетјеше на југ. 28. септембра у ј. неколико стотина комада у великој висини селило се прама југу. Тишина, мутно и хладно. 29. септембра о п. опет неколико стотина; ови се одмараху по дрвећу и брзојавним жицама, а по п. одселише на југ. Киша, сјеверни вјетар. 2. октобра у ј. главна маса у великој висини, летећи против вјетра на југ. Облачно, јужњак; дан прије мутно, тихо и хладно.

Бјелашница. 3. септембра пр. п. по прилици 1000 комада селило се од сјеверозапада к југоистоку. Вријеме ведро, топло, слаб јужни вјетар.

Пазарић. 5. августа први лијет на сабирање. 15. августа без ласта. 5. септембра само неколико. 16. септембра по прилици 50, ниско према истоку летећих комада. 19. септембра било их овдје 10 комада. 20. септембра једно одмарајуће се јато од 50 комада, које је пред вечер кружило. 21. септембра киша уз сијавицу. У јутро одлетјело селидбено јато од по прилици 150 комада. 1 ексемплар закренуо назад према сјевероистоку преко облацима прикритих висова, а сви остали за њим. У вечер грмљавина, у низини сјевероисточни, у висини југозападни вјетар. Ласте лијећу тамо амо и у великим висинама. 23. септембра ведро, оштро, млад снијег. Ласта нестало. 24. септембра било их је овдје још по прилици 25 комада.

Лисичић. Од 18.—23. августа мало их. 26. септембра још неколико.

Љубушки. 22. септембра се сакупише и одселише на југ.

Билек. 16. октобра о п. сакупило их се око 100 комада и одселило према југозападу, лијепо вријеме. 20. октобра по п. одселило неколико стотина према југу.

↔ *Clivicola riparia* (L.), Брегуница чађавица, Uferschwalbe.

Бос. Градишка. Остала овдје од 23.—26. октобра. Јак вјетар и мраз. 23. и 24. октобра падао снијег; много их се смрзло.

Санскимост. 10. септембра пр. п. 100—150 селило се према југозападу. Вријеме кишовито; дан прије лијепо. 4. октобра по п. 100—200 комада сакупило се на згради котарског уреда. Магловито, кишовито, вјетровито, дан прије облачно. 5. октобра у ј. 100—400. Кишовито, вјетровито. 6. октобра по п. 100—400. Кишовито. 7. октобра по п. 100—400. Кишовито, студено, снијег. Нашао сам 20 ексемплара, погинулих од студени. 8. октобра пр. п. 100—400 одселило према југу. Облачно.

Пазарић. Дне 21. септембра у в. селио се 1 ексемплар са по прилици 50 ластавица покућарки према западу у ниску лијету. Овдје само селица.

Љубушки. 27. августа по п. селило се по прилици 30 ексемплара од запада према истоку. Лијепо.

Столац. 30. августа у в. одселило се какових 300 комада из мјеста, гдје су лѣгли, у југозападном смјеру, обилазећи брда. Вријеме лијепо. Омање сеобе опажене у октобру па и у новембру.

↔ *Micropus apus* (L.), Чиопа црна, Mauersegler.

Бос. Петровац. 6. септембра у ј. одселило се какових 40 ексемплара. Вријеме ружно, мраз; дан прије промјенљиво, али топло.

Пазарић. 29. јуна 1 ексемплар посматран[1]). 21. септембра опет 1. У низини сјевероисточни, у висини југозападни вјетар.

↔ *Micropus melba* (L.), Чиопа бијела, Alpensegler.

Пазарић. 29. јуна 15 ексемплара. Ни једна није овдје лѣгла, већ све побјегоше пред невременом у високом горју.

---

[1]) Према вишегодишњем посматрању долазе црне чиопе љети, кад наступи студено вријеме, од једном у низине, и то из до сада још непознатих крајева.

↔ *Caprimulgus europaeus* L., Козодој или помракуша, Nachtschwalbe или Ziegenmelker.

Пазарић. Још 1 експемплар 18. септембра.
Рогатица. 6. октобра о п. 2 селећа се експемплара. Кишовито, сјеверни вјетар.
Лисичић. 22. октобра 1 комад опажен.
Требиње. 10. октобра у ј. 1 експемплар опажен.

↔ *Upupa epops* L., Крунасти пијевац или пупавац божјак, Wiedehopf.

Грачаница. Још 4. септембра се појавили, али 8. септембра ишчезли.
Лисичић. Од 18.—23. аугуста често 8 експемплара, никад заједно, вазда у незнатном растојању посматрано.
Столац. 26. септембра по п. одселише се појединн експемплари према југозападу. Ведро.

↔ *Coracias garrula* L., Смрдоврана, Blaurake.

Грачаница. 2. септембра одселила се 6 експемплара. Вријеме топло.

↔ *Jynx torquilla* L., Вијоглав мравар, Wendehals.

Пазарић. 6. септембра опажен 1 експемплар.
Сарајево. 5. септембра опажено 10—15. Сјевероисточни вјетар.
Лисичић. 20. аугуста 1 једини експемплар.

↔ *Cuculus canorus* L., Кукавица, Kuckuck.

Травник. Почевши од септембра ни једна опажена.
Љубушки. У септембру већ их је ријетко видјети.

○ *Asio accipitrinus* (Pall.), Барешна јејна или сова мочварица, Sumpfohreule.

Бос. Петровац. 3. септембра опажен 1 комад. Вријеме лијепо.

↔ *Circus pygargus* (L.), Еја ливадарка, Wiesenweihe.

Грачаница. 7. септембра 10 комада опажено, 3 убијена. 8. септембра већ их није било.

↔ *Erythropus vespertinus* (L.), Вјетруша копчић, Rothfussfalke.

Пазарић. 17. септембра 1 експемплар. Пљусак.
Мостар. 27. септембра пр. п. одселише се у јатима од по 3—10 експемплара према југу. Ведро.

↔ *Cerchneis naumanni* (Fleischer), Вјетруша бјелонога, Röthelfalke.

Пазарић. 4. октобра 1 убијен.

○ ↔ ↔ *Cerchneis tinnunculus* (L.), Соколић, Thurmfalke.

Санскимост. 24. октобра по п. селила се 4 експемплара према југу. Кишовито.
Маглај. 6. октобра пр. п. 6 комада, све по 2 одселило се.

Бјелашница. 5. септембра пр. п. 150 прама југозападу. По п. по прилици 30 комада за првима. Долетјели са сјевероистока.

Пазарић. 28. септембра 1 ексемплар овдје.

Рогатица. 10. септембра по п. 3 опажена. Топло, тихо. 6. октобра пр. п. 1 ексемплар. Киша, сјеверни вјетар. 7. октобра п. п. опет 1 ексемплар овдје.

Коњица. 3. октобра по п. опажена 5 ексемплара, који су се овдје излêгли.

Столац. 3. октобра о п. 2 ексемплара опажена.

↔ *Falco subbuteo* L., Соко грлаш, Lerchenfalke.

Сарајево. 24. аугуста одселило се какових 10 ексемплара. Сјеверни вјетар. 18. септембра са шевама. Сјевероисточни вјетар, киша.

Пазарић. 15. септембра и 11. октобра по 1 ексемплар опажен.

Рогатица. 11. аугуста пр. п. опажена 3 комада.

Лисичић. Од 18.—23. аугуста дневно, особито раним јутром, 2—3 ексемплара опажена.

↔ ↔ *Buteo buteo* (L.), Мишар, Mäusebussard.

Дервент. 25. новембра опажен 1 ексемплар. Источни вјетар. Снијег пао. ↔ и лêгалица.

Рогатица. 19. септембра по п. населило се 6 ексемплара.

Лисичић. 5. децембра опажен 1 ексемплар.

↔ *Pernis apivorus* (L.), Шкањац осаш, Wespenbussard.

Сарајево. 17. септембра 7 ексемплара кружећи одселило прама југу. Сјеверни вјетар, кишовито.

↔ *Milvus milvus* (L.), Луња црвенкаста или рачвица, Rother Milan.

Бусовача. 29. септембра 1, 21. октобра 2 ексемплара опажена.

↔ *Coturnix coturnix* (L.), Препелица пућпура, Wachtel.

Бос. Градишка. 28. децембра виђена задња 4 ексемплара.

Кључ. 13. октобра по п. опажен 1 ексемплар. Лијепо. 18. октобра по п. одселио се 1 ексемплар. Лијепо.

Маглај. 22. септембра пр. и посл. п. одселише се у јатима. Мутно, часовито сунце. 6. октобра пр. и посл. п. 3 посве осамљене закашњелице. Киша са снијегом. Сеоба се збива понајвише за ведрих ноћи. Мутне ноћи проузрокују зауставу, па се слиједећег дана затече више и већих јата по њивама.

Бусовача. Сеоба почетком октобра.

Сребреница. Селе се почетком септембра; најјача сеоба 8. септембра.

Столац. 19. септембра одселише се појединi ексемплари прама југозападу.

Требиње. 14. новембра опажен задњи ексемплар. Лијепо, топло. Главна маса оставља овај котар између 10.—20. септембра. Појединi ексемплари остају до првих дана децембра.

↔ *Turtur turtur* (L.), Грлица дивља, Turteltaube.

Приједор. Сеоба средином септембра. 17. септембра пр. п. 20 комада, на одмору прôлета. Смјер сеобе југоисток. Кишовито, јужњак.

Грачаница. Лéгалица. Почетком септембра сакупљаху се у јата од 8—10 комада. 21. септембра, унаточ тражењу, није већ било ни једног комада.

Бос. Петровац. 25. септембра у ј. виђен задњи ексемплар.

Бусовача. Сеоба почетком октобра.

Пазарић. 5. септембра 1 ексемплар, 8. октобра 4, а 16. још 2 овдје.

Лисичић. 26. септембра још 3 ексемплара овдје.

Љубушки. 20. августа у ј. први пут опажене.

Столац. 4. октобра пр. п. одселише се 25 ексемплара, што су ондје на јајима лежали, према југозападу. Кишовито, облачно.

↔ *Columba palumbus* L., Голуб гривњаш, Ringeltaube.

Приједор. 1. октобра одселило се 50 према југозападу. Лијепо.

Бос. Петровац. 3. септембра по п. одселило се какових 40 ексемплара. Дан сунчан, дан прије промјењиво. 4. септембра у ј. одселило их се 8, 13. септембра пр. п. 30 ексемплара. Олуја и киша. 6. октобра по п. одселило их се 10. Пошљедња сеоба ове јесени.

Кључ. Остављају овај предјел око 20. септембра. Послије их није било видјети. Селе се југозападним вјетром пред данима олује и грмљавине.

Бусовача. 14. октобра сеоба.

Сребреница. 10. септембра пр. п. одселило се какових 50 комада према југоистоку.

Лисичић. 1. септембра по прилици 50 комада по пољу. 2. септембра неколико. 4. септембра исто тако. Почевши од 1. септембра повлачили се у повисоке горске предјеле. 16. септембра 25, 18. септембра 50 комада. 19. септембра 200 комада, 20. септембра два јата по 30 и 15 комада, 21. септембра 29 комада. 25. септембра један ексемплар. 28. септембра спуштају се у масама из букових шума. 30. септембра 3 комада у омориковој шуми. 1. октобра 2 комада. 3. октобра по прилици 100 крај покошеног проса. 5. октобра око 500 комада на истом мјесту при кишовиту времену. Затим 10, па 25 и 15 комада. 6. октобра преко 100 на окупу. 7. октобра 500 комада при падању снијега и магле по ражевом стрништу. 8. октобра снијег по пољу. Испрва по прилици 500, затим још поједини комади. У вечер јато од 600 комада. Оба се јата здружише те лепршаху нестално у масама, сличним густим облацима. Одмориште у грабовој шуми на једном брежуљку. То је био први заједнички лијет при слабу југоисточном, источном и сјевероисточном вјетру и падању снијега до поднева. 9. октобра у грабовој шуми по прилици 60 комада. Такођер поједина јата од 4—5 комада скитајући се. Затим јато од 600, па опет једно од 400, селећи се према југозападу. 10. октобра спушта се 75—100 комада на још непокошено поље. Јак сјеверозападни вјетар. Посл. п. удаљило се 800 комада према западу. 11. октобра 50 комада. Сјеверни вјетар. Затим се повратило 150 комада у правцу према истоку и сјевероистоку. 12. октобра одлетјеше сви. Ведар, студен, сунчан дан. Само још поједине закашњелице.

Требиње 19. октобра према истоку. Лијепо.

↔ *Columba oenas* L., Голуб дупљаш, Hohltaube.

Лисичић. 1. септембра по прилици 25, 19. септембра опет 25 комада. 3. октобра једног убио. 5. октобра по прилици 15. 6. октобра по прилици 25. 8. октобра

спијежило. 4 комада удаљило се према западу. 9. октобра неколико јата од по 5—7 комада према југозападу. 11. октобра по прилици 50, од којих 2 убио. 12. октобра још 1 убио; био је посве осамљен. Ведар, студен, сунчан дан.

↔ *Ardea purpurea* L., Чапља дангуба, Purpurreiher.

Сарајево. 5. септембра одселише се у јатима у јужном правцу. Јак сјеверни вјетар.

↔ *Ardea cinerea* L., Сива чапља, Grauer Reiher.

Сарајево. 5. септембра у ноћи много се одселише према југу. Сјеверни вјетар.
Лисичић. 26. септембра опажен једини ексемплар.

↔ *Ardea ralloides* Scop., Чапља жута, Rallenreiher.

Сарајево. 18. септембра у ноћи одселише се многе. Сјевероисточни вјетар, киша.

↔ *Ardetta minuta* (L.), Чапљица вољак, Zwergreiher.

Сарајево. 5. септембра одселише се многе према југу. Јак сјеверни вјетар.

↔ *Ciconia ciconia* (L.), Рода бијела, Weisser Storch.

Бос. Градишка. Почетак сеобе 23. августа, задњи ексемплар опажен 26. августа. Иначе вазда неколико дана прије.

Грачаница. 3 одхрањена ексемплара показаше почетком августа вољу за селењем. 2 ишчезоше послије вишедневног полетавања, напуштајући трећег, слабог друга.

↔ *Crex crex* (L.), Прдавац, Wiesenralle или Wachtelkönig.

Бос. Градишка. Први ексемплари селише се 12. октобра, задњи 26. октобра.
Кључ. 1. новембра о п. 2, а 15. децембра у јутро 1 комад још посматран.
Сарајево. 16. септембра неколико опажено. Сјеверни вјетар, киша.

↔ *Grus grus* (L.), Ждрал сиви, Grauer Kranich.

Бос. Градишка. 3. октобра у јутро пролетјело какових 20 ексемплара од сјевера према југу.

Грачаница. 19. октобра пр. п. одселило се какових 20 ексемплара према југоистоку. Топло. Јато није овдје застајало.

Бос. Петровац. 11. новембра о п. пролетјело по прилици 50 ексемплара од сјевероистока к југоистоку. Ведро и студено.

↔ ↔ *Scolopax rusticula* L., Шљука, бена, Waldschnepfe.

Бос. Градишка. Први ексемплари у в. 20. октобра, 25. октобра опажено 6, а 23. децембра задњи ексемплари.

Дервент. 7. новембра 11, 12. новембра у в. 3, селећих се према Укрини. — 13°. 13. новембра било их је још гдјегдје појединце.

Грачаница. Први ексемплари јесенске сеобе долетјели 20. октобра. Сеоба врло слаба. 3. новембра при студену времену и мразу обилно (17). 5. новембра већ се није ни једна нашла.

Бос. Петровац. 25. октобра пр. п. 1 ексемплар, који се селио према југоистоку. 28. октобра пр. п. опажен задњи ексемплар.

Кључ. 4. новембра пр. п. 1 ексемплар прама југу. 7. новембра пр. п. одлетјеше 4 ексемплара прама југу. Четири дана касније није било ни једне.

Травник. 9. октобра пр. п. долетјеше прве. Јесенска сеоба врло је слаба, у свему опажено 10—15 до 17. октобра, а послије ни једне.

Бусовача. 6. октобра први ексемплари опажени. — 7° C. Од 23. октобра до конца новембра дневно опажено по неколико ексемплара. 31. децембра три ексемплара.

Сребреница. 11. августа пр. п. опажена 1 (лѣгалица). 28. октобра 3, 14. новембра пр. п. 5 ексемплара.

Сарајево. 18. октобра по п. опажене двије.

Рогатица. 15. октобра по п. једна, а 19. октобра по п. 2 при сеоби посматране.

Коњица. 3. септембра пр. п. 1 опажена (лѣгалица). Лијепо. Од 12.—14. новембра опажено 30 комада. 15. новембра у в. и 4. децембра о п. по једна убијена. Од 12.—14. новембра главна сеоба.

Лисичић. Од 23. октобра до 2. јануара 1898. (задња) посматране.

Љубушки. 26. октобра ј. двије. Бура.

Мостар. Од 11. новембра до 19. децембра. 19. децембра цијели дан одселило се 25 комада к југу. Лијепо, студено, вјетровито.

Столац. 28. септембра о п. долетјеле са гора 3 лѣгалице.

Требиње. 19. октобра по п. прва. Вјетровито, али лијепо. 30. децембра по п. по прилици 20 опажене. Зимски гост.

↔ ↔ *Gallinago gallinago* (L.), Козица или беканет, Becassine.

Дервент. 17. новембра опажена 1.

Бос. Петровац. 19. октобра ј. одселише се 3.

Лисичић. 29. новембра, 5. и 8. децембра по 1, 10. децембра 4, а 11. децембра опет 1 опажена.

Мостар. Од 21. новембра до 5., односно 24.—31. децембра цијели дан насељаваху се по Мостарском блату.

Столац. 8. децембра по прилици 80 опажено.

↔ *Numenius arcuatus* (L.), Позвиждач шибичар, Grosser Brachvogel.

Лисичић. 30. новембра 1 ексемплар опажен.

↔ *Vanellus vanellus* (L.), Вивак или маца, Kiebitz.

Дервент. 6. новембра у в. чуо се при сеоби прама југу. Студено, мутно.

Санскимост. 19. октобра по п. одселише се 2 комада прама југу. Ведро.

Мостар. Од 21. новембра до 31. децембра цијели дан насељаваху се у јатима по 20 до 50 комада.

Столац. 8. децембра пр. п. опажено 15—20 појединих комада.

Билек. 13. октобра пр. п. 5, 16. октобра о п. 10, а 2. новембра по п. 8 опажена. Не задржава се овдје преко половине 15. новембра.

↔ *Anas crecca* L., Патка кржуља, Krickente.

Сарајево. 6. септембра задржало се овдје по прилици 200 комада цијели дан. Сјеверни вјетар.

↔ *Anas querquedula* L., Патка пупчаница, Knäckente.

Сарајево. 6. септембра по прилици 400 комада, одмарајућих се при сеоби.

↔ *Spatula clypeata* (L.), Патка шупљача, Löffelente.

Кључ. 23. новембра 2 и јато од 40 комада одселило се у знатној висини преко брда према сјеверу.

↔ *Anser ferus* (L.), Сива гуска, Graugans.

Кључ. 4. октобра 25 комада, селећих се од југоистока према сјеверозападу. Кишовито.

↔ *Anser segetum* (Gm.), Дивља гуска, Saatgans.

Бихаћ. Између 4. и 5. октобра у ноћи, судећи по гаготању, прилично велико јато према југу. Кишовито.

Кључ. 4. октобра у ј. пролетјело по прилици 40 комада према југу. Мутно.

Зеница. 22. октобра у в. према сјеверу пролетјеле.

Бусовача. Концем новембра 2 јата у облику клина према југу. Концем децембра трећи лијет.

Раштелица. 6. септембра у ј. одселило се неколико ексемплара према југу.

Мостар. 21. новембра цијели дан по Блату јата од 20—40 ексемплара. Исто тако 5., 24. и 31. децембра. Зимски гост.

↔ *Hydrochelidon nigra* (L.), Црна чигра, Schwarze Seeschwalbe.

Сарајево. 6. септембра опажено какових 20 ексемплара. Сјеверни вјетар.

↔ *Larus ridibundus* L., Галебица, Lachmöwe.

Мостар. Почевши од конца новембра сталан зимски гост.

↔ *Podiceps fluviatilis* Tunst., Пилинорац, Zwergsteissfuss.

Лисичић. 13. новембра 3 ексемплара (1 убијен); прије овдје не посматран.

Календар сеобе од 2. августа до 31. децембра.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Август					
2.	*Hirundo rustica* L.	→ ј.-и.	По прилици 600 у 1200 *m* високом горском приједјелу.	Студено, ведро.	Вареш.
5.	*Oriolus galbula* L.	→ ј.-з.	Неколико крај ријеке Босне.	Облачно.	Жепче.
„	*Hirundo rustica* L.		I. скуп.		Пазарић.
6.	*Oriolus galbula* L.	→ ј.-з.	Неколико крај ријеке Босне.	Лијепо.	Жепче.
7.	*Motacilla alba* L.		Много на окупу.		Пазарић.
„	*Oriolus galbula* L.	→ ј.-з.	Неколико крај ријеке Босне.	Лијепо.	Жепче.
11.	„ „ „	. . . .	Долетјео 1 ексемплар.	„	Рогатица.
„	*Falco subbuteo* L.	. . . .	Долетјела 3 ексемплара.	„	„
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	1 ексемплар, легалица.	. . . . .	Сребреница.
12.	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	По прилици 50, прва сеоба (↔).	. . . . .	Пазарић.
15.	*Chelidon urbica* (L.).	. . . .	Много.	. . . . .	Раштелица.
„	*Hirundo rustica*. L.	. . . .	Без ласта.	. . . . .	Пазарић.
18.	*Galerita arborea* (L.).	. . . .	Неколико.	. . . . .	Лисичић.
„	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	Јака сеоба (↔).	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Upupa epops* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Falco subbuteo* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
19.	*Galerita arborea* (L.).	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	Јака сеоба (↔).	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Upupa epops* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Falco subbuteo* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris* L.	→ ј.-и.	30 ексемплара.	Ведро.	Санскимост.
20.	*Galerita arborea* (L.).	. . . .	Неколико.	. . . . .	Лисичић.
„	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	Јака сеоба (↔).	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Upupa epops* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Falco subbuteo* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
21.	*Galerita arborea* (L.).	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	Јака сеоба (↔).	. . . . .	„

21.	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	Лисичић.
„	*Upupa epops* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Falco subbuteo* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
22.	*Galerita arborea* (L.).	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Miliaria calandra* (L.).	. . . .	10 ексемплара међу сухим пољима у храстовој шикари на Неретви.	. . . . .	„
„	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	Јака сеоба (↔).	. . . . .	„
„	*Oriolus galbula* L.	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Иван.
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	Лисичић.
„	*Upupa epops* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Falco subbuteo* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
23.	*Galerita arborea* (L.).	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	Јака сеоба (↔).	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Upupa epops* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Falco subbuteo* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Ciconia ciconia* (L.).	. . . .	Почетак сеобе.	. . . . .	Б. Градишка.
24.	*Anthus trivialis* (L.).	→ ј.	Одселише се многе, огласујући се у великој висини.	Кишовито. С.-и. вјетар.	Сарајево.
„	*Hirundo rustica* L.	→ ј.-и.	800—1000, што су на мјесту лêгле, одселиле се.	Олуја.	Кључ.
25.	„ „ „	→ ј.-и.	Неколико стотина оних, што су у мјесту лêгле, одселиле се.		Кључ.
26.	„ „ „	→ ј.	50—60 се одселило.	Лијепо.	Бихаћ.
„	„ „ „	→ ј.-и.	Неколико стотина се одселило.		Кључ.
27.	*Sturnus vulgaris* L.		Неколико.		Сарајево.
„	*Hirundo rustica* L.		15 селећих се ексемплара.	Умјер. хлад., облачно.	Зеница.
„	*Clivicola riparia* (L.).	з. → и.	30 селећих се ексемплара.	Лијепо.	Љубушки.
28.	*Lanius collurio* L.		З. е.	. . . . .	Кључ.
30.	*Clivicola riparia* (L.).	→ ј.-з.	По прилици 300 их се одселило из мјеста, гдје су лêгли.	. . . . .	Столац.
Септ.					
1.	*Saxicola oenanthe* (L.).	. . . .	Неколико, гдје их прије није било.	. . . . .	Пазарић.
„	*Lanius collurio* L.	. . . .	Гл. с.	. . . . .	„
„	*Muscicapa grisola* L.	. . . .	Неколико гладујућих овдје, прије их није било.	. . . . .	„
„	*Chelidon urbica* (L.).	. . . .	600—800 преноћило.	Лијепо.	Кључ.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	По прилици 50 ексемплара.	. . . . .	Пазарић.
„	„ *oenas* L.	. . . .	По прилици 25 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Circaëtus gallicus*. (Gm.).	. . .	1 ексемплар.	. . . . .	„

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Септ.					
2.	*Chelidon urbica* (L.).	→ ј.	600—800 се одселило. Без зк.	Лијепо.	Кључ.
„	*Coracias garrula* L.		6 се ексемплара одселило.	Топло.	Грачаница.
„	*Columba palumbus* L.		Неколико.		Пазарић.
3.	*Alauda arvensis* L.	с.-з. → ј.-ј.-и.	По прилици 1000 ексемплара.	Ведро, топло, сјеверни вјетар.	Бјелашница.
„	*Hirundo rustica* L.	с.-з. → ј.-ј.-з.	По прилици 1000.	Ведро, топло, сјеверни вјетар.	„
„	*Asio accipitrinus* (Pall.).	. . . .	Населио се 1 ексемплар.	Лијепо.	Б. Петровац.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	40 се одселило.	Сунце.	„
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	1 ексемплар.	Лијепо.	Коњица.
4.	*Corvus cornix* L.	. . . .	Много.	. . . . .	Лисичић.
„	*Upupa epops* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	Грачаница.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	Пазарић.
5.	*Erithacus luscinia* (L.).	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Saxicola oenanthe* (L.).	→ ј.	6—8 комада се одселило.	Облачно.	Санскимост.
„	*Merula merula* (L.).	. . . .	Много.	. . . . .	Пазарић.
„	*Lanius collurio* L.	. . . .	Појединн.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	300—400 комада, селећи се преко поља.	Мутно.	Кључ.
„	„ „ „	. . . .	Врло мало.	. . . . .	Пазарић.
„	*Cerchneis tinnunculus* (L.).	→ ј.-ј.-з.	По прилици 150 п. п.; иза ових опет 30.	. . . . .	Бјелашница.
„	*Turtur turtur* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Пазарић.
6.	*Pratincola rubetra* (L.).	. . . .	Врло много, љети појединце.	. . . . .	„
„	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	45 их се населило.	Лијепо.	Б. Петровац.
„	*Sturnus vulgaris* L.	→ ј.-и.	60—80 се одселило.	Ведро.	Санскимост.
„	*Clivicola riparia* (L.).	. . . .		. . . . .	Пазарић.
„	*Jynx torquilla* L.	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Anser segetum* (Gm.).	с. → ј.	Неколико.	. . . . .	Рашелица.
„	*Hydrochelidon nigra* L.		По прилици 20 ексемплара.	Сјеверни вјетар.	Сарајево.
7.	*Sturnus vulgaris* L.	→ ј.-и.	30—40.	. . . . .	Санскимост.
„	*Circus pygargus* (L.).	. . . .	10 ексемплара.	. . . . .	Грачаница.
8.	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	200 страних, одмарајући се.	С.-и. вјетар.	Пазарић.
„	*Chelidon urbica* (L.).	. . . .	200 као л. с.	Топло, тихо.	Рогатица.

8.	*Coturnix coturnix* (L.).	. . . .	Гл. с.		Сребреница.
9.	*Acanthis cannabina* (L.).	. . . .	М. л.	Мутно.	Дервент.
10.	*Saxicola oenanthe* (L.).	. . . .	4 се ексемплара појединце населило.	Лијепо.	Рогатица.
„	*Sylvia atricapilla* (L.).	. . . .	2 се ексемплара појединце населило.		Кључ.
„	*Lanius collurio* L.	. . . .	15 ексемплара.	Топло, тихо.	Рогатица.
„	*Clivicola riparia* (L.).	→ ј.-з.	100, селећи се.	Кишовито.	Санскимост.
„	*Cerchneis tinnunculus* (L.).		3 се ексемплара населила.	Топло, тихо.	Рогатица.
„	*Columba palumbus* L.	→ ј.-з.	50 се ексемплара населило.	. . . . .	Сребреница.
„	*Ciconia ciconia* (L.).	. . . .	2 комада одселила.	. . . . .	Грачаница.
11.	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Одлазак лѣгалица.	. . . . .	Б. Градишка.
„ „ „		. . . .	30 селећих се комада.	Лијепо.	Зеница.
12.	*Chelidon urbica* (L.).	→ ј.-и.	300.		Рогатица.
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	300—400 одселило се.	Олуја.	Кључ.
13.	*Accentor collaris* (Scop.).	. . . .	1 ексемплар на Требевићу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	150 ексемплара.	. . . . .	Пазарић.
„	*Hirundo rustica* L.	→ ј.	200 ексемплара.	. . . . .	Сарајево.
„	*Columba palumbus* L.		30 комада се одселило.	Олуја с кишом.	Петровац.
14.	*Hirundo rustica* L.	с.-и. → ј.-и.	В. л.	Дебела магла по висовима.	Кључ.
15.	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	По прилици 200.	Облачно.	Кључ.
„	*Muscicapa grisola* L.	. . . .	У великом броју.	. . . . .	Сарајево.
„	*Falco subbuteo* L.	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Пазарић.
16.	*Hirundo rustica* L.	→ и.	50 ниско ловећих.	. . . . .	„
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	25 комада.	. . . . .	„
17.	*Motacilla alba* L.	. . . .	5 комада.	. . . . .	Рогатица.
„	*Chelidon urbica* (L.).	→ и.	50.	. . . . .	Пазарић.
„	*Erythropus vespertinus* (L.).		1 комад. Пр. е.	Пљусак.	„
„	*Turtur turtur* (L.).	→ ј.-и.	20 комада на пролазу одмарајући се.		
18.	*Merula merula* (L.).		20—30, селећих се.	Лијепо.	Кључ.
„	*Sylvia atricapilla* (L.).		1 ексемплар.		„
„	*Sturnus vulgaris* L.	→ ј.	Око 200 се одселило.	Магла.	„
18.	*Lanius collurio* L.	. . . .	Појединн.	. . . . .	Пазарић.
„	*Chelidon urbica* (L.).	. . . .	По прилици 100 на одмору.	. . . . .	„
„	*Caprimulgus europaeus* L.	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	50 ексемплара.	. . . . .	„
19.	*Phylloscopus sibilator* (Bechst.)	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	По прилици 80.	. . . . .	„
„	*Lanius collurio* L.	. . . .	Појединн.	. . . . .	„
„	*Chelidon urbica* (L.).	. . . .	По прилици 200, у вечер кружили.	. . . . .	„

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Септ.					
19.	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Јутром 10 комада.	. . . . .	„
„	*Buteo buteo* (L.).	. . . .	6 се комада населило.	Топло.	Рогатица.
„	*Coturnix coturnix* (L.).	→ ј.-з.	Појединн.	. . . . .	Столац.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	200.	. . . . .	Пазарић.
„	„ *oenas* L.	. . . .	25.	. . . . .	„
20.	*Lanius collurio* L.	. . . .	Појединн.	. . . . .	„
„	*Chelidon urbica* (L.).	. . . .	100.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	По прилици 50.	. . . . .	„
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	2 м. л.	. . . . .	„
21.	*Sturnus vulgaris* L.	→ з.	17 комада.	. . . . .	„
„	*Lanius collurio* L.		Појединн.	. . . . .	„
„	*Chelidon urbica* (L.).	→ з.	300.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica* L.	→ с.-и.	150 комада, промјенили лијет унатраг.	Грмљавина.	„
„	*Clivicola riparia* (L.).	→ ј.-з.	Л. с. 5—6000.	Кишовито, студено.	Жепче.
„	„ „ „	→ з.	Селио се 1 ексемплар.		Пазарић.
„	*Micropus apus* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	У низини с.-и. у висини ј.-з. вјетар.	„
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	29 ексемплара.	. . . . .	Пазарић.
22.	*Lanius collurio* L.	. . . .	Појединн.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Л. с. и сеоба.	Лијепо.	Травник.
„	*Clivicola riparia* (L.).	→ ј.-з.	3—4000 крај Босне.	„	Жепче.
„	*Coturnix coturnix* (L.).	. . . .	Одселили се у јатима.	Мутно.	Маглај.
23.	*Pratincola rubetra* (L.).	. . . .	2 ексемплара.	По висовима млад снијег.	Пазарић.
„	*Phylloscopus sibilator* (Bechst.)	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Пазарић.
„	*Lanius collurio* L.	. . . .	Појединн.	. . . . .	„
„	*Muscicapa grisola* L.	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Chelidon urbica* (L.).	→ ј.-з.	Више хиљада, гл. с.	Киша.	Коњица, Јабланица.
„	*Hirundo rustica* L.	→ ј.-и.	7 комада се одселило.	Лијепо, први мраз.	Приједор.
24	*Pratincola rubetra* (L.).	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Пазарић.
„	*Phylloscopus sibilator* (Bechst.)	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„

24.	*Serinus serinus* (L.).	. . . .	По прилици 50.	Спарно, лијепо.	Љубушки.
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	В. л.	Сунце, топло.	Зеница.
„	*Lanius collurio* L.	. . . .	Појединн.	. . . . .	Пазарић.
„	*Muscicapa grisola* L.	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Chelidon urbica* (L.).	→ ј.-з.	2 сеобе.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica* L.		По прилици још 25 ексемплара овдје.	. . . . .	„
„	*Clivicola riparia* (L.).	→ с.	Неколико м. л. покрај Босне селећи се.	. . . . .	Жепче.
25.	*Motacilla alba* L.		Појединн ексемплари.	Лијепо.	Кључ.
„	*Lanius collurio* L.		Неколико овдје.		Лисичић.
„	*Clivicola riparia* (L.).	→ с.	Неколико м. л.; невријеме их присилило на повратак.	Лијепо.	Жепче.
„	*Turtur turtur* (L.).	. . . .	З. л.	. . . . .	Петровац.
26.	*Motacilla alba* L.	. . . .	14 комада на окупу.	. . . . .	Рогатица.
„	*Lanius collurio* L.	. . . .	Неколико овдје.	. . . . .	Лисичић.
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Још неколико.	. . . . .	„
„	*Upupa epops* L.	→ ј.-и.	Појединн.	. . . . .	Столац.
„	*Turtur turtur* (L.).	. . . .	3 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Ardea cinerea* L.	. . . .	Једини ексемплар.	. . . . .	„
27.	*Motacilla alba* L.	. . . .	Велики број.	Лијепо.	Кључ.
„	*Lanius collurio* L.	. . . .	Неколико.		Лисичић.
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Појединe зк.	Лијепо.	Кључ.
„	*Erythropus vespertinus* (L.).	→ ј.	У групама од по 3—10 ексемплара.	Ведро.	Мостар.
28.	*Motacilla alba* L.	. . . .	10 ексемплара одселило.	. . . . .	Приједор.
„	*Cerchneis tinnunculus* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Тарчин.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	У масама.	. . . . .	Пазарић.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	3 приспјела комада.	. . . . .	Столац.
29.	*Hirundo rustica* L.	→ ј.-и.	Много стотина.	Студен сјевер. ветар.	Грачаница.
„	„ „ „	. . . .	Много стотина селећих се.	Лијепо.	Зеница.
„	*Milvus milvus* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Бусовача.
30.	*Ruticilla titis* (L.).	. . . .	Неколико комада.	. . . . .	Бјелашница.
„	*Hirundo rustica* L.	→ ј.-и.	Много.	. . . . .	Грачаница.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	3 комада.	. . . . .	Пазарић.
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	Велика јата.	. . . . .	Грачаница.
Октобар					
1.	*Fringilla coelebs* L.	→ ј.-з.	Неколико.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica* L.		Мало.	Хладно.	Зеница.
„	„ „ „		Л. с., по прилици 100.		Маглај.
„	*Columba palumbus* L.	→ ј.-з.	50.	Лијепо.	Приједор.
„	„ „ „	. . . .	2 комада.	. . . . .	Пазарић.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Октобар					
2.	*Motacilla alba* L.	. . . .	2 комада	. . . . .	Пазарић.
„	*Hirundo rustica* L.	→ ј.	Неколико.	. . . . .	Високо.
„	„ „ „		Л. с., по прилици 100.	. . . . .	Маглај.
3.	*Sturnus vulgaris* L.		30 комада.	Мутно.	Кључ.
„	*Chelidon urbica* (L.).	→ ј.	Више великих сеоба.	Сјеверни вјетар.	Приједор.
„	*Hirundo rustica* L.	→ ј.	Неколико.	. . . . .	Високо.
„	„ „ „	. . . .	Л. с., по прилици 100.	. . . . .	Маглај.
„	*Cerchneis tinnunculus* (L.).	. . . .	5 комада.	. . . . .	Коњица.
„	„ „ „	. . . .	3 комада.	. . . . .	Столац.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	По прилици 100.	. . . . .	Пазарић.
„	„ *oenas* L.	. . . .	1 комад.	. . . . .	„
„	*Grus grus* (L.).	с. → ј.	20 комада у вечер.	. . . . .	Б. Градишка.
4.	*Alauda arvensis* L.	. . . .	25 комада на окупу.	. . . . .	Пазарић.
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	12 комада овдје.	. . . . .	„
4.	*Hirundo rustica* L.	. . . .	2 в. л.	Ведро, хладно.	Б. Градишка.
„	„ „ „	. . . .	Гл. с.	. . . . .	Бусовача.
„	„ „ „	→ ј.	Неколико.	. . . . .	Високо.
„	„ „ „	. . . .	По прилици 100, л. с.	. . . . .	Маглај.
„	*Clivicola riparia* (L).	. . . .	По прилици 200, л. с.	Кишовито, вјетровито.	Санскимост.
„	„ „ „	→ ј.-з.	1—2000 крај Босне.	Кишовито, студено.	Жепче.
„	*Cerchneis naumanni* (Fleischer)		Једна једина.		Пазарић.
„	*Turtur turtur* (L.).	→ ј.-з.	25, што су овдје лёгле одселиле се.	Кишовито.	Столац.
„	*Anser segetum* (Gm.).	→ ј.	Велика сеоба.	„	Бихаћ.
„	„ *segetum* (Gm.).	→ ј.	По прилици 40.	Мутно.	Кључ.
„	„ *ferus* (L.).	ј.-и. → с.-з.	25 комада.	Кишовито.	„
5.	*Parus major* L.	. . . .	40 комада.		„
„	*Alauda arvensis* L.	. . . .	100 се комада населило.	Лијепо, топло.	Травник.
„	„ „ „	. . . .	14 комада одмарало се приликом сеобе.	Киша, сјеверни вјетар.	Рогатица.
„	*Motacilla alba* L.	. . . .	5 комада на окупу.	Киша, сјеверни вјетар.	„
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	Појединн. З. е.	„ „ „	Грачаница.
„	*Chelidon urbica* (L.).	. . . .	У масама.	Мећава.	Јајце.

5.	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Двије сеобе.	Јак сјеверни вјетар.	Грачаница.
„	„ „ „	→ ј.	Више великих сеоба.	По висовима снијег, сјеверни вјетар.	Зеница.
„	„ „ „	→ ј.	Неколико.		Високо.
„	*Clivicola riparia* (L.).	→ ј.-з.	100—400.	Кишовито.	Санскимост.
„		→ ј.-з.	Више стотина.		Жепче.
„	*Columba palumbus* L.		По прилици 500.	Киша.	Пазарић.
„	*Anser segetum* (Gm.).	→ ј.	Велика сеоба.	Кишовито.	Бихаћ.
6.	*Turdus musicus* L.	. . . .	Неколико.	Мутно, студено.	Дервент.
„	*Parus major* L.	. . . .	Неколико.	Кишовито, западни вјетар.	Кључ.
„	*Sturnus vulgaris* L	→ ј.	Велика сеоба.	Облачно, сјеверни вјетар.	Зеница.
„	*Corvus frugilegus* L.		Пр. е. З. г.	Нов снијег.	Пазарић.
„	*Hirundo rustica* L.		З. е.	Киша, студено.	Кључ.
„	„ „ „	→ ј.	Више великих сеоба.		Зеница.
„	„ „ „	→ ј.	Неколико.		Високо.
„	*Clivicola riparia* (L.).	→ ј.-з.	100—400.	Кишовито.	Санскимост.
„	„ „ „	→ ј.-з.	Много стотина.	„	Жепче.
„	*Caprimulgus europaeus* L.	. . . .	2 комада при сеоби.	Кишовито, сјеверни вјетар.	Рогатица.
„	*Cerchneis tinnunculus* (L.).	. . . .	6 комада се одселило.	. . . . .	Маглај.
„	*Coturnix coturnix* (L.).	. . . .	3 комада зк.	. . . . .	„
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	Преко 100 на окупу.	. . . . .	Пазарић.
„	„ *oenas* L.	. . . .	По прилици 25.	. . . . .	„
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	Пр. е.	— 7° С.	Бусовача.
7.	*Galerita arborea* (L.).	. . . .	По прилици 25 селећих се комада.	Снијег.	Пазарић.
„	*Anthus pratensis* (L.).	. . . .	По прилици 10 на влажној ливади.	„	„
„	*Fringilla coelebs* L.	→ с.-и.	У масама. При лијету повратили се унатраг.	„	„
„	*Chelidon urbica* (L.).		150 закашњено.	Снијег, сјевер. вјетар.	Рогатица.
„	*Hirundo rustica* L.	→ ј.	200.	Кишовито, студено.	Бихаћ.
„	„ „ „	→ ј.	Много в. л.	„ „	Зеница.
„	„ „ „	→ ј.	Неколико.	„ „	Високо.
„	*Clivicola riparia* (L.).	. . . .	По прилици 400.	„ „	Санскимост.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	500.	Снијег.	Пазарић.
8.	*Turdus musicus* L.	. . . .	6 комада.	„	„
„	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	По прилици 1000 са сјевероистока.	„	„
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	20 комада одселило.	„	Вареш.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Октобар					
8.	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	2 комада одселило.	Снијег.	Пазарић.
„	*Hirundo rustica* L.	→ ј.	Неколико.		Високо.
„	*Clivicola riparia* (L.).	→ ј.	400 се одселило.	Облачно.	Санскимост.
„	*Columba palumbus* L.		2 в. л. по прилици 1000 ком. I. л. с.	Снијег.	Пазарић.
„	„ *oenas* L.	→ з.	4 комада.	„	„
9.	*Erithacus rubeculus* (L.).	. . . .	Неколико.	„	„
„	*Pratincola rubicola* (L.).	. . . .	1 комад.	„	„
„	*Turdus musicus* L.	. . . .	1 комад.	„	„
„	*Motacilla alba* L.	. . . .	30 комада.	„	„
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	7 комада овдје.	„	„
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	Високо.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	По прилици 60.	. . . . .	Пазарић.
„	„ *oenas* L.	→ ј.-з.	Више м. л. од по 5—7 комада.	. . . . .	„
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	Пр. е.	Хладно, ведро.	Травник.
10.	*Parus major* L	. . . .	200.	. . . . .	Кључ.
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	100.	. . . . .	Лисичић.
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	З. е. смрзнуо се.	. . . . .	Бусовача.
„	*Caprimulgus europaeus* L.	. . . .	1 комад.	. . . . .	Требиње.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	По прилици 900.	Сјеверни вјетар.	Пазарић.
11.	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	Много на одмору.	Студен, сух сјеверни вјетар.	„
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	20 комада.	Киша, студено.	Кључ.
„	*Cerchneis naumanni* (Fleischer).	. . . .	3 комада.	. . . . .	Пазарић.
„	*Falco subbuteo* L.	. . . .	1 комад.	. . . . .	Пазарић.
„	*Columba palumbus* L.	→ и. и с.-и.	По прилици 150 комада.	Јак сјеверни вјетар.	„
„	„ *oenas* L.	. . . .	По прилици 50 комада.	„ „ „	„
12.	*Ruticilla phoenicurus* (L.).	. . . .	3 комада.	. . . . .	„
„	*Turdus musicus* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Merula merula* (L.).	. . . .	Појединн.	Лијепо.	Кључ.
„	*Phylloscopus sibilator* (Bechst.)	. . . .	1 комад.	Ведро, хладно, сунце.	Пазарић.
„	*Sylvia atricapilla* (L.).	. . . .	1 комад.	„ „ „	„

12.	*Alauda arvensis* L.	. . . .	15 при сеоби одмарајућих се комада.	Топло без вјетра.	Рогатица.
„	*Motacilla alba* L.	. . . .	9 комада на окупу.	„ „ „	„
„	*Fringilla coelebs* L.	→ ј.-з.	По прилици 100 селећих се комада.	Ведро, хладно, сунце.	Пазарић.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	Појединe зк.	„ „ „	„
„	„ *oenas* L.	. . . .	Један једини ексемплар.	„ „ „	„
„	*Crex crex* (L.).	. . . .	Пр. е.	„ „ „	Б. Градишка.
13.	*Phylloscopus sibilator* (Bechst.)	. . . .	4 комада.		Кључ.
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	2 комада.	Топло, лијепо.	Зеница.
„	*Coturnix coturnix* (L.).	. . . .	1 комад.	Лијепо.	Кључ.
„	*Vanellus vanellus* (L.).	. . . .	5 комада се населило.		Билек.
14.	*Phylloscopus sibilator* (Bechst.)	. . . .	6—8 комада.	Лијепо.	Кључ.
„	*Alauda arvensis* L.	→ ј.	В. б.	„	Билек.
„	*Motacilla alba* L.	. . . .	Појединi ексемплари.	„	Кључ.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	Одлазак.	„	Бусовача.
15.	*Turdus viscivorus* L.	. . . .	Од тог дана па до конца године.	. . . . .	Лисичић.
„	*Garrulus glandarius* (L.).	. . . .	Добра сеоба ↔.	. . . . .	„
„	*Chelidon urbica* (L.).	с → ј.	Одлазак.	Лијепо.	Јаџе.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	1 селећи се комад.	. . . . .	Рогатица.
16.	*Alauda arvensis* L.	. . . .	Л. с. и одлазак.	. . . . .	Б. Градишка.
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	У јатима.	Лијепо.	Зеница.
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	1 комад.	. . . . .	Б. Градишка.
„	„ „ „	→ ј.-и	М. л. По прилици 40.	. . . . .	Грачаница.
„	„ „ „	→ ј.-з.	Преко стотине.	. . . . .	Билек.
„	*Turtur turtur* (L.).	. . . .	2 комада овдје.	. . . . .	Пазарић.
„	*Vanellus vanellus* L.	. . . .	10 комада овдје.	. . . . .	Билек.
17.	*Turdus musicus* L.	. . . .	Неколико.	. . . . .	Лисичић.
„	*Merula merula* (L.).	. . . .	Много до конца године.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	У јатима.	. . . . .	Зеница.
„	*Garrulus glandarius* (L.).	. . . .	Добра сеоба ↔.	. . . . .	Лисичић.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	З. е.	. . . . .	Травник.
18.	*Motacilla alba* L.	. . . .	10 комада на окупу.	. . . . .	Раштелица.
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	У јатима.	. . . . .	Зеница.
„	*Coturnix coturnix* (L.).	. . . .	1 комад се одселио.	. . . . .	Кључ.
19.	*Erithacus rubeculus* (L.).	. . . .	Пр. е.	Облачно.	Требиње.
„	*Columba palumbus* L.	→ ј.-и.	20 комада.		„
„	*Grus grus* (L.).	→ ј.-и.	20 ком., јато се није овдје задржавало.	Топло.	Грачаница.
„	*Scolopax rusticula* L	. . . .	Пр. е.	. . . . .	Требиње.
„	*Gallinago gallinago* (L.).	. . . .	3 комада се одселила.	. . . . .	Б. Петровац.
„	*Vanellus vanellus* (L.).	→ ј.	2 комада.	Ведро.	Санскимост.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Октобар					
20.	*Ruticilla titis* (L.).	. . . .	1 комад.	. . . . .	Лисичић.
„	*Pratincola rubicola* (L.).	. . . .	1 комад.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris* L.	→ ј.-и.	10—15 комада се одселило.	. . . . .	Санскимост.
„	*Lanius collurio* L.	→ ј.-з.	Неколико.	Облачно.	Столац.
„	*Hirundo rustica* L.	→ ј.	Стотинама.		Билек.
„	*Columba palumbus* L.	. . . .	По прилици 150—200.	Лијепо.	Острожац.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	Пр. е.	. . . . .	Б. Градишка.
„ „ „		. . . .	Пр. е.	. . . . .	Грачаница.
21.	*Erithacus rubeculus* (L.).	. . . .	Много, касније појединце.	. . . . .	Лисичић.
„	*Saxicola oenanthe* (L.).	. . . .	При сеоби.	. . . . .	„
„	*Sylvia atricapilla* (L.).	. . . .	Неколико на одмору.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica* L.	→ ј.	30 се одселило.	Кишовито, студено.	Бихаћ.
„	*Milvus milvus* (L.).	. . . .	2 експемплара.	. . . . .	Бусовача.
22.	*Erithacus rubeculus* (L.).	. . . .	12 се комада населило. З. г.	. . . . .	Столац.
22.	*Turdus musicus* L.	. . . .	5 комада овдје.	. . . . .	Лисичић.
„	„ *iliacus* L.	. . . .	Већ више дана на високој обали 5 ком.	Кишовито.	„
„	*Caprimulgus europaeus* L.	. . . .	1 комад.	. . . . .	„
„	*Anser segetum* (Gm.).	→ с.	Сеоба.	. . . . .	Зеница.
23.	*Sturnus vulgaris* L.	→ ј.-и.	800—1000 се одселило.	Кишовито.	Санскимост.
„	*Clivicola riparia* (L.).	. . . .	Много.	Кишовито, мраз.	Б. Градишка.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	5 комада.	. . . . .	Бусовача.
„ „ „ „		. . . .	Неколико.	. . . . .	Лисичић.
24.	*Sturnus vulgaris* L.	→ ј.-и.	20—30 се одселило.	Кишовито.	Санскимост.
„	*Clivicola riparia* (L.).		Много.	Студено.	Б. Градишка.
„	*Cerchneis tinnunculus* (L.).	→ ј.	4 комада.	Кишовито.	Санскимост.
„	*Columba palumbus* L.	→ и.	З. е.	Бура.	Лисичић.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	5 комада.		Бусовача.
25.	*Clivicola riparia* (L.).	. . . .	Много.	Студено.	Б. Градишка.
„	*Scolopax rusticula* L.	→ ј.-и.	1 се експемплар одселио.		Б. Градишка.
„ „ „ „		→ ј.-и	М. л. по прилици 40. Гл. с.	Ведро, студено.	Б. Петровац.
26.	*Motacilla alba* L.	с. → ј.	В. л.	Кишовито.	Травник.
„	*Hirundo rustica* L.	. . . .	Много.	Студено.	Б. Градишка.

26.	*Clivicola riparia* (L.).	. . . .	Много.	. . . . .	Лисичић.
„	*Crex crex* (L.).	. . . .	З. е.	. . . . .	Б. Градишка.
„	*Scolopax rusticula* L.	с. → ј.	2 се комада населила.	Бура.	Љубушки.
27.	*Falco peregrinus* Tunst.	. . . .	1 комад убијен.	. . . . .	Лисичић.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	5 комада.	. . . . .	Бусовача.
„	„ „ „	. . . .	Неколико.	. . . . .	Лисичић.
28.	„ „ „	. . . .	З. е.	. . . . .	Б. Петровац.
„	„ „ „	. . . .	3 комада.	. . . . .	Сребреница.
„	„ „ „	. . . .	Неколико.	. . . . .	Лисичић.
29.	*Motacilla alba* L.	. . . .	Много при себи.	. . . . .	Б. Градишка.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	5 комада.	. . . . .	Бусовача.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	5 комада	. . . . .	Бусовача.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	5 комада.	. . . . .	Бусовача.
Новемб.					
1.	*Chelidon urbica* (L.).	. . . .	2 ексемплара.	Облачно + 3° R.	Приједор.
2.	*Vanellus vanellus* (L.).	. . . .	8 ексемплара.		Билек.
3.	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	По прилици 100 на одмору.	Облачно + 2° R.	Приједор.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	Обилно.	Студено, мраз.	Грачаница.
4.	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	Одлазак.	Студено, магла јужни ветар.	Бусовача.
„	*Scolopax rusticula* L.	→ ј.	1 ексемплар.		Кључ.
6.	*Alauda arvensis* L.		2 ексемплара.	Мутно, студено.	Дервент.
„	*Motacilla alba* L.		1 ексемплар.	„ „	„
„	*Vanellus vanellus* (L.).	→ ј.	Чули се.	. . . . .	„
7.	*Scolopax rusticula* L.		11 ексемплара.	. . . . .	„
9.	*Alauda arvensis* L.	→ и.	1 јато одселило се високо летећи.	. . . . .	„
„	*Motacilla alba* L.		1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris* L.	→ ј.-з.	По прилици 100 пролетило.	. . . . .	Пазарић.
10.	„ „ „	. . . .	Опет 100 овдје.	. . . . .	„
11.	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	М. л.	Јак мраз.	Дервент.
„	*Grus grus* (L.).	с.-и. → ј.-и.	По прилици 50 ексемплара при себи.	Ведро и студено.	Б. Петровац.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	Приспјели.	. . . . .	Мостар.
12.	*Turdus musicus* L.	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Дервент.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	3 ексемплара.	—13°.	„
„	„ „ „	. . . .	Гл. с. по прилици 30.	. . . . .	Коњица.
13.	„ „ „	. . . .	Кад и кад по једна.	. . . . .	Дервент.
„	„ „ „	. . . .	Гл. с. (по прилици 30).	. . . . .	Коњица.
„	*Podiceps fluviatilis* (Tunst.).	. . . .	3 приспјело.	. . . . .	Лисичић.
14.	*Coturnix coturnix* (L.).	. . . .	Задњи комад.	. . . . .	Требиње.

Мјесец и дан	Врст	Смјер Сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Новемб.					
14.	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	5 ексемплара.	. . . . .	Сребреница.
„	„ „ „ „	. . . .	Гл. с. (по прилици 30).	. . . . .	Коњица.
15.	*Turdus musicus* L.	. . . .	8 ексемплара.	. . . . .	Дервент.
„	*Alauda arvensis* L.	. . . .	Више стотина.	Лијепо и ведро.	Столац.
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	Сеоба у масама.	Лијепо.	Јајце.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	1 ексемплар.		Коњица.
16.	*Alauda arvensis* L.	. . . .	Више стотина.	Лијепо и ведро.	Столац.
17.	*Motacilla alba* L.	. . . .	З. е.	. . . . .	Травник.
„	*Gallinago gallinago* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Дервент.
21.	„ „ „	. . . .	Приспјели на Блато у великом броју.	. . . . .	Мостар.
„	*Vanellus vanellus* (L.).	. . . .	Приспјели у јатима од по 20—50 комада.	. . . . .	„
„	*Anser segetum* (Gm.).	. . . .	Приспјели у јатима од по 20—40 комада.	. . . . .	„
22.	*Turdus musicus* L.	. . . .	1 В. л.	Топло, сунце.	Дервент.
23.	*Spatula clypeata* (L.).	→ с.	2 ексемплара и једно јато од 40 комада, високо се селећи.		Кључ.
25.	*Coccothraustes coccothraustes* (L.).	. . . .	5 ексемплара.	Источ. вјетар, снијег.	Дервент.
„	*Buteo buteo* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	„ „ „	„
26.	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	1 јато.		Б. Градишка.
„	*Sturnus vulgaris* L.	→ с.-и.	2 ексемплара.	Снијег.	Лисичић.
27.	*Corvus frugilegus* L.	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Пазарић.
28.	„ „ „	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
29.	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	Приспјело по прилици 250.	. . . . .	Лисичић.
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Gallinago gallinago* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
30.	*Emberiza citrinella.* (L.).	. . . .	Приспјело по прилици 1000.	. . . . .	„
„	*Numenius arcuatus.* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
Децемб.					
2.	*Alauda arvensis* L.	. . . .	50 ексемплара. Густо на окупу.	. . . . .	„
4.	*Galerita arborea* (L.).	. . . .	3 ексемплара.	. . . . .	„

4.	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Коњица.
5.	*Buteo buteo* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	*Gallinago gallinago* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	„ „ „	. . . .	В. л. по Блату.	. . . . .	Мостар.
7.	*Motacilla alba* L.	. . . .	12 ексемплара.	. . . . .	„
8.	„ „ „	. . . .	По прилици 100 ексемплара.	. . . . .	Столац.
„	*Corvus frugilegus* L.	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Пазарић.
„	*Gallinago gallinago* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	„ „ „	. . . .	По прилици 80.	. . . . .	Столац.
„	*Vanellus vanellus* (L.).	. . . .	15—20 осамљено.	. . . . .	„
10.	*Gallinago gallinago* (L.).	. . . .	4 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
11.	„ „ „	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
13.	*Motacilla alba* L.	. . . .	Необично много на Лашви.	. . . . .	Травник.
„	*Sturnus vulgaris* L.	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
14.	*Motacilla alba* L.	. . . .	Окупљени за одлазак	. . . . .	Травник.
„	*Corvus frugilegus* L.	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Пазарић.
15.	*Oriolus galbula* L.	. . . .	Још 1 ексемплар виђен.	. . . . .	Мостар.
„	*Crex crex* (L.).	. . . .	Још 1 ексемплар виђен.	. . . . .	Кључ.
19.	*Scolopax rusticula* L.	→ j.	Одлазак многих.	Лијепо.	Мостар.
20.	*Fringilla coelebs* L.	. . . .	7—8 ексемплара на пролазу.	. . . . .	Бусовача.
21.	*Accentor modularis.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Сарајево.
„	*Alauda arvensis* L.	. . . .	50 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Corvus frugilegus* L.	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	„
23.	*Motacilla alba* L.	. . . .	Појединн.	. . . . .	Мостар.
„	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	Задњи.	. . . . .	Б. Градишка.
24.	*Erithacus rubeculus* (L.).	. . . .	Особито много.	. . . . .	Лисичић.
25.	*Galerita arborea* (L.).	. . . .	25 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Lanius excubitor* (L.).	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
28.	*Coturnix coturnix* (L.).	. . . .	Задња 4 ексемплара.	. . . . .	Б. Градишка.
29.	*Alauda arborea* L.	. . . .	25 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
30.	*Scolopax rusticula* L.	. . . .	По прилици 20 ексемплара.	. . . . .	Требиње.
31.	„ „ „	. . . .	3 ексемплара.	. . . . .	Бусовача.

(Наставиће се.)

Rimska mjesta po Imotskom polju.

Priopćio

Karlo Patsch.

(Sa 37 slika u tekstu.)

U maju 1898. imadoh prilike da proputujem Imotsko polje. Ono spada megju ona osebujna, uvaljena polja zapadne Dalmacije, koja su već više puta opisivana[1]). Sve njihove karakterne prilike važe i za Imotsko polje, a te su: sjeverozapadno-jugoistočni smjer, zatim ponajviše goli, opaljeni visovi, što ga okružuju i najzad ravnica samoga polja, iz koje se tek mjestimice dižu humci. Gledajući ga sa povora Gorice ili Sovića izgleda ravno kao stô; oranice pri njegovim rubovima, te livade i pašnjaci, što leže u njegovoj sredini, iskićeni su, sad u većem sad u manjem rastojanju, lugovima hrastovim i jablanovim.

U mnogovrsno zelenilo miješa se siva i smegja boja štala i gospodarstvenih zgrada, čiji vlasnici mahom stanuju u selima na rubu polja. Kad jednom bude provedena regulacija riječkih korita, postaće dolina jednom od najplodnijih u Dalmaciji i Hercegovini, kojima ona pripada gotovo u jednakim čestima. Obilje je njene vode za nju i blagodat i nevolja. Glavna joj je tekućica ili „matica“ rijeka Vrlika, koja izvire iz više izvora megju Glavinom i Prološcem. Ona prosjeca polje na njegovom najužem mjestu, megju Imotskim i Podbabjem, pa zatim teče vazda zapadnim smjerom do Bijelog brda. To je jedan od onih nekoliko uskih jugoistočnih ogranaka glavnoga polja. U tome ogranku gubi se rijeka kod Drinovaca u više ponora: „u jami na Radavi“[2]), nadalje kod Pećine[3]) i kod „jame Prosječena“[4]), te najzad u Nugi[5]); ovo je zadnje mjesto

[1]) Isporedi moju „Liku u rimskom dobu“, str. 36.

[2]) Sada začepljena.

[3]) Za ovu vele, da je zazidana.

[4]) Probijena za turske vladavine.

[5]) Na špecijalnoj karti pogrješno Nuge.

kotlina, vazda puna vode. Iza ovih uvora, dalje prama jugu, pojavljuje se Vrlika ponovo, i sad je narod zove Peć. U svom daljem toku dobila je više imena: Tihaljina, Mladi[1]) i Trebižat[2]), presijeca kotar Ljubuški te se najzad saliva kod Struge u Neretvu[3]).

Jugozapadnoj česti Imotskog polja dovodi brzica (torrente) Suvaja veliku količinu vode, od koje znatan dio i pri žarkom dobu godine tvori „Jezero" kod Lokvičića. Isto tako preostaje na jugoistoku iza godišnjih poplava toliko vode, da od nje postaje drugo jezero, Krenica[4]), sjeveroistočno od Drinovaca. Uz Vrliku i Suvaju ima još velika množina jakih izvora, i ja bih svakomu, ko bi htjeo da se bavi etnografskim studijama preporučio, da ih posjećuje za rana jutra; odavle se opskrbljuju vodom sva na većim visinama ležeća naselišta. Ali marljivi učenjak treba da ima otvrdnuli sluh, jer ga na svakom koraku pozdravlja poj „hercegovačkih slavuja", mnogobrojnih, bačvama natovarenih magaraca. U jeseni izviru iz onih vrela, kojima mješćani pripisuju podzemne tokove (tako vele za izvor potoka Mrketine kod Gruda, da dolazi iz Buškog blata), ogromne vodurine. One se spoje sa Vrlikom i Suvajom i drugim gorskim potocima, koji se pretvore u rječine, pa načine od Imotskog polja jedno jedino jezero, puno riba. Da se održi najnužniji saobraćaj, prave se tada skele. Marniji seoski mogućnici podignu i po koji most; kad nestane ljeti vodurine, ovi mostovi izgledaju doista čudnovati onako na suhu usred usjeva i marvenih stada. Tako je fra Jerković, župnik Drinovački, godine 1889. i 1890. prinukao općine Goricu, Soviće i Drinovce, te sagradiše most preko ponora Plavila. To je moderna analogija onoj uspostavi mosta preko rijeke Hippi („pons Hippi fluminis"), što su je izvele gradske općine Novae, Delminium i Riditae.

Poplava naknagjuje gjubrenje, ali može i da jako naškodi žetvi, kad oticanje vode zakasni, ili ako se s jakih kiša, makar i mjestimice, opetuju poplave.

Snijega malo pada, a i ne drži se dugo. Nadmorska visina polja iznaša na Vrlici 281 *m*, na jezeru Nugi 253 *m*.

Ni ovu okolicu ne poštegjuju bure i južnjaci. Šuma nema, da pruže zaštitu. Još godine 1717. spominje Provveditore A. Mocenigo guste šume oko Imotskog. Na putu izmegju Imotskog i Duvanjskog polja vidio sam pošumljenjâ i šumskih zabrana (ponajviše hrast), koji mnogo obećavaju.

---

[1]) U zvaničnoj nomenklaturi Mlade.

[2]) Ili Tribižet; tako narod naziva dônji tok te rijeke; nama je običnije Trebežat ili Trebižat.

[3]) Kažu da jezero Milaš u selu Tihaljini takogjer stoji u podzemnoj svezi sa Imotskim, jer jezero raste, kad u Imotskom polju padaju jake kiše. Isporedi N. Barišić „Wissenschaftliche Mittheilungen aus B. H., sv. III. str. 577.

[4]) O postanku njegovu isporedi djelo Bakule; isporedi Hörnes „Dinarische Wanderungen", str. 144. i d.

Naše je područje odijeljeno od mora ponajprije vapnenim stijenama Vilenjaka, Osoja i Kitice, zatim golim, krševitim zemljištem i najzad jakom Biokovskom kosom. Usprkos tim zaprjekama bilo je sveza sa morem. Na to nas upućuje činjenica, što su Slivno, Krstatice, Medovdolac, Berinovci[1]), a osobito Grabovac (čiji nahogjaji sižu do u neolitičko doba)[2]), dakle predjeli izmegju mora i Imotskog polja, bili nastavani. Da je postojala sveza izmegju Imotskog polja i mora, svjedoče nadalje i one naseobine na samoj obali, u čijem je interesu ležalo, da budu u saobraćaju sa gospodarstveno jačim zalegjem.

Na toj su česti Primorja do ušća Neretve dokazana ova rimska mjesta: Brela[3]), Baškavoda[4]), Bast[5]), Promanja (Promaljena)[6]), Makarska[7]), Podgora[8]), Živogošće[9]), Zaostrog[10]), Lapčani ili Gradac[11]) i Baćina[12]). Od tih je mjesta, koja megjusobno bijahu spojena umjetnom cestom[13]), najglavnije bilo Makarska, Muccurum na zaključku starog vijeka[14]). Uz to se jače ističu Baškavoda[15]) i Zaostrog. Da je i zalegje bilo zainteresovano na

---

[1]) „Bull. Dalm.“, XXI., omot k broju 7/9., str. 2.; XXII., str. 13., br. 1262.

[2]) J. Bulić, „Bull. Dalm.“, XV., str. 56. i d. i XXI., str. 14. i d.; F. Bulić, na istome mjestu XX., omot k broju 7./8., str. 2. Sravni „Bull. Dalm.“, I., omot k br. 6.

[3]) C. I. L. III 8477, 10193_1 = Kubitschek, „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, XV., str. 86., br. 3. Glavinić, „Mittheilungen der Centralcommission“, 1875., str. L. i 1878., str. XCI. = „Bull. Dalm.“, I. str. 184.

[4]) C. I. L. III 1899. (sr. str. 1499.), 1900., 1903. (sr. str. 1499.); Glavinić, „Bull. Dalm.“, I., str. 185. i d.; Fr. Bulić, na istom mjestu 1898., omot k br. 7./9., str. 2.

[5]) C. I. L. III 1901 (sr. str. 1499.), 1902. (sr. str. 1029.); Glavinić, „Mittheilungen der Centralcommission“, 1878., str. XCI. i „Bull. Dalm.“, I., str. 184.

[6]) C. I. L. III 3214_{13}, *a*.

[7]) C. I. L. III 1896 (sr. str. 1029.), 1897. (sr. str. 1499), 1898. (sr. str. 1029. i 1499), 3214_4, *a* 10188_{38}. Glavinić, „Mittheilungen der Centralcommission“, 1878., str. XCI. i „Bull. Dalm.“, I., str. 186. i d.; F. Bulić, „Bull. Dalm.“, XIV., str. 164. i d., br. 1122.—1128.

[8]) C. I. L. III 1895. Glavinić, „Bull. Dalm.“, I., str. 189. O susjednom Tučepu sravni Fortis, „Viaggio in Dalmazia“, II., str. 137. i Glavinić na ozn. mj. str. 186. = „Mittheilungen der Centralcommission“, 1878., str. XCII.

[9]) C. I. L. III 1894 (sr. 8471) = Bücheler, „Carmina latina epigraphica“, 1531.; Glavinić, „Mittheilungen der Centralcommission“, 1878., str. XCII. i „Bull. Dalm.“, I., str. 189.

[10]) C. I. L. III 1892 (sr. str. 1029.), 1893 (sr. str. 1029. i 1499.). Glavinić navodi „Mittheil. der Centralcommission“, 1878., str. XCII. i „Bull. Dalm.“, I., str. 190., da je osim novaca, osobito iz doba cara Constantina, ovdje još nagjeno: Korintska glavica, prosti mozaik, tučani kipić Minerve, jedan kip Pana „ed un bassorilievo in marmo, quest' ultimo rappresentante una lotta tra uomini e donne (valjda Amazonomachija)“. Sr. R. pl. Schneider, „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, IX., str. 36., opaska 11.

[11]) Glavinić, „Mittheil. der Centralcommission“ 1898., str. XCII. i „Bull. Dalm.“, II., str. 160. Kod Constantina Porphyr. zove se mjesto ἡ λαβίνετζα. Sr. C. Jireček, „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters“, str. 28.

[12]) Glavinić na ozn. mj.

[13]) W. Tomaschek, „Mittheilungen der geograph. Gesellschaft in Wien“, 1880., str. 524; Kiepert, „Formae orbis antiqui“, XVII. Da je promet u primorju starog datuma, dokazuju nahogjaji Dyrrhachium-drahma u Makarskoj i Lapčanu; sr. Glavinić na ozn. mj., str. XCI. i d.

[14]) Tomaschek na ozn. mj.; Jireček na ozn mj.; Kiepert na ozn. mj.

[15]) Na ozn. mj. stavlja Tomaschek ovamo po Ravennasu 208, 16 = 380, 4 spomenuti Biston.

primorju, možemo svakako zaključiti iz toga, što se je jedan decurio grada Novae naselio u Zaostrogu. Ali svakako nije bilo umjetnih cesta, već je roba po običnim putevima donošena k moru i odavle odnošena pomoću tovarnih životinja.

Glavnu pak prometnu žilu našega područja sačinjavala je vojnička cesta Trilj[1]) — Narona, koja se je protezala duž cijeloga zapadnoga ruba Imotskog polja. Ona je danas narodu poznata pod imenom „Strada romana" ili rimski put. Njene ostatke i jedan miljokaz dokazaćemo u poglavju Podbabja i Kamenog mosta. Za mnogo više spomenika doznasmo već na onoj cestovnoj pruzi, što se priključuje našemu dijelu, a pripada kotaru Ljubuškom[2]).

Cesta je dovršena još u najstarije carsko doba, jer je spajala najvažnija mjesta Dalmacije, naime uz Burnum takogjer i Gardun kod Trilja i Humac, a ovi su utemeljeni u vrijeme, kad za Rimljane ne bijaše osjegurano primorsko zalegje i kad je i samo primorje potrebovalo zaštite[3]).

Sve važnije ceste srednje Dalmacije otpočele su pod Augustusom, dočim ih je Tiberius dovršio[4]); ne ćemo dakle pogrješiti, ako gradnju i ove ceste stavimo u rečeno vrijeme i ako spomenik iz Lokvičića smatramo da potječe sa rečene ceste a iz godine 26. ili 27. Spomenik taj jeste ploča, ozdola okrnjena, C. I. L. III 8512, a glasi:

Imp(eratore) Caesare divi Aug(usti) f(ilio) August(o) pont(ifice) max(imo) tr(ibunicia) pot(estate) XXVIII....

Kod Lokvičića se je cesta hvatala Imotskoga polja. Biće da je momenat sretnog savladanja terenskih poteškoća dao povoda, da se taj spomenik postavi.

Cesta je spajala naše područje sa glavnim gradom zemlje, čiji se je teritorij protezao sve do izvora Vrlike, kao što ćemo pokušati da dokažemo niže dolje na str. 324. Važnost te sveze Imotskoga polja sa sjeverom proizlazi i iz sudjelovanja Novae pri popravku mosta preko Cetine u Trilju (Pons Tiluri)[5]). Cesta je po svoj prilici osnovana na već postojavšem kakovom

---

[1]) Milje se broje ne počevši od Salone, već od Trilja, tobožnjeg Delminiuma. Sr. Ballif-Patsch, „Röm. Strassen in Bosnien und der Hercegovina", I., str. 32. Ishodište se je valjda nalazilo kod tamošnjeg mosta.

[2]) C. I. L. III 6433, 10167, 13316—13318. Sr. Ballif-Patsch na ozn. mj str. 32, 62. i d.; A. F. Evans, „Antiquariam researches in Illyricum", sv. I. i II., str. 73. i d.

[3]) A. Bauer, „Archaeol.-epigr. Mittheil.", XVII., str. 135. Novo otkrivena tvrgjava Mogorelo na Neretvi kod Čapljine priključuje se nizu Humac-Bigeste, Gardun, Burnum. Možda će se i na megjuprugama saznati za kakova utvrgjenja, te ćemo tada pri spominjanju prvoga carstva moći govoriti i o dalmatinskom Limesu.

[4]) Ballif-Patsch na ozn. mj., str. 55. i d.

[5]) Vidi niže str. 324.

predrimskom putu. Većom sjegurnošću možemo ustvrditi, da prokrčenje na jug nijesu Rimljani izveli. Novčani nahogjaji dokazuju, da je postojala komunikacija izmegju Imotskog polja i područja Neretve[1]).

Dva put smo već upozorili na to[2]), da je kotar Ljubuški predrimskim novcem bogatiji nego li ikoji drugi kotar Bosne i Hercegovine. Ne manje od 20 drahma Apollonie[3]) i Dyrrhachiuma[4]), iz III.—II. stoljeća mogosmo navesti, odista znatan broj, kad se uzme u obzir, kako se lako dogagja, da omanji novčani nahogjaji ne dogju na vidjelo.

U položaju smo, da na ovome mjestu donesemo nastavak novčanih nahogjaja te da u područje nalazišta uvrstimo i Imotsko polje.

---

[1]) O drugim predrimskim putevima po Dalmaciji sr. „Wissenschaftl. Mittheil.“, VI. str. 213.

[2]) „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 113; VI., str. 213.

[3]) Na ozn. mj., VI., str. 212. i d., br. 4., 11.

[4]) Na istom mjestu IV., str 113. i d. br. 19. (provenijencija je naknadno ustanovljena), 25., 27., 42., 43., VI, str. 212. i d. br. 15. 18.—21. 24.—26., 32., 33., 35., 38., 40.; sr. Fiala na istom mj. I., str. 326.

Broj	Kovina	Stepen očuvanja	Premjer u *mm*	Težina	Avers	Revers	Literatura	Posjednik
					APOLLONIA.			
					Krava, doji i osvrće se na tele.	ΑΠoΛ Četvorina sa dvostrukim ornamentom.	J. pl. Schlosser, „Beschreibung der altgriechischen Münzen", I.	
1	Sr.	Rub ponešto odrezan.	17	2·62	Α]ΓΙΑΣ tip n. l.	ΕΠ[Ι] ΚΑ ΔoΥ Sferička četvorina.	Str. 28., br. 20.	Nadgeometar Danielov u Šibeniku.
2	Sr.	—	—	—	ΔoΝΑΞ tip n. d.	Μo Σ[Χ] oΥ Četvorina pravnih stranica.	Str. 29., br. 34.	Kot. stražmeštar Ilija Kontić u Ljubuškom.
3	Sr.	—	—	—	ΚΛΕΩ tip n. d. ΝΥΜoΣ	ΑΡΙ ΣΤΗ NoΣ Četvorina pravnih stranica.	Str. 27., br. 6., ali sa ΑΡΙ ΣΤΩ NoΣ	Samostanski muzej u Humcu kod Ljubuškog.
4	Sr.	Izlizan, rub mjestimice odlomljen.	19	2·71	ΝΙΚΗΝ tip n. l.	ΑΥΤo] BoΥ ΛoΥ Sferička četvorina.	Str. 27., br. 9.	Kao pod br. 1.
5	Sr.	Ponešto izlizan.	16	3·07	ΤΙΜΗΝ tip n. l. U a.: ΓΑΚ	Δ]ΑΜo ΦΩΝ ΤoΣ Sferička četvorina.	Str. 27., br. 15.—17.	Kao pod br. 1.
6	Sr.	Ponešto izlizan i na rubu oštećen.	16	2·74	ΤΙ]ΜΗΝ tip n. l. U a.: ΓΑΚ	[ΔΑΜo Φ]ΩΝ ΤoΣ Sferička četvorina.	Isto tako.	Prije humački samostanski muzej, sada zemaljski muzej.
					DYRRHACHIUM.			
					Krava, doji i osvrće se na tele.	ΔΥΡ Četvorina sa dvostrukim ornamentom.		
7	Sp.	Na rubu oštećen.	18	2·12	ΑΛΚΩΝ tip n. d. Povrh toga glava Heliosa sa trakastom krunom n. d.	ΠΑΡ ΜΕΝΙΣ KoΥ Četvorina pravnih stranica.	Str. 56., br. 218., 219.	Prije humački, sada zemaljski muzej.

8	Sr.	Ponešto izlizan.	18	3·19	ΕΥΝοΥ[Σ tip n. d. U polju d.: rog obilja. U a.: krmilo.	Α [ΜΥΝ ΤΑ]	Str. 45., br. 45.	Nadgeometar Danielov u Šibeniku.
9	Sr.	Jako izlizan.	17	2·18	Ε]ΧΕΦΡ[ΩΝ tip n. l. U polju l.: uspravljena kijača. U polju d.: uspravljeni klas. U a.: grozd.	ΑΣ ΚΛΑ ΠοΥ Četvorina pravnih stranica.	Str. 47, br. 73.—76.	Isto tako.
10	Sr.	Izlizan i na rubu oštećen.	17	2·94	ΕΧ]ΕΦΡΩ[Ν tip n. d. Isti slikovni dodaci.	ΑΣ ΚΛΑ ΠοΥ Četvorina pravnih stranica.	Isto.	Isto.
11	Sr.	Ponešto oštećen.	18	3·52	ΖΩΙΛοΣ tip n. d. Povrh toga: glava Heliosa sa trakastom krunom. U polju d.: sova en face.	ΖΩ ΠΥ Ρο[Υ Sferička četvorina.	Str. 51., br. 129.	Isto.
12	Sr.	Ponešto izlizan i na rubu oštećen.	17	3·26	ΗΡΑ tip n. d. ΚΛΕΙΔΑΣ U a.: ne da se raspoznati.	[ΑΡΙ ΜΝΑ]Σ ΤοΥ Četvorina pravnih stranica.	Str. 45., br. 54. sa svakako pogrješnim dijeljenjem ΑΡΙ ΜΝΑ ΣΤοΥ sr „Catalogue of Greek coins“, br. 37., 38.	Isto.
13	Sr.	—	—	—	ΙΠ tip n. l.	ΦΡΥ ΝΙΩ ΝοΣ Četvorina pravnih stranica.	—	Samostanski muzej u Humcu.
14	Sp. prevl.	—	—	—	ΛΥΣΑΝΙΑΣ tip n. l. U a.: grozd.	ΝΙ ΚΥΛ Ε ο Četvorina pravnih stranica.	—	Samostanski muzej u Humcu.
15	Sr.	Dobro.	20	3·15	ΞΕΝΩΝ tip n. d, Povrh toga: raskriljen orao, n. d. U a.: pas, trčeći n. d.	ΦΙΛο] ΔΑ ΜοΥ Četvorina pravnih stranica.	Schlosser, na ozn. mj. str. 59., br. 261. do 266.	Nadgeometar Danielov u Šibeniku.

16	Sr.	Nešto izlizan i na rubu oštećen.	17	2·60	ΦΙΛΩΝ tip n. d. Povrh toga: glava Heliosa sa trakastom krunom n. d.	ΜΕ [ΝΙ] ΣΚΟΥ Četvorina pravnih stranica.	Str. 55., br. 197., 198.	Isto.
17	Sr.	Isto.	20	2·97	ΦΙΛΩΝ tip n. d. Povrh toga: glava Isisa n. d. U polju d.: klas spojen sa grozdom.	ΦΑ [ΝΙΣ Κ]ΟΥ	Str. 58., br. 244., 245.	Isto.
18	Sr.	—	—	—	ΦΙΛΩΤΑΣ tip n. d. U a.: nije moći raspoznati.	ΧΑΙ ΡΙΛ ΛΟΥ Četvorina pravnih stranica.	Str. 60., br. 278., 279.	Samostanski muzej u Humcu.
19	Sp.	Dobro.	19	2·60				Prije humački, sada zemaljski muzej.
					Barbarsko kovanje.			
20	B.	Dobro.	18	2·66	Glava Dodanejiskog Zevsa sa hrastovim vijencem n. d.	U hrastovom vijencu: sadžak, njemu na lijevo ΔΥΡ, desno ΓΑΙΟΥ	Schlosser, na ozn. mj. str. 63., br. 322., 323.	Nadgeometar Danielov u Šibeniku.

Svi komadi potječu iz područja, o kojem govorimo, to jest iz onog uskog kotara, što se stere od sjevera k jugu, i njegovog nastavka, Imotskog polja. Tačnu rastavu nije moguće preduzeti, jer se privatni sabirači, na veliku štetu svojih zbiraka, obično ne brinu za mjesta nahogjaja. Samo se je za jednu drahmu mogao ustanoviti Crveni grm kao nalazište[1]). To mjesto leži jugozapadno Humca-Bigeste u blizini rimske ceste. Neposredno uz ovu leži Vitina, u kojoj je već prije zabilježen nahogjaj jedne drahme Dyrrhachiuma[2]). Ishodište tog prometa ne može biti sumnjivo; to je Narona, završna postaja rimske ceste i stara luka, što je spominje Pseudo-Skylax c. 24. Kako je već pomoću sličnih novaca konstatovano[3]), bila je ta luka u ono doba ishodištem za saobraćaj na prugi Neretvanskoj. U Naroni se po kazivanju mješćana novac Apollonia i Dyrrhachium nagje tako često, da mu je jako spala vrijednost[4]). Ja sam stekao u četvrt sata ova tri komada za zemaljski muzej:

Broj	Kovina	Stepen očuvanja	Promjer u *mm*	Težina	Avers	Revers	Literatura
1[5]	Sp.	Srebrena prevlaka većom česti izlizana i probijena.	18	—	ΑΡΙΣΤΗ[Ν tip n. d. U a.: vijenac.	ΑΠoΛ ΨΥΛ Λ oΥ Sferička četvorina.	Sr. Schlosser na ozn. mj., str. 30, br. 54.
2[6]	Sp.	Srebrena prevlaka sasvim izlizana.	19	3·32	ΑΛΚΑΙoΣ tip n. d. U a.: izlizano.	ΔΥΡ] ΛΑ Η[ΝoΣ Četvorina pravnih stranica.	Str. 53., br. 174.
3[7]	Sr.	Dobro.	17	3·05	ΜΑΧΑΤΑΣ tip n. d. U a.: položena kijača.	ΔΥΡ ΕoΡ ΤΑΙ[o]Υ	Str. 50., br. 122.

Iz velikog broja može se zaključiti, da je predrimski promet bio dosta znatan. Za njegovu živahnost govori nadalje okolnost, što je u prometu bilo i bakrena novca (n. 20.). I tu se jače ističe Dyrrhachium.

Od postaja, što ih na našim cestama bilježe Itin. Antonin, str. 337. i d., tab. Peuting. i Geogr. Ravenn., 210., 5. i d., otpada osim Novae samo

[1]) U inventaru Humačkog samostanskog muzeja nagjoh bilješku, da je 10. maja 1884. Mate Nižić iz Crvenog Grma poklonio toj zbirci jedan grčki novac, dakle jedan od onih pod br. 3, 6., 7, 13., 14., 18., §19.

[2]) „Wissenschaftl. Mittheil." IV., str. 117., br. 27.; sr. VI, str. 212., primj. 1.

[3]) Na istom mjestu, IV., str. 213.

[4]) Drahmu Dyrrhachiuma vidio je u Naroni i A. F. Evans, sr. „Antiquarian researches in Illyricum", sveska I. i II., str. 77.

[5]) Nagjen 1897. na općinskoj ispaši iza grada.

[6]) Nagjen 1898. na kompleksu Luki na oranici Ante Markote.

[7]) Nagjen na ispaši iza grada u novo iskrčenom polju Ante Markote.

Bilubium na naše područje[1]), koje je po Peuting. VIII. m. p. ležalo sjevero-zapadno od Novae-Runovića[2]). Mjesto, što slijedi iza Bilubiuma, Tronum, i postaja pred Novae, Aufustianae, ne spadaju više u opseg sadašnjeg našeg ispitivanja. Položaj je Bilubiuma nepoznat, jedino se može reći, da ga, sudeći po tečaju ceste[3]), treba tražiti u sjeverozapadnom kutu polja[4]). Sadašnje bi ime Bublin (vidi niže str. 333.) potsjećalo na Bilubium, ali je ono udaljeno od Novae-Runovića samo kakovih 5 *km.*

Stari nam dakle vijek pokazuje neprekidnost glavne ceste; to vrijedi i danas još za njen veći dio, a prekinuta je istom uslijed izgradnje željezničkih pruga; tu neprekidnost možemo konstatovati i kod svih ostalih cesta i putova, kojima je bila glavna cesta ishodištem.

Vrlika rastavlja polje na dvije ceste, a ove je spojio most, prozvan Kamenmost. Moramo uzeti, da je u rimsko doba postojao takav prijelaz, pomoću kojeg su stanovnici istočnog kraja polja stajali u saobraćaju sa glavnom cestom i sa svojim predgrađem Novae. Ovo je mišljenje poduprto time, što je, počevši od Imotskog konstatovana cesta, koja je (osim postranih pruga) vodila preko Podova, Velikih Galića, kroz malu kotlinu Vršku, preko Zagorja, mimo vrela Žukovca te preko Mesihovine u veliku kotlinu županjačku[5]). Pruga bi ta bila od vrlo male vrijednosti, da nije imala dodira sa glavnom cestom, neovisno od stanja vode rijeke Vrlike i njene kotline. Da je pak za Novae bila od važnosti, potvrđuje natpis Crvenički, po kojem je neki ugledni stanovnik Novae imao posjeda u Duvanjskom polju[6]). Tu prugu upotrebljuje još i danas pučanstvo kotara županjačkog prilikom posjećivanja Imotskog tržišta, ma da po njoj danas vodi samo loš tovarni put, a ta je pruga služila već predrimskome prometu, jer se je u Viru takogjer našla drahma Dyrrhachiuma[7]).

Kao što je Glavina-Imotski bila spojena upoprijeko polja sa Podbabjem, nijesu ni sela na istočnome rubu bila bez međusobne sveze. Pa doista se

---

[1]) Ravenn. piše 210, 11 Iulianum.

[2]) U Itin. Antonin Novae je otpalo.

[3]) Proložac, na koji je Tomaschek u „Mittheil. der geogr. Gesellschaft in Wien", 1880., str. 525. mislio, ležao je na staroj cesti.

[4]) Sr. Kiepert, „Formae orbis antiqui", XVII. Kod Berinovaca ga meću: Alačević, „Bull. Dalm.", I., str. 31. F. Bulić, na istom mjestu, XXI., omot k br. 7./9., str. 2. i H. Cons, „La province Romaine de Dalmatie", str. 227. i d.

[5]) Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina" I., str. 29.; W. Radimský, „Wissenschaftl. Mittheil.", IV., str. 168.; F. Bulić, „Bull. Dalm.", X., str. 95. i Kiepert, „Formae orbis antiqui", XVII.

[6]) Vidi niže str. 341.

[7]) „Wissenschaftl. Mittheil." VI., str. 215., br. 16.

u Prološcu preko istoka Prološkog Blata vide temelji nekog starog mosta[1]), a osim toga je tu nagjena ara, posvećena Trivae-ima[2]).

Po tome su se u Prološcu stjecala tri puta. I kod Vručice[3]) se je nabasalo na ostatke ceste, koja je vodila od Grude prama Sovićima-Gorici. Da li je, ko što se misli[4]), od Novae vodila kakova cesta preko Vrgorca u Naronu, ima se istom ispitati; nasuprot smo već vidjeli, da je južni dio našega područja presijecao još jedan put, što je vodio iz doline Tihaljine preko Ružića, Prispe, Roškopolja, Marindolca u Gradac kod Posušja te dalje na visoravan Rakitno[5]). Upada ipak u oči, da bi velika i već za prvoga carstva cvatuća naseobina Gradačka, za čije je gragjevine dovažan korčulanski kamen[6]), mogla biti sa glavnom cestom spojena jedino tim 1·5 *m* širokim putem. Biće da je i ovdje još nepotpuno naše lokalno istraživanje.

Drahma Dyrrhachiuma i Apollonije nagjeno je i u Gradcu[7]) i na visoravni Rakitnu[8]).

Grčka je trgovina, na čiji se trag nailazi na svim rimskim cestama, donijela u zemlju oružje, naročito kaciga[9]), te nakitnih predmeta[10]). Pošto po Furtwängleru[11]) ona u Grudama[12]) nagjena kaciga ima oblik, koji „pripada VI. do V. stoljeću prije Kr. i nikojom osobitosti ne pokazuje, da je mlagja od V. stoljeća", to je uvoz iz tugjine otpočeo vrlo rano. Italski je trgovac i ovdje izrabio prepondirajući položaj svoga poluostrva. Na visoravni Rakitno pojavljuju se u velikom broju konzularni novci prvog predkršćanskog stoljeća[13]).

U dosta po strani ležećem Gradcu kod Posušja podignut je već caru Claudiusu spomenik[14]); može biti, da se tu nagjeni, u „Wissenschaftl. Mittheil.", III., str. 262. objelodanjeni fragmenat, koji ovdje u *slici 1.* još vjernije prikazujem, odnosi na M. Aemilius Lepidus-a, koji je za vrijeme dalmatinsko-panonskog ustanka kao legat Tiberiusov takovih

---

[1]) F. Bulić, „Bull. Dalm.", X., str. 95.

[2]) Vidi niže, str. 327.

[3]) Vidi niže, str. 310.

[4]) Kiepert, C. I. L. III, tab. III. i „Formae" XVII.

[5]) Ballif-Patsch, na ozn. mj., str. 30. i d., Radimský. „Wissenschaftl. Mittheil.", I., str. 172. i. d., Fiala, na istom mj. III., str. 520.

[6]) „Wissenschaftl. Mittheil.", III., str. 259.

[7]) Na istom mjestu, str. 118., br. 42., 43.

[8]) Na istom mjestu str. 115., br. 13=I., str. 174., br. 1. „Nejasni tragovi slova" mogli su se naknadno raspoznati da potječu od ΑΓΙΑ[Σ. Komad je dakle identičan sa onim kod Schlossera na ozn. mj. Apollonia 20.

[9]) „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 151., tab. VII.; „Glasnik", 1899., str. 343., i d.

[10]) „Glasnik", 1899., str. 351. i d.

[11]) Kod Fiale, „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 151.

[12]) Vidi niže, str. 309. i 310.

[13]) Radimský, na ozn. mj., str. 174.

[14]) „Wissenschaftl. Mittheil.", III., str. 260.

uspjeha polučio, da je godine 9. poslije Kr. dobio „ornamenta triumphalia[1]). Po obliku i kroju slova pripada taj ulomak nekom važnom spomeniku iz prvog doba carstva.

Tome identifikovanju će se možda protusloviti mnijenje nekojih učenjaka, da je pod julskim carevima bilo romanizovano jedino neposredno primorje jadranskog mora. Ja mislim, da nam se valja po malo odricati te predrasude, koja se svakako oslanja na tursku nekulturu Bosne i Hercegovine, te se priviknuti mišljenju, da su se krajevi Hercegovine, koji neposredno graniče Dalmacijom, već za rana bili priljubili novim prilikama. Svakako će iznenaditi, da je u dolini Neretve nagjen natpis, koji se odnosi na Octavijanovo osvojenje Sicilije!

Slika 1.

Na svaki pak način možemo na temelju činjenice, što su u Gradcu već pod Claudiusom rimski običaji bili jako razvijeni, utvrditi, da je zapadnije ležeće Imotsko polje bar u to vrijeme bilo protkano italskim elementom, a ovome je valjda bila otvorila vrata ona cesta, što je već 26./27. godine poslije Kr. bila predana prometu, kako smo to vidjeli već na strani 4. Ovaj zaključak potvrgjuju nahogjaji opeka; Pausiana-opeka iz Kamen-mosta (vidi niže, str. 331.) spada megju najranije proizvode te tvornice, koja je izvažala mnogu robu u Dalmaciju.

I vlada je tu potpomagala romanizovanje, bez da se je bila prenaglila podjeljivanjem gragjanskog prava (vidi niže, str. 341.), a to osnivanjem veteranske naseobine na izvoru Vrlike; na str. 324. zaključujem, da se je to zbilo prije godine 42. poslije Kr.

[1]) Velleius II 115; Dio LVI 12. E. Klebs, „Prosopographia I., str. 31., br. 248.; P. pl. Rohden, Pauly-Wissowa R. E. s. v. Aemilius, stupac 563.

Epigrafski spomenici pokazuju čisto rimski karakter ovoga kraja, što je u očitoj opreci s onim, što u Glasniku 1899., str. 69. i d. navedosmo za dolinu gornje Cetine. Na njima jako iščezava sve domaće i u pogledu imena i u koliko se tiče bogova. U Novae nailazimo samo jedanput na Ava Batoriana. Diana i Silvan i ovdje su imali vijernika (što je razumljivo obzirom na to, da su Rimljani svugdje bili predusretljivi prama lokalnim bogovima), ona u Prološcu-Postranju, ovaj u Novae. Mimo ovih se ali pojavljuju Ceres i Triviae u Prološcu-Postranju, a Fortuna Redux u Novae[1]). Jupiter je imao u Novae hram, bogato urešen zavjetnim spomenicima, koji su djelomice vrijedili i za Genius municipii Novensium[2]). Jedan dio svoga exvotosa morao je da ustupi kršćanskome Bogu, a možda će nas otpočeto otkopavanje basilike u Bublinu poučiti, kada se je to zbilo; bazilika se spominje na saboru Salonskom, obdržavanom godine 532.[3]).

Prvobitno je epihorijski elemenat bio vrlo moćan i bogat, a da je bio i ratoboran, zaključujemo otuda, što se je našlo mnogo oružja. Njegovo blagostanje proizlazi iz množine dragocjenog, importiranog nakita, često od srebra i zlata[4]). Jakost plemena dokazuju ona mnogobrojna mjesta: Ružići, Dragičina, Grude, Sovići, Gorica, Imotski, Proložac-Postranje, Studence, Lokvičić, Poljica, Novae-Bitanga, Prisoje, a uz ova još i mnoga druga mjesta na visovima, što zaokružuju polje.

Ti se zaključci o nekada moćnom, kasnije absorbiranom plemenu slažu sa onim, što doznajemo o Vardaei-ima[5]), koji su nastavali naše područje[6]), i o čijem nazadovanju suglasno izvješćuju Strabo i Plinius. Prvi veli VII. 5., i d. ....τοῖς δὲ Ἀρδιαίοις (πλησιάζει) ἡ Φάρος, πάρος λεγομένη πρότερον· παρίων γάρ ἐστι κτίσμα. Οὐαρδαίους δ' οἱ ὕστερον ἐκάλεσαν τοὺς Ἀρδιαίους· ἀπέωσαν δ' αὐτοὺς εἰς τὴν μεσόγαιαν ἀπὸ τῆς θαλάττης Ῥωμαῖοι, λυμαινομένους αὐτὴν διὰ τῶν λῃστηρίων, καὶ ἠνάγκασαν γεωργεῖν. τραχεῖα δὲ χώρα καὶ λυπρὰ καὶ οὐ γεωργῶν ἀνθρώπων, ὥστ' ἐξέφθαρται τελέως [τὸ ἔθνος], μικροῦ δὲ καὶ ἐκλέλοιπε, a Plinius navodi n. h. III. 143:.....populatoresque quondano Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis[7]). Pošto se ta bilješka odnosi na doba, kad je živio autor[8]), i pošto još Ptolemaeus II. 16., 8 Οὐαρδατοι pod dalmatinskim plemenima navodi, to su oni do u

[1]) Sr. o njima bilješke kod pojedinih mjesta.

[2]) Vidi niže str. 338. i d.

[3]) Vidi niže, str. 333. i d.

[4]) Ć. Truhelka, „Glasnik" 1899., str. 342., 389. i d.

[5]) Zippel, „Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus", str 34. i d.; Tomaschek, Pauly-Wissowa R. E. s. v. Ardiaioi.

[6]) Kiepert, „Formae orbis antiqui", XVII.

[7]) Sr. Zippel na ozn. mj., str. 133.

[8]) Na početku se poglavja veli: nunc soli prope noscuntur....

2. stoljeće poslije Kr. sačinjavali malenu zaselačku općinu. Ova se po izvješću Strabona i po onome, što smo u gornjim retcima izložili o stanju Imotskog polja za doba carstva, nije nalazila u ravnici, već u okolnom bregovitom kraju, Tomaschek „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien", 1880., str. 565., postavlja istu općinu, možda s pravom, Gradcu na istok u Varda- i Čabulju-planinu.

Ravnica je po svoj prilici bila podložena dvama gradovima: Saloni sjever sa izvorom Vrlike[1]), a sredina i jug municipiju Novae, čiji se je teritorij kanda protezao na jednu stranu do morske obale, a u unutrašnju zemlju do u Duvanjsko polje, rastavljajući područja Županjac-Delminiuma i Gradca[2]). Novae je važila za cijelu okolicu kao κατ' ἐξοχήν, ko što danas Imotski, koji i hercegovačka i bosanska sela nazivaju u kratko varoš.

Drugo je glavno mjesto bilo Proložac-Postranje, ali nije bilo uregjeno poput varoši.

Garnizone nije nigdje bilo; obližnje su tvrgjave Gardun i Humac pružale dovoljno zaštite, osobito jer su krajevi istočno bili romanizovani. Svu obranbenu silu predstavljala je postaja beneficiarius consularis u Novae.

Predjel je napredovao, a blagostanje njegovo dokazuju mnogi nahogjaji novaca i gemma. Dugo je taj kraj bio potrošačem italskih proizvoda; italska je keramika, osobito crijepovi i zemljane svjetiljke, vladala na tržištu ovog predjela. Novci sižu do u gotsko doba. Sa Vučemilovićevom zbirkom stekao je zemaljski muzej dva srebrna novca Athalaricha, koji po svoj prilici potječu iz Dalmacije, a u Lapčanu[3]) je Glavinić nabavio jedan srebrni novac ovog kralja[4]). U istom se vremenu (532. poslije Kr.) Novae spominje pošljednji put. Biće da su tada ponovo uregjene crkvene prilike[5]), koje su uopće na obali dalmatinskoj ušljed pisama pape Gregora Velikog postojale u krjeposti do godine 600. poslije Kr. Početkom sedmoga stoljeća zaposjedoše primorje izmegju ušća Neretve i Cetine, kasnije Krajine, te ostrva Brač, Hvar, Korčulu i Mljet Pagani ili Narentani, kojima je u unutrašnjosti zemlje pripadalo i Duvno-polje. Oni se latiše ponovo gusarskog zanata starih Ardijeaca[6]). Razvitak trebao je s nova da otpočne.

---

[1]) Vidi niže, str. 324.

[2]) Sr. niže, str. 341.

[3]) Vidi ozgor, str. 297.

[4]) „Mittheil. der Centralcommission", 1878., str. XCII.

[5]) Vidi niže, str. 334.

[6]) Dümmler, „Ueber die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien. Sitzungsberichte der Wiener Akademie", 1856., str. 363., 376. i d., 394. i d., 401. i. d., 412. i d., 426. i d.; C. Jireček, „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters", str. 4., 27. i d.

Pri poredanju mjesta nahogjaja, što slijedi, moraće se pokuditi, što se nijesu podvrgli ponovnom i u mnogo slučajeva nužnom ispitivanju oni spomenici Imotskog polja, što se sada nahode u muzejima u Spljetu i Sinju, ali mi ovom prilikom nije bilo moguće, da posjetim te muzeje.

Ružići.

Iz vodama i pećinama bogatog[1]) teritorija sela Ružići malo je šta o starinama poznato, ali ono, što je uopće ispitivano, dovoljno dokazuje, da je bilo nastavano u predrimsko i rimsko doba, pa i poslije ovoga. Prvoj perijodi pripadaju gromile, što se steru sve do južnog ruba Dônjeg polja[2]). Jedna je od njih, označena kamenim krstom, nedaleko Farkaševog mosta kod hana Ružići. U takovom je jednom humku kamenja ovdje nagjen broncani mlat.

Ostatci rimske zgrade vide se nedaleko crkve na polju seoskog glavara Mikulića[3]). Po pričanju daje to mjesto i rimskih novaca.

Jako napučenje sela u srednjem vijeku dokazuje osobito mnogobrojno nadgrobno kamenje[4]); kod „Bilog greba“ lako je sa ceste doći do njih.

U selu

Dragičini,

što leži preko puta Ružićima, na desnoj strani ceste, do sada je, osim sredovječnih grobnih spomenika[5]), konstatovano samo nekoliko gromila.

Obilniji su nahogjaji u selu

Grudama,

što leži visoko iznad ceste.

Mnogo obećavajuće grobište ravnih grobova pripada Hallstattskoj perijodi; otkrio ga je 1896. Stojan Zorić na svom zemljištu u blizini svoje kuće i ceste, a nagjena je tu takogjer jedna lijepa kaciga[6]).

---

[1]) Sr. M. Hoernes, „Dinarische Wanderungen“, str. 149. i d.

[2]) Sr. W. Radimský, „Die prähistorischen Fundstätten“, str. 163.

[3]) Ć. Truhelka, „Wissenschaftl. Mittheil.“, III., str. 525.

[4]) P. Bakula, „Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis, et vicariatus apostolici in Hercegovina“, 1867., str. 179. Hoernes na ozn. mj. str. 154. i u „Sitzungsberichte der Wiener Akademie“, 1880., str. 546. i d.

[5]) Bakula, na ozn. mj., str. 165. Hörnes, „Sitzungsberichte“, str. 544. i d.

[6]) Fiala, „Wissenschaftl. Mittheil.“, VI., str. 148. i d.

Ruševinsko mjesto Gradina, što se nalazi usred sela, veliko kakovih 1000 m^2, rimskoga je postanka[1]), što proizlazi iz razbacanih opeka i iz velike množine novaca i anticaglija, što su nagjeni iza velikih kiša na obroncima Gradine. Sa toga mjesta posjeduje zemaljski muzej jednu srebrnu fibulu na baglame, čiji luk predstavlja neku pticu, za tim fragmenat srebrne fibule na baglame a u spodobi strijele i ulomak broncane ručice (Bronzehenkel), izragjen pri kraju u spodobi ptice[2]).

Na obroncima sela Vručice, koje pripada Grudama, ima mnogo gromila od kamenja. Kakov kilometar sjeverozapadno od Vručice nalazi se u ravnici u gaju Miši humak sa osam rimskih nadgrobnih ploča; na jednoj je od njih „osim drugih ornamenata prikazan i lik Attisa". Kažu, da je prije kakovih 70 godina odavle noću odnešen jedan rimski natpis u Imotsko.

Na cesti, koja vodi u Sovićе, leži velika gomila ruševina od rimskih opeka, u kojoj je, u dubini od 1 metra, nagjena teška, željezna lopata (Stichschaufel). Možda ti ostaci potječu od kakove tvornice opeka[3]).

Kod Čorluke[4]) i na Zorića glavici vide se ostaci zidova.

Govori se, da se niže Vručice prilikom poljskih radnja nabasava na tragove stare ceste, koja bi vodila prama Sovićу-Gorici[5]).

Ima mnogo nadgrobnog kamenja iz srednjeg vijeka[6]).

Prilikom moga boravka u Grudama nijesam na žalost mogao da te navode, koje sam djelomice tek kasnije dobio, ispitam, jer u selu nije bilo župnika ni uopće muškaraca. Ovdje se je jedan put pokazala na vrlo jasan način plašivost naših seljakinja i njihovo nepoznavanje i najbliže njihove okolice.

Selo

Sovići

se je nekoliko kilometara oduljilo na golim obroncima Krstine, Cvitkovića drage, Balinjače, Biovca i Mlične gomile. Pošto je bilo poznato kao nalazište svake vrste starina — zemaljski muzej posjeduje odavle dvije zemljane svjetiljke: FORTIS sa maskom na pladnju i CRESCES[7]), samo-

---

[1]) U pogledu narodne predaje, koja se odnosi na taj predjel, sravni N. Barišić, „Glasnik", 1892., str. 276. i d.

[2]) F. Fiala, „Wissenschaftl. Mittheil.", V., str. 167., tab. LXVI., sl. 3., 13. i 14., gdje na pošljednjem mjestu spomenuta glava nije tačno tumačena kao delfinova glava. Po mišljenju kustosa O. Reisera predstavlja ta glava vrstu patke (Tadorna tadorna).

[3]) Saopćenja pok. rudarskog kapetana W. Radimskog.

[4]) Bakula, na ozn. mj., str. 180.

[5]) Barišić, na ozn. mj. str. 277.

[6]) Bakula na ozn. mj., Hoernes, „Sitzungsberichte", 1880., str. 550.; Barišić na ozn. mj.

[7]) Fiala, „Wissenschaftl. Mittheil.", IV.. str. 520.

stanski muzej u Humcu kod Ljubuškog prosto izragjenu statuetu gole žene (Venus?), a kotarski stražmeštar Ilija Kontić broncani novac Dyrrhachium, — to sam to selo pohodio od kuće do kuće. Uspjeh je bio ali vrlo slab. Red mojih bilježaka počima na sjeverozapadu kod Gorice a svršava kod Bobanove drage na jugoistoku.

1. Stipo Griselj našao je na svojoj oranici uz druge predmete, kojih vrstu i broj on ne mogaše već da naznači, oveći broj novaca. I od ovih se nije moglo ništa više dobiti, do li jedino jedan mali, izlizani bakreni novac iz 4. stoljeća.

2. Stipan Bazina otkrio je u proljeću 1898. uza svoju kuću u stijeni jedan grob, u kojem se po njegovom kazivanju nalazilo samo komagja zemljanog posugja.

3. Na oranici „Zlamenja“ Ivana Vokića ima razbacanih fragmenata od opeka, od kojih je imenovani sakupio u proljeću 1898. oveću množinu, pri čem je naišao i na bakreni novac Urbs Roma, Cohen 13.

4. Pod kućom Miška Martića nalazi se dobar bačvast svod (Tonnengewölbe), a vrijeme osnutka moći će se ustanoviti istom nakon očišćenja dotičnog prostora, koji danas služi kao svinjac.

5. Na oranici Ivana Jelića nalazili su se redovi zidina, koje je on raznio, trebajući gragjevna materijala. Pri tome se ukazaše fragmenti

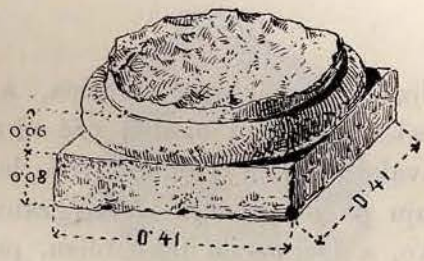

Slika 2.

opeka, krnjetci stakla i baza jednog stupa. Ova pošljednja upućuje na to, da se je ovdje nalazila oljepša zgrada ili kakovo svetište. Danas ta baza sastoji jedino od kvadratične plinthe i torusa, a leži pred kućom Stipana Tabića. Omjere se mogu razabrati iz *slike 2.*

6. Više njive, zvane Pelinovac, nagjoše prilikom krčenja Blaž Prljić „prije 30 godina“, a Grgo Prljić „prije 26 godina“ „množinu predmeta od savijene žice“, koje prodaše Stipi Vrdoljaku u Imotskom za 50 forinata.

7. Na oranici Stupu našao je Jozo Pejić god. 1897. denar, Babelon, Mallia 2.

8. U Vrane Pejića nabavio sam četiri posve slična uresna dugmeta od tuča, oblika duguljastog tutula sa ušicom. Najbolje očuvani *(slika 3.)* je visok 0·03, i ima ozdol u premjeru 0·024. Još sam ovdje kupio dva jedan u drugi zakvačena prstena *(slika 4.)*, 0·02 unutrašnjeg premjera, od broncane,

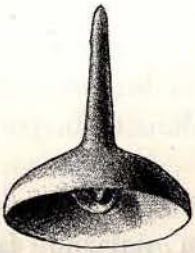

Slika 3.

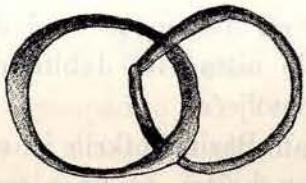

Slika 4.

0·002 debele žice, koji su možda služili kao prsteni na fibulama. Uresna dugmeta ljubili su zar, ko što u cijeloj Dalmaciji[1]), tako i u ovom području; nagjeno ih je i u Grudama,[2]) i u Gorici[3]) te u Postranju[4]). Pejić je te predmete iskopao na svom zemljištu god. 1897.

Osim toga nalazi se u Sovićima malena „Gradina", čiji su zidovi malterom zidani. Tu ima mnogo fragmenata od opeka, a na izvisini više sela stoji nekoliko gromila[5]).

I ovdje nailazimo na dosta nadgrobnog kamenja iz srednjeg vijeka[6]).

Gorica.

Sovićima vrlo blizu stere se selo Gorica, a siže neposredno do dalmatinske megje. Gorica je u svoj okolici već od dulje vremena poznata kao nalazište starina svake ruke. Predmeti ovdje leže tako reći na bijelu danu; ljudi ih sakupljaju pa ih prodaju izvan granica naših, a to s toga, što je naš muzej daleko, a Dalmacija tako blizu, pa je nadziranje gotovo nemoguće. U kupovanju tih predmeta osobito se ističe Imotski, koji je samo 6·1 *km* udaljen. Po koji predmet zabasaće i u Hercegovinu. Samo je malo komada literarno obragjeno ili u zbirke dospjelo.

U Imotskom je gradski načelnik Mišo Vrdoljak posjedovao jedan mlat od bronca, nagjen u nekom grobu; komad taj ustupio je vlastnik kustosu F. Szombathy-u za dvorski muzej[7]).

---

[1]) Sr. Radimskýev sastavak nalazišta u „Wissenschaftl. Mittheil.", III., str. 286.
[2]) Fiala, „Wissenschaftl. Mittheil.", V., str. 149., sl. 7.
[3]) Truhelka, „Glasnik", 1899, str. 383., sl. 91., 92.
[4]) Vidi niže, str. 326.
[5]) Sr. Radimský. „Die prähistorischen Fundstätten", str. 163.
[6]) Bakula, na czn. mj.
[7]) „Bull. Dalm.", XV., str. 23., 56.

Glasom svoga inventara Humački je muzej dobio od fra Lovre Softe iz Gorice 8 komada srebrnog i 20 komada broncanog novca, jedan bodež (nahogjaj iz groba) i jednu zemljanu svjetiljku (takogjer iz groba). Na žalost pomiješaše taj novac sa komadima drugih provenijencija; jedino je o Severus Aleksandru, Cohen[1] 162 poznato da potječe iz Gorice. Odovud posjeduje zemaljski muzej Traianus Deciusa, Cohen[1] 79, Constansa, Cohen 160, jednu 1893. nagjenu dvoglavu fibulu u spodobi strijele iz srednjeg La-tenskog doba[1]), konačno bogatu zbirku željeznih, broncanih i srebrnih predmeta vrlo zanimljivih oblika iz Hallstatske i La-tenske perijode, na koje seljaci slučajno nabasaše. To je dalo povoda našem muzeju, te je onamo bio odaslan zbog kopanja Dr. Ć. Truhelka u godinama 1898. i 1899. O tome upućujem na njegovo izvješće u „Glasniku", 1899., str. 339. i d., a ovdje ću samo ono iznijeti, što sam putujući nekoliko sati po selu, vidio i čuo i što mi je poslije dojavljeno. Počeću od dalmatinske megje, a završiću kod Sovića.

1. Mato Boban naišao je na svom zemljištu megju svojom kućom i cestom „na grobove i obragjivano kamenje"; u njegovom vrtu vidio sam krnjetaka grubo ragjenih zemljanih posuda.

2. Stipo Galić je našao više svoje kuće malenu zemljanu posudu, koju je odmah razlupao.

3. Od Ante Griselja nabavio sam svjetiljku, što ju je on blizu svoje štale prilikom oranja izvalio.

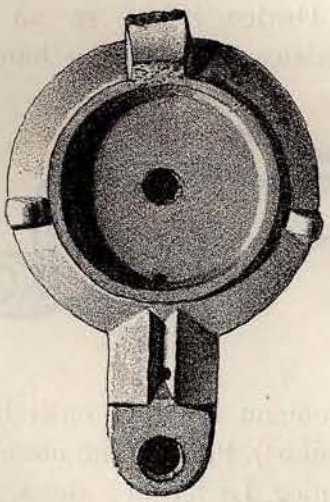

Slika 5.

Svjetiljka od crvene, fino staložene ilovače, tip C[2]), sa dva glatka ispupčena nametka i ostatkom oširokog drška na strani, protivnoj kljunu *(slika 5.)*. U sredini pladnja rupa za ulivanje; dvije rupe za umetanje,

[1]) Radimský, „Wissenschaftl. Mittheil.", III., str. 216 = 295. sl. 29.

[2]) Radi klasifikacije i terminologije svjetiljaka upućujem na O. Fischbachovo djelo „Römische Thonlampen aus Pettau", str. 7. i d.

jedna na rubu pladnja, druga u žlijebu za ulje. Dno je udubljeno i opkoljeno sa dva nejednako široka prstena, a na njemu je natpis STROBILI. Duga je 0·124, široka 0·08, visoka 0·038 *m*. Vrijedno je uvaženja, što je svjetiljka provigjena drškom, bila je dakle upotrebi namijenjena. To je s toga od interesa, što Fischbach[1]) navodi, da pomanjkanje drška i naprave za vješanje kod reljefnih svjetiljki i onih sa firmom dokazuje, da te svjetiljke nijesu bile pravljene „za svagdanju uporabu", već da su služile ko grobne svjetiljke. Ja sam već u Glasniku 1899., str. 532. i d. pokušao da dokažem netemeljitost toga mišljenja, uz koje E. Novotny[2]) takogjer pristaje.

U Optuju (Pettau) su Strobilus-svjetiljke nagjene zajedno sa novcem Caligule, Claudiusa i Traiana[3]). Ma da u Dalmaciji nijesu rijetke, nije ta zemlja do danas ništa pružila za njihovu kronologiju.

4. Blaž Bušić našao je u svojoj bašči dva izlizana broncana novca iz Konstantinovog doba.

5. Marko Galić je na svom zemljištu osim lonaca, koje je odmah razlupao, našao jednu svjetiljku sa oznakom SEXTI.

Svjetiljka od crvene, fino staložene ilovače, tip A, sa dva glatka pupčasta nametka; rupa je za ulivanje povelika i u sredini pladnja; u žlijebu za ulje takogjer rupa za ulivanje. Dno je konkavno i ponešto hrapavo, a opkoljeno je sa dva nejednako široka prstena; na njemu je natpis; slova su visoka 0·007 *m*. Svjetiljka je duga 0·10, široka 0·69, visoka 0·32 *m*.

6. Više toga dijela Gorice izdiže se na brdu Pitu humak, zvan Tamnice. Tu se nalazi razbacanog klesanog kamenja, a govori se, da su

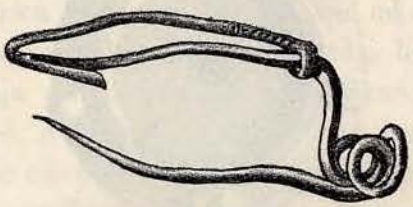

Slika 6.

tu seljaci u davnijem vremenu kopali i našli blago, pa da su pri tome nabasali na podzemne hodnike[4]). Petar Galić našao je ovdje „pod kamenom" dvije broncane fibule srednjeg La-tenskog doba. Od njih je sačuvao samo jednu, što je u *slici 6.* u polu-naravnoj veličini prikazana.

7. Na oranici Mate Bušića nagjeno je dragocjenih predmeta od srebra i taj nahogjaj potaknuo je dr. Truhelku na kopanje[5]).

[1]) Fischbach, na ozn. mj., str. 12.

[2]) „Mittheilungen der Centralcommission", 1895.. str. 179.

[3]) Fischbach, na ozn. mj. str. 25. i 60.

[4]) N. Barišić, „Glasnik", 1892., str. 276.

[5]) „Glasnik", 1899., str. 389. i d., vidi gore str. 19.

8. Na polju Magarovači našao je Jozo Galić uz neke druge, iz bližeg nepoznate i megjutim zagubljene predmete i novac iz 4 vijeka po Kr. takogjer jednu svjetiljku CRESCES, koja je, ko i sve moje ostale tekovine, utjelovljena zbirkama zemaljskog muzeja.

To je svjetiljka od crvenkaste, fino složene ilovače, tip A, u sredini sa tri izdubljena nametka sa rupom za ulivanje, koja nije upravo po srijedi smještena, i sa dvije rupe u žlijebu za ulje, koje su na blizu jedna uz drugu i nejednake veličine. Dno je udubljeno i opkoljeno jednim prstenom. Na dnu je natpis od jednog retka, a povrh prvoga E vidi se kružnica i tačka. Slova su visoka 0·006 *m*. Duljina svjetiljke 0·099, širina 0·069, visina 0·034 *m*. Podaci, što ih do sada imamo za kronologiju svjetiljki spomenute marke, koje su u Dalmaciji vrlo česte, sadržani su u Glasniku 1898., str. 532. Po njima kanda su bile u uporabi od Nera do Septimius Severusa.

Ivanu Galiću poslužila je 1896. sreća, da na istom zemljištu u koritu neke brzice nagje srebrnu šarnirsku fibulu sa dvije igle, *slika 7.*

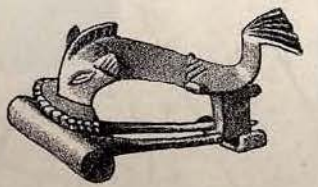

Slika 7.

Slika 8.

Luk joj je u obliku delfina. Pločica, što se izdiže iz glave delfinove, je polukružna i urešena šiljasto-kutnim parkama. Duljina 0·032, visina 0·013, a širina na prječki, u kojoj je uglavljena delfinova glava, 0·017 *m*. Galiću je bilo teško da se rastane od ovog komada.

9. Većina onih predmeta, što su gore spomenuti na strani 19., i što su vrlo važni za poznavanje rimske kulture u Imotskom polju, nagjena je na oranici Ivana Kapurala. Prilikom pokušajnog kopanja u aprilu 1898. naišlo se je na ove predmete iz rimskog doba:

a) četiri broncana novca: Traian, Cohen[1] 369; Marcus Aurelius, Cohen 547; Constantinus II., Cohen 213; Valens, Cohen 72;

b) sasvim olupana svjetiljka sa firmom, tip D[1]);

c) jedna svjetiljka sa pečatom C P S F *(slika 8.)*, sr. C. I. L. V 8114_{104}, Pais 1079_{33}, koja se s neopreznosti oštetila.

Ta je svjetiljka od crvene, fino složene ilovače, tip A, sa dva ispupčena nametka, koji su olupani, i jednom rupom za umetanje u

[1]) Sr. Truhelka, na ozn. mj. str. 342.

uljevnom žlijebu. Dno je opkoljeno sa dva prstena, a na njemu je izlizani onaj natpis, koji do sada nije za Dalmaciju zasvjedočen. Visina slova 0·008 *m*. Svjetiljka je 0·101 duga, 0·067 široka, 0·031 *m* visoka;

d) ključ od željeza, dug 0·073 *m* *(slika 9.)*.

Osobno sam tamo našao novac Marcus Aureliusa, Cohen[1] 806.

10. Na polju, što se zove Strmci, našlo je jedno dijete u aprilu 1898. jedan zlatni novac (trećinu) cara Valentinianusa, koji smo nabavili za muzej.

11. Glavni dio rimske naseobine Goričke prostirao se od financijalne vojarne i crkve počevši sve do podnožja Pita. Više vojarne na

Slika 9.

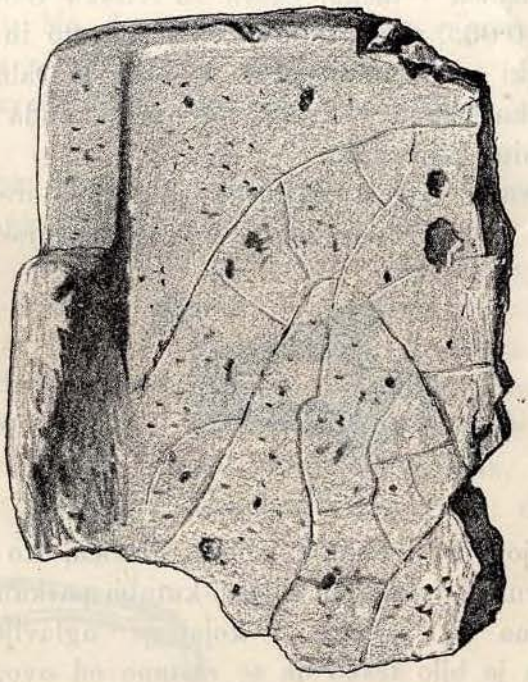

Slika 10.

livadi Jurinovcu ima posvuda razbacanog komagja opeka. Zemljište Grabarje je sasma isprepleteno zidovima gragjevina, koje su negda bile pokrite opekama; iz tih je zidova velika množina opeka izvagjena za materijal župne crkve. Godine 1897. nagjoše tu sinovi Blaškana Bušića mnogo starinskog novca, koji prodadoše za sitnicu. Iz jedne hrpe opeka, koju sam pretraživao radi žigova, izvadio sam ulomak žlijebne opeke, u koju je kanda bio uparan lik nekakve životinje *(slika 10.)*. Kuća Ante Kordića, što leži više Grabarja, sagragjena je od samog rimskog kamenja. Koncem aprila otvorio je Kordić prilikom krčenja na svom polju nedaleko puta dva groba. Koliko sam raspitivanjem doznao, jedan od njih bio je 2·00 dug, 1·00 *m* a širok, sazidan od čestverouglasta kamenja,

pokriven velikom klesanom pločom. Drugi je bio iste ruke, ali manji i izradom prostiji; u njemu se nalazio samo kostur i navodno jedna željezna sjekira, koje je nestalo. Znatno obilniji bili su nahogjaji prvog groba, koji je sadržavo pet kostura, megju ovima jedan djetinji. Osim jedne razlupane staklene posude poslaše nam ove predmete od bronca:

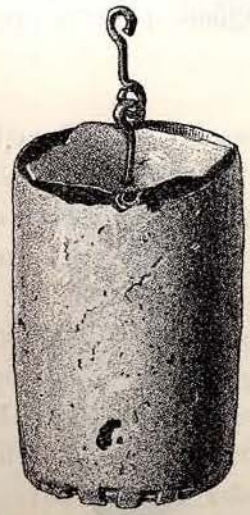

Slika 11.

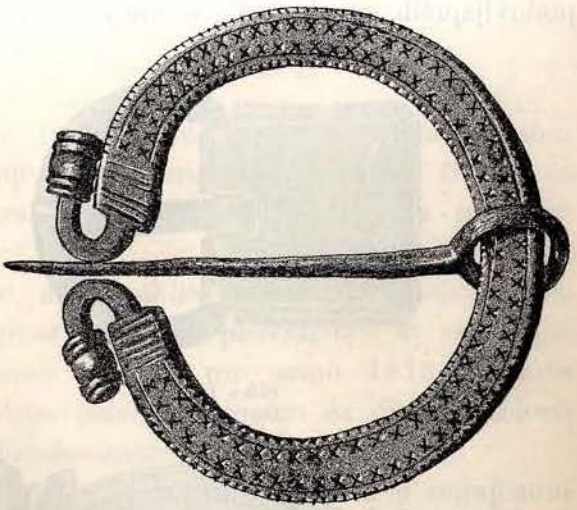

Slika 12.

Slika 13.

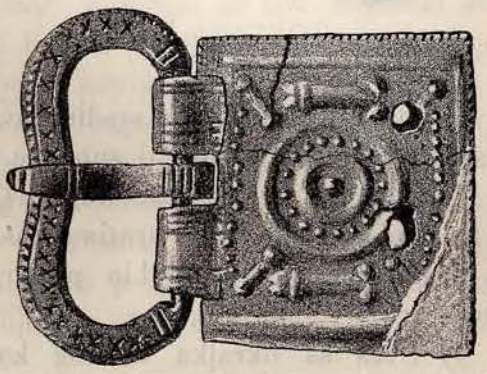

Slika 14.

a) Jedna valjkasta kutijica, visoka 0·044, 0·028 unutarnjeg premjera, napravljena od 0.0015 *m* debelog tenećeta, sa jednim poklopcem, koji se je dizao pomoću lančića, sastavljenog od dva članka. *(Slika 11.)*

b) jedan zaponac u spodobi obruča, krajeva napolje izvijenih i valjkasto dotjeranih, te sa iglom, koja se pomoću prstena pokreće. Luk je 0·008 *m* širok, a na izvanjskoj strani, ko što pokazuje *slika 12.*, išaran. Unutrašnji premjer iznaša 0·048 *m*.

c) Prstenasta pregjica (zaponac) izvijenih krajeva sa ornamentima od kružnice i tangente na izvanjskoj strani luka; ovaj je zaponac iz vana 0·005 *m* široka. Igla manjka, a sudeći po zahrgjalu ostatku njenog prstena, bila je načinjena od željeza. Unutrašnji premjer 0·034 *(slika 13.)*.

d) Zaponac za pojas, *slika 14.* dugačak 0·059. Njegov četvorouglasti dio urešen je ukucanim okruzima i piknjama te sa šest u dvije veličine ponavljajućih se phallusa, a bio je sa 2 klinčića pričvršćen, po svoj prilici

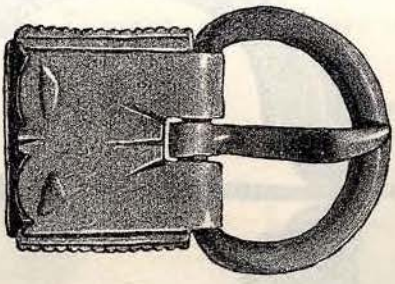

Slika 15.

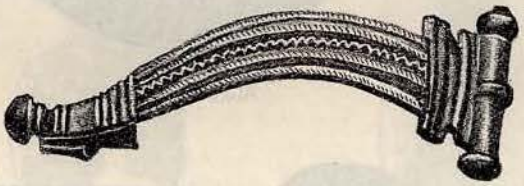

Slika 17.

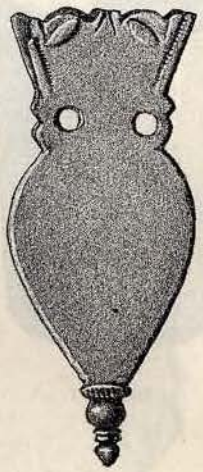

Slika 16.

na pojas od kože. Luk je u sredini uvučen i urešen X sličnim ornamentom, ko što u *slici 12.* predočeni zaponac.

e) Zaponac od pojasa, dug 0·046 *m*, *slika 15.* Četverouglasti mu je dio na vanjskim rubovima urezima raščlanjen, inače gladak; na njemu i sad ima 2 klinčića, kojima je bio pričvršćen o pojas. Polukružni luk nema uresa.

f) Ures sa okrajka kožnog kajiša, 0·059 dugačak, ima oblik lista, sa 2 klinčića *(slika 16.)*, što odgovara metalnim privjescima današnjih vojničkih pojasa.

g) Fibula na luk, igla slomljena, 0·062 duga, 002·3 *m* visoka. Priječka je u *slici 17.* pobliže prikazana.

h) Valjkasto nakitno zrno od taljena stakla, crno sa svjetloplavim prstenima, sa ušicom i središnjim probušenjem; dugo je 0·033 *m*. *(Slika 18.)*

60 koraka istočno od tih grobova otkrio je Kordić prilikom krčenja ostatke zida, i iz njih je odnio 3 m^3 sječena kamena. Pri tome je nabasao na glatki fragmenat stupa od lapora, dugačka 1·20, a premjera 0·30 *m*.

Kuća Nikole Jazaka, u susjedstvu Kordićeve, sagragjena je na temeljima rimske gragjevine. Više te kuće nagjeno je starih novaca, megju kojima i jedan zlatni, koji je prije moga dolaska prodan nekom strancu.

Slika 18.

Slika 19.

Poljar Nikola Paradžik našao je tu i predao muzeju zlatan prsten *(slika 19.)*, koji mjeri u unutrašnjem premjeru 0·15, dotično 0·11 *m*, a ima pačetvorinast gladak štit, urešen jedino po stranama sa nekoliko uparanih crta.

12. Fra Petar Bakula, pisac arheološkim bilješkama važnog djela „Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina pro anno 1867. i pro anno 1873.“, otkrio je 1856. na sjevernom kraju groblja jedan „balneum ex diversi coloris lapillis affabre resectis (mosaico) circumstratum[1]).

13. Već od više godina otvara župnik fra Paško Radoš u zagajenom crkvenom groblju grobove, a u zemljištu „Ogradi“, što leži iza župničkog stana, otkriva zidine starinskih zgrada, koje su nekad bile provigjene napravama za grijanje, te sakuplja tako materijal za nov župnički stan. Sve se to zbiva bez odregjenog cilja i bez da se bilježe opažanja. Od njega je dobio zemaljski muzej osim jednog kopljanog šiljka, jedne noževe oštrice, nekoliko željeznih čivija i čavala, fragmenata od stakla i jednoga vretena, još ove predmete na poklon, što je sve sretnim slučajem spašeno:

a) Svjetiljka od svjetlo crvene, grube ilovače, tip A, sa dva ispupčena nametka. Rupa za ulivanje je centralna; rupa za umetanje smještena je na početku uljevnog žlijeba. Dno je opkoljeno prstenom i nosi natpis Q . . . . G . . . . C . . . . Svjetiljka je 0·084 duga, 0·057 široka, 0·030 *m* visoka. Visina slova 0·008 *m*.

b) Reljefna svjetiljka, tip D; tako je oštećena, da joj se ne može raspoznati relief.

c) Tri komada bakrenog novca: Constantinus II., Cohen[1] 225; Valentianus, Cohen 50 i Valens, Cohen 75.

Proučimo li s nova gornje bilješke, ustanovićemo, da je Gorica bila već u predrimsko doba važna, da je u rimskoj epohi bila ugledno mjesto, koje je, sudeći po nagjenim zlatnim predmetima, bilo donekle i bogato.

---

[1]) Schematismus 1867., str. 161.

Pošljednji novci potječu od Valentianusa i Valensa; inače su zastupani: Traian, Marc Aurel, Severus Alexander, Traianus Decius, Constantinus II. i Constans.

Ali množina lijepo izragjenih ornamentnih fragmenata, što je tu nagjena i uzidana u crkvu i župničku zgradu, pa onda veliko nadgrobno kamenje, kojima je obilovalo groblje, dokazuje, da je Gorica postojala sve do srednjeg vijeka ili da je bar ponovo bila naseljena. Nadgrobno kamenje nestalo je prilikom gradnje nove crkve 1856.—1858.[1]).

To neprekidno nastavanje mjesta razjašnjuje se njegovim povoljnim, zaštićenim položajem[2]); kao u Sovićima i ovdje je zima blaža nego li u Imotskom i dok po ravnicama bjesni bura i južnjak, u rečena dva mjesta vlada ugodna tišina. Polja su plodna. Stanove okružuju gajevi, ali su visovi, što se više njih izdižu, goli i pusti; nekad je ovdje valjda i u tome bolje bilo. Sad se ovdje opet izvija loza; teškom mukom zasagjeni vinogradi nižu se jedan uz drugi.

Vinjani.

J. Bulić je u Vinjanima na prostoriji, zvanoj Borak, kopao i našao ostatke mozaika. Tu se je dakle nalazila rimska naseobina. Nadgeometar Danielov posjeduje i iz dônjih i iz gornjih Vinjana kelte, iz prvog mjesta od željeza, a iz drugog od bronca.

Imotski.

Imotski (takogjer Imoski) leži na visinskoj strani, koja pada strmo u dolinu. Taj položaj već unaprijed pokazuje, da je Imotski bio napučen i od važnosti onoga još doba, kad se je kod nastavanih mjesta davala važnost prirodnoj zaštićenosti: u predrimsko doba, u srednjem vijeku i za vrijeme turske invazije. Taj zaključak potvrgjuju nalasci i povijest grada. Teren sjeverno i sjeveroistočno od grada sav je razrovan geološki zanimljivim provalijama, a oko Jezera i Crvenog jezera i prama Podovima pokriven je malenim humcima od kamenja, od kojih svaki krije po jedan ili dva groba[3]). U srednjem vijeku se kod Constantina Porphyrogennetesa Imotski naziva hrvatskom megjašnom župom (Ἡμοτα), pa je poslije kao utvr-

[1]) Bakula na ozn. mj., str. 161 ; Hoernes, „Dinarische Wanderungen[2]“, str. 148. i d.

[2]) „Okolica nije lijepa i romantična“, kako se to navodi u „Wissenschaftl. Mitthe l.“, I., str 495.

[3]) Radimský, „Die prähistorischen Fundstätten“, str. 163.; J. Bulić, „Bull. Dalm.“, XV., str. 22. i d. i omot k br. 8., str. 15. Custos Szombathy nabavio je odavle god. 1891. fragmenata zemljanog posugja za bečki dvorski muzej.

gjeno mjesto, baš kao i Proložac, spadao k posjedu hercega Stjepana Vukčića[1]).

Turci učiniše Imotski važnom megjašnom tvrgjavom protiv Mlečana, a uz to mjestom, koje je vladalo cijelim Imotskim poljem[2]).

U rimsko doba bio je Imotski zapostavljen; nikakvi znaci ne pokazuju, da su se Rimljani ovdje iznevjerili svome principu: naseljivanju na podnožjima visova, što zaokružuju kotline. O onim dvama natpisima, što se u C. I. L. III 8508 i 8511 pripisuju Imotskom, utvrgjeno je tačnijim podacima u „Bullettino Dalmato", X., str. 57. i XI., str. 10., da potječu iz Prološca (vidi niže, str. 327.). C. I. L. III 1912 (vidi niže, str. 28.) sjegurno je druge provenijencije; negdašnji posjednik toga kamena, Marko Vučemilović, sabrao je svoje starinske predmete iz podalje okolice (vidi niže, na ovoj strani). Valjda se je u okolici našao i natpis C. I. L. III 1917, što se po Paulovich-Lucichu nalazi „in pavimento tessellato Imothi," te se ondje čita:

SIETYICISINY
ELICIBVS

Umjesto sela se često spominje obližnja varoš kao nalazište[3]). Spomenik ne može više da se nagje.

Antikvarnu svoju važnost ima Imotski da zahvali znatnoj trgovini sa starinskim predmetima te zbirkama, što su ih osnovali gragjani i činovnici, potaknuti obiljem antikviteta po okolici. Ta trgovina se žalibože protegnula i na Bosnu; tako su najbolji komadi novca iz Duvanjskog polja dospjeli na Imotsko tržište. Tek što je stranac sjahao, već ga salijeću prodavači starina, nudeći mu svoju robu.

Oveće zbirke osnovaše u Imotskom:

1. Marko Vučemilović († 1848.), koji je posjedovao osim natpisa C. I. L. III 1912 (vidi niže, str. 28)., 1914 i 1915 (vidi niže, str. 29. i 32.) i klesanog kamenja, takogjer oveću zbirku rimskih konzularnih i carskih, te mletačkih i modernih novaca; ovi poticahu većom česti iz Runović-Novae te iz Duvanjskog polja. Njegovi sinovi Jure († 1878.), Blaž († 1890.) i Ante povećahu te zbirke; svaki pridonese novih komada iz svoga zavremenog boravišta; prvi iz Sinja, drugi iz okolice Imotskog a treći iz Vrlike[4]). Ante je najzad, ušljed intervencije direktora F. Bulića,

---

[1]) C. Jireček, „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters", str. 29., 40., primj. 123.

[2]) Lijepu narodnu priču iz Imotskog za turske vladavine prikazuje N. Barišić, „Wissenschaftl. Mittheil.", I., str. 495.

[3]) Isto vrijedi o novcu, rezanom kamenju i prehistoričkim predmetima u „Bull. Dalm.", XI., str. 104., br. 768, 769.; omot k br. 8.; XVI.; omot k br. 4., str. 6., br. 2.; XVIII., str. 20., br. 1240.—1242.

[4]) Ove podatke imam da zahvalim gg. Lovri i Nikoli Vučemiloviću u Imotskom. Sr. takogjer F. Bulić, „Bull. Dalm.". X., str. 95.

cijelu zbirku od 1342 komada prodao 1891. bosansko-hercegovačkom zemaljskom muzeju[1]).

2. Drugi je pasionirani sabirač bio Ante Kvesić; njegovu zbirku klesanog kamenja i novaca, koju je djelomice nabavio iz Prološca, naslijedio je Marco Dall'Era, koji je sprva stanovao u Imotskom, a kasnije u Mostaru[2]). Nijesam mogao da doznam, šta se je sa tom zbirkom dogodilo.

3. C. kr. nadgeometar Damjan Danielov (prije u Imotskom, sada u Šibeniku) posjeduje zbirku konsularnog i carskog novca (od kakovih 250 komada), stečenu dijelom iz susjedne Bosne i Hercegovine, dijelom iz Dalmacije, za tim jedan bakreni novac Apollonia i Dyrrhachium, mnogo komada klesanog kamenja i nekoliko prehistoričkih predmeta. Ove pošljednje spominjem pod njihovim pojedinim mjestima nalazišta. Zbirku ne mogosmo nabaviti za zemaljski muzej, jer vlasnik traži nerazborito visoku odštetu.

Dva ulomka ovećeg spomenika od vapnenca (ulomak baze od štatue?) *a)* je od lijevog gornjeg ugla, 0·25 *m* visok, 0·29 *m* širok. Udubljeno

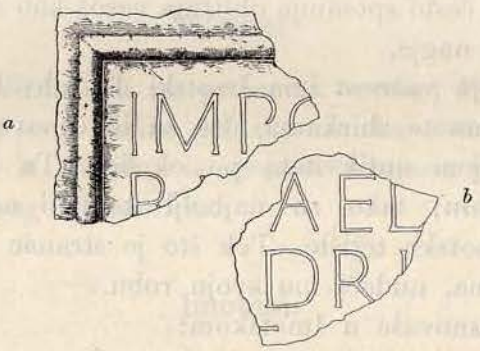

Slika 20.

natpisno polje bilo je opkoljeno ispučenim okvirom; na lijevoj postranoj ploči ostanci udubljenog polja; *b)* unaokolo olupan, 0·18 *m* visok, 0·19 *m* širok, nepoznate provenijencije, samo se može reći, da oba ulomka po svoj prilici potječu iz Imotskog polja (vidi str. 27.). Nalazili su se u posjedu sabirača starina Marka Vučemilovića u Imotskom, a danas su vlasništvo njegova unuka g. Lovre Vučemilovića *(slika 20.)*.

C. I. L. III 1912 po Sabljaru, kojemu svakako M. Vučemilović ima da zahvali na prijepisu. Moglo bi se sumnjati, da li su tada, ko što se navodi, slova bila bolje održana. Previgjeni su ostaci slova iza R na ulomku *a)* u 2. retku i ispod D na ulomku *b)* u 3. retku. Izgleda, da

[1]) Sravni F. Kennerov članak „Wissenschaftl. Mittheil.", I., str. 338. i d., kojim se osvrće na važnost te zbirke.

[2]) Sr. F. Bulić, „Bull. Dalm.", X., str. 95.

poredak ulomaka, kako nam ga slika prikazuje, najbolje odgovara sadržaju.

Imp(eratori) C[aesa]ri [T.] Ael[io Ha]dri[ano An]t[onino Aug(usto) Pio.....].

Rimska naseobina u blizini Imotskog nalazila se je u

Glavini,

gdje se je kod ist. pravosl. crkve god. 1890. našla množina novca, što se danas nalazi u posjedu g. Lovre Vučemilovića u Imotskom.

Izvor Vrlike.

1. Nadgrobni kamen od vapnenca, ozgor i desno ozdo okrnjen; 0·70 *m* visok, 0·59 *m* širok. Udubljeno je polje opkoljeno višestrukim profi-

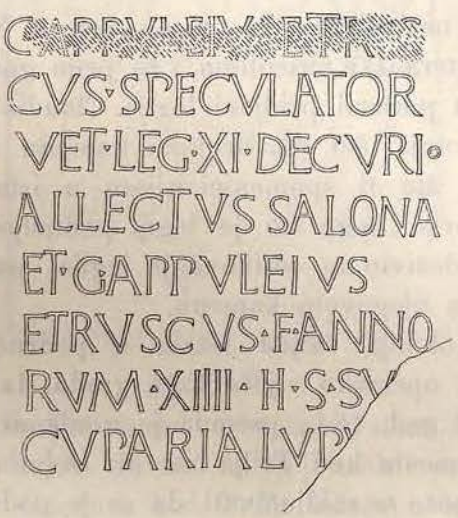

Slika 21.

lovanim okvirom i jednom bordurom. Više toga se je polja po svoj prilici nalazilo još jedno, i to reljefno polje. Po. J. Gardner Wilkinsonu, „Dalmatia and Montenegro“, II., str. 150., nagjen je taj kamen „na izvoru Vrlike“, dakle izmegju Glavine i Prološca, svakako u blizini crkve sv. Marije, gdje je nagjen slijedeći natpis (br. 2.); došao je u posjed Marka Vučemilovića u Imotskom, gdje je sada uzidan i jako zakrečen u predvorju kuće Lovre Vučemilovića br. 105. *(slika 21.).*

C. I. L. III 1914 po Wilkinsonu i Sabljaru, koji su taj kamen pravednije ocijenili, nego li Rossi, sr. C. I. L. III 8506. Naše čitanje poka-

zuje, da je Mommsen ispravno sastavio prvi redak. Na kraju 4. retka pako nijesam u stanju da otkrijem E.

G. Appuleiu[s] Etr[u]scus speculator vet(eranus) leg(ionis) XI, decurio allectus Salona et G. Appuleius Etruscus f(ilius) annorum XIIII. H(ic) s(iti) su[nt]. Cuparia Lupu[la p(osuit)?]

Imena starijega Appuleius Etruscus-a naumice su uništena; mora dakle da se je nedostojnim djelom zamjerio vlasti, pa se je za to djelo doznalo tek iza njegove smrti, ili mu je još za života dokazano, ali da žena njegova prilikom osnivanja spomenika nije htjela da uzme u obzir taj ružni čin.

Appoleius nije rogjeni Dalmatinac, — u času postavljanja tog spomenika, to jest prije god. 42. po Kr., Dalmatinci još ne službovahu u legijama — nego je po svom cognomenu bio Etruščanin[1]). I u natpisu iz rečenoga mjesta, što slijedi (br. 2.), imenovani veteran XI. legije, jeste stranac: na njegovom nadgrobnom kamenu ne spominju se ni supruga ni drugi rogjaci, nijesu ga dakle rodbinske veze dovele u Imotsko polje. Iz svega toga dâ se naslućivati, da je na izvoru Vrlike posredovanjem vlasti nastala bila veteranska naseobina, i to prije god. 42.[2]), jer na prvom kamenu još manjkaju počasni pridjevi legije Claudia pia fidelis. Ne govori protiv našeg naslućivanja, što na drugom kamenu ima tih pridjeva, jer se to razjašnjuje tim, što ti spomenici nijesu u isto vrijeme postavljani: Appuleius je umro prije, nego što je legiji podijeljen počasni pridjevak, Florentinac je pako doživio to odlikovanje legije, pa se je pobrinuo, da se ono ovjekovječi na njegovom kamenu.

Veteranska je kolonija valjda ležala u području Salone, pošto je Appuleius primljen u općinsko vijeće toga grada. Iz gragjevnoga natpisa C. I. L. III 3202. od god. 184., premda je u njemu navedeno, da trošak popravka Cetinskog mosta kod Trilja nose uz Delminium takogjer i općine Riditae i Novae, ne može se zaključivati, da se je područje Salonske općine protezalo do te rijeke, do koje nije sizala ni regija Riditae; teritorij Aequuma uvlači se megju tu varoš i Cetinu (vidi niže). Riditae nije dapače stajala u nikakovoj izravnoj cestovnoj svezi sa mostom, pa je ipak bila pritegnuta na prinos. Uopće su morali sasvim drugi motivi uplivisati kod opredjeljenja „sumptum et operas subministrantes“, a ne megjaštvo, jer Aequum nije sudjelovao kod popravaka, premda je ležao na samoj Cetini i mostu ponajbliže. Vrlo je važno za pitanje o položaju Delminiuma, što odaljenje Trilja nije odlučivalo, kad se je radilo o prisilnom ili dragovoljnom preuzimanju

[1]) Spisak Etruščana, što su službovali u XI. legiji, nalazi se u „Glasniku“, 1899., str. 485.

[2]) U „Wissenschaftl. Mittheil.“, sam pogrješno uzeo, da je dedukcija uslijedila tek pošlje 2. stoljeća, a to s toga, što je Rossi u 5. retku gornjeg natpisa čitao ET·GAII·VLPIVS.

troškova. Mjesto to nije dakle moralo, kako se je iz natpisa zaključivalo, da leži neposredno na mostu, moglo je ono isto tako i iz Duvna-polja pri radnjama udioništvovati [1]), baš kao što su udioništvovali Novae sa Runovića i Riditae sa S. Danilla. I pogledom na ovaj položaj ostaje Delminium, ako u suglasju s Mommsenom C. I. L. III p. 358. polažemo važnost na poredak, kojim se mjesta u natpisu imenuju, u sredini izmegju Novae i Riditae.

Bar za sada se ne može ništa prigovoriti protiv toga, da se veteranska naseobina na izvoru Vrlike stavi u područje Salone; u cijelom

Slika 22.

području srednjeg toka Cetine te na istočnom slazu Mosora nije se nijedan spomenik našao, po kojem bi se na toj tački pruge dala naslućivati samoupravna općina. Gardum kod Trilja ležaše u logorskom kotaru, po civilnoj upravi eksimiranom, jer „iscriptiones ibi repartae rei municipalis vestigia nulla servant, sed totae militares sunt“ [2]).

Time teritorij Salone dobiva znatno protezanje prama jugoistoku; tim je manje na zapadu, sjeveru i jugu. Na primorju ga skučuju isäičke dependenze Tragurium i Epetium-Stobreč [3]) na poluostrvo, na kojem

[1]) Sam Kiepert primjećuje u „Formae orbis antiqui“, XVII., dodatak str. 5., opaska 51.: „Mora se dopustiti, da je neka na tom mjestu (u Duvnopolju) ležeća varoš morala imati za gradnju mosta preko Tiluriusa istog interesa, jer se na Tiluriusu — kako nas poučavaju novija istraživanja — sastajahu dvije rimske ceste u pravcu k moru, ona, što vodi od Duvna i ona od Novae.

[2]) Mommsen, C. I. L. III, str. 358.; sr. A. F. Evans, „Antiquarian researches in Illyrycum“, sv. I. i II., str. 71. i Kiepert na ozn. mj

[3]) Mommsen, C. I. L. III, str. 305., 355.

leži Spljet, te na tvrgjavice uz portus Salonitanus; na zapadnoj strani Mosora leže malene samostalne općine Pituntium, Nareste i Oneum, a na sjeveru pripada već Aequum-u[1]) Andetrium-Gornji Muć, koji je tek 20 *km* od Salone udaljen.

2. Nadgrobni kamen vapnenac, ozgor i s desna okrnjen; 0·60 *m* visok, 0·41 *m* širok. Plitko udubljeno, izlizano natpisno polje opkoljeno je širokim okvirom. Po J. J. Paulovich-Lucichu, „Marmora Macarensia", str. 20., ležao je prije „in campo ad fluvium Verliccam ad ecclesiam S. Mariae" (k toj se crkvi dolazi putem Proložačkim iz Imotskog za kakovih 20 minuta), a poslije dospije u kuću Marka Vučemilovića u Imotskom. Sada je, kao i malo prije opisani kamen br. 1 uzidan u predvorju kuće g. Lovre Vučemilovića i takogjer unakažen jakom prevlakom kreča *(slika 22.)*.

C. I. L. III 1915, sr. 8507 sa mnogovrsnim varia lectio; Paulovich je kamen najbolje pročitao.

.....Sc[ap(tia).....] Florent[ia] vet(eranus) leg(ionis) XI C(laudiae) [p(iae) f(idelis)] testamento f[ieri] iussit. H(ic) s(itus) [e(st)]. In fronte p(edes) X [...], in agrum p(edes) X [...].

Proložac i Postranje

dva su dugačka sela, rastavljena jedino Suvajom. Odavle imamo dosta slučajnih nahogjaja, a pažnjom prijašnjeg Proložačkog učitelja, gosp. Ivana Bulića, dospješe u Spljetski muzej[2]). Oni nam dokazuju, da su ova dva mjesta zajedno, u skladu sa plodnom okolicom, sačinjavala u predrimsko i rimsko doba veliko, imućno mjesto. Ono je ležalo s obje strane Suvaje. Nalazišta u Postranju steru se od potoka, koji za vrijeme kiša jako nabuja, preko Kokića Glavice na jugozapad, zapad i sjever. Kraj puta što vodi u Aržano, otkrivena je 1895. kod mosta a na majurima Pirićevom, Kokićevom, Samardžićevom i Bilićevom velika nekropola, a već se je otprije iz nahogjaja zaključivalo, da mora postojati. To je nekropola ravnih grobova iz Hallstattske periode, sa obilnijim grobovskim inventarom. J. Bulić ih je na trošak spljetskog muzeja djelomice otkopao. Megju nagjenim predmetima bilo je osobito mnogo oružja te nakita, a megju ovima dugmeta sa dugim šiljkom[3]).

---

[1]) Mommsen, C. I. L. III, str. 361.; Bulić, „Bull. Dalm.", VIII., str. 122.; Hirschfeld, C. I. L. III uz 9783.

[2]) Mnogo sitnijih predmeta je dospjelo u privatni posjed, tako u zbirke A. Kvesića i obitelji Vučemilovića, sr. F. Bulić, „Bull. Dalm.", X., str. 95. Vidi gore str. 27.

[3]) J. Bulić, „Bull. Dalm.", XXI., str. 153. i d., tab. V.—VII.

Kod mosta se dokazaše mnogobrojni rimski ostaci; tu je iskopano: opeke, svjetiljki, novaca, klesanog kamenja i fibula[1]). Odavde potječu i žigovna opeka, koja za Dalmaciju inače nije dokazana, C. I. L. III 13339$_3$ Fronto[2]) i statueta Herkulesa[3]); oba su ova predmeta utjelovljena spljetskom muzeju. Godine 1887. nagje Jakov Radelić na čestici Mlikotuša 0·52 *m* visoki kip krilate žene. Po F. Buliću, „Bull. Dalm.“, X., str. 95. predstavlja taj kip neku „mjestnu božicu, kakovu vilu“, koja je spadala nekoj grupi, te je kip, sudeći po površnoj izradi otražnje strane, bio opredjeljen za gledanje sprijeda.

U Prološcu su za kopanje najzahvalnija mjesta lokalitet Kuline i okolica Šarampova. Već prije se je na Kulini iskopalo opeka i grobnice sa svjetiljkama, bakrenim novcima, zemljanim i staklenim posudama; godine 1887. nagjena je tu uz jednu svjetiljku i votivna ara C. I. L. III 8508: *L(ucius) S.... Pudens Cereri v(otum) s(olvit),* koju je J. Bulić poklonio muzeju u Spljetu[4]). Kod Šarampova mosta otvoriše nekoliko grobova, u kojima nagjoše staklenih posuda i svjetiljaka[5]), a decembra 1887. našao je tu Ante Ujević[6]) na svom zemljištu votivnu aru, koja se danas nalazi u Spljetskom muzeju[7]); to je C. I. L. III 8511: *Triviabus v(otum) s(olvit) l(ibens) L(ucius) S.... Pudens,* a utemeljio ju je već prije spomenuti Pudens.

Više sela i danas strše dosta dobro očuvane ruševine neke sredovječne[8]) i neke turske utvrde[9]). Niže ruševine Badnjevice[10]) nagjen je godine 1883. u blizini Dropuljića mlinice u koritu Suvaje a u hrpi kamenja, što ju je brzica na desnoj obali naplavila, kockast vapnenac-kamen. Važan je po liku Diane[11]) i jer dokazuje ime majstora[12]); C. I. L. III 8509: *D(ianae) A(ugustae) s(acrum). T. Ael(ius) Messor v(otum) l(ibens) m(erito) s(olvit). Maximinus sculpet.* Biće da je bio postavljen na kojem obronku Suvaje. Da li mu je stajalište bilo nezakriljeno ili pak

---

[1]) J. Bulić, „Bull. Dalm.“, XXI., str. 153.

[2]) F. Bulić, „Bull. Dalm.“, XII., str. 20., br. 340.

[3]) J. Bulić, na ozn. mjestu, XV., omot k br. 8., str. 16.

[4]) F. Bulić, „Bull. Dalm.“, X., str. 57., 95.; J. Bulić, na ozn. mj. i „Bull. Dalm.“, XXI., str. 153.

[5]) J. Bulić. na ozn. mj.

[6]) Ujević je i Bečkom dvorskom muzeju poklonio jednu staklenu posudu, jednu svjetiljku i jedan rimski novac, sr. J. Bulić, „Bull. Dalm.“, XV., str. 22.

[7]) F. Bulić, „Bull. Dalm.“, XI., str. 10. i d.; J. Bulić, „Bull. Dalm.“, XV., omot k br. 8., str. 16.

[8]) J. Bulić, „Bull. Dalm.“, XV., str. 22. i omot k br. 8., str. 16., XXI., str. 153. C. Jireček, „Die Handelsstrassen und Bergwerke Serbiens und Bosniens während des Mittelalters“, str. 40., opaska 123. I srednjevjekovnih spomenika ima s obiju strana Suvaje.

[9]) Glede drugih ostataka iz osmanlijskog doba isporedi J. Bulić, „Bull. Dalm.“, str. 152.

[10]) Na specijalnoj karti pogrješno Bogdanović.

[11]) R. pl. Schneider, „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, IX., str. 65.

[12]) Alačević, „Bull. Dalm.“, VI., str. 65. i d.; J. Bulić, na istom mj. XV., omot k br. 8., str. 16.

u kakovu svetištu, pokazaće možda ispitavanje postranih ploha spomenika, na koje se do sad ni u jednoj publikaciji nije uzimao obzir.

K Prološcu spada i nahogjajno mjesto Varošišće, što leži niže njega. Sudeći po nagjenim zidinama, opekama, stupovima hypocausta, olovnim cijevima, svjetiljkama, zemljanim posudama, klesanom kamenju, novcima[1]), stajala je tu opekom pokrita, bogatija zgrada, koja je bila snabdjevena napravom za grijanje i vodovodom.

U pogledu ostataka rimskih cesta kod Prološca bilo je govora na str. 305.

Nijesu pobliže poznata mjesta nahogjaja: nadgrobnog spomenika C. I. L. III 1916: *D(is) M(anibus). Hermeti ann(orum) XXIIII Crescentilla soror b(ene) m(erenti) p(osuit),* što no se je kasnije nalazio u Makarskoj u kući Paulovich-Lucicha; novaca republike i carstva[2]), što su od 1887. i 1888. pohranjeni u Spljetskom muzeju; staklene ploče sa likovima dviju glava[3]); mnogobrojnog rezanog kamenja (karneol, jaspis, ahat, onyx), koje velikim dijelom pokazuje likove bogova (Jupitra, Minerve, Diane, Aesculapa, Victorije i t. d.)[4]). Ima i jedan natpis, C. I. L. III 10188_{26}

VETT
IANA

Ričice.

Ovo selo, koje leži sjeverozapadno od Prološća, imenova mi gosp. župnik T. Tonković u Podbabju kao nalazište rimskih novaca, a i sâm da je tu nabavio za Sinjski muzej 10 komada. U Imotskom sam čuo, da onamo donašaju Ričički seljaci na prodaju „raznovrsnih starina".

Iz

Studenca,

koje selo leži sjeverozapadno od Ričice, posjeduje nadgeometar Danielov u Šibeniku broncani kopljani šiljak i jedan pršljen.

U

Galipovcu i Lokvičiću,

ima mnoštvo gromila. Na tromegji selâ Lokvičić, Poljica i Medovdolac nalazi se veliki tumulus Trogomila[5]). Važnost se Lokvičića u rimsko

---

[1]) F. Bulić, „Bull. Dalm.", X., str. 95

[2]) „Bull. Dalm.", X., omot k br. 9., str. 2. i XI., omot k broju 8., str. 2.

[3]) Na istom mjestu, str. 118., br. 785.

[4]) Na istom mjestu, str. 131. i d., br. 809.—825.

[5]) J. Bulić, „Bull. Dalm." XV., str. 22. i omot k br. 8., str. 15.; J. Ujević, „Vjesnik", III., str. 87.

doba još jasno ne ističe, do sada se odavle saznalo samo za nekoliko omanjih predmeta. Odavle posjeduje nadgeometar Danielov jedan prsten i rezano kamenje, Zagrebački muzej novaca[1]) i dvije broncane fibule, Spljetski muzej rimskih carskih novaca[2]).

Na tome mjestu 1883. nagjena ploča C. I. L. III 8512.[3]) iz god. 26./27. nema po svoj prilici sa ovim selom nikakova posla; mi smo je na strani 298. doveli u odnos sa gradnjom ceste pod vladavinom Tiberiusa, koja onda prolazi.

Za života toga vladara i kod nas se je mnogo gradilo i to: s državne potrebe u Jaderu[4]), Aenoni[5]), Clambetae[6]) te po svoj prilici i u Promoni[7]); od komunalne strane u Chersu[8]); a po privatnicima u Saloni[9]), Osseru[10]), Ugljanu[11]), Tinju kod Benkovca[12]), Postromi Poljičkoj[13]), Starom gradu[14]) i Vrbovskoj[15]) na Hvaru, na Korčuli[16]) i u Teodu (Boci Kotorskoj)[17]). Tim redom nižu se i počastni spomenici, što su podignuti carici materi Liviji u Clambetae[18]), Neru Caesaru u Scardoni[19]), za pokrajinu vrlo zaslužnomu državnom namjesniku P. Corneliusu Dolabelli u Epidaurumu[20]) i legatu L. Volusiusu Saturninusu u Aenoni[21]). Kako se vidi iz navedenih imena mjesta, već tada je bilo primorje jako romanizovano. Uspomenu na Tiberiusovu osebnu vladavinu u Dalmaciji sačuvala su dva spomenika, što su podignuta bila vojnicima, po njemu odlikovanima: C. I. L. III 2718, 3158 (sr. p. 1038).

---

[1]) Ujević na ozn. mj.

[2]) „Bull. Dalm.“, IX., omot k br. 4., str. 2.

[3]) Alačević, „Bull. Dalm.“, VII., str. 54.

[4]) C. I. L. III 2908., sr. p. 1635.

[5]) C. I. L. III 2972.

[6]) „Bull. Dalm.“, XIX., str. 41.

[7]) „Wissenschaftl. Mittheil.“, V., str. 212., br. 76.

[8]) C. I. L. III 3148., sr. 10131.

[9]) C. I. L. III 3213_3, *b*; „Bull. Dalm.“, XVIII., str. 219., br. 501., 513.; XIX., str. 151., br. 547.; XX., str. 191., br. 563.; XXI., str. 212., br. 624.

[10]) „Archaeol.-epigr. Mittheil.“, IV., 78.; XIX., str. 170.

[11]) „Bull. Dalm.“, XX.. str. 159.

[12]) „Bull. Dalm.“, XIV., str. 62., br. 10.

[13]) „Bull. Dalm.“, XXI., str. 53., br. 617—619.

[14]) C. I. L. III 3213_3, *d. e.*

[15]) „Vjesnik“, 1895., str. 151., br. 2 *a.*

[16]) C. I. L. III 3213_3, *c.*

[17]) C. I. L. III 3213_3, *a.*

[18]) C. I. L. III 9972.

[19]) C. I. L. III 2808., sr. 9879 = „Wissenschaftl. Mittheil.“, V., 218., br. 86.

[20]) C. I. L. III 1741., sr. takogjer fragmenat „Wissenschaftl. Mittheil.“, V., str. 179., br. 3. iz Burnuma.

[21]) C. I. L. III 2974.—2976.

Iz

Poljica

dobio je (po „Bull. Dalm.“ IX., omot k br. 10., str. 2.) spljetski muzej od Ante Ujevića 9 komada broncanoga novca „dell' epoca Constantiniana“. Duž ceste, što vodi kraj toga sela na jednu stranu u Zagvozd i Grabovac, a na drugu u Podbabje, ima u velikom broju gromila (tumuli)[1]).

U

Podbabju

je nadgeometar Danielov nabavio šarnirsku fibulu od bronca u spodobi strijele sa dugmetima u spodobi lukove glavice. Po mojem odlasku nagjen je tu na lokalitetu Potočine miljokaz, što je objelodanjen u „Bull. Dalm.“, 1899., str. 201: *Imp(eratori) Caesari Marco Aurelio Claudio pio felici Aug(usto).*

U počast Claudiusu II. podizani su spomenici i duž ceste, što vodi od Salone preko Aržana u Bosnu, kako dokazuje u Renićima nagjeni, u „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 165., sl. 76. prikazani kamen. Sravnjivanje tih dvaju natpisa pokazuje, da su naredbu glede podizanja spomenika izvršivali razni organi.

Kamenmost.

Ovo malo mjesto leži u plodnom i šumovitom kraju. Ime je dobilo od mosta preko Vrlike, što od pamtivjeka tamo postoji. U rimsko doba bila je naseobina na tom mjestu mnogo znamenitija. Sterala se je na desnoj obali rijeke, počevši od kuće mjesnog glavara Ivana Patrlja preko sadašnje ceste do gorskog povora na protivnoj strani. Tu se svugdje nagjoše temelji gragjevina, pa opeka i novac. U ogradi Picokarića naišlo se u ljetu 1886. na parcelama Ivana i Pilipa Patrlja, Šimuna i Andrije Perića i Petra Kasale prilikom odnošenja gragjevnog materijala sa neke gomile kamenja i kopanja temelja za neku novu gragjevinu — na zgradu, koju žalibože ne otkopaše cijelu. Nakon očišćenja poda opazilo se, da leži na stupovima-hipokausta, sagragjenim od opeka i da je urešen velikim mozajikom[2]). Ovaj je danas prikriven tamnim podrumom, a predstavlja lijepu zvijezdu od bijelih, crvenih i plavih kamenčića. Nije mi bilo moguće da snimim cijelu kompoziciju, jer seljački majstori, umjesto da su nahogjaj izvadili i dostavili kojemu muzeju, postaviše na nj temelje za novu gragjevinu.

[1]) J. Bulić, „Bull. Dalm.“, XI., str. 21.

[2]) F. Bulić, „Bull. Dalm.“, X., str. 31., sr. J. Bulić na istom mj. XV., omot k br. 8., str. 15.

Pogledom na to, što je prostor bio prilično udešen, te što je tu, kako su mi kazivali, nagjeno i vodovodnih cijevi, biće ispravno mišljenje Bulićevo[1]), da se tu ima posla sa ostatcima javnog kupališta. Da li natpis, što slijedi, potječe upravo sa te ruševine, nije sjegurno, jer je mogao i iz Kunovića dospjeti u stari Vrlikin most.

Megju ovdje pobranim opekama i novcima vidio sam fragmenat žlijebne krovne opeke sa žigom PANSI|*=Pansia[na]* i bakrenih novaca Maximiana i Constantina Velikog u posjedu Ivana Patrlja. On je namjeravao da pošalje te predmete u spljetski muzej.

Megju Kamenmostom i Bublinom održali su se ostatci rimske ceste; to su „kolotečine", koje sam opazio na dva mjesta u kamenu, kod skupa kućâ Buljubašića na desnoj strani današnje ceste, za tim sjeverno od Dikovače. Moderna dakle i antikna pruga teku isprvice zajedno, pa se onda odvajaju. Nova vodi više Dikovače preko Milasa prama Karoglanu; stara je nasuprot vodila niže Dikovače, pa je dakle i u ovom slučaju ostala vijerna rubu ravnice. Razmak kolotečina iznosi nešto preko 1 *m;* sama cesta na dobro održanim mjestima mjeri 5 *m* u širinu[2]).

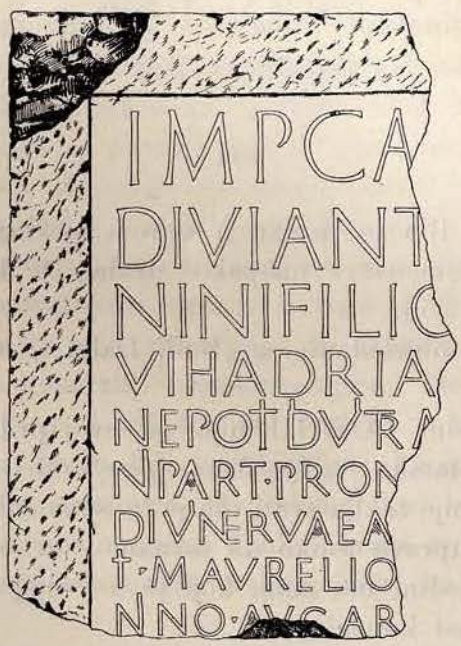

Slika 23.

1. Kamen vapnenac, desno i ozdô okrnjen; 0·76 visok, 0·46 širok, 0·345 *m* debeo. Natpisno je polje izlizano i cementom premazano, a bilo

[1]) Na ozn. mj.

[2]) Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", I., str. 32.

je opkoljeno 0·085 širokim okvirom, ali je ovaj sada odlomljen. Slova su lijepa, a što na niže to su manja. U prvih pet redaka se ne opažaju nikakove interpunkcije, sjegurna je jedino tačka u 8. retku. Kamen je bio uzidan u mostu, što se nalazio od današnjega više niz vodu, pa je 1892., prilikom obaranja nagjen i nesmotreno umetnut u stubište kuće Luje Miloševića *(slika 23.)*.

C. I. L. III 1913 = 8505 po čitanju Marka Vučemilovića i F. Bulića, koji su kamen posmatrali na njegovom prvobitnom mjestu i dok još ne bijaše s desna okrnjen; moja kopija pruža tačniji tekst, jer sam ga mogao mnogo naručnije kolacionirati.

Imp(eratori) Ca[es(ari)] divi Ant[o]nini filio, [di]vi Hadria[ni] nepoti, divi Tra[ia]ni Parth(ici) pron[epoti], divi Nervae a[bnepo]ti M. Aurelio [Anto]nino Aug(usto) Ar[men(iaco).....].

2. Dônji dio kamena vapnenca, lijevo, ozgor i desno okrnjen; 0·45 visok, 0·415 *m* debeo. Ozdô se je održao profilovani okvir. Natpisno

Slika 24.

polje vrlo izlizano. Bio je uzidan u starom mostu; čim je most oboren, donešen je taj fragmenat i naopako uzidan u kuću seoskog glavara Ivana Patrlja *(slika 25.)*.

F. Bulić ga je objelodanio u „Bull. Dalm.“, 1898., str. 221., ali s pogrješkama.

U 3. retku osim COS. III nije po svoj prilici ništa više stajalo.

Iz očuvanih ostataka *[trib(uniciae) pote]st(atis) XXIV.... co(n)s(uli) III* može se bez sumnje zaključivati, da je to spomenik nekoga cara; natpis u ostalom sadržava upravo toliko da saznamo, da je počašćeni bio Marcus Aurelius, jer je on jedini bio onaj, koji je u svojoj 24. godini vladanja po treći put obnašao čast konzula.

I fragmenat pred ovim spominje tog vladara. Pošto su oba komada bila u isti most uzidana, to možemo sa sjegurnošću ustvrditi, da spadaju jedan uz drugi i da je br. 2 dônja čest komada br. 1. Nepriključuju se neposredno jedan uz drugi; otpali su ini pobjednički pridjevci, koje je Marcus nosio god. 170., u koju ide taj natpis. Završetak počasnog natpisa glasi: *Ar[men(iaco) Med(ico) Part(hico) max(imo) trib(uniciae) pote]st(atis)*

XXIV [p(atri) p(atriae)] co(n)s(uli) III p(ecunia) p(ublica) d(ecreto) d(ecurionum).

Nijesam htio, da iza XXIV nadopunim *imp(eratori) V,* jer je prostor za to premalen i što je naslov imperatorski u spomenicima toga vremena vrlo rijedak[1]).

Ovdje spomenuta godina vladavine Marka Aurela bila je za Dalmaciju od zamašaja; tada je nastala potreba, da se utvrde zidine pokrajinskog glavnog grada, što su izvele veksilacije legije II. Pia i III. Concordia, te kohorte I. i II. Delmatarum[2]); odaljeni položaj grada nije mogao više da ga sačuva od napadaja s megje. U „Glasniku", 1899., str. 725. i d. već sam pokušao da dokažem upadanje Dardanaca i s njime u svezi zbivši se ustanak u samoj pokrajini za pošljednjih godina vladavine cara Marcusa.

Bublin.

To je plodno zemljište lijepa položaja, što se stere od Crkvine do Vrlike zapadno od 292 *m* visoke izvisine Dikovače[3]). Već od davna se znade po razbacanom tuda komagju opeka i po grudama maltera, te po velikoj množini izoranih zlatnih, srebrnih i bakrenih novaca i rezanog kamenja, da se je ovdje nalazila rimska naseobina. Župnik Tonković kopao je u jeseni 1897. za pokus na zemljištu svoje braće te konštatovao mnogobrojne zidine, koje se protežu sve do gore rečene Crkvine. A pošto ga je ime toga mjesta dovodilo na misao, da će biti i daljnjih zidina, preduzeo je novembra 1897. i tu pokusno kopanje[4]). Pri tome je naišao na rano-kršćansku baziliku, koju otkopa tečajem 1898. Tonković je tu našao grobnicu u unutrašnjosti zgrade i važnijih fragmenata kršćanske arhitekture i skulpture[5]), a u ruševini i u hrpama kamenja, što su ih seljaci po Crkvini nagomilali, ulomke natpisa, što ih niže opisujem. Njihovo sadašnje stanje pa i to, što su votivni i nadgrobni spomenici ispremiješani dokazuje, da su bili upotrijebljeni ko gragjevno kamenje ili u bazilici ili u okolnim zgradama. Ovi ulomci kao i nekoje osebujne, na oranicama braće Tonkovića nagjene fibule čuvaju se u župnom stanu u Podbabju, dok se, umnožene novim nahogjajima, ne prenesu u Spljet u državni muzej.

Za br. 2. i 7. i jedan oštećeni Attis-relijef saznadoh tek iz gore navedenoga izvještaja.

---

[1]) C. I. L. VIII 14378. Sr. P. pl Rohden, Pauly-Wissowa R. E. s. v. Annius, stup. 2297. i d.

[2]) C. I. L. III 1980. (sr. str. 1030., i br. 8570.), 1979. (sr. str. 1509.), 6374. (sr. str. 8655.).

[3]) Na specijalnoj karti pogrješno Tikovača.

[4]) O tome sravni sada njegovo izvješće u „Bull. Dalm.", 1899., str. 211. i d., tab. VIII.—X.

[5]) Sravni na ozn. mj., tab. X., koje žalibože ne uvažava dostojno nahogjaje.

Po uspjehu dosadanjih istraživanja postojala je dakle u Bublinu rimska naseobina[1]), u kojoj je kasnije sagragjena i kršćanska bazilika. Iz natpisa 1.—4. ne da se zaključiti, da je tu bilo i poganskih svetišta, jer je natpisno kamenje po svoj prilici iz Runovića ovamo donešeno (sr. natpise br. 2. i 3.). Biće da je tome municipiju bilo rečeno mjesto podložno. Na to upućuje i neznatna njihova udaljenost — kakovih 5 *km* — i okolnost, da je novo pronagjena bazilika spram svoje prvobitne osnove[2]) po svoj prilici identična sa onom na saboru solinskom god. 532. imenovanom crkvom u Novae, koja je tada otrgnuta od metropolitanskog područja Salone i potčinjena novo ustrojenoj biskupiji Sarsenterumskoj[3]). „Basilica in municipio Novense" mogla se je i tada zvati, ako nije ležala u samoj varoši, već u njenom području.

1. Votivna ara od lapora, visokog, glatkog, slabo ispupčenog gornjeg zabata i isto takove baze na prednjoj i na postranim plohama; ozgor i

Slika 25.

od otraga hrapava. Okrnjena desno ozgor i lijevo ozdô. Visina 0·365 *m*, širina na zabatu 0·185 *m*, inače 1·17 *m*; debljina na zabatu 0·205 *m*, inače 0·185 *m*. Retci djelomično zaparani, al je nevješti radnik pri isklesavanju slova malo mario za linije. Nepravilne interpunkcije *(slika 25.)*.

---

[1]) Za njeno datiranje bilo bi od koristi, kad bi se tu nagjeni novci stavili u jednu lokalnu zbirku.

[2]) Da je doživjela gragjevinskih preinačenja, dokazuje plan kod Tonkovića, na ozn. mj., tab. VIII., IX., sr. str. 217.

[3]) Farlati, „Illyricum sacrum", II., str. 173.

Sravni Tonkovića u „Bull. Dalm.“, 1899., str. 213. U 3. i 4. retku su oba zadnja slova po svoj prilici kasnije uparana i nemaju posla sa prvobitnim natpisom, plitkija su od ostalih i valjda su pokušaj oponašanja prvih dvaju slova u 5. retku.

Razumljiva su samo prva dva i zadnja tri retka. *Iovi optimo maxi(mo)..... Ava Batoniana v(otum) s(olvit).* Batoniana čitam jer držim, da je prvo slovo zadnjeg retka prevrnuti N, i da mu je prva polovica izlizana. Glede Ava sr. C. III 3644 = 10576 (Ulcisia castra) i A. Holder, „Altceltischer Sprachschatz“ s. v.

2. Ulomak are od lapora; 0·20 *m* visok, 0·25 *m* širok, 0·17 *m* debeo; retci zaparani; slova plitka, povrh svakog slova prvoga retka vodoravno uparana crta.

IOMTGI////
SATʏ//////////

Po Tonkoviću, na ozn. mj., str. 211., potječe ona okomita hasta na kraju prvog retka od N ili M.

U 1. retku valja svakako nazrijevati ligaturu od E i T.

Obzirom na natpise C. I. L. 1908—1910 valja svakako čitati: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) [e]t g(enio) [m(unicipii) N(ovensium)] Sat[urninus?.....* Neki je Caelius Saturninus, beneficiarius consularis istim bogovima posvetio aru C. I. L. III 1909 (vidi niže, str. 339., br. 2.).

3. Ulomak nekog spomenika, koji se ne može pobliže opredijeliti; lapor; otraga okrnjen; ozdō održao se ostatak jednostavna okvira. Visina 0·22 *m*,

Slika 26.

širina 0·18 *m*, najveća debljina 0·05 *m*. Retci slabo zaparani, ali gruba slova ne dosižu do linija. *(Slika 26.).*

Sravni Tonkovića, u „Bull. Dalm.“, 1899., str. 212 sa pogrješkama. U 1. retku ostatak prvog slova potječe od C ili G.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et] ge[nio m(unicipii) N(ovensium).....]elva [....]nus (centurio) [.... v(otum)] sol(vit)[.....

O nadopunjenju bogova sravni primjedbu kod prediućeg natpisa broj 2.

4. Ulomak po svoj prilici od neke ploče od lapora; unaokolo okrnjen; visina 0·18 *m*, širina 0·235 *m*, debljina 0·09 *m*. Natpisno polje nije pomnjom izdjelano, ostavljene su nêrâvni, te prisilile priregjivača natpisa, da u prvom retku slova rastavi. Retci su zaparani; slova plitka i loša; O u 2. retku načinjeno je šestilom. Interpunkcije su nepravilne. *(Slika 27.)*

Sravni Tonkovića, u „Bull. Dalm.“, 1899., str. 213. sa pogrješkama.

U 1. retku drugo i treće slovo su L. Kraj ostale štednje sa prostorom pada u oči veliki razmak izmegju 1. i 2. retka, a ne izgleda da je išta uništeno. Biće da ona okomita crta (koja se na otisku slabo raspoznaje) pod F u 2. retku ne potječe od nikakova slova. Razmak je svakako nastao nepažnjom radnika. *.....? m]il(es) l[e]g(ionis?).... b(ene)f(icarius) co(n)s(ularis).... v(otum) l(ibens) m(erito) s(olvit)[.....*

Slika 27.

Slika 28.

Iza COS moglo je još štogod stajati. Slova IS· MES u 4. retku potječu valjda od datuma; *[D(ominis) n(ostris) Deci]is Mes[siis* = 251. poslije Kr., jedva bi se dalo nadopuniti.

5. Ulomak po svoj prilici od neke ploče od lapora, unakolo okrnjen; visina 0·20 *m*, širina 0·215 *m*, debljina 0·07 *m*. Natpisno polje jako olupano. Dobra slova *(slika 28.)*.

Sravni Tonkovića, u „Bull. Dalm.“, 1899., str. 213. sa pogrješkom. *[.....]us b(ene)f(iciarius) c[o(n)s(ularis) le]g(ionis) X ge[m(inae).....]*

Spomenik svakako potječe od kakovog votivnog spomenika.

6. Dva ulomka od lapora, koji kao da pristaju jedan uz drugi te su valjda dijelovi neke ploče; ulomak *a)* 0·205 *m* visok, 0·13 *m* širok, 0·06 *m* debeo. Slova lijepa i pravilno isklesana. Istome spomeniku pripada po svoj prilici fragmenat *b)*, a to sudeći po istoj debljini i vrsti kamena, istome karakteru i visini slova te po jednakome razmaku redaka; visina ovog ulomka 0·14 *m*, širina 0·145 *m*, debljina 0·06 *m* *(slika 29.)*.

Sravni Tonkovića, u „Bull. Dalm.“, 1899., str. 212. sa pogrješkom. *D(is) M(anibus): [..? P]ers[i]o Epicad[o] .....us viv[us fecit....*

7. Ulomak od lapora, unaokolo okrnjen, 0·27 *m* visok, 0·17 *m* širok, 0·09 *m* debeo.

IVĽ?

Po Tonkoviću na ozn. mj., str. 212.

8. Ulomak po svoj prilici od prednje ploče nekog sanduka za mrtvački pepeo; lapor. Unaokolo okrnjen; 0·285 *m* visok, 0·19 *m* širok, 0·12 *m* debeo.

a *b*

Slika 29.

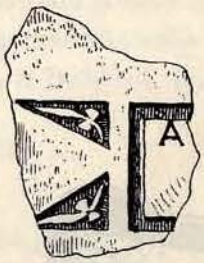

Slika 30.

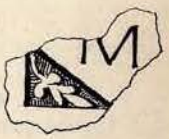

Slika 31.

Natpis se je nalazio u „tabula ansata“; okrajci više i niže glatke anse spunjeni su po jednim listom ili malenom granom *(slika 30.)*.

Sravni Tonkovića u „Bull. Dalm.“, 1899., str. 211.

Pošto se ispod A nalazi neispisan prostor, to je iza prvog retka slijedio uvučeni redak.

9. Ulomak od poklopca sanduka za mrtvački pepeo; lapor. Desno glatko izdjelan, 0·13 *m* visok, 0·19 *m* širok, 0·27 *m* debeo. Lijevi dônji ugao ispunjen je jednim listom *(slika 31.)*.

Runović-Novae.

Ruševine municipija Novae markirane su već iz daljine župnom crkvom Runovićkom, koja leži na slaboj izvisini. Unaokolo nje prostirala se varoš. Gdjegod se zakopa, pojavljuju se obični svjedoci rimskog života: substrukcije zgrada, opeka, novci, rezano kamenje, fibule i druge sitnije stvari. Seljaci donose nahogjaje u Imotski na prodaju, ili ih ustupaju strancima, kad posjete selo; mješčani drže bez mnogo istraživanja sve strance za „židove“. Tako su ovdašnje starine dospjele u razne ruke. Odavle su se dobrim dijelom obogatile novčane zbirke Vučemilovića i Danielova. Gosp. Ignjat Hainz, direktor c. kr. duhanskog otkupnog ureda u Imotskom,

dobio je odavle glavicu bika od bronca[1]). Sâm sam pak tude nabavio za zemaljski muzej osim novca: Trebonianus Gallus, Cohen[1] 33 i Aurelianus, Cohen 131, takogjer koljenastu fibulu od bronca bez igle *(slika 32.)*, 0·034 *m* dugu, 0·025 *m* visoku, nadalje crno patinirano krjesivo *(slika 33.)* od bronca sa ocjelnim umetkom, 0·55 *m* visoko, 0·038 *m* široko.

Ovećih predmeta nagjeno je prije deset godina na groblju, što leži neposredno uz crkvu. Ovdje se je, kako mi pričaše župnik, g. M. Vukušić, našlo lijepih podova od mozaika i jedan vodovod, al su većom česti opet zatrpani. Da li je tu stajala oljepša privatna zgrada ili pak javno kupalište,

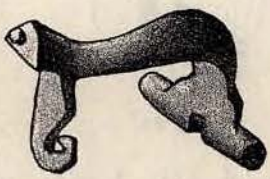

Slika 32.

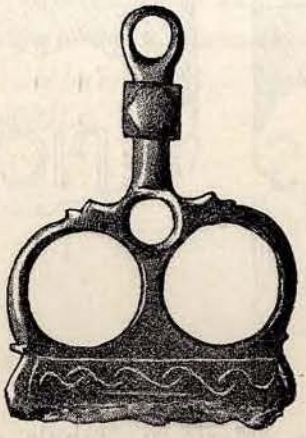

Slika 33.

moglo bi se doznati jedino ponovnim kopanjem, koje je svakako oteščano time, što su ovuda poredani novi grobovi.

U blizini crkve, valjda na njenoj sjevernoj strani na zemljištu Stjepana Babića, stajao je nekad, sudeći po mnogobrojnim votivnim žrtvenicima, hram Jupitrov. Stariji navodi o nalazištima arâ C. I. L. III 1907 i 1908[2]) „ad ecclesiam curatam“ i „prope ecclesiam“ naznačuju mu mjesto u blizini crkve; ali je priličnije, da se je hram nalazio na onoj oranici, gdje je u ljetu 1890. nagjen votivni natpis C. I. L. III 12802. Pošto je uz isti nagjen i orao[3]) (koji je sada pohranjen u Sinjskom muzeju), to se natpis odnosi na Jupitra. Oranica Gućuša, gdje je u oktobru 1897. nagjen oltar, što je objelodanjen u „Bull. Dalm.“, 1899., str. 184., leži takogjer u blizini one prve oranice.

Da votivni spomenici nijesu stajali u osebnom svetištu tamošnje statio beneficiarius consularis[4]), nego da im je bilo mjesto u javnom

[1]) „Bull. Dalm.“, XXI., str. 200.

[2]) Nepoznato je mjesto nahogjaja za C. I. L. III, 1909. i 1910.

[3]) F. Bulić, „Bull. Dalm.“, XIII., str. 161.: „Dapresso venne trovata una aquila, di buon lavoro, di pietra bianca calcare, colle ali distese, mancante di tutte le estremità.“

[4]) Sravni A. pl. Domaszewski, „Die Religion des römischen Heeres“, str. 97.

Jupitrovom hramu, proizlazi otuda, što se megju poznatom šestoricom zavještača nalazi jedan civilista (C. I. L. III 1908), što zavještaji djelomice važe i za „Genius municipii Novensium“ (C. I. L. III 1908—1910), i što jedan beneficiarius svoju aru datira po magistratima municipija (C. I. L. III 1910).

Osim Jupitra štovali su u Novae takogjer Silvanusa. Mi doduše posjedujemo samo jedan žrtvenik, koji njega spominje (C. I. L. III 1911; niže str. 342.), no i ovdje možemo uzeti, da se je kult u našoj pokrajini tako popularnog boga osnivao na vjerovanju širih slojeva naroda. Biće da je Fortuna Redux, kojoj je jedan beneficiarius podigao aru C. I. L. III 1906, imala kao svuda tako i ovdje zavještača samo u zvaničnim i osobito lojalnim krugovima.

Izuzevši gornju iznimku, potječu svi u samome Runoviću nagjeni kameni spomenici od „beneficiarii consularis“. Tim 7 komadima valja, kako je već gore na str. 334. spomenuto, dodati još dva komada iz Bublina, tako da mi sada raspolažemo sa ovim nizom:

legio I adiutrix

1. C. I. L. III 1907 = niže str. 342.

2. C. I. L. III 1909: *I. o. m. [et] g(enio) m(unicipii) N(ovensium) [.] Caelius [S]aturninus b. f. cos. leg. I ad. p. f. [I]m[p. L.] Septimio Severo Aug. bis [cos.].* 194. poslije Kr.

3. C. I. L. III. 1910: *I. o. m. et g. m. N. G. Vib. Pom. I[a]nu[a]rius b. f. cos. leg. I adi. v. s. l. m. (Duum)viris q(uin)q(uennalibus) Aur(eliis) Maximo et Anneo.*

legio I Italica

4. C. I. L. III 1906: *.....]s. Fort. Pr[educi] F. Fl. Sab[inus] b. [f.] cos. l[eg. I] Ital. v. s. l. m.*

legio X gemina

5. Vidi gore str. 336., br. 5.

legio XI Claudia

6. „Bull. Dalm.“, XXII., str. 184.: *[I.] o. [m.]..... b. f. cos. [leg.] XI Cl. p. f.*

legio XIIII gemina

7. C. I. L. III 1911 = niže str. 342., 239. poslije Kr.

Nepoznata legija

8. C. I. L. 12.802: *....b(ene)(f)iciarius) c[os. p]ro(vinciae) P(annoniae) super(ioris)*[1]) *[?po]s(u)it VII idus [Iu]nias Scapu[la] Prisco et [Ti]neo Clemente cos.* 195. poslije Kr.

[1]) Da li je nadopunjenje ispravno, pokazaće istraživanje originala, koji se nalazi u Spljetskom muzeju.

9. Vidi gore str. 336., br. 4.

Novae imala je po tome sjegurno ovaj bureauski čin. I tu vidimo iz datiranih žrtvenika br. 2. i br. 8.[1]), da su pojedini beneficiarii već nakon kratkog službovanja zamjenjivani; biće dakle da je služba bila udešena po nekoj šemi, po istim formulama i rubrikama za sve postaje iste vrste. Kad se obazremo na to, da je postojao običaj, da svaki beneficiarius prilikom odlaska iz kojega mjesta u istome ostavi votivni spomenik, pa kad uvažimo onu veliku prazninu u pogledu spomenika izmegju godina 195. (br. 8.) i 239. (br. 7.), tad je i nehotice potkrijepljeno naše nadanje, da ćemo iz Runovića dobiti još spomenika, a otud opet proizlazi, kako bi nužno bilo, da se bar na toj tački preduzme sistematično kopanje. Njime bi se uopće polučilo novih data za poznavanje organizacije postaja, koja je do sada samo u glavnome ispitana; sistematično bi nas kopanje nadalje u mnogome poučilo o starijem dobu postaje Novae, jer zaista beneficiarii nijesu amo došli istom god. 194. (br. 2.). Naše se naslućivanje ne oslanja pri tome na ostale natpise, što smo ih ovdje iznijeli, jer su odjeljenja legija, iz kojih potječu Ianuarius, Sabinus i t. d., takogjer istom u kasnije doba carstva došla u Dalmaciju[2]), Ali se ono ne oslanja ni na pojavljenje XI. legije u našem spisku (br. 6.). Jer je njen beneficiarius mogao istom kasnije iz „Moesia inferior" k nama doći, kao što i onaj u C. I. L. III 8727 (Salona) imenovani: *[? Aure]lius Alexander, b(e)n(e)[f(iciarius)? legio]nis XI Claudie, v[i]bus sibi suo iusit testamento arcam [p]oni*; naše se naime naslućivanje oslanja na svrhu, koju je mogla imati tamošnja postaja.

Po Domaszewskom (na ozn. mj. str. 98. i d.) dijele se postaje na dva razreda; jedan je bio opredijeljen za „upravu samih četa i ima se dokazati kod vexillatia legijskih i kod auxilia"; drugi se „pojavljuje na tačkama, koje su važne za promet na državnim cestama". Za Novae se ne može dokazati garnizon, nasuprot je kroz grad vodila važna vojnička cesta Gardun—Humac—Bigeste. Dakle je bio onaj drugi razlog odlučujući[3]), da se osnuje u Runoviću postaja, i biće da se je taj razlog već za rana osjetio, jer je cesta, kako smo to na str. 298. istakli, bila već za Tiberiusa dogotovljena. Iz toga se može dalje zaključiti, da je naskoro za tim Novae izmegju svih mjesta Imotskog polja postigla u administrativnom pravcu najveću važnost. Iz njenoga imena može se možda zaključivati, da je to mjesto u protuslovju sa kojim starijim predgragjem bilo po Rimljanima unapregjivano. Da ispod rimskog sloja valja naslućivati predrimski, o

[1]) Sr. Domaszewski na ozn. mj., str. 97., opaska 396.

[2]) „Glasnik", 1896., str. 510., 1899., str. 498.

[3]) Sr. „Wissenschaftl. Mittheil.", IV., str. 273.

tom nema sumnje, kad se uzme u obzir, da je dokazano, da su sva rimska nastavanja u ovom polju osnovana na „predhistoričkoj“ podlozi. Koliko je meni poznato, do sad se ovdje našao iz starije perijode samo jedan šuplji mlat od bronca, koji se nalazi u posjedu nadgeometra Danielova. Izrično se Novae spominje kao municipium istom u god. 194. (C. I. L. III 1909 = vidi gore str. 339., br. 2.); decurioni su ali dokazani već za god. 170. (vidi gore, str. 332. i 333.), i ne ćemo valjda zgriješiti, ako uzmemo, da je konstituisanje općine uslijedilo za ranijega datuma.

S druge strane opet ne valja zaboraviti, da niti Plinius niti Ptolemaeus to mjesto ne spominju. Dobar dio stanovnika bio je barem do cara Marcusa neznatnijih prava, pošto megju predstojnicima grada, duumviri quinquennales, te megju decuriones[1]) sretamo se sa Aurelima[2]).

U pogledu gradskoga teritorija već smo gore izrazili mišljenje, da je izvor Vrlike spadao k Saloni, Kamenmost i Bublin nasuprot k Novae; u „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 274. upozoreno je na to, da su honoracije varoši Zaostrog (vidi gore, str. 297. i 298.) stanovali u Crvenici u Duvno-polju, i da bi se po tome moglo zaključiti, da su te tačke ležale u megjama Novae. Razmak od Novae do Crvenice prevalio sam ja po vrlo primitivnom putu laganim hodom za 7 sati. U rimsko je doba odaljenost bila mnogo skraćena cestom (vidi gore, str. 304.). Novae se pominje pošljednji put na saboru u Saloni, obdržavanom godine 532. Biće da je tada već mnogo bila izgubila na važnosti, jer je podregjena novoj biskupiji u Sarsenterumu, te se je kao i prije morala da zadovolji župom.

Od natpisa, što su nagjeni u Runoviću a zabilježeni u C. I. L. III, nalaze se u samome mjestu samo još ona dva, što ćemo ih niže opisati; C. I. L. III 1906, 1908—1910 su zagubljeni, C. I. L. III 12802 i ona ara, što je nagjena za vrijeme moga tamošnjeg boravka, „Bull. Dalm.“, XXII., str. 184., nalaze se kao poklon župnika J. Tonkovića u spljetskom muzeju.

1. Ara od vapnenca, sa jako ispupčenim profilovanim zabatom; na prednjoj i na postranim plohama spušta se krivuljom (Ablauf). Visina 0·955, širina na zabatu 0·52, inače 0·43 *m*. Natpisno polje jako olupano. Nagjena po Paulovich-Lucichu „ad ecclesiam curatam“, sada uzidana u onaj dio zidane ograde groblja, što je okrenut k crkvi *(slika 34.)*.

C. I. L. III 1907. Anonymus Zanetti-ev i Paulovich-Lucich vidjeli su kamen, kad je bio u retku 1.—3. potpuniji. Pri kraju 1. retka samo

[1]) Neki municipalni dostojanstvenik ili dostojanstvenica bila je imenovana na fragmentu, objelodanjenom u „Wissenschaftl. Mittheil.“ IV., str. 273.

[2]) C. I. L. III 1910 = gore str. 339., br. 3. 1892., sr. str. 1029.

je mjesta za SAC. U retku 2. mora da je cognomen bio skraćen, jer u natpisu nema ligatura. Zanetti i Paulovich imaju tu GEN.., odnosno GE..., meni se pričini ostatak slova prije kos, nego li okomit[1]). U 5. retku po svoj prilici nije ništa stajalo pred B.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) s[ac(rum). C. A]tilius G[...., m]il(es) leg(ionis XIII [ge]m(inae), legionis I ad(iutricis), b(eneficiarius) co(n)s(ularis) [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

Slika 34.

Slika 35.

Pažnju zaslužuje unapregjenje Atiliusa; ono je u protuslovlju sa onim, što Domaszewski na ozn. mj., str. 16., opaska 69. veli: „.... to je jedan od razloga, s kojih je unapregjenje od prostog gregarius do štopnih činova (beneficiarii) moralo da uslijedi postepeno preko onih triju taktičnih megjučinova signifer, optio, tesserarius".

2. Glatki kamen vapnenac bez okvira, 0·86 visok, 0·355*m* širok. Natpisno je polje izlizano, jer je kamen prije bio umetnut „in pavimento ecclesiae;" sada se nalazi uzidan u grobljanskom zidu kraj prvoimenovane are br. 1. Gornji su retci bili zaparani. Slova su plitka a naročito u dônjim retcima vrlo površno izragjena; okrugla su slova izragjena šestilom *(slika 35.)*.

C. I. L. III 1911 sa mnogovrsnim varia lectio; pogrješke klesarove zabilježio je Paulovich sasvim dobro. Dosta su začudne ove netačnosti na spomeniku jednog beneficiariusa, na čiju se je pismenost polagala važnost[2]).

Silvano Aug(usto) sac(rum). Acutianus [b(ene)]f(icirarius) co(n)s(ularis) l[e]g(ionis) XIIII gem(inae) Gordian(ae) d(omino) n(ostro) Gordi[a]no Aug(usto) et Avi[ol]a c[o(n]s(ulibus) l(ibens?) a(nimo?).

Natpis spada u godinu 239. poslije Kr., sravni P. pl. Rohden, Pauly-Wissowa s. v. Antonius, stup. 2625.

[1]) Poradi jake bure nijesam imao prilike da načinim otisak niti od tog, niti od slijedećeg kamena.

[2]) Domaszewski na ozn. mj., str. 16., opaska 69.

Osim tih dvaju natpisa uzidan je iza crkve u uglu grobljanskog zida dônji dio neke are od vapnenca, ali tako da se ne može konstatovati, da li je na njoj kakav natpis.

Više skupa kuća, što se zove

Bitanga,

koje je naselište 1·5 *km* udaljeno od Runovića, leži na jednom humku kakovih 30 gromila; četiri ih je raskopao kustos Szombathy god. 1891., ali osim kostura i krnjetaka predrimskih zemljanih posuda nije ništa našao[1]). Nagjenih nekoliko rimskih predmeta od bronca i ilovače (novci, ključevi, kašičice i pršljeni) mora da se je nalazilo u gornjim slojevima. Ovdje će valjati paziti na novija ukopavanja, jer i crkvene knjige na tome mjestu bilježe grobove.

Slika 36.

Prisoje kod Drinovaca.

U selu Prisoju, što je od Drinovaca udaljeno po prilici pola sata, izdiže se na povoru, što na sjeveroistoku zatvara Bijelo polje, eliptički humak — na specijalnoj karti kotiran sa 348 *m* — što ga mješćani nazivaju Gradinom[2]). Na tom humku vide se ostatci zidova, a ima tu i porazbacanih krnjetaka od prostih, rukom ragjenih posuda, fragmenata rimskih opeka i nadgrobnog kamenja iz srednjeg vijeka. Po kazivanju susjeda nagjeno je tu takogjer fibula i novaca; ja sam pak sa tog mjesta nabavio koplje, što ga prikazuje *slika 36.* (na vršku odlomljeno, a na oštricama od udaraca čekića oštećeno). Kad sve to uvažimo, dolazimo do zaključka, da je to mjestance šarena mješavina heterogenih kulturnih epoha i da je kroz stoljeća bilo za okolicu od vrijednosti. Ova tačka leži upravo vrlo zgodno. S nje se može pregledati čitavo Imotsko polje. Predjelni karakter morao je nekad biti drugačiji; danas se ne bi na tome krševitom, golom i buri izloženom visu mogla održati nikakova kuća.

I po dolinama i poljima na podnožju Gradine nailaze seljaci i bez traženja na starine. Godine 1897. našao je Petar Vrcan na svom

---

[1]) J. Bulić, „Bull. Dalm.“, XV., str. 22.

[2]) Bilješka Bakule u „Schematismus“, 1867., str. 181.: Drinovci supra domum Vrcan sunt reliquiae magni fortalitii in quo antiquitates non sunt infrequentes repertu, suntque inibi sex subterranea magna solidissima abside donata. Hic prope est etiam sepulcrum cuiusdam sacerdotis presbyteri, — odnosi se na ovo mjesto.

zemljištu opeka, fragmenata zemljanih posuda i lončić sa dvije ručice, 0·05 *m* visok, konkavnog dna, od fino složene sive ilovače *(slika 37.)*.

Jedan još intaktni grob otvorio je na svojoj parceli Pavle Vrcan godine 1896., koji je sadržavao jednu kacigu, sedam šiljaka od koplja, dvije fibule, „jedan privjesak u spodobi polumjeseca i drugog kojekakovog željeza". Ja nagjoh ostatke tog važnog inventara u tako lošem stanju,

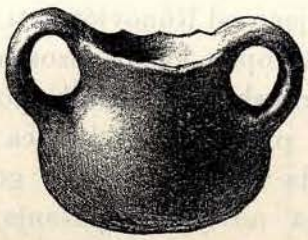

Slika 37.

kako se samo pomisliti može. Od kacige bila su samo dva krnjetka, prevučena debelim slojem masti i pepela; šest komada kopljanih držaka bijahu već, jer su služili kao vatralji (žarači) istrošeni, a sedmi mi doniješe sa ognjišta; fibule, za nas rijetkih oblika, iskrivljene su i polomljene. Predhistoričaru ostavljam da opiše te predmete.

Pri povratku iz Drinovaca u Goricu potražio sam po Bakuli (na ozn. mj. str. 181.) spomenute *„rudera ecclesiae titularis ignoti prope Plavilo"*. One su identične sa „Crkvinom", što leži na naplavljenome mjestu izmegju mosta preko potoka Plavila i Leventića kuća, i na kojem kažu da je nagjeno zidina. Na površini nijesam mogao ništa da primjetim.

Imotsko polje u Dalmaciji.

1 : 75.000

Photolithographie v. Wagner u. Debes, Leipzig.

Различито. — Različito.

Птице у народном вјеровању.

Мало је птица, а особито селица, о којима народ што не прича и да у то причање тврдо не вјерује. Нешто од тога причања и вјеровања о појединим птицама изнијећемо бар у кратким потезима, пошто и то може послужити као грађа за проучавање народног живота.

Кукавица *(Cuculus canorus)*.

Народ вјерује, да је кукавица сестра Лазарева — онога Лазара, што га је Христос четврти дан послије смрти из гроба подигао. Послије Лазареве смрти она је и дан и ноћ на глас кукала. Лазар јој се јављао у сну и молио је да не кука, али га сестра не послуша, и он је зато прокуне, те се претвори у кукавицу.

Кукавица почне кукати о Лазареву дану (Лазарева субота на 8 дана пред Ускрс) и народ је ријетко кад зове кукавица, него обично пјевачица, јер мисли да је гријех друкчије је звати. Кад првипут чује ко кукавицу, а гладан је, онда ће цијеле године бити гладан, а ако је сит, онда тај не ће гладовати за годину дана.

Кад кукавица кука, њој све падају сузе на траву и како падају, онако се и нижу на какву траку. Да се могу наћи, оне би биле лијек од сваке болести, а особито би биле добре за заварчивање[1]). Кукавице не смије нико убити, јер ко убије кукавицу, он нема куд на онај свијет, а кад ко кога куне рече му: „Кукавица му јаје снијела“. Кукавица кука до Видова дана (до 15. јуна п. ст.), а кукала би и даље, али кад је погинуо цар Лазар на Косову, онда кћери Лазареве рекоше кукавици, да је она већ свог брата окукала и оплакала, па је закумише, да сад пусти њих, да оне окукају погинулог оца, изгубљено царство и славу. И кукавица их је послушала, те не кука мимо Видов-дан. Кад сестра изгуби сву браћу, те остане без ниједног, онда обично виче: „Куку мени кукавици црној!“

[1]) Заварчивање зове се у народу додиривање прстом или којом другом ствари, отекле гуке на тијелу, које су налик на чир, а народ те гуке зове: прикојас и непоменик. Од заварчивања, по народном вјеровању, отекла гука одмах ће се вратити. Заварчивати може се са више ствари, као н. пр. са прстеном скинутим са мртве руке, главом од змије и т. д. Обично заварчују бабе и старци, а кад заварчују говоре и неке ријечи.

Ласта *(Hirundo rustica)*.

Ласту народ зове и ластавицом, и вјерује да је она друга сестра Лазарева, која је од жалости за братом глас изгубила, па је само плакала, те је и њу брат проклео и претворила се је у ластавицу. Трећа сестра претворила се у гују (змију). Ластавицу је исто тако велики гријех убити, као и кукавицу, а ако ко убије ласту, њезино пиле, или развали гнијездо, тога ће ласта проклети и велико ће му се зло догодити. У којој кући ластавице граде гнијезда, та је кућа сретна. Гнијездо од ластавице добар је лијек од гр'онице (дифтерије), и то када се то гнијездо привије на грло дјетету.

Ждрал *(Grus grus)*.

Од свијех птица ждрал је најмилији гост нашем народу, једно што је он вјесник скорог пролећа, а народ га још поштује као госта, који путује из далеких крајева. Ждрал лети, по народном вјеровању „с мора на Дунаво“ и то на пô девете нељеље пред Ђурђев-дан. Они имају своје воље, који се разликују од других ждралова само у томе, што они имају око врата по једну низу бисера. Ждралови обично лете у дугим низовима, пуштајући од себе глас налик на глас дивљих гусака. Ако ко преврне решето или забоде нож у земљу, кад ждралови налете, они ће се одмах побунити и из низова збити у групе, али пошто је гријех узнемиривати госте-путнике, то им нико тога не ће учинити, већ ако какво дијете из несташлука или ко други, кому је мило туђе зло. Ако су ждралови збуњени, могу се опет довести у ред са виком: „У уже ждрале! у уже ждрале!“; за то кад кроз село налете, обично изађе мало и велико, те им вичу поменуте ријечи.

По лету ждралова народ пресуђује родност године; ако високо лете, мисли се, дане ће родити година, а ако ниско лете, година ће родити.

На које поље пану ждралови, па их сељани не узнемирују, то ће поље добро родити, а ако ко убије кога, поље ће изгубити род и онога ко је убио ждрала, за сигурно ће снаћи каква несрећа. Прије 30 година пали су ждралови у Гацку у поље, те је Џафер Звиздић убио једнога, а турски га је суд осудио на 250 гроша глобе. Када су једном пали у невесињско поље, један је био сустао и ухватио га је Мрмовић из Бијељине, те га је хранио до јесени, а у јесен када су се ждралови враћали на презиму, он се дигне на крила и одлети у своје јато. Од тада у тога Мрмовића вазда добро роди жито. — Једном негдје на путу ждралове затече снијег, и нити су могли даље лећети, нити је у пољу било хране, пошто је снијег био земљу покрио. За то они попадају на кућу једнога сељака. Ту су били неко пет дана и сељак им је сваки дан износио по врећу кукуруза, те им давао да поћукају. Онога дана, када ће полећети, сви навале на једнога, убију га, рашчупају му гушу и одлете. Сељак се томе веома зачуди, те дође над мртвог ждрала и стане му пребирати гушу, да види су чиме се хране на тако дугом путу. У томе пребирању нађе у гуши, један сјајан каменчић, те га узме. Када је послије тај камен другима показао, видјели су — да је то драги камен (дијамант). Тај сељак послије постане богат човјек.

По народном вјеровању, а то се посвједочава и народним пјесмама, ждрал и ласта су вјесници добра, а кукавица је вјесник несреће. На чијој кући она закука, тој ће кући убрзо куку бити.

Гавран *(Corvus corax)*.

Гавран је такођер вјесник несреће; ако он пане на кућу, онда ће та кућа остати без домаћина или је већ остала, а ако често налијеће изнад куће и гракће, онда и то слути несрећи. Кад се у селу појави више гавранова, онда ће у томе селу наскоро бити људска погибија. У вријеме битке, изнад које војске гракне један или више гавранова, та ће војска веома погинути у првом сукобу. Гавран често зна за јуначку невољу, те када га рањен јунак закуми да му однесе црни глас кући, он ће га послушати. Гавранови се понајвише хране људским месом.

Сова *(Bubo bubo)*.

Све врсте сова народ зове: јејина. То је народу најнемилија птица, једно поради тога. што је и она вјесник несреће, а друго, што се вјештице најрадије претварају у јејину, кад иду да људима зло чине.

Ако јејина гуче (народ каже: хуче и хукће) више куће, онда ће у тој кући или бар у селу убрзо неко умријети, а ако гуче у каквом кршу изван села, онда то слути на промјену времена. Мухамеданци јејину зову: шејибојкуша. Она је добра или света птица, а њезино хухтање је молитва Богу или за опроштај гријеха каквог мејита (умрлог), или да Бог хрђаво вријеме окрене на добро. Кад кога куну, чуо сам гдје вел̀е: „Да Бог да ти јејину на врат привијали!“, а то значи да му Бог да какву гуку на врат, па да би га та гука пребољела, ваља јејину привити на њу, иначе не ће пребољети.

Ћук *(Carine noctua)*.

Ћук је цар свију птица, те му сваки дан сама долази по једна птица, да је поједе. Он је на лукав начин дошао до те части, да буде цар све крилате живине. Кад је била птичја скупштина да одаберу цара, одреде да буде цар она птица, која више узлети у висину. Све птице полете, а ћук се сакрије на леђа орлу крсташу. Орао излети најдаље и када сустане, те више није могао, ћук се дигне са његових крила и онако чио и одморен надвиси уморног орла и на њем остане царство Он је велика страшљивица, за то народ вели: „страшив к'о ћук“.

Орао крсташ *(Aquila fulva)*.

То је у народу синоним величине, као што је опет јастреб (Astur palumbarius), синоним хитрине и срчаности. Орао крсташ, који се окупа у ријеци Јордану, може живљети пет стотина година, али су ријетки који могу живи изаћи из воде.

Сваки орао зна на којој су животињи „четама нишани“, то јест знаци несреће, па таку животињу орао не ће убити нити ће на њезину лешину панути. Вјештица се може у свашто претворити, осим у орла крсташа и у голуба, а тако исто она може сваком живом нашкодити, али их је мало, које би крсташу нашкодиле, но ипак их има и таких, које могу и крсташу учинити да пане мртав на земљу. За то народ и каже, кад види какву злу жену: „Каква је — устријелила би крсташа под облаке!“ Канџе — нокти — од орла, а исто тако и од јастреба, сигуран су лијек од урока и намјене; за то те канџе народ окива у сребро и пришива малој

дјеци — особито мушкој — на капу, да им „зле очи“ не би нашкодиле. Јаје од орла крсташа добро је за заварчивање.

Сврака *(Pica pica)*.

Она је немио гост нашем народу, јер радо испија јаја од кокоши и краде пилиће. Сврака је по народном вјеровању једини лијек од падавице (народ каже: згоропаштине). Треба свраку убити и онда је онако под перушином попржити на зејтину (маслинову уљу), и онај који има падавицу, нека поједе тако попржену, а падавица ће га одмах оставити. Јаја од свраке добар су лијек од пјега на лицу, када се те пјеге намажу жуманцом и бјеланцом од сврачијег јајета.

Домаћи пјетао *(Gallus domesticus)*.

Пјетао — пијевац — најблагословенија је птица. Њега је благословио св. Петар, кад га је он са својим кукурикањем подсјетио, да се је Христа одрекао, а послије га је благословио и св. Саво. Ако зао дух — ђаво — дође да наведе кога на зло, он то може учинити само тако, ако пијевци не пјевају, а ако гдје пијевац запјева, ђаво одмах мора бјежати.

Ако пијевац запјева на кутњем прагу, онда то значи, да ће неко доћи у ту кућу на конак; ако запјева у вече, кад сједе на сједала, онда ће се вријеме промијенити, а ако запјева у вече послије мрака, онда су се у селу или у близини куће појавили лупежи или непоштени људи.

Бијел пијевац без биљега, са жутим ногама, сигуран је лијек од болести, у народу званe: жућаница, и ко у тој болести поједе бијела пијевца са жутим ногама, тај ће одмах оздравити.

Кад дијете не може задуго да проговори, него је нијемо, онда треба узети пијевца и оно дијете, па обоје метнути у врећу и обнијети три пута око куће вичући: „Пропјевај пијевче, проговори нијемче!“ Ако пијевац запјева, дијете ће за сигурно проговорити: не запјева ли пијевац, изгуби се нада, да ће дијете икад проговорити. Пијевце народ зове „питоме птице“, те се тако и у народним пјесмама зову. Пијевац, који има двострук обер, те у тај обер може стати кап воде, максуз је несретан — и не треба га хранити.

О кокоши народ друкчије мисли. Кад она запјева — закукуриче — онда то њезино кукурикање предсказује, да ће у кући неко умријети. Да би се отклонила смрт од куће, узме се кокош, која је пропјевала и мјери се са њоме од огњишта до кутњег прага, окрећући је са главе на реп и што дође до прага оно ваља отсјећи; ако дође глава, главу одсјећи, а ако дође реп, онда њега одсјећи. Кад се тако учини, онда њезино пјевање не ће кући никакве несреће донијети.

Од кокошињег јајета леже се цикавац — крилата животињица, која сиса мед из туђих кошница и доноси ономе ко га спрема. Жена чинилица[1]), узме јаје од кокоши и метне га под пазуво, те га ту држи 40 дана, да се не умије и не рече: „Боже помози“. Онда се из оног јаја излеже цикавац, који мора слушати ону

---

[1]) По народном вјеровању разлика је између вјештице и чинилице. Вјештица сама чини зло свијету, а чинилица подмеће чињи, те ко први на њих нагази, снађе га зло. Чинилица је гора од вјештице.

жену и доносити јој мед и млијеко, окле год она хоће. Са јајем од кокоши могу се чинити разни чи̂ни.

Ако ко пäти од струње (покренутог желудца), тај треба да прождере срце од пијевца или кокоши — ни печено ни кухано — и одмах ће оздравити. У кобилици (грудној кости) од кокоши или пијевца може се врло добро гатати и судбина из ње прочитати.

Врабац *(Passer domesticus)*.

Та је птица обични гост у сељака и о њему нема никаквих прича, али га народ употребљује за лијек. Ако се у кога појави прикојас (црни пришт), онда, по народном вјеровању, треба ухватити жива врапца, стући га и привити, те ће болеснику одмах бити лакше. Врабац или која друга птица, која се отме жива у змије, добра је за заварчивање.

Ако разне мале птичице падају на орање, кад тежаци ору, онда је то знак, да ће на тој њиви жито добро родити. Кад се брав „окрене" (тако се каже за брава када се непрестано окреће), треба наћи на грани птичије гнијездо и изгорјет му га на глави, па ће оздравити. За богату сељачку кућу каже се: „У тој кући и птичијег млијека има". **Тома А. Братић.**

Crtice iz narodnog života u Dalmaciji.

1. Još neke predrasude o ženi prije i poslije porogjaja na ostrvu Hvaru[1]).

Dalmatinski seljaci uopće više vole mušku nego žensku djecu, jer će muškarci, kad ponarastu, biti od pomoći pri obavljanju poljskih posala. Na Hvaru sam čuo češće sviračkog težaka, kako kaže za odraslu svoju kćerku: „Na, da je bila muški, danas bi imo težaka". U tom pogledu mnogi seljaci vjeruju, da će žena poroditi žensko čedo, ako je zatrudnila u petak. To se potpuno sudara s onom narodnom: „Petak arjavi početak"[2]). Poznao sam ljudi, koji su govorili, da petkom ne bi krenuli u svoju ženu, a još manje upotrebili ju u bračnu saobraćaju, ma ni za živu glavu, jedino da se ne zametne žensko dijete. Oni seljaci, koji žele da im žena ragja mušku djecu, ne će ti, ma da ih zakolješ, uliti u čašu prije vodu pak vino, već obratno. Od mnogih sam čuo da će žena najlakše onda zanositi žensko čedo, ako joj čovjek pristupi onako preko volje[3]). Pred trudnom ženom ne smiješ da spomeneš ime kukavice ili sove, jer osim drugih neprilika[4]) može se dogoditi, da se u njezinoj utrobi muški plod preobrazi u ženski, pošto su to ptice, koje hoće da naškode, osobito ženi. Takogjer može lako da se zametne žensko dijete, ako su vjenčanom paru kumovali ljudi, koji imadu pretežno žensku djecu.

Ako je u trudne žene malen drob, a bokovi na suprot od nošenja veliki, gataju da će žena poroditi muško dijete; ako je pak drob odviše narastao, a bokovi ostali

---

[1]) Vidi „Glasnik", god. 1898., br. 1., str. 158., slovo *a*.

[2]) Vidi „Glasnik", god. 1897., br. 4., str. 716., br. 21.

[3]) Iz ovoga jasno izbija, kako narod smatra ženu ko biće nježnije i slabije od muškarca. Pa i to znade narod, kad radiš nešto preko volje, da je djelo slabo — dok je djelo čvršće, kad se rado obavlja.

[4]) Vidi „Glasnik", god. 1897., br. 3., str. 490., br. 1. pri koncu.

normalni, gataju da će poroditi žensko dijete. Ako žena trpi veliku bol dok ragja i ako se porogjaj otegne, tad će poroditi žensko dijete.

Moja majka, sjećam se, jednom je teško ragjala, a žene susjede bacale su onda na vatru „alum“ (nišador) da se tali, uvjerene da će joj time olakšati bolove i pospješiti porogjaj. Za rodilju, koja je teško ragjala, opazio sam jednom, kako su bacali u čašu punu vode neku biljku, suhu, koja se u vodi rastvori. Dok se biljka rastvara, žena lako ragja. Za moga djetinstva dolazio je u selo Svirče neki misirski trgovac, koji je u svojoj škrinjici, osim raznih koraljnih, bisernih i t. d. predmeta imao i takove biljke. Nazad četiri godine došao je neki drugi trgovac, i kad sam ga upitao, odgovori mi talijanski, da su to „rose di Gericon“ (jerihonske ruže). Mnogi će, da žena lakše porodi, metnuti joj pod uzglavje koju nabožnu knjigu ili štogod blagoslovena.

Susretne li trudna žena na putu vola, zeca, žabu i još neke druge životinje, ne smije se začuditi ili se u nje zagledati, već krenuti glavom i reći sama sobom: „Biž (bježi) gârdobo ili gardobŏ (grdobo) ili: pŏgardo (pogrdo)“ — jer bi drukčije mogla lako pobaciti.

U nekim krajevima Dalmacije seljak kad spomene svoju ženu, uvijek će prije reći; „da prostiš (prostite) moja žena“; nekoji će to reći samo onda, kad im je žena porodila: „da prostiš (prostite), rodila mi je žena“; a neki pak (ovo je prečesto i na otoku Hvaru) samo onda, kada im je žena porodila žensko dijete: „da prostiš (prostite), rodila mi je žena ćer“.

Malo prije poroda običavaju dolaziti k ženi bake-susjede i tu se onda nagagja pomoću ovoga ili onoga, da li će poroditi muško ili žensko dijete.

Kad prvakinja porodi muško dijete, to je po oca neopisivo veselje i svako mu čestita; rodi li mu se nasuprot žensko dijete, tad mu čestitaju jedino, što je postao ocem. Dobri znanci i susjedi naći će za nj utješljivih riječi, veleći mu: da je još mlad, da će imati sinova i suviše, da je tako bog hotio, a on da znade što radi, da je bilo muško, e bi moglo u buduće biti i rgjavo čeljade i t. d. Otac pak tješi se odgovarajuć, da ako i nije muško, a to opet da je njegovo, da je od srca. Sasvim su rijetki, ali ih opet imade, koji, kako no se kaže, „objese ženi nos“, jer im nije porodila sina. Zabilježiti je ovdje, da bi mnoge žene rada imale kćerku, ali zbog muževa opet vole muški porod. Drugim, ali najviše trećim porodom, muževi žele da im se narodi žensko dijete, ako već imadu dva muškarca. Vrijedno je opaziti, da bi mnogi hvarski seljaci, zbog kućnih i poljskih poslova, htjeli da im žene ragjaju nekim stanovitim redom — sad muško, sad žensko — i oni, u kojijeh tako biva, smatraju se u velike sretni.

Na ostrvu Hvaru mnoge žene vjeruju, da će teško ragjati, ako su zatrudnjele u prestupnoj godini, suviše, sasvim je lako da ono dijete, ako ne odmah, a to po vremenu, pogine od ružne smrti. U selu Svirčima višeput sam čuo, kako se kaže o zlu djetetu ili čovjeku: „Biće se rodio pristupne godine“.

Djeca su više ili manje podvrgnuta raznim bolestima. U takvim slučajevima majke običavaju zavjetovati svoje dijete Majci božijoj ili kojemu svecu. Ako je dijete u pogibli a poradi zubova, tada ga zavjetuju sv. Poloniji — ako od očiju, sv. Luciji — ako od griže (dizenterije), sv. Roku i t. d. Taj zavjet sastoji u tome, da dadu čitati sv. misu ili poklone dvije svijeće ili jedno i drugo a na slavu, ili kako na ostrvu Hvaru, „na čast i poštenje“ dotične svetice ili sveca. Čvrsto vjeruju da zavjet dobro djeluje, ali opet vjeruju i to, da je grijeh zavjetovati dijete, pošto to znači ići protiv božije volje, jer će ono ostati ili umrijeti, kako već Bog hoće. Vjeruju da dijete, koje je bilo zavjetovano, u odraslije doba pogine od koje teške bolesti, a često od nepri-

rodne smrti i da od zavjetovana djeteta bude zao čovjek. — Na ostrvu Hvaru ne kažu djetetu da je umrlo, već „priminulo“ i to do sedme godine, do koje ono ide ravno „u slavu nebesku“. O djetetu, koje je odviše mirno i blage ćudi, kao i kad je odviše bistro, baju da ne će dugo živjeti. I o mladu dobru čovjeku kažu: „Da je bio zločest, ne bi ni još bio umro, jer Bog hoće dobre k sebi“.

2. Sitnice iz narodnog vjerovanja na ostrvu Hvaru.

1. Ako se žena, dok nosi, zagleda udivljeno u nečije oči ili kose, to će poroditi dijete onakih očiju ili kosa, kakove su u dotične osobe.

2. Kad ugledaš pauka, to sluti na korist, pa uopće na sreću. I talijanski se veli: „ragno-gadagno“ (pauk-dobit). Pauku na otoku Hvaru kažu „pavak“, a s toga, jer žive u rupi, vele mu „porapnjok“. U Svirčima sam čuo kako mu kažu:

Ne biž (bježi) povče.
Porapnjovče;
Ovo (evo) vriča,
Di (gdje) je sriča?

Ili još:

Ovo (evo) pavak
Porapnjavak;
Nuko vriču,
Za klast (metnuti) sriču!

Prema tomu, kada pauk izlazi iz rupe i kada prede paučinu, gataju kakovo će vrijeme. Mnogi, kad se porežu, metnu na ranu malko paučine, jer osim što zaustavlja krv, još vjeruju, da im se rana ne će dati na zlo, ili kako vele na otoku — da im se ne će „ozlediti“. Jednom sam čuo od neke žene, da petkom nije lijepo čistiti paučine, a da mi nije umjela reći, zašto.

3. Ako u dan Velikog petka ostrižeš kose i obriješ bradu, gataju da te cijele one godine ne će zaboljeti glava — kao i to, da će ti kosa i brada ljepše rasti: mekše, gušće i crnije. (Dakle naš narod, ovdje u prvom redu hvarski otočani, vole meku, gustu i crnu kosu ili bradu.)

4. Ako si dobio štucavicu[1]) (šćucavicu), a ne može nikako da te mine — tada metni u čašu, u kojoj imade vode, šiljast nož (šiljak nek je na dnu čaše). Pij vodu, ali dok piješ, nek je šiljak uvijek okrenut prama tebi. Učiniš li tako, po narodnom vjerovanju štucavica će ti odmah prestati. (Tako u šibenskom Dôcu.)[2])

5. Ako malomu djetetu, dok je još u povojima pušeš u lice ili ma bilo u koji dio tijela, to će mu tamo izaći čirovi, ili kako bi na Hvaru rekli: bruni[3]).

6. „Robu“ (odijelo) maloga djeteta, naročito dok još nije kršteno, nije lijepo ostaviti na dvoru poslije Zdrave Marije, jer dok je roba na dvoru poslije toga doba, dotle se dijete pati[4]) isto kao da obavlja najteži muški posao. Uz to se u robu uvlače zli dusi, koji nastoje nauditi[5]) djetetu. Robu, koja je tako zaostala, moraš prokaditi

---

[1]) Vidi „Glasnik“, god. 1897, br. 4., str. 716., br. 29.

[2]) Mjesto u zagradi znači da sam i u njem isto slušao.

[3]) Vidi „Glasnik“, god. 1898., br. 1., str. 159., redak 26. ozgo.

[4]) Vidi „Glasnik“, god. 1898., br. 1., str. 159., redak 26. ozgo. Tu ćeš čitati nešto o kapi i modro-crvenim ljagama, pa nadodaj: ne položi li otac kapu na zipku, dijete će jošte, osim ljaga, trpiti trudom (umorom).

[5]) Glagol nauditi čuje se jedino, kad je riječ o zlim duhovima. Na ostrvu neima imenice naud.

nad vatrom ili nad svijećom, prije nego je obučeš djetetu, jer će mu drukčije nauditi, te može lako oboliti i umrijeti.

7. Uopće vjeruju, ako u dan Velikog petka popiješ mnogo vina, da ćeš dobiti mnogo krvi — i da za cijelu tu godinu ne ćeš oskudjevati na vinu, pa još i to, da ćeš se dulje vremena održati zdrav i veseo.

8. Običaj je, da koja druga žena, a ne mati, zadoji (prviput) dijete. Mnogi vjeruju da će dijete biti naravi i ćudi dotične žene. Ako dijete imade dojilju, vjeruju, da će se ono sasvim za njom ponijeti, ili kako bi na otoku Hvaru rekli: uvrći. Običavaju na Hvaru još i to reći, da dijete sisa majčinim mlijekom i dobro i zlo, što bi značilo da matrizira, i to je u svezi s onim što sam reko, a u mnogo čem pristaju amo poslovice: „Kakova mater — takova ćer“, i ona: „Gledoj mater, poj vazmi (uzmi) ćer [1])“.

9. Uopće nijedna stvar, koju obavljaš petkom, a naročito ako ju započinješ, ne uspjeva. Osobito nije dobro petkom pokapati mrtvaca. Nekoji vjeruju, da se može lako pokvariti vino [2]) u pivnici one obitelji, iz koje je bio pokojnik; nekoji pak, da mogu lako oboliti oni, koji ga nose, a ima ih koji vjeruju, da bi se mrtvac poslije pogreba digao i lutao [3]), ili da će udariti nevrijeme.

10. Velike ili svete sedmice u bijelu subotu u oči Uskrsa, netom zazvoni na „gloriju“ (slava), običavaju umivati lice, a osobito oči, vodom, jer vjeruju da ih ne će boljeti i da im po licu ne će izaći kojekakovi čirovi ili bruni. I djecu u povojima običavaju toga časa razviti i oprati im oči, a djecu koja su dorasla, oblače prviput toga časa („obući dite“). To čine s toga u taj dan i u taj čas, jer vjeruju, da će ono brže prohodati i biti jače na nogama.

11. Na katolički Uskrs jutrom na misi običaj je blagosiljati kuhana (tvrda) jaja, kruh i sô. Mnogi ne će ni za živu glavu ručati, prije nego okuse od svega toga po komadić: takovo jelo uopće donosi zdravlje i blagoslov.

12. Narod vjeruje, da se slike na papiru ni kipovi od drveta, gvožgja, mramora i t. d. zato ne blagosiljaju, jer da kroz takove predmete ne može da prodre duh sveti — dočim kroz telu (platno) može.

13. Ako si sanjao o kojem malom djetetu u povojima ili koje jedva hoda, to je znak, da ćeš skoro dobiti takovih vijesti, koje će te zadiviti. Ima ih još koji vjeruju, da će ti kogod doći u pohode od svojte, a neki opet, da ćeš dobiti darova.

14. Ako si sanjao o svinjama, to je znak da će ti doći u pohode koja vrlo neuljudna osoba — a nekoji opet da ćeš dobiti vijesti od svojte.

15. Mnogi ne bi ni za živu glavu poljubili dijete — dok još nije kršteno, jer vjeruju da je u njem zloduh, koji bi mogao nauditi. Nekršteno dijete smatraju „žudijom“. Kad neko krsti dijete, često možeš čuti ovu čestitku: „Jo (ja) von (vam) se radujem, da ste od žudija učinili k(a)ršćanina“.

16. Mnogi vjeruju, da će dijete biti takovo, naime dobro ili zlo, kakovi su njegovi kršteni kumovi. Još: ako kršteni kum (kuma) pri krštenju nije lijepo i pomnjivo izmolio vjerovanje (credo), ili kako na Hvaru kažu: „virovanje“ ili „virujen(m) ü Boga“, tada će dijete biti zlo, ili će imati ma koju manu, a k tomu ne će biti dobar „karšćanin“.

---

[1]) Vidi „Glasnik“, god. 1897., br. 4., str. 685., redak 5. ozdo.

[2]) Vidi „Glasnik“, god. 1897., br. 3., str. 494., br. 47.

[3]) Vidi „Glasnik“, god. 1897., br. 3., str. 494., br. 54.

17. Ako malomu djetetu daješ jesti lijevom rukom, tada će ga, po narodnom vjerovanju, lako zaboliti želudac, ili — kako vele na Hvaru — „tarbuh“. Još nešto: prvih dana pošto se je dijete rodilo, kad god majku zaboli želudac, zaboli u isti čas i dijete. (U Šib. Dôcu).

18. Kada si svario jaje ù meko, ili kako narod po talij. kaže „u sorbolu“, te za čas ne ćeš ili ne možeš da ga ispiješ, a ti ga na jednom kraju probuši; tada će se jaje uzdržati dulje vrijeme mekano, jer po narodnom uvjeravanju imade „arije“ [1]) ili „rešpira“ [2]). Još nešto: narod kad hoće da znade, je li jaje mekano ili tvrdo (svareno), zavrti ga, — okreće li se brzo i lagano, mekano je „u sorbolu“, okreće li se teško i sporo, tvrdo je, „prikuhano“. A hoće li da znade, je li jaje za „košku“, t. j. da je po pijevcu — „kokotu“ — zametnuto, metne ga prama suncu, i zakrili vršak rukom. Vidi li se u njem na vršku mali kolobar (praznina izmegju vrška kore i malenog dijela kožice), tada iz njega može da se poleže pile.

19. Kad ti u večer doleti leptirica k svijeći, nemoj ju tjerati ili usmrtiti, jer to je znak, da ćeš čuti, ma bilo od kuda, dobrih vijesti [3]). Mnogi pak vjeruju, da bi takova leptirica mogla biti čak i duša kojeg pokojnika, pa da dolazi oko svijeće da vrši pokoru ili jer joj nešto treba. Imade ih, koji će što prije, kad im leptirica doleti na svijeću, dati čitati misu a za onu tobož dušu.

20. Kada ti buha skoči na glavu ili na ruku, to ti tada donosi sreću. Kad kogod hoće da označi, e je nešto rijetko, kaže: „Ima ga isto kai (kao) buh na glovi“ (ili ruci).

21. Sanjaš li što razbludna (pornografična), to narod vjeruje, da ćeš se s kime porječkati, ili da ćeš čuti koju neugodnu vijest, ili pak da ćeš oboljeti ti ili kogod od tvoje rodbine.

22. Trudna žena, ako slučajno gdjegod na putu nabasa na iglu, to znači po narodnom vjerovanju da će poroditi žensko dijete; nasuprot će poroditi muško, ako nabasa na probadaču (talij. ago da pomolo).

23. Ako se netrudnoj ženi sanja da je trudna, ili da će skoro zatrudnjeti, to je znak, da će brzo nekamo morati da putuje, a isto tako, ako je sanjala da je porodila ili da će brzo poroditi — samo ako zbilja nije trudna.

24. Ako se čovjeku odviše pote ili znoje noge, to je on, po narodnom vjerovanju zdrav — ako mu se ne znoje ni najmanje, tada lako da imade sušicu. Ko imade više krvi taj se i više znoji, pa je s toga i zdraviji. I narod drži da je opasno upotrebljavati sredstva protiv znojenja, jer po njegovom kazivanju sa znojem izlazi iz tijela „svako zlo ili nemoć“.

25. Ako si s nekim u zavadi, pa se u snu s njime zakavdžiš, to sluti da ćeš se sa dotičnom osobom skoro izmiriti — i da ćete biti dobri prijatelji — kao nikad prije. Ako se pak zavadiš s prijateljem, to pazi da se zbilja ne posvadiš s njime.

26. Kad si od nekuda dobavio odrasliju mačku, a ne ćeš da ti pobjegne, moraš je do triput ponijeti okolo „komoštara“ nad ognjištem i do triput izreći: „Svukud pošla, ma kući došla“. Mnogi nose mačku u nov stan svezanu u vreći, da ne vidi kuda su je pronijeli. Nekoji vjeruju da će se i onda teško povratiti, kad joj dadu dobro jesti netom je uvedu, a ima ih koji dobave miša — i kad uvedu mačku, puste je da trči za njim, jer vjeruju da je mački mio stan, u kojem imade miševa.

---

[1]) Talijanska riječ: aria = zrak, vazduh.

[2]) Talijanska riječ: respiro = odušak.

[3]) Vidi „Glasnik“, god. 1897., br. 3., str. 492., br. 18.

27. Znak je da će dijete postati zlo, ako rukama hvata majčine dojke, dok sisa.

28. Kad ti je na stolu poslije ručka ili uopće poslije blagovanja preostalo kruha, to znači da u tvojoj kući imade božijeg blagoslova i da si ga pošteno zaslužio. Isto tako sluti na blagoslov i obilje, ako ti preostane vina u flaši ili vrču. (Ovo potonje u šibenskom Dôcu).

29. Prije nego otreseš mrve od kruha sa stolnjaka, ili kako na otoku kažu „tavaje", treba da ju prekrižiš, „iznamenoš (znamenuješ)", a k tomu je dobro otresti stolnjak nad vatru, neka izgore mrvice, jer je grijeh gaziti po njima. Kruhu kažu: „blo(a)go boje", pa kada ga digneš sa zemlje, griješiš ako ga ne poljubiš, a ima ih koji se njime i do triput prekrste.

30. Dijete, pa bilo i od godine dana, ako rukom udari svoju majku, treba da ga ova udari po ruci, jer će inače ruka onoga djeteta, umre li slučajno prije prve ispovijedi, izlaziti vani na grobnu ploču sve dotle, dok ju majka umrlog djeteta čime ne ošine. Imade starih žena koje to vjeruju, a Šima Carićeva, moja rogjena majka, pripovijedala mi je u prvom djetinstvu, kako je neki svećenik nazad mnogo godina morao moliti i zaklinjati nad rukom djeteta, ali je sve bilo badava, dok ju majka nije išibala.

31. Kada si našao ptičije gnijezdo, ne smiješ da ga dotakneš noktima, a uz to neka su ti usta zatvorena — jer bi se inače došuljala zmija i ispila jaja ili pojela ptičiće.

32. Ako je malom djetetu odviše široka „mekoća" na glavi (rskavica, koja se postepeno pretvara u tvrdu kost), to je znak da će sasvim teško dobivati zube. Čim je manja, tim lakše.

33. Ako malomu djetetu čistiš „timenice" (nečistoću) s glave, to ono gubi vid.

34. Kada žena teško odgaja djecu, pa joj za mlada umiru, to je znak po narodnom vjerovanju, da je dijete bilo „urečeno". Ne ćeš li da se to zbude i želiš li da dijete ostane živo, tada ga moraš odmah, netom se je porodilo, izmjeriti na „kantar" (decimalnu vagu) onako golo, jer ga poslije zlo oko ne može „ureć" te mu „naudit".

35. Kada te dvaput zasebice zadesi kakova nesreća, tada budi na oprezu, jer je lako da te susljedno snagje i treća. Naš narod čvrsto vjeruje, da te ne će nikada „jedna sama naći" i „kad počmu dolazit (nesreće), dolaze bez prestanka". Ja sam višeputa opazio čeljade u najvećoj bojazni za sebe, za svoje dijete — naročito s toga, jer mu se je već nešto zla dogodilo, pak zato iščekuje novo.

36. Na Hvaru, pa uopće u Dalmaciji, narod vjeruje da svaka kuća imade svoju zmiju, koju zovu „kućnica". Na Hvaru joj kažu „gûjà" ili „zmajà". U Hvarana ona je poznata pod imenom „smričâlina"; nije otrovna, a poznadu drugu otrovnu (al ne smrtno otrovnu), kojoj naprosto kažu „zâla zmajà". Kućnica donosi sreću, pa s toga misle, da je grjehota ubiti ju. Ona kuća, u kojoj je nema, tobož je bez sreće. Na takovo narodno vjerovanje naišao sam još u Splitu i Šibeniku, kao i u tamošnjim okolicama. Smričalina dolazi najradije gdje imade vode.

37. Metne li trudna žena na vatru bubreg ovnujski ili volujski da se peče, pa ako se ovaj raspukne, tada će poroditi muško dijete, ako ne, onda žensko. (U šiben. Dôcu).

38. Na ostrvu imade seljaka, koji gataju kad se čuje potres, da će skoro biti „sudnji do(a)n" ili uopće da se sprema koje zlo, kao n. pr. velika kiša (pijavica), grâd i t. d., dok u šibenskom Dôcu gataju, da će biti dobra godina ili ljetina.

39. Mnoge majke običavaju svoje dijete dok ga doje, poškropiti po licu kad i kad svojim mlijekom, jer ono tobož postaje bijelo. — Poslije ospica ili „patula“ (opazio u Splitu) peru lice u mlijeku, svegj vjerujući da ono ispunja male šupljine, koje je ostavila bolest.

40. Pred još nekrštenim djetetom ne smiješ se prekrstiti, ni spomenuti ime božije, Djevice Marije ili kojeg drugog sveca, a takogjer niti „vroga“ (vraga), „jovla“ (gjavla), „hudobu“, „griha smartnega“, „griha paklenega“, „sotonü“ i kako ga već zovu — a to s toga jer vjeruju (osobito bake), da ono do krštenja nije ni božije ni gjavolje.

41. Kada malomu djetetu prviput režeš nokte, treba mu navući na prst blagoslovljeni vjenčani prsten, a to na onaj prst, na kojem se takov prsten obično nosi. Tada nema opasnosti, da ćeš djetetu posjeći meso škarama, a nekoji opet vjeruju, da je dijete tada mirno, pa mu ih možeš lako rezati. — Nemaš li vjenčanog prstena, po narodnom vjerovanju — možeš ga i posuditi.

42. Ako na ruci imadeš čupaka, ili kako na Hvaru kažu „bradovnica“ ili ma bilo gdje na tijelu, to znači, da si po noći brojio zvijezde[1]), ili još, da si ti ili ti kogod drugi u djetinstvu oprao ruke ili drugi dio tijela u vodi — od koje su kokoši pile. Ako želiš da ti ih nestane, tada pazi kad će zvijezda nebom da preleti; — upri onda u nju očima, i u isti tren kad preleti, mani jednom rukom preko „bradovnica“ i zapuhni ustima — a njih će, što je najljepše, ponestati. — Ako od bradavičava čovjeka, ne znajući da je takav, uzmeš štogod iz ruke ili mu dadeš, gotov si: darovao ih je tebi. Znadeš li da ih ima, tad nema opasnosti, nu ipak je dobro i u ovom slučaju da mu kažeš: „O, koliko ti imaš bradovnica“ ili što drugoga, po čem bi izbilo, da znadeš e ih imade. Mnogi vjeruju, da se bradavice mogu „nametnuti“ s jednoga čeljadeta na drugo, ali kako to, ne znam; to su naime one babske tajne, kojima je teško ući u trag.

43. Uopće u Dalmaciji narod vjeruje, da duše pokojnika najviše lutaju po onim mjestima, na kojima je koja sagriješila. U selu Svirčima višeputa sam čuo: „Di ko sagriši, tote (tu) čini i pokoru poslije smrti“. U pomenutom selu imade vrtô (bašča), o kom vele, da ga je pokojnik A. za života nepravo oteo nekomu B. Po narodnom vjerovanju još i danas A. se diže po noći iz groba — da kopa rečeni vrtao Brat M. za života ispalio je pušku na brata N., pa i danas jošte on dolazi iz groba po noći na ono mjesto, da pali u sama sebe. To su ukleta mjesta, kojih na Hvaru, pa uopće u Dalmaciji, imade dosta, i ja ću napisati u svoje vrijeme o tome zaseban članak.

44. Na „općeniti sud“ svi će se prikazati čitavim tijelom, pa ako je ko za života izgubio ma i najmanji komadić od svoga tijela, to će ga prije nego pristupi Višnjemu sûcu potražiti i položiti na svoje mjesto.

45. Ako sanjaš da plačeš, dijeleći se od nekoga, to je znak, da ćeš se smijati, t. j. veseo biti.

46. Najbolje će ti loviti miševe ona mačka — koju ukradeš.

47. Domaće životinje, kao psi, mačke, ptice (osobito kosovi), a u prvom redu golubovi, donose ti sreću kad ih u kući hraniš; ali ako ih jednom sasvim uništiš, eto ti na vratima gotove nesreće. Poznao sam staricu, koja je bila gotovo uvjerena da joj je sin s toga umro, što je prestala da drži — golubinjak. — Nesreću ti nosi i to, ako loše hraniš takove životinje. Mnogo ih imade, koji će prije da nahrane i napoje životinje, pa sebe.

---

[1]) Vidi „Glasnik“, god. 1897., br. 3., str. 492., br. 21.

3. Kako vode curu? (Običaj u šibenskim varošima.)

U varošima, predgrađima, naime u Varošu (Borgo di terra) i u Dôcu (B. di mare) pa i u samom gradu Šibeniku, često možeš čuti da je ovaj ili onaj „odveo curu". To se obično dogodi onda, kad djevojčini roditelji nijesu zadovoljni da cura pogje za dotičnoga momka. Ovaj, pošto je neko vrijeme s njome ašikovao, ako misli zbilja da je vjenča, a njezini toga ne će, odlučiće da je odvede u svoju kuću. Momak javi djevojci svoju namisao, a ova njemu otporuči ili odmah ili koji dan kasnije, da li pristaje ili ne. Momak od toga dana stoji uvijek spreman i čeka, kad će mu djevojka javiti, da je gotova. Ona mu tada naznači mjesto, gdje da dogje po nju i čas sa onom tradicijonalnom porukom: „Ili sada ili nikada". U večer, kad roditelji njezini opaze da je nema, dosjete se jadu. Planu i groze se momku, ali takov gnjev traje koliko i vatra od slame, jer im momak, obično sjutradan, pošalje vijest, da će im on, ako baš silom hoće, vratiti djevojku. No oni naravno za to ne će ni da čuju, pošto je više i onako ne bi nijedan momak uzeo.

Prama domaćem blagostanju svaku djevojku ide veći ili manji miraz. Kad roditelji, zbog njezinog bijega, ne će da joj ga dadu, tada momak znade što će da učini. On je drži naime u svojoj kući sve dotle nevjenčanu, dok se ne sklone, da joj dadu miraz. Takov život može potrajati i koju godinu. Pri koncu stvar se obično svrši po želji mladoga para. Kad momak vjenča djevojku poslije odvedenja, tada nema sjajna pirovanja, kao onda kad ju vjenča pod vijencem, ili kako bi u varošima rekli „pod krunom", jer se to ne bi, po mjesnom uvjerenju, ni pristojalo. S toga nekoji običavaju, da ne moraju sjajno pirovati, „odvesti curu" prije vjenčanja. U takovim slučajevima djevojčini roditelji obično su skloni braku, ali eto, da bude otmica bar u formi, pričinjaju se kao i da ne znadu, e će im djevojka umaknuti.

Odvedenje cure nije nikakov neobičan čin, s toga ne poragja u narodu osobite senzacije. Takav običaj duboko se ukorijenio u pomenutim varošima, pa se protiv toga i ne ustaje prestrogo, a najviše zato, što se sve to svrši danas ili sutra vjenčanjem. Takve mladence i prije vjenčanja smatraju kao bračni par.

No pomisliće kogod, da takav običaj može da urodi često i rgjavim pošljedicama, naime da momak najzad prevari djevojku. Moguće, no to se ne dogagja, što i jeste u potpunom suglasju sa značajem šibenskih varošana, koji u velike paze na poštenje, pak će se za nj, što se je već višeput lijepo dokazalo, radije isjeći na komadiće, ali ne će popustiti ma ni za dlaku. Naravno, da takovi varošani osobito cijene žensko poštenje.

U nekojim mjestima općine kninske takogjer je običaj „odvesti curu". Tomu činu kažu „ženiti se", a vjenčanje slijedi tek kasnije u crkvi.

Jednom sam prisustvovao raspravi protiv nekoga N. iz općine kninske, što je bio odveo curu, u dogovoru s njezinim roditeljima, a nije joj još bilo ni četrnaest godina. Djevojka je bila tako dobro razvijena, da bi joj bio računao i osamnaest godina. Optuženik, koji je pri koncu bio riješen, na upit zašto je to učinio, odgovori: „Da je kod njih uopće običaj prije se ženiti, pa onda vjenčati se", svjedoci dokazaše, da takav običaj u istinu postoji.

4. „Vukovi", običaj u večer vjenčana dana u šibenskim varošima.

Dosta je da se prošetaš gradom Šibenikom, pak ćeš umah opaziti, da je to starinski grad. Pa kao što je on jednom bio „gnijezdo sivih sokolova", nije u tome ni danas

trgnuo natrag. Njegovi stanovnici, a osobito varošani, koji mu sačinjavaju jezgro, ljudi su veoma dobro razvijeni, vita stasa, ponosna držanja, živih očiju i žive besjede; vraćaju milo za drago, kao što umiju vraćati i šilo za ognjilo; gostoprimni su ko iko, a osobito rado primaju stranca. To je općenita karakteristika šibenskih varošana iz predgrađa „Varoša“ i „Dôca“. K tomu još, a to ih povrh svega karakteriše, rado goje i čuvaju mnoge stranske običaje.

Ovoga puta nakan sam da progovorim o „vukovima“.

„Vukovi“ su običajni tek onda, kada momak vodi djevojku pod vijencem, kad nije ni jedna strana u žalosti, i kad se za vjenčani dan sprema vesela i obilna gozba.

Kad je vjenčana gozba potpuna, tada je u kući zaručnice objed, a u kući zaručnika večera. U večer, ili bolje kada sunce zapadne, dok traje „večera“, nadati se je „vukovima“. Ako je zaručnik čovjek vesele ćudi te ima dosta mladih prijatelja, s kojima žive u dobrim odnošajima, tada se može sigurno nadati, da će mu mnogi doći „u vukove“. Tu mi je zabilježiti, da „u vukove“ idu samo mlade neženje. Sasvim, ama baš sasvim rijetko može se opaziti megju vukovima kojega oženjena čovjeka; to mu se već po sebi ne pristoji, a to ni njegova žena ne bi mogla da podnosi. „Za tebe je sada stati kući, a ne bježati za djevojkama“, — doviknuće varošanka svomu mužu, kojemu bi se prohtjelo da ide u vukove, a to je u vezi sa nečim, što ću kasnije reći.

Vukovi banu iznenada, a da im se niko pravo ni ne nada. Treba da si uvijek spreman.

Sakupi se njih nekoliko, pa svaki, obučen u svoje najljepše i najfinije narodno odijelo, uzjaše na konja; zatim se svi skupa zapute put zaručnikova stana, kada znadu da je večera već započela. Jedan, koji jaše sprijeda, nosi na visoku štapu troboju, ali češće biva, da svaki od njih imade u ruci takovu zastavu. Mjesto trobojnih zastava moći je katšto opaziti i šarene fine rupce ili marame. Kad sam prviput vidio jašiti „vukove“ prama zaručnikovom stanu, oni su i pjevali. Kad sam zapitao, da li uvijek pjevaju, odgovoriše mi: „kako kada“. Naime kada momci, koji idu u vukove sigurno znadu, da im se nadaju, tada oni putem pjevaju, drukčije šute.

Kad su „vukovi“ došli pred kućna vrata, tada razjašu i tu udare u pjevanje i udaranje, jednom u „lire“ i „mišnice“, a danas u harmoniku, pa i u tamburice. Obično biva da pjevaju umjetne pjesme, ali pjevaju i narodne popjevke, danas već dakako manje. Nekoliko takovih popjevaka, ja ću u svoje vrijeme iznijeti u posebnom članku: „Šibenski večernji pjevači“.

Od svakoga jela „pjatance“, koje bude na svatovskom stolu, moraju dati dio „vukovima“, a osobito im treba dati vina na pretek. Pri koncu večere troše se razne slatkarije, od kojih treba takogjer dati vukovima, a isto tako i od raznih „likera“, megju kojima igra glavnu ulogu „maraškina“. Treba zabilježiti, da vukovi ne ulaze u kuću; oni se goste pred kućnim vratima ili u avliji, gdje im obično improvizuju stolove od dasaka.

Po mnogočem običavaju suditi o bogastvu i sjaju svadbe, naime: ako ih imade mnogo megju svatovima, ako se na stolu izmjenjuje mnogo jestiva, slatkarija, likera i t. d., kao i po tome, ako su na svadbenu večeru banuli „vukovi“, jer ovi i ne idu, ako znadu da ih ne bi mogli obilno i sjajno pogostiti.

S toga što „vukovi“ dolaze nenadano, običavaju kazivati za onoga, koji se nenadano odnekuda povratio, da je „banuo kao vuk.“

Po općenitom kazivanju, „vukovi“ potiču od davnine. Najstariji starac u Varošu, — barem mi rekoše da je najstariji (a ima mu ispod 90 godina) — reče mi, da su vukovi bili u običaju prije nego što se je on rodio. To je do sada prvi starac, kojega sam ja upoznao, a koji žali, što se kvare i iščezavaju starinski običaji. — Reče mi,

da je za svoga mladovanja bio višeput u vukove, pa da je valjalo vidjeti kakovi su se onda konji jašili i kako su se onda „vukovi“ dočekivali i gostili. Kad sam ga zapitao, zašto takove goste zovu „vukovima“, reče mi on, da su oni jednom i bili kao pravi vukovi; da su navaljivali na kuću mladoženje da mu otmu djevojku, a za jednoga od njih, koji ju ljubi. Onaj, kojemu su je otimali, ili je na silu ugrabio djevojku, ili u dogovoru s djevojkom, ili s njezinim roditeljima, kad ona ne bi bila zadovoljna, da ide za njega. „Vukovi“ su najradije navaljivali na svatove za svadbene večere. Takovim prigodama da je bivalo ljuta kreševa, pa i krvi. Kad sam ga zapitao, da li se on sjeća takova šta, reče mi, da je on to čuo pripovijedati, kao i to, da je njegov djed takogjer ugrabio ili kako u varošu kažu, oteo djevojku, a to se podudara sa riječima: „Za tebe je stati kući, a ne bježati za djevojkama“, kako bi rekla varošanka mužu, koji bi htio u vukove. — Tomu kazivanju može se vjerovati tim više, kad se uvaži, da i danas postoji običaj otmice, mnogo blaži dakako, nego nekada.

5. Kako će žena najlakše dobiti mlijeko. (Narodno vjerovanje u Šibeniku.)

Ovo narodno vjerovanje možda da vlada i u kojem drugom mjestu Dalmacije, no ja sam naišao na nj do sada jedino u Šibeniku megju pukom, a naročito megju varošanima.

Ako posteljica, u kojoj je dijete stajalo u majčinoj utrobi, poslije poroda teško izagje iz majke, pa ako trpi jake bolove, tada nagagjaju da će dotična imati veoma malo mlijeka, a ako se dogodi obratno, tada će ga imati dosta. Narod, koji po svojem shvaćanju svačemu traži lijeka, našao ga je i tomu zlu, a nije otišao dalje od same posteljice. Zgrustiće se komugod što ću kazati, ali opet red je da se kaže.

Posteljicu razrežu na male komadiće, pa ju iskuhaju, obično s furom — i davaju od toga jesti rodilji, koja mora da pojede što god može više. Dakako, kažu joj da je to nešto drugoga a ne posteljica, koju zovu još po italijansku i „šekondina (secondina)“. Takovo jelo, ako ne pomaže odmah, dati će joj se po drugi i po treći put.

6. Narodno pričanje o postanku grada Šibenika.

Možda će mjesna povjest drukčije pripovijedati o postanku starinskog grada Šibenika; o njem će možda drukčije pričati i kazivati pozvani povjesničar, nego li ova pučka priča, ali nju svakako treba uvrstiti medju folklorističke priloge.

Kad ideš upravo obalom, dolaziš u varoš Dolac Pogješ li još upravo, dolaziš do ogragjena „mandraća“, u kojem stoje, u moru, spremljene lagje ribara i težaka, zvane „gajete“. Kad si tu, zakreni desno i penji se kamenim stubama, po kojima ćeš doći u lijepo i prostrano selo Crnicu. Imade u tom selu štošta, što bi moglo da zanima prijatelja i gojitelja folklore, kao n. pr. jedna crkvica, u kojoj kažu da je pokopana kćer nekoga kralja, stogovi od trave za blago, uregjenje stanova i t. d. Na sve to ja ću se u svoje vrijeme osvrnuti.

Pred mnogo stotina godina, kažu da se je to selo zvalo drugim imenom, naime Šibice. Kad je u selu počela harati kuga, pa od toga stali ljudi na stotine umirati, onda su se mnogi nastanili na obližnjem strmenitom brežuljku, na kojem se danas diže Šibenik, kojemu to ime od imena sela Šibice. Kuga da je poharala sve u Šibicama i da su joj za to govorili „kuga crna, crnica“ — a kako se je sve preselilo skoro na brežuljak, da to mjesto nijesu više zvali Šibice, nego „Crnica“: „di je ona ljuta, crna crnica“ (podrazumijevaj kuga). Kasnije da se je selo napučilo, ali pod imenom Crnica.

Crničani tvrdo vjeruju, da je njihovo starinsko selo i time se ponose.

7. Jedan crkveni običaj u Poljicima u pošljednji dan godine.

U slavnoj postojbini nekadanjih knezova, cvjetnim Poljicima, vladali su mnogi razni običaji, koji su mogli najbolje da svjedoče o ćudi i prirodi Poljičana, kao i o njihovu plemenitu osjećanju i mišljenju. Nekoji su se običaji još i do danas sačuvali. Ja iznosim sada tek jedan, a pod gornjim naslovom.

U nekojim poljičkim selima običaj je, da župnik, poslije nego je na „velikoj misi" otpjevao sveto evangjelje i držao propovijed, upravi nekoliko riječi svojim župljanima. On im tom prigodom naglasi, kako je i opet prošla jedna godina njegove službe u njihovom selu, pa kako on znade da nije onako vršio svoju dužnost, kako je u istinu morao: da se je kadšto kasno dignuo da odsluži misu; bio lijen da ispovijeda i da ide megju bolesnike, da podučava djecu u nauku kršćanskom i t. d. — Nego evo što je karakteristično. Na te njegove riječi ustane seoski glavar pa obrati riječ župniku, a to ovako po prilici: „To što si rekao, župniče, prosti, ali nije istina; to su samo tvoje „škužancije". Ti si bio uvijek pošten, dobar i revan u službi; nijesi se kasno dizao da govoriš svetu misu, niti si bio lijen da ideš bolesnicima, ni da učiš djecu nauk krščanski, niti da ispovijedaš, nego si nasuprot uvijek zdušno vršio svoju službu i svoju dužnost. A ja govorim ovo u ime moje i u ime svega puka ovoga sela, kojemu si ti pastir — i istinu govorim, tako me Bog pomogao."

I to je jedini dan, u koji glavar poljički može da govori u crkvi. U Poljicima, a i u okolici splitskoj, može se kadšto čuti, da neko nekomu kaže: „E, samo jedanput na godinu poljički glavar može govoriti u crkvi" i slično, i tim mu hoće da kaže, da je dobro učinio, ali da mu je to posljednji put — ili kad se hoće da kaže, da mu je teško štogod postignuti i slično.

Rijetka su danas poljička sela, u kojima još vlada taj običaj. Od uglednog jednog župnika doznao sam, zbog kojeg se je uzroka stao napuštati taj običaj. Neko selo naime bilo je silno nezadovoljno sa svojim župnikom, pa mu je glavar, kad je upravio pomenute riječi župljanima, potvrdio sve redom i još više nadodao, kao: „Istina je, župniče, ti nijesi vršio svoju dužnost; kasno si se dizao, bio lijen da ideš bolesnicima, da ispovijedaš, da služiš svetu misu, da učiš djecu u nauku kršćanskom i t. d. I viruj mi, župniče, ako nijesi nikad rekao pravu i živu istinu, danas si je rekao! To ti ja govorim u ime moje i u ime svega ovoga puka, kojemu si ti pastir!" Po kazivanju pomenutog župnika, vas narod da je na to uskliknuo: „Tako je, tako nas Bog pomogao!" onda da im je na to biskup poslao drugoga župnika, a oduzeo glavaru toga sela pravo da može govoriti u crkvi, za ovim pak povela su se i nekoja druga sela.

Isti mi je župnik još ispripovijedo, kako je nazad dvije godine odzvonilo takovom običaju i u selu, u kojem je on župnik, a to zbog stidljivosti glavara. Seljaci izabrali mlada i neiskusna čovjeka za glavara, koji najavi župniku, da ne govore ništa, jer da se on stidi odgovarati mu glasno pred svim pukom.

Još mi reče, da su sasvim rijetka sela, u kojima još vlada taj običaj a da će zamalo sasvim iščeznuti, jer da mu se i samo svećenstvo zbog raznih razloga protivi.

Antun Ilija Carić.

[1]) Od talijanske riječi: scusa = isprika, izgovor.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, juli—decembar. XII 1900. 3-4 Сарајево, јули—децембар.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Резултати посматрања сеобе птица по Босни и Херцеговини.

Извјешћују

Отмар Рајзер и **Иван Кнотек.**

(Наставак и свршетак.)

Пролетна сеоба птица 1898.

Посматрачи пролетне сеобе 1898.

Б. Брод . . .	Угарска орнитолошка централа.	Сарајево . . .	Кнотек.
Бихаћ	Цехел (Zechel).	Рогатица . .	Штраус (Strauss).
Дервент . . .	Хилф.	Пазарић . . .	Шилинг (Schilling).
Приједор . .	Цубер (Zuber).	Бјелашница .	Сетник.
Санскимост .	пл. Редерн (v. Roedern).	Лисичић . . .	Шилинг (Schilling).
Јања код Бјелине . .	Дерикладић.	Улог	Угарска орнитолошка централа.
Грачаница .	Карлински (Karliński).	Плевље . . .	Угарска орнитолошка централа.
Тешањ	Сиглхубер (Sieglhuber).	Мостар. . . .	Хавелка.
Б. Петровац	Холеј (Holley).	Љубушки . .	Жарко.
Жепче	Дерикладић.	Почитељ. . .	Бећирбег Гавран Капетановић.
Брањево код Зворника .	Хац (Hatz).	Ластва	Угарска орнитолошка централа.
Травник . . .	Брандис.		

Erithacus luscinia (L.), Славуљ, Nachtigall.

Бихаћ. Први се чули и опазили 9. априла у перивоју.

Санскимост. 6. априла код Илице 2 се чула и опазила. Вријеме лијепо, дан прије киша са снијегом.

Грачаница. 12. априла чуо се први.

Тешањ, 9. априла. Миљановци, 7 *km.* Тешњу на сјеверу. Први се ексемплар огласио.

Травник. 20. априла почеше се оглашивати.

Сарајево. 13. априла чуло се прво пјевање код Врела Босне.

Рогатица. 18. априла чула се прва 2 комада.
Лисичић. 26. априла опажен на Неретви.

Erithacus rubeculus (L.), Црвеновољка, Rothkehlchen.

Рогатица. 17. марта опажена 4 комада појединце, населише се. 24. марта опажено 6 комада код Дуба.
Лисичић. Презимише. 21. фебруара опажено их неколико у шикари крај Неретве у снијегу. 26. фебруара 6 комада појединце на Неретви. У марту опажени редовито само појединце.

Ruticilla titis (L.), Домаћа црвенорепка, Hausrothschwanz.

Санскимост. 1. марта пр. п. опажен 1 комад на Сани; киша и снијег. 25. марта у башти опажена 1 црвенорепка, биће да се је населила.
Сарајево. 29. марта на Старигради опажена једна на леглу.
Рогатица. 25. марта по п. десет се комада појединце населило.
Лисичић. 24. фебруара опажена једна у снијегу на Неретви. 31. марта опажен један стари ♂ код Ораховице. 6 априла једна крај куће на леглу.

Ruticilla phoenicura (L.), Шумска црвенорепка, Gartenrothschwanz.

Лисичић. 1. априла један ♂ у живици крај куће. 4. априла у пољској живици 3 ♂ и 1 ♀. 5. априла исти (?), облијетајући ♀. 6. априла ♂ и ♀ пâрећи се. 17. априла код Горана 1 ♂.

Saxicola oenanthe (L.), Сиваста бјелгуза, Grauer Steinschmätzer.

Рогатица. 25. марта по. п. опажена 2 комада код Међеђе, вријеме топло. 9. априла опажено 12 комада појединце код Суња, населише се. 28. априла 10 комада појединце на Семећу, населише се.
Лисичић. 27. марта при југо-источном вјетру, олуји и киши 5 комада долећело са 2 смеђовољкама; пред вечер долетјеле још 4 млађе птице до куће. То је био закључак колосалне сеобе тога дана.

Pratincola rubetra (L.), Смеђоврати ковач, Braunkehliger Wiesenschmätzer.

Лисичић. 27. марта долећела 2 комада.

Pratincola rubicola (L.), Црноврати ковач, Schwarzkehliger Wiesenschmätzer.

Сарајево. 23. марта опажен 1 комад код Али-пашина моста.
Лисичић. 6. јануара 1 комад у живици крај Неретве (презимио). 14. марта 1 комад више Острошца. 15. марта 1 ♀ у живици. 21. марта 2 комада на пољу. 27. марта 1 комад код куће. 30. марта 2 комада код куће 11. априла 1 комад ниже Коњица.

Monticola saxatilis (L.), Стењак црљеногуз, Steinröthel.

Сарајево. 8. априла опажен први комад код Петровића.

Turdus musicus (L.), Дрозд, Singdrossel.

Рогатица. 5. марта опажена прва два, вријеме топло, ситна киша.

Лисичић, 19. фебруара 2 комада у живицама. 21. фебруара 1 комад опажен, 1 нађен растрган. 28. фебруара 3 комада у долини Неретве. 8. марта 3 комада са 12 косова опажена. 13. марта 12 комада са косовима долећело по дану, опазило се, да су врло плашиви. 14. марта код Острошца долетјело какових 20 комада у друштву са косовима; од тог часа посматрани појединце, по свој прилици се населиште. 21. марта 10 комада долетјело; врло плашиви. 22. марта 9 комада при сеоби. 27. марта по ливадама уз Неретву на окупу по прилици 25 комада.

Мостар. 6. марта први се огласио.

Turdus iliacus L., Дрозд гиткавац, Weindrossel.

Лисичић. 21. фебруара убијен један комад.

Turdus pilaris L., Дрозд бравењак, Wachholderdrossel.

Дервент. 24. фебруара у подне опажено 6 дроздова у друштву чворака по влажним ливадама; налажаху се на повратку. 6. марта у подне опажено неких 25 при сеоби (зими их нема по тим мјестима). 8. марта о п. по прилици 30 на истом мјесту.

Сарајево. 27. фебруара при красном времену врло их много на ушћу Миљацке. 1. марта на истом мјесту много. 2. марта омања и овећа јата на Босни.

Рогатица. 4. фебруара пр. п. више Праче опажено какових 300 комада, з. г. при сеоби. 5. фебруара на истом мјесту јато, по прилици 150 комада. 2. марта још 2 комада опажена код Осова; слаба магла, али топло.

Merula merula (L.), Кос, Schwarzamsel.

Лисичић (неколико их презимило). 22. фебруара прилично их много у снијегу. 26. фебруара 6 комада по живици. 28. фебруара по прилици 20 комада у долини Неретве. 2. марта само један овдје. 8. марта 12 комада овдје 13. марта прилично их много са дроздовима по ливадама. 14. марта по прилици 20 код Острошца пролећело. 15. марта неколико дуж коњичке цесте. 19. марта врло их много у храстовој шуми код Острошца. Од 21. до 31. марта сваки дан 6 комада на Неретви. У априлу долећеше у паровима.

Phylloscopus sibilator (Bchst.), Звиждак шумски, Waldlaubvogel.

Лисичић. 29. марта опажен 1 комад више Коњица у башчи. 3. априла опажена 2 комада у живици крај куће.

Phylloscopus rufus (Bchst.), Звиждак врбикови, Weidenlaubvogel.

Сарајево. 9. марта много их у Пољу.

Лисичић. 8. марта 1 комад убијен на пашњаку крај Неретве. 9. марта 3 комада овдје, од тих 2 убијено. 11. марта 1 комад на пашњаку крај Неретве. 18. марта 2 комада на пашњаку крај Неретве. 1. априла 2 комада на пашњаку крај Неретве. 4. априла 1 комад на пашњаку крај Неретве.

5. априла 2 комада на пашњаку крај Неретве. 11. априла 1 комад на пашњаку крај Неретве.

Phylloscopus trochilus (L.), Звиждак ковачић, Fitislaubvogel.

Рогатица. 9. априла опажен 1 комад.

Hypolais philomela (L.), Жути вољић, Gartenspötter.

Рогатица. 5. маја чула се два комада, који се населише.

Sylvia curruca (L.), Грмуша чевриинка, Zaungrasmücke.

Рогатица. 27. априла опажена 2 комада, који се населише.
Лисичић. 30. маја опажена 2 комада код Раме.

Sylvia sylvia (L.), Грмуша сиворепка, Dorngrasmücke.

Лисичић. 24. априла 1 комад крај куће. 25. априла 1 комад на Неретви.

Sylvia atricapilla (L.), Грмуша црноглава, Schwarzköpfige Grasmücke.

Бихаћ. 8. априла чула се и опазила 2 комада у перивоју.
Санскимост. 6. априла пр. п. код Илице опазио се и чуо 1 комад, исто тако 24. априла.
Сарајево. 6. априла опажена два у Кошеви.

Accentor modularis (L.), Попић горски, Heckenbraunelle.

Лисичић. 1. фебруара опажен 1 комад. 15. фебруара такођер. 28. исто тако у долини Неретве. 2. марта 2 удружена комада у живици. 18. марта 1 комад у живици. 21. марта 1 комад у долини Неретве.

Alauda arvensis L., Шева, Feldlerche.

Дервент. 21. фебруара пр. п. јато од 7 комада доста ониско и у хитњи пролећело прама сјеверу. По п. у истом правцу друго јато од каковых 30 комада.
Приједор. 10. марта опажена прва.
Санскимост. 19. фебруара при слабу падању снијега 20—30 комада спустило се на мјестима, која нијесу била снијегом покрита. 2. марта затечено по прилици 20 већ насељених комада по пољима.
Сарајево. 18. фебруара опажено неколико шева код жељезничке станице. 23. фебруара много их у Пољу.
Подлугови. 20. фебруара огласиле се у Подлуговима. Дан прије јако падање снијега.
Рогатица. 5. марта опажено првих 5 ексемплара; ситна киша, топло. 10. марта опажено 10 комада. 25 по прилици комада је презимило.
Лисичић. 4. фебруара 50 комада на окупу на снијегу. 14. фебруара само једна шева. 21. фебруара посматран један насељени пар, неколико их долећело на Неретву. 22. фебруара опажено 25 комада, летећих уз Неретву прама сјеверу. 24. фебруара нов долазак шева, а у јатима од по 6, 18 и 30 комада. 28. фебруара долећело јато од каковых 100 комада. 4. марта зором

100 комада у густу скупу затечено на стрништу, више пута кружили и остали; у Лисичић пољу долећело зором преко 1000 шева. Код жељезничке станице опажено још једно јато од 100 комада. 5. марта селило се јато од каквих 40 комада према сјевероистоку, овоме се, долијетајући преко поља у знатној висини придружило друго јато од каквих 500 комада. По угару раштркано још око 200 комада. 7. марта одлећеле све. 8. марта. Од тога дана па до 22. посматрано дневице до 60 комада. 27. марта 2 јата од по 50—60 комада овдје. По п. долећело их по прилици 5000; од ових се једно јато од послије вишекратног лутања одијелило те ишчезло у великој висини за сјеверозападним вјетром у сјевероисточном правцу према Иван-седлу. За овима још 2 велика јата. 28. марта по прилици 40 шева рапидним се лијетом селило преко Неретве на исток. 4. априла још једно јато од 12 шева на младом усјеву.

Почитељ. 18. фебруара велика јата шева на Утову блату.

Galerita arborea (L.), Шумска шева, Heidelerche.

Дервент. 25. фебруара између Дервенте и Дубовца (селидбени пут) 1 шева чула се о п. 27. фебруара између Дервенте и Дубовца (селидбени пут) 1 шева опажена. 2. марта између Дервенте и Дубовца (селидбени пут) 6 шева опажено. 4. марта између Дервенте и Дубовца (селидбени пут) 2 шеве опажене.

Сарајево. 27. фебруара у Пољу прве се чуле. 29. фебруара на висоравни код Стариграда (преко 1000 *m*) затечене на леглу. 6. априла затечена још 2 комада у долини Кошеве.

Рогатица. 2. марта по прилици 30 комада појединце се чуло и опазило, населише се. 18. марта код Бранковића 15 комада појединце виђено, населише се.

Лисичић. 1. јануара 10 их још овдје. 12. марта затечене пјевајући по Идбар-висоравни. 23. марта више неретвице један здружен пар.

Budytes flavus (L.), Плиска пастирица, Gelbe Schafstelze.

Рогатица. 25. марта 5 сати по п. опажено 30 комада код Међеђе; облачно, кишица.

Лисичић. 4. априла 3 комада у друштву са поточним плискама на оранице. 13. маја каквих 30 комада на рубу Неретвине стрме обале на окупу — врло плашљиве.

Motacilla alba L.[1]), Плиска, Weisse Bachstelze.

Дервент, 24. фебруара опажене двије на Укрини.

Приједор. 2. марта на жељезничкој прузи опажена три комада. Вријеме лијепо, дан прије киша уз сјеверни вјетар.

Грачаница. 16. марта неколико плиски опажено, биле су већ насељене.

Маглај. 2. марта по п. опажена 3 комада појединце; лијепо и ведро, тако и претходног дана.

---

[1]) *Motacilla melanope* Pall., Плиска горска, Graue Bachstelze презимљује. Опетовано је виђена у Сарајеву, Рогатици и Лисичићу.

Травник. 11. фебруара по прилици 20 комада долећело.

Рогатица. 2. марта 5 комада опажено. 5. марта 8 комада опажено. 25. марта 10 комада опажено населиште се.

Лисичић. 13. јануара у в. какових 100 комада у пољу, долећели са запада уз Неретву у скупу. 22. јануара још их неколико овдје. 22. фебруара посматрано их много појединце. 23. фебруара само их неколико овдје. 28. фебруара од 3 комада 2 се пâрила. 3. марта већ су се пâриле.

Anthus pratensis (L), Трептељка цикуша, Wiesenpieper.

Сарајево, 20. марта јака сеоба.

Лисичић. 30. марта по прилици 25 на окупу код Коњица. Киша. 5. априла још један лијет опажен.

Anthus trivialis (L.), Трептељка стрњекавица, Baumpieper.

Сарајево. 23. марта код Алипашина моста неколико истом приспјелих комада.

Рогатица. 21. априла 2 комада код Бабјака опажена. 28. априла 3 комада опажена.

Emberiza cia (L.), Стрнадица чикавица, Zippammer.

Лисичић. 1. марта 4 комада опажена у живици предгорја. 7. марта 1 комад опажен у живици предгорја. 9. марта 5 комада опажено у Загорици више Коњице. 11. марта 3 комада опажено на цести. 17. марта више парова опажено на истом мјесту. 5. априла 6 комада опажено ниже Коњице. 7. априла свугдје у пâрењу- 13. маја нађено једно гнијездо са петоро јаја.

Serinus serinus (L.), Жутарица, Girlitz.

Бихаћ. 30. марта чуло се 10 комада у перивоју, населише се.

Б. Петровац. 27. априла чуо се и видио 1 комад.

Acanthis cannabina (L.), Јуричица обична, Bluthänfling.

Сарајево. 2. марта у пољу код Рајловца затечено неколико омањих и овећих јата.

Coccothraustes coccothraustes (L.), Тустокљун, Kernbeisser.

Дервент. Код хана „Гавро“ презимило једно јато. Посматран скоро сваки дан у јануару до 20. фебруара, а затим ишчезоше.

Рогатица. 6 априла посматрано јато од 6 комада, населило се.

Лисичић. Презимљује. Дне 24. и 28. фебруара те 14. марта посматран по један комад. 18. марта опажено једно јато на Идбар-висоравни, гдје се брзо и константно сели к истоку.

Fringilla coelebs L., Зеба, Buchfink.

Сарајево. 23. фебруара затечена у Пољу у великом броју.

Лисичић. 2. јануара какових 150 страних у долини Неретве. 15. јануара много их овдје. 25. јануара по прилици 200 овдје. 4. фебруара врло их много у снијегу. 6. фебруара по прилици 100 комада овдје, међу њима само 2 ♀♀. Снијег. 24. фебруара 150 комада по пољу. 25. фебруара јато ишчезло.

28. фебруара један спâрени пар у воћњаку. 4. марта по прилици 50 их на окупу. 6. марта јато ишчезло. 7. опет какових 50 по стрништу. 9. марта раздијелише се лêжећи парови по Идбар-висоравни.

Sturnus vulgaris L., Чворак, Staar.

Дервент. 21. фебруара у 5 сати по п. опажено прво јато од 20 комада, како се сели сјеверним правцем. Почевши од тог дана па до 24. фебруара по влажним ливадама у друштву са бравењацима (Wachholderdrossel). 20. марта опажено овећих и омањих јата, селећих се на сјевер.

Приједор. 22. фебруара о п. опажено једно јато од какових 50 комада, селећи се на сјевер. Вријеме лијепо. 23. фебруара у вече селило се какових 100 комада на сјевер; дјеломично облачно, источно-југоисточни вјетар. 2. марта пр. п. 15—20 се комада овдје задржавало; лијепо, јужни вјетар. Претходног дана киша и сјеверни вјетар. 15. се марта стално населише.

Санскимост. 23. фебруара опажено 5 комада; облачно, претходног дана магловито, слабо падање снијега. 4. марта п. п. опажено јато од 80—100, послије једно од 2—300 комада селеће се у сјевероисточном правцу; облачно, претходног дана киша и снијег.

Јања, 6. марта затечено какових 20 насељених комада.

Грачаница. 7. марта приспјело и населимо се преко 50 комада.

Тешањ, 28. фебруара, 5 с. ј. опажен један комад, како се сели према сјеверозападу. Око 8 с. 30 час. ј. опажено јато од 1000—1200 комада, на одмору на лијевој обали Усоре.

Маглај. 3. и 4. марта опажено по 2—3 комада, затим јато од 200 комада. Киша и снијег.

Брањево. 18. марта ј. опажено по прилици 200, у долини Дрине при киши према сјеверу селећих се комада. Претходног дана ведро и топло. 6. априла ј. по прилици 500 у истом смјеру летећих опажено. Вријеме ведро и топло. Ни један се пар није овдје населио.

Травник. 20. фебруара п. п. опажено какових 40 комада; осташе овдје.

Сарајево. 1. марта онажени на Босни у Пољу. 2. марта на истоме мјесту, могуће исти ексемплари.

Рогатица. 8. марта виђено по прилици 12 комада, населише се.

Лисичић. 6. јануара 6 комада, 8. јануара 3 комада опажено. 16. фебруара 3 комада опажена. 24. фебруара опажен 1 комад на одмору, селио се према истоку. 3. марта 10 комада код Ораховице на Неретви. 4. марта 50 комада. 7. марта ј. по прилици 60 комада, у в. 6 комада опажено. 8. марта 12 комада. 9. марта 20 комада. 15. марта 2 комада. 16. марта 1 комад. 21. марта по прилици 60 комада. 27. марта селило их се по прилици 50 комада у друштву са Грлачарима пршљивцима, вивцима и ћурликавцима (жаларима), затим друго јато од по прилици 60 комада те у в. још 12 комада у брзу лијету према истоку. 28. марта само 1 комад овдје, тражећи мјесто за гнијездо. 30. марта по прилици 30 комада, селећи се у густом јату.

Мостар. 4. марта п. п. 12—15 према сјевероистоку селећих се комада опажено.

Oriolus galbula L., Вуга, Goldamsel, Pirol.

Јања. 16. априла опажене прве 2.

Травник. 30. априла приспјеле.

Рогатица. 1. маја опажен први ексемплар. Вријеме топло. 5. маја чуло се 10 комада појединце.

Лисичић. 17. априла спустила се 1 вуга у храстик у долини Неретвице код Острошца при јужној олуји. Од 5. маја почевши редовито опажене.

Љубушки. 20. марта опажена 2 комада. Вријеме лијепо. 30. марта опажено 5 комада.

Почитељ. 17. априла долећело 8 комада. Дан сунчан и топао. 26. априла 11 с. пр. п. посматрана овећа сеоба.

Corvus frugilegus L., Врана гачац, Saatkrähe.

Лисичић. 28. јануара у пољу 1 комад међу вранама копачима. 24. фебруара у пољу 3 комада међу вранама копачима. 26. фебруара у пољу 2 пут по 3 комада међу вранама копачима. 4. марта у пољу 6 комада међу вранама копачима. 9. марта у пољу 25 комада међу вранама копачима и чворцима, а на другом мјесту још 3 комада. 4. априла 2 комада са вранама копачима по дрвећу. 27. априла још 4 комада по пољу у усјеву.

Lanius collurio L., Сврачак, Dorndreher.

Приједор. 2. априла пр. п. опажена 2 комада. Вријеме лијепо, јужни вјетар, претходног дана киша и сјеверни вјетар. 4. априла 1 комад опажен. Облачно, претходног дана јако падање снијега.

Лисичић. 5. маја опажен 1 ♂ и 1 ♀. Киша, слаб сјеверни вјетар. 14. маја у ноћи приспјеле у великим масама; на мухамеданском гробљу 12 комада, а по живици унаоколо по прилици 50 комада пораздијељено; у Лисичићком пољу такођер каквих 25 комада пред вечер опажено. Кишовито. 15. маја осим 2 појединa ♂♂ и једнога пара сви сврачци ишчезли. У ноћи ведро, студено, слаб сјеверни вјетар.

Почитељ. 7. маја опажени први ексемплари.

Lanius senator L., Сврачак црвеноглавац, Rothköpfiger Würger.

Лисичић. 14. маја по ноћи послије кише опажен 1 комад код куће у глоговој живици; пред вечер још 2 комада.

Lanius minor Gm., Сврачак мали, Schwarzstirniger Würger.

Лисичић. 5. маја на утоку Идбара 1 комад по киши. 12. маја на утоку Идбара опет 1 комад посматран. 14. маја на утоку Идбара опет 1 комад опажен. Затим у живици око куће опет 12 комада са русим сврачцима; пред вечер још 10 комада у Лисичић-пољу, а при повратку затекао других 10 комада. По ноћи киша.

Lanius excubitor L., Сврачак велики, Raubwürger.

Травник. 19. марта 1 комад опажен, а 21. марта убијен.

Рогатица. 14. априла још 1 комад опажен. Сјеверни вјетар, снијег и киша.

Лисичић. 26. јануара 1 комад. У пољу 1 комад посматран. 8. фебруара 1 комад на истом мјесту, по свој прилици онај исти.

Muscicapa grisola L., Мухарица, Grauer Fliegenschnäpper.

Лисичић. 13. маја опажена 2 јата. 14. маја 12 уморних комада по живицама, касније других 12 опажено. 15. одлећели сви до једног комада. Пред вечер опажена још 1 мухарица на брзојавној жици на жељезници.

Muscicapa collaris Bchst., Мухарица бјелокрилица, Halsbandfliegenschnäpper.

Лисичић. 4. априла 1 комад на цести опажен. 17. априла 1 комад код Горана више Острошца опажен.

Muscicapa atricapilla L., Мухарица црноглава, Trauerfliegenschnäpper.

Лисичић. 4. априла опажен 1 комад у младом храстику више жељезничке станице Коњичке.

Chelidon urbica (L.), Пиљак косирић, Stadtschwalbe.

Бихаћ. 29. марта пр. п. опажено каковних 6 комада. Вријеме ведро, претходног дана кишовито.

Санскимост. 30. марта по п. 1 комад селећи се на југозапад, облачно, претходног дана ведро.

Грачаница. 28. марта приспјео први комад, а почевши 2. априла насељење.

Петровац. 21. априла затечено 8 насељених комада.

Жепче. 26. марта у 9 с. пр. п. опажена прва 3 комада како се селе на сјевер. Вријеме лијепо.

Рогатица. 10. априла затечен 1 насељенн пар.

Лисичић. 30. марта ј. 6 камада, кружећи над Неретвом. 1. априла по киши 15 комада крај куће. 3. априла течајем дана опажено 6 комада. 6. априла 2 комада високо кружећи, а 8 комада крај куће опажено. 16. априла опажено са бијелим чиопама 12 кружећих ексемплара. 18. априла опажено међу бијелим чиопама 6 комада више Неретве. 20. априла по киши 10 комада над пољем лепршајући. 22. априла иза једног јата од 17 комада пролећела 3 пиљка косирића као закашњелице у друштву 1 бијеле чиопе и 12 ластавица покућарки уз Неретву.

Љубушки. 18. марта 2 комада опажена, који осташе. По дану лијепо вријеме.

Hirundo rustica L., Ластавица, Rauchschwalbe.

Бос. Брод[1]). Долазак 28. марта.

Дервента[2]). Долазак 31. марта.

Приједор. Прва 3 ексемплара опажена 13. априла. Вријеме лијепо, тихо; претходнога дана ј. лијепо, по п. сјеверни вјетар, пред вечер киша са сјеверном олујом.

Грачаница. 28. марта опажено велико, на сјевероисток селеће се јато. Вријеме и тога и претходнога дана лијепо.

Тешањ. 12. априла опажена 4 ексемплара.

---

[1]) и [2]) Податке нам је доставила Угарска орнитолошка централа.

Маглај. 18. априла по п. опажено 50 комада.

Бос. Петровац. 29. априла 11 с. пр. п. опажено 7 комада.

Травник. 1. априла по п. по прилици 50 опажено са појачањем са сјевероистока. Вријеме врло мутно, претходног дана прилично ведро.

Сарајево. 3. априла у пољу први ексемплар.

Рогатица. 11. априла опажена 3 ексемплара (насељени). 18. априла опажено 18 ексемплара (насељени).

Бјелашница. 10. априла по јужним обронцима опажени први ексемплари.

Лисичић. 18. марта по п. опажен први ексемплар, долазећи са сјевера. Вријеме хладно, слаб југоисточни вјетар. 27. марта 3 ексемплара преко Неретве, јак југоисточни вјетар са кишом. Послије захода сунца пролећела рапидном брзином још 3 ексемплара на запад. 30. марта пред вечер пролећело 12 комада уз Неретву. Вријеме мутно. 1. априла при киши задржало се 20 ластавица уз кућу. 3. априла опажено 6 комада са 6 домаћих ластавица. 5. априла селило се 25 комада високо и јасно сјеверним правцем према Битовњи планини. 8. априла у Коњици 4 комада у паровима. 10. априла ј. и пред вечер какових 12 комада над Неретвом тражећи хране. 17. априла по п. при јаком југозападном вјетру селило се код Острошца 40—50 комада према југозападу. 18. априла 6 комада при устрајном југозападном вјетру, затим још 3 комада међу бијелим чиопама. 20. априла пред вечер 30 комада густо на окупу над Неретвом, дочим је по п. по прилици 50 комада ловило преко поља. 24. априла већ је било гнијезда у Коњици.

Улог[1]). 17. марта долазак.

Плевље[1]). 22. марта долазак.

Мостар. 3. марта о п. опажен 1 комад код Дрежнице. Вријеме топло и ведро; претходног дана кишовито.

Љубушки. 14. марта долећео и остао 1 ексемплар. Вријеме лијепо, претходног дана јужњак са кишом. 18. марта 9. с. пр. п. 10 комада при југозападном (морском) вјетру.

Почитељ. 22. марта по п. 4 комада долећела са југа; кишовито, претходног дана лијепо и сунце. 2. априла главна сеоба.

Ластва[1]). 29. марта долазак.

Clivicola riparia (L.), Брегуница, Uferschwalbe.

Лисичић. 8. маја опажена једна брегуница, летећи са 100 пиљака косирића преко Неретве.

Micropus apus (L.), Чиопа, Mauersegler.

Лисичић. 30. маја при киши 1 ексемплар преко Неретве.

Micropus melba (L.), Чиопа бијела, Alpensegler.

Лисичић. 12. априла више Ораховице (лијева пострана долина ниже Коњице) опажено 7 затим 25 комада. 16. и 18. априла исте птице преко Неретве. 21. априла посматрана 24 комада код Џепе (западна међа подручја Преслице). Мјесто лёгла. 23. априла опет какових 20 комада у долини Неретве.

---

[1]) Податке нам је доставила Угарска орнитолошка централа.

Coracias garrula L., Смрдиврана, Blaurake.

Бос. Петровац. 29. априла код Дрвара 1 опажена.
Лисичић. 5. маја о п. опажена 1, како лети прама Неретви.

Upupa epops L., Крунати пијевац, Wiedehopf.

Бихаћ. 28. марта код Цазина опажен 1 комад. Вријеме кишовито, претходног дана лијепо.
Санскимост. 5. априла 2 комада опажена, населише се.
Грачаница. 20. марта опажен први ексемплар.
Рогатица. 6. априла огласио се 1 ексемплар, населио се.
Лисичић. 28. марта опажен 1 комад. 30. марта 2, у зраку се пареће комада опажена.

Jynx torquilla L., Вијоглавка, Wendehals.

Рогатица. 6. априла ј. огласила се 2 комада.
Лисичић. 1. априла 1 комад из живице истјеран. 4. априла 1 комад на истоме мјесту. 25. априла 3 комада на чистини једнога гаја.

Cuculus canorus L., Кукавица, Kuckuck.

Санскимост. 8. априла долазак. Вријеме лијепо, а тако и претходног дана.
Јања. 30. марта опажена прва 2 комада 5 *km* сјеверно од Јање.
Грачаница. 26. априла први се ексемплар огласио.
Тешањ. 9. априла чуо се и видио први ексемплар 16 *km* Тешњу на сјеверу.
Бос. Петровац. 14. априла чуо се први ексемплар. Вријеме лијепо, претходног дана киша.
Жепче. 27. марта ј. огласио се први ексемплар. Вријеме лијепо, а тако и претходног дана.
Травник. 20. априла чуо се први ексемплар.
Рогатица. 10. априла чуо се први ексемплар. Вријеме топло и ведро. 14. априла 3 комада се огласила. Сјеверни вјетар, киша и снијег, претходног дана облачно.
Борци (висина мјеста 723 *m* Коњици на југу међу горама). 8. априла чуо се први ексемплар.
Лисичић. 13. априла више Коњице чуо се први ексемплар.
Љубушки. 18. марта чуо се први ексемплар. Вријеме лијепо.
Почитељ. 21. фебруара ј. опажен 1 комад; вријеме студено и вјетровито. 10. марта 7 с. ј. опажено их неколико у једном јату. Вријеме топло, жарко.

Asio accipitrinus (Pall.), Сова мочварица, Sumpfohreule.

Сарајево. 17. априла опажен 1 комад у пољу.

Circus aeruginosus (L.), Еја пијуљача, Rohrweihe.

Сарајево. 23. марта код Рајловца у пољу опажен први ексемплар.

Falco (Erythropus) vespertinus L., Вјетруша копчић, Rothfussfalke.

Сарајево. 8. априла приспјеше прва 2 пара у поље 17. априла приспјело 60 до 70 кодама у поље.

Рогатица. 21. априла 5. с. по п. код Забрежја опажен 1 комад.

Лисичић. 20. априла селило се високо преко поља 6 комада, међу њима 1 ♂. Киша. 26. априла на брзојавној жици 1 болесни ♂, по п. лутао 1 ексемплар над долином Неретве, касније још 2 комада. 9. маја по ноћи киша, ј. сјевероисточни вјетар, 6 сокола грлаша и вјетруша копчића селе се у великој висини, а затим опет 6 комада према сјевероистоку. 13. маја 25 вјетруша копчића и неколико соколова грлаша на обали Неретве по камењу, земљи и по живици. У предвечерје диже се цијело јато те ишчезну према истоку. У вечер ниже Лисичића 3 вјетруше копчића, а врло касно при киши сели се још 1 у великој висини на исток. Претходне ноћи источни и југоисточни вјетар, студено, сухо. 14. маја ловило преко Неретве какових 10 вјетруша (само 3 ♀) у друштву 19 црних чигри. 15. маја у великој висини какових 12 вјетруша ловећи кукце. Касније још 5 комада у високу лијету; сви ишчезоше према сјеверу.

Falco subbuteo L., Соко грлаш, Baumfalke.

Лисичић. 26. априла 1 комад са 1 вјетрушом копчић, летећи уз Неретву. 27. априла 1 ексемплар ловио крај куће. 4. маја 1 ексемплар у брзу лијету. 9. маја крај куће 2 комада са вјетрушама. 12. маја над Рамом кружила 3 комада. 13. маја неколико комада у друштву вјетруша-копчића на Неретви. Удаљише се пред вечер. 14. маја 2 комада овдје; пред вечер придружио им се 3. 15. маја 2 комада са вјетрушама ловећи. 30. маја 1 комад над Неретвом.

Cerchneis tinnunculus (L.), Соколић, Thurmfalke.

Санскимост. 30. марта ½ 3 с. по п. опажен 1 комад, селећи се са југозапада; облачно, претходног дана ведро.

Јања. 12. фебруара 4 с. по п. убијен 1 комад са висока јаблана.

Рогатица. 15. априла 8. с. ј. опажена 2 комада; сјеверни вјетар, ведро; претходног дана сјеверни вјетар, киша и снијег.

Бјелашница. 10. априла 2 с. по п. по прилици 30 комада долетјело са југозапада, кроз 30 часака кружили над посматралачком станицом, затим одлећели југоисточним правцем; вријеме топло, часовито облачно, пак југозападни вјетар. Претходнога дана лијепо и ведро, прилично јак сјеверозападни вјетар.

Лисичић. 9. марта 1 стари ♂ на једној стожини. 7. априла опажен 1 комад код Папраче. 14., 16., 17. и 18. априла опажен по 1 комад. 23. априла 1 гнијездећи пар у „Црвеној стијени“.

Buteo buteo (L.), Мишар, Mäusebussard.

Приједор. 1. априла населио се 1 пар.

Тешањ. 11. марта опажена 3 кружећа комада, населише се.

Бјелашница. 1. маја 4 с. 30 мин. по п. селило се 8 комада на запад; иза кише и снијега почевши од поднева ведро и топло уз прилично јак сјеверни вјетар; претходног дана: врло промјењиво вријеме, часимице магла, киша и олуја.

Лисичић. 23. априла 2 комада приспјела, касније придружио им се трећи.

Archibuteo lagopus (Brünn), Шкањац гаћаш, Rauhfussbussard.

Рогатица. 4. марта код Поджепље о п. опажен 1 комад при лијету према истоку; снијежило, тихо.

Coturnix coturnix (L.), Препелица, Wachtel.

Бос. Петровац. 25. априла чула се прва.

Почитељ. 10. априла 5 комада опажено, долазак. 26. априла приспјела главна маса.

Perdix perdix (L.), Јаребица, Rephuhn.

Бјелашница. 10. јануара око 6 с. 30 мин. по п. долећело к обсерваторију 11 комада са југоистока, а након пôсатног тражења хране одселише се према западу. Вријеме топло и ведро, слаб сјеверни вјетар.

Turtur turtur (L.), Грлица, Turteltaube.

Санскимост. 20. априла опажена 2 комада, населише се. 26. априла опажено 6 комада, населише се.

Јања. 28. марта опажена 2 комада, населише се.

Рогатица. 24. априла опажена 2 комада, населише се. 27. априла опажена 4 комада, населише се.

Лисичић. 20. априла прва долећела. 26. априла опажене 2 појединце, а 2 друге удружене. 4. маја затечене насељене грлице.

Љубушки. 13. марта приспјело 10 комада, након јужњака, који је дан прије владао; осташе до 16. марта. 3. априла долећело какових 10 комада, задржавали се до 5. априла.

Почитељ. 14. априла долећело 6 комада. 27. априла приспјело прилично много.

Columba palumbus L., Голуб гривњаш, Ringeltaube.

Дервент. 23. фебруара опажена прва 2 комада. 25. фебруара одселише се преко Саве на сјевер.

Приједор. 23. марта опажен 1 голуб, селећи се према сјеверу. 29. марта 10 комада у истом смјеру.

Јања. 8. марта опажено 8 голубова.

Грачаница. 2. марта опажено 10—15 комада, населише се.

Маглај н. Б. 2. марта опажена 2 комада.

Сарајево. 27. фебруара убијен 1 комад на врби у пољу.

Лисичић. 4. марта опажено првих 7 комада, који се населише према сјеверозападу. 9. марта опажена 3 комада, долазећа са истока. 13. марта затечена 2 комада код горских рибњака. 19. марта у гају Бодиљевом један ♂.

Columba oenas L., Голуб дупљаш, Hohltaube.

Дервент. 25. фебруара чуо се први. 4. марта опажена 2.

Сарајево. 25. фебруара неколико их у пољу.

Рогатица. 5. марта опажена 2 комада код Думанића, населише се.

Лисичић. 20. фебруара при свјежем снијегу на дрвету опажен први. 21. фебруара опажена 3 код Острошца. 25. фебруара опажен 1. 27. фебруара 2 у долини Неретве. 28. фебруара 2 убијена. 4. марта 1 комад међу пепељугастим

вранама. 5. марта опажено 10 комада при сеоби, киша. 7. марта 1 комад селећи се стрјеловитом брзином на сјевероисток. 8. марта 12 комада, селећих се на исток; сјевероисточни вјетар. 11. марта 3 комада на слану извору крај Неретве. 20. и 22. марта по 2 по пољу, задњег дана 14 их, долазећих са сјевера на окупу. 4. априла 4 комада прама Идбару.

Ardea garzetta L., Чапља бијела мала, Seidenreiher.

Лисичић. 20. априла појединi на Неретви.

Ardea purpurea L., Чапља дангуба, Purpurreiher.

Лисичић. 28. марта 1 комад летећи са сјевера, спустио се на мочварне ливаде на Неретви. 25. априла 9 комада ниже Коњице, одмарајућ се на ораху. Код Лисичића 5 комада такођер на ораху, одлећеше јако уплашени. 3. маја још 1 комад на Неретви.

Ardea cinerea L., Чапља сива, Fischreiher.

Лисичић. 7. марта селио се 1 комад низ Неретву. 27. марта 1 комад на влажним ливадама. 14. маја селио се 1 комад међу ловећим вјетрушама (Abenfalken) врло високо са истока на запад низ Неретву.

Ardea ralloides Scop., Чапља жута, Schopfreiher.

Лисичић. 25. априла убијен 1 комад на обали Неретве. По подне код Лисичића 3 комада.

Ardetta minuta (L.), Чапљица вољак, Zwergrohrdommel.

Лисичић. 25. априла 1 ♂ поћеран из врбове шикаре крај Неретве. 15. маја 1 ♀ на истоме мјесту. 16. маја 1 ♂ на истоме мјесту.

Nycticorax nycticorax (L.), Гак квакавац, Nachtreiher.

Лисичић. 9. априла 10 комада у врбику код Неретве, 11. априла 1 комад на истоме мјесту преноћио. 13. априла полећела касно у вечер 3 комада са јаблановâ код утока Трешћенице у Неретву у Коњици, те пошто су у приличној висини кружили, удаљише се уз Неретву прама југу!

Ciconia ciconia (L.), Рода, лејлек, Weisser Storch.

Приједор. 7. марта 3 комада опажена при селидби. Смјер?

Јања. 10. марта кружио 1 ексемплар и удаљио се полако к сјеверу, југозападни вјетар; од 12.—18. марта владала студен, тако да се није опазио ни један лијет. Од 20. марта почевши појављивала се јата од 5—8 комада.

Грачаница. 23. марта селило се 50—60 комада на сјевероисток.

Тешањ. 26. марта опажена 2 комада, која се, по наводу мјешћана, бијаху населила већ прије неколико дана.

Брањево. 6. априла затечен 1 пар; насељени су на српској страни.

Сарајево. 22. марта у пољу приспјела 4 комада, 1 комад убијен

Рогатица. 24. априла опажен 1 комад на ливади.

Почитељ. 4. априла при кишну времену у 11 с. пр. п. приспјела 4 комада. 25. априла 11 комада опажено, који се задржаше до 16. маја (неразумљив случај).

Rallus aquaticus L., Кокошица млакара, Wasserralle.

Лисичић. 7. априла убио један чобан каменом 1 кокошицу у воденом јарку.

Grus grus (L.), Ждрал, Kranich.

Грачаница. 17. марта у сјеверозападном правцу селећи се опажени. 28. марта исто тако.

Бос. Петровац. 17. фебруара 4 с. по п. по прилици 50 комада прама југу. Вријеме мутно и магловито.

Лисичић. 26. марта. 9 ждралова борило се очитим напрезањем проти најјачем југоисточном вјетру. Пред зору јака киша; претходног дана киша и југозападни вјетар, који преко ноћи прије̊ше у југоисточњак. Ноћ бијаше посве тамна. 27. марта ј. стајали, по свој прилици они ждралови од претходног дана на једној ораници на Неретви; бијаху посве прокисли. Дурбином на какових 250 корака могла се распознати 2 ♂♂. Владала је тишина, коју је касније замијенио све јачи сјеверозападни вјетар. Пошто се иза тога разведрило, ждралова није било.

Почитељ. 13. марта 4. с. по п. долећело при вјетру и киши 30 ждралова, који се 15 дана овдје задржаше.

Scolopax rusticula L., Шљука, Waldschnepfe.

Дервент. 27. фебруара приспјела прва. 28. фебруара 5 комада опажено. 1. марта 1 комад опажен. 2. марта 2 комада опажена. 4. марта 1 комад опажен. 8. марта 5 комада опажено. 10. марта 7 комада опажено. 11. марта 6 комада опажено.

Грачаница. 8. марта 6 комада опажено.

Маглај. 16. марта опажена 2 комада; *лијепо и ведро.*

Сарајево. 27. фебруара опажена прва у вечерњем лијету у Лукавици.

Рогатица. 8. марта 1 ексемплар опажен на гњездишту.

Лисичић. 14. марта код Острошца 2 комада затечена на рубу шуме, што лежи на предгорју. 19. марта на истоме мјесту опет 2 ексемплара.

Gallinago gallinago (L.), Козица. Becassine.

Сарајево. 27. фебруара само појединe у пољу. 2. марта овећа сеоба у пољу, присутно какових 15 комада, у скуповима по 6 комада. Красно пролетно вријеме. У вечер претходног дана јака мећава у брдима. 16. марта само неколико код Рајловца. 20. марта много их на истоме мјесту. 23. марта само их неколико овдје. Претходног дана киша, а у брдима снијег. 30. марта само 2 комада на истоме мјесту.

Gallinago gallinula (L.), Шљука козица, Kleine Sumpfschnepfe.

Сарајево. 2. марта виђена и убијена 2 комада код Рајловца. 23. марта само једна затечена на истоме мјесту. 30. марта такођер само једна опажена.

Gallinago major (Gm.), Шљука ливадарка, Grosse Sumpfschnepfe.

Сарајево. 20. марта затечен први ексемплар код Рајловца. 30. марта на истоме мјесту нађен 1 комад. 3. априла на истоме мјесту нађен 1 комад. 6. априла на истоме мјесту нађена 4 комада. 8. априла на истоме мјесту нађено 6 комада. 9. априла на истоме мјесту нађена 2 комада. 10. априла на истоме мјесту нађена 3 комада. 14. априла на истоме мјесту нађен 1 комад. 16. априла на истоме мјесту нађено 7 комада. 19. априла на истому мјесту нађена 2 комада. Послије 21. априла није их било.

Totanus pugnax (L.), Грличар пршљивац, Kampfschnepfe.

Лисичић. 27. марта 10 комада на ливадама Неретве. Киша и југоисточни вјетар.

Actitis hypoleucus (L.), Ковачић гузавац, Flussuferläufer.

Лисичић. 16. марта на Неретви 1 комад опажен, а 18. марта убијен. 1. априла 1 комад на Неретви. 17. априла 1 комад на Неретвици. 25. априла 4 комада на окупу, а затим 2 експемплара појединце на Неретви. 26. априла код Острожана опажено 2 пута по 2 комада. 3. маја 2 комада на Неретви ниже Коњице. 14. маја 1 комад прогоњен вјетрушом (Abendfalke). Пред вечер посматрана опет 3 комада.

Himantopus himantopus (L.), Властелица црвеноногa, Storchschnepfe.

Лисичић. 27. марта 6 комада по подводним ливадама на обали Неретве.

Vanellus vanellus (L.), Вивак, Kiebitz.

Јања. 6. марта 4 комада опажена селећи се на сјевер. 12. марта 12 комада опажено селећи се долином Дрине на сјевер.

Приједор. 15. марта 30 комада опажено; ишчезоше.

Грачаница. (3 комада презимише код Карановне). 15. марта 12—15 комада опажено.

Сарајево. 23. фебруара 5 комада код Илице.

Рогатица. 18. марта 6 комада опажено.

Лисичић. 4. марта долећело 1 јато те се одмарало по ливадама. 11. марта 10 комада у густу окупу по ливадама, 1 ♂ убијен, одселише се према сјевероистоку. 13. марта 1 комад овдје. 17. марта нађен 1 растрган комад. 27. марта 25 комада са чворцима, грличарима пршљивцима и жаларима по подводним ливадама. По п. одселише се у великој висини 3 комада према сјевероистоку, касније још 6 комада према истоку.

Eudromias morinellus (L.), Кулик лакрдијаш, Mornell-Regenpfeifer.

Сарајево. 23. марта са поља Рајловачког дигла се 4 поплашена комада. Претходног дана кишовито, у брдима снијег.

Anas segetum (Gm.), Дивља гуска, Saatgans.

Травник. 15. фебруара 4 с. по п. 2 јата од 30—40 комада, једно долећело са истока, друго са југа.

Сарајево. 20. фебруара пролећале долином Босне код Двора према сјеверу.

Лисичић. 8. фебруара пред вечер 2 се комада селила према сјеверозападу. 17. фебруара селила се 4 комада кроз долину Неретве.

Anas crecca L., Чудела, Krickente.

Сарајево. 2. марта овеће јато приспјело на Босну.

Лисичић. 6. фебруара пред вечер пролећело по прилици 50 комада преко Неретве, долазећи са запада. 19. фебруара опажен 1 комад на Неретви. 20. фебруара каквих 50 комада ниже Коњице на Неретви. 4. априла 2 комада на Неретви са 2 крокотавца.

Anas querquedula L., Крокотавац (крца), Knäckente.

Лисичић. 7. марта 2 комада са врбовима и поповкама на Неретви. 27. марта по прилици 12 комада са кашикаркама по подводним ливадама. 4. априла 2 комада на Неретви.

Anas acuta L., Врб, Spiessente.

Лисичић. 21. фебруара на Неретви 3 комада (♀ и 2 ♂). 22. фебруара на Неретви 3 комада. 7. марта на Неретви 1 ♀.

Anas penelope L., Поповка, Pfeifente.

Сарајево. 11. фебруара у пољу неколико их на Босни. 27. фебруара 2 комада на Босни. 16. марта једна једина на Босни.

Лисичић. 4. марта на Неретви 3 комада (2 ♂, 1 ♀). 7. марта на Неретви 1 ♂.

Anas strepera L., Патка крекетаљка, Mittelente.

Сарајево. 11. фебруара у пољу на Босни 1 јато са поповкама.

Лисичић. 9. марта ниже Неретвине високе обале затечен 1 комад. 16. марта на Неретви 3 комада. 27. марта 2 се комада селила на исток.

Spatula clypeata L., Кашикарка, Löffelente.

Лисичић. 27. марта 9 комада у Неретвиној долини, селећи се према западу, у в. селиле се са чуделама на сјеверозапад при источном вјетру. 25. априла 3 комада (1 ♂, 2 ♀) на Неретви.

Fuligula ferina (L.), Риђак, Tafelente.

Сарајево. 22. фебруара на Босни у пољу 1 ♀ убијена. 2. марта неколико их на Босни у пољу.

Clangula glaucion (L.), Патка рибарица, Schellente.

Лисичић. 21. фебруара у брзу лијету кроз долину Неретве.

Mergus merganser L., Утва велика, Gänsesäger.

Дервент. 21. фебруара опажено 8 комада (2 ♂) на Укрини. 25. фебруара опажено 12 комада на Сави код Дубочца.

Hydrochelidon nigra (L.), Чигра црна, Schwarze Seeschwalbe.

Лисичић. 14. маја над Неретвом у лијету ловећих 19 комада.

Larus ridibundus L., Галеб обични, Lachmöwe.

Сарајево. 20. фебруара на Босни у пољу опажена 3 комада.

*

Од ових врста птица II. списка, што су у другом реду за посматрање препоручене, нијесу поднешени никакови подаци: *Asio otus,* сова утина, Waldohreule; *Caprimulgus europaeus,* помракуша, козодој, Ziegenmelker; *Sylvia hortensis,* грмуша вртна, Gartengrasmücke; *Crex crex,* прдавац, Wachtelkönig; *Anser anser,* сива гуска, Graugans.

Сеобни календар од 1. фебруара до 30. маја 1898.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Фебруар					
1.	*Accentor modularis.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
4.	*Turdus pilaris.*	. . . .	Каквих 300 ексемплара више Праче.	. . . . .	Рогатица.
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	50 на окупу на снијегу.	. . . . .	Лисичић.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Врло много на снијегу.	. . . . .	„
„	*Archibuteo lagopus.*	→ и.	1 ексемплар код Поджепља.	Снијег, тихо.	Рогатица.
5.	*Turdus pilaris.*		Каквих 150 ексемплара више Праче.	. . . . .	„
6.	*Anas crecca.*	з. →	50 ексемплара приспјело.	. . . . .	Лисичић.
8.	*Lanius excubitor.*		1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Anser segetum.*	→ с.-з.	2 ексемплара.	. . . . .	„
11.	*Motacilla alba.*	. . . .	Каквих 20 ексемплара приспјело.	. . . . .	Травник.
„	*Anas penelope.*	. . . .	Неколико на Босни у пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	„ *strepera.*	. . . .	Једно јато на Босни у пољу.	. . . . .	„
12.	*Cerchneis tinnunculus.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Јања.
14.	*Alauda arvensis.*	. . . .	Само 1 ексемплар овдје.	. . . . .	Лисичић.
15.	*Accentor modularis.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Anser segetum.*	и. →	Једно јато од по прил. 30—40 ексемпл.	. . . . .	Травник.
		ј. →	Једно јато од по прил. 30—40 ексемпл.	. . . . .	„
17.	*Grus grus.*	→ с.-з.	Неколико.	. . . . .	Грачаница.
„	*Anser segetum.*	→ с.-з.	4 ексемплара кроз долину Неретве.	. . . . .	Лисичић.
18.	*Alauda arvensis.*	. . . .	Неколико на жељезничкој станици.	. . . . .	Сарајево.
„	„ „	. . . .	Велика јата на Утову блату.	. . . . .	Почитељ.
19.	*Turdus musicus.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	20—30 ексемплара приспјело.	Слабо падање снијега.	Санскимост.
„	*Anas crecca.*	. . . .	1 ексемплар на Неретви.		Лисичић.
20.	*Alauda arvensis.*	. . . .	Чуле се.	Иза јаког падања снијега.	Подлугови.
„	*Coccothraustes coccothraustes.*	. . . .	Одселило се јато од 20 ексемплара, које је презимило.	. . . . .	Дервент.
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	По прилици 40 ексемплара приспјело, остали овдје.	. . . . .	Травник.
„	*Columba oenas.*	. . . .	Пр. е.	Нов снијег.	Лисичић.

20.	*Anser segetum.*	→ с.	Једно јато код Двора, високо се селећи.	. . . . .	Сарајево.
„	*Anas crecca.*	. . . .	По прилици 50 ексемплара на Неретви.	. . . . .	Лисичић.
„	*Larus ridibundus.*	. . . .	3 ексемплара на Босни у пољу.	. . . . .	Сарајево.
21.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	Неколико на Неретви.	Снијег.	Лисичић.
„	*Turdus musicus.*	. . . .	2 ексемплара.	„	„
„	„ *iliacus.*	. . . .	1 ексемплар убијен.	„	„
„	*Alauda arvensis.*	→ с.	Једно јато од 7, друго од по прилици 30 ексемплара.	. . . . .	Дервент.
„	„ „		Неколико, 1 се пар населио.	. . . . .	Лисичић.
„	*Sturnus vulgaris.*	→ с.	Први, по прил. 20 ексемпл. пролећели.	. . . . .	Дервент.
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	Пр. е. опажен.	Хладно и вјетровито.	Почитељ.
„	*Columba oenas.*	. . . .	3 ексемплара код Острошца.	. . . . .	Лисичић.
„	*Anas acuta.*	. . . .	2 ♂ и 1 ♀ на Неретви.	. . . . .	„
„	*Clangula glaucion.*	. . . .	Пролећели.	. . . . .	„
„	*Mergus merganser.*	. . . .	8 ексемплара на Укрини.	. . . . .	Дервент.
22.	*Merula merula.*	. . . .	Прилично много.	. . . . .	Лисичић.
„	*Alauda arvensis.*	→ и.	25 ексемплара, селећи се уз Неретву.	. . . . .	„
„	*Motacilla alba.*		Много комада појединце.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris.*	→ с.	По прилици 50 ексемплара селило се.	Лијепо.	Приједор.
„	*Anas acuta.*	. . . .	3 ексемплара на Неретви.	. . . . .	Лисичић.
„	*Fuligula ferina.*	. . . .	1 ♀ на Босни у пољу убијена.	. . . . .	Сарајево.
23.	*Alauda arvensis.*	. . . .	Много у пољу.	. . . . .	„
„	*Motacilla alba.*	. . . .	Само неколико.	. . . . .	Лисичић.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	У великом броју у пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .		. . . . .	
„	*Sturnus vulgaris.*	→ с.	Каквих 100 ексемплара пролећело.	Дјеломично облачно, и.-ј.-и. вјетар.	Приједор.
„	*Columba palumbus.*	. . . .	Прва 2 ексемплара.	. . . . .	Дервент.
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	5 ексемплара код Илице.	. . . . .	Сарајево.
24.	*Ruticilla titis.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	*Turdus pilaris.*	. . . .	6 ексемплара са чворцима.	. . . . .	Дервент.
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	Нова појачања у јатима од 6, 18 и 30 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Motacilla alba.*	. . . .	2 ексемплара на Укрини.	. . . . .	Дервент.
„	*Coccothraustes coccothraustes.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Каквих 150 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	Неколико.	. . . . .	Дервент.
„	„ „	→ и.	1 ексемплар пролећео.	. . . . .	Лисичић.
„	*Corvus frugilegus.*	. . . .	3 ексемплара.	. . . . .	„

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Фебруар					
25.	*Galerita arborea.*	. . . .	1 ексемплар чуо се.	. . . . .	Дервент.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Какових 200 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Columba oenas.*	. . . .	Чула се прва 2 ексемплара.	. . . . .	Дервент.
„	„ „	. . . .	Неколико у пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	„ „	. . . .	1 ексемплар опажен.	. . . . .	Лисичић.
„	*Mergus merganser.*	. . . .	12 ексемплара на Сави код Дубочца.	. . . . .	Дервент.
26.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	6 ексемплара појединце.	. . . . .	Лисичић.
„	*Merula merula.*	. . . .	6 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Corvus frugilegus.*	. . . .	Двапут по 3 ексемплара.	. . . . .	„
27.	*Turdus pilaris.*	. . . .	Многобројни у пољу.	Красно.	Сарајево.
„	„ „	. . . .	Чули се пр. е. у пољу.	„	„
„	*Galerita arborea.*	. . . .	1 ексемплар опажен.	. . . . .	Дервент.
„	*Columba palumbus.*	. . . .	1 ексемплар убијен.	. . . . .	Сарајево.
„	„ *oenas.*	. . . .	2 ексемплара опажена.	. . . . .	Лисичић.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	Пр. е.	. . . . .	Дервент.
„	„ „	. . . .	Пр. е.	. . . . .	Сарајево.
„	*Gallinago gallinago.*	. . . .	Појединн у пољу.	. . . . .	„
„	*Totanus pugnax.*	. . . .	10 на ливадама уз Неретву.	Киша, југоист. вјетар.	Лисичић.
„	*Anas penelope.*	. . . .	2 ексемплара на Босни у пољу.	. . . . .	Сарајево.
28.	*Turdus musicus.*	. . . .	3 ексемплара у долини Неретве.	. . . . .	Лисичић.
„	*Merula merula.*	. . . .	20 ексемплара у долини Неретве.	. . . . .	„
„	*Accentor modularis.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	Какових 100 ексемплара приспјели.	. . . . .	„
„	*Motacilla alba.*	. . . .	2 пâреће се ексемплара.	. . . . .	„
„	*Coccothraustes coccothraustes.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	1 спâрени пар.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	1000—1200 на одмору.	. . . . .	Тешањ.
„	*Columba oenas.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	5 ексемплара опажено.	. . . . .	Дервент.
29.	*Galerita arborea.*	. . . .	1000 ексемплара приспјело на гнјездишта на Старигради.	. . . . .	Сарајево.
Март					
1.	*Ruticilla titis.*	. . . .	1 ексемплар.	Киша и снијег.	Санскимост.

2.	*Emberiza cia.*	. . . .	4 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	Неколико на Босни у пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Дервент.
2.	*Turdus pilaris.*	. . . .	Мања и већа јата у пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	„ „	. . . .	Још 2 ексемплара опажена.	Магловито, топло.	Рогатица.
„	*Merula merula.*	. . . .	Само 1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	*Accentor modularis.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	Какових 20, већ насељених ексемпл.	. . . . .	Санскимост.
„	*Galerita arborea.*	. . . .	6 ексемплара опажено.	. . . . .	Дервент.
„	„ „	. . . .	Какових 30 ексемплара се населило.	. . . . .	Рогатица.
2.		. . . .	3 ексемплара.	Лијепо.	Приједор.
„	*Motacilla alba.*	. . . .	3 ексемплара.	Лијепо и ведро.	Маглај.
„	„ „	. . . .	5 ексемплара.		Рогатица.
„	„ „	. . . .	Неколико омањих и овећих јата у пољу.		Сарајево.
„	*Acanthis cannabina.*	. . . .	15—20 ексемплара се задржавало.	Лијепо, јужни вјетар.	Приједор.
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	У пољу (ваљда они од прошлог дана).	. . . . .	Сарајево.
„	„ „	. . . .	10—15 ексемплара се населило.	. . . . .	Грачаница.
„	*Columba palumbus.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Дервент.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	Овећа сеоба, више их на окупу.	Лијепо.	Сарајево.
„	*Gallinago gallinago.*	. . . .	2 ексемплара међу пређашњима.	„	„
„	„ *gallinula.*	. . . .	Приспјело овеће јато у поље.	„	„
„	*Anas crecca.*	. . . .	Неколико у пољу.	„	„
3.	*Fuligula ferina.*	. . . .	Већ при пâрењу.		Лисичић.
„	*Motacilla alba.* *Sturnus vulgaris.*	. . . .	По 2 и 3 ексемплара, затим јато од 200 ексемплара.	Киша и снијег.	Маглај.
„	„ „	. . . .	10 ексемплара на Неретви.		Лисичић.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Пр. е. код Дрежнице.	Топло.	Мостар.
4.	*Alauda arvensis.*	. . . .	100 ексемплара већ ту, зором дошло каковых 1000 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Galerita arborea.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Дервент.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	50 ексемплара на окупу.	. . . . .	Лисичић.
„	*Sturnus vulgaris.*	→ с.-и.	80—100 ексемплара и 2—300 ексемплара при сеоби.	Облачно.	Санскимост.
„	„ „	. . . .	Они од претходног дана.	. . . . .	Маглај.
„	„ „	. . . .	50 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	„ „	→ с.-и.	12—15 ексемплара на прôлету.	Лијепо и топло.	Мостар.
„	*Corvus fragilegus.*		6 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Columba palumbus.*	→ с.-з.	Прошли 7 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Columba oenas.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Дервент.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Март					
4.	*Columba oenas.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Дервент.
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	Приспјело једно јато.	. . . . .	Лисичић.
„	*Anas penelope.*	. . . .	3 ♂ и 1 ♀ на Неретви.	. . . . .	„
5.	*Turdus musicus.*	. . . .	Прва два ексемплара.	. . . . .	Рогатица.
„	*Hypolais philomela.*	. . . .	2 ексемплара се населила.	. . . . .	„
„	*Alauda arvensis.*	→ с.-и.	Каковых 40 селећих се ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
		. . . .	Каковых 200 ексемплара присутно, каковых 500 ексемплара долећело.	. . . . .	„
„	*Motacilla alba.*	. . . .	8 ексемплара опажено.	. . . . .	Рогатица.
„	*Columba oenas.*	. . . .	2 се ексемплара населила.	. . . . .	„
„	„ „	. . . .	10 ексемплара при сеоби.	Киша.	Лисичић.
6.	*Turdus musicus.*	. . . .	Пјевају пр. е.	. . . . .	Мостар.
„	„ *pilaris.*	. . . .	Какових 25 ексемплара при сеоби.	. . . . .	Дервент.
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	Какових 20 ексемплара приспјело и остало.	. . . . .	Јања.
„	*Vanellus vanellus.*	→ с.	6 ексемплара при сеоби.	. . . . .	„
7.	*Emberiza cia.*	. . . .	1 ексемплар.	Мутно, кишовито.	Лисичић.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Какових 50 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	Преко 50 ексемплара приспјело, населили се.	. . . . .	Грачаница.
„	„ „	. . . .	Каковых 60 ексемплара и 6 ексемплара опажено.	Мутно, кишовито.	Лисичић.
„	*Columba oenas.*	→ с.-и.	1 ексемплар.	Кишовито.	„
„	*Ardea cinerea.*	. . . .	1 ексемплар.		„
„	*Ciconia ciconia.*	. . . .	3 ексемплара при сеоби.		Приједор.
„	*Anas querquedula.*	. . . .	2 ексемплара на Неретви.	Мутно, кишовито.	Лисичић.
„	*Anas acuta.*	. . . .	1 ♀ на Неретви.	Мутно, кишовито.	Лисичић.
„	„ *penelope.*	. . . .	1 ♂ на Неретви.	„ „	„
8.	*Turdus musicus.*	. . . .	3 ексемплара.	. . . . .	„
„	„ *pilaris.*	. . . .	Какових 30 ексемплара.	. . . . .	Дервент.
„	*Merula merula.*	. . . .	12 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.

8.	*Phylloscopus rufus.*	. . . .	1 ексемплар убијен.	. . . . .	Лисичић.
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	Какових 60 ексемпл. (Осташе до 22.)	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	12 ексемплара се населило.	. . . . .	Рогатица.
„	„ „	. . . .	12 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Columba palumbus.*	. . . .	8 ексемплара.	. . . . .	Јања.
„	„ *oenas.*	→ и.	12 ексемплара.	Сјеверноисточ. вјетар.	Лисичић.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	5 ексемплара.	. . . . .	Дервент.
„	„ „	. . . .	8 ексемплара.	. . . . .	Грачаница.
„	„ „	. . . .	1 ексемплар на гњездишту.	. . . . .	Рогатица.
9.	*Phylloscopus rufus.*	. . . .	Многобројни у пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Emberiza cia.*	. . . .	5 ексемпл. у Загорици више Коњице.	. . . . .	Лисичић.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Гнијездећи парови на Идбарској равни.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	20 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Corvus frugilegus.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Cerchneis tinnunculus.*	. . . .	1 ♂ ад.	. . . . .	„
„	*Columba palumbus.*	и. →	3 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Anas strepera.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
10.	*Alauda arvensis.*	. . . .	Пр. е.	. . . . .	Приједор.
„	„ „	. . . .	10 ексемплара затечено.	. . . . .	Рогатица.
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	Више их у једном лијету.	Топло, жарко.	Почитељ.
„	*Ciconia ciconia.*	→ с.	1 ексемплар.	Југозападни вјетар.	Јања.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	7 ексемплара.	. . . . .	Дервент.
11.	*Phylloscopus rufus.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	*Emberiza cia.*	. . . .	3 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Columba oenas.*	. . . .	3 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	6 ексемплара.	. . . . .	Дервент.
12.	*Galerita arborea.*	. . . .	По Идбарској равни пјевајући.	. . . . .	Лисичић.
„	*Buteo buteo.*	. . . .	3 се ексемплара населила.	. . . . .	Рогатица.
„	*Vanellus vanellus.*	→ с.	12 ексемплара кроз долину Дрине.	. . . . .	Јања.
13.	*Turdus musicus.*	. . . .	Приспјело 12 ексемплара по дану.	. . . . .	Лисичић.
„	*Merula merula.*	. . . .	Прилично много.	. . . . .	„
„	*Turtur turtur.*	. . . .	10 ексемплара приспјело.	Иза предходног јужн.	Љубушки.
„	*Columba palumbus.*	. . . .	2 ексемплара.		Лисичић.
„	*Grus grus.*	. . . .	30 ексемплара приспјело.	Киша и вјетар.	Почитељ.
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
14.	*Pratincola rubicola.*	. . . .	1 ексемплар више Острошца.	. . . . .	„
„	*Turdus musicus.*	. . . .	20 ексемплара код Острошца	. . . . .	„
„	*Merula merula.*	. . . .	20 ексемпл. код Острошца селећи се.	. . . . .	„
„	*Coccothraustes coccothraustes.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Март					
14.	*Hirundo rustica.*	. . . .	1 ексемплар приспјео и остао.	Лијепо.	Љубушки.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
15.	*Pratincola rubicola.*	. . . .	1 ♀.	. . . . .	„
„	*Merula merula.*	. . . .	Неколико.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	Стално се населили.	. . . . .	Приједор.
„	„ „	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	12—15 ексемплара.	. . . . .	Грачаница.
16.	*Motacilla alba.*	. . . .	Неколико их се населило.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	2 ексемплара.	Лијепо, ведро.	Маглај.
„	*Gallinago gallinago.*	. . . .	Само неколико.	. . . . .	Сарајево.
„	*Actitis hypoleucus.*	. . . .	1 ексемплар на Неретви.	. . . . .	Лисичић.
„	*Anas penelope.*	. . . .	1 ексемплар на Босни.	. . . . .	Сарајево.
„	„ *strepera.*	. . . .	3 ексемплара на Неретви.	. . . . .	Лисичић.
17.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	4 се ексемплара населила.	. . . . .	Рогатица.
„	*Emberiza cia.*	. . . .	Неколико парова.	. . . . .	Лисичић.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Долазак.	. . . . .	Улог.
„	*Grus grus.*	→ с.-з.	Селе се.	. . . . .	Грачаница.
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	Нађен 1 растргани ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
18.	*Phylloscopus rufus.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Accentor modularis.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Galerita arborea.*	. . . .	15 се ексемплара код Брањковића населило.	. . . . .	Рогатица.
„	*Sturnus vulgaris.*	→ с.	Какових 200 ексемплара на прôлету.	Киша.	Брањево.
„	*Chelidon urbica.*		6 ексемплара над Неретвом.		Лисичић.
„	*Hirundo rustica.*	с. →	Пр. е.	Хладно, мутно, слаб југоисточни вјетар.	„
„	„ „	. . . .	10 ексемплара приспјело.	Лијепо, ј.-з. вјетар.	Љубушки.
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	Први се ексемплар чуо.	„ „ „	„
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	6 ексемплара.	. . . . .	Рогатица.
19.	*Merula merula.*	. . . .	Врло много.	. . . . .	Лисичић.
„	*Lanius excubitor.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Травник.

19.	*Columba palumbus.*	. . . .	На гњездишту.	. . . . .	Лисичић.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	2 експемплара.	. . . . .	„
20.	*Anthus pratensis.*	. . . .	Обилна сеоба.	. . . . .	Сарајево.
„	*Sturnus vulgaris.*	→ с.	Омања и овећа јата.	. . . . .	Дервент.
„	*Oriolus galbula.*	. . . .	2 експемплара.	Лијепо.	Љубушки.
„	*Upupa epops.*	. . . .	Пр. е.	. . . . .	Грачаница.
„	*Columba palumbus.*	. . . .	2 експемплара.	. . . . .	Маглај.
„	„ *oenas.*	. . . .	2 експемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Gallinago gallinago.*	. . . .	Многобројни у пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	„ *major.*	. . . .	Пр. е. у пољу.	. . . . .	„
21.	*Pratincola rubicola.*	. . . .	2 експемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Turdus musicus.*	. . . .	10 експемплара придошло.	. . . . .	„
„	*Merula merula*	. . . .	6 експемплара остало на Неретви.	. . . . .	„
„	*Accentor modularis.*	. . . .	1 експемплар.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	Каковић 60 експемплара.	. . . . .	„
22.	*Turdus musicus.*	. . . .	9 експемплара при сеоби.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Долазак.	. . . . .	Пљевље.
„	„ „	ј. →	4 експемплара.	Киша.	Почитељ.
„	*Columba oenas.*	с. →	2 и 14 експемплара на окупу.	. . . . .	Лисичић.
„	*Ciconia ciconia.*	. . . .	4 експемплара у пољу.	. . . . .	Сарајево.
23.	*Pratincola rubicola.*	. . . .	1 експемплар у пољу.	. . . . .	„
„	*Anthus trivialis.*	. . . .	Неколико их приспјело у поље.	. . . . .	„
„	*Circus aeruginosus.*	. . . .	Пр. е.	. . . . .	„
„	*Columba palumbus.*	→ с.	1 експемплар.	. . . . .	Приједор.
„	*Ciconia ciconia.*	→ с.-и.	Каковић 50—60 експемплара.	. . . . .	Грачаница.
„	*Gallinago gallinago.*	. . . .	1 експемплар у пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	„ *gallinula.*	. . . .	1 експемплар у пољу.	. . . . .	„
„	*Eudromias morinellus.*	. . . .	4 експемплара у пољу.	. . . . .	„
24.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	6 експемплара.	. . . . .	Рогатица.
25.	*Ruticilla titis.*	. . . .	1 експемплар (насељен?).	. . . . .	Санскимост.
„	„ „	. . . .	10 експемплара појединце, населише се.	Топло, ситна киша.	Рогатица.
„	*Saxicola oenanthe.*	. . . .	2 експемплара код Медуље.	„ „ „	„
„	*Budytes flavus.*	. . . .	30 експемплара код Медуље.	„ „ „	„
„	*Motacilla alba.*	. . . .	10 експемплара населило се.	„ „ „	„
26.	*Chelidon urbica.*	→ с.	Прва 3 експемплара на сеоби.	Лијепо.	Жепче.
„	*Ciconia ciconia.*		Говори се, да су се већ од неколико дана 2 експемплара населила.	Јак југоист. вјетар.	Тешањ.
„	*Grus grus.*	ј.-и. →	9 експемплара.	Јака киша.	Лисичић.
27.	*Saxicola oenanthe.*	. . . .	10 експемплара населило се на Семећу.		Рогатица.

Мјесец и дан	Врст	Смјер себе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Март					
27.	*Saxicola oenanthe.*	. . . .	5 ексемплара приспјело.	Југоисточна олуја.	Лисичић.
„	*Pratincola rubetra.*	. . . .	2 ексемплара приспјела.	„ „	„
„	„ *rubicola.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Turdus musicus.*	. . . .	Какових 25 ексемплара по ливадама на окупу.	. . . . .	„
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	2 јата од 50—60 ексемплара овдје, п. п.	. . . . .	„
„	„ „	→ с.-и.	5000 приспјело, одлећело, а за овима слиједила још 2 велика јата.	Ј.-и. вјетар са кишом.	„
„	*Sturnus vulgaris.*	→ и.	50, затим какових 60 и 12 ексемплара у хитру лијету.	„ „ „ „	„
„	*Hirundo rustica.*	→ з.	3 ексемплара одселила се преко Неретве у в.	„ „ „ „	„
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	Први се ексемплари чули.	Лијепо.	Жепче.
„	*Ardea cinerea.*	. . . .	1 ексемплар.		Лисичић.
„	*Grus grus.*	. . . .	Одселише се, очито они од предходног дана.	Тихо, касније јак сјеверозап. вјетар.	„
„	*Himantopus himantopus.*	. . . .	6 ексемплара по ливадама.	. . . . .	„
„	*Totanus pugnax.*	. . . .	10 ексемплара по ливадама.	. . . . .	„
„	*Vanellus vanellus.*	→ с.-и. и и.	25 ексемплара по ливадама. Затим 3 и 6 ексемплара селе се.	. . . . .	„ „
„	*Anas querquedula.*		Какових 12 ексемплара селе се.	. . . . .	„
„	„ *strepera.*	→ и.	2 ексемплара селе се.	. . . . .	„
„	*Spatula clypeata.*	→ з.	9 ексемплара у долини Неретве.	. . . . .	„
28.	*Alauda arvensis.*	→ и.	Какових 40 ексемпл. при хитној сеоби.	. . . . .	„
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	1 ексемплар, тражећи гнијездиште.	. . . . .	„
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	Приспјели пр. е.	. . . . .	Грачаница.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Долазак	. . . . .	Б. Брод.
„	„ „	→ с.-и.	Велико јато, селећи се.	Лијепо.	Грачаница.
„	*Upupa epops.*	. . . .	1 ексемплар код Цазина.	Кишовито.	Бихаћ.
„	„ „	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	*Turtur turtur.*	. . . .	2 ексемплара се населила.	. . . . .	Јања.
„	*Ardea purpurea.*	з. →	1 ексемплар приспјео.	. . . . .	Лисичић.

28.	*Grus grus.*	→ с.-з.	Селе се.	. . . . .	Грачаница.
29.	*Ruticilla titis.*	. . . .	1 ексемплар на гнијездишту на Стариграду.	. . . . .	Сарајево.
„	*Phylloscopus sibilator.*	. . . .	1 ексемплар више Коњице.	. . . . .	Лисичић.
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	6 ексемплара опажено.	Лијепо.	Бихаћ.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Долазак.		Ластва.
„	*Columba palumbus.*	→ с.	10 ексемплара селе се.		Приједор.
30.	*Pratincola rubicola.*	. . . .	2 ексемплара.	Киша.	Лисичић.
„	*Anthus pratensis.*	. . . .	25 ексемплара на окупу код Коњице.	„	„
„	*Serinus serinus.*	. . . .	10 ексемплара се населило.	. . . . .	Бихаћ.
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	Каковић 30 ексемплара, селећи се удружено.	. . . . .	Лисичић.
„	*Oriolus galbula.*	. . . .	5 ексемплара опажено.	. . . . .	Љубушки.
„	*Chelidon urbica.*	→ ј.-з.	1 ексемплар.	Облачно.	Санскимост.
„	„ „	. . . .	10 ексемплара, кружећи над Неретвом.	Мутно.	Лисичић.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	12 ексемплара, селећи се уз Неретву.	„	„
„	*Upupa epops.*	. . . .	2 ексемплара на гнијездишту.	„	„
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	Опажена прва 2 ексемплара.	. . . . .	Јања.
„	*Cerchneis tinnunculus.*	ј.-з. →	1 ексемплар.	. . . . .	Санскимост.
„	*Gallinago gallinago.*	. . . .	2 ексемплара у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	„ *gallinula.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	„ *major.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	. . . . .	„
31.	*Ruticilla titis.*	. . . .	1 ексемплар код Ораховице.	. . . . .	Лисичић.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Долазак.	. . . . .	Дервент.
Април					
1.	*Ruticilla phoenicura.*	. . . .	1 ексемплар ♂.	Киша.	Лисичић.
„	*Phylloscopus rufus.*	. . . .	2 ексемплара.	„	„
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	15 ексемплара крај куће.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Каковић 50 ексемплара са појачањем са сјевероистока.	. . . . .	Травник
„	„ „	→ с.-и.	20 ексемплара крај куће.	Киша.	Лисичић.
„	*Jynx torquilla.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Buteo buteo.*	. . . .	1 пар се населио.	. . . . .	Приједор.
„	*Actitis hypoleucus.*	. . . .	1 ексемплар на Неретви.	. . . . .	Лисичић.
2.	*Lanius collurio.*	. . . .	2 ексемплара опажена.	Лијепо, јужни вјетар.	Приједор.
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	Насељење.	. . . . .	Грачаница.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Главна сеоба.	. . . . .	Почитељ.
3.	*Phylloscopus sibilator.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	6 ексемплара.	. . . . .	„

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Април					
3.	*Hirundo rustica.*	. . . .	Пр. е. у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	„ „	. . . .	6 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Turtur turtur.*	. . . .	10 ексемплара затечено.	. . . . .	Љубушки.
„	*Gallinago major.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
4.	*Ruticilla phoenicura.*	. . . .	3 ♂ и 1 ♀ на гнјездишту.	. . . . .	Лисичић.
„	*Phylloscopus rufus.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	Још 12 ексемплара на окупу.	. . . . .	„
„	*Budytes flavus.*	. . . .	3 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Corvus frugilegus.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Lanius collurio.*	. . . .	1 ексемплар.	Облачно.	Приједор.
„	*Muscicapa collaris.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	„ *atricapilla.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Jynx torquilla.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Columba oenas.*	. . . .	4 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Ciconia ciconia.*	. . . .	Долазак.	Киша.	Почитељ.
„	*Anas crecca.*	. . . .	2 ексемплара на Неретви.	. . . . .	Лисичић.
„	„ *querquedula.*	. . . .	2 ексемплара на Неретви.	. . . . .	„
5.	*Phylloscopus rufus.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Anthus pratensis.*	. . . .	1 лијет.	. . . . .	„
„	*Emberiza cia.*	. . . .	6 ексемплара код Коњице.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica.*	→ с.	25 ексемплара у високој сеоби.	. . . . .	„
„	*Upupa epops.*	. . . .	2 ексемплара се населише	. . . . .	Санскимост.
„	*Turtur turtur.*	. . . .	10 ексемплара се одселило.	. . . . .	Љубушки.
6.	*Erithacus luscinia.*	. . . .	2 ексемплара се чула.	Лијепо.	Санскимост.
„	*Ruticilla titis.*	. . . .	1 ексемплар на гнјездишту.	. . . . .	Лисичић.
„	*Sylvia atricapilla.*	. . . .	1 ексемплар чуо се и видио.	. . . . .	Санскимост.
„	„ „	. . . .	2 ексемплара у Кошеву.	. . . . .	Сарајево.
„	*Galerita arborea.*	. . . .	2 ексемплара у Кошеву.	. . . . .	„
„	*Coccothraustes coccothraustes.*	. . . .	6 се ексемпл. у једном јату населило.	. . . . .	Рогатица.
„	*Sturnus vulgaris.*	→ с.	Какових 500 ексемплара пролећело.	Ведро и топло.	Брањево.
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	10 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Upupa epops.*	. . . .	1 ексемплар се чуо, населио се.	. . . . .	Рогатица.

6.	*Jynx torquilla.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	Рогатица.
„	*Ciconia ciconia.*	. . . .	2 ексемплара се населила.	. . . . .	Брањево.
„	*Gallinago major.*	. . . .	14 ексемплара у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
7.	*Emberiza cia.*	. . . .	Свукуд се пâрили.	. . . . .	Лисичић.
„	*Cerchneis tinnunculus.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
7.	*Rallus aquaticus.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
8.	*Monticola saxatilis.*	. . . .	Пр. е.	. . . . .	Сарајево.
„	*Sylvia atricapilla.*	. . . .	2 се ексемплара чула и опазила.	. . . . .	Бихаћ.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	4 ексемплара у паровима у Коњици.	. . . . .	Лисичић.
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	Долазак.	. . . . .	Санскимост.
„	„ „	. . . .	Први се ексемплар чуо код Борака.	. . . . .	Лисичић.
„	*Erythropus vespertinus.*	. . . .	Прва два пара у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Gallinago major.*	. . . .	6 ексемплара у Пољу.	. . . . .	„
9.	*Erithacus luscinia.*	. . . .	Први се ексемплар чуо.	. . . . .	Бихаћ.
„	„ „	. . . .	Први се ексемплар чуо.	. . . . .	Тешањ.
„	*Saxicola oenanthe.*	. . . .	10 ексемплара појединце се населило.	. . . . .	Рогатица.
„	*Phylloscopus trochilus.*	. . . .	1 ексемплар опажен.	. . . . .	„
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	Први се чули.	. . . . .	Тешањ.
„	*Nycticorax nycticorax.*	. . . .	10 ексемплара на Неретви.	. . . . .	Лисичић.
„	*Gallinago major.*	. . . .	2 ексемплара у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
10.	*Chelidon urbica.*	. . . .	1 пар се већ населио.	. . . . .	Рогатица.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Први, појединце.	. . . . .	Бјелашница.
„	„ „	. . . .	10 ексемплара над Неретвом.	. . . . .	Лисичић.
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	Чуо се пр. е.	Топло, ведро.	Рогатица.
„	*Cerchneis tinnunculus.*	ј.-з. →	30 их долећело и одлећело.	Топло, јак јужнозападни вјетар.	Бјелашница.
„	*Coturnix coturnix.*	. . . .	5 ексемплара приспјело.	. . . . .	Почитељ.
„	*Gallinago major.*	. . . .	3 ексемплара у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
11.	*Pratincola rubicola.*	. . . .	1 ексемплар ниже Коњице.	. . . . .	Лисичић.
„	*Phylloscopus rufus.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	3 ексемплара се населила.	. . . . .	Рогатица.
„	*Nycticorax nycticorax.*	. . . .	1 ексемплар преноћио на Неретви.	. . . . .	Лисичић.
12.	*Erithacus luscinia.*	. . . .	Први се ексемплар чуо.	. . . . .	Грачаница.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	4 ексемплара опажена.	. . . . .	Тешањ.
„	*Micropus melba.*	. . . .	7 и 25 ексемплара код Ораховице.	. . . . .	Лисичић.
13.	*Erithacus luscinia.*	. . . .	Први се ексемпл. чуо код врела Босне.	. . . . .	Сарајево.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Прва 3 ексемплара.	Лијепо, тихо.	Приједор.
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	Први се ексемплари чули.	. . . . .	Лисичић.
„	*Nycticorax nycticorax.*	. . . .	3 ексемплара.	. . . . .	„

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаска	Вријеме	Мјесто посматрања
Април					
14.	*Lanius excubitor.*	. . . .	Још 1 ексемплар.	Сјеверни вјетар, киша, снијег.	Рогатица.
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	Први се ексемплар чуо.	Лијепо.	Б. Петровац.
„	„ „	. . . .	Први се ексемплар чуо.	Сјеверни вјетар, киша, снијег.	Рогатица.
„	*Cerchneis tinnunculus.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	*Turtur turtur.*	. . . .	6 ексемплара приспјело.	. . . . .	Почитељ.
„	*Gallinago major.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
15.	*Cerchneis tinnunculus.*	. . . .	2 ексемплара.	Сјев. вјетар, ведро.	Рогатица.
16.	*Oriolus galbula.*	. . . .	Опажена прва 2 ексемплара.	. . . . .	Јања.
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	12 ексемплара кружећи.	. . . . .	Лисичић.
„	*Cerchneis tinnunculus.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Gallinago major.*	. . . .	7 ексемплара у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
17.	*Ruticilla phoenicura.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	*Oriolus galbula.*	. . . .	1 ексемплар спустио се.	Јужна олуја.	„
„	„ „	. . . .	1 ексемплар приспјео.	Топло.	Почитељ.
„	*Muscicapa collaris.*	. . . .	1 ексемплар.		Лисичић.
„	*Hirundo rustica.*	→ ј.-з.	40—50 ексемплара сели се.	Југозападни вјетар.	„
„	*Asio otus.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Erythropus vespertinus.*	. . . .	60—70 ексемплара у Пољу.	. . . . .	„
„	*Cerchneis tinnunculus.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
„	*Actitis hypoleucus.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
18.	*Erithacus luscinia.*	. . . .	Чула се прва два ексемплара.	. . . . .	Рогатица.
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	12 ексемплара.	. . . . .	Лисичић.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	50 ексемплара опажено.	. . . . .	Маглај.
„	„ „	. . . .	18 се ексемплара населило.	. . . . .	Рогатица.
„	„ „	. . . .	6 ексемплара одселило се.	Југозападни вјетар.	Лисичић.
„	*Cerchneis tinnunculus.*	. . . .	1 ексемплар.	„ „	„
19.	*Gallinago major.*	. . . .	Задња 2 ексемплара у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
20.	*Erithacus luscinia.*	. . . .	Чули се први ексемплари.	. . . . .	Травник.
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	10 ексемплара лепршало.	. . . . .	Лисичић.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	30 ексемплара на густу окупу.	. . . . .	„

20.	*Cuculus canorus.*	Први се ексемплар чуо.	Травник.
„	*Erythropus vespertinus.*	5 ♀ и 1 ♂ високо се селећи.	Лисичић.
„	*Turtur turtur.*	2 ексемплара се населила.	Санскимост.
„	„ „	Приспјели пр. е.	Лисичић.
„	*Ardea garzetta.*	1 ексемплар на Неретви.	„
21.	*Anthus trivialis.*	2 ексемплара код Бабјака.	Рогатица.
„	*Chelidon urbica.*	10 ексемплара лепршало.	Лисичић.
„	*Micropus melba.*	На гнијездишту на Преслици.	„
„	*Erythropus vespertinus.*	1 ексемплар код Забрежја.	Рогатица.
22.	*Chelidon urbica.*	3 ексемплара као зк.	Лисичић.
23.	*Micropus melba.*	По прилици 20 ексемплара.	„
„	*Buteo buteo.*	3 ексемплара.	„
24.	*Sylvia sylvia.*	1 ексемплар.	„
„	„ *atricapilla.*	1 ексемплар.	Санскимост.
„	*Turtur turtur.*	2 ексемплара се населише.	Рогатица.
„	*Ciconia ciconia.*	1 ексемплар опажен.	„
25.	*Sylvia sylvia.*	1 ексемплар.	Лисичић.
„	*Jynx torquilla.*	3 ексемплара.	„
„	*Coturnix coturnix.*	Чуо се пр. е.	Б. Петровац.
„	*Ardea purpurea.*	Двапут по 5 ексемплара.	Лисичић.
„	„ *ralloides.*	4 ексемплара на Неретви.	„
„	*Ardetta minuta.*	1 ексемплар на Неретви.	„
„	*Ciconia ciconia.*	11 ексемплара задржало се до 16. маја.	Почитељ.
„	*Actitis hypoleucus.*	4 и 2 ексемплара на Неретви.	Лисичић.
„	*Spatula clypeata.*	1 ♂ и 2 ♀ на Неретви.	„
26.	*Erithacus luscinia.*	1 ексемплар на Неретви.	„
„	*Oriolus galbula.*	Један овећи лијет.	Почитељ.
„	*Cuculus canorus.*	Чуо се пр. е.	Грачаница.
„	*Erythropus vespertinus.*	4 ексемплара.	Лисичић.
„	*Falco subbuteo.*	1 ексемплар.	„
„	*Coturnix coturnix.*	Приспјела главна маса.	Почитељ.
„	*Turtur turtur.*	6 ексемплара се населило.	Санскимост.
„	„ „	4 ексемплара.	Лисичић.
„	*Actitis hypoleucus.*	Двапут по 2 ексемплара.	„
27.	*Sylvia curruca.*	2 ексемплара се населила.	Рогатица.
„	*Serinus serinus.*	1 ексемплар.	Б. Петровац.
„	*Corvus frugilegus.*	4 ексемплара у усјеву.	Лисичић.
„	*Falco subbuteo.*	1 ексемплар.	„
„	*Turtur turtur.*	4 ексемплара се населила.	Рогатица.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаска	Вријеме	Мјесто посматрања
Април					
„	*Turtur turtur.*	. . . .	Обилно долијетање.	. . . . .	Почитељ.
28.	*Saxicola oenanthe.*	. . . .	10 ексемплара населило се појединце на Семећу.	. . . . .	Рогатица.
„	*Anthus trivialis.*	. . . .	3 ексемплара.	. . . . .	„
29.	*Hirundo rustica.*	. . . .	7 ексемплара.	. . . . .	Б. Петровац.
„	*Coracias garrula.*	. . . .	1 ексемплар код Дрваре.	. . . . .	„
30.	*Oriolus galbula.*	. . . .	Долазак.	. . . . .	Травник.
Мај					
1.	*Oriolus galbula.*		Пр. е. опажен.	Топло.	Рогатица.
„	*Buteo buteo.*	→ з.	8 ексемплара селило се.	Киша, снијег, затим ведро и топло, послије јак сј. вјетар.	Бјелашница.
3.	*Ardea purpurea.*	. . . .	1 ексемплар на Неретви.	. . . . .	Лисичић.
„	*Actitis hypoleucos.*	. . . .	2 ексемплара на Неретви.	. . . . .	„
4.	*Falco subbuteo.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
5.	*Oriolus galbula.*	. . . .	10 ексемплара огласило се.	. . . . .	Рогатица.
„	„ „	. . . .	На гнијездишту.	Киша, слаб сј. вјетар.	Лисичић.
„	*Lanius collurio.*	. . . .	1 пар.	„ „ „ „	„
„	„ *minor.*	. . . .	1 ексемплар.	„ „ „ „	„
„	*Coracias garrula.*	. . . .	1 ексемплар.	„ „ „ „	„
„	*Turtur turtur.*	. . . .	Насељење.	„ „ „ „	„
7.	*Lanius collurio.*	. . . .	Пр. е.	. . . . .	Почитељ.
8.	*Clivicola riparia.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	Лисичић.
9.	*Erythropus vespertinus.*	→ с.-и.	Двапут по 6 ексемпл. високо се селећи.	. . . . .	„
„	*Falco subbuteo.*	. . . .	Двапут по 6 ексемпл. високо се селећи.	. . . . .	„
12.	*Lanius minor.*	. . . .	1 ексемплар.	. . . . .	„
„	*Falco subbuteo.*	. . . .	3 ексемплара скитајући се.	. . . . .	„
13.	*Budytes flavus.*	. . . .	30 ексемплара у једном јату.	. . . . .	„
„	*Muscicapa grisola.*	. . . .	2 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Erythropus vespertinus.*	→ и.	25 ексемплара одмарало се, 3, затим 1 закашњелица.	. . . . .	„

13.	*Falco subbuteo.*	. . . .	Неколико их удаљило се за пређашњима.	. . . . .	Лисичић.
14.	*Lanius collurio.*	. . . .	Дошли у великим масама.	Иза кише.	„
„	„ *senator.*	. . . .	3 ексемплара приспјела.	„ „	„
„	„ *minor.*	. . . .	По прилици 32 ексемплара приспјела.	„ „	„
„	*Muscicapa grisola.*	. . . .	Двапут по 12 ексемплара приспјело.	„ „	„
„	*Erythropus vespertinus.*	. . . .	10 ексемплара, међу њима 3 ♀, на Неретви.	„ „	„
„	*Falco subbuteo.*	. . . .	3 ексемплара.	„ „	„
„	*Ardea cinerea.*	и. → з.	1 ексемплар.	„ „	„
„	*Actitis hypoleucus.*	. . . .	4 ексемплара на Неретви.	„ „	„
„	*Hydrochelidon nigra.*	. . . .	19 ексемплара на Неретви.	„ „	„
15.	*Lanius collurio.*	. . . .	Сви ишчезли, до ли 2 ♂♂ и једнога пара.	По ноћи ведро, студено, слаб сј. вјетар.	„
„	*Muscicapa grisola.*	. . . .	Сви ишчезли, до ли 2 комада.	По ноћи ведро, студено, слаб сј. вјетар.	„
„	*Erythropus vespertinus.*	→ с.	12 и 5 ексемплара ишчезло.	По ноћи ведро, студено, слаб сј. вјетар.	„
„	*Falco subbuteo.*	→ с.	2 ексемплара.	. . . . .	„
„	*Ardetta minuta.*	. . . .	1 ♀ на Неретви.	. . . . .	„
16.	„ „	. . . .	1 ♂ на Неретви.	. . . . .	„
30.	*Sylvia curruca.*	. . . .	2 ексемплара код Раме.	Киша.	„
„	*Micropus apus.*	. . . .	1 ексемпляр над Неретвом.	„	„
„	*Falco subbuteo.*	. . . .	1 ексемплар над Неретвом.	„	„

Јесенска сеоба 1898.

Приспјела опажања из:

Б. Крупа . .	Цехел (Zechel).	Сарајево . . .	Целебор.
Бихаћ	Цехел (Zechel).	Иван	Шилинг (Schilling).
Грачаница .	Карлински (Karliński).	Жупањац . .	Киртнер.
Б. Петровац	Цехел (Zechel).	Бјелашница .	Сетник.
„	Холај (Holley).	Лисичић . . .	Шилинг (Schilling).
Бусовача . .	Фриц (Fritz).	Мостар	Маринковић.
Купреш . . .	Карлински (Karliński).	Љубушки . .	Жарко.
Сарајево . . .	Кнотек.	Билек	Редерн (Roedern).

Erithacus luscinia (L.), Славуљ, Nachtigall.

Бихаћ. 11. августа још се једанпут гласио по насадама перивоја као и прошле године. Вријеме врло студено, кишовито, предходног дана исто тако.

Erithacus rubeculus (L.), Црвеновољка, Rothkehlchen.

Крупа. 26. октобра пр. п. 40—50 комада опажено, сеоба. Вријеме лијепо, предходног дана исто тако.

Pratincola rubicola (L.), Црноврати ковач, Braunkehliger Wiesenschmätzer.

Сарајево. 3. септембра 6 камада при сеоби опажено.

Monticola saxatilis (L.), Батић ковач, Steinröthel.

Билек. 27. августа пр. п. 6 комада при сеоби. 5. септембра пр. п. виђен још 1 комад. Вријеме лијепо.

Turdus musicus L., Дрозд, Singdrossel.

Сарајево. 6. и 7. септембра почетак сеобе. 23. октобра врло их много при сеоби.

Turdus pilaris L., Дрозд бравењак, Wachholderdrossel.

Сарајево. 9. новембра опажено једно јато на Борју. Вријеме лијепо.

Sylvia curruca (L.), Грмуша чеврљинка, Zaungrasmücke.

Сарајево. 5. септембра опажен 1 комад.

Alauda arvensis L., Шева, Feldlerche.

Билек. 1. новембра по п. 30—40 комада при сеоби, долазећи са сјеверозапада. Ведро.

Budytes flavus (L.), Плиска пастирица, Gelbe Schafstelze.

Сарајево. 5. септембра опажено 6 комада.

Motacilla alba L., Плиска, Weisse Bachstelze.

Бос. Петровац. 29. септембра код Врточе ј. опажено какових 20 комада при лијету; вријеме кишовито, али топло; предходног дана киша. 3. новембра 6 комада прелазно се овдје задржало; вријеме промјењиво. 4. децембра по п. 3 комада, зимске птице. 26. и 27. децембра опажена 2 комада (зимске птице); вријеме лијепо.

Билек. 1. новембра опажено какових 40 комада при сеоби на сјевероисток. Вријеме ведро, исто тако предходног дана.

Anthus pratensis (L.), Трептељка цикуша, Wiesenpieper.

Сарајево. 16. септембра приспјело их врло много у поље.

Anthus trivialis (L.), Трептељка стрњекавица, Baumpieper.

Сарајево. 22. октобра у пољу неколико их при сеоби.

Anthus spipoletta (L.), Трептељка појарица, Wasserpieper.

Сарајево. 22. октобра у пољу са пређашњом врсти.

Fringilla coelebs L., Зеба, Buchfink.

Иван. 1. септембра одлазак са Иван седла. 4. септембра појавило се много јесенских птица.

Fringilla montifringilla L., Планинска зеба, Bergfink.

Дубоштица-Вареш. 15. децембра посматрано хиљадама планинских зеба, како се непрекидно кроз $^1/_2$ сата селе на југозапад. Цича зима, без снијега. Надморска висина околиша, преко којега су се селиле, 1200 *m*.

Сарајево. 20. октобра приспјеле у поље.

Sturnus vulgaris L., Чворак, Staar.

Грачаница. 15. октоб. напустише велика јата своја станарска мјеста у долини Спрече.

Lanius collurio L., Сврачак, Dorndreher.

Иван. 1. септембра одселиле се све птице, које су гнијездиле.

Lanius excubitor L., Бјели сврачак, Raubwürger.

Љубушки. 23. децембра опажена 2 комада.

Chelidon urbica (L.), Пиљак косирић, Stadtschwalbe.

Крупа. 6. септембра по п. у Сухоји приспјело 25—30 комада као птице селице; вријеме лијепо, предходног дана понешто кишовито. 7. септембра на истоме мјесту 40—60 комада, вријеме лијепо.

Бихаћ. 12. аугуста ј. 8—12 комада опажено (никада не гнијезди на томе мјесту!).

Бос. Петровац. 26. септембра ј. какових 10 комада у граду опажено, селице. Вријеме лијепо, предходног дана киша и студено.

Бусовача. 27. септембра о п. опажено какових 200 комада лепршајући по пољима. Вријеме топло и жарко.

Бјелашница (обсерваториј). 8., 11. и 12. септембра. Међу посматраном множином ласта од каковних 1000 комада било је по прилици 30% пиљака Косирића.

Лисичић. 2. аугуста у долини Неретве опажено каковних 25 комада. 3. септембра у долини Неретве опажено 6 комада.

Hirundo rustica L., Ластавица, Rauchschwalbe.

Грачаница. 3. октобра се почеше скупљати. 12. октобра главна се маса одселила. 15. октобра још појединце овдје. Иза 15. октобра ишчезле посве.

Бос. Петровац. 28. септембра о п. 400 комада при сеоби; вријеме лијепо. 29. септембра 9 сати пр. п. опажено каковних 300 комада при сеоби; вријеме кишовито, топло.

Бусовача. 23. септембра каковних 800 комада лепршало по пољима, преноћиште по звоницима. 24. септембра све ишчезле. До 11. октобра задњи ексемплари, појединн комади овдје остали.

Иван. 1. септембра отишле оне ласте, што су гњездиле.

Бјелашница. 8. септембра око 10 с. пр. п. приспјело са сјевероистока по прилици 300 комада, број се помножао течајем дана појачањима у групама од 50 до 60 комада, задржаваху се до 5 с. 30 час. по подне на врхунцу (к њима се прикључили каковних 300 пиљка косирића), те ишчезоше у броју од каковних 1000 комада у шуми источно од Бјелашнице. Вријеме мутно, часовито долазила магла са сјевера, јак сјеверни вјетар. Предходног дана мутно са магловитим пругама са сјевера; сјеверна олуја. 9. и 10. септембра посматрано само неколико ластавица. Вријеме лијепо, без облака, топло, врло слаб сјеверни вјетар. 11. септембра појавило се између 9—10 сати пр. п. и то каковних 500 комада, који се удаљише око 5 сати по подне у југојугозападном правцу према Височици планини. Вријеме лијепо, ведро, врло слаб сјеверни вјетар. 12. септембра такођер између 9 и 10 сати пр. п. појавило се каковних 500 комада; к овима се придружише овеће и омање групе, долијетајући са разних страна; ишчезоше око 5 сати по п. у југојугозападном правцу (могуће, да су то оне исте птице, што су се 11. септембра овдје одмарале). Вријеме врло лијепо, ведро, врло слаб сјеверни вјетар. 13. септембра посматрано само још неколико ластавица до касне вечери.

Жупањац. 6. септембра пр. п. одселило се каковних 300 комада на југ. Вријеме лијепо, тихо претходног дана слаб сјеверни вјетар. 9. септембра пр. п. каковних 50 комада селило се на југ, слаб сјеверни вјетар; предходног дана сјеверни вјетар.

Coracias garrula L., Смрдиврана, Blaurake.

Грачаница. 2. септембра задњи ексемплари у долини Спрече посматрани; гдје се врло често налазе.

Upupa epops L., Крунати пијевац, Wiedehopf.

Ливно. 7. октобра показаше се омања друштва од 3—5 комада на мјестима, гдје се иначе ријетко виде. 10. октобра ишчезоше све при јакој бури. 11. октобра ни један комад.

Jynx torquilla L., Вијоглавка, Wendehals.

Лисичић. 24. августа појави се први ексемплар. 4. септембра опет 1 ексемплар опажен.

Cuculus canorus L., Кукавица, Kuckuck.

Лисичић. 29. јула почетак сеобе. 14. августа посматран 1 ексемплар. 2. септембра опет 1 млад ексемплар опажен.

Coturnix coturnix (L.), Препелица, Wachtel.

Бусовача. 13. октобра нађено задњих 5 ексемплара.
Купреш. 13. септембра још многобројни у купрешком пољу.
Ливно. 29. септембра ишчезоше посве из поља.
Жупањац. 1. септембра одселиште по ноћи какових 400 ексемплара; слаб сјеверни вјетар. 2. септембра затечено још 100 ексемплара; слаб сјеверни вјетар. 5. септембра још око 30 комада виђено; слаб сјеверни вјетар. 26. септембра поједине закашњелице.

Turtur turtur L., Грлица, Turteltaube.

Бос. Петровац. 21. септембра опажена задња 4 комада у Басташима.
Лисичић. 4. септембра опажено 7 комада. 5. септембра опажена 2 комада. 7. септембра опажено 12 комада.
Љубушки. 20. октобра опажено какових 20 комада, што је упадно, пошто овдје грлица нестаде између средине и конца септембра.

Columba palumbus L., Голуб гривњаш, Ringeltaube.

Бос. Петровац. 27. септембра ј. 30—35 комада опажено; вријеме кишовито, предходног дана мутно и студено. 28. септембра ј. 70—80 комада опажено, кишовито. 8. октобра ј. 3 комада опажено; вријеме лијепо, исто тако предходнога дана. 13. октобра по п. 15 комада се овдје задржавало, затим се одселили; кишовито.
Лисичић. 4. септембра у цик зоре 150 комада у јатима од 50 комада спустило се на струништа. 6. септембра међу 40 врана копача и чавки 25 комада голубова гривњаша опажено. 7. септембра опет неколико у истом друштву као предходног дана.

Columba oenas L., Голуб дупљаш, Hohltaube.

Бусовача. 5. октобра о п. опажени задњи ексемплари, 5 комада, селећи се на југ.
Сарајево. 23. октобра о п. опажено велико јато код Которца.
Лисичић. 5. септембра у великим јатима на окупу или у друштву са гривњашима.

Ardea purpurea L., Чапља дангуба, Purpurreiher.

Сарајево. 16. септембра јато од 19 комада у Пољу. 30. септембра на Миљацки у Пољу 1 комад опажен.

Ciconia ciconia (L.), Рода лејлек, Weisser Storch.

Сарајево. 30. септембра виђена при сеоби у Пољу.

Ciconia nigra (L.), Рода црна, Schwarzer Storch.

Грачаница. 1. октобра напустили станове.

Grus grus (L.), Ждрал, Kranich.

Грачаница. 8. децембра о п. селило се какових 40 комада на југ; вријеме промјењиво. 10. децембра о п. какових 60 комада у истом смјеру; кишовито, тако и предходног дана.

Сарајево. 23. новембра 30 комада у Пољу при сеоби са истока на запад.

Numenius arcuatus (L.), Позвиждач шибичар, Grosser Brachvogel.

Сарајево. 22. октобра опажен у Пољу при сеоби.

Scolopax rusticula L., Шљука, Waldschnepfe.

Грачаница. Од 17. октобра до 20. октобра невременом заћерани гнијездећи ексемплари околишног горја у долину Спрече. Иза 20. октобра није опажен ни један ексемплар, тек 4. новембра могло се је затећи шљукâ на старим стаништима (сеоба). Иза 10. новембра све ишчезле.

Бос. Петровац. 14. новембра опажен 1 комад, вријеме кишовито. 16. новембра опажен 1 комад, вријеме кишовито. 30. новембра опажена 2 комада, вријеме мутно. 12. децембра опажен 1 комад, вријеме промјењиво.

Бусовача. 23. октобра одселили се први, 23. новембра задњи ексемплари, а течајем цијелог тог раздобља сеоба.

Жупањац. 5. октобра затечена 4 комада, вријеме лијепо. 7. октобра затечено 2 комада, слаб сјеверни вјетар.

Љубушки. 23. децембра убијена 2 комада (презимљује).

Билек. 23. октобра убијен први комад, вријеме лијепо. 17. децембра опажен још 1 ексемплар.

Gallinago gallinago (L.), Козица, Becassine.

Мостар. 13. децембра у масама у Мостарском блату послије буре. 20. децембра какових 400 комада раштрканих по подводним ливадама, вријеме лијепо, али не хладно.

Oedicnemus oedicnemus (L.), Ћукавица потрк, Triel.

Сарајево. 16. септембра затечена 2 комада у Пољу (сеоба).

Vanellus vanellus (L.), Вивак, Kiebitz.

Грачаница. 10 октобра ишчезоше сви вивци са својих гњездишта код Сухопоља и Петрова села.

Cygnus cygnus (L.), Куп, Лабуд, Singschwan.

Мостар. 20. новембра опажена 2 комада на Мостарском блату (зимски гости). 24. децембра приспјело 200—250 комада у Мостарско блато и ту остали.

Anser segetum (Gm.), Дивља гуска, Saatgans.

Сарајево. 30. септембра у Пољу при сеоби опажене.

Мостар. 20. новембра приспјеле на Мостарско блато. 25. новембра два јата од 8 и 12 комада на истом мјесту опажена, остала ту.

Anas crecca (L.), Патка кржуља, Krickente.

Сарајево. 22. октобра опажена у Пољу при сеоби.

Anas penelope (L.), Патка звиждара, Pfeifente.

Сарајево. 23. новембра једна у Пољу убијена.

Anas boscas (L.), Дивља патка, Stockente.

Сарајево. 22. октобра било дивљих патака у великом броју у пољу. 28. новембра велика јата у Пољу.

Fuligula fuligula (L.), Патка круната, Reiherente.

Сарајево. 22. октобра опажена у Пољу са другима врстама патака.

Fuligula nyroca (L.), Норва, Moorente.

Сарајево. 22. октобра опажена такођер међу другим врстама патака у Пољу.

Clangula glaucion (L.), Патка батоглавица. Schellente.

Сарајево. 11. новембра у Пољу 5 комада опажено. 23. новембра у пољу 1 комад убијен.

Phalacrocorax carbo (L.), Вранац велики, Grosser Kormoran.

Сарајево. 31. аугуста посматран један ексемплар на Босни у пољу. 28. новембра опажен један пар у пољу.

Сеобени календар за вријеме од 29. јула до 24. септембра 1898.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Јули					
29.	*Cuculus canorus.*	. . . .	Почетак сеобе.	. . . . .	Лисичић.
Аугуст					
2.	*Chelidon urbica.*	. . . .	25 ексемпл. опажено у долини Неретве.	. . . . .	„
11.	*Erithacus luscinia.*	. . . .	У перивојским насадама још 1 ексемплар пјевајући.	Врло хлад., кишовито.	Бихаћ.
12.	*Chelidon urbica.*	. . . .	8—12 ексемплара приспјело (не гнијезди никад овдје).	. . . . .	„
14.	*Cuculus canorus.*	. . . .	1 ексемплар посматран.	. . . . .	Лисичић.
16.	*Anthus pratensis.*	. . . .	Приспјело их много у Поље.	. . . . .	Сарајево.
24.	*Jynx torquilla.*	. . . .	Појавио се пр. е.	. . . . .	Лисичић.
27.	*Monticola saxatilis.*	. . . .	6 ексемплара при сеоби.	Лијепо.	Билек.
31.	*Phalacrocorax carbo.*	. . . .	1 ексемплар на Босни у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
Септ.					
1.	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Одлазак.	. . . . .	Иван.
„	*Lanius collurio.*	. . . .	Одселиле се све птице, што су гнијездиле.	. . . . .	„
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Одселиле се све птице, што су гнијездиле.	. . . . .	„
„	*Coturnix coturnix.*	. . . .	Одселило се какових 400 ексемплара по ноћи.	Слаб сјевер. вјетар.	Жупањац.
2.	*Coracias garrula*	. . . .	Задњи ексемплари у долини Спрече.	. . . . .	Грачаница.
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	1 ексемплар посматран.	. . . . .	Лисичић.
„	*Coturnix coturnix.*	. . . .	Још какових 100 ексемпл. затечено.	Слаб сјевер. вјетар.	Жупањац.
3.	*Pratincola rubicola.*	. . . .	6 ексемплара при сеоби.	. . . . .	Сарајево.
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	6 ексемплара у долини Неретве.	. . . . .	Лисичић.
4.	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Појавило се много јесенских птица.	. . . . .	Иван.
„	*Jynx torquilla.*	. . . .	1 ексемплар опажен.	. . . . .	Лисичић.
„	*Turtur turtur.*	. . . .	7 ексемплара опажено.	. . . . .	„
„	*Columba palumbus.*	. . . .	Каковић 150 ексемплара у јатима по 50 комада спустило се.	. . . . .	„
5.	*Monticola saxatilis.*	. . . .	Виђен још 1 ексемплар.	Лијепо.	Билек.

5.	*Sylvia curruca.*	. . . .	1 ексемплар опажен (сеоба).	Лијепо.	Сарајево.
„	*Budytes flavus.*	. . . .	6 ексемплара опажено (сеоба).	„	„
„	*Coturnix coturnix.*	. . . .	Опажено само још 30 ексемплара.	Сјеверни вјетар.	Жупањац.
„	*Turtur turtur.*	. . . .	2 ексемплара опажена.	. . . . .	Лисичић.
„	*Columba oenas.*	. . . .	У великим јатима на окупу.	. . . . .	„
6.	*Turdus musicus.*	. . . .	Почетак сеобе.	. . . . .	Сарајево.
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	25—30 ексемплара појавило се у Сухаји као птице селице.	Лијепо.	Крупа.
„	*Hirundo rustica.*	→ j.	Какових 30 ексемпл. пр. п. одселило се.	Лијепо, тихо.	Жупањац.
„	*Columba palumbus.*	. . . .	Какових 25 ексемплара опажено.	. . . . .	Лисичић.
7.	*Turdus musicus.*	. . . .	Почетак сеобе.	. . . . .	Сарајево.
„	*Chelidon urbica.*	. . . .	40—60 ексемплара опажено у Сухаји.	. . . . .	Крупа.
„	*Turtur turtur.*	. . . .	12 ексемплара опажено.	. . . . .	Лисичић.
„	*Columba palumbus.*	. . . .	Опет неколико их опажено.	. . . . .	„
8.	*Chelidon urbica.*	с.-и. →	Приспјело их 30% међу ластама.	Мутно, часов. магла, јак сјев. вјетар.	Бјелашница.
„	*Hirundo rustica.*	с.-и. →	Приспјело их 70% међу ластама.	Мутно, часов. магла, јак сјев. вјетар.	„
9.	„ „	. . . .	Само неколико ексемплара посматрано.	Лијепо, топло, слаб сјев. вјетар.	„
„	„ „	→ j.	Какових 50 ексемплара селило се.	Слаб сјев. вјетар.	Жупањац.
10.	„ „		Само неколико ексемплара посматрано.	Лијепо, топло, слаб сјев. вјетар.	Бјелашница.
11.	*Chelidon urbica.*	→ j.-j.-з.	Приспјело по прилици 300 ексемплара са ластавицама покућаркама, одселили се око 5 сати по подне прама Височици планини.	Врло лијепо, ведро, слаб сјев. вјетар.	Бјелашница.
„	*Hirundo rustica.*	→ j.-j.-з.	Какових 500 ексемпл. као прећашњи.	Врло лијепо, ведро, слаб сјев. вјетар.	„
12.	*Chelidon urbica.*	→ j.-j.-з.	Свакако оне птице од предходног дана.	Врло лијепо, ведро, слаб сјев. вјетар.	„
„	*Hirundo rustica.*	→ j.-j.-з.	Свакако оне птице од предходног дана.	Врло лијепо, ведро, слаб сјев. вјетар.	„
13.	„ „	. . . .	Само неколико посматрано до ноћи.	. . . . .	„
„	*Coturnix coturnix.*	. . . .	У Пољу било их још у великом броју.	. . . . .	Купреш.
16.	*Ardea purpurea.*	. . . .	Једно јато од 19 ексемпл. у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Oedicnemus oedicnemus.*	. . . .	2 ексемплара у Пољу при сеоби.	. . . . .	„
21.	*Turtur turtur.*	. . . .	Затечена задња 4 ексемплара код Баслаша.	. . . . .	Б. Петровац.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Септ.					
23.	*Hirundo rustica.*	. . . .	Какових 800 ексемплара задржали се цијели дан.	. . . . .	Бусовача.
24.	„ „	. . . .	Сасвим ишчезли.	. . . . .	„
26.	*Chelidon urbica.*	. . . .	Опажено какових 10 ексемплара у граду (сеоба).	. . . . .	Б. Петровац.
„	*Coturnix coturnix.*	. . . .	Неколико.	. . . . .	Жупањац.
27.	*Chelidon urbica.*	. . . .	Какових 200 ексемплара лепршало неколико сати.	Топло, жарко.	Бусовача.
„	*Columba palumbus.*	. . . .	30—35 ексемплара опажено.	Кишовито.	Б. Петровац.
28.	*Hirundo rustica.*	. . . .	Какових 300 ексемплара при лијету.	Лијепо.	„
„	*Columba palumbus.*	. . . .	70—80 ексемплара опажено.	Кишовито.	„
29.	*Motacilla alba.*	. . . .	Какових 20 ексемплара код Виточе при сеоби.	Кишовито, топло.	„
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Какових 300 ексемплара при сеоби.	„ „	„
„	*Coturnix coturnix.*	. . . .	Све ишчезоше у Пољу.	. . . . .	Ливно.
30.	*Ardea purpurea.*	. . . .	1 ексемплар на Миљацки у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Ciconia ciconia.*	. . . .	Опажени при сеоби у Пољу.	. . . . .	„
„	*Anas segetum.*	. . . .	Опажени при сеоби у Пољу.	. . . . .	„
Октобар					
1.	*Ciconia nigra.*	. . . .	Напустише своје станове.	. . . . .	Грачаница.
3.	*Hirundo rustica.*	. . . .	Почеше се окупљати.	. . . . .	„
5.	*Columba oenas.*	→ j.	Задњи се 5 ексемплара селило.	. . . . .	Бусовача.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	4 ексемплара приспјело, први.	Лијепо.	Жупањац.
7.	*Upupa epops.*	. . . .	Појавише се у удруженима од 3—5 ексемплара.		Ливно.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	Приспјела 2 ексемплара.	Слаби сјеверни вјетар	Жупањац.
8.	*Columba palumbus.*	. . . .	Опажена 3 ексемплара.	Лијепо.	Б. Петровац.
10.	*Upupa epops.*	. . . .	Сасвим ишчезоше.	. . . . .	Ливно.
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	Сасвим ишчезоше из гњездишта.	. . . . .	Грачаница.
11.	*Hirundo rustica.*	. . . .	Задњи ексемплари појединце.	. . . . .	Бусовача.
12.	„ „	. . . .	Одселило се у великим масама.	. . . . .	Грачаница.
13.	*Coturnix coturnix.*	. . . .	Нађено задњих 5 ексемплара.	. . . . .	Бусовача.

13.	*Columba palumbus.*	. . . .	15 ексемплара се задржавало овдје, послије се одселили.	. . . . .	Б. Петровац.
15.	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	Напустише велика јата чворака своје станове у долини Спрече.	. . . . .	Грачаница.
„	*Hirundo rustica.*	. . . .	Само још појединце.	. . . . .	„
17.	*Scolopax rusticula.*	. . . .	Невременом заћерани са својих гнијездишта у долину Спрече.	. . . . .	„
18.	„ „	. . . .	Невременом заћерани са својих гнијездишта у долину Спрече.	. . . . .	„
19.	*Scolopax rusticula.*	. . . .	Невременом заћерани са својих гнијездишта у долину Спрече.	. . . . .	Грачаница.
20.	„ „	. . . .	Ишчезоше.	. . . . .	„
„	*Fringilla montifringilla.*	. . . .	Приспјели у Поље.	. . . . .	Сарајево.
„	*Turtur turtur.*	. . . .	Још каковних 20 ексемплара опажено.	. . . . .	Љубушки.
22.	*Anthus trivialis.*	. . . .	Неколико у Пољу при сеоби.	. . . . .	Сарајево.
„	*Anthus spipoletta.*	. . . .	Са пређашњима.	. . . . .	„
„	*Numenius arcuatus.*	. . . .	У Пољу при сеоби.	. . . . .	„
„	*Anas crecca.*	. . . .	У Пољу при сеоби.	. . . . .	„
23.	*Columba oenas.*	. . . .	У великим јатима код Которца.	. . . . .	„
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	Опажени први ексемплари.	. . . . .	Бусовача.
„	„ „	. . . .	Убијени први ексемплари.	Лијепо.	Билек.
26.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	30—40 ексемплара при сеоби.	„	Крупа.
Новемб.					
1.	*Alauda arvensis.*	→ с.-з.	30—40 ексемплара при сеоби.	Ведро.	Билек.
„	*Motacilla alba.*	→ с.-и.	Каковних 40 ексемплара при сеоби.	„	„
3.	„ „	. . . .	6 ексемплара пролазно овдје остали.	Промјенљиво.	Б. Петровац.
4.	*Scolopax rusticula.*	. . . .	Приспјели у великом броју.		Грачаница.
9.	„ „	. . . .	Задњи ексемплари затечени.		„
„	*Turdus pilaris.*	. . . .	Опажено једно јато на Борју.	Лијепо.	Сарајево.
11.	*Clangula glaucion.*	. . . .	5 ексемплара у Пољу.		„
14.	*Scolopax rusticula.*	. . . .	1 ексемплар опажен.	Кишовито.	Б. Петровац.
16.	„ „	. . . .	1 ексемплар опажен.	Мутно.	„
20.	*Cygnus cygnus.*	. . . .	2 ексемплара на Мостарском блату.	. . . . .	Мостар.
„	*Anser segetum.*	. . . .	2 ексемплара на Мостарско блато приспјела.	. . . . .	„
22.	*Anas boscas.*	. . . .	Многобројни у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Fuligula fuligula.*	. . . .	Међу другим паткама у Пољу.	. . . . .	„
„	*Fuligula nyroca.*	. . . .	Међу другим паткама у Пољу.	. . . . .	„
23.	*Grus grus.*	и. → з.	30 ексемплара у Пољу пролећело.	. . . . .	„

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Новемб.					
23.	*Scolopax rusticula.*	. . . .	Одселили се задњи ексемплари.	. . . . .	Бусовача.
„	*Anas penelope.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу убијен.	. . . . .	Сарајево.
„	*Clangula glaucion.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу убијен.	. . . . .	„
25.	*Anser segetum.*	. . . .	Два јата од 8 и 10 ексемп. на Блату.	. . . . .	Мостар.
28.	*Anas boscas.*	. . . .	Велика јата у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Phalacrocorax carbo.*	. . . .	1 пар у Пољу.	. . . . .	„
30.	*Scolopax rusticula.*	. . . .	2 ексемплара опажена.	Мутно.	Б. Петровац.
Децемб.					
4.	*Motacilla alba.*	. . . .	3 ексемплара опажена (зим. птице).		„
8.	*Grus grus.*	→ ј.	40 се селило.	Нестално.	„
10.	„ „	→ ј.	60 се селило.	Кишовито.	„
12.	*Scolopax rusticula.*	. . . .	Још 1 ексемплар затечен.	Нестално.	„
13.	*Gallinago gallinago.*	. . . .	Појавили се на Блату у масама.	Иза сјев. вјетра цича зима, без снијега.	Мостар.
15.	*Fringilla montifringilla.*	→ ј.-з.	У огромној множини селили се.	. . . . .	Дубоштица.
17.	*Scolopax rusticula.*	. . . .	Још 1 ексемплар опажен.	. . . . .	Билек.
20.	*Gallinago gallinago.*	. . . .	Какових 400 ексемплара по подводним ливадама у Блату.	Лијепо, без студени.	Мостар.
23.	*Lanius excubitor.*	. . . .	2 ексемплара опажена.	. . . . .	Љубушки.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	2 ексемплара убијена (зимски гости).	. . . . .	„
24.	*Cygnus cygnus.*	. . . .	200—250 ексемплара приспјели на Блато и ту остали.	. . . . .	Мостар.

Пролетна сеоба 1899.

Посматрачи пролетне сеобе 1899.

Грачаница .	Карлински (Karliński).	Сарајево . . .	Музејско особље.
Б. Петровац	Холеј (Holley).	„ . . .	Дир. Караман.
Кључ.	Кремзер (Kremser).	„ . . .	Шлабиц (Schlabitz).
Жепче	Драгичевић.	Иван	Јовичић.
Травник . . .	П. Брандис.	Жупањац . .	Киртнер.
Вареш	Денц (Denz).	Мостар	Хавелка.
Подлугови .	Кнотек.	Клиње Гацко	Кигерл (Kügerl).
Сарајево . . .	Кнотек.	Столац	Подлогар.

Erithacus luscinia (L.), Славуљ, Nachtigall.

Сарајево. 27. марта нађен један мртав славуљ код Ченгићевог љетниковца. 18. априла чуо се први ексемплар.

Столац. 27. се априла населише.

Erithacus leucocyaneus (Ch. L. Br.) Модровољка, Blaukehlchen.

Сарајево. 27. марта п. п. опажена у једној башти у граду иза нагла преокрета времена.

Erithacus rubeculus (L.), Црвеновољка, Rothkehlchen.

Кључ. 20. до 26. марта спустила се црвеновољка читавим јатима, већина их погину ушљед оскудице хране и студени. Вријеме од 20. до 26. марта ј. с кратким прекидима, мећава, дне 26. почео се снијег топити; 19. марта о п. иза лијепа времена наступио ушљед сјеверозападног вјетра мраз.

Травник. 20. и 26. марта много их погинуло. Ни једне се године нијесу појавиле у толиким масама као ове.

Дубоштица код Вареша. Први ексемплари опажени 25. марта, до 26. нађено их неколико смрзнутих. 26. фебруара опажен један комад у Пољу, сеоба траје. 22. марта на стотине их у Пољу, кроз оба предходна дана страховита киша, а ноћу између 21. и 22. марта падао снијег.

Сарајево. 25. марта још их је много овдје, па и у вароши. 27. марта неколико, јер су се прве смрзле и од глади погинуле.

Мостар. 25.—28. марта појавише се међу многобројним зебама биткавицама много црвеновољки.

Клиње код Гацка. Од 26. до 27. марта у ноћи нађен један смрзнут ексемплар.

Столац. 25. и 26. марта са дугим селицама селиле се небројене црвеновољке на сјевероисток. Оба дана јак сјевер и врло студено, 24. студено, кишовито.

Ruticilla phoenicura (L.), Шумска црвенорепка, Gartenrothschwanz.

Сарајево. 25. марта посматран један ексемплар у граду.

Ruticilla titis (L.), Домаћа црвенорепка, Hausrothschwanz.

Кључ. 20.—26. марта у јатима са црвеновољкама и зебама, изгинуле.

Pratincola rubicola (L.), Црноврати ковач, Schwarzkehliger Wiesenschmätzer.

Сарајево. 22. марта опажен један комад у Пољу.

Saxicola oenanthe (L.), Сиваста бјелогуза, Grauer Steinschmätzer.

Жепче. 29. марта ј. какових 15 комада на пролету према сјеверу опажено. Вријеме лијепо, исто и предходног дана.

Мостар. 28. марта пр п. појединн ексемплари код Радопоља.

Turdus musicus L., Дрозд. Singdrossel.

Кључ. 26. марта појавила се велика јата дроздова, дроздова бравењака и косова; изнемогли, падали су са дрвећа.

Дубоштица код Вареша. Од 20.—26. марта нађено их много мртвих.

Сарајево. 5. марта у Пољу опажено их врло много — сеоба. 22. марта много их у Пољу. 25. марта свукуд по Пољу. 30. марта само их неколико посматрано у Пољу.

Клиње код Гацког. од 26. на 27. марта један смрзнути ексемплар.

Столац. 25. и 26. марта међу безбројним јатима птица пјевица било је и дроздова, смјер лијета сјеверо-источно. Сјеверна олуја.

Turdus iliacus L., Дрозд гиткавац, Weindrossel.

Дубоштица код Вареша. Међу птицама пјевицама што су се између 20. и 26. марта смрзле, нађено и дроздова гиткаваца.

Turdus viscivorus L., Дрозд имелаш, Misteldrossel.

Подлугови. 8. марта стотине их при сеоби.

Сарајево. 26. фебруара опажено велико јато код Двора (сеоба).

Turdus pilaris L., Дрозд бравењак, Wachholderdrossel.

Сарајево. 1. марта једно јато у Пољу. 5. марта на Босни у Пољу у омањим јатима. 12. марта омања јата у Пољу. 19. марта исто тако. 22. марта неколико их. 30. марта још су затицани у Пољу.

Merula merula (L.), Кос, Schwarzamsel.

Кључ. 26. марта са дроздовима и дроздовима бравењацима појавило се у јатима.

Дубоштица код Вареша. 26. марта опажени први ексемплари, нађено их неколико мртвих.

Сарајево. 5. марта опажени у Пољу при сеоби у друштву са Дроздовима. 20. до 27. марта много их по баштама. 22. марта било их је у Пољу знатно мање него ли дроздова. 25. марта свуда по Пољу.

Merula torquata alpestris (Brehm), Кос гривњаш, Ringamsel.

Сарајево. 27. марта код Ченгићева љетниковца нађен један мртав.

Phylloscopus sibilator (Bechst.), Звиждак шумски, Waldlaubvogel.
Phylloscopus trochilus, Звиждак ковачић, Fitislaubvogel.

Сарајево. 22. марта обе врсте удружене и у великом броју по врбовој шикари дуж потока у Пољу. 26. марта исто тако.

Pyrophthalma subalpina (Bon.), Грмуша бјелобрка, Weissbärtiger Sänger.

Сарајево. 25. марта ухваћена жива у једној кући у граду. Невријеме ју је отјерало са њеног медитераног гнијездишта тако далеко на сјевер.

Accentor modularis (L.), Попић сиви, Heckenbraunelle.

Сарајево. 25. марта један ексемплар у Пољу.

Alauda arvensis (L.), Шева, Feldlerche.

Сарајево. 19. фебруара у Лукавцу прве двије опажене, у Пољу многе. Вријеме лијепо и топло. 24. фебруара ј. опажени у малим јатима код рибњака; вријеме студено, слаба мећава; предходног дана ружно, дјеломице падао снијег, дјеломице сјало сунце. 26. фебруара у Пољу по која шева; вријеме лијепо, претходног дана студено. 1. марта у малим јатима у Пољу; красно пролетно вријеме. 5. марта такођер у малим јатима у Пољу. 12. марта исто тако. 15. марта исто тако. 22. марта хиљадама у Пољу на водама и по баровитим мјестима, гдје није било снијега. 25. марта још много шева овдје, али мање него ли 22. марта. 27. марта само још у малим јатима у Пољу. 30. марта појединн парови.

Жупањац. 15. марта приспјело неколико ексемплара, вријеме лијепо, предходног дана слаб сјеверни вјетар.

Мостар. 28. марта посматрани појединн комади.

Galerita arborea (L.), Шева круница, Heidelerche.

Сарајево. 24. фебруара ј. опажени први ексемплари код рибњака, студено, лака мећава. 25. фебруара по п. опажено мало јато у Кошеву. Вријеме студено.

Motacilla alba (L.), Плиска бијела, Weisse Bachstelze.

Сарајево. 21. фебруара приспјеле плиске на гнијездилишта на потоку Кошеву, ♂♂ се весело гласали по ерарском спремишту за дрва; вријеме красно. 24. фебруара 5 комада на рибњацима, студено, слаба мећава, сјеверни вјетар. Предходног дана ружно вријеме. 26. фебруара свугдје по Пољу, вријеме лијепо. 1. марта у паровима по Пољу, красно пролетно вријеме. 25. марта свукуд по Пољу на водама у великом броју.

Иван. 10. фебруара 2 комада опажена, вријеме лијепо, понешто вјетровито.

Клиње код Гацког. 27. марта нађена 2 смрзнута ексемплара.

Столац. 25. и 26. марта у великој множини при сеоби са другим врстама птица.

Budytes flavus (L.), Плиска говедарка, Schafstelze.

Сарајево. 25. марта у Пољу у великом броју на подводним мјестима без снијега и на водама.

Anthus pratensis (L.), Пиплић, Wiesenpieper.

Сарајево. 22. марта врло многобројни у Пољу. 25. марта много их у пољу.

Anthus trivialis (L.), Трептељка стрњекавица. Baumpieper.

Сарајево. 22. и 25. марта међу пиплићима у Пољу.

Emberiza cia L., Стрнадица чикавица. Zippammer.

Сарајево. 22. фебруара 2 ♂ код Козије ћуприје; у ноћи између 21. и 22. фебруара падао снијег.

Serinus serinus (L.), Жутарица обична. Girlitz.

Сарајево. 26. фебруара опажено 5 комада код Алипашина моста. 25. марта опажене у пољу, појединце.

Столац. 25. и 26. опажено у маси птица селица такођер жутарицâ.

Acanthis cannabina (L.), Јуричица обична, Bluthänfling.

Сарајево. 26. фебруара код Алипашина моста опажено велико јато.

Fringilla coelebs L., Зеба, Buchfink.

Кључ. 20.—26. марта у великим јатима; пострадало их много од глади и студени.

Травник. 20.—26. у великом броју.

Дубоштица код Вареша. 13. фебруара гласила се свукуд, вријеме лијепо. 5. марта ушљед наступивше студени нађено их много погинулих, али само ♂♂ изчезоше, а пошто се извремени вратише се. 20.—26. марта мотриоц сам нашао око 300 смрзнутих зеба, $^2/_3$♂♂, $^1/_3$♀♀. По цестама било на товаре погинулих зеба и стрнадица.

Сарајево. 26. фебруара много их у Пољу. 7. марта на дрвари врло их много у друштву са планинским зебама, али све ♂♂. 22. марта врло много у Пољу. 25. марта велика јата.

Мостар. 25. марта долазак великих јата. 25., 26., 27. и 28. по баштама и пољима много стотина ♀♀ у јатима, изнемогли од студени и глади, погинула их множина. Вријеме нешто студено, дјеломично мећава. 28. марта одселила се главна маса уз Неретву, пошто се иза тога дана виђало само појединих ексемплара.

Столац. 25. и 26. марта селиле се у великим јатима са другим птицама селицама при сјеверној олуји према сјевероистоку.

Fringilla montifringilla L., Планинска Зеба. Bergfink.

Сарајево. 7. марта много их у друштву са зебама (Buchfink) на дрвари. 22. марта велико јато у пољу.

Sturnus vulgaris L., Чворак, Staar.

Грачаница. 13. фебруара појавили се први ексемплари.

Травник. 26. марта за трајања мећаве појавили се у граду у великој множини.

Сарајево. 28. фебруара у пољу једанпут 2 комада па онда јато од 8—10 комада опажено. Вријеме мутно, ј. падао снијег, исто тако предходнога дана. 5. марта по пољу мала јата. 12. марта није било ни једног чворка.

22. марта није такођер опажен ни један комад. 25. марта много чворака у Пољу.

Oriolus galbula L., Вуга златна, Goldamsel.

Сарајево. 17. априла опажен први ексемплар код извора Мошчанице.

Corvus frugilegus L., Врана гачац, Saatkrähe.

Сарајево. 28. фебруара опажен 1 ексемплар у пољу, вријеме мутно, ј. падао снијег. Предходног дана исто тако.

Lanius excubitor L., Сврачак велики. Raubwürger.

Сарајево. 7. марта 1 комад опажен у пољу.

Muscicapa grisola L., Мухарица, Grauer Fliegenschnäpper.

Дубоштица код Вареша. 26. марта долећео један ексемплар у шумарску кућу, тражећи склоништа.

Hirundo rustica L., Ластавица, Rauchschwalbe.

Сарајево. 25. марта први ексемплар при мећави на утоку Миљацке.

Жупањац. 19. априла о п. 10—12 комада се населило. Вријеме лијепо, слаб јужњак. 28. априла пр. п. неколико закашњелица, слаб сјеверни вјетар, тако и предходног дана.

Мостар. 2. априла опажен 1 комад.

Столац. 2. марта 8 комада приспјело са југозапада, остали овдје. Вријеме ведро, понешто облачно.

Clivicola rupestris (Scop.), Брегуница хридна, Felsenschwalbe.

Мостар. 28. априла први ексемплари.

Upupa epops L., Крунати пијевац, Wiedehopf.

Травник. 29. марта ушљед промјене времена приспјеле врло уморне птице.

Иван. 14. априла опажен један ексемплар код Раштелице. Вјетровито, а тако и предходног дана.

Клиње код Гацка. 27. марта нађен један смрзнути пијевац.

Столац 25. и 26. марта међу многим птицама селицама оба дана опажено доста крунатих пијеваца.

Cuculus canorus L., Кукавица, Kuckuck.

Сарајево. 17. априла ј. чула се прва у Вучјој луци.

Иван. 17. априла о п. чули се први ексемплари на Опанчаку (Хранисава планина).

Erythropus verspertinus (L.), Вјетруша Копчић, Rothfussfalke.

Сарајево. 24. априла опажен први ексемплар (♂) у Пољу.

Cerchneis tinnunculus (L.), Соколић, Thurmfalke.

Сарајево. 19. марта у пољу двапут по један комад, затим три и пет на окупу опажено. 25. марта опажен један комад у пољу.

Buteo buteo (L.), Мишар, Mäusebusard.

Столац. 11. фебруара пр. п. посматрано 6 комада (свакако при сеоби); ведро.

Coturnix coturnix (L.), Препелица, Wachtel.

Сарајево. 9. априла опажена прва у Пољу. 23. априла прва се огласила.
Столац. 4. априла прва се огласила, ведро.

Turtur turtur (L.), Грлица, Turteltaube.

Сарајево. 7. маја опажен један пар, то су били први ексемплари.

Columba palumbus L., Голуб гривњаш, Ringeltaube.

Иван. 20. марта више их опажено. Мешава.

Columba oenas L., Голуб дупљаш, Hohltaube.

Подлугови. 8. марта чуло се прво гукање. Зимски дан, студено.
Сарајево. 26. фебруара код Двора посматрано јато од 30—40 комада, вријеме лијепо, предходног дана студено.

Ardea cinerea L., Чапља сива, Grauer Reiher.

Травник. 28. марта опажено 10 комада.
Сарајево. 25. марта опажено неколико комада у Пољу.

Ardetta minuta (L.), Чапљица вољак, Zwergrohrdrommel.

Сарајево. 23. и 26. априла опажена по једна у Пољу.

Ciconia nigra (L.), Рода црна, Schwarzer Storch.

Травник. 28. марта опажен 1 комад.

Gallinula porzana (L.), Штиока рињука, Getüpfeltes Sumpfhuhn.

Сарајево. 27. марта нађен 1 комад у Пољу. 30. марта опет нађен 1 комад у Пољу.

Grus grus (L.), Жрдрал, Kranich.

Бос. Петровац. 24. фебруара пр. п. селило се 30 комада на сјевер, снијег падао, предходног дана лијепо. 25. фебруара пр. п. опажено 30, на сјевер селећих се комада. Послије падања снијега ружно, магловито вријеме.

Scolopax rusticula L., Шљука, Waldschnepfe.

Бос. Петровац. 6. марта о п. 2 комада опажена. Вријеме повољно.
Кључ. 25. марта нађено 3 комада у једном воденом јарку.
Травник. 27. марта опажен 1 комад у џбуну.
Подлугови. 25. марта опажен 1 комад на Босни. 26. марта на истоме мјесту опажен 1 комад, а нађен 1 комад, који су чавке раздерале.

Gallinago gallinago (L.), Козица, Becassine.

Сарајево. 23. фебруара 1 комад затечен на познатим мјестима у Пољу. 5. марта 5 комада на истоме мјесту. 7. марта 8 комада на истоме мјесту. 12. марта

није затечен ни један ексемплар. 15. марта 1 комад у Пољу. 18. марта 11 комада на истом мјесту, 5 их на окупу. 19. марта није ни један комад затечен. 22. марта у великом броју по барицама и обалама водâ. 25. марта у малим удруженьима свукуд по Пољу. 30. марта неколико их на истом мјесту.

Gallinago major (L.), Шљука ливадарка, Doppelschnepfe.

Сарајево. 31. марта 2 комада у Пољу по равнинама, што су обрасле шикаром. 2. априла 6 комада на истом мјесту. 3. априла 5 комада на истом мјесту. 5. априла 2 комада на истом мјесту. 9. априла 2 комада на истом мјесту. 12. априла 2 комада на истом мјесту. 16. априла 2 комада на истом мјесту. 18. и 19. априла ни један комад. 23. априла 3 комада на истом мјесту. 26. априла 5 комада на истом мјесту. 30. априла 3 комада на истом мјесту.

Gallinago gallinula (L.), Шљука козица, Kleine Sumpfschnepfe.

Сарајево. 23. фебруара затечен 1 комад у Пољу.

Totanus pugnax (L.), Грличар пршљивац, Kampfschnepfe.

Сарајево. 26. фебруара од 2 комада у Пољу 1 убијен. 25. марта неколико комада у Пољу.

Totanus glareola (L.), Ковачић мигавац, Bruchwasserläufer.

Сарајево. 7. марта онажена 3 комада у Пољу.

Totanus ochropus (L.), Ковачић пијукавац, Punktirter Wasserläufer.

Сарајево. 19. марта врло многобројан у Пољу, пролетници. 25. марта свуда по водама.

Oedicnemus oedicnemus (L.), Ћукавица потрк, Triel.

Сарајево. 22. марта 1 комад на једној барици у Пољу. 25. неколико их на истоме мјесту.

Vanellus vanellus (L.), Вивак, Kiebitz.

Грачаница. 3. фебруара појавише се први у јатима од 60—100 комада. 28. фебруара присцјеше с великим јатима на гнѣздиште.

Бос. Петровац. 25. марта по п. селило се какових 100 комада на сјевер; копно, предходног дана падао снијег.

Кључ. 25. марта посматрано 15 комада, одселише се истог дана.

Жепче. 21. марта 40—50 комада пролећело, студено и снијег падао, исто тако предходног дана. 29. марта 30—35 комада пролећело, вријеме лијепо, исто тако предходног дана.

Травник. 27. марта одмарало се преко 100 комада по подводним ливадама.

Сарајево. 23. фебруара опажено 5 комада у Пољу, у ноћи пао снијег, вријеме ружно. 5. марта опажено какових 20 комада у Пољу. 12. марта опажено неколико комада у Пољу. 22. марта ни један. 25. марта по свима барицама. 30. марга опажено неколико комада у Пољу.

Aegialitis curonicus Gm., Кулик шљепчић, Flussregenpfeifer.

Сарајево. 19. марта 2 комада на Босни у Пољу. 25. марта неколико у Пољу.

Anas crecca L., Патка кржуља, Krickente.

Сарајево. 26. фебруара овећи број у Пољу. 28. фебруара неколико у Пољу; вријеме мутно, предходног дана ј. снијег. 1. марта јата од 5 и од 30 комада у Пољу, красно пролетно вријеме. 22. марта јато од 5 комада у Пољу. 25. марта. неколико комада само по Пољу.

Anas querquedula L., Патка пупчаница, Knäckente.

Сарајево. 25. марта велико јато у Пољу (први ексемплари).

Anas acuta L., Патка ластарка, Spiessente.

Сарајево. 23. фебруара велико јато на Босни у Пољу. 26. фебруара 1 комад на Босни.

Anas penelope L., Патка звиждара, Pfeifente.

Сарајево. 26. фебруара 1 комад међу другим паткама. 28. фебруара 1 комад у Пољу. 22. марта 1 комад у Пољу.

Anas boscas L., Дивља патка, Stockente.

Сарајево. 26. фебруара појединце у Пољу. 28. фебруара 4 комада у свему Пољу. 1. марта опет 4 комада затечена. 7. марта појединце у Пољу. 22. марта такођер. 25. марта такођер.

Clangula glaucion (L.), Патка батоглавица, Schellente.

Сарајево. 19. марта 1 ♀ у Пољу на Босни.

Mergus merganser L., Ронац ораш, Grosser Säger.

Сарајево. 26. фебруара 1 ♂ у Пољу.

Larus ridibundus L., Галеб обични, Lachmöve.

Сарајево. 7. марта 1 комад на Миљацки у Пољу.

Сеобени календар за вријеме од 3. фебруара до 7. маја 1899.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Фебруар					
3.	*Vanellus vanellus.*	. . . .	Јато од 70—80 комада, пр. е.		Грачаница.
10.	*Motacilla alba.*	. . . .	2 ексемплара.	Лијепо, слабо, наоблачно.	Иван.
11.	*Buteo buteo.*	. . . .	6 ексемплара.	Ведро.	Столац.
13.	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	Пр. е.		Грачаница.
19.	*Alauda arvensis.*	. . . .	У Лукавици 2 ексемплара, у Пољу врло много.	Лијепо и топло.	Сарајево.
21.	*Motacilla alba.*	. . . .	У долини Кошеве на гнијездишту, ♂ ♂ пјевајући.	Красно пролетно вријеме.	„
22.	*Emberiza cia.*	. . . .	2 ♂ код Козје ћуприје.	У ноћи падао снијег, ружно.	„
23.	*Gallinago gallinago.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	У ноћи падао снијег, ружно.	„
„	„ *gallinula.*	. . . .	1 ексемплар на истом мјесту.	У ноћи падао снијег, ружно.	„
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	5 ексемплара у Пољу.	У ноћи падао снијег, ружно.	„
„	*Anas acuta.*	. . . .	Велико јато на Босни у Пољу.	У ноћи падао снијег, ружно.	„
24.	*Alauda arvensis.*	. . . .	Код рибњака у малим јатима.	Студено, лако падање снијега, сјев. вјетар.	„
„	*Galerita arborea.*	. . . .	Код рибњака, пр. е.	Студено, лако падање снијега, сјев. вјетар.	„
„	*Motacilla alba.*	. . . .	5 ексемплара код рибњака.	Студено, лако падање снијега, сјев. вјетар.	„
„	*Grus grus.*	→ с.	30 ексемплара при сеоби.	Падао снијег.	Б. Петровац.
25.	*Galerita arborea.*	. . . .	Мало јато у долини Кошеве.	Студено.	Сарајево.
„	*Grus grus.*	→ с.	30 ексемплара селећи се.	Иза копњења снијега ружно и облачно.	Б. Петровац.
26.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу, почетак сеобе.	Лијепо, жарко.	Сарајево.
„	*Turdus viscivorus.*	. . . .	Велико јато код Двора у Пољу.	„ „	„

Мјесец и дан	Врст	Смјер себе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Фебруар					
26.	*Alauda arvensis.*	. . . .	Мало их у Пољу.	Лијепо, жарко.	Сарајево.
„	*Motacilla alba.*	. . . .	Свуда у Пољу.	„ „	„
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Много у Пољу.	„ „	„
„	*Serinus serinus.*	. . . .	5 ексемплара код Алипашина моста.	„ „	„
„	*Acanthis cannabina.*	. . . .	Велико јато код Алипашина моста.	„ „	„
„	*Columba oenas.*	. . . .	30—40 ексемплара код Двора у Пољу.	„ „	„
„	*Totanus pugnax.*	. . . .	2 ексемплара у Пољу.	„ „	„
„	*Anas crecca.*	. . . .	Велики број у Пољу.	„ „	„
„	„ *acuta.*	. . . .	1 ексемплар на Босни у Пољу.	„ „	„
„	„ *penelope.*	. . . .	1 ексемп. међу другим паткама у Пољу.	„ „	„
„	„ *boscas.*	. . . .	Појединце у Пољу.	„ „	„
„	*Mergus merganser.*	. . . .	1 ексемплар ♂.	„ „	„
28.	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	2 и 8—10 ексемплара у Пољу.	Мутно, јутром снијег.	„
„	*Corvus frugilegus.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	„ „ „	„
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	Приспјели у вел. јатима на гњездиште.	. . . . .	Грачаница.
„	*Anas crecca.*	. . . .	Неколико у пољу.	Мутно, јутром снијег.	Сарајево.
„	„ *penelope.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	„ „ „	„
„	„ *boscas.*	. . . .	4 ексемплара у Пољу.	„ „ „	„
Март					
1.	*Turdus pilaris.*	. . . .	Једно јато у Пољу.	Красно прољетно вријеме.	„
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	Мало јато у Пољу.	Красно прољетно вријеме.	„
„	*Motacilla alba.*	. . . .	У паровима у Пољу.	Красно прољетно вријеме.	„
„	*Anas crecca.*	. . . .	Једно јато од 5 и 30 комада у Пољу.	Красно прољетно вријеме.	„
„	„ *boscas.*	. . . .	4 ексемплара у Пољу.	Красно прољетно вријеме.	„
2.	*Hirundo rustica.*	ј.-з. →	8 ексемплара приспјело, остали овдје.	Ведро, понешто облач.	Столац.
5.	*Turdus pilaris.*	. . . .	Мало јато на Босни у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Merula merula.*	. . . .	Са другим дроздовима у Пољу при себи.	. . . . .	„

5.	*Alauda arvensis.*	. . . .	У малим јатима у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Много, сви ♂♂ смрзоше се.	Студено.	Дубоштица.
„	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	Мала јата у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Gallinago gallinago.*	. . . .	5 ексемплара по воденим јарковима у Пољу.	. . . . .	„
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	По прилици 20 ексемплара у Пољу.	. . . . .	„
6.	*Scolopax rusticula.*	. . . .	2 ексемплара.	Повољно.	Б. Петровац.
7.	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Врло много по дрварници у друштву са зебама никавицама.	Студено.	Сарајево.
„	„ *montifringilla.*	. . . .	Врло много по дрварници у друштву са зебама никавицама.	„	„
„	*Lanius excubitor.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	„	„
„	*Gallinago gallinago.*	. . . .	8 ексемпл. у воденим јарковима у Пољу.	„	„
„	*Totanus glareola.*	. . . .	3 ексемплара у Пољу.	„	„
„	*Anas boscas.*	. . . .	Појединн у Пољу.	„	„
„	*Larus ridibundus.*	. . . .	1 ексемплар на Миљацки у Пољу.	„	„
8.	*Turdus viscivorus.*	. . . .	Стотинама при сеоби.	Лијепо и студено послије снијега.	Подлугови.
„	*Columba oenas.*	. . . .	Чуло се гукање.	Лијепо и студено послије снијега	„
12.	*Turdus pilaris.*	. . . .	Омања удружења у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	Мала јата у Пољу.	. . . . .	„
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	Неколико у Пољу.	. . . . .	„
15.	*Alauda arvensis.*	. . . .	У малим јатима у Пољу.	. . . . .	„
„	*Gallinago gallinago.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	. . . . .	„
18.	„ „	. . . .	11 ексемплара у Пољу.	. . . . .	„
19.	*Turdus pilaris.*	. . . .	У омањим удружењима у Пољу.	. . . . .	„
„	*Cerchneis tinnunculus.*	. . . .	2 ексемплара појединце, те 3 и 5 ексемплара на окупу у Пољу.	. . . . .	„
„	*Totanus ochropus.*	. . . .	Врло многобројни у Пољу (пр0летници).	. . . . .	„
„	*Aegialitis curonicus.*	. . . .	2 ексемплара на Босни у Пољу.	. . . . .	„
„	*Clangula glaucion.*	. . . .	1 ♀ на Босни у Пољу.	. . . . .	„
20.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	Спустила се читава јата.	Падао снијег.	Кључ.
„	„ „	. . . .	Појавили се у великим масама.	„ „	Травник.
„	*Ruticilla titis.*	. . . .	У јатима са црвендаћима.	„ „	Кључ.
„	*Turdus musicus.*	. . . .	Нађено много мртвих ексемплара.	Падао снијег.	Дубоштица.
„	„ *iliacus.*	. . . .	Нађено неколико мртвих ексемплара.	„ „	„
„	*Merula merula.*	. . . .	Много их по баштама.	Киша.	Сарајево.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Појавили се у великим јатима.	Падао снијег.	Кључ.

Мјесец и дан	Врст	Смјер себе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Март					
20.	*Fringilla coelebs.*	. . . .	У великом броју.	Падао снијег.	Травник.
„	„ „	. . . .	Сакупљено неколико жака мртвих ексемплара $^2/_3$ ♂ ♂, $^1/_3$ ♀ ♀.	„ „	Дубоштица.
„	*Columba palumbus.*	. . . .	Неколико.	„ „	Иван.
21.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	Остала овдје велика јата.	„ „	Кључ.
„	„ „	. . . .	Остала овдје велика јата.	„ „	Травник.
„	*Ruticilla titis.*	. . . .	Остала овдје велика јата.	„ „	Кључ.
„	*Turdus musicus.*	. . . .	Нађено много мртвих.	„ „	Дубоштица.
„	„ *iliacus.*	. . . .	Нађено неколико мртвих.	„ „	„
„	*Merula merula.*	. . . .	Много по баштама.	Киша.	Сарајево.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Остали овдје у великим јатима.	Падао снијег.	Кључ.
„	„ „	. . . .	У великом броју.	„ „	Травник.
„	„ „	. . . .	Нађено мртвих у великим масама.	„ „	Дубоштица.
„	*Vanellus vanellus.*	→ с.	40—50 ексемплара пролећело.	Студено и снијег.	Жепче.
22.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	Велика јата, много их се смрзло и од глада погинуло.	Падао снијег.	Кључ.
„	„ „	. . . .	Велика јата, много их се смрзло и од глада погинуло.	„ „	Травник.
„	„ „	. . . .	Више стотина у Пољу.	„ „	Сарајево.
„	*Ruticilla titis.*	. . . .	Велика јата, много их се смрзло и од глада погинуло.	„ „	Кључ.
„	*Pratincola rubicola.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	„ „	Сарајево.
„	*Turdus musicus.*	. . . .	Нађено много мртвих.	„ „	Дубоштица.
„	„ „	. . . .	Много у Пољу.	„ „	Сарајево.
„	„ *iliacus.*	. . . .	Нађено неколико мртвих.	„ „	Дубоштица.
„	„ *pilaris.*	. . . .	Само мало их у Пољу.	„ „	Сарајево.
„	*Merula merula.*	. . . .	Много их по баштама у Пољу, али у мањем броју него ли дроздова цикеља.	„ „	„
„	*Phylloscopus trochilus.*	. . . .	Многобројни у Пољу.	„ „	„
„	„ *sibilator.*	. . . .	У друштву са пређашњима.	„ „	„
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	Хиљадама у Пољу.	„ „	„
„	*Anthus pratensis.*	. . . .	Врло многобројни у Пољу.	„ „	„

22.	*Anthus trivialis.*	. . . .	Међу трептељкама цикушама у Пољу.	Падао снијег.	Сарајево.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Нађено их у великим масама мртвих.	„ „	Кључ.
„	„ „	. . . .	У великим масама.	„ „	Травник.
„	„ „	. . . .	У великој множини мртвијех нађено.	„ „	Дубоштица.
„	„ „	. . . .	Врло много у Пољу.	„ „	Сарајево
„	„ *montifringilla.*	. . . .	Велико јато у Пољу.	„ „	„
„	*Gallinago gallinago.*	. . . .	Врло многобројни у Пољу.	„ „	„
„	*Oedicnemus oedicnemus.*	. . . .	1 ексемплар.	„ „	„
„	*Anas crecca.*	. . . .	Једно јато од 5 ексемплара у Пољу.	„ „	„
„	„ *penelope.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	„ „	„
„	„ *boscas.*	. . . .	Појединце у Пољу.	„ „	„
23.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	Много мртвих.	„ „	Кључ.
„	„ „	. . . .	Врло многобројни.	„ „	Травник.
„	*Ruticilla titis.*	. . . .	Врло много мртвих.	„ „	Кључ.
„	*Turdus musicus.*	. . . .	Врло много мртвих.	„ „	Дубоштица.
„	„ *iliacus.*	. . . .	Појединн мртви ексемплари.	„ „	„
„	*Merula merula.*	. . . .	Много у баштама.	Копно.	Сарајево.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Врло много мртвих.	Падао снијег.	Кључ.
„	„ „	. . . .	У великим множинама.	„ „	Травник.
„	„ „	. . . .	У великим множинама мртвих ексемпл.	„ „	Дубоштица.
24.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	Врло много мртвих.	„ „	Кључ.
„	„ „	. . . .	Врло многобројни.	„ „	Травник.
„	*Ruticilla titis.*	. . . .	Врло много мртвих.	„ „	Кључ.
„	*Turdus musicus.*	. . . .	Врло много мртвих.	„ „	Дубоштица
„	„ *iliacus.*	. . . .	Неколико мртвих.	„ „	„
„	*Merula merula.*	. . . .	Многобројни по баштама.	Копно.	Сарајево.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	У масама мртвих ексемплара.	Падао снијег.	Кључ.
„	„ „	. . . .	У великим множинама.	„ „	Травник.
„	„ „	. . . .	У великим множина мртвих.	„ „	Дубоштица.
25.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	У масама мртвих.	„ „	Кључ.
„	„ „	. . . .	У великим множинама.	„ „	Травник.
„	„ „	. . . .	Опажени први ексемплари.	„ „	Дубоштица.
„	„ „	. . . .	Врло много, дапаче у граду.	„ „	Сарајево.
„	„ „	. . . .	Много их приспјело.		Мостар.
„	„ „	→ с.-и.	У великим множинама.	Врло студено, сјев. олуја	Столац.
„	*Ruticilla phoenicura.*	. . . .	1 ексемплар у граду.	Падао снијег.	Сарајево.
„	„ *titis.*	. . . .	У великој множини мртвих ексемпл.	„ „	Кључ.
„	*Turdus musicus.*	. . . .	Врло много мртвих.	„ „	Дубоштица.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Март 25.	*Turdus musicus.*	. . . .	Свуда у Пољу.	Падао снијег.	Сарајево.
„	„ „	→ с.-и.	Међу великим множинама птица.	Врло студено, сјев. вјетар.	Столац.
„	„ *iliacus.*	. . . .	Појединн мртви ексемплари.	Падао снијег.	Дубоштица.
„	*Merula merula.*	. . . .	Свуда по Пољу.	„ „	Сарајево.
„	*Pyrophthalma subalpina.*	. . . .	1 ексепл. ухваћен жив у једној кући.	„ „	„
„	*Accentor modularis.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	„ „	„
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	Врло много у Пољу.	„ „	„
„	*Motacilla alba.*	. . . .	Свуда у Пољу.	„ „	„
„	„ „	→ с.-и.	У великим множинама при сеоби.	Врло студено, сјев. вјетар.	Столац.
„	*Budytes flavus.*	. . . .	Многобројни у Пољу.	Падао снијег.	Сарајево.
„	*Anthus pratensis.*	. . . .	Много у Пољу.	„ „	„
„	„ *trivialis.*	. . . .	Међу трептељкама цикушама у Пољу.	„ „	„
„	*Serinus serinus.*	. . . .	Појединце у Пољу.	„ „	„
„	„ „	→ с.-и.	Међу другим селицама.	Врло студено, сјев. вјетар.	Столац.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	У масама погинуле.	Снијег падао.	Кључ.
„	„ „	. . . .	У великом броју.	„ „	Травник.
„	„ „	. . . .	У масама погинули.	„ „	Дубоштица.
„	„ „	. . . .	Велика јата.	„ „	Сарајево.
„	„ „	. . . .	Долазак великих јата ♀♀.	Студено, дјеломично мећава.	Мостар.
„	„ „	→ с.-и.	Пролећели у великим јатима.	Студено, сјев. олуја.	Столац.
„	*Sturnus vulgaris.*		Многи у Пољу.	Снијег падао.	Сарајево.
„	*Hirundo rustica.*		Пр. е. у Пољу на утоку Миљацке.	„ „	„
„	*Upupa epops.*	→ с.-и.	При пролету.	Врло студено, сјев. вјетар.	Столац.
„	*Cerchneis tinnunculus.*	. . . .	1 ексемплар у Пољу.	Падао снијег.	Сарајево.
„	*Ardea cinerea.*	. . . .	Неколико у Пољу.	„ „	„
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	3 ексемплара у једном воденом јарку.	„ „	Кључ.
„	„ „	. . . .	1 ексемплар на Босни.	„ „	Подлугови.

25.	*Gallinago gallinago.*	. . . .	У малим јатима свуда по Пољу.	Падао снијег.	Сарајево.
„	*Totanus pugnax.*	. . . .	Неколико у Пољу.	„ „	„
„	„ *ochropus.*	. . . .	Свуда по водама у Пољу.	„ „	„
„	*Oedicnemus oedicnemus.*	. . . .	Неколико у Пољу.	„ „	„
„	*Vanellus vanellus.*	→ с.	Какових 100 ексемплара селило се.	Снијег копнио.	Б. Петровац.
„	„ „	. . . .	Посматрано 15 ексемплара, истог се дана одселили.	Падао снијег.	Кључ.
„	„ „	. . . .	Свуда по барицама у Пољу.	„ „	Сарајево.
„	*Aegialitis curonicus.*	. . . .	Неколико у Пољу.	„ „	„
„	*Anas crecca.*	. . . .	Неколико у Пољу.	„ „	„
„	„ *querquedula.*	. . . .	Велико јато у Пољу.	„ „	„
„	„ *boscas.*	. . . .	Појединн у Пољу.	„ „	„
26.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	Погинуло их много.	Снијег копнио.	Кључ.
„	„ „	. . . .	Велика јата врло се проредила.	„ „	Травник.
„	„ „	. . . .	Нађено их много мртвих.	„ „	Дубоштица.
„	„ „	→ с.-и.	У великом броју на прôлету.	Врло студено, сјев. вјетар.	Столац.
„	„ „	. . . .	Много се ексемплара појавило.	Студено, мрзло,	Мостар.
„	*Ruticilla titis.*	. . . .	Погинуло их велики број.	Снијег копнио.	Кључ.
„	*Turdus musicus.*	. . . .	Појавише се у великим јатима, смалаксали.	„ „	Кључ.
„	„ „	. . . .	Нађено их много мртвих.	„ „	Дубоштица.
„	„ „	→ с.-и.	Пролећели с другима селицама.	Врло студено, сјев. вјетар.	Столац.
„	„ *iliacus.*	. . . .	Нађено мртвих ексемплара појединце.	Снијег копнио.	Дубоштица.
„	*Merula merula.*	. . . .	Појавили се у вел. броју са дроздовима.	„ „	Кључ.
„	*Phylloscopus trochilus.*	. . . .	Многобројни у Пољу.	„ „	Сарајево.
„	„ *sibilator.*	. . . .	Многобројни у Пољу.	„ „	„
„	*Motacilla alba.*	→ с.-и.	У великој множини при сеоби.	Врло студено, сјев. вјетар.	Столац.
„	*Serinus serinus.*	. . . .	Међу другим прôлетницима.	Врло студено, сјев. вјетар.	„
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Врло много мртвих.	Снијег копнио.	Кључ.
„	„ „	. . . .	Врло много мртвих.	„ „	Травник.
„	„ „	. . . .	Врло много мртвих.	„ „	Дубоштица.
„	„ „	. . . .	У јатима више стотина ♀♀.	Мрзло, студено.	Мостар.
„	„ „	→ с.-и.	Пролећели у великим јатима	Врло студено, сјев. вјетар.	Столац.

Мјесец и дан	Врст	Смјер сеобе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Март.					
26.	*Sturnus vulgaris.*	. . . .	Појавили се у великом броју послије мећаве.	Снијег копнио.	Травник.
„	*Muscicapa grisola.*	. . . .	9 ексемплара долећело, тражећи заклона у шумарској кући.	„ „	Дубоштица.
„	*Upupa epops.*	→ с.-и.	На прољету.	Врло студено, сјев. вјетар.	Столац.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	1 жив, 1 мртав ексемплар на Босни.	Снијег копнио.	Подлугови.
27.	*Erithacus luscinia.*	. . . .	1 ексемплар нађен код Ченгићева љетниковца мртав.	„ „	Сарајево.
„	„ *leucocyaneus.*	. . . .	1 ексемплар у једној башти.	„ „	„
„	„ *rubeculus.*	. . . .	Још неколико у Пољу, много их погинуло.	„ „	„
„	„ „	. . . .	Врло многобројни, било смалаксалих и мртвих.	. . . . .	Мостар.
„	„ „	. . . .	1 ексемплар смрзнут.	. . . . .	Клиње код Гацког.
„	*Merula merula.*	. . . .	Много по баштама.	Снијег копнио.	Сарајево.
„	„ *torquata alpestris.*	. . . .	1 ексемплар нађен мртав код Ченгићева љетниковца.	„ „	„
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	Само још у малим јатима у Пољу.	„ „	„
„	*Motacilla alba.*	. . . .	2 ексемплара мртва.		Клиње код Гацког.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	У великим јатима, многи погинули.	Мрзло, студено.	Мостар.
27.	*Upupa epops.*	. . . .	1 ексемплар нађен мртав.		Клиње код Гацког.
„	*Gallinula porzana.*	. . . .	1 ексемплар нађен у Пољу.	Снијег копнио.	Сарајево.
„	*Scolopax rusticula.*	. . . .	1 ексемплар опажен.	„ „	Травник.
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	Преко 100 ексемплара се одмарало по подводним ливадама.	„ „	„
28.	*Erithacus rubeculus.*	. . . .	Врло многобројни, било смалаксалих и мртвих.	. . . . .	Мостар.
„	*Saxicola oenanthe.*	. . . .	Појединн ексемплари код Радопоља.	. . . . .	„

28.	*Alauda arvensis.*	. . . .	Појединце.	. . . . .	Мостар.
„	*Fringilla coelebs.*	. . . .	Главна се маса одселила.	. . . . .	„
„	*Ardea cinerea.*	. . . .	10 ексемплара опажено.	Снијег копнио.	Травник.
„	*Ciconia nigra.*	. . . .	1 ексемплар опажен.	„ „	„
29.	*Saxicola oenanthe.*	→ c.	Какових 15 ексемплара пролећело.	Лијепо.	Жепче.
„	*Upupa epops.*		Иза нагла преокрета времена врло смалаксале птице.	„	Травник.
„	*Vanellus vanellus.*	→ c.	Какових 30—35 ексемплара пролећело.	„	Жепче.
30.	*Turdus musicus.*	. . . .	Само још мало их у Пољу.	„	Сарајево.
„	„ *pilaris.*	. . . .	Још по који у Пољу.	„	„
„	*Alauda arvensis.*	. . . .	Појединн парови у Пољу.	„	„
„	*Gallinula porzana.*	. . . .	1 ексемплар нађен у Пољу.	„	„
„	*Gallinago gallinago.*	. . . .	Неколико у Пољу.	„	„
„	*Vanellus vanellus.*	. . . .	Неколико у Пољу.	„	„
31.	*Gallinago major.*	. . . .	Прва 2 ексемплара у Пољу.	„	„
Април					
2.	*Hirundo rustica.*	. . . .	1 ексемплар опажен.		Мостар.
„	*Gallinago major.*	. . . .	6 ексемплара у Пољу затечено.	„	Сарајево.
3.	„ „	. . . .	5 ексемплара у Пољу затечено.	„	„
4.	*Coturnix coturnix.*	. . . .	Први се ексемплар чуо.	„	Столац.
5.	*Gallinago major.*	. . . .	2 ексемплара нађена у Пољу.	„	Сарајево.
9.	*Coturnix coturnix.*	. . . .	Први се ексемплар чуо у Пољу.	„	„
12.	*Gallinago major.*	. . . .	2 ексемплара затечена у Пољу.	„	„
14.	*Upupa epops.*	. . . .	1 ексемплар посматран.	Вјетровито.	Иван.
16.	*Gallinago major.*	. . . .	2 ексемплара затечена у Пољу.		Сарајево.
17.	*Oriolus galbula.*	. . . .	1 ексемплар код извора Мошћанице.	Лијепо.	„
„	*Cuculus canorus.*	. . . .	Први се ексемплар чуо у Вучјој луци, 1500 метара.	„	„
„	„ „	. . . .	Први се ексемплар чуо у Опанчаку.		Иван.
18.	*Erithacus luscinia.*	. . . .	Први се ексемплар чуо.	„	Сарајево.
19.	*Hirundo rustica.*	. . . .	10—12 ексемплара се населило.	„	Жупањац.
21.	„ „	. . . .	Врло много их присјело.	„	„
23.	*Coturnix coturnix.*	. . . .	Први се ексемплар огласио.	„	„
„	*Ardetta minuta.*	. . . .	1 ексемплар опажен у Пољу.	„	Сарајево.
„	*Gallinago major.*	. . . .	3 ексемплара затечена у Пољу.	„	„
24.	*Erythropus vespertinus.*	. . . .	Пр. е. опажен у Пољу (♁).	„	„
26.	*Ardetta minuta.*	. . . .	1 ексемплар опажен у Пољу.	. . . . .	„
„	*Gallinago major.*	. . . .	5 ексемплара затечено у Пољу.	. . . . .	„

Мјесец и дан	Врст	Смјер себе	Опаске	Вријеме	Мјесто посматрања
Април					
27.	*Erithacus luscinia.*	. . . .	Населили се.	. . . . .	Столац.
28.	*Hirundo rustica.*	. . . .	Појавило се неколико закашњелица.	Слаб сјеверни вјетар.	Жупањац.
„	*Clivicola rupestris.*	. . . .	Пр. е. опажен.	. . . . .	Мостар.
30.	*Gallinago major.*	. . . .	Још 3 затечена у Пољу.	. . . . .	Сарајево.
Мај.					
7.	*Turtur turtur.*	. . . .	Опажен први пâр.	. . . . .	„

O nekojim fosilnim ribama iz Bosne.

Piše

Friedrich Siebenrock,

kustos na c. kr. prirodoslovno-historičkom dvorskom muzeju u Beču.

(Sa 2 table.)

Krambergeru imamo da zahvalimo čitav niz publikacija o paläo-ichthyologiji južnih krunovina Austro-Ugarske. Rečeni autor je osobito potanko obradio mlado-tercijernu faunu Hrvatske. Tako je Kramberger nastavio rad, što su ga otpočela tri najvrsnija austrijska ichthyologa: Heckel, Kner i Steindachner, te je time ne samo u znanost uveo mnogo novih formi, nego je i pokazao, kako je uopće bogata fauna fosilnih riba u Hrvatskoj.

Nadovezujući na to evo opisa nekojih fosilnih riba iz Bosne, da već poznatim područjima faune priključim jedno novo područje, o kojem, kako mislim, nema nikakovih izvještaja u ovom prijedmetu.

Objekti potiču, izuzevši jedan jedini komad, sa ciglana u Koševu kod Sarajeva, a uklopljeni su u ilovasti lapor (Tegel). Samo onaj jedan komad sa ostacima ribe nagjen je u pjeskovcu prilikom gradnje željeznice, takogjer u blizini Sarajeva. Svi pripadaju mlado-tercijernoj naslagi. A premda potiču iz slatkovodne kotline, ribe su ipak bez izuzetka stanovnici mora, a zastupane su rodovima *Labrax, Serranus* i jednim eksemplarom iz familije *Sparoidae.* Vrlo je zanimljiva pojava ostataka morskih riba u takoj udaljenosti od morske obale, osobito u naslagi, koja je osim pomenutih fosilija dala jedino slatkovodnih molluska, kako mi je saopćio g. kustos Kittl. Već godine 1871. dokazao je Fuchs[2*]), da su sve, u ono vrijeme u okolici Beča u kongerijskim naslagama nagjene ribe pravi stanovnici mora. Megjutim ne treba da nas iznenadi ta činjenica, jer je u savezu sa nagonom mnogih riba za putovanjem. Naročito se zna o rodu *Serranus,* da su nekoje vrste dospjevale vrlo daleko u kopno, i da

---

*) Brojke stojeće kod imenâ autora, odnose se na stranu 435., na kojoj se nalazi književni spisak.

su, po izvještaju Güntherovu[3], nagjene visoko u Gangesu, pa i na megji Nepala.

Ostaci riba u ilovastom laporu vlasništvo su zemaljskog muzeja u Sarajevu, a objekt u pjeskovcu je poklon gosp. intendanta, dvorskog savjetnika Steindachnera geološko-paleontološkom odjeljenju ovdašnjeg muzeja. Kolegijalnom susretljivošću prepustio mi je kustos Kittl obradu, te me pri tome u mnogo čemu potpomagao, na čemu mu izražavam najljepšu hvalu.

Rod *Labrax.*

Na žalost kod svih ostataka riba glava je vrlo hrgjavo sačuvana, osobito manjkaju posvema razlučujući znaci na prednjem kapku, koji su za ustanovljenje roda tako važni, te se je opredjeljenje moralo obaviti na osnovu prilično konzerviranih tijela. Pri sravnjivanju njihovu sa kosturima sada živućih perijoda nije se mogla potkrasti sumnja o pripadnosti k rodu *Labrax.* Kramberger[5] doduše misli, da je uvršćenje fosilnih perijoda u rod *Perca* ili *Labrax* skopčano sa poteškoćama. No ako se pri tome držimo sastava kostura recentnih predstavnika, a to mora vazda da čini svaki paläoichthyolog, ne ćemo naići na poteškoće, pretpostavljajući da su ostaci uopće još opredjeljivi, t. j. da pružaju u tu svrhu pozitivnih uporišta.

Kod ribijih ostataka, o kojima je ovdje govor, može se raditi jedino o vrstama *Labrax, Perca* ili *Lates.* Pogled na tablu što slijedi pruža nam mogućnost, da razliku, bar izmegju *Labraxa* i *Perce,* odmah saznamo; no i zamjena obih genera sa rodom *Lates* potpuno je isključena, kako ćemo to obrazložiti.

Ime	Broj abdominalnih kralješi	Broj caudalnih kralješi	Parovi rebara	Neprave potporne koštice	Koštrige I. dorsale	Koštani trakovi II. dorsale	Koštani trakovi anale	Koštani trakovi pectorale	Koštani trakovi ventrale
Labrax lupus	12	13	9	3	9	$^1/_{13}$	$^3/_{11}$	18	$^1/_5$
Labrax punctatus	12	13	9	3	9	$^1/_{13}$	$^3/_{11}$	16	$^1/_5$
Labrax rufus	12	13	9	3	9	$^1/_{11}$	$^3/_9$	14	$^1/_5$
Labrax lineatus	12	13	9	3	9	$^1/_{12}$	$^3/_{11}$	15	$^1/_5$
Perca fluviatilis	22	18	18	1	16	$^1/_{15}$	$^2/_8$	15	$^1/_5$
Perca flavescens	21	18	18	1	15	$^1/_{13}$	$^2/_7$	14	$^1/_5$
Lucioperca sandra	24	22	22	1	14	$^1/_{22}$	$^2/_{11}$	14	$^1/_5$
Lates niloticus	12	12	9	2	7	$^1/_{12}$	$^3/_8$	16	$^1/_5$

Razlika izmegju *Labrax* i *Perca* se najjasnije dokumentuje u broju abdominalnih i caudalnih kralješi, koji je kod prvog roda u svima vrstama konstantan i mnogo manji nego li u ovog pošljednjeg.

Kralješni članovi su u *Labraxa* relativno mnogo veći i znatno dulji nego li u *Perce.* Nadalje su u *Labraxa* vazda tri neprave potporne koštice pred prvom dorsalom, koje su na gornjem kraju kukasto naprijed zavinute, dočim *Perca* ima samo jednu takovu potpornu košticu. Dalju razliku sačinjava manji broj koštriga u prvoj dorsali u *Labraxa,* od kojih prve dvije uvijek zajednički artikuliraju sa prvom potpornom košticom, dočim se u *Perce* samo jedna koštriga spaja sa prvom potpornom košticom. Najzad ima *Labrax* u anali tri koštrige a *Perca* samo dvije.

Od prije pomenutih rodova razlikuje *Latesa* vrlo karakteristična osebina; ona leži u kolosalnoj debljini koštriga prve dorsale. Naročito se ističe znatnom duljinom i neobičnom debljinom treća koštriga, ne gledeć na to, što ih je samo sedam, dok ih *Labrax* ima uvijek devet. Takogjer je i caudala pri kraju zaobljena i nije nikada račvasta ko u *Labraxa.* Pa s toga i mislim, da bi spram ovijeh razlika izmegju rečenih rodova onaj *Labrax sagorensis,* što ga je opisao i na tabli IV., sl. 3. i 4. predočio Kramberger[7], trebao se pravilnije zvati *Lates sagorensis.* O tome jedva može biti sumnje, kad se te slike sravne sa kosturom *Lates niloticusa.*

U maloj zbirci je rod *Labrax* najjače zastupan, jer sadrži tri vrste u četiri eksemplara, koji su se prilikom sravnjivanja sa do sad opisanima vrstama fosilnih *Labraxa* pokazali kao novi.

Labrax longiceps Siebenr. *(Tabla 1., slika 1.)*

Ta se vrsta odlikuje neobično dugom glavom, pa ima po tome nešto sličnosti sa *Labrax major* Agass.[1], ali se od nje razlikuje mnogo vitkijim koštrigama u prvoj dorsali i u anali. Osim toga navodi Agassiz[1] i *L. majora* 16 caudalnih kralješaka, dok ih je samo 14 u ovoj našoj vrstu Isto je tako oblik tijela u *L. longicepsa* mnogo opruženiji i vitkiji nego u *L. majora* Agass.

Totalna duljina (bez caudale)	17·9 *cm*
Najveća visina tijela	4·4
Duljina glave	6·0
Visina glave	3·6
Duljina caudalne hrptenice	7·3
„ prve dorsale na bazi	3·3
„ druge „ „ „	2·8
„ repnjaka	3·1

Duljina glave premašuje ne malo trećinom visinu glave i sadržava se samo $2^4/_5$ puta u totalnoj duljini tijela (bez caudale). Najveća visina tijela iznaša manje od $^1/_4$ totalne duljine (bez caudale). Pojedine kosti glave u takovom su manjkavom stanju, da se o njima samo malo izvijestiti može. Jedva se s mukom mogu raspoznati konture glave. Usta su zatvorena, s toga leži megjučeljusnica i dônja čeljust posve jedna uz drugu, tako da se ne mogu raspoznati zubi. Operculum i präoperculum su doduše djelomično očuvani, ali se na ovome ne razabire nazupčenje stražnjeg i dônjeg ruba. Ispod operkula izbija hyoideum sa nekoliko škržnih koštriga, koje se u obliku podudaraju sa onima u *Labraxa*.

Hrptenica je sasvim malo na dolje zavinuta a sastavljena je od 25 kralješaka; od ovih otpada 11 na abdominalnu a 14 na caudalnu čest. Broj prvih dao se je ustanoviti poglavito po vrlo jasno izraženim hrptenim trnovitim nastavcima. Sama kralješna tijela naime ne samo što su u prednjoj česti pokrita opercularnim aparatom, nego su i nerazgovijetna ušljed po njima naslaganih ljuski. Nasuprot hrpteni trnoviti nastavci vide se jasno i razgovijetno, tako da se je brojanje kralješaka moglo obaviti najvećom tačnošću. Hrpteni trnoviti nastavci dvaju prednjih kralješaka mnogo su niži od onih, što stoje iza njih, pa izgleda da su i manje nazad položeni nego li ovi. Duljina tih nastavaka umanjuje se postepeno u caudalnoj hrptenici sve dalje prama stražnjem kraju, samo se treći stražnji kralješak odlikuje dugim i jačim trnom. U sličnom odnošaju nalaze se i trbušni trnoviti nastavci caudalne hrptenice. Duljina im je prama kraju repa do trećeg zadnjeg kralješka sve manja, a trbušni trn ovog kralješka opet je mnogo dulji, nego što su trnoviti nastavci pred njime stojećih kralješaka. Članci su u prednjem odsjeku hrptenice dulji neg što su visoki, a pri stražnjem kraju kano da se obe dimenzije izjednačuju. Zadnji caudalni kralješak u svezi je sa hypuralom, koja je sastavljena iz dviju medialnih užih i iz dviju lateralnih širih, trouglastih košćanih pločica, te služi za nasad caudale. Na abdominalni kralješak priključuje se na strani, okrenutoj motriocu, devet rebara, čija je gornja čest pokrita prilično gustom naslagom ljuske, pa im se s toga oblik ne da tačno ustanoviti.

Prva se dorsala sastoji od devet koštriga, koje se spajaju sa osam potpornih koštica, a pred ovima su tri neprave potporne koštice. Koštrige su jako vitke i nešto zavinute. Od prvih dviju sačuvaše se samo slabi otisci, tako da im se ne da razaznati oblik. Nasuprot su otisci triju koštriga što slijede takovi, da im se razaznaje duljina i debljina, a zadnje četiri koštrige sasvim su sačuvane. Najveću duljinu ima peta koštriga, i to polovičnu visinu tijela; duljina se kod koštriga što slijede postepeno umanjuje. Prva je potporna koštica najveća; ona se sa pred njom stojećom nepravom pot-

pornom košticom ozdo priljubljuje uz hrpteni trnoviti nastavak trećeg abdominalnog kralješka te služi prvim dvjema koštrigama za upravljanje. Veličina potpornih koštica smanjuje se postepeno sve do zadnje, pa s toga samo još treća dostizava vršak hrptenog trnovitog nastavka četvrtog abdominalnog kralješka. Neprave potporne koštice su tanki košćani štapići, a gornji im je kraj kukasto naprijed zavinut. Stoje nemalo okomito na hrpteničnoj osi, te se naprijed spajaju sa hrptenim trnovitim nastavcima prvih triju abdominalnih kralješaka.

Druga dorsala počima okomito nad prvim caudalnim kralješkom. Većom je česti uništena, pa se broj njenih koštanih trakova može samo približno da ustanovi na temelju održanih potpornih koštica. U samo neznatnom razmaku od prve dorsale leži prva potporna koštica druge, a nad ovom djelomični otisak njene koštrige. Za tim slijede još jedanaest komada potpornih koštica, koje biće da odgovaraju 12 trakovima članaka, jer pošljednja potporna koštica u roda *Labrax* uvijek ima dva traka.

Anala počima okomito ispod trećeg caudalnog kralješka te ima, osim dobro očuvanih triju trakova, još 11—12 članačkih trakova. Prva je koštriga umjereno debela i za nešto preko polovice dulja od treće. Druga je koštriga najdeblja i samo je nešto kraća od treće, koja kad se sravni sa onim dvima drugim koštrigama, upada u oči svojim vitkim oblikom. Članačni trakovi i potporne koštice samo su se djelomično očuvali, od prvih dapače samo otisci. I prva potporna koštica samo se s mukom razaznaje; ali se opaža, da se s njome spajaju dvije prve koštrige, i da joj je gornji dio pričvršćen o trbušni trnoviti nastavak prvog caudalnog kralješka.

Pectorala sastoji se od 15 koštanih trakova. Od njene se baze odvaja druga jedna peraja, čiji trakovi nemalo okomito stoje na trakovima one prve. Biće to po svoj prilici pectorala druge strane, koja je postala vidljivom s toga, što na tom mjestu manjkaju ljuske. Ispod, ali ponešto unatrag leži ventrala, pričvršćena na bešičnoj kosti. Ona posjeduje osim jedne koštrige takogjer još pet članastih trakova.

Caudala je sve do baze uništena, pa se o njenom obliku ne može ništa reći. Poprilični broj njenih trakova iznaša u gornjoj krpici $^{5}/_{12}$, u dônjoj $?/_{9}$.

Čitavo je tijelo manje više obilno pokrito ljuskama umjerene veličine, ali se samo na jednom jedinom mjestu, na ime iza pectorale, može kod jedne malene grupe sa sigurnošću dokazati stenoidni karakter. Postrana se je linija većim dijelom održala. Ona se uspinje koso iza glave do šiljka hrptenog trna četvrtog abdominalnog kralješka, pa teče odavle kosim pravcem prama zadnjem kraju i na niže, da iščezne na otkrivenom devetom caudalnom kralješku.

U zbirci ima još jedan veći eksemplar ove vrste. I omjeri i ostali detalji slažu se sa originalom. Osim toga se je održala caudala nemalo u cijelosti, pa neka njen opis posluži kao nadopunjenje prvašnjemu eksemplaru. Caudala je slabo udubljena, gornja i donja krpica su jedne veličine. Prva se sastoji od 12 dugih članastih i 5 kratkih nečlanastih trakova, u donjoj krpici ima od prve vrste ovih trakova 9, od druge takogjer 5 trakova. Najveća širina caudale sadržana je četiri puta, najveća duljina nešto preko pet puta u totalnoj duljini.

Totalna duljina (bez caudale)	52·0 *cm*
Najveća visina tijela	14·4
Duljina glave	19·8
Visina glave	10·0
Duljina caudalne hrptenice	20·5
„ prve dorsale na bazi	9·5
„ druge „ „ „	9·1
„ anale	7·0
„ caudale u sredini	6·5
„ „ postrance	11·0

Labrax bosniensis Siebenr. *(Tabla I., slika 2.)*

Ova se vrsta razlikuje od *L. longicepsa* kraćom glavom, mnogo debljim tijelom i debljim oblikom treće analne bodljike. Osim toga počima druga dorsala za dva kralješka unazad, pa s toga stoji gotovo okomito suprot anale.

L. bosniensis ima najveću sličnost sa *L. Heckelii* Steind.[10], ali se razlikuje od *L. H.* St. većim brojem kralješaka u abdominalnoj česti hrptenice i perajnih trakova anale. Pa i koštrige prve dorsale u one vrste mnogo su vitkije nego li u ove.

Totalna duljina (bez caudale)	21·8 *cm*
Najveća visina tijela	6·6
Duljina glave	6·9
Visina glave	9·4
Duljina caudalne hrptenice	9·4
„ repnjaka	4·0
„ prve dorsale na bazi	4·0
„ druge „ „ „	3·9
„ anale	3·3
„ caudale po srijedi	3·1
„ „ postrance	5·0

Duljina glave nadmašuje samo malo visinu tijela te je $3\,^1/_6$ puta sadržana u totalnoj duljini tijela (bez caudale). Najveća visina tijela iznaša nešto preko trećine totalne duljine (bez caudale). Kosti glave postale su krnjenjem većinom nerazgovijetne, pa se zbog toga opredjeljenje eksemplara upire poglavito na proučavanje tijela, koje je dobro konzervirano. Gornja čeljust i megjučeljusnica izbijaju prilično jasno, a u ovoj ima nekoliko finih, šiljastih zubi, kakove nalazimo u roda *Labrax*. Od poklopačnog čeljusnog aparata samo su djelomično vidljivi otisci, bez da se može razaznati nazupčenje prednjeg poklopca. Jezična kost ima sedam škržnih trakova, od kojih je prednja kratka i uska, zadnja najdulja i vrlo široka. Gornja plećna kost spaja plećni pojas sa stražnjim krajem glave, a povrh ovoga se izdiže crista occipitalis supraoccipitale, uz koju se unatrag priključuju neprave potporne koštice.

Hrptenica je raščlanjena na 25 kralješaka, od kojih otpada 10 komada na abdominalni a 15 na caudalni odsjek. Hrptenični trnoviti nastavci dvaju prednjih kralješaka uspravili su se gotovo okomito, pa upadaju u oči svojom kratkoćom i znatnom debljinom, čime se razlikuju od trnovitih nastavaka kralješaka što slijede. Smjer im je kos na niže, a duljina im biva sve veća do 11. kralješka, to jest do prvog caudalnog kralješka, a odavle postaje sve manja do 22. kralješka. Hrpteni trnoviti nastavak 23. kralješka opet je veći i deblji nego li onaj pred njim. Od caudalnih kralješaka četvrti ima najveći trbušni trnoviti nastavak. Kod caudalnih kralješaka što slijede nalaze se njihovi trbušni trnoviti nastavci u istom odnosu kao i njihovi hrpteni trnoviti nastavci. Sa abdominalnim kralješcima spaja se 7 rebara, koja su, što dalje prama stražnjem kraju, sve to kraća i uža.

Prva dorsala sadrži 7 koštriga, a od dviju, što manjkaju, očuvali su se tačni otisci, tako da njihov broj iznaša 9, ko što je slučaj kod svih vrsta *Labrax*. Od ovih je četvrta koštriga najdulja, nešto preko polovine tjelesne visine, nasuprot prva kano da je najkraća. Ovim devet koštrigama odgovaraju osam potpornih koštica, jer su sa prvom košticom spojene dvije koštrige. Ona prva koštica ima s prijeda širok trostruk brid, pa se svojim dônjim krajem priljubljuje na hrpteni trnoviti nastavak trećeg abdominalnog kralješka. I ostale potporne koštice pričvršćene su s hrptenim trnovitim nastavcima onih kralješaka, koji odgovaraju njihovu položaju, samo treća i četvrta potporna koštica uložene su megju hrptene trnovite nastavke četvrtog i petog kralješka. Ovako je i u *L. rufusa*, dočim su u *L. lupusa* druga i treća potporna koštica smještene megju hrptene trnovite nastavke trećeg i četvrtog kralješka.

Druga dorsala počima okomito nad trećim caudalnim kralješkom i stoji upravo nasuprot anali. Sačinjavaju je jedna koštriga i 12 članastih

trakova, koji artikuliraju sa 12 potpornih koštica. Duljina koštrige sadržana je triputa, prvi članasti trak $2^1/_2$ puta u visini tijela. Trakovi što slijede, kao i njihove potporne koštice, bivaju prama otragu sve kraći, tako da zadnji već ne dodiruju hrptene trnovite nastavke njima nasuprot položenih caudalnih kralješaka.

Anala počima okomito ispod trećeg caudalnog kralješka. Od triju koštriga prva je najkraća, druga nešto kraća od treće, ova je duga dvaput kao prva a sadržana je po prilici $8^1/_2$ puta u duljini tijela. Druga i treća koštriga jednake su debljine. Za ovima slijedi 10 članastih trakova; krajevi kod prednjih manjkaju. Potpornih koštica ima 11, od kojih je prva vrlo duga i mnogo deblja od ostalih. Ona se ozgora spaja sa trbušnim trnovitim nastavkom prvog caudalnog kralješka i služi prvoj i drugoj koštrigi za upravljanje. Kod ostalih potpornih koštica primjećuje se što dalje unatrag sve to manja duljina, tako da je jedanaesta najkraća, ali je šira od predstojeće, jer jedanaesta koštica, baš ko i zadnja potporna koštica druge dorsale, prima dva članasta traka.

Caudala je slabo udubljena i ima ozgor 9 dugih i 11 kratkih a ozdol 8 dugih i 7 kratkih članastih trakova. Obje su joj peraje gotovo podjednako duge a $5^1/_3$ puta sadržane u totalnoj duljini. Širina njezina iznosi na vršcima po prilici koliko i najveća širina tijela.

Pectorala ima 15 trakova, dok je od ventrale očuvano samo nekoliko fragmenata. Njen je položaj označen otiskom bešične kosti (Beckenknochen).

Ljusaka ima u dônjoj poli tijela doduše mnogo, ali se samo na malo njih opaža nazupčeni stražnji rub. Pošto u gornjoj poli tijela ljuske većinom manjkaju, nije se održala ni postrana pruga.

Labrax steindachneri Siebenr. *(Tabla II., slika 3.)*

Ova vrsta ide prema omjerama glave spram tijela megju *L. longiceps* i *L. bosniensis,* ali se od obih razlikuje manjim brojem članastih trakova u anali, od kojih se mogu dokazati samo pet. Ipak je moguće, da nije otkrivena cijela anala, te da je stražnja čest još kamenom pokrita. No po opsegu druge dorsale kan'da pravi broj trakova ne prelazi 7, ko što je slučaj kod *L. multipinnatusa* Kramb.[5]

Totalna duljina bez caudale	31·7 *cm*
Najveća visina tijela	8·8
Duljina glave	10·6
Visina glave	6·1
Duljina caudalne hrptenice	13·2

Duljina repnjaka	7·6 *cm*
„ prve dorsale na bazi	5·4
„ druge „ „ „	5·2
„ anale na bazi	2·3
„ caudale po srijedi	4·3
„ „ postrance	5·4

Duljina glave veća je za $^1/_3$ od visine tijela a sadržana je tačno triput u duljini tijela (bez caudale). Najveća visina tijela iznaša nepuno četvrtinu totalne duljine (bez caudale). Od kostiju glave održali su se samo neki ostaci, koji su bez važnosti za opredjeljenje roda. Konture glave mogu se omjeriti jedino po otiscima kostiju. Manjkavo stanje uopće ne dozvoljava nikakovo prosugjivanje. Od škržnih koštriga dvije najdônje leže otvoreno, a od ostalih očuvali su se otisci.

Hrptenica je ponešto zavinuta i sastoji od 11 abdominalnih i 14 caudalnih kralješaka. Kralješci su u prednjem odsjeku dugi koliko i široki, u caudalnoj česti pako prevlagjuje duljina. Hrpteni trnoviti nastavci najprednjeg kralješka ne izbijaju posve jasno, pa se o njihovu položaju prama tjelesnoj osi ne da ništa pozitivna reći; nasuprot se posve razgovjetno opaža kosi smjer, počevši od trećeg kralješka. Postepeno se povećava njihova duljina do desetog kralješka, a onda opet opada. Od trbušnih trnovitih nastavaka otkriti su samo oni prvih četiriju caudalnih kralješaka, a oni što slijede, kao i stražnji trnoviti nastavci pokriti su kamenom masom a raspoznaju se ko ispupčene crte. U abdominalnoj okolici nalazimo 7 pari rebara, t. j. većinom samo otiske. Rebra su umjereno debela te nijesu jako zavinuta, ko što je upravo slučaj kod *Labraxa.*

Pred prvom su dorsalom tri neprave potporne koštice, koje su ozgor unaprijed kukasto zavinute; zatim slijedi osam pravih potpornih koštica sa 9 koštriga, jer prva koštica prima dvije koštrige. Oblik im i veličina slažu se uopće sa oblikom i veličinom već opisanih vrsta. Dônji kraj prve potporne koštice leži obično pred hrptenim trnom trećeg abdominalnog kralješka. Duljina koštrige ne da se prosuditi, jer joj krajevi nijesu otkriti.

Druga dorsala počima okomito nad drugim caudalnim kralješkom. Odijeljena je samo uskim razmakom od prve dorsale te se sastoji od 12 potpornih koštica. Od ovih se prva spaja sa koštrigom, a ostalih 11 ostaju za članaste trakove; pravi broj ovih biće 12, jer u *Labraxa* zadnja potporna koštica vazda prima dva članasta traka.

Anala počima okomito ispod četvrtog caudalnog kralješka, pa se odlikuje od anala onih dvaju opisanih vrsta svojom kratkoćom na bazi.

Ona se naime sastoji od 3 koštrige, od kojih prva predleži samo kao otisak, te od 4—5 članastih trakova. Prva je potporna koštica vrlo duga te siže po tome prilično visoko na trbušnom trnu prvog caudalnog kralješka. Njena jaka zavinutost odmaknula je početak anale tako jako unatrag. Druga potporna koštica služi trećoj koštrigi za upravljanje, zatim slijede još četiri daljne potporne koštice, koje spadaju članastim trakovima. Već je u početku opisa ove vrste spomenuto, da je moguće, da je nekoliko trakova pokrito kamenom masom.

Položaj pectorale naznačen je sa nekoliko rovaša. Od ventrala očuvali su se otisci bešične kosti (Beckenknochen), a na desnoj peraji raspoznaje se 6 trakova, kojima krajevi manjkaju.

Caudala ima ozgor 9, ozdô 8 dugih članastih trakova; kratki nerazdijeljeni trakovi nijesu vidljivi. Šiljci obih peraja pokriti su kamenom masom, pa se tačan oblik caudala ne može naznačiti.

Od ono malo ljusaka, što leže megju potpornim košticama prve dorsale i iza ventrale, neke imaju jasno nazupčanje na rubu. Postrana pruga manjka posve.

Bio sam tako slobodan, da tu vrstu posvetim gosp. intendantu, dvorskom savjetniku Steindachneru, koji je taj prijedmet poklonio geološko paläontološkom odjeljenju muzeja.

Megju fosilnim ribama u zbirci bosanskog zemaljskog muzeja nalazi se jedan eksemplar, koji se žalibože ne mogaše uzeti u obzir, jer ga nije moguće opredijeliti. Manjkaju naime sve kosti ili njihovi dijelovi, koji bi mogli poslužiti za razlikovanje izmegju *Labraxa* i *Serranusa*. Zubima nema ni traga, predanji je kapak gotovo posve uništen, a na tijelu se nalazi veliko oštećeno mjesto ozgor izmegju prve i druge dorsale, odnosno gdje bodljikasti dio dorsale prelazi u trakasti. S toga je tijelo lišeno svih generičkih obilježja za opredjeljenje ovog objekta.

Evo najzad tabelarnog prijegleda razlika opisanih novih vrsta *Labraxa*.

	longiceps	*bosniensis*	*steindachneri*
Duljina glave naprama visini tijela kao	$1^1/_3 : 1$	$1 : 1$	$1^1/_3 : 1$
„ „ „ totalnoj duljini kao	$1 : 2^4/_5$	$1 : 3^1/_6$	$1 : 3$
Visina tijela naprama totalnoj duljini kao	$^1/_4 : 1$	$^1/_3 : 1$	$^1/_4 : 1$
Broj abdominalnih kralješaka	11	10	11
„ caudalnih „	14	15	14
„ trakova anale	$^3/_{12}$	$^3/_{12}$	$^3/_5$?
Druga anala počima na	1. caud.-kr.	3. caud.-kr.	2. caud.-kr.
Anala počima na	3. „	4. „	4. „

Rod *Serranus?*

Glavna razlika izmegju *Serranusa* i *Labraxa*, koja se ovdje mora uvažiti, leži u načinu nazupčenja megjučeljusnice i dônje čeljusnice. Ako su u ovim čeljusnicama osim grebenastih zubi (hechelförmige Zähne) takogjer oveći zubi, tako zvani canini, to je onda osebina prvo pomenutog roda. I rod *Dentex*, koji spada *Sparoidima*, ima u rečenim čeljusnicama canina. Ali oblik megjučeljusnice tako je različit od onoga u *Serranusa*, da se ne može lako potkrasti zamjena obih genera. Svakako nije isključeno, da uvršćene vrste mogu spadati i u rod *Plectropoma*, ako uzmanjka najglavniji znak za razlikovanje *Serranusa* od *Plectropoma*, prednji poklopac, a taj bi slučaj ležao u tome: da li jeste ili nije dônji rub prednjeg kapka nazupčan. Pa pošto je kod ove vrste tako važni prednji kapak posve razoren, to je postavljen znak ? iza imena roda.

Serranus gracilispinis Siebenr. *(Tabla II., slika 4.)*

Ta se vrsta pomoću dugih i osobito vitkih analnih koštriga razlikuje od svih ostalih *Serranus*-vrsta, što su ih do sad postavili Agassiz[1], Heckel[4], Rolle[9] i Kramberger[5]. Isto tako ima *Plectropoma uraschista*, Kramberger[6], koju je Mayer[8] prikazao u slici kao *Perca uraschista* Reuss, mnogo kraće analne koštrige nego *S. gracilispinis*. Duljina glave 26 *cm*, tijela 40 *cm*.

O tačnoj veličini glave kao i o njenim omjerama pram.a tijelu, ne može se ništa navesti, pošto ono malo koštanih ostataka leži poremećeno, pa se tako konture glave ne dadu opredijeliti. Jedine očuvane kosti glave ograničavaju se na megjučeljusnicu i gornju čeljusnicu.

Prva leži gotovo posve otkrivena a ima duljinu od 53 *mm*. To je jaki, unaprijed zavinuti koštani luk, čiji je stražnji brid u zadnjoj trećini proširen u spodobi krila. Dônji kraj se šiljasto sužuje, a na gornjem počimaju dva nastavka. Onaj, najviše izbočeni, 25 *mm* dugi nastavak spaja se sa drugom megjučeljusnicom; dônji, samo 18 *mm* dugi ali širi nastavak služi gornjoj čeljušnici kao upravljač. Pokraj megjučeljusnice, ali ponešto ispod nje te paralelno s njome leži gornja čeljusnica, a nad ovom palatinum. Ponešto dalje od tih kostiju opažamo grupu zubi različite veličine, koji možda pripadaju pomenutoj megjučeljusnici. Ona svakako posjeduje samo dva zuba-canina, ali osim toga nekoliko rupa, u koje bi se mogli zubi smjestiti. Iza ovih i odijeljeno komadom craniuma ima druga grupa zubi, koji su grebenasti i jednake veličine, pa potiču ili od vomere ili od jedne od obih palatina.

Hrptenica, koja je skoro upravnog oblika, ima 21 kralješak, od kojih 12 komada spadaju caudalnom odsjeku. Konac hrptenice sa repnom perajom manjka posve; tako isto biće da i broj abdominalnih kralješaka nije potpun. Kralješci su jaki, a u srednjoj čest kičmenice su dulji neg što su visoki. Jaki hrptenički trnovi stoje koso unatrag pa su prama kraju tijela sve kraći i tanji. Isto je slučaj i kod trbušnih trnova. U abdominalnoj okolici leže otisci od šest rebara. Prilično su dugi, umjereno široki i ponešto zavinuti.

Tijelo je s prijeda jako oštećeno, pa se o početku dorsale ne da ništa reći. Vide se samo ulomci potpornih koštica blizu hrpteničnih trnovitih nastavaka kralješaka, a pred početkom članastih trakova vide se otisci dviju drugih i vrlo tankih koštriga. Ono jedanaest potpornih koštica, što pripadaju članastim trakovima, dobro se održaše, pa im se broj može lako ustanoviti; a sami trakovi samo su djelomično održani.

Anala ima 10 potpornih koštica, od kojih se prva odlikuje duljinom i debljinom. Ispod ove i druge potporne koštice leže dvije vrlo duge i neobično vitke bodljike, skoro horizontalno unazad zakrenute. Upadaju osobito u oči svojom nježnosti u sarazmjerju sa duljinom i daju toj vrsti osobito karakteristično obilježje, što me je ponukalo, da je po tome imenujem. Prvoj analnoj koštrigi i članastim trakovima nema ni traga.

Takogjer manjkaju pectorala, ventrala i caudala. Premda na početku caudalne česti hrptenice i ozgor i ozdô ima oveća množina ljusaka, ipak se ni na jednoj jedinoj ne može dokazati ctenoidni karakter, i jedva da se na njihovoj površini mogu opaziti tragovi pruga. Postrana linija manjka posve.

Familija *Sparoidae.*

Pošto od ove ribe manjka prednji dio glave pa po tome i čeljusni aparat, mogla se je na osnovu održanih ostataka kostiju i ljusaka ustanoviti jedino familija, ali ne i rod. Neobično duge i uske opercularne kosti, njihovi posvema glatki, nenazupčani rubovi i ljuskama pokrita im površina pokazuju, da ta riba spada familiji *Sparoidae.* Oblik plećne spojne kosti, broj rebrenih parova i prilično velike ctenoidne ljuske govorile bi doduše u prilog rodu *Dentex,* ali po svemu mogao bi to biti i veliki eksemplar roda *Chrysophrys.*

Glava je duga 14 *cm,* tijelo 41 *cm;* poprilična visina tijela 18 *cm,* a duljina caudalne hrptenice 23 *cm.*

Po tome što manjka njuška, predleže kosti tek počevši od quadratuma. Opercularni aparat i plećni pojas održali su se gotovo posve, samo je na

präoperkelu jedna čest stražnjeg ruba ponešto oštećena. Oblik tih kostiju i nezgrapna im gragja podsjeća jako na *Dentexa*. Prednja je čest tijela tako gusto pokrita ljuskama, da se ne vide ni članci hrptenice niti njihovi hrpteni trnoviti nastavci. Na caudalnom odsjeku, gdje su ljuske mnogo rjegje, leži otvoreno 14 kralješaka. Članci su ovi po srijedi doduše jako oštećeni, ali je ipak moguće ustanoviti, da im je duljina veća od visine. U abdominalnoj okolici izbijaju ispod ljusaka osam rebara kao uski obručevi.

Nad trnovitim nastavcima hrptenice stere se duž tijela niz potpornih koštica, koje pripadaju nerazdijeljenoj dorsali. Prednjih potpornihkoštica, što služe za spoj sa koštrigama, održalo se je samo 9—10 komadai to u dônjem dijelu; one što slijede te služe za potporu članastih trakova. skoro su posve neoštećene, pa se može tačno ustanoviti, da ih je 11 komada. Megja izmegju koštrigastog i trakastog dijela dorsale označena je onom potpornom košticom, što ima mnogo položeniji položaj od ostalih i što prima pošljednju koštrigu. Ova činjenica bi govorila takogjer u prilog roda *Dentex*, jer u *Chrysophrysa* nema rečena potporna koštica različiti položaj odostalih. Od same dorsale upućuju samo otisci nekojih koštriga, da su morale biti duge i tanke.

Anala je takogjer nepotpuna, jer se vide jedino otisci dviju koštriga i 9 djelomično očuvanih članastih trakova. Prva je potporna koštica vitka te se uspinje koso k trbušnom trnu prvog caudalnog kralješka.

Pectorale nema, samo nekoje carpalne kosti leže na stražnjem rubu plećnog pojasa. Od ventrale održao se je prednji dio i sastoji se osim jedne koštrige od 5 članastih trakova.

Caudala ima u gornjoj peraji 10 članastih i 7 nečlanastih trakova; dônja peraja manjka.

Književni spisak.

1. Agassiz L., „Recherches sur les Poissons fossiles“, sv. IV., Neuchâtel 1833.—1843.
2. Fuchs Th., „Ueber die Fischfauna der Congerienschichten“, u „Verhandlungen der geolog. Reichsanstalt Wien“, god. 1871., br. 13.
3. Günther A., „An Introduction to the Study of Fishes“. Edinburgh 1880.
4. Heckel J. i Kner R., „Neue Beiträge zur Kenntniss der fossilen Fische Oesterreichs“, u „Denkschr. der k. k. Akad. der Wissensch. Wien, mathem.-naturw. Classe“, sv. XIX., 1861.
5. Kramberger-Gorjanović D., „Die jungtertiäre Fischfauna Croatiens“, u „Beiträge zur Paläontologie Oesterreich-Ungarns und des Orients“, sv. II., 1882.
6. —, „Paläoichthyologische Beiträge“, u „Glasnik hrvatskoga naravoslov. družtva“, god. I., 1886.
7. —, „Palaeoichthyološki prilozi (Collectae palaeoichthyologicae)“, dio II., u „Rad Jugoslavenske Akad. u Zagrebu“, knjiga 106., 1891.

8. Meyer H. v., „Beschreibung der fossilen Decapoden, Fische etc. aus den tertiären Süsswassergebilden des nördlichen Böhmens“, u „Palaeontographica“, sv. II., Cassel 1852.
9. Rolle F., „Ueber die geologische Stellung der Stotzkaschichten in Steiermark“, u „Sitzungsber. der k. k. Akad. der Wissensch. Wien, mathem.-naturw. Classe“, sv. 30., odsjek 3.
10. Steindachner F., „Beiträge zur Kenntniss der fossilen Fische Oesterreichs“, u „Sitzungsber. der k. k. Akad. der Wissensch. Wien, mathem.-naturw. Classe“, sv. 47., odsjek. 1.

Razjašnjenje slika.

Tabla I.

Slika 1. *Labrax longiceps* Siebenr.
Slika 2. *Labrax bosniensis* Siebenr.

Tabla II.

Slika 3. *Labrax steindachneri* Siebenr.
Slika 4. *Serranus gracilispinis* Siebenr.

Tabla II.

3. 1:2

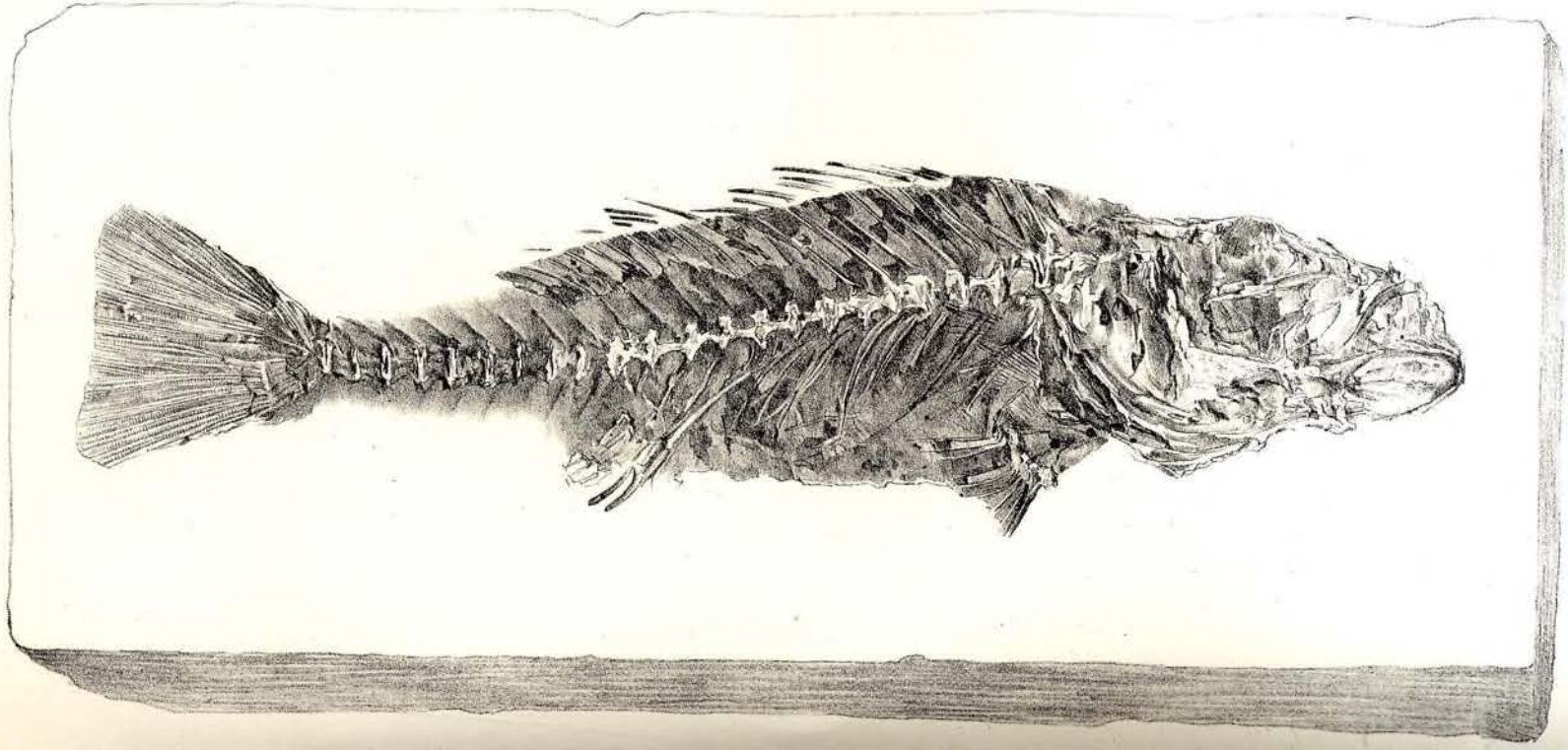

Tabla I.

1. 1:4

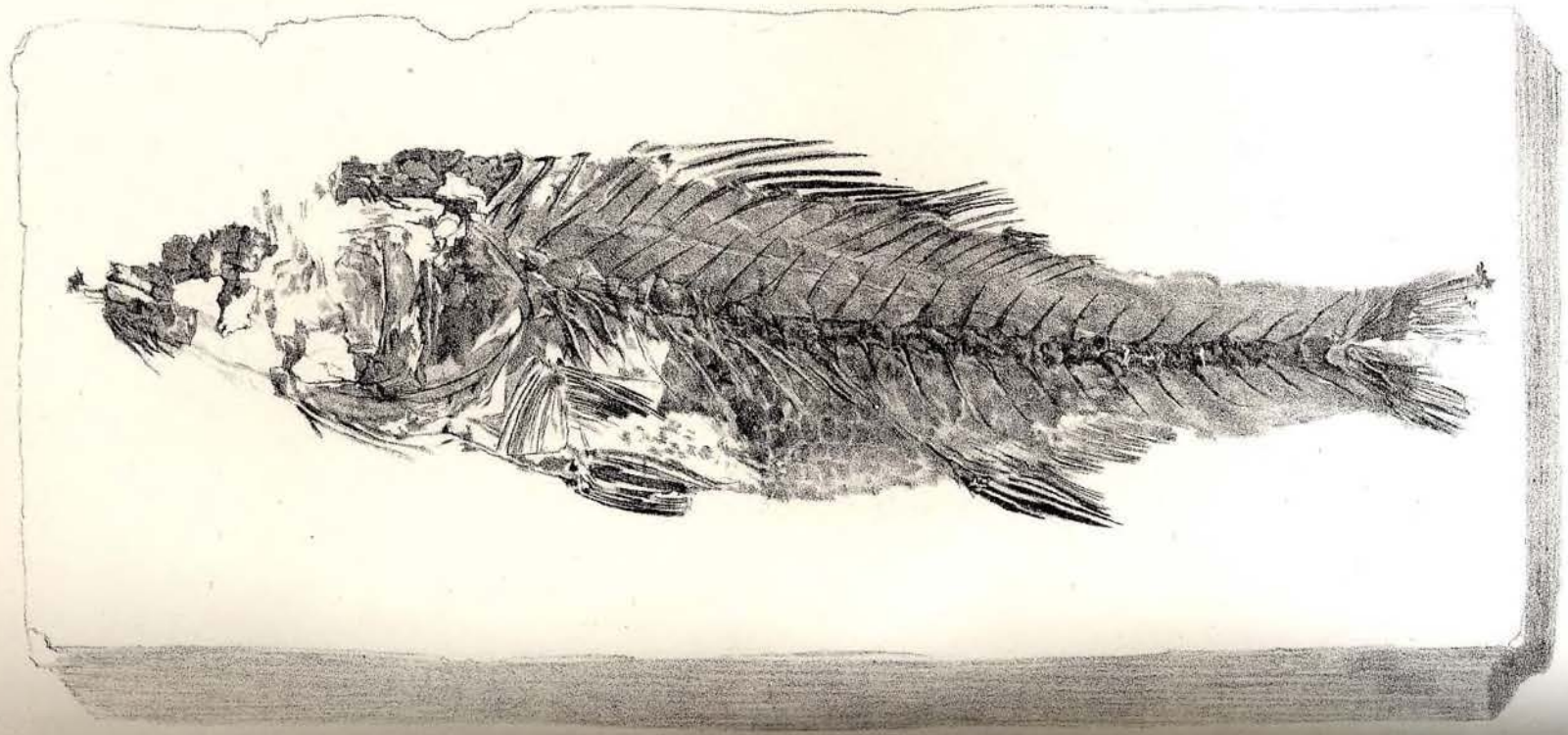

Прилог к познавању флоре Босне и Херцеговине.

Приопћио

др. **Ђорђе Протић.**

На савјет велеуваженог господина дра Гинтера Бека (Günther Beck), професора ботанике на ц. кр. њемачком свеучилишту у Прагу — који је испитивањем флоре ових земаља и издавањем свога дјела: „Flora von Südbosnien und der angrenzenden Hercegovina“ себи лијепе заслуге стекао, — одлучих се, да боље проучим флору западног краја Босне, поглавито пак оних гора, који се дуж далматинске међе протежу, а осим тога још и флору околине Фојнице, за чију се флору, већ и на темељу досадањих резултата, може с правом рећи, да је најинтересантнија у својој земљи.

Како су горе уз далматинску границу, а особито Камешница и Шатор-планина, већим дијелом још флористички неиспитане, односно недовољно испитане, то се одлучих прво за ове крајеве, а по том за околину Фојнице, која је флористички боље испитана.

Прије мене чинили су излете на некоје горе уз далматинску међу, како је мени познато: Визијани, Брандис, Бек и Фиала. С тога сам, на темељу њихових резултата, уз сваку биљку, коју су већ они нашли, метнуо име њихово и мјесто, гдје су је нашли.

Са испитивањем флоре околине Фојнице, коју су већ Брандис, Бек, Мурбек и Фиала прије мене проучавали, нијесам се могао дуже времена бавити, јер сам на жалост имао врло неугодно вријеме.

Геолошки[1]), оро- и хидрографски одношаји.

Пут, којим сам ишао, водио је преко ових мјеста и гора: Од Бугојна преко Купреса, Ливна, Камешнице, Пролога, Раздоља, Вјештића

[1]) Испореди: Карту и „Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina“; „Erläuterungen zur geologischen Uebersichtskarte dieser Länder“ од др. Мојсисовића, др. Тице (Tietze) и др. Битнера (Bittner). Беч 1880.

горе, Троглава, Губина, Сајковића, Црног луга, Грковаца, Шатор-планине, Преодца, Рора, Поповића, Гламоча и преко Хрбљине-планине натраг у Купрес, односно у Бугојно.

Непосредна околина Бугојна јест алувиј и дилувиј. Идући према Купресу ступамо на неогенско тло, а по том на творине тријаса, у којима превлађује вапненац и доломит. Од прилике на средини пута Бугојно—Купрес налазимо Верфенске слојеве, који нас прате до Великих купреских врата, иза којих имамо опет творине тријаса све до близу Купреса, који лежи на алувију и дилувију, а у купреском пољу налазимо опет мјестимице уклопљене творине тријаса.

Велики Малован, коме сам особиту пажњу обратио, састављен је поглавито од јурског вапна, а Цинцар опет из творевина тријаса, које се као узак слој провлаче кроз јурско вапно. Прешавши преко њих, ступамо опет на јурско вапно, које нас прати од Шуице па до Борове главе, гдје прешавши још један уски слој тријаских творина, идемо опет по јурском вапну, све до близу Ливна, око кога налазимо кредњачко вапно, неоген и алувиј и дилувиј.

Камешница, Пролог, Раздоље, Вјештића гора, Троглав и даље све до Шатор-планине, па и један дио подножја ове потоње, састављени су из кредњачког вапна. Шатор-планина сама састављена је дијелом од тријаских творина а дијелом од јурског вапненца. Гламочко поље састављено је поглавито од алувија и дилувија, а мањим дијелом од неогена. Хрбљина-планина састављена је од јурског вапна, које се све до купреског поља протеже.

Околина Фојнице са Враницом планином састављена је од палеозојског шкриљавца, пјешчара и вапненца.

Напокон околина Тарчина састављена је из неогена, Верфенских слојева, црвеног пјешчара, кварцита, палеозојског шкриљавца и тријаса.

Висови, на које сам се овога пута пењао јесу: Шуљага код Хан-Копривнице 1533 *m*, велики Малован 1828 *m*, Цинцар 2006 *m*, Камешница 1810 *m*, Коњ 1849 *m*, Троглав 1913 *m*, велики Шатор 1872 *m*, тали Шатор 1607 *m*. Висови око Фојнице: Зечева глава 1766 *m*, Вранкамен 1904 *m*, Маторац 1939 *m*. У Враници планини: Крстац 2070 *m*, Лочике 2107 *m*, Трескавица 2024 *m*, Тиква 1979 *m*, Сикира 1690 *m* и Лука 1950 *m*.

Горе и планине уз далматинску границу јесу мање више типске кршне горе (карст). Збијени и тврди кредњачки вапненац и доломит атмосферилије више и брже растварају, него што се у ситан крш и дробиш претварају. С тога и налазимо већином крупно, мање више заобљено и глатко камење, а између овог, као и под њиме, безброј

мањих или већих пукотина и шупљина, пећина и грдних котлина. Споменуте многе пукотине и шупљине, које нам се већ и под ногама одају и тако рећи на сваком кораку нас прате, упијају одмах сваку оборину, те с тога и не налазимо у тим горама извора и потока никако или посве слабе, особито у љети. С тога разлога мора путник често пута да подноси велику жеђ, као што сам ју поднијети морао на великом Маловану, Камешници, Цинцару и Троглаву. Мала сњежна поља или сњежне јаме, које се на вишим горама налазе, с великом радошћу поздравља уморени и јако ожедњели путник.

Долина и котлова, великих и малих, нашао сам релативно највише, односно највећих на Камешници, Раздољу и Троглаву, и у њима доста биљака.

Врела, потока и ријека, или боље рећи ријечица, веома је мало уз далматинску границу. Лијепи шумски поток Пориче, између Бугојна и Купреса чини овај лијепи пут још романтичнијим. Не далеко од овога тече поток Копривница нуз Шуљагу; оба утичу у Врбас. Поток Милац између Купреса утиче у малу ријечицу понорницу Шуицу. И Милац и Шуица, гледајући их са великог Малована, пружају у својим лијепим и честим окукама посматрачу веома лијеп поглед. Ријечице код Ливна: Бистрица, Жабљак и Стурба такођер су понорнице. На Камешници има близу оружничке поште — Брљуша — мали поточић, а на подножју исте тече поток Озрен. Даље на Камешници, Прологу, Раздољу, Вјештића гори, Троглаву, око Губина па све до Грковаца нема нигдје врела ни потока. На Шатор-планини има, и то на сјеверној страни, неколико потока, од којих је т. з. Шаторски понајјачи. Од Преодца до близу Гламоча, па и даље преко Хрбљине, све до Купреса, опет нигдје изворне воде.

Оба језера, Прокошко у Враници и Шаторско језеро у Шатор-планини, обишао сам такођер. Оба ова горска језера, која од прилике у истој висини леже (Шаторско језеро 1488 *m*), имају од прилике и исту величину, али је Шаторско језеро љепше од Прокошкога. Величина Шаторскога језера унаоколо износи од прилике 1000 корака, дужина износи 340 корака а ширина на ширем, према Шатору окренутом крају 230 корака. У њему бијаше доста малог мочорада (der kleine Wassermolch, *Triton taeniatus*). На источном крају оно полако одвире испод стијена.

Топлина вода, које сам мјерио бијаше и то: у Шаторском језеру, 15. јула, 11 сати прије подне 14° C., а топлина једног веома слабог поточића, који се у њега улијева 5° C. Булино врело на Шатору 6° C. Врело на Брљушки (Камешници) у 11 сати 7° C., а Стурба у 8 сати 10° C.

Напоменути ми је овдје још и то, да је на мене велики Шатор посве учинио такав утисак, као да и он спада међу горе, на којима је за глацијалне периоде могло бити ледењака (Gletscher), те да је можда и ово језеро, преостатак ледењака, као што је то доказао др. Цвијић за језера на Трескавици. Ја сам жалибоже већ доље на језеру био, кад сам, разматрајући положај великог Шатора, запазио нарочито оне тјеснаце при врху, кроз које као да је ледењак пролазити морао, и носио оно велико и мало камење, које се сада при језеру налази и које се све до снијега, кога тада још мало бијаше, у одређеном правцу успињаше. Свакако од важности би било овај случај боље проучити.

Са Камешнице лијепо се види блиско, велико Бушко блато. Оно постаје разљевањем периодичног потока Ричине и исуши се касно у љето мање више.

Клима.

Климатске одношаје пропутованих крајева показује нам прикључена таблица, коју извадисмо из „Ergebnisse der meteorologischen Beobachtungen an den Landesstationen in Bosnien und der Hercegovina im Jahre 1897“.

Метеоролошки подаци у години 1897.

Мјесто	Висина над морем у метрима	Температура зрака			Оборина		Број дана са оборином
		средња годишња[1])	максимум	минимум	свега[2])	максимум	$\geq 0{\cdot}1\ mm$
Сарајево	537	9·0	33·0	— 15·0	1010	57	128
Бугојно	569	8·6	33·8	— 21·8	799	29	98
Купрес	1190	5·6	28·5	— 22·8	1061	41	133
Ливно	729	8·6	31·5	— 16·4	1255	52	119
Вагањ	1157	6·0	28·4	— 17·0	1410	60	110
Преодац	913	7·4	29·6	— 13·3	1136	37	141
Гламоч	1031	6·6	31·9	— 12·7	956	33	112
Тарчин	645	7·9	31·3	— 18·0	1054	45	119
Фојница	584	8·7	35·4	— 16·6	982	37	127

[1]) $^1/_4$ $(7 + 2 + 9 + 9)$.
[2]) У милиметрима.

У опће узевши, клима је јако промјењљива и мање више сурова. Нарочито је сурова клима Купреса. У овом мјесту има јако мало дана у години без вјетра и буре, а и снијег није редак гост. На Камешници, Бурњачи, а и даље дуж далматинске границе, често бјесни жестока бура. И ја сам имао прилику или боље рећи неприлику, да

доживим веома жестоку буру на Бурњачи и око Вагња 10. и 11. јула; жестине њене не ћу никада заборавити.

Да је клима сурова и студена доказује и касно цвјетање многих биљака. Тако н. пр. овчицу *Narcissus poeticus*, која у нас обично већ крајем априла и почетком маја цвјета, нађох на склонитијим мјестима на Камешници 9. јула у најљепшем цвијету. *Anemone silvestris*, *Anemone nemorosa*, *Iris graminea*, *Viola odorata*, *Allium ursinum* и многе друге прољећне и ране прољећне биљке.

Биљни појаси (региони).

Због опћенито вишег успона тла у пропутованим крајевима може бити говора у главном само о двима биљним појасима (регионима), наиме: о субалпинском и алпинском појасу. Пшеница се гаји само око Бугојна, око Ливна и нешто мало око Црнога луга.

Горњи шумски појас пење се на 1600 *m*. Од шума налазимо мјестимице скоро искључиво бјелогорицу (Камешница), а мјестимице опет бјелогорицу јако измјешану са црногорицом (јелом и омориком): око Купреса, на великом Маловану, на Шатор-планини и на другим мјестима. Само овдје ондје, и то на маленим просторима, превлађује црногорица. Бјелогорица уопће знатно превлађује, а у овој опет буква.

Клековина се налази на свим вишим планинама, али ипак не сачињава типски појас клековине. Веће просторе запрема иста на великом Маловану, Троглаву и Шатор-планини. Доња граница њених скупина спушта се на великом Маловану необично ниско, од прилике на 1500 *m*, а и на великом Шатору почиње клековина већ око 1550 *m*.

Горњи шумски појас прелази одједном у алпински појас, без карактеристичне формације шипрага. Истакнути ми ваља овдје велику раширеност биљке *Cytisus radiatus* (за коју ми вођа рече, да ју народ „метлом“ зове), која на великом Маловану, Камешници и великом Шатору, изнад горњег шумског појаса, велике просторе покрива, које је тешко проћи. Поради њене просторности могло би се на реченим планинама и о „региону метле“ говорити. У малом простору налазимо ову биљку одмах иза Великих врата код Купреса, и она нам са другим биљкама одаје, да с ону страну купреских врата ступамо на земљиште, које спада у подручје далматинске флоре. Ова граница овдје је тако оштра, да сваком посматрајућем путнику мора у очи пасти.

Алпинских ливада има само на Троглаву.

Шуме на далматинској међи јако су проређене. Из садањих преостатака може се закључити, да су дуж далматинске међе морале

најкрасније шуме бити и да је само дивљачко тлачење могло толике крајеве тако опустити. Али од како је наша монархија посјела ове земље, од то доба стало се на пут оном неразборитом и дивљачком тлачењу шума, које је и пограничну Далмацију у камено море претворило. Крстарење оружника, лугара и шумских чувара онемогућило је и најмање тлачење, те се с тога можемо сигурно надати, да ће се постојеће шуме не само очувати већ и повећати.

Још неколико ријечи о самом путу.

28. јула пр. год. оставих Сарајево и стигох још истога дана у Бугојно, почетно мјесто мојих екскурзија. Сутра дан у друштву са својим ђаком, Николом Томашевићем, гимназијалцем IV. разреда, пођох пјеше у Купрес, куда око пол дана стигох. Пут од Бугојна до Купреса јесте један од најљепших и најромантичнијих путева у Босни. Ја сам увјерен, да ће се свако, ко је овуда по лијепом времену пролазио, свагда радо сјећати оне ванредне природне љепоте, коју му је овај пут приказао. Флора је уз пут занимљива и типски субалпинска. Из Купреса, гдје 4 дана остадох, предузимао сам излете у околину, а нарочито на Шуљагу, гдје нађох многе занимљиве биљке. 2. јула пођох се са вођом и реченим ђаком на велики Малован. Узлаз на исти бијаше веома тежак, јер ударисмо кроз шуму, која при врху биваше све гушћа и непроходнија. По мучном пролазу кроз густу букву, клековину и метлу, која јако јамаво тло покриваше, узађосмо напокон на врх. Обишавши радосно угледано мало сњежно поље и угасивши неописану жеђ снијегом, спустисмо се доље на Шуицу, пошто се прије тога са учеником и вођом опростих. Малован ми даде многе занимљиве биљке, тако да нијесам ни мало жалио великог труда. У Шуици одморих се 1 дан, а 4. јула пођох пјеше у Ливно, куда пред пол дана стигох. 5. учиних излет на Цинцар са учитељем тамошње трговачке школе, госп. Андријом Кулијером, а 6. одох на коњу с вођом на оружничку постају Брљушу на Камешници. Из овога мјеста чинио сам излете на висове Камешнице. Са скупљеним и посматраним биљкама на овој веома занимљивој гори бијах посве задовољан, а без сумње нашао би још и много више занимљивих биљака, да сам имао љепше вријеме. 10. јула кренух преко Курлаја, Миличића и Бурњаче на Вагањ, а 11. даље преко Пролога, Убље, Раздоља на Келове бунаре. 13. јула пођох се преко Вјештића горе са лугаром на импозантни Троглав, а у вечер сађох на ноћиште у Губин. Флора и сценерија Троглава јако је занимљива. Његова велика котлина страховита је и величан-

ствена. Сутра дан кренух с коњем и вођом (што сам и даље чинио), преко Сајковића, Црног луга у Грковце, гдје сам у оружничкој пошти преноћио. Идућег дана, 15. јула, успех се на лијепу Шатор-планину и са резултатима посве задовољан сађох на Преодац. Одавде кренух, сутра дан, преко Рора, Поповића и Гламочког поља у Гламоч, а одавде, идућег дана, преко Хрбљине у Купрес. Из Купреса кренух 18. јула у Бугојно, а одавде дођох жељезницом још истога дана на вечер у Сарајево, које сам прије 3 недјеље оставио био.

По скоро 3-недјељном одмору у Тарчину, кренух 7. августа на другу у намјери дужу екскурзију — у Фојницу, да и њену гласовиту флору боље проучим. 8., 9. и 10. августа обиђох све висове лијепе Вранице-планине а осим тога још и Зец-планину и Маторац и Вранкамен, преноћивши 2 ноћи у колибама чувара говеда. Даље имао сам јако ружно вријеме. Узалуд чекајући пуна 4 дана у Фојници на љепше вријеме, морадох 15. августа оставити ову у погледу флоре најзанимљивију околину.

Остатак ферија пробавих у Тарчину, од куда сам у околину мање излете предузимао, а међу осталим бијах и на Хранисави и Бјелашници.

Флора планина уз далматинску границу, толико ме је удовољила, да намјеравам и идуће године, у друго вријеме још једном онамо поћи.

Напокон нека ми је и на овом мјесту дозвољено, да велештованом господину професору дру Гинтеру Беку, за ону његову готовост, коју ми је при одређивању неких (40) послатих му биљака указао, као и на том, што ми је савјетовао, да ове занимљиве крајеве проучим, своју најтоплију захвалност изрекнем.

A. KRYPTOGAMAE.

Pteridophyta *(Kryptogamae vasculares).*

I. разред: **Equisetinae.**

Equisetaceae.

Equisetum arvense L. Око Тарчина, Бугојна и Купреса; на ливадама око Преодца.

Equisetum silvaticum L. На истим мјестима, а осим тога још и по влажним шумским мјестима око Гламоча и Фојнице.

Equisetum palutsre L. По влажним и мочварним ливадама око Тарчина и Купреса.

Equisetum limosum L. Уз обале потока Корче код Тарчина и уз један шумски поток код Преодца; на муљевитим мјестима уз поток Шуицу у близини мјеста Шуице.

II. разред: **Lycopodineae.**

Lycopodiaceae.

Lycopodium annotinum L. На Враници-планини (код Фојнице) изнад Језера. На Шатор-планини.

Lycopodium alpinum L. На Враници.

Lycopodium Selago L. На Враници више језера.

III. разред: **Filicineae.**

Filices.

Polypodiaceae.

Polypodium vulgare L. Често по свим крајевима, које сам прошао. — *P. vulgare* var. *major* по стијенама изнад потока Корче код Тарчина, на Камешници и на Шатор-планини. — *P. vulgare* var. *auriculata*, по стијенама на великом Маловану и на Камешници.

Phegopteris polypodioides Fée. У влажним хладовитим шумама између Бугојна и Купреса, на великом Стожеру, Шуљаги, Шатор-планини, у шуми више Фојнице и на Камешници.

Phegopteris Dryopteris Fée. У шуми изнад Прокошког језера код Фојнице, на Камешници и Шатор-планини.

Ceterach officinarum Willd. По стијенама на Шуљаги код Купреса, на великом Маловану, на Шатор-планини, Камешници и по стијенама око Тарчина.

Pteris aquilina L. Најчешћа папрат и мјестимице у великој множини.

Blechnum Spicant Rth. На великом Маловану, Камешници, Шатор-планини; у шумама око Фојнице и Купреса; у шуми око Тарчина, уз поток Корчу.

Asplenium septentrionale Hoffm. На глиненом шкриљавцу око Тарчина.

Asplenium viride Huds. У шумама између Бугојна и Купреса; на Камешници, на великом Маловану и у шумама око Фојнице.

Asplenium trichomanes L. Често по свим пропутованим крајевима.

Asplenium germanicum Weis. У долини потока Корче код Тарчина.

Asplenium ruta muraria L. На Шуљаги и великом Маловану, на Шатор-планини и по стијенама око Фојнице, на Вјештића гори и на Цинцару.

Asplenium Adiantum nigrum L. По хладовитим мјестима на Камешници, Шатор-планини и на Враници.

Asplenium fissum Kit. У пукотинама стијена на Кашменици, ријетко.

Asplenium filix femina Bernh. Око Тарчина и Преодца.

Asplenium alpestre Meth. На влажним мјестима око Тарчина, ријетко.

Scolopendrium officinarum Sw. По влажним стијенама у шумама око Купреса; на великом Маловану, Шатор-планини, око Тарчина на подножју Хранисаве и на Камешници.

Aspidium Lonchitis Sw. По стијенама око Купреса, на Враници, Цинцару и великом Маловану али не често.

Aspidium lobatum Sw. На Камешници, Шатор-планини и око Тарчина, доста често.

Polystichum Thelypteris Rth. На мочварним шумским мјестима око Тарчина, ријетко.

Polystichum filix mas Rth. По влажним стијенама око Тарчина и Фојнице.

Polystichum rigidum D. C. По стијенама на Камешници и Шатор-планини, на Хранисави више Тарчина и на Шуљаги код Купреса.

Polystichum spinulosum D. C. По влажним стијенама у шумама око Купреса; на Шатор-планини и Враници.

Polystichum dilatatum Sw. На Камешници, ријетко.

Cystopteris fragilis Bernh. По стијенама и понорима на Камешници, Цинцару, великом Маловану, Шуљаги и око Фојнице, често.

Cystopteris alpina Lk. На Крстацу и Камешници, ријетко.

Ophioglossaceae.

Botrychium lunaria Sw. По травњацима на Вјештића гори, на Шатор-планини око Преодца, на Хрбљини, великом Маловану, Шуљаги, Камешници и Курлају.

PHANEROGAMAE.

I. Gymnospermae.

Coniferae.

Taxinae.

Taxus baccata L. На Малиновцу више Пролога.

Cupressineae.

Juniperus communis L. Свуда доста често, особито на Курлају, Шатор-планини и Шуљаги.

Juniperus nana W. *(J. sibirica* Burgsd.). На Троглаву, Хранисави (Beck); на Курлају и Камешници.

Abietineae.

Pinus silvestris L. Неколико стабала од овога веома корисноga дрвета нашао сам код мјеста Чошлије близу Гламоча. Биће да су то преостатци од некадашње борове шуме у овој околини.

Pinus nigra Arnold. Између Бугојна и Купреса (Fiala, „Прилози флоре Босне и Херцеговине“, „Гласник зем. музеја“, 3. и 4. св., 1896.).

Pinus Pumilio Hänke. На великом Маловану, Камешници, Шатор-планини и на Враници и Хранисави код Тарчина.

Picea excelsa Lk. На Троглаву (Beck). Између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, на Хрбљини, Шатор-планини, Камешници и око Фојнице.

Albies alba Mill. На Троглаву (Beck). На истим мјестима као и прећашња, али рјеће од ње.

II. Angiospermae.

A. Monocotyleae.

I. Liliiflorae.

Liliaceae.

Liliae.

Lilium Carniolicum Bernh. На Троглаву (Beck). На Шуљаги и Плазеници код Купреса; на Камешници и Курлају.

var. *Lilium bosniacum* Beck. На истим мјестима доста често, а осим тога још и на великом Маловану.

Lilium Martagon L. На Камешници; на Вјештића гори под Троглавом, на Шатор-планини и Хрбљини.

var. *Lilium Cattaniae* Vis. L. Ову лијепу суврст нашао сам само у два примјерка близу Губина на подножју Троглава, на каменитом, тешко приступачном мјесту.

Asphodelus albus Miller. На Круг-планини и на Пологу близу Ливна (Fiala). Ову биљку нашао сам не само на реченим мјестима, већ и на подножју великог Малована и даље уз пут у Ливно веома често, особито између Малована и Шуице, а осим тога још и на Хрбљини.

Anthericum Liliago L. На Шуљаги код Купреса, на Вјештића гори под Троглавом и Шатор-планини, ријетко.

Anthericum ramosum L. На Троглаву (Beck). Са прећашњом на истим мјестима, а осим тога још и на Круг-планини и на стијенама око Фојнице.

Ornithogalum pyrenaicum L. На Шуљаги код Купреса, на Хрбљини и Шатор-планини; на Камешници и око Тарчина.

Ornithogalum Kochii. На Круг-планини код Ливна (Fiala), а осим тога још и на Камешници и Курлају.

Scilla bifolia L. Уз сњежна поља на великом Маловану, на Цинцару, Троглаву и Шатор-планини. На овом пошљедњем мјесту нашао сам је у облику *Scilla nivalis* Boiss.

Allium ursinum L. Око Бугојна (Fiala). На Шуљаги код Купреса, на малом и великом Шатору у великој множини; на Камешници.

Allium carinatum L. Око Ливна, на Хрбљини и Круг-планини; око Тарчина и Купреса.

Allium sphaerocephalum L. Око Купреса и Шуице; на Камешници и великом Маловану.

Allium flavum L. На Хрбљини, ријетко.

Muscari comosum Mill. Ливно, Купрес (Fiala). На Хрбљини, Шуљаги, Камешници и на Вјештића гори.

Muscari botryoides Mill. Крај сњежних поља на великом Маловану и на Троглаву (Beck); на великом Шатору и Камешници.

Melanthieae.

Colchicum autumnale L. По планинским ливадама око Тарчина, често, и и то већ око половине августа.

Veratrum album L.[1]). На Троглаву (Beck). На Шуљаги код Купреса, на великом Маловану; око Шуице, на Камешници и Курлају; на Вјештића гори, на великој и Малој Шатор-планини; на Враници и Зец-планини око Тарчина.

Veratrum Lobelianium Brnh. На Хранисави, Троглаву (Beck), на Камешници, Троглаву (Beck) и Шатор-планини.

Tofieldia calycalata Wahl. Око Купреса и шумским понорима између Бугојна и Купреса (Fiala). На великом Маловану, на Камешници и Шатор-планини.

Smilaceae.

Paris quadrifolia L. У шумама између Бугојна и Купреса; на Шуљаги, великом Маловану, око Шуице; на Камешници, Вјештића гори и на Шатор-планин. Око Фојнице и Тарчина.

Polygonatum verticillatum Much. По хладовитим шумама између Бугојна и Купреса, на Шуљаги, Камешници и великом Маловану.

Polygonatum officinale Allion. На Шуљаги и подножју великог Стожера; на Камешници.

[1]) Коријен од ове биљке (чемерика бијела) кухају сељаци у води и њоме перу говеда, када је ушљива.

Polygonatum multiflorum Allion. На истим мјестима као и прећашња врста, а осим тога још и на Шатор-планини око Преодца.

Convallaria majalis L. На Камешници и Шатор-планини, на великом Маловану.

Majanthemum bifolium D. C. У хладовитим шумама између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, Камешници и великом Шатору; око Гламоча и Тарчина.

Amaryllideae.

Narcissus poeticus L. По травнатим заклонитим мјестима на Камешници и Курлају, у најљепшем цвијету 9. јула.

Juncaceae.

Juncus conglomeratus L. На мочварним мјестима код Тарчина и Купреса.

Juncus supinus Much. На мочварним ливадама код Тарчина и Преодца.

Juncus lamprocarpus Ehrh. Крај једне јаме код Гламоча; на мочварним мјестима код Тарчина.

Juncus compressus Jacqu. По влажним мјестима крај пута код Преодца и Купреса; на влажним ливадама код Гламоча и Тарчина.

Juncus trifidus L. Враница планина (Fiala). На Камешници и Шатор-планини.

Juncus bufonius L. На влажним мјестима око Тарчина, Гламоча, Фојнице и Купреса.

Luzula pilosa W. На Шуљаги код Купреса. Камешници и великом Маловану.

Luzula maxima D. C. На истим мјестима са прећашњом, а осим тога још и око Бугојна, Гламоча и Преодца.

Luzula albida D. C. На Вјештића гори, Камешници, Курлају, Шатор-планини и око Фојнице.

Luzula campestris D. C. На Камешници.

Iridaceae.

Crocus Heuffelianus Herb. На Троглаву (Beck). На великом Маловану и великој Шатор-планини близу снијежних поља; на Камешници.

Iris graminea L. Код језера на великом Шатору само у једном примјерку нашао.

Gladiolus illyricus Koch. На ливади код Преодца само у једном примјерку, који још није прецвао био.

Dioscoreaceae.

Tamus communis L. У шикарју на Шуљаги, великом Маловану и Шатор-планини.

II. Spadicifloraе.

Typhaceae.

Typha angustifolia L. Уз лагано отицајуће воде код Тарчина (Beck), код Преодца и Подградине.

Typha latifolia L. На мочварним ливадама код Преодца и Гламоча.

Sparganium ramosum Huds. Уз споро отицајуће воде код Тарчина.

Araceae.

Areae.

Arum maculatum L. На влажним и хладовитим мјестима између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, око Шуице, Гламоча, Преодца и Тарчина.

Lemneae.

Lemna trisulca L. У једној јами код Купреса.

Lemna minor L. У јендецима крај пута код Тарчина, Преодца и Фојнице; око Шуице и Гламоча.

Najadaceae.

Potamogeton crispus L. У језеру на великом Шатору и у Прокошком језеру код Фојнице.

Potamogetom praelongus Wulf. У језеру на великом Шатору.

Potamogeton natans L. У ријечици Стурби (Студра) код Ливна; у једном малом језеру на Хранисави; у Бушком блату.

III. Glumifloraе.

Cyperaceae.

Heleocharis palustris R. Br. Око Бушкога блата; крај једне мочваре код Купреса, око Тарчина.

Scirpus lacustris L. Крај воде око Тарчина; у једној мочвари код Купреса и у мочвари код Преодца.

Scirpus silvaticus L. По влажним мочварастим ливадама око Тарчина, Преодца, Фојнице и Гламоча.

Scirpus compressus Pers. Око Прокошког језера код Фојнице.

Scirpus pauciflorus Lghtf. Мочварасте ливаде око Купреса (Fiala); око Бушкога блата; на мочварастим ливадама око Преодца и Тарчина.

Eriophorum latifolium Hoppe. По мочварастим ливадама око Купреса (Fiala); око Тарчина и Преодца; на Гламочком пољу.

Eriophorum polystachium L. Мочварасте ливаде око Преодца.

Carex paniculata L. По шумским мочварама око Преодца; око Купреса (Fiala); око Гламоча и на Камешници.

Carex laevis Kit. На Цинцару код Ливна (Fiala). На Камешници, великом Шатору и Троглаву; на великом Маловану и Шуљаги код Купреса.

Carex glauca Murr. Врело Грожњак код Купреса (Fiala). На ливадама око Преодца и Гламоча.

Carex atrata L. На великом Маловану, Камешници и на великом Шатору; на Крстацу, у Враници планини.

Carex muricata L. По ливадама и шумама око Купреса и Преодца; на Вјештића гори код Губина, на Гламочком пољу и Хрбљини.

Carex vulpina L. У мочварама и јамама око Тарчина, Купреса, Преодца и Гламоча; у једној јами на Хрбљини.

Carex digitata L. По шумама око Бугојна и Купреса, на Шуљаги; на великом Маловану, Камешници и Шатор-планини.

Carex pallescens L. По ливадама и шумама око Купреса и Гламоча; на Камешници, Хрбљини и Вјештића гори; на великом Маловану.

Carex remota L. По влажним мјестима на Камешници; на Шуљаги код Купреса; на великом Шатору и Троглаву.

Carex Davalliana Sm. Врело Грожњак близу Купреса (Fiala). Око Булина врела, на Шатор-планини и на једној мочвари код Тарчина.

Gramineae.

Zea Mays L. Око Бугојна но само на неколико мјеста, а и на другим мјестима гаји се.

Andropogon Ischaemum L. На сухим осојним мјестима и по стијенама на Шуљаги, великом Маловану, на Круг-планини и око Грковаца.

Panicum miliaceum L. Око Тарчина а и на другим мјестима гаји се доста често.

Anthoxanthum odoratum L. По шумама и ливадама око Купреса, Тарчина, Гламоча и Фојнице; на Хрбљини, Камешници и Шатор-планини, доста често.

Setaria verticillata P. B. Уз поток Шуицу.

Alopecurus pratensis L. По ливадама око Преодца, Грковаца и Губина; на Хрбљини; на ливадама око Тарчина и Гламоча.

Phleum Michelii All. На Шуљаги, великом Маловану, Круг-планини и Троглаву; на Вјештића гори и око Преодца.

Phleum Boehmeri Wib. По стијенама на Шуљаги и Камешници, на Курлају око Миличића.

Phleum pratense L. По ливадама око Тарчина, Купреса, Гламоча, Ливна и Преодца; на Хрбљини.

Phleum alpinum L. На Вјештића гори код Губина и на Шатор-планини.

Agrostis alba L. По ливадама око Тарчина; на Хрбљини; око Шуице и Гламоча.

Agrostis vulgaris Wither. По ливадама око Шуице и Преодца.

Calamagrostis Epigeios Roth. По шумским чистинама на Шуљаги, великом Маловану и на мочварним мјестима око Преодца; код Тарчина.

Calamagrostis montana Host. На Камешници.

Milium effusum L. По хладовитим шумама између Бугојна и Купреса; на Шуљаги, Камешници и великом Шатору; око Гламоча и Тарчина.

Stipa pennata L. (Ковиље.) На Боровој глави; по сухим планинским ливадама између Преодца и Роре.

Lasiagrostis Calamagrostis Lk. По стијенама на Шуљаги, великом Маловану, Цинцару, Камешници и великом Шатору.

Phragmites communis Trin. Код Тарчина.

Sesleria tenuifolia Schrad. Ливно (Fiala). На Камешници и Вјештића гори.

Sesleria elongata Host. На Камешници.

Koeleria Pers. По травнатим сухим обронцима на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, Цинцару и Троглаву.

Aira caespitosa L. *(Deschampsia caespitosa* P.B.). По ливадама и травњацима између Купреса и Шуице; око Гламоча, Губина и Преодца; на Хрбљини.

Holcus lanatus L. По ливадама око Купреса и Шуице; око Гламоча, Тарчина, Преодца и Фојнице.

Arrhenatherum elatius M. K. На ливадама око Преодца и Тарчина.

Avena sativa L. Сије се око Ливна, Грковаца а и на другим мјестима.

Melica ciliata L. По обронцима стијена на Шуљаги, великом Маловану, на Камешници и Шатор-планини; на Цинцару.

Melica uniflora Retzius. По хладовитим шумама на Шуљаги, Камешници и великом Шатору.

Melica nutans L. На Троглаву (Beck). На Камешници и Вјештића гори, око Убље.

Briza media L. По сушним ливадама око Купреса, Гламоча, Грковаца и Преодца; на Хрбљини.

Briza minor L. На Камешници и малом Шатору; на Вјештића гори.

Poa dura Scop. Крај пута око Купреса.

Poa annua L. По необрађеном земљишту око Купреса и Бугојна.

Poa bulbosa L. По обронцима стијена на Шуљаги, Троглаву и великом Шатору.

Poa alpina L. Хранисава, Троглав (Beck). На Камешници, Курлају, Троглаву и Цинцару.

Poa nemoralis L. По шумама и шипразима често око Купреса, Шуице, Ливна, Гламоча, Тарчина и Преодца.

Poa trivialis L. Око Ливна (Fiala). По влажним ливадама око Купреса, Хан-Малован, Борова глава; на Камешници, око Губина, Грковаца и Тарчина.

Poa pratensis L. На Камешници и Шатор-планини; око Тарчина; на Гламочком пољу и Хрбљини и на другим мјестима.

Poa compressa L. По стијенама на Камешници, Троглаву (Beck), великом и малом Шатору, на великом Маловану и Цинцару.

Glyceria fluitans R. Br. Око Бушкога Блата и код Тарчина.

Glyceria distans Wahlb. Крај једне јаме близу Вагња.

Dactylis glomerata L. По ливадама и шумама на Шуљаги код Купреса, на великом Маловану, Камешници, на Вјештића гори код Убље; око Губина и Преодца.

Cynosurus cristatus L. По ливадама веома раширен, особито око Преодца, Гламоча и Купреса.

Cynosurus echinatus L. Око Подхума и Вагања; код Грковаца.

Festuca ovina L. Око Преодца, Гламоча и Тарчина; на Вјештића гори код Убље; на великом Маловану.

Festuca gigantea Vill. По хладовитим шумама између Бугојна и Купреса; на Камешници.

Festuca elatior L. По ливадама и травњацима око Купреса, Шуице, Гламоча и Грвоваца; око Тарчина често.

Brachypodium silvaticum R. S. По хладовитим шумама између Купреса и Бугојна, на Камешници и на великом Шатору око Преодца.

Bromus mollis L. По ливадама и травњацима око Тарчина, Гламоча, Купреса и Преодца.

Bromus squarrosus L. На Шуљаги, око Шуице и Купреса, око Тарчина.

Bromus erectus Huds. Око Ливна (Fiala). На Камешници, Хрбљини и малом Шатору; око Губина и Преодца.

Bromus sterilis L. По обронцима стијена на Шуљаги, Камешници, великом Шатору и на Вјештића гори.

Triticum vulgare L. Сије се око Бугојна и Ливна.

Agropyrum repens P. B. Често свуда.

Secale cereale L. Сије се око Бугојна и Ливна а и на другим мјестима.

Hordeum murinum L. По неплодним мјестима око Гламоча и Тарчина.

Lolium perenne L. Око Бугојна, Гламоча, Тарчина и Преодца.

Lolium temulentum L. На Камешници и Шатор-планини. На Троглаву (Beck)[1]).

Nardus stricta L. На Камешници и Шатор-планини.

IV. Gynandrae.

Orchidaceae.

Orchis militaris L. На хумозним мјестима на Камешници. Од више примјерака ове биљке затекао сам још само два у цвијету, дочим су остали већ прецвјетали били.

Orchis fusca Jacqu. Такођер само на Камешници и у истом стању; ријетко.

Orchis Simia Lam. Расијана по Камешници и великом Шатору; на великом Маловану, доста често.

Orchis ustulata L. По ливадама на Шуљаги, великом Маловану и по Шатор-планини.

Orchis coriophora L. Доста често на Камешници, Вјештића гори и на Шатор-планини; на великом Маловану ријетко.

Orchis globosa L. Доста често на истим мјестима као и прећашња врста, а осим тога још и на Хрбљини.

Orchis mascula L. По шумама на Шуљаги и великом Маловану; на великом Шатору.

Orchis sambucina L. По шумским ливадама око Преодца, ријетко.

Orchis maculata L. По шумским ливадама и међу шикарјем на подножју Камешнице и великог Малована; на Вјештића гори и око Губина.

Orchis latifolia L. По влажним ливадама на Камешници, великом Маловану, под Троглавом и око Преодца.

Orchis incarnata L. Ливаде око Купреса (Fiala). На Шуљаги и великом Маловану, ријетко.

Orchis majalis Rchb. По мочварним ливадама око Преодца.

Orchis pyramidalis L. По ливадама на Шуљаги, Вјештића гори и испод Троглава расијан и ријетко.

Gymnadenia conopsea R. Br. На Шуљаги, великом Маловану, око Шуице на Камешници, Шатор-планини и око Губина на подножју Троглава. Код Гламоча нашао сам је само са јако блиједо-руменим, у дуги клас збијеним цвијетцима; цијела биљка бијаше нешто виша од метра.

Gymnadenia odoratissima Rich. На Камешници и великом Шатору, ријетко.

Platanthera bifolia Rich. По шумама на Шуљаги, великом Маловану и Камешници; на Вјештића гори код Келових бунара.

---

[1]) „Ein botanischer Ausflug auf den Troglav". Сепаратни отисак из „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", V. св., 1897.

Platanthera chlorantha Custer. По хладовитим шумама између Бугојна и Купреса; на Шуљаги.

Platanthera viridis Ldl. По влажним шумским ливадама на Шуљаги и Камешници.

Nigritella angustifolia. На Вјештића гори по ливадама; на лијепим алпинским ливадама на Троглаву (Beck); на великом Маловану и Шатор-планини.

Ophrys muscifera. Huds. По обронцима на великом Маловану, Троглаву и Камешници, расијана и ријетко.

Ophrys araneifera Huds. На Шуљаги и Камешници, ријетко.

Cephalanthera rubra Rich. По влажним шумским ливадама на Камешници и великом Шатору.

Cephalanthera pallens Rich. Као и пређашња врста, а осим тога још и на великом Маловану и Вјештића гори.

Cephalanthera ensifolia Rich. Као и пређашња врста, али чешће од ње, нарочито око Губина.

Epipactis latifolia All. На Шуљаги код Купреса, на Камешници, Шатор-планини и око Фојнице.

Epipactis palustris Crantz. По влажним ливадама око Преодца и Тарчина.

Listera ovata R. Br. Доста често на Шуљаги, великом Маловану, око Шуице, на Камешници, око Вагња, на Вјештића гори и Шатор-планини; око Тарчина.

Neottia nidus avis Rich. По влажним и хладовитим шумама доста често; тако на Камешници, Курлају, Вјештића гори, око Губина на подножју Троглава, на Шатор-планини а и на другим мјестима.

Corallorhiza innata R. Br. По хладовитим и влажним шумама на пострањима Троглава и на великом Шатору, ријетко.

V. Helobiae.

Alismaceae.

Alisma Plantago L. По јамама и мочварама око Тарчина (Beck), Купреса и Преодца; око Шуице.

B. Dycotyleae.

a) Choripetalae.

I. Amentaceae.

Cupuliferae.

Betuleae.

Betula alba L. Расијана на више мјеста мога пута; у већој множини око Тарчина, гдје се налази и облик *Betula verrucosa.*

Alnus incana D. C. Уз поток Пориче између Бугојна и Купреса, око Тарчина уз поток Корчу, код Преодца.

Alnus glutinosa Gärtn. Као и пређашња врста а осим тога и на другим мјестима.

Alnus viridis D. C. Око Фојнице, одмах иза фрањевачког самостана, као ониско дрво.

Coryleae.

Corylus avellana L. Између Бугојна и Купреса; на великом Маловану, око Шуице, Гламоча, Грковаца, Преодца и Тарчина, често као шипраг у великом мноштву.

Corylus colurna L. Само једно и то слабо стабло нашао на великом Шатору.

Carpinus Betulus L. На Троглаву (Beck). Расијан између Бугојна и Купреса, на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, око Подхума, на Вјештића гори, око Губина и на великом Шатору.

Carpinus duinensis Scop. На Троглаву (Beck); на великом Шатору.

Ostrya carpinifolia Scop. Такођер расијан на истим мјестима са бијелим грабом, али мјестимице чешће од њега.

Fagineae.

Fagus sylvatica L. Буква је свуда главно шумско дрво и сачињава свуда велике шуме.

Fagus sylvatica heterophylla Loud. Око Тарчина уз поток Корчу и на Ивану, овдје ондје.

Quercus sessiliflora Sal. Ливањско поље (Beck). Око Тарчина; на Шуљаги, великом Маловану и Шатор-планини.

Quercus Robur L. Расијан и ријетко на Вјештића гори и на Шатор-планини; а и на другим мјестима између Ливна и Шуице, мјестимице као шипраг.

Salicaceae.

Salix fragilis L. Уз воде око Бугојна, Тарчина и Фојнице; око Преодца.

Salix pentandra L. Гламоч.

Salix alba L. Око Тарчина и Шуице.

Salix purpurea L. На истим мјестима са пређашњом врстом, а осим тога још и између Киселјака и Фојнице.

Salix incana Schrank. Око Тарчина, Преодца и Подхума.

Salix cinerea L. По влажним мјестима, ливадама и окрајцима шума на више мјеста око Бугојна и Купреса, око Шуице, Гламоча, Фојнице и Тарчина.

Salix caprea. L. По шумама између Купреса и Бугојна, на Шуљаги и великом Маловану, на Камешници, на подножју Троглава, око Губина, на Шатор-планини и Хрбљини.

Salix nigricans Smith. На Цинцару и Камешници, ријетка.

Salix arbuscula L. На Маторцу, код Фојнице (Fiala). На Цинцару, великом Маловану и на Камешници.

Salix retusa L. forma *parcepapilosa* Beck. На великом Врану, на Крстацу у Враници (Fiala). На Цинцару и Камешници. На Троглаву (Beck).

Populus tremula L. На Шуљаги; око Купреса, Бугојна и Преодца; око Тарчина, Гламоча и Фојнице, као шипраг или као дрво.

II. Urticinae.

Urticaceae.

Urticeae.

Urtica dioica L. На Троглаву (Beck). Крај плотова и путева у Купресу, Бугојну, Гламочу, Тарчину и Фојници, често.

Urtica urens L. По башчама око кућа и крај путева на истим мјестима, али рјеђе.

Parietaria erecta Mert. и Koch. У шумама на Шуљаги, великом Маловану, Камешници и великом Шатору; на подножју Троглава, код Губина и око Фојнице.

Moreae.

Morus alba L. Неколико дрвета код Тарчина.

Cannabineae.

Cannabis sativa L. Сије се у Тарчину.

Humulus lupulus L. Крај ограда у Купресу и Чипуљићима код Бугојна; око Гламоча, Тарчина и Фојнице, доста често.

Ulmaceae.

Ulmus campestris L. На Хранисави (Beck). У шумама расијан око Бугојна и Купреса, на великом Маловану, око Шуице, Гламоча, Фојнице и Тарчина; око Губина, на подножју Троглава, на Вјештића гори и око Вагња.

Ulmus montana With. На Шуљаги, великом Маловану, Камешници, великом Шатору и на Хранисави.

III. Polygoninae.

Polygonaceae.

Rumex conglomeratus Murray. Крај мочвара код Купреса, око Тарчина, Фојнице, Гламоча и Преодца, крај једне јаме на Хрбљини.

Rumex obtusifolius L. По влажним шумским ливадама особито око стаја често и у великој множини, особито око Фојнице, а и на другим мјестима.

Rumex crisup L. По ливадама и крај путева око Купреса, Бугојна, Шуице, Гламоча, Преодца и Тарчина.

Rumex alpinus L. Често на Хранисави (Blau, Beck); на великом Маловану, Камешници, Троглаву и великом Шатору; на Враници; Борова глава, Цинцар, Круг-планина (Fiala).

Rumex arifolius Allioni. На Хранисави (Beck). По ливадама на Камешници, Курлају, Троглаву, великом Маловану и великом Шатору; на Враници.

Rumex scutatus L. По каменитим мјестима око језера на Шатор-планини. На Троглаву (Beck).

Rumex Acetosa L. По шумским ливадама око Купреса; на великом Маловану, Камешници, Троглаву, великом Шатору и Хрбљини.

Rumex Acetosella L. Око Купреса и Ливна; око Гламоча, Шуице, Преодца и Тарчина, доста често.

Polygonum Bistorta L. У Дугом пољу око Купреса (Fiala). На Гламочком пољу и на Хрбљини.

Polygonum viviparum L. На Хранисави (Beck). На Цинцару, великом Маловану, Камешници, Троглаву, великом Шатору и на Враници.

Polygonum amphibium L. По влажним мјестима и крај јама код Шуице и хан Малована; код Преодца.

Polygonum Persicaria L. По влажним њивама и крај јама на Купреском и Гламочком пољу; око Тарчина, Гламоча и Преодца.

Polygonum aviculare L. Око Гламоча, Губина, Грковаца, Тарчина а и на другим мјестима, доста често.

Polygonum Convolvulus L. По њивама око Купреса, Гламоча, Тарчина и Преодца, доста често.

Polygonum dumetorum L. По живим оградама око Тарчина.

Polygonum Fagopyrum L. Сије се на више мјеста.

IV. Centrospermae.

Chenopodiaceae.

Chenopodium Bonus Henricus L. Круг-планина код Ливна (Fiala). На Хрбљини; око Губина, Грковаца и Преодца, доста често.

Chenopodium murale L. Као и прећашња врста, а осим тога још и по необрађеном земљишту око Гламоча и Тарчина.

Chenopodium opulifolium Schrader. Крај ограда и путева на више мјеста.

Chenopodium album L. Уз ограде и по необрађеним мјестима око Тарчина.

Amarantaceae.

Amarantus retroflexus L. Око Фојнице и Тарчина.
Amarantus caudatus L. По вртовима у Казиним барама.

Caryophylaceae.

Paronychieae.

Paronichia imbricata Rchb. По стијенама око Ливна, Круг-планина.
Herniaria glabra L. Око хан Малована и Шуице уз поток истога имена.
Herniaria incana Lam. На Троглаву и Шатор-планини.

Alsineae.

Sagina procumbens L. По влажним стијенама на Шуљаги, Камешници, Цинцару, Троглаву и великом Шатору.
Alsine verna Bartl. На Камешници, Троглаву и великом Шатору, доста често.
Alsine setacea Mert. и Koch. По стијенама на Камешници, ријетко.
Moehringia muscosa L. По влажним и хладовитим стијенама на Камешници, Троглаву, Курлају и великом Шатору.
Moehringia trinervia Clairv. По шумама и шипразима на Шуљаги, око Купреса, Шуице; на великом Маловану, Круг-планини; око Гламоча, Губина и Преодца.
Arenaria serpyllifolia L. По њивама и необрађеном земљишту око Купреса, Гламоча и Тарчина; око Грковаца.
Stellaria nemorum L. По влажним, хладовитим шумама око Купреса; на великом Маловану, Камешници, Курлају, Троглаву и великом Шатору.
Stellaria media Villars. Често уз пут око Бугојна, Купреса, Гламоча, Ливна, Губина, Преодца и Тарчина; око Фојнице.
Stellaria Holostea L. По шумама око Губина, Тарчина и Бугојна а и на другим мјестима, доста често.
Stellaria graminea L. По ливадама и травњацима око Купреса, Гламоча и Преодца.
Stellaria uliginosa Murray. По мочварним ливадама око Тарчина, код Гламоча, на Камешници и око Преодца.
Moenchia mantica Bartl. На Камешници и Троглаву; око Преодца и Тарчина расијана, али није честа.
Cerastium glomeratum Thuill. По влажним шумама између Бугојна и Купреса, на Камешници; око Губина и Преодца доста често.

Cerastium brachyptalum Desp. На обронцима великог Малована, на Цинцару, Хрбљини, Троглаву и великом Шатору.

Cerastium triviale Link. По пољима, крај путева расијан; око Купреса, Бугојна и Гламоча.

Cerastium semidecandrum L. По стијенама на Камешници, Троглаву и великом Шатору.

Cerastium silvaticum W. K. По влажним шумама на Шуљаги, Камешници и Троглаву.

Cerastium alpinum L. На Камешници и Троглаву, ријетко.

Cerastium tomentosum L. По стијенама на Камешници и Курлају.

Cerastium grandiflorum W. K. На истим мјестима а осим тога још и на Троглаву.

Sileneae.

Tunica saxifraga Scop. По стијенама на Шуљаги, Камешници, Троглаву, Хрбљини и Шатор-планини.

Gypsophila muralis L. По стијенама на Камешници, Троглаву и Цинцару; око Тарчина.

Dianthus inodorus f. *brevicalyx* G. Beck. По травнатим, каменитим мјестима на Раздољу између Убље и Келових бунара, у близини Троглава.

Dianthus prolifer L. На Шуљаги, великом Шатору и Хрбљини, а и око Тарчина није редак.

Dianthus Armeria L. На истим мјестима као и прећашња, а осим тога још и око Фојнице и Гламоча.

Dianthus barbatus L. Око Бугојна, Купреса и Преодца; на Вјештића гори и Келовим бунарима.

Dianthus Carthusianorum L. По сухим ливадама и обронцима на Шуљаги, Круг-планини; око Гламоча и Губина, на Вјештића гори и на Шатор-планини.

Dianthus deltoides L. Око Тарчина, у долини Корче (Blau); око Фојнице, Гламоча и Преодца.

Dianthus silvestris Wulf. На Лочики у Враници.

Dianthus petraeus W. K. На великом Маловану, Троглаву и Камешници, ријетко.

Dianthus strictus Smith. На Вјештића гори и на Курлају. По стијенама између Убље и Келових бунара нашао сам и облик *Dianthus integer* Visiani, „Flora Dalm.“, таб. XXXVI., сл. 3.

Dianthus sanguineus Vis. На Шатор-планини. Троглав (Beck).

Saponaria officinalis L. Око Тарчина и Фојнице.

Cucubalus baccifer L. Око Тарчина.

Silene italica Persoon. Каменити, грмљем обрасли обронци око Ливна (Fiala). По стијенама на путу између Бугојна и Купреса, на Хрбљини.

var. *Silene nemoralis* Waldst. et Kit. На Пологу (Fiala); око Фојнице, Гламоча и Преодца.

Silene nutans L. Око Ливна (Fiala). По стијенама на Шуљаги, Кругпланини, око Шуице, на Камешници, око Губина, Преодца и Тарчина.

Silene Sendtneri Boiss. На ливадама око Хан-Малована, не далеко од Купреса. На Троглаву (Beck).

Silene inflata Smith. По травнатим обронцима и сухим ливадама око Купреса и Бугојна, око Шуице, Ливна, Подхума, на Камешници, Вјештића гори, око Вагња, Губина, Грковаца, Преодца, на Хрбљини, око Фојнице и Тарчина.

Silene conica L. Око Преодца ријетко, а осим тога и око Тарчина, такођер веома ријетко.

Silene Armeria L. Око Купреса, Хан-Малована, Преодца и Фојнице.

Silene saxifraga L. На Камешници, Троглаву и великом Шатору; око Фојнице ријетко.

Silene quadrifida L. На Враници, Камешници, Троглаву, Цинцару и великом Шатору.

Silene alpestris Jacqu. На истим мјестима као и прећашња врста, али ријетко.

Lychnis coronaria Lam. По каменитим мјестима у долине Корче код Тарчина често, а осим тога још и око Гламоча, на Хрбљини, око Вагња, Грковаца, Преодца, Губина, Купреса, Бугојна и Фојнице.

Lychnis flos cuculi Lam. По ливадама око Купреса, Шуице, Гламоча, Преодца и Тарчина, доста често.

Lychnis vespertina Sibthorp. На окрајцима шума и крај пута између Тарчина и Пазарића, око Преодца и Грковаца; око Фојнице.

Lychnis diurna Sibthorp. Често по окрајцима влажних шума између Купреса и Бугојна; на великом Маловану, Камешници и подножју Троглава код Губина, а и на другим мјестима није ретка.

Agrostemma Githago L. Међу усјевом свуда често, особито око Ливна.

V. Polycarpicae.

Berberidaceae.

Berberis vulgaris L. На гребену великог Малована само један малени џбуниħ. Лишће му је било јако нападнуто од гљивице *Aecidium*

berberidis. Без сумње биће жутиковине овдје на више мјеста, али је овога пута нијесам нигдје више нашао.

Ranunculaceae.

Clematideae.

Clematis recta L. Око Тарчина, Гламоча, Фојнице и Преодца по каменитим мјестима у шипразима.

Clematis Vitalba L. Често око Купреса, Бугојна, Шуице, Ливна, Гламоча, Подхума, Вагња, Губина, Грковаца, Преодца, Фојнице и Тарчина.

Clematis Viticella L. У живој огради на једном мјесту близу Подградине.

Anemoneae.

Thalictrum aquilegifolium L. По шумама око Купреса и Бугојна (Fiala). На великом Маловану, Камешници, Круг-планини, Вјештића гори, Троглаву и Шатор-планини; око Тарчина. На свим реченим мјестима често.

Thalictrum minus L. На Камешници, Троглаву и Шатор-планини; на Хрбљини и Курлају. На пошљедњем мјесту нашао сам и облик *Thalictrum majus* Jacqu.

Thalictrum elatum Jacqu. У шипразима код Вагња.

Thalictrum angustifolium Jacqu. Код Тарчина; на влажним ливадама око Преодца, Гламоча и Губина.

Anemone baldensis L. По алпинским ливадама у близини снијега на Троглаву на висини око 1800 *m.* На Крстацу у Враници, ријетко.

Anemone nemorosa L. На великом Маловану и Троглаву око 1700 до 1800 *m* почетком јула још у свјежем цвијету.

Anemone ranunculoides L. На великом Маловану, ријетко.

Hepatica triloba Gil. На Шуљаги; између Бугојна и Купреса, око Гламоча, на великом Маловану, Цинцару, Троглаву, на Камешници, Курлају, великом Шатору, око Преодца, Тарчина и Фојнице.

Pulsatilla vulgaris Miller. Само у плодовима на више мјеста између Борове главе и Ливна.

Pulsatilla alba Rchb. По алпинским ливадама на Троглаву, ријетко.

Pulsatilla montana Hoppe. У мноштву на Луки, у Враници планини, такођер у плодовима.

Pulsatilla pratensis Miller. Као и прећашња врста, а осим тога још и на другим мјестима у Враници.

Ranunculeae.

Ficaria ranunculoides Roth. На великом Маловану и Троглаву с плодом.

Ranunculus aquatilis L. У лагано отицајућим водама код Тарчина, Купреса, Преодца и Гламоча; у Стурби код Ливна.

Ranunculus fluitans Wimmer. У потоку Шуици близу истоименог мјеста.

Ranunculus aconitifolius L. По шумама око Бугојна и Купреса, на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, око Вагња, на Троглаву, Вјештића гори, Шатор-планини и око Фојнице.

var. *Ranunculus platanifolius* L. На Камешници и великом Шатору.

Ranunculus crenatus W. K. На Враници, крај снијега.

Ranunculus flamula L. Влажне ливаде око Купреса и Ливна (Fiala). Око Преодца и Гламоча.

Ranunculus Thora L. *Ranunculus Scutatus* W. K. На Цинцару, Стожеру и Плазеници (Fiala). По алпинским травњацима на великом Маловану.

Ranunculus illyricus L. Само један примјерак нашао на Камешници.

Ranunculus montanus W. На великом Маловану, Цинцару, великом Шатору и Камешници.

Ranunculus acer L. Влажне ливаде око Купреса и Ливна (Fiala). По ливадама око Бугојна, Гламоча, Преодца и Тарчина. На Хрбљини, и око Грковаца.

Ranunculus lanuginosus L. По хладовитим шумама на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, Шатор-планини и око Преодца често.

Ranunculus polyanthemos L. Око Купреса, Бугојна и Гламоча; на Хрбљини, Камешници и подножју Троглава; код Губина.

Ranunculus repens L. По влажним ливадама око Купреса и Бугојна; код Гламоча, Преодца и Тарчина.

Ranunculus nemorosus D. C. На Хранисави (Beck). На Камешници, великом Маловану, Троглаву и великом Шатору.

Ranunculus bulbosus L. На Троглаву (Fiala). Расијан по планинским ливадама на Шуљаги, великом Шатору и Вјештића гори.

Ranunculus sardous Crantz. Око Купреса и Ливна (Fiala). По влажним мјестима око Преодца и Тарчина.

Helleboreae.

Helleborus odorus W. K. Око Гламоча, Губина и Преодца.

Helleborus atrorubens W. K. На Хрбљини; око Подхума.

Trollius europaeus L. Влажне ливаде код Купреса (Fiala). На једној влажној ливади код Гламоча.

Aquilegia vulgaris L. var. *incisa* G. Beck. На Плазеници код Купреса (Fiala). На великом Маловану, Камешници, Шатор-планини и на Враници.

Delphinum consolida L. Око Гламоча, Тарчина и Преодца.

Aconitum Lycoctonum L. На Враници, великом Шатору и на Троглаву код Губина.

Aconitum Napellus L. и облик *Aconitum tauricum* Wulfen. Са збијеним дугачким гроздовима. У шуми на Враници и на окрајку шуме близу Прокошког језера.

Aconitum Stoerkianum Rchb. На истим мјестима са пређашњом врстом.

Actaea spicata L. На великом Маловану, Камешници, Троглаву и великом Шатору.

Nymphaeaceae.

? Nuphar luteum Sm. У Прокошком језеру на Враници. Нијесам је могао сигурно одредити, будући није била у цвијету и само неколико малених листића пливаше подалеко од обале. Можда је *Nuphar luteo-pumilum* Caspary? Осим тога у једној споро отицајућој води код Ливна.

VI. Rhoeadinae.

Papaveraceae.

Papaver Rhoeas L. Често међу усјевом на разним мјестима.

Papaver dubium L. Око Тарчина, Гламоча и Преодца.

Chelidonium majus L. Крај ограда и по необрађеном земљишту на више мјеста: око Купреса, Тарчина, Гламоча, Шуице, Губина, Грковаца и Преодца.

Fumariaceae.

Corydalis ochroleuca Koch. По стијенама на Камешници, око жандарске поште на Брљуши, а осим тога још и на Троглаву и великом Шатору.

Fumaria officinalis L. По њивама око Гламоча, Тарчина и Купреса.

Cruciferae.

Nasturtium officinale R. Br. Крај једнога поточића код Преодца; при врелима и потоцима код Тарчина и Подградине.

Nasturtium silvestre R. Br. По влажним ливадама код Хан-Малована, око Гламоча, на Хрбљини, око Тарчина и Губина.

Nasturtium lippizense D. C. По стијенама и ливадама око Купреса, Бугојна, Тарчина и Преодца, а и на другим мјестима није ријетка.

Barbarea vulgaris R. Br. По влажним мјестима око Купреса, Тарчина, Преодца и Гламоча.

Turritis glabra L. На Камешници и Шатор-планини.

Arabis alpina L. На истим мјестима са пређашњом, а осим тога још и на Троглаву код Губина и на великом Маловану.

Arabis brasicaeformis Wallroth. По стијенама у шумама на Камешници.

Arabis hirsuta Scop. На Прологу (Fiala). У шумама по стијенама на Камешници, Троглаву, великом Шатору и око Тарчина.

Arabis muralis Bert. Купрес (Fiala). По стијенама на Камешници и Троглаву.

Arabis procurrens W. K. На истим мјестима са пређашњом, али рјеђе.

Arabis Turrita L. На Прологу (Fiala). У пукотинама стијена и по каменитим стрминама на Камешници и Троглаву.

Arabis arenosa Scop. На великим вратима код Купреса; Стожер код Купреса (Fiala). На великом Маловану, Камешници и Троглаву, доста често.

Cardamine impatiens L. По влажним шумама на Шуљаги код Купреса, на Камешници, Троглаву, великом Шатору и око Тарчина.

Cardamine silvatica Lk. По шумским ливадама на Камешници и великом Маловану.

Cardamine amara L. У једном поточићу код Преодца.

Dentaria enneaphyllos L. На Шуљаги, ријетко још у цвијету, већином с плодовима; на великом Маловану, Камешници, Троглаву и великом Шатору.

Dentaria trifolia W. K. На Стожеру близу Купреса (Fiala).

Dentaria digitata L. По шумама на великом Маловану и Троглаву.

Dentaria bulbifera L. По влажним шумама на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, Троглаву, великом Шатору и око Тарчина, често.

Alyssum saxatile L. На Камешници.

Allyssum montanum L. На Плазеници код Купреса (Fiala). На великом Шатору, Камешници и Троглаву.

Alyssum calycinum L. По стијенама на великом Маловану и Камешници.

Lunaria rediva L. „Велика врата“ код Купреса (Fiala). Хранисава (Blau). По влажним, хладовитим шумама на Камешници и Троглаву.

Lunaria biennis Moench. На истим мјестима са пређашњом, а осим тога још и на Враници, на великом и малом Шатору и на Шуљаги; чешће од пређашње.

Peltaria alliacea L. Под грмљем на Прологу (Fiala). По влажним стијенама на Камешници и Троглаву.

Draba muralis L. По стијенама на Камешници.

Thlaspi alliaceum L. Око Губина и Преодца.

Thlaspi arvense L. Око Ливна (Fiala).

Thlaspi praecox Wulf. На Круг-планини, Борова глава (Fiala).

Thlaspi alpinum Jacqu. На великом Маловану, Цинцару, Камешници, Троглаву, Курлају и великом и малом Шатору.

Iberis saxatilis L. Гребен на Цинцару код Ливна (Fiala). На великом Шатору.

Iberis serrulata Vis. На Камешници и Курлају веома ријетко. На Троглаву (Beck).

Biscutella laevigata L. На Хранисави (Beck). Око Купреса, на Стожеру на Плазеници (Fiala), око Ливна; на Камешници, великом Маловану, Троглаву, на великом и малом Шатору, око Тарчина.

var. *lucida* D. C. На врху Лочика у Враници планини (Fiala); на Тикви и Луки такођер у Враници, а осим тога још у великом Шатору само један примјерак.

var. *B. hispidissima* Koch *(B. ambigua* D. C.), на великом Маловану, ријетко.

Hesperis matronalis L. По ливадама и шумама око Купреса, Преодца и Губина.

Hesperis glutinosa Vis. Влажне распуклине око Ливна.

Hesperis laciniata All. На једној ливади код Купреса.

Sisymbrium officinale Scop. Крај путева и ограда око Бугојна, Купреса, Ливна, Шуице, Гламоча, Губина, Преодца и Тарчина доста често.

Sisymbrium Irio L. На окрајцима њива око Шуице, Преодца и Грковаца.

Sisymbrium Columnae L. На неплодним мјестима око Гламоча, Губина и Бугојна.

Sisymbrium Sophia L. Око Купреса, Тарчина и Гламоча.

Sisybrium Alliaria Scop. По влажним шумама на великом Маловану, на Шуљаги, Троглаву, Шатор-планини и Камешници, често и на другим мјестима.

Erysimum virgatum L. По травнатим стијенама између Купреса и Шуице; око Губина и Грковаца.

Erysimum crepidifolium Rchb. На истим мјестима са пређашњом, а осим тога још и на Хрбљини.

Erysimum helveticum D. C. Хридови око Бугојна, стијена Плазеница код Купреса (Fiala). На Камешници, Курлају и Троглаву, а и на Шатор-планини.

Erysimum pannonicum Crantz. Око Бугојна (Fiala). Око Гламоча, по обронцима око Шуице, Ливна, Вагња, на Вјештића гори и око Грковаца.

var. *Erysimum carniolicum* Dollin. По стијенама на Шуљаги, великом Маловану и Камешници.

Lepidium campestre R. Br. Око Вагња, Губина, Грковаца, Преодца и Гламоча.

Lepidium Draba L. По ливадама и крај путева око Бугојна, Купреса, Шуице, Гламоча и Преодца, доста често.

Lepidium graminifolium L. На сламним кућним крововима у Купресу, крај пута у Шуицу и око Преодца.

Hutschinsia petraea R. Br. По стијенама често на Шуљаги код Купреса, великом Маловану, Цинцару, Круг-планини, око Гламоча, Ливна, Вагња, на Камешници, Вјештића гори, Убље бунари, око Губина, Преодца, Тарчина и на Хрбљини.

Capsella bursa pastoris Moench. Свуда крај путева и ограда.

Aethionema saxatile R. Br. По обронцима на Шуљаги код Купреса, на великом Маловану, Цинцару, Камешници, Курлају, Троглаву и великом Шатору.

Neslea paniculata Desv. Око Ливна и Гламоча.

Brassica oleracea L. Гаји се по вртовима.

Brassica Napus L. Подивљала око Губина и Преодца.

Brassica Rapa L. Сије се овдје ондје.

Sinapis arvensis L. Свуда по њивама и башчама.

Diplotaxis tenuifolia D. C. Око Грковаца, Преодца и Шуице.

Diplotaxis muralis D. C. Као и пређашња врста, а осим тога још и око Гламоча, али ријетко.

Raphanus sativus L. Сије се овдје ондје по вртовима.

VII. Cistiflorae.

Resedaceae.

Reseda lutea L. По каменитим обронцима крај путева око Бугојна и Купреса, око Шуице, Ливна (Fiala); око Подградине, Вагња, Губина, Грковаца, Преодца и Тарчина доста често.

Reseda Phyteuma L. Крај пута између Купреса и Шуице, а и даље на мом путу нађох је овдје ондје.

Violaceae.

Viola hirta L. Бугојно (Fiala). На великом Шатору, Камешници и на Троглаву око Губина.

Viola odorata L. На истим мјестима са пређашњом.

Viola alba Besser. Ријетко на Троглаву.

Viola silvestris Lam. По шумама на великом Маловану и Камешници.

Viola Riviniana Rchb. На истим мјестима као и пређашња, а осим тога још и на великом Шатору.

Viola canina L. Око Преодца и Тарчина.

Viola mirabilis L. На Камешници, великом Шатору и Троглаву, доста често.

Viola biflora L. На великом Шатору, Троглаву и Цинцару по влажним стијенама, око клековине и међу њом.

Viola tricolor L. На разним мјестима мога пута, доста често.

Viola tricolor var. *saxatilis* Koch. На Враници ријетко.

Viola tricolor var. *bicolor* Hoffm. На Камешници и Враници.

Viola declinata Waldst. et Kit. У облицима *V. typica, V. bicolor* и *V. lutea* Pantocsek. На Враници и Крстацу. Пошљедни облик нашао сам у разној величини.

Viola hetorophylla Bert. На Камешници ријетко.

Droseraceae.

Parnassia palustris L. По мочварним и влажним ливадама око Тарчина и Фојнице.

Cistaceae.

Helianthemum oelandicum Wahl. По обронцима и травњацима око Шуице, Ливна, Гламоча и на Хрбљини; око Вагња, Губина, Грковаца и Преодца; на великом Маловану, Курлају и Камешници; око Тарчина.

Helianthemum vulgare Gaertn. На истим мјестима као и пређашња, али много чешће од ње. Осим наведених мјеста налази се ова врста такођер често и око Купреса и Фојнице.

Helianthemum Fumana Mill. На Хрбљини, ријетко.

Hypericaceae.

Hypericum perforatum L. По сухим травњацима и ливадама и крај путева доста често: око Бугојна, Шуице, Гламоча, Ливна, Подградине, Вагња, Губина, Преодца, Фојнице и Тарчина.

Hypericum veronense Schrank. На подножју Камешнице, око Ливна, Вагња и Преодца, на Хрбљини.

Hypericum quadrangulum L. По влажним шипразима око потока Корче код Тарчина, око Шуице и Преодца.

Hypericum tetrapterum Fries. Као и пређашња врста, а осим тога још и око Купреса и Бугојна.

Hypericum barbatum Jacqu. По шумским ливадама на Камешници, Хрбљини и око Губина.

Hypericum montanum L. На великом Маловану, око Гламоча, Вагња, Подградине и Преодца, али ријетко.

Hypericum hirsutum L. На истим мјестима као и прећашња, а осим тога још и око Тарчина и Фојнице, доста често.

Elatinaceae.

Elatine Hydropiper L. По натопљеним мјестима и јарцима око Тарчина и Фојнице.

VIII. Columniferae.

Tiliaceae.

Tilia grandifolia Ehrh. Овдје ондје расијана и ријетка на Шуљаги, великом Маловану и Шатор-планини.

Tilia parvifolia Ehrh. На истим мјестима чешће од прећашње, а осим тога још и око Губина, Гламоча и Тарчина.

Malvaceae.

Malva alcea L. По сушним обронцима и крај путева расијана: око Купреса, Гламоча и Преодца; на Хрбљини.

Malva moschata L. Као и прећашња врста, а осим тога још и око Тарчина.

Malva silvestris L. Често око Купреса, Бугојна, Ливна, Шуице, Вагња. Губина, Преодца, Тарчина и Фојнице.

Malva vulgaris Fries. Као и прећашња врста.

Althaea officinalis L. Око Купреса и Тарчина, ријетко.

Lavatera thuringiaca L. У шипразима крај потока око Тарчина, доста често.

IX. Gruinales.

Geranium macrorrhizum L. Често по стијенама на Камешници; на Прологу (Fiala), Троглаву и великом Шатору, на Шуљаги.

Geranium phaeum L. По хладовитим шумским ливадама између Бугојна и Купреса, на Шуљаги, великом Маловану, око Гламоча, на Камешници и Троглаву.

Geranium silvaticum L. На Хранисави (Beck); по планинским ливадама око Преодца, Губина, Тарчина и око Фојнице; на Хрбљини.

Geranium pratense L. Између Купреса и Шуице; око Преодца, Фојнице и Гламоча.

Geranium sanguineum L. На Хрбљини, око Купреса, на малом Шатору, око Преодца и Гламоча.

Geranium pyrenaicum L. На истим мјестима са прећашњом, а осим тога још и око Тарчина и Фојнице.

Geranium pusillum L. Око Тарчина крај ограда и кућа; око Губина, Грковаца и Преодца.

Geranium dissectum L. По башчама и по чистинама на више мјеста мога пута, нарочито око Купреса и Тарчина.

Geranium rotundifolium L. Као и пређашња врста, доста често осим наведених мјеста још и око Гламоча и Преодца.

Geranium molle. По травњацима и крај путева око Бугојна и Купреса, а и на другим мјестима није ријетка.

Geranium lucidum L. По хладовитим мјестима шумовитих стијена на Камешници, Троглаву и великом Шатору.

Geranium columbinum L. Око Шуице, Бугојна и Гламоча, а и на другим мјестима доста често.

Geranium Robertianum L. По шумама и шипразима око Купреса, на Шуљаги, око Губина, Преодца, Тарчина и Фојнице.

Erodium cicutarium L'Hérit. По вртовима и крај путева раширен.

Erodium ciconium Wild. Ријетко око Преодца.

Oxalidaceae.

Oxalis Acetosella L. По влажним, хладовитим шумама на великом Маловану, Камешници и Троглаву, доста често.

Linaceae.

Linum nodiflorum L. По неплодном земљишту између Шуице и Ливна, само у неколико примјерака нашао.

Linum flavum L. По сухим травнатим мјестима на Хрбљини и око Грковаца.

Linum capitatum Kit. На Хранисави (Beck); Велика врата код Купреса, Борова глава (Fiala). Често на Камешници, Цинцару, Троглаву, великом Маловану, на великом Шатору и по Враници.

Linum tenuifolium L. По каменитим мјестима на Шуљаги код Купреса, на великом Маловану, Шатор-планини и на Хрбљини, доста често, а и на другим мјестима није ријетка.

Linum angustifolium Huds. Око Грковаца ријетко.

Linum usitatissimum L. Сије се око Тарчина.

Linum austriacum L. Крај путева и сушним обронцима између Купреса, и Шуице, око Ливна и Грковаца.

Linum catharticum L. По ливадама и травњацима око Тарчина, Купреса, Гламоча, Подградине, Губина и Преодца, доста често.

Linum alpinum Jacqu. На Троглаву и великом Шатору, ријетко.

Balsaminaceae.

Impatiens noli tangere L. По влажним мјестима и крај потока код Тарчина и Фојнице, особито на првом мјесту у мноштву.

X. Terebinthinae.

Rutaceae.

Ruta graveolens L. Ову биљку, коју народ тако опћенито за лијек а и зачин употребљава, нашао сам по присојним каменитим брежуљцима између Вагња и Келових бунара у пуном цвијету и приличном броју, али иначе нигдје. Народ је сади и по вртовима.

Ruta divaricata Tenore. На истом мјесту са пређашњом, али рјеђе од ње.

Haplophyllum patavinum Juss. По присојним брежуљцима око Ливна (Fiala). Ријетко око Вагња.

Anacardiaceae.

Rhus Cotinus L. Око Ливна (Fiala). По стијенама и окрајцима шума између Бугојна и Купреса, око Шуице, Губина, Грковаца и Преодца; на Хрбљини расијан.

XI. Aesculineae.

Aceraceae.

Acer Pseudo-Platanus L. На Прологу, котар ливањски (Fiala). Помијешан са другим бјелогоричним дрвећем у шумама између Бугојна и Купреса, на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, Троглаву и великом Шатору; на Хранисави и на Враници око Фојнице.

Acer obtusatum Waldst. et Kit. Расијан на истим мјестима као и пређашњи и мјестимице у већем мноштву.

Acer platanoides L. На Хранисави, Камешници, око Губина, на обронцима Троглава и на великом Шатору, ријетко.

Acer campestre L. По шумама у шипразима између Бугојна и Купреса, на великом Маловану; око Гламоча, Преодца, Грковаца, Губина, Тарчина и Фојнице, доста често.

Acer tataricum L. Расијан око Купреса на Шуљаги, око Гламоча и Преодца, на Хрбљини, а и на другим мјестима, али нигдје у већем мноштву.

Polygalaceae.

Polygala vulgaris L. По сушним ливадама и травнатим мјестима око Купреса, на Шуљаги, око Шуице, на Камешници, Троглаву, великом и малом Шатору и на Хрбљини.

Polygala oxyptera Reichenb. На Камешници доста често, а осим тога још и на Троглаву и великом Шатору.

Polygala comosa Schkuhr. По окрајцима шума и по ливадама између Бугојна и Купреса; око Гламоча, Губина и Преодца.

Polygala calcarea Schultz. По травњацима на Камешници, Троглаву, Курлају и великом Шатору, ријетко.

Polygala major Jacqu. На Плазеници близу Купреса (Fiala). На Шуљаги, великом Маловану, Камешници, Троглаву; на великом и малом Шатору, на Хрбљини и на Курлају. На ова два потоња мјеста нашао сам од ње и облик *P. azureae* Pantocsek.

Polygala alpestris Rchb. Ливаде око Купреса (Fiala). На Вјештића гори и око Келових бунара.

Polygala nicaensis Risso. На Камешници и Троглаву, ријетко.

Polygala amara L. На истим мјестима са пређашњом, а осим тога још и на великом Маловану.

XII. **Frangulinae.**

Celastraceae.

Evonymus europaeus L. По окрајцима шума и по шипразима расијан и доста често: између Бугојна и Купреса, на малом и великом Маловану, на Камешници, Вјештића гори, Убље бунари, око Губина на подножју Троглава и око Преодца, а осим тога још и око Тарчина и Фојнице.

Evonymus verrucosus Scop. Као и пређашња, али не тако често.

Evonymus latifolius Scop. Око Гламоча, Купреса и Преодца; по шумама на Шуљаги, великом Маловану, Камешници и на подножју Троглава око Губина и Грковаца.

Staphyleaceae.

Stpahylea pinnata L. Веома ријетко по обронцима Троглава око Губина и на Шуљаги код Купреса.

Aquifoliaceae.

Ilex aquifolium L. На обронцима Троглава, Камешнице и око Фојнице, ријетко и то само као шиб.

Vitaceae.

Ampelopsis hederacea Mcht. Сади се уз куће по Бугојну.

Rhamnaceae.

Rhamnus cathartica L. По шумама и шипразима између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, на Шуљаги, Камешници, око Вагња, на обронцима Троглава, Вјештића гори и на Шатор-планини, а и око Фојнице и Тарчина, расијан.

Rhamnus saxatilis L. На Шуљаги код Купреса и на Камешници, веома ријетко.

Rhamnus carniolica Ker. Хридови код Ливна (Fiala).

Rhamnus fallax Bois. Око Купреса; на Боровој глави и на Прологу котар ливањски (Fiala). На Вјештића гори, ријетко. На Троглаву (Beck).

Rhamnus alpina L. По обронцима између Бугојна и Купреса, на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, Вјештића гори, Троглаву и Шатор-планини; око Тарчина, на Хранисави и око Фојнице расијана, није ријетка.

Rhamnus rupestris Scop. По стијенама на Шуљаги и Камешници, ријетко.

Rhamnus frangula L. По шумама између Бугојна и Купреса, на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, око Вагња, Убље бунари, на обронцима Троглава и око Преодца; око Тарчина и Фојнице, расијан.

XIII. Tricoccae.

Euphorbiaceae.

Euphorbia helioscopia L. Око Тарчина, Гламоча и Фојнице.

Euphorbia platyphyllos L. По пустим мјестима и њивама између Купреса и Ливна; око Губина, Грковаца и Преодца; око Тарчина.

Euphorbia capitulata Rchb. Враница планина (Fiala). На Камешници и Троглаву (Beck), ријетко.

Euphorbia angulata Jacqu. На Хранисави (Beck). По шумама између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, Камешници и Троглаву,

Euphorbia carniolica Jacqu. На Камешници и Троглаву, ријетко.

Euphorbia verrucosa Jacqu. На Хранисави, по алпинским травњацима (Beck). На Камешници.

Euphorbia epithomoides L. Враница планина (Fiala). По шумовитим и каменитим обронцима на Шуљаги, Камешници, Троглаву и великом Шатору.

Euphorbia fragifera Jan. На Камешници, Курлају и Троглаву, ријетко.

Euphorbia amygdaloides L. Око Купреса (Fiala). По шумама и окрајцима шума између Бугојна и Купреса, око Гламоча на Камешници,

Вјештића гори, Убље бунари, око Губина, Преодца и Тарчина; на Хрбљини.

Euphorbia Cyparissias L. Око Ливна (Fiala). Крај путева и по обронцима између Купреса и Бугојна, око Шуице, Гламоча, Губина, Грковаца, Преодца, Тарчина и Фојнице, раширена.

Euphorbia Esula L. По сухим ливадама између Купреса и Шуице, око Тарчина, Гламоча и Фојнице, а и на другим мјестима није ријетка.

Euphorbia nicaensis All. Око Вагња на пустим мјестима, ријетка.

Euphorbia saxatilis Jacqu. На Троглаву по стјеновитим обронцима, ријетко.

Euphorbia Myrsinites L. Враница планина (Fiala). По стијенама на Шуљаги, великом Маловану и Шатор-планини.

Euphorbia dalmatica Vis. На Камешници и Троглаву, ријетко.

Euphorbia Peplus L. По башчама око Тарчина и Фојнице.

Mercurialis perennis L. На Троглаву (Beck). На Камешници, Шатор-планини, на Шуљаги и око Тарчина.

Callitrichaceae.

Callitriche verna L. У једној јами код Тарчина и Гламоча.

XIV. Umbelliflorae.

Sanicula europaea L. По хладовитим шумама између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, Камешници, Шатор-планини и око Тарчина, расијана и доста често.

Astrantia major L. По шумама између Купреса и Бугојна, на Шуљаги, око Шуице, на великом Маловану, на Камешници, Курлају, Вјештића гори, Убље бунари; на великом и малом Шатору, на Хрбљини; око Гламоча и Тарчина, доста често.

Astrantia carniolica Wulf. У шуми на Камешници, ријетко.

Eryngium campestre L. По сушним, травнатим мјестима око Грковаца и Преодца, на Хрбљини, око Тарчина и Фојнице.

Eryngium amethystinum L. Око Тарчина, ријетко.

Eryngium alpinum L. На Камешници, ријетко.

Apium graveolens L.

Petroselinum sativum Hoffm. Обе саде се по вртовима.

Helosciadum nodiflorum Koch. Око Преодца крај једнога потока и код Гламоча, ријетко.

Trinia vulgaris D. C. По стијенама на великом Маловану, Камешници, Курлају и Вјештића гори, расијана, али ријетко.

Falcaria Rivini Host. По неплодним мјестима око Тарчина, ријетко.

Carum carvi L. По ливадама око Купреса, Гламоча, Шуице, Преодца и Тарчина.

Aegopodium Podagraria L. Око Бугојна, Купреса, Грковаца, Губина, Фојнице и Тарчина.

Bunium montanum Koch. На Пологу, котар ливањски (Fiala). На Хрбљини, око Грковаца, Преодца и Тарчина.

Pimpinella Saxifraga L. По травњацима, обронцима и стијенама око Купреса, Шуице, на великом Маловану, на Камешници, Кругпланини, Пологу; око Губина, Грковаца, Преодца, на Хрбљини; око Фојнице и Тарчина.

Berula angustifolia Koch. По влажним мјестима код Тарчина (Beck). Крај једнога потока код Преодца, код Фојнице и Шуице.

Sium latifolium L. Крај једне јаме код Гламоча, око Тарчина и Шуице.

Bupleurum aristatum Bartl. По осојним стијенама на Камешници, великом Шатору, Троглаву и великом Маловану, ријетко.

Bupleurum falcatum L. По каменитим обронцима на великом Маловану.

Bupleurum exaltatum M. B. На Троглаву, Пологу, Вјештића гори и Камешници.

Bupleurum Gerardi Jacqu. По каменитим обронцима на Троглаву, ријетко.

Oenanthe silaifolia M. B. По мочварним мјестима око Тарчина, Шуице, Купреса и Преодца, није честа.

Oenanthe Phellandrium Lam. По јамама и барама око Шуице, код Тарчина и Преодца, ријетко.

Foeniculum officinale All. Сади се ријетко по вртовима.

Libanotis montana All. На Камешници и великом Шатору.

Seseli coloratum Ehrh. На Хрбљини, Пологу, око Вагња и Грковаца.

Cnidum apioides Sprengel. По стијенама на Камешници, великом Маловану и Шатор-планини.

Athamanta cretensis L. На Троглаву, Камешници, Хрбљини, Вјештића гори и Шатор-планини, није честа.

Athamanta Matthioli Wulf. По стијенама на Камешници, Курлају, великом Маловану на Пологу око Вагња, Вјештића гори и око Рора, чешће од претходње.

Meum Mutellina Gärtn. Главица Лочике у Враници планини (Fiala), а осим тога још и на другим мјестима у Враници расијана, али није честа.

Angelica silvestris L. По влажним мјестима у шумама на Камешници, на Шуљаги код Купреса; на великом Маловану, Троглаву и великом Шатору расијана, али није честа.

Ferulago silvatica Rchb. Сухе ливаде око Купреса, на Боровој глави и на Прологу (Fiala). На Вјештића гори и око Грковаца.

Peucedanum Cervaria Lap. По обронцима на великом Маловану, на Шуљаги и великом Шатору, ријетко.

Peucedanum coriaceum Rchb. По мочварним ливадама Бушкога блата (Fiala).

Peucedanum Oreoselinum Moench. На Троглаву и великом Шатору, на Камешници и Шуљаги, расијана.

Peucedanum austriacum Koch. По стијенама на Шуљаги код Купреса, на великом Шатору и Хрбљини.

Tordylium maximum L. Крај ограда и крај путева код Бугојна и Тарчина.

Tordylium apulum L. На Хрбљини ријетко.

Heracleum Sphondylium L. По влажним ливадама и травњацима око Бугојна, Купреса, Шуице, Подхума, Убље, око Преодца, Тарчина и Фојнице, расијан и доста често.

Pastinaca sativa L. По ливадама и травњацима и крај путева око Бугојна, Купреса, Шуице, Губина, Рора, Тарчина и Фојнице, доста често.

Siler trilobum Scop. По шумама на Шуљаги често, а осим тога још и на великом Маловану, Камешници, Прологу и око Преодца.

Laserpitium latifolium L. По ливадама на Шуљаги, на великом Маловану, око Шуице, Подградине и на Гламочком пољу.

Laserpitium Siler L. На Камешници, Троглаву и великом Шатору, ријетко.

Laserpitium peucedanoides L. Као и претходна врста, такође ријетко.

Orlaya grandiflora Hoffm. Око Бугојна, Купреса, Шуице, Подградине, на Прологу око Вагња, Губина, Грковаца, Рора, Преодца, Тарчина и Фојнице, раширена.

Dancus Carota L. Раширена као и претходна врста и доста често, особито око Бугојна и Купреса, а и на другим мјестима није ријетка.

Caucalis daucoides L. Око Преодца и Рора, на Хрбљини, око Тарчина и Бугојна, а и на другим мјестима није ријетка.

Turgenia latifolia Hoffm. По њивама око Шуице, Гламоча и на Хрбљини.

Torilis Anthriscus Gmelin. Крај ограда и по шипразима око Бугојна, Купреса, Гламоча, Губина и Тарчина.

Scandix pecten Veneris L. По усјевима око Грковаца, Преодца и Тарчина.

Anthriscus silvestris Hoffm. По ливадама, травњацима и по шипразима око Бугојна, Купреса, Шуице, Гламоча и Тарчина.

Anthriscus fumaroides Spr. На Камешници, Прологу, око Губина и на Шатор-планини.

Anthriscus Cerefolium Hoffm. Крај ограда око Купреса, Бугојна и Тарчина.

Anthriscus vulgaris Pers. По необрађеном и неплодном земљишту око Купреса, Шуице, Подградине и Тарчина, а и на другим мјестима није ријетка.

Chaerophyllum temulum L. По окрајцима шума и шипразима и крај ограда око Бугојна, на Шуљаги код Купреса, око Шуице; на Камешници, око Гламоча, Преодца, Вагња и Тарчина, раширена.

Chaerophyllum coloratum L. На Прологу код Ливна (Fiala). Око Губина и Преодца.

Chaerophyllum aureum L. На Шуљаги, близу Хан-Копривнице.

Chaerophyllum hirsutum L. На великом Шатору уз један поток, око Преодца.

Smyrnium perfoliatum Mill. Око Бугојна. Купреса и Тарчина, по ливадама а и по вртовима.

Conium maculatum L. Око Бугојна, по влажним хладовитим мјестима крај ограде у Тарчину.

Araliaceae.

Hedera Helix L. По шумама, шипразима и стијенама свуда раширен и веома обичан.

Cornaceae.

Cornus mas L. Између Бугојна и Купреса, око Тарчина, Преодца и Губина; око Фојнице, није риједак.

Cornus sanguinea L. На истим мјестима, али рјеђе од прећашње.

XV. Saxifraginae.

Crassulaceae.

Sedum Cepaea L. По хладовитим стијенама на Шуљаги, код Купреса, на Камешници и великом Шатору.

Sedum dasyphyllum L. По стијенама на Шуљаги код Купреса, на великом Маловану, око Шуице; на Камешници, Прологу; око Преодца, на Хрбљини и око Тарчина.

Sedum album L. Као и прећашња врста, раширена и доста често.

Sedum sexangulare L. По стијенама око Купреса, Шуице, Гламоча, Вагња, Губина, Преодца, Тарчина и Фојнице.

Sedum glaucum Waldst. et Kit. По хладовитим мјестима на Камешници; на подножју Троглава код Губина, на великом Шатору и код Купреса.

Sempervivum blandum Sch. На Враници планини, главици Лочике (Fiala), а и на Тикви.

Sempervivum rubicundum S. Mur. По стијенама на Враници, у близини Прокошког језера.

Saxifragaceae.

Saxifrageae.

Saxifraga Aizoon Jacqu. На Шуљаги код Купреса; на великом Маловану, на Камешници, Курлају, Цинцару, Троглаву и великом Шатору.

Saxifraga aizoides L. На Враници плавини, Тикве, ријетко.

Saxifraga coryophylla Gris. На Плазеници код Купреса (Fiala). На Шуљаги, великом Маловану и на великом Шатору.

Saxifraga tridactylites L. По стијенама и обронцима на Шуљаги, великом Маловану, Троглаву, на Хрбљини и око Тарчина.

Saxifraga rotundifolia L. По влажним травнатим мјестима у планинама често; око Купреса и Бугојна, на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, Курлају, Троглаву, великом Шатору, око Фојнице и Тарчина.

Chrysosplenium alternifolium L. По влажним, хладовитим стијенама између Купреса и Бугојна, на Камешници и великом Шатору.

Parnasiae.

Parnassia palustris L. По влажним травњацима на Хранисави; на Враници.

Ribesieae.

Ribes alpinum L. На великом Маловану, Троглаву, Камешници и великом Шатору.

Ribes petraeum Wulf. На Камешници и великом Маловану.

XVI. **Myrtiflorae.**

Onagraceae.

Epilobium angustifolium L. Између Купреса и Бугојна, око Шуице на Камешници, око Губина, Преодца; на Хрбљини, око Гламоча, Фојнице и Тарчина.

Epilobium hirsutum L. По влажним мјестима око Тарчина (Beck). Око Преодца, Гламоча и Фојнице.

Epilobium parviflorum Schreb. На Шуљаги, великом Маловану, Шатор-планини и Хрбљини; око Фојнице и Гламоча.

Epilobium montanum L. По шумама на Шуљаги, код Купреса, на великом Маловану, Камешници, Курлају; на Троглаву, код Губина и на Шатор-планини код Преодца.

Epilobium tetragonum L. Око Губина и Преодца, ријетко.

Epilobium palustre L. По мочварним ливадама око Тарчина.

Circaea lutetiana L. По шумама између Бугојна и Купреса; око Преодца, на Шатор-планини, око Фојнице и Тарчина.

Circaea intermedia Ehrh. На Шатор-планини, уз један шумски поток.

Lythraceae.

Lythrum salicaria L. По влажним, мочварним мјестима око Тарчина, Фојнице, Преодца и Гламоча.

XVII. Thymelineae.

Thymelaeaceae.

Daphne mezereum L. По шумама између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, Троглаву, Шатор-планини; око Тарчина и Фојнице, раширена. На Стожеру код Купреса (Fiala).

Daphne alpina L. По стијенама и обронцима на Камешници и на Курлају, близу Миличића

Daphne Cneorum L. На Круг-планини и на Цинцару код Ливна, у субалпинском и алпинском појасу (Fiala). 3. јула бијаше још у најљепшем цвијету.

XVIII. Rosiflorae.

Rosaceae.

Pomeae.

Crataegus monogyna Jacqu. По окрајцима шума између Бугојна и Купреса, око Шуице, на великом Маловану, на Троглаву и великом Шатору, Хрбљини; око Фојнице и Тарчина.

Cotoneaster vulgaris Lindl. По стијенама на Шуљаги, великом Маловану, Камешници и великом Шатору.

Cotoneaster tomentosa Lind. На Пологу у котару ливањском (Fiala). На Вјештића гори, Троглаву, великом Шатору и Хрбљини.

Pyrus communis L. Раширена и обична свуда.

Pyrus Malus. Расијана, ријетко; око Бугојна, Гламоча и Тарчина.

Amelanchier ovalis Med. На Плазеници код Купреса (Fiala).

Aronia rotundifolia Pers. По стијенама и обронцима на Шуљаги код Купреса и на великом Маловану, ријетко.

Sorbus aucuparia L. Између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, око Шуице, на Троглаву око Губина, Грковаца, Преодца, Гламоча, Тарчина и Фојнице, ријсијана и није ријетка.

Sorbus Aria Crantz. На Шуљаги код Купреса, на великом Маловану, и Шатор-планини.

Sorbus hybrida L. Ријетко на Шуљаги.

Sorbus torminalis Crantz. На Шуљаги и Шатор-планини, расијана, а и на другим мјестима, али ријетко.

Sorbus Chamaemespilus Crantz. Шатор-планина (Fiala). Ријетко на гребену великог Малована, као кржљав шиб.

Roseae.

Rosa pimpinellifolia D. C. По осојним обронцима у шипразима расијана, и није честа; на Шуљаги код Купреса, на Хрбљини и Шатор-планини.

Rosa alpina L. На Камешници по стијенама у близини оружничке поште а и на другим мјестима, као на Шуљаги и великом Шатору, али не ријетко.

Rosa rubrifolia Vill. На Троглаву и око Губина,

Rosa canina L. По обронцима расијана а и доста честа; на Шуљаги, Маловану, Камешници; око Преодца и на Хрбљини, а и на другим мјестима.

Rosa rubiginosa L. На Шуљаги код Купреса; на Камешници, Прологу, Вјештића гори и Шатор планини.

Rosa tomentosa Smith. По Шумама и шипразима око Купреса и Преодца.

Rosa pumila L. fil. На Шуљаги и великом Маловану.

Potentilleae.

Potentilla rupestris L. На Шуљаги код Купреса, на великом Шатору и око Тарчина.

Potentilla recta L. По осојним, каменитим мјестима око Купреса, Шуице, на великом Маловану и око Тарчина.

Potentilla hirta L. По травнатим мјестима око Купреса, Шуице, Гламоча, Ливна, Губина, Преодца и на Хрбљини.

Potentilla argentea L. На Шуљаги код Купреса, око Шуице, Тарчина и Преодца, расијана и ријетко.

Potentilla reptans L. По влажним мјестима око Тарчина, Гламоча и Преодца, ријетко.

Potentilla Tormentilla Sibthorp. На Шуљаги, великом Маловану, око Губина, на Прологу, Вјештића гори, око Грковаца и Преодца, расијана, али није честа.

Potentilla aurea L. На Стожеру код Купреса (Fiala). На великом Маловану, Троглаву, великом Шатору, на Враници, Цинцару и Камешници.

Potentilla verna L. На Камешници и Троглаву.

Potentila Clusiana Jacqu. По стијенама на Камешници често; на Троглаву и на великом Шатору, ријетка.

Fragaria vesca L. По хладовитим шипразима и шумама раширена.

Fragaria elatior Ehrh. Такођер раширена, али не тако често као прећашња.

Fragaria collina Ehrh. По осојним обронцима око Купреса, на великом Маловану, на Пологу и око Тарчина.

Dryas octopetala L. На Цинцару, Хранисави (Beck). На Камешници, великом Шатору и Враници. На Троглаву (Beck).

Geum urbanum L. По сушним шумама око Купреса, на великом Маловану, на ливадама око Шуице, Гламоча, Губина; на Пологу, Вјештића гори, око Губина, Преодца, на Хрбљини и око Тарчина.

Geum rivale L. По влажним ливадама око Купреса (Fiala). Око Тарчина, Преодца и Гламоча.

Geum montanum L. На стожеру код Купреса (Fiala). На великом Шатору, на Враници, често.

Alchemilla vulgaris L. По влажним ливадама и травњацима на Шуљаги, око Купреса, на великом Маловану, на Камешници, Троглаву, великом Шатору и око Тарчина.

Alchemilla alpina L. По стијенама на Камешници, Троглаву, великом Шатору и Враници; на Хранисави у алпинском појасу (Beck).

Rubeae.

Rubus saxatilis L. На Камешници и Троглаву, ријетко.

Rubus Idaeus L. На Шуљаги, великом Маловану, на Пологу, Вјештића гори, око Губина, Преодца и Тарчина, расијана.

Rubus caesius L. По шумама и шипразима између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, око Шуице, Подградине, Губина, Грковаца, Преодца и Тарчина, доста често.

Rubus fruticosus L. По хладовитим шумама између Бугојна и Купреса, око Преодца, Губина и Тарчина.

Poterieae.

Sanguisorba officinalis L. По влажним ливадама код Преодца, на Хрбљини и око Тарчина, није честа.

Poterium Sanguisorba L. По обронцима на Шуљаги, око Купреса, на великом Маловану, око Шуице, Гламоча, Губина, Преодца и Тарчина.

Agrimonia Eupatoria L. По ливадама и травњацима око Купреса, Бугојна, Тарчина, на Камешници, око Гламоча, на Прологу, Вјештића гори, око Губина, Грковаца, Преодца и на Хрбљини, расијана и није ријетка.

Aremonia agrimonoides Neck. Међу шипразима и по окрајцима шума око Купреса, Бугојна, Тарчина и Преодца, а и на другим мјестима, није ријетка.

Spireae.

Spiraea ulmifolia Scop. По стијенама и обронцима на Троглаву и великом Шатору, ријетко.

Spiraea Aruncus L. По влажним шумана између Бугојна и Купреса, око Преодца, ријетко.

Spiraea Ulmaria L. Око Купреса (Fiala). Око Гламоча, Преодца, Губина и Тарчина; око Фојнице.

Spiraea Filipendula L. Око Бугојна (Fiala). По ливадама око Шуице, Ливна, Гламоча, Губина, Грковаца, на Хрбљини; око Преодца и Тарчина, није ријетка, мјестимице честа и у мноштву.

Pruneae.

Prunus domestica L. Сади се на више мјеста.

Prunus spinosa L. Око Тарчина, Гламоча и Преодца, а и на другим мјестима, али ријетко.

Prunus avium L. Око Бугојна, Купреса, Гламоча, Тарчина и Фојнице, расијана. На Храниса ви (Beck).

Prunus Mahaleb L. Око Губина, ријетко.

XIX. **Leguminosae.**

Papilionaceae.

Genista diffusa Willd. На Камешници и Курлају, ријетко.

Genista pilosa L. Око Ливна (Fiala). На великом Маловану, Прологу, Вјештића гори и на Шуљаги.

Genista germanica L. На Тикви у Враници-планини, а осим тога још на великом Шатору и око Тарчина.

Genista procumbens W. K. Око Купреса (Fiala). На Камешници, великом Маловану, око Шуице, Вјештића гори и на великом Шатору.

Genista dalmatica Bartl. Круг-планина, Борова глава и Пролог (котар ливањски) (Fiala). Ово је најчешћа врста овога рода и налази се осим наведених мјеста још и на Троглаву, Вјештића гори, око Грковаца, Преодца и на Хрбљини.

Cytisus hirsutus L. На Камешници, великом Маловану, на Цинцару код Ливна (Fiala), и великом Шатору.

Cytisus radiatus Koch. Карактеристична биљка за крајеве уз далматинску границу. Како прођемо Велика Купреска врата, одмах је налазимо по обронцима у већем мноштву, а осим тога на великом Маловану, на Камешници и великом Шатору налази се она по обронцима у великом мноштву, тако да се једва може проћи кроз њу.

Cytisus sagittalis Koch. По ријетким шумама и по сушним ливадама око Купреса, Гламоча, на Прологу, Камешници, Вјештића гори; око Преодца, на Шатор-планини и око Тарчина.

Cytisus capitatus Jacqu. На Камешници, великом Маловану, Троглаву и Шатор-планини, расијан.

Ononis spinosa L. Око Купреса, Шуице, Гламоча, на Хрбљини; око Рора, Преодца, Тарчина и Фојнице, а и на другим мјестима.

Anthyllis Vulneraria L. На Шуљаги, Камешници, великом Маловану, Троглаву и Шатор-планини.

Anthyllis montana L.

var. *Anthyllis Jacquini* Kerner. Око Купреса, на великом Маловану и Троглаву.

Medicago falcata L. На Шуљаги, код Хан-Копривнице, око Шуице, на Прологу, Хрбљини, око Рора и Тарчина.

Medicago prostrata Jacqu. На Камешници и Курлају, ријетко.

Medicago lupulina L. По ливадама и травњацима око Бугојна, Купреса, Шуице, Гламоча, Губина, Грковаца, Тарчина и Фојнице.

Medicago minima Lam. Око Преодца и Рора, ријетко.

Medicago maculata Wild. Око Преодца и Губина, ријетко.

Trigonella corniculata L. На Хрбљини, ријетко.

Melilotus macrorrhizon Perz. По ливадама око Купреса, на Хрбљини, око Грковаца и Преодца.

Melilotus alba Desr. Око Шуице, Ливна, Гламоча и Тарчина расијана, није честа.

Melilotus officinalis Desr. Око Купреса, Бугојна, Гламоча, Губина, Шуице, Фојнице и Тарчина, на Хрбљини расијана и доста често.

Trifolium rubens L. По шумама између Бугојна и Купреса, на Шуљаги и око Преодца расијана, али није честа.

Trifolium noricum Wulf. На Камешници, великом Шатору и Троглаву у алпинском појасу.

Trifolium pratense L. Свуда раширена и обична.

Trifolium alpestre L. На Хрбљини око Рора и Гламоча, по шипразима и окрајцима шума око Шуице, ријетко.

Trifolium ochroleucum L. По ливадама на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, Хрбљини, око Преодца и Тарчина, расијана.

Trifolium pannonicum Jacqu. На ливадама око Купреса и на Хрбљини, овдје ондје.

Trifolium arvense L. По њивама и сушним ливадама око Купреса, Тарчина, Гламоча и Преодца, а и на другим мјестима, доста често.

Trifolium dalmaticum Vis. По ливадама на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, Троглаву и великом Шатору.

Trifolium montanum L. На ливадама око Купреса, Шуице и Гламоча, на Хрбљини и Камешници, расијана.

Trifolium glomeratum L. По травнатим мјестима на Хрбљини, код Рора, ријетко.

Trifolium repens L. Свуда раширена и обична.

Trifolium hybridum L. Око Преодца, ријетко.

Trifolium procumbens L. По ливадама око Преодца, Гламоча и Тарчина.

Trifolium patens Schreb. По ливадама и влажним травњацима око Бугојна и Купреса; око Преодца и Тарчина.

Trifolium filiforme L. Око Гламоча, ријетко.

Trifolium fragiferum L. По мочварним ливадама око Купреса.

Trifolium pallidum W. K. На Камешници и Троглаву око Губина.

Dorycnium suffriticosum Vill. По травњацима и каменитим обронцима уз пут око Шуице а и на другим мјестима, али није често.

Dorycnium herbaceum Vill. По ливадама око Купреса, Шуице, Ливна, Гламоча, Губина, Преодца, на Хрбљини и око Тарчина, раширена.

Lotus corniculatus L. По ливадама, травнатим и каменитим мјестима, свуда раширена и обична.

Galega officinalis L. Крај жељезничке станице у Бугојну, по свој прилици посијана.

Astragalus Onobrychis L. На Хрбљини око Рора, на ливади код Преодца, на Вјештића гори, расијан.

Astragalus vesicarius L. На сушним, каменитим ливадама између Шуице и Борове главе.

Astragalus glycyphyllos L. На Шуљаги, великом Маловану око Гламоча, на Камешници, Троглаву; око Губина, Преодца и Тарчина, раширен и доста често.

Oxytropis campestris D. C. На великом Маловану, Камешници, Троглаву и великом Шатору расијана, али није често.

Oxytropis montana D. C. На Троглаву, ријетко.

Coronilla emeroides Boiss. Између Бугојна и Хан-Луке код Купреса (Fiala).

Coronilla vaginalis Lam. Око Купреса, на Шуљаги, великом Маловану, Камешници и на Хрбљини.

Coronilla varia L. На Шуљаги, између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, око Шуице; на Камешници, Пологу, Вјештића гори, око Губина, Преодца и Тарчина раширена.

Hippocrepis comosa L. Купрес (Fiala). На великом Маловану и Шатор-планини.

Onobrychis sativa Lam. Око Ливна, Гламоча и Тарчина а и на другим мјестима, крај пута.

Vicia silvatica L. По шумама између Бугојна и Купреса, око Тарчина, Губина, Преодца и Гламоча, расијана.

Vicia dumetorum L. По шипразима на Шуљаги, великом Маловану, око Преодца, Рора и Тарчина.

Vicia Cracca L. По ливадама, окрајцима шума и обронцима раширена, око Купреса, Хан-Малована, Шуице, Ливна, на Пологу, Вјештића гори; око Губина, Грковаца, Преодца, Тарчина и Фојнице.

Vicia villosa Roth. Међу усјеви око Ливна, Грковаца и Црнога луга расијана.

Vicia oroboides Wulf. На Шуљаги, код Купреса, око Шуице, Губина; на Вјештића гори, на Троглаву, великом Маловану, Шатор-планини и Камешници.

Vicia sepium L. На великом Маловану, по окрајцима шума око Губина и Тарчина.

Vicia pannonica Jacqu. По њивама око Купреса, Грковаца, Тарчина, на Хрбљини око Рора а и на другим мјестима расијана.

Vicia grandiflora Scop. Око Преодца и на Камешници, ријетка.

Vicia sativa L. Мјестимице сије се.

Vicia angustifolia Roth. Међу усјевима око Подградине, Губина, Грковаца и око Црнога луга.

Vicia cordata Wulf. Око Грковаца и Преодца, ријетка.

Vicia lutea L. Међу усјевима око Подградине, Грковаца, Црнога луга и око Ливна.

Ervum hirsutum L. По њивама, међу усјевима на истим мјестима као и претхашња, а осим тога још и око Тарчина.

Ervum tetraspermum L. Као и претхашња врста, раширена.

Ervum gracile D. C. Око Ливна, овдје ондје.

Pisum sativum L. Мјестимице гаји се.

Lathyrus Aphaca L. По њивама око Бугојна, Купреса, Шуице, Ливна, Гламоча, Губина, Рора, Преодца и Тарчина; раширена и доста честа.

Lathyrus tuberosus L. По њивама око Преодца, Грковаца и Црнога луга, расијана али није честа.

Lathyrus pratensis L. По ливадама и окрајцима шума око Бугојна, Купреса, у околици Ливна (Fiala). Око Тарчина, Преодца и Грковаца, раширена и доста често.

Lathyrus latifolius L. По ријетким шумама, шипразима и ливадама око Купреса, Шуице, Тарчина, на Хрбљини, око Рора и Гламоча, расијан.

Orobus variegatus L. На Прологу код Ливна (Fiala); на Вјештића Гори, великом Шатору и на подножју Троглава, а и на другим мјестима, доста често.

Orobus sessilifolius var. *coeruleus* Pant. На Хрбљини, ријетко.

Orobus niger L. По шумама између Бугојна и Купреса, на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, великом Шатору и око Тарчина.

Orobus luteus L. На Шуљаги, Троглаву и великом Маловану.

Phaseolus multiflorus W. По вртовима гаји се.

Phaseolus vulgaris L. Као и претходна врста.

XX. Hysterophyta.

Aristolochiaceae.

Asarum europaeum L. Раширен по шумама око Купреса, на великом Маловану, Шуљаги, Камешници, Троглаву, Вјештића гори; око Преодца, на Шатор-планини и око Тарчина, а и на другим мјестима.

Santalaceae.

Thesium alpinum L. По планинским ливадама на Шуљаги, великом Шатору и Троглаву, расијана, али ријетко.

b) Sympetalae.

XXI. Bicornes.

Ericaceae.

Vaccineae.

Vaccinium Myrtillus L. На Стожеру код Купреса; на Цинцару код Ливна (Fiala). На Шуљаги, великом Маловану, на Вјештића гори, Камешници, Курлају, Троглаву и Шатор-планини, раширена.

Vaccinium Vitis Idaea L. У предалпинским шумама и у алпинском појасу Вранице (Murbeck, „Beiträge zur Kenntniss der Flora von Südbosnien und der Hercegovina“).

Ericeae.

Erica carnea L. У алпинском појасу Хранисаве (Beck). Око Тарчина уз поток Корчу, идући према Крешеву. Око Купреса (Fiala). На великом Маловану, Камешници и Шатор-планини.

Calluna vulgaris Salisb. Око Тарчина, на Шуљаги, великом Маловану, Прологу, Камешници, око Губина, на Троглаву и Шатор-планини, а и на другим мјестима раширена.

Arctostaphylos Uva ursi L. Око Купреса, на Стожеру, Шуљаги, великом Маловану, Цинцару, Троглаву, великом Шатору и Камешници.

Piroleae.

Pirola secunda L. По шумама између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, Камешници и Шатор-планини.

Pirola rotundifolia L. На великом Маловану, ријетко.

Pirola media Swartz. Као и претходна врста, а осим тога још и на Шатор-планини.

Pirola uniflora L. На великом Маловану и великом Шатору на хладовитим мјестима, испод клековине, на висини око 1800 *m*.

Monotropa Hypopitys L. На Шуљаги, великом Маловану, Троглаву, Камешници, великом Шатору, Враници и на Хранисави, гдје сам и *Monotropa Hypopitys* var. *hirsuta* нашао.

XXII. Primulinae.

Primulaceae.

Primula acaulis Jacqu. Раширена и обична.

Primula officinalis Jacqu. На Шуљаги, великом Маловану, Камешници и великом Шатору.

Cyclamen europaeum L. Раширен око Купреса, Губина, Гламоча и Тарчина; на посљедњем мјесту налази се у мноштву, особито уз поток Корчу.

Lysimachia vulgaris L. По мочварним и хладовитим мјестима око Тарчина и Преодца.

Lysimachia punctata L. Крај потока Корче у Тарчину и око Фојнице.

Lysimachia nemorum L. Код Тарчина и око Преодца; на подножју Камешнице.

Lysimachia Nummularia L. Раширена и обична око Тарчина, Гламоча, између Купреса и Ливна и око Преодца.

Anagallis arvensis L. Раширена по њивама свуда и веома обична.

Anagallis coerulaea Schreb. Расијан али веома ријетко око Тарчина, Ливна, Шуице и Преодца, а и на другим мјестима овдје ондје.

Androsace villosa L. На Плазеници код Купреса (Fiala). На Троглаву, Цинцару (Fiala) и великом Шатору.

Androsace lactea L. На Камешници, Троглаву (Beck) и на Враници.

Plumbaginaceae.

Armeria canescens Host. Око Хан-Малована, на подножју великог Малована, на Троглаву (Beck).

XXIII. Contortae.

Oleaceae.

Ligustrum vulgare L. Између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, око Шуице, Гламоча, на Хрбљини, око Губина, Преодца, Тарчина и Фојнице.

Fraxinus excelsior L. На Шуљаги; између Бугојна и Купреса, на Камешници, око Губина, Тарчина и Фојнице, расијана овдје ондје.

Fraxinus ornus L. На Троглаву (Beck). На Шуљаги; између Купреса и Бугојна, на великом Маловану, Цинцару, Камешници, Пологу, око Преодца на Шатор-планини, око Тарчина и Фојнице, раширена и доста честа.

Gentianaieae.

Gentiana lutea L. (суврст *Gentiana symphyandra* Murb.). На Пологу код Ливна (Fiala). Код Борове главе, на Камешници, на Троглаву (Beck), на Старетини, Хрбљини и Шатор-планини често. Народ употребљава коријен од ове биљке, коју зове „срчаником“, за лијек.

Gentiana cruciata L. На Шуљаги, око Купреса, Тарчина, Гламоча и Преодца, али нигдје не бијаше још у цвијету.

Gentiana asclepiadea L. Између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, око Шуице, Губина, Грковаца, Преодца, на Хрбљини, око Тарчина и Фојнице; као и пређашња.

Gentiana Pneumananthe L. По мочварним ливадама око Тарчина.

Gentiana verna L. По алпинским ливадама на великом Маловану, Цинцару, Камешници, Троглаву (Beck) и Шатор-планини.

Gentiana aestiva Roem. et Schultes = *Gentiana angulosa* M. Bieb. На Шатор-планини, ријетко.

Gentiana utriculosa L. На Пологу близу Ливна, око Купреса (Fiala). На Камешници, великом Маловану и на великом Шатору.

Gentiana germanica Willd. Око Тарчина.

Gentiana crispata Vis. у „Flora Dalmatica“, I., стр. 258., таб. XXIV., сл. 1. Око Тарчина, на Хранисави честа. Аугуст.

Erythraea Centaurium Pers. Раширена око Купреса, Бугојна, Гламоча, Преодца, на Хрбљини, око Фојнице и Тарчина.

Erythraea pulchella Fries. На ливадама око Тарчина. Аугуст.

Menyanthes trifoliata L. Крај једне мочваре у непосредној близини Купреса.

Asclepiadaceae.

Vincetoxicum officinale L. Око Купреса, Шуице, Гламоча, Грковаца, Тарчина и Фојнице.

XXIV. Tubiflorae.

Convolvulaceae.

Convolvulus sepium L. Око Тарчина, Казиних бара и Фојнице.

Convolvulus arvensis L. По њивама и крај путева раширена свуда и обична.

Convolvulus Cantabrica L. Присојни пристанци око Ливна (Fiala) и око Шуице.

Cuscuta europaea L. На великој коприви и хмељу око Тарчина, Шуице и Гламоча, а и на другим мјестима, раширена.

Cuscuta Epithymum L. На мајчиној душици око Тарчина.

Asperifolieae (Borragineae).

Asperugo procumbens L. Крај путева и ограда око Бугојна, Купреса, Шуице, Гламоча, Тарчина и Казиних бара.

Echinospermum Lappula Lehm. По неплодним мјестима око Купреса, Бугојна, Фојнице, Тарчина, а и на другим мјестима није ријетка.

Cynoglossum officinale L. На Шуљаги код Купреса, на Камешници, великом Шатору а и на другим мјестима расијана.

Cynoglossum pictum Aiton. На Камешници.

Anchusa officinalis L. По чистинима, крај путева око Бугојна, Тарчина, Губина, Грковаца, Фојнице и Преодца, а и на другим мјестима није ријетка.

Anchusa Barrelieri D. C. По стијенама уз пут код Хан-Копривнице, близу Купреса.

Anchusa italica Retz. На Пологу близу Ливна (Fiala). На каменитим мјестима око Шуице, и око Црнога луга.

Symphytum officinale L. По влажним ливадама око Купреса, Преодца и Тарчина, а и на другим мјестима расијан.

Symphytum tuberosum L. На Троглаву (Beck). По шумама између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, Камешници, великом Шатору и око Тарчина раширен.

Onosma echioides L. По каменитим осојним мјестима на Шуљаги, Камешници, око Грковаца и Тарчина.

Onosma stellulatum W. K. На великом Маловану, по стјеновитим обронцима на Шатор-планини; Велика врата код Купреса (Fiala).

Onosma Visianii Clem. Visiani, „Flora dalm.“, II., стр 243. По стијенама око Ливна овдје ондје. (Brandis, „Beiträge zur Flora von Travnik“. Сепаратни отисак из „Jahreshefte des naturwissenschaftlichen Vereines des Trencsiner Comitates 1890/91“.) Око Шуице, ријетка.

Cerinthe minor L. Око Тарчина, Шуице и Гламоча, а и на другим мјестима овдје ондје.

Cerinthe alpina Kit. На Троглаву (Beck). На великом Маловану, Камешници и великом Шатору.

Echium vulgare L. Уз пут око Ливна, Шуице, Грковаца, Црног луга; око Тарчина, а и на другим мјестима није ријетка.

Echium altissimum Jacqu. Уз пут код Ливна.

Pulmonaria officinalis L. По шумама на великом Маловану, Шуљаги, Камешници и великом Шатору.

Pulmonaria angustifolia L. На Троглаву (Beck). Као и прећашња врста, али ријетко.

Lithospermum officinale L. Око Ливна, на Пологу (Fiala). На великом Маловану, око Шуице, око Преодца, на Хрбљини, око Купреса, Бугојна и Тарчина, а и на другим мјестима расијана.

Lithospermum purpureo-coeruleum L. По хладовитим шумама на Шуљаги, око Купреса, на великом Маловану, Камешници и великом Шатору.

Lithospermum arvense L. По њивама око Ливна, Губина, Грковаца и Тарчина, доста често.

Myosotis palustris With. Око Купреса, Преодца, Тарчина и Гламоча, а и на другим мјестима није ријетка.

Myosotis intermedia Lk. Расијан између Бугојна и Купреса, око Тарчина и Преодца.

Myosotis silvatica Hoffm. По шипразима на Шуљаги, великом Маловану, Камешници и на Шатор-планини.

Myosotis alpestris Schmidt. И то често у облику *Myosotis suaveolens* W. K. На великом Маловану, Троглаву (Beck) и на великом Шатору.

Myosotis hispida Schldl. По осојним, сухим мјестима око Тарчина; на Хрбљини и око Губина.

Solanaceae.

Solanum nigrum L. Крај путева и по необрађеном земљишту око Купреса, Бугојна, Тарчина и Фојнице.

Solanum Dulcamara L. На Камешници, око Шуице, Хан-Малована, Губина, на Троглаву (Beck), Шатор-планини и око Тарчина, расијан и доста често.

Solanum tuberosum L. Гаји се на више мјеста.

Datura Stramonium L. Око Тарчина, Фојнице и Купреса расијана, али није честа.

Physalis Alkskengi L. Око Тарчина овдје ондје.

Atropa Belladonna L. Око Купреса (Fiala). По шумама између Бугојна и Купреса; на Камешници, око Шуице, Гламоча, Преодца и Фојнице, расијана.

Hyoscyamus niger L. Расијана као и пређашња врста, и такођер није ријетка.

XXV. Labiatiflorae.

Scrophulariaceae.

Verbascum Thapsus L. По каменитим мјестима и крај путева између Губина и Преодца, на Хрбљини, око Тарчина.

Verbascum thapsiforme Schrad. Око Шуице, Ливна, Црног луга, на Хрбљини, Гламочком пољу, а и на другим мјестима расијана и није ријетка.

Verbascum phlomoides L Око Грковаца и Црнога луга, ријетко.

Verbascum Lychnitis L. По каменитим мјестима на Хрбљини око Рора, а и на другим мјестима, овдје ондје.

Verbascum nigrum L. Око Тарчина, Преодца, Шуице, Хан-Малована и Подградине.

Verbascum lanatum Schrad. На Шуљаги код Купреса, на великом Маловану, око Шуице.

Verbascum phoeniceum L. Ријетко на Хрбљини, око Рора.

Verbascum Blattaria L. Око Бугојна и Купреса, по ливадама око Шуице, Гламоча, Тарчина, Грковаца, Преодца, а и на другим мјестима није ријетка.

Scrophularia nodosa L. По влажним хладовитим мјестима између Бугојна и Купреса, око Гламоча, Тарчина и Преодца.

Scrophularia Scopolii Hoppe. На Камешници и на Шатор-планини.

Scrophularia laciniata W.K. Као и пређашња врста, а осим тога још на Троглаву (Beck), на Пологу код Ливна (Fiala) и на Шуљаги.

Scrophularia bosniaca Beck, „Flora von Südbosnien“, III., стр. 153., таб. VI., сл. 7.—10., по драгама у алпинском појасу на Хранисави (Beck); на Камешници ријетко.

Scrophularia aquatica L. По влажним мјестима око Тарчина (Beck), око Преодца и Купреса.

Scrophularia canina L. Око Преодца и Гламоча; на Хрбљини.

Scrophularia Hoppii Koch. На Камешници ријетко.

Veronica Anagallis L. Око Бугојна, Купреса, Преодца и Тарчина.

Veronica Beccabunga L. У јарцима и потоцима расијана и свуда честа и обична.

Veronica urticaefolia L. fil. *(Veronica latifolia* Scop). На Шуљаги, Камешници, великом Маловану и великом Шатору.

Veronica montana L. По хладовитим шумама на Шуљаги, Камешници и великом Маловану.

Veronica officinalis L. По шумским ливадама на Шуљаги, великом Маловану, око Шуице, на Камешници и Троглаву (Beck). На Шатор-планини, Хрбљини и око Тарчина, раширена.

Veronica spicata L. Ливно (Fiala); на Хрбљини и Гламочком пољу.

Veronica aphylla L. На Троглаву (Beck). На Камешници и великом Шатору ријетка, и то само у алпинском појасу.

Veronica Chamaedrys L. Међу шипразима на Шуљаги, око Шуице, Гламоча, на Шатор-планини.

Veronica latifolia Koch. Око Купреса, на Шуљаги, на Камешници и по окрајцима шума на великом Маловану.

Veronica fruticulosa L. На великом Шатору, ријетко.

Veronica serpyllifolia L. По влажним ливадама на Шуљаги, око Шуице, и око Преодца, а и на другим мјестима.

Veronica arvensis L. По ливадама и обронцима раширена и доста често.

Veronica Buxbaumii Tenore. По пољима и парлозима око Грковаца и Црнога луга, а и на другим мјестима није ријетка.

Veronica hederaefolia L. Раширена између Губина и Преодца, а и на другим мјестима обична.

Veronica Cymbalaria Bodard. На подножју Камешнице.

Veronica satureoides Vis. На Троглаву (Beck). На Цинцару код Ливна (Fiala). На Камешници.

Limosella aquatica L. На поводним мјестима око Преодца, ријетко.

Digitalis ambigua Murray. По стјеновитим мјестима у шумама расијана око Купреса, Гламоча, на Камешници, око Преодца, Губина и Тарчина.

Digitalis laevigata W. K. По стјеновитим обронцима око Тарчина, ријетко.
Antirrhinum Orontium L. По насипу око жељезничке станице „Тарчин“.
Linaria Cymbalaria Miller. По стијенама на Камешници, при пењању на оружничку пошту „Брљуша“.
Linaria spuria Miller. Овдје ондје око Тарчина.
Linaria minor Desf. По њивама и крај путева око Грковаца и Преодца, на Гламочком пољу и око Тарчина.
Linaria italica Trev. По каменитим мјестима на подножју Камешнице.
Linaria vulgaris Miller. Око Тарчина, Ливна, Преодца, Црнога луга, а и на другим мјестима није ријетка.
Melampyrum cristatum L. Око Тарчина по сухим шумама и шумским ливадама, ријетко.
Melampyrum arvense L. По њивама око Ливна, Грковаца, Преодца, Црнога луга и Тарчина.
Melampyrum nemorosum L. По окрајцима шума око Бугојна, Тарчина, Губина, Грковаца, а и на другим мјестима.
Melampyrum subalpinum A. Kern. Око Тарчина.
Melampyrum pratense L. Са пређашњом врстом на истом мјесту, а осим тога још и на другим мјестима расијана, али није честа.
Melampyrum silvaticum L. По шумама на Шуљаги, великом Маловану, Троглаву, Камешници, великом Шатору и око Тарчина, расијан.
Melampyrum barbatum W. K. Под грмљем око Ливна.
Rhinanthus minor Ehrh. По влажним ливадама око Купреса, Шуице, Преодца, на Гламочком пољу, на Хрбљини и око Тарчина доста често, мјестимице у мноштву.
Rhinanthus major Ehrh. Као и пређашња, такођер доста често.
Rhinanthus angustifolius Gmelin. По ливадама и сушним обронцима на великом Маловану, Камешници, Троглаву (Beck) и великом Шатору, овдје ондје.
Rhinanthus alpinus Garke. На Камешници и великом Шатору, овдје ондје.
Pedicularis Jacquini Koch. У алпинском појасу на Троглаву, ријетко.
Pedicularis brachyodonta, Schl. и Vuk. На истом мјесту (Beck), на великом Шатору ријетко.
Pedicularis Haquetii Graf. На великом Маловану; на Камешници; великом Шатору и Цинцару.
Pedicularis comosa L. На Шуљаги, великом Маловану, Камешници, Курлају, Троглаву и великом Шатору.
Pedicularis Friderici Augusti Tommas. На Камешници и Курлају по травнатим обронцима, овдје ондје.

Pedicularis acaulis Scop. На Камешници и великом Шатору, ријетко.
Pedicularis verticillata L. На Троглаву (Beck). На Камешници, Курлају и великом Шатору, расијана.
Tozzia alpina L. По влажним хладовитим стијенама у шуми на великом Маловану, на висини око 1400—1500 *m*.
Bartschia alpina L. По ливадама на Камешници, великом Маловану, Курлају и великом Шатору.
Euphrasia officinalis L. На Шуљаги, Камешници, великом Маловану, на Пологу, великом Шатору и око Тарчина, раширена.
Euphrasia salisburgenis Funk. На Троглаву (Beck). На великом Маловану и великом Шатору, расијана.
Euphrasia dinarica Beck („Flora von Südbosnien und Hercegovina", III., стр. 140., таб. VI.. сл. 4.—6.). По стијенама око Тарчина.
Euphrasia Odontites L. Раширена и обична свуда.
Euphrasia lutea L. Ријетко око Тарчина.

Labiatae.

Mentha silvestris L. Око Тарчина. По влажним мјестима око Преодца, Бугојна и Купреса.
Mentha aquatica L. Око Тарчина, Фојнице, Гламоча, Преодца и Шуице.
Mentha sativa Smith. Око Тарчина, Пазарића, Преодца и Фојнице, овдје ондје.
Mentha arvensis L Око Тарчина.
Mentha Pulegium L. Као и пређашња врста, а осим тога још и на другим мјестима, расијана и доста често.
Lycopus europaeus L. Крај потока и јама око Тарчина, Преодца, Фојнице, Гламоча, на Хрбљини; око Купреса и Бугојна, раширена и доста често.
Lycopus exaltatus L. fil. Око Тарчина, ријетко.
Salvia glutinosa L. По шумама и хладовитим шипразима између Бугојна и Купреса, око Тарчина, на великом Маловану, Троглаву (Beck), Вјештића гори; на Шатор-планини.
Salvia Sclarea L. Крај пута између Грковаца и Црнога луга, овдје ондје; око Шуице.
Salvia pratensis L. По ливадама око Тарчина, Преодца; на Хрбљини, око Купреса и Бугојна, а и на другим мјестима расијана, али није честа.
Salvia Bertolonii Vis. Око Ливна (Fiala) и око Шуице.
Salvia silvestris L. На путу око Шуице, овдје ондје.

Salvia verticillata L. Крај путева и жељезничког насипа око Тарчина често, гдје сам је и са скоро сасвим чисто бијелим цвјетовима у неколико примјерака нашао. Осим тога налази се она и на другим мјестима често.

Origanum vulgare L. По травнатим обронцима и по чистинама око Бугојна, Купреса, Ливна. На Камешници, Шатор-планини, око Губина, Грковаца, Преодца и Тарчина, расијана и доста често.

Thymus Serpyllum L. По сухим осојним мјестима раширена и доста често свуда.

Thymus acicularis W. K. На Троглаву (Beck). На Шатор-планини.

Satureja montana L. По осојним обронцима око Ливна, Шуице, на Камешници и Хрбљини.

Calamintha alpina Lmk. На Троглаву (Beck). На великом Маловану, на Шуљаги, око Купреса, на Цинцару (Fiala); на Камешници, великом Шатору и Курлају, раширена.

Calamintha acinos Clairv. По обронцима раширена и није ријетка.

Calamintha grandiflora Moench. На Камешници, ријетко.

Calamintha rupestris Host. На Троглаву (Beck). На Камешници, великом Маловану, великом Шатору и Шуљаги, расијана, овдје ондје.

Calamintha officinalis Moench. На Шуљаги и Камешници, ријетко.

Calamintha Nepeta Clairv. По каменитим обронцима на великом Маловану и Шатор-планини.

Clinopodium vulgare L. По шумама, окрајцима шума и крај ограда око Тарчина, Гламоча, Бугојна, Преодца, на Хрбљини, а и на другим мјестима често.

Nepeta Cataria L. По сухим обронцима на Шуљаги, око Бугојна, Тарчина и Преодца.

Nepeta nuda L. По окрајцима шума и обронцима око Шуице, Тарчина и око Фојнице.

Glechoma hederacea L. По хладовитим мјестима и шумама свуда раширена.

Glechoma hirsuta W. K. Као и претходна врста.

Melittis Melissophyllum L. На Шуљаги, великом Маловану, Камешници, великом Шатору и по шумама око Тарчина.

Lamium Orvala L. На подножју Шуљаге и на Камешници.

Lamium amplexicaule L. По њивама и пољима раширена и обична.

Lamium purpureum L. Свуда честа.

Lamium maculatum L. По влажним мјестима и шипразима, крај потока и јама раширена и свуда обична.

Galeobdolon lutèum Huds. По хладовитим шумама између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, Камешници, Троглаву, великом Шатору и око Тарчина.

Galeopsis Ladanum L. На Троглаву (Beck). На Шуљаги, великом Маловану, Камешници и око Преодца.

Galeopsis Tetrahit L Међу усјевима око Ливна, Грковаца и Црнога луга а и на другим мјестима, раширена.

Galeopsis versicolor Curtis. По шипразима крај шумских потока и по окрајцима шума око Тарчина, Бугојна и Фојнице, расијана али није чиста.

Betonica officinalis L. По ливадама око Купреса, Шуице, Тарчина, Преодца и на Хрбљини, а и на другим мјестима, расијана и доста обична.

Betonica Alopecurus L. *(Betonica Jacquim* Gren. Godr.) На Троглаву (Beck). На великом Шатору, ријетко.

Ballota nigra L. Крај ограда и крај путева расијана и доста обична свуда.

Stachys subcrenata Vis. Око Ливна, каменити пристранци (Fiala). var. *fragilis* Vis., „Flora dalm.“, таб. XVI., сл. 1. На Троглаву (Beck). На подножју Шатор-планине; на Хрбљини.

Stachys germanica L. Око Шуице и Тарчина.

Stachys alpina L. subps. *S. dinarica* Murb. На Камешници.

Stachys arvensis L. Око Тарчина, овдје ондје.

Stachys silvatica L. По шипразима и окрајцима шума на Шуљаги, око Бугојна, Шуице, на Камешници, око Губина, Преодца; на Хрбљини и око Тарчина.

Stachys palustris L. Око Тарчина и Шуице, а и на другим мјестима, али није честа.

Stachys annua L. По пољима око Шуице, Преодца, Грковаца, на Хрбљини и око Гламоча.

Stachys recta L. По чистинама и обраслим обронцима на Камешници, Шатор-планини, Хрбљини и на Шуљаги.

Leonurus Cardiaca L. Око ограда и вртова по Тарчину, око Гламоча, Губина и Фојнице.

Chaiturus Marrubiastrum Rchb. Крај пута у Тарчину.

Sideritis montana L. По парлозима и пустим, каменитим мјестима око Ливна, Црнога луга и Преодца.

Marrubium candidissimum L. Око Шуице, Ливна и Црнога луга и Преодца, расијан.

Marrubium peregrinum L. Око Ливна (Fiala), а осим тога још и на истим мјестима као и прећашња.

Marrubium vulgare L. Крај путева око Шуице, Ливна, Подградине, Губина, Грковаца и Преодца, а и око Тарчина, расијан и доста обично.

Scutellaria alpina L. На Троглаву, гдје се и *S. alpina* f. *bicolor* налази (Beck), а осим тога још и на Камешници, Курлају, великом Шатору и на Враници.

Scutellaria galericulata L. По шумама на Шуљаги, око Купреса, Шуице, на подножју Камешнице, Троглава, великог Шатора и око Тарчина.

Scutellaria altissima L. Око Тарчина, овдје ондје, а осим тога још и око Губина, ријетко.

Scutellaria hastaefolia L. По влажним шипразима око Тарчина и Фојнице, овдје ондје.

Prunella vulgaris L. По ливадама око Преодца, на подножју великог Шатора, на Камешници и Вјештића гори, а и на другим мјестима.

Prunella variabilis (P. Grandiflora × P. laciniata) Beck. По ливадама на подножју великог Шатора и Камешнице, овдје ондје.

Prunella alba Pall. На Шуљаги, Камешници, Курлају, Вјештића гори, око Тарчина, на Хрбљини, а и на другим мјестима расијана, мјестимице доста често.

Prunella grandiflora Jacqu. По шумовитим обронцима и ливадама на великом Шатору, око Преодца, на Камешници, Троглаву и Шуљаги.

Ajuga reptans L. По травнатим мјестима око Купреса, Бугојна, Губина, на подножју Камешнице, Троглава, великог Шатора и око Тарчина.

Ajuga genevensis L. Раширена свуда и мјестимице доста често.

Ajuga pyramidalis L. На Шуљаги, Камешници, Вјештића гори и Шатор-планини, ријетко.

Ajuga Chamaepitys Schreb. По парлозима око Шуице, Ливна, Губина, Преодца, Грковаца и Тарчина, расијана, али није често.

Teucrium Arduini L. На Камешници, Курлају и Хрбљини.

Teucrium Botrys. По парлозима око Губина, Грковаца, Црнога луга и Преодца, мјестимице доста често.

Teucrium Chamaedrys L. По стијенама на Шуљаги, Камешници, Шатор-планини, Хрбљини, око Тарчина, а и на другим мјестима обична и доста често.

Teucrium Polium L. Ливно (Brandis). Око Шуице, по стијенама великог Малована, на Камешници и Шатор планини.

Teucrium montanum L. На Троглаву (Beck). По каменитим мјестима, крај путева око Грковаца, Црнога луга, на Хрбљини, око Гламоча,

а и на другим мјестима није ријетка. Око Црнога луга налази се и усколиски облик *Teucrium supinum* L. Народ зове обадвије ивицом и употребљава их за лијек.

Gesneraceae.

Orobanche cruenta Bert. На коријену од *Lotus* и *Hippocrepis*-а, око Купреса, на великом Маловану, Камешници и Курлају.

Orobanche Scabiosae Koch. На великом Маловану, Шуљаги, великом Шатору и на Троглаву.

Orobanche Pančićii Beck, „Flora von Südbosnien", III., стр. 148., таб. VI., сл. 8.—11., На Хранисави, Камешници и великом Шатору. На пошљеднјем мјесту и form. *melanochroa* Beck.

Orobanche Epithymum L. На Шуљаги, Хрбљини и великом Маловану, расијана.

Orobanche Galii Duby. На *Gallium Mollugo* L. Код Тарчина, на Шуљаги, великом Маловану, на *Scherardia arvensis* око Губина и Преодца.

Lathraea Squamaria L. На коријењу од лијеске и букве око Тарчина; на Шуљаги, Камешници, а и на другим мјестима, расијана.

Selaginaceae.

Globularia vulgaris L. Око Купреса често (Fiala). На Камешници, Курлају и великом Маловану, овдје ондје.

Globularia cordifolia L. На Троглаву (Beck). Као и пређашња врста, а осим тога и на великом Шатору, такођер није честа.

Verbenaceae.

Verbena officinalis L. Око Тарчина раширена, а осим тога и на другим мјестима, доста обична.

Plantagineae.

Plantago major L. Раширена око Купреса, Бугојна, Тарчина, Гламоча, а и на другим мјестима.

Plantago media L. Као и пређашња врста и још чешће од ње.

Plantago altissima L. Уз водене јарке у пољу код Ливна (Fiala). Око Гламоча и Преодца.

Plantago laceolata L. Ливно (Fiala). Око Бугојна, Шуице, Купреса, Гламоча, Губина, Преодца, Тарчина, а и на другим мјестима раширена и честа.

Plantago argentea Chaix. Ливно (Brandis). Сухи травњаци на Боровој глави и на Прологу (Fiala). На Вјештића гори и на Хрбљини.

Plantago montana Lam. На Шуљаги, великом Маловану и Камешници, расијана, али ријетко.

Plantago serpentina Lam. = *P. carinata* Schrad. Ливно (Fiala). Код Хан-Малована, по обронцима великог Малована, на Камешници и великом Шатору, расијана, али није честа.

Plantago Lagopus L. На Вјештића гори, ријетко.

Plantago pilosa Pourrett. По неплодним сухим мјестима око Преодца, веома ријетко.

Plantago maritima L. Ливањско поље (Beck). На Хрбљини, Гламочко поље и око Шуице.

XXVI. Campanulinae.

Campanulaceae.

Jasione orbiculata Griseb. На Враници (Brandis, Murbeck). На великом Шатору у клековини око 1700—1800 *m*.

Phyteuma orbiculare L. На Троглаву (Beck). На Камешници, великом Маловану и великом Шатору, овдје ондје.

Phyteuma spicatum L. По шумама и шумским ливадама између Бугојна, Купреса, на Шуљаги, Камешници, око Вагња, на великом Маловану и Шатор-планини, расијана и није ријетка.

Phytuema Michelii Bert. На Шуљаги, великом Маловану и Хрбљини расијана, али није честа.

Campanula pusilla Haenke. На Троглаву (Beck). На Шуљаги, великом Маловану, Шатор-планини и на Хрбљини.

Campanula Scheuchzeri Vill. На Троглаву (Beck). На истим мјестима као и претходња, а осим тога још и на Враници.

Campanula rotundifolia L. По шумама и крај путева око Бугојна, Купреса, Шуице, Гламоча и Преодца, а и на другим мјестима није ријетка.

Campanula bononiensis L. По сухим травнатим мјестима и крај путева око Грковаца, Црнога луга и на Хрбљини, расијана.

Campanula rapunculoides L. Крај путева расијана и доста често, свуда.

Campanula Trachelium L. По шумама и шипразима на Шуљаги, око Шуице, Бугојна, Гламоча, Преодца, око Рора, на Хрбљини и око Тарчина.

Campanula patula L. По шумским ливадама на Шуљаги, око Бугојна, Шуице и на Гламочком пољу, а и на другим мјестима, расијана и није ријетка.

Campanula Rapunculus L. По усјевима око Ливна (Fiala). Око Бугојна и Купреса, а и на другим мјестима, овдје ондје.

Campanula pyramidalis L. По стијенама на великом Маловану, око Шуице и на Хрбљини, овдје ондје.

Campanula persicifolia L. По шумама између Бугојна и Купреса, на Камешници, око Тарчина, на Шатор-планини и око Фојнице, доста често.

Campanula Cervicara L. Око Тарчина, овдје ондје.

Campanula glomerata L. По ливадама и окрајцима шума око Купреса, на Шуљаги, Камешници, великом Маловану и подножју Шатор-планине.

Campanula sibirica L. Расијана око Купреса, Тарчина, Преодца и на Хрбљини, овдје ондје.

Campanula moesiaca Velen. „Neue Nachträge zur Flora von Bulgarien", сепаратни отисак из „Sitzungsber. der k. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften", 1892., стр. 17.—18. На подножју Тикве и Враници, веома ријетко.

Hedraeanthus niveus. На Враници око 1900—2000 *m* висине.

Hedraeenthus graminifolius DC. var. *croaticus* Kern. На Троглаву (Beck).

Edrajanthus tenuifolius A., DC. На Камешници.

Edrajanthus serpyllifolius A., DC. На Камешници и Троглаву, ријетко.

Specularia Speculum A., DC. Око Ливна (Fiala). Црног луга, Грковаца и Тарчина.

Cucurbitaceae.

Cucumis sativus L.

Cucurbita pepo L. Гаје се по вртовима.

XXVII. **Rubiinae.**

Rubiaceae.

Scherardia arvensis L. По њивама и крај путева око Губина, Грковаца, Преодца, Тарчина, а и на другим мјестима, раширена и обична.

Asperula arvensis L. Као и пређашња врста, али није честа.

Asperula taurina L. По шумама на Шуљаги, око Купреса (Fiala), на Камешници, великом Маловану и Шатор-планини, расијана, али није честа.

Asperula cynanchica L. Око Ливна (Fiala) на Троглаву, Камешници и великом Шатору, по обронцима, овдје ондје.

Asperula odorata L. На Камешници, великом Маловану и Шатор-планини, расијана, а осим тога још и око Тарчина.

Galium Cruciata Scop. По шумским ливадама око Бугојна, око Купреса (Fiala); на великом Маловану, око Шуице, на подножју Камешнице, око Губина, Преодца и Тарчина, раширена и није ријетка.

Galium vernum Scop. На Троглаву (Beck). По влажним шумским мјестима између Бугојна и Купреса, на Шуљаги, великом Маловану, Камешници и великом Шатору.

Galium pedemontanum All. На једном влажном мјесту у шуми на великом Маловану.

Galium tricorne Withering. Грмље око Ливна (Fiala). По њивама око Црног луга, Грковаца и Преодца, овдје ондје.

Galium Aparine L. Око Бугојна, Купреса, Ливна, Губина, Грковаца, Преодца и Тарчина, а и на другим мјестима, доста обична.

Galium rotundifolium L. На подножју Стожера код Купреса и на великом Маловану.

Galium verum L. Ливањско поље (Beck). Око Тарчина, Преодца, на Хрбљини, око Шуице, на Гламочком пољу, а и на другим мјестима, није ријетка.

Galium purpureum L. На Троглаву (Beck); око Ливна (Fiala). По стијенама на великом Маловану, Камешници, Вјештића гори, великом Шатору и око Тарчина.

Galium silvaticum L. По шумама између Купреса и Ливна, на великом Маловану, Камешници и око Тарчина.

Galium Mollugo L. Око Шуице, Губина, Гламоча, на Хрбљини, око Рора и Тарчина, није ријетка.

Galium lucidum All. По стијенама на Шуљаги, Камешници, Вјештића гори и на великом Шатору, а и на другим мјестима доста обична.

Galium aureum Vis. Горски ћенари око Ливна (Fiala); на Вјештића гори и око Вагња.

Caprifoliaceae.

Adoxa moschatellina L. На Стожеру код Купреса, око Бугојна, на великом Маловану.

Sambucus Ebulus L. Око Тарчина, Бугојна, Гламоча и Преодца, расијана, овдје ондје.

Sambucus nigra L. По шумама између Бугојна и Купреса, око Тарчина, Гламоча, а и на другим мјестима није ријетка.

Sambucus racemosa L. По шумама између Бугојна и Купреса, код језера на великом Шатору, ријетко.

Viburnum Lantana L. По шумама између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, Шуљаги, Камешници и Вјештића гори, овдје ондје.

Viburnum Opulus L. Око Тарчина, Бугојна и Купреса; око Гламоча и Преодца, расијана, али није честа.

Lonicera Caprifolium L. Око Ливна (Fiala). Око Вагња; на Шуљаги и Камешници, ријетко.

Lonicera etrusca Savi. Око Ливна (Fiala). Само на једном мјесту крај Вагња.

Lonicera alpigena L. На Плазеници и на Стожеру код Купреса (Fiala), по шумама између Бугојна и Купреса, на Камешници, Троглаву, великом Маловану, великом Шатору, расијана и није ријетка.

Lonicera Xylosteum L. На Плазеници код Купреса (Fiala). На Шуљаги, великом Маловану, око Шуице, Губина, Гламоча, Преодца, Тарчина, а и на другим мјестима раширена и доста често.

XXVIII. **Agregatae.**

Valerianaceae.

Valeriana officinalis L. На великом Маловану, на Шуљаги око Купреса, Бугојна, Гламоча, на Хрбљини, око Преодца, на Вјештића гори и око Тарчина, расијана.

Valeriana tripteris L. На великом Шатору, Камешници и великом Маловану, овдје ондје.

Valeriana montana L. Око Бугојна и Купреса, на великом Маловану, на Камешници, Троглаву (Beck). На Вјештића гори, Шатор-планини, на Хрбљини, око Тарчина, раширена и доста често.

Valerianella ollitoria Moench. Око Тарчина, Преодца и Губина.

Valerianella Morisoni D. C. Међу усјевима око Ливна, Црнога луга и Тарчина, овдје ондје.

Dipsaceae.

Knautia longifolia Koch. На великом Маловану, Камешници и Шатор-планини расијана, али није честа.

Knautia silvatica Dub. На Шуљаги, овдје ондје, а осим тога на великом Маловану, ријетко.

Knautia arvensis Coult. По ливадама око Купреса, Шуице, на Хрбљини, око Тарчина, Преодца и око Фојнице.

Dipsacus silvestris Mill. Крај путева, по стијенама, обронцима и крај шума око Бугојна, Шуице, Гламоча, Вагња, Губина, Преодца и око Тарчина.

Dipsacus laciniatus L. Крај јендека и по влажним мјестима око Тарчина, Преодца и Шуице.

Cephalaria leucantha Schrad. По каменитим мјестима на Хрбљини, овдје ондје.

Succisa pratensis Mönch. По влажним мјестима око Тарчина и Преодца.

Succisa australis M. K. По влажним ливадама око Преодца овдје ондје, а и око Тарчина ријетко.

Scabiosa leucophylla Borbás = *Asterocephalus holosericeus* Spr. На Камешници (Visiani, „Flora dalm.“, II., стр. 14.) На Троглаву (Beck). На Шуљаги, око Шуице, на великом Маловану, око Вагња и Преодца; на Хрбљини и око Тарчина, раширена и доста често.

Scabiosa leiocephala Hoppe. На Ливањском пољу (Beck). Око Шуице, Грковаца и на Гламочком пољу.

Scabiosa columbaria L. По сухим, обраслим обронцима на Камешници, великом Маловану, Шатор-планини, а и на Хрбљини, расијана, али није честа.

Compositae.

Tubuliflorae.

Adenostyles albifrons Reichenb. По шумовитим мјестима око Купреса, око Хан-Копривнице; на великом Маловану, на Камешници, Троглаву (Beck), на великом Шатору, расијана и доста честа.

Homogyne silvestris Cass. По влажним шумама на Шуљаги, великом Маловану и Камешници.

Homogyne alpina Cass. Као и пређашња врста, доста често, а осим тога још и на великом Шатору и Троглаву.

Homogyne discolor Cass. На великом Маловану, по влажним мјестима на висини око 1600 *m*.

Tussilago farfara L. По влажним, глиновитим мјестима раширена и обична свуда.

Petasites officinalis Mönch. Између Бугојна и Купреса, на Шатор-планини уз поток истога имена.

Petasites albus Gaertn. На Шатор-планини уз поток истога имена, на висини око 1600 *m*.

Aster alpinus L. На Крстацу у Враници планини, на висини око 1900—2000 *m*.

Erigeron canadensis L. По њивама и неплодним мјестима око Тарчина, раширена.

Erigeron acer L. По сухим, осојним мјестима и по шумским чистинама на Шуљаги, Камешници, Шатор-планини, на Хрбљини и око Тарчина, овдје ондје.

Erigeron alpinus L. На великом Маловану, Камешници, Троглаву, Цинцару и великом Шатору.

Bellidiastrum Michelii Cass. На Шуљаги, Камешници и великом Маловану, расијана али није честа.

Bellis perennis. Раширена и свуда обична.

Solidago Virgaurea L. По шумама између Бугојна и Купреса, око Тарчина и Фојнице.

Solidago alpestris W. K. На Троглаву (Beck), на великом Шатору, ријетко.

Buphtalmum salicifolium L. По сухим обронцима и шипразима на Шуљаги, Камешници, Троглаву (Beck) и на великом Шатору, овдје ондје, а осим тога још и око Тарчина.

Telekia speciosa Baumg. Уз поток Пориче, између Бугојна и Купреса, на Шатор-планини, код Преодца.

Inula Helenium L. По влажним ливадама око Тарчина.

Inula germanica L. По сухим обронцима и шумама око Тарчина, овдје ондје.

Inula ensifolia L. По каменитим мјестима око Тарчина, ријетко.

Inula salicina L. По ливадама око Шуице, Преодца и Тарчина, овдје ондје.

Inula hirta L. Ливањско поље (Beck); на Прологу (Fiala), на Камешници, Вјештића гори и на Хрбљини, расијана али није честа.

Inula oculus Christi L. Ливно (Brandis). Ливањско поље, Троглав (Beck). На Камешници, Курлају, великом Шатору, Шуљаги, великом Маловану и на Хрбљини, расијана, али није честа.

Inula britannica L. По ливадама око Шуице, Тарчина и Фојнице.

Pulicaria vulgaris Gaertn. Око Шуице, по влажним мјестима и око Тарчина, ријетка.

Pulicaria dysenterica Gaertn. Око Фојнице (Murbeck). Око Тарчина, Шуице и Преодца, расијана, овдје ондје.

Bidens tripartitus L. Фојница, Тарчин (Murbeck). По влажним, мочварним мјестима око Шуице, Преодца и Купреса, доста често.

Helianthus annuus L. Гаји се по вртовима.

Xanthium strumarium L. Крај пута између Тарчина и Пазарића, овдје ондје.

Xanthium spinosum L. Као и претходна врста, а осим тога и на другим мјестима крај путева, расијана.

Artemisia Absinthium L. По каменитим мјестима око Шуице, Вагња, Губина и Преодца, а и на другим мјестима, расијана.

Artemisia Abrotanum L. Само на једном мјесту између Губина и Грковаца, близу Црнога луга, у приличној множини.

Artemisia campestris L. По стијенама око Шуице, Ливна, на подножју Камешнице, око Грковаца, на Хрбљини и око Тарчина, расијана.

Artemisia vulgaris L. Око Купреса, Бугојна, Шуице, Гламоча и Тарчина, расијана, овдје ондје.

Tanacetum vulgare L. Око Тарчина, Фојнице, Преодца и Гламоча, овдје ондје.

Achillea Clavennae L. На Троглаву (Beck), На Камешници и великом Шатору.

Achillea millefolium L. По ливадама и крај путева раширена и доста обична свуда.

Achillea tanacetifolia A. M. По шумама око Купреса и Бугојна, на Шуљаги и Камешници.

Achillea nobilis L. Око Вагња, Губина и Преодца, овдје ондје.

Anthemis Cotula L. По жељезничком насипу око Тарчина, око Шуице и Грковаца крај пута, овдје ондје.

Anthemis austriaca Jacqu. Око Тарчина, Бугојна, Купреса и Губина, расијана, овдје ондје.

Anthemis arvensis L. По њивама, парлозима и пустим каменитим мјестима око Шуице, Грковаца, Црнога луга, Гламочу, на Ливањском пољу, а и на другим мјестима раширена и доста обична.

Anthemis tinctoria L. По стијенама око Вагња; око Тарчина.

Chrysanthemum leucanthemum L. По ливадама на Шуљаги, око Бугојна, Тарчина, Преодца, а и на другим мјестима није ријетка.

Chrysanthemum montanum L. На Камешници, Шатор-планини и на Враници, Тикве, врх Лочике (Murbeck).

Chrysanthemum alpinum L. На Враници (Brandis); Крстац.

Chrysanthemum corymbosum L. На Шуљаги, код Купреса, на Камешници, Шатор-планини и око Тарчина, овдје ондје.

Chrysanthemum macrophyllum W. K. На Камешници и Шатор-планини, ријетко.

Matricaria chamomilla L. По њивама раширена и доста обична свуда.

Matricaria inodora L. По пољима око Шуице.

Filago germanica L. По обронцима око Тарчина.

Filago arvensis L. По пољима око Црнога луга и Тарчина.

Filago minima Fries. По обронцима око Тарчина, ријетко.

Gnaphalium silvaticum L. По шумама на Шуљаги, великом Маловану, Камешници, на подножју Троглава, а и око Тарчина.

Gnaphalium uliginosum L. По влажним мјестима око Купреса, Бугојна, на Ливањском пољу, Хрбљини и око Тарчина.

Gnaphalium Leontopodium Scop. На Троглаву (Beck). На великом Шатору, изнад језера, гдје се већ и на висини око 1600 *m* налази, али није тако лијеп као онај на Троглаву.

Gnaphalium dioicum L. По травнатим мјестима и ливадама око Купреса, на великом Маловану, на Камешници, Курлају, на Шуљаги и

Хрбљини, раширена и мјестимице, као н. пр. око Купреса, у мноштву.

Doronicum austriacum Jacqu. На Враници, на висини око 1800 *m* међу клековином.

Doronicum cordifolium Sternb. На Троглаву (Beck). По стијенама на Камешници, на великом Маловану и великом Шатору.

Arnica montana L. По ливадама на Враници на висини од 1700 до 1900 *m* доста често; на Камешници ријетко.

Cineraria crispa Jacqu. По влажним мјестима на Шуљаги и Камешници, ријетко.

Cineraria alpestris Hoppe. Као и пређашња врста, а осим тога још и на великом Шатору, ријетко.

Cineraria crassifolia Kit. На Троглаву (Beck). На Пологу у котару ливањском (Fiala), на Хрбљини и у великом Шатору.

Cineraria spathulaefolia Gmelin. У шумама између Бугојна и Купреса, на Камешници ријетко.

Senecio vulgaris L. Раширена и обична свуда.

Senecio viscosus L. На Шуљаги, великом Маловану и на Хрбљини.

Senecio nebrodensis L. На Шуљаги, великом Маловану, Камешници, Троглаву и Шатор-планини.

Senecio carpathicus Herb. На Враници (Brandis). На висини око 1900 до 2000 *m*.

Senecio erucaefolius L. По окрајцима шума око Тарчина.

Senecio Jacobaea L. По сухим ливадама око Шуице.

Senecio sarecenicus L. У шумама између Бугојна и Купреса; око Тарчина.

Senecio Doronicum L. На Троглаву (Beck). На Камешници и великом Шатору, расијана.

Echinops sphaerocephalus L. По окрајцима шума код Тарчина.

Cirsium lanceolatum Scop. Крај путева у пустим мјестима око Бугојна, Купреса, на Ливањском пољу (Beck). Око Преодца, Грковаца, Губина, на Хрбљини и око Тарчина, раширена.

Cirsium eriophorum Scop. По обронцима на Камешници, Шатор-планини и око Тарчина, ријетко.

Cirsium palustre Scop. На мочварним мјестима код Купреса, око Шуице и код Тарчина, а и на другим мјестима расијана.

Cirsium pauciflorum Spr. По влажним алпинским ливадама на Троглаву (Beck).

Cirsium Erisithales Scop. На Троглаву (Beck). По шумама између Бугојна и Купреса, на Шатор-планини и око Тарчина.

Cirsium oleraceum Scop. Тарчин (Murbeck). Око Губина и Преодца.

Cirsium rivulare Lk. Купрес (Fiala). На Хрбљини, око Гламоча, Шуице и Тарчина.

Cirsium acaule All. Око Тарчина, а и на другим мјестима, није ријетка.

Cirsium arvense Scop. По пољима око Шуице, Ливна, Црнога луга и око Тарчина, раширена и доста честа.

Carduus acanthoides L. Крај путева и по необрађеном земљишту, раширена и свуда доста честа.

Carduus crispus L. Око Тарчина, овдје ондје.

Carduus candicans W. K. Око Ливна (Fiala). Око Шуице и Подградине.

Carduus personata Jacqu. Уз пут између Бугојна и Купреса; око Тарчина, уз поток Корчу.

Carduus nutans L. Крај путева око Шуице, Црнога луга и Тарчина.

Lappa minor D. C. По неплодним мјестима, крај путева и по обронцима око Тарчина и на другим мјестима, раширена.

Lapa major Gaertn. Крај потока Пориче, уз пут између Бугојна и Купреса, око Гламоча и Тарчина.

Lappa tomentosa Lam. На неплодном земљишту, крај путева и по обронцима у друштву са *L. minor,* око Тарчина, а и на другим мјестима није ријетка.

Onopordon Acanthium L. Крај путева и пустим мјестима раширен.

Carlina vulgaris L. По сухим, каменитим обронцима, око Шуице и Тарчина.

Carlina acaulis L. По обронцима Шатор-планине, код Грковаца, расијане, овдје ондје.

Serratula tinctoria L. По шумама и ливадама око Тарчина; на Шуљаги и Хрбљини.

Jurinaea mollis Rchb. На Камешници ријетко.

Centaurea Jacea L. На Троглаву (Beck). По ливадама и обронцима око Бугојна, Купреса, Шуице, Преодца, Губина, Тарчина и на Хрбљини, расијана и није ријетка.

Centaurea vochinensis Bernh. По травнатим мјестима око Црнога луга, ријетко.

Centaurea montana L. На Шуљаги, великом Маловану, Камешници; Шатор-планини и Хрбљини, расијана, али није честа.

Centaurea Cyanus L. По усјевима свуда раширена и мјестимице у мноштву.

Centaurea scabiosa L. Око Шуице, Ливна, на Хрбљини, око Губина, Преодца и Тарчина, расијана.

Centaurea Calcitrapa L. По обронцима око Шуице, Црнога луга, на Хрбљини и око Тарчина.

Centaurea axillaris Willd. Хридовита мјеста око Ливна (Fiala).

Centaurea Kotschyana Heuff. На Плазеници код Купреса (Fiala); на Камешници.

Centaurea pseudophrygia C. A. Meyer. На Враници (Murbeck), расијана, није ријетка.

Xeranthemum annuum L. По сухим и каменитим мјестима око Тарчина.

Crupina vulgaris Cass. Око Тарчина (Murbeck). На Камешници, Хрбљини и око Шуице.

Liguliflorae.

Lapsana communis L. Око Тарчина, Шуице, Преодца, Грковаца, а и на другим мјестима раширена.

Aposeris foetida Less. По хладовитим шумама око Бугојна, Купреса; на Шуљаги, великом Маловану, Камешници и око Тарчина, раширена и обична.

Cichorium Intybus L. Крај путева око Шуице, Ливна, Гламоча, Преодца, Тарчина, а и на другим мјестима, раширена.

Leontodon hastilis L. На Троглаву (Beck). По ливадама и травнатим обронцима, на великом Маловану, Шуљаги, Камешници, Шатор-планини.

Leontodon incanus Schrank. На Камешници и Шатор-планини, ријетко.

Leontodon crispus Vill. По стијенама на Шуљаги, Камешници, великом Маловану и на Вјештића гори, расијана.

Pricris hieracioides L. На великом Маловану, Шуљаги, великом Шатору, око Тарчина, Гламоча и Преодца, раширена.

Tragopogon major Jacqu. По травнатим обронцима око Шуице, Преодца и Тарчина.

Tragopogon pratensis L. Као и прећашња врста, а осим тога још и по ливадама на Хрбљини и Гламочком пољу, а и на другим мјестима раширена, али није честа.

Scorzonera rosea W. K. Око Купреса (Fiala). На Троглаву (Beck). На великом Маловану, великом Шатору, на Хрбљини и Вјештића гори, раширена.

Scorzonera villosa Scop. На Пологу код Ливна (Fiala). На Камешници, Вјештића гори и на Хрбљини, овдје, ондје.

Podospermum laciniatum DC. По пољима и обронцима око Шуице, на Ливањском пољу, на Хрбљини и око Преодца, овдје ондје.

Hypochoeris radicata L. По ливадама око Бугојна, Купреса, Шуице, на Хрбљини, око Преодца, Губина, Грковаца и Тарчина, раширена.

Hypocheris maculata L. На Шуљаги, Камешници и Шатор-планини расијана, овдје ондје.

Taraxacum officinale Wigg. Раширена и свуда обична.

var. *Taraxacum alpinum* Koch. На Камешници, великом Маловану и Шатор-планини.

var. *Taraxacum glaucescens* Koch. На Камешници, ријетко.

Chondrilla juncea L. По стијенама око Шуице, овдје, ондје; на Камешници и Вјештића гори.

Prenanthes purpurea L. По шумама између Бугојна и Купреса, на великом Маловану, Камешници, Вјештића гори и Шатор-планини, раширена, није ријетка.

Lactuca Scariola L. По чистинама и каменитим обронцима око Купреса, Шуице, на великои Маловану, Камешници и Хрбљини, расијана.

Lactuca sativa L. Гаји се.

Lactuca muralis Fres. На Троглаву (Beck). По стијенама на Шуљаги, великом Маловану, Камешници и око Тарчина, расијана, али није честа.

Lactuca perennis L. По стијенама на Камешници и Шуљаги ријетко; бијаше већином прецвјетана.

Mulgedium alpinum Cass. На Троглаву (Beck). По влажним шумама уз поток Пориче, између Бугојна и Купреса; на Шатор-планини уз поток истога имена, расијана.

Mulgedium Pančićii Vis. Као и пређашња врста, али рјеђе од ње, а осим тога још и на Стожеру и код Купреса.

Sonchus oleraceus L. По њивама и вртовима у Тарчину, око Купреса, Шуице, Преодца, Гламоча и Фојнице, расијана и доста обична.

Sonchus asper Vill. Као и пређашња врста, али рјеђе од ње.

Sonchus arvensis L. Око Тарчина, Бугојна, Шуице, а и на другим мјестима, није ријетка.

Crepis foetida L. По стијенама и каменитим њивама око Шуице, Вагња и на Вјештића гори, расијана, али није честа.

Crepis setosa Hall. fil. Око Купреса и Преодца, овдје ондје.

Crepis incarnata Tausch. var. *dinarica* (Beck). На Цинцару код Ливна, око Купреса (Fiala). На Шуљаги, великом Маловану, Камешници и Шатор-планини, расијана и ријетка.

Crepis alpestris Tausch. На Троглаву (Beck). На Камешници, великом Маловану, Вјештића гори и на великом Шатору.

Crepis biennis L. По ливадама око Купреса, на Гламочком пољу, око Шуице и Тарчина, а и на другим мјестима, расијана, али није ријетка.

Crepis virens Vill. Око Тарчина и Преодца уз пут, а и на другим мјестима, овдје ондје.

Crepis succisaefolia Tausch. По ливадама око Купреса, Преодца, на Гламочком пољу и око Тарчина.

Crepis grandiflora Tausch. На Троглаву (Beck). На Камешници, Шуљаги, великом Маловану и на великом Шатору, расијана и ријетка.

Crepis montana Rchb. По ливадама око Шуице и на Гламочком пољу, овдје ондје.

Hieracium Pilosella L. На Шуљаги, великом Маловану, на Вјештића гори, око Преодца, Гламоча и Тарчина, раширена и доста честа.

Hieracium Auricula L. На великом Маловану, око Шуице, на Вјештића гори и око Тарчина расијан.

Hieracium aurantiacum L. По ливадама на подножју Тикве у Враници, на висини око 1600 *m*, гдје се и var. *bicolor* Koch. такође налази. Осим тога нашао сам ову лијепу руњику још и на другим мјестима на Враници, тако н. пр. на обронцима Крстаца и на Шуљаги код Купреса, али веома ријетко.

Hieracium porrifolium L. На Троглаву (Beck). На Камешници само један примјерак.

Hieracium glabratum Hoppe. На Троглаву (Beck). На Камешници и великом Шатору, овдје ондје.

Hieracium villosum L. На Троглаву (Beck). На Шуљаги, Враници, Камешници и великом Шатору, на висини 1400—1600 *m*, расијана.

Hieracium vulgatum Koch. По шумама око Бугојна, а и на другим мјестима није ријетка.

Hieracium murorum L. По хладовитим стијенама на Шуљаги, Камешници, Шатор-планини и око Тарчина, раширена.

Hieracium cymosum L. На Боровој глави, котар ливањски (Fiala), на великом Маловану и Вјештића гори.

Hieracium umbellatum L. По шумама и окрајцима шума око Бугојна, Купреса, Шуице, Гламоча, Преодца, Фојнице и Тарчина, раширена и доста честа.

Hieracium Jacquini Vill. На Камешници, великом Маловану и великом Шатору, овдје ондје.

Hieracium bifidum Kit. Код Купреса (Fiala). На Шуљаги, великом Маловану и на Хрбљини, овдје ондје.

Hieracium racemosum W. K. По окрајцима шума око Тарчина, Бугојна и Преодца, овдје ондје.

Stari spomenici u Albaniji.

Priopćio

Teodor Ippen,

c. i kr. generalni konzul u Skadru.

1. Prehistorička i rimska nalazišta u okolici Skadra u Albaniji.

U „Glasniku zem. muzeja“ od god. 1897., str. 250. („Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 522.), govori se o nekoj sjekiri od tuča iz prehističkog doba, što je nagjena u Dalmaciji u gorju Mosoru.

Jedan vrlo lijep i prilično očuvan primjerak takove sjekire nalazi se u posjedu gosp. Lazara Mijuškovića, kn. crnogorskog konzula u Skadru.

Slika 1.

Nagjen je na nekom ostrvu u Skadarskom jezeru, u blizini općine Kraja (slavenski: Krajna).

Sjekira je duga 29 *cm*, oštrac je 11 *cm* dug. Mlat nije čitav, jer mu je gornji i dônji kraj odlomljen, pa mu se ne može raspoznati prvobitni oblik. U fragmentu je 6·3 *cm* visok, a 3·8 *cm* širok. Kad se mjeri od ušice, otpada na sjekiru 19, na mlat 6 *cm* od ukupne duljine. Ušica, koja je služila za umetanje drška, eliptičkog je oblika i ozgor šira.

Sjekira je teška 1250 *gr.* *(Slika 1.)*

Na podnožju gorske kose, koja prati rijeku Drin pri njenom dônjem toku izmegju Skadra i Alessia na lijevoj obali, leže, 4 sata Skadru na jugoistoku, sela Hajmeli i Nenšati. Izmegju obih sela ima grob, koji

seljaci nazivaju „Vorri Kopilit“ (Kopiletov grob). Na tome mjestu nagjena su oba ovdje prikazana prijedmeta. *(Slike 2.* i *3.)*

Jedan od ovih je ulomak nekog broncanog diskusa, *slika 2.* Ulomak je 10 *cm* dug, a isto toliko visok. Na njemu su tri ljudska lika, gravirana tako,

Slika 2.

Slika 3.

da su likovi ispupčeni, jer je druga strana glatka, a nema tragova, da su ovi likovi saljeveni ili prikovani na diskus. Prijedmet slike predstavlja očito ratne zarobljenike. To su dvije posve gole figure, 7 *cm* visoke; ruke su im svezane unatrag, a oko vrata imaju konopac, čiji kraj drži treća jedna osoba, koja predvodi zarobljenike. Ova je osoba obučena u naboranu, do članakova sižuću odjeću; osoba se je okrenula k zarobljenicima.

Ta broncana ploča nije debela, na rubovima je kovina vrlo zahrgjala i otančala.

Drugi je prijedmet ljudski lik od terakote, visok $8^1/_2$ *cm, slika 3.* Teško je raspoznati, šta predstavlja taj lik; čovjek je to, obučen u kaput i čakšire, sa kapom u obliku čalme; ruke te osobe, u kojima nešto drži, pritisnute su u visini pâsa o tijelo.

Sudeći po okrnjenim mjestima na piedestalu i glavi, te po odlomljenom nekom nastavku na stražnjoj strani nogu, ta je terakota bila sastavni dio nekog ovećeg prijedmeta; nije dakle bila poseban lik.

Na mjestu nahogjaja nijesu do sada nagjene nikakove starine; a ne čuje se ni za kakove ostatke zidina; pa ipak iz tih prijedmeta proizlazi, da je u onoj okolici nekoč postojala stara naseobina.

2. Stara varoš Balesium.

U okolici je Skadra prijašnjeg vremena postojala varoš Balesium, od koje, kako veli Barletius, već god. 1448. osim imena nije bilo ni traga. Razorili su je barbari, ali izgleda, ko da je bila opet podignuta, jer se iza doba Avara spominju biskupi dieceze Palachiensis i Balleacensis.

Prvo se ime nalazi u pismu pape Aleksandra II. god. 1062. na nadbiskupa antivarskog (Farlati, Illyrium sacrum). Biskupija je bila podložna rečenome

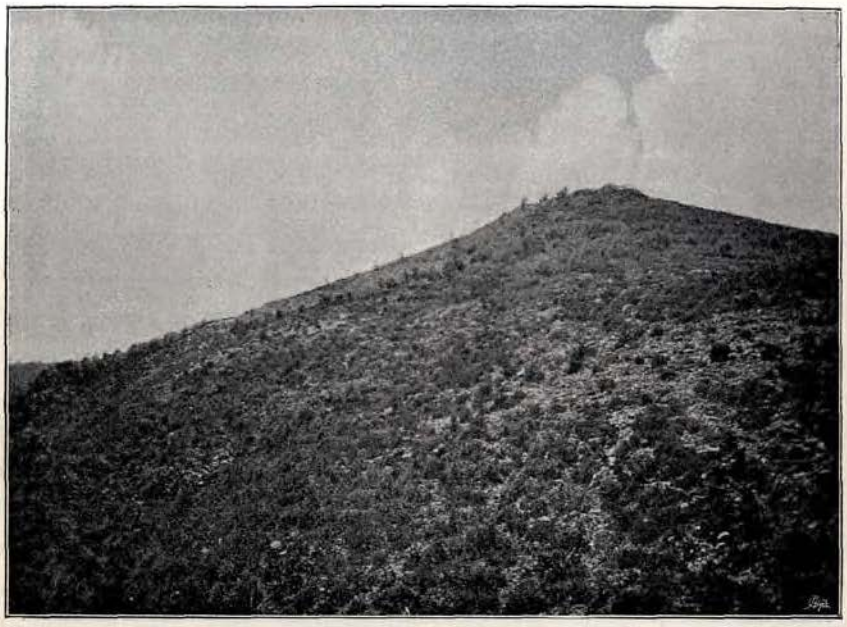

Slika 4. Maja Balecit: humak stare tvrgjave Balesiuma.

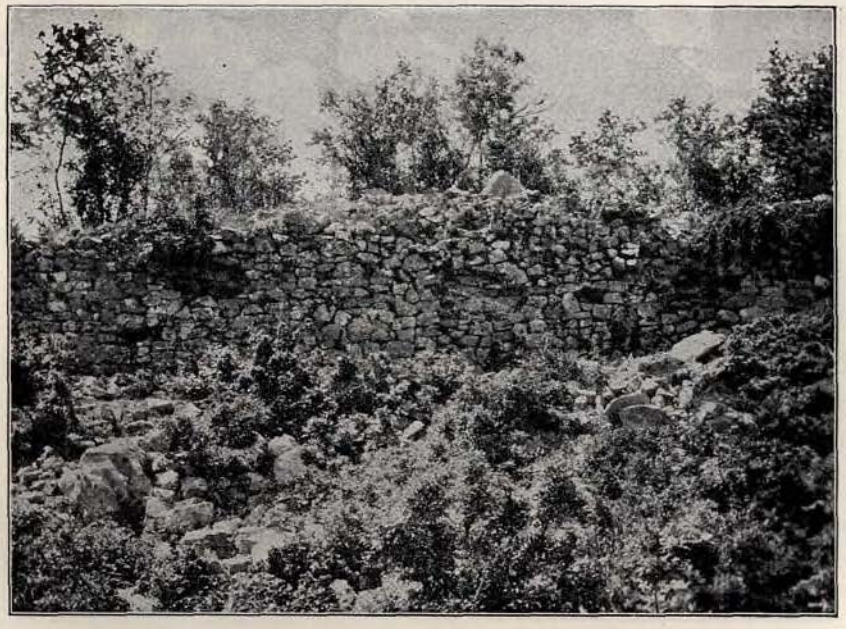

Slika 5. Komad starog opkolnog zida tvrgjave u Balesiumu.

nadbiskupu, očito je stajala pod mitropolijom Doklea, koja je poslije prenešena u Bar (Antivari).

P. Vassilico s. I. javlja mi, da je u XIV. stoljeću živio neki biskup Guglielmus, zatim neki biskup Andrija i najzad neki Gervicus, koga je

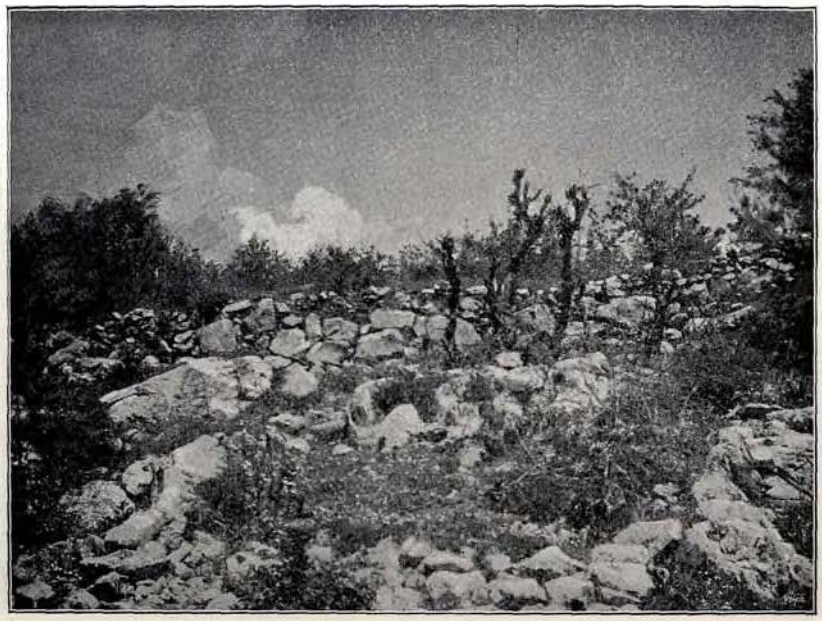

Slika 6. Komad opkolnog zida tvrgjave Bale-iuma.

Slika 7. Jugozopadni ugao crkve stare tvrgjave u Balesiumu.

papa Clemens VI. god. 1370. imenovao. — U vatikanskom arkivu ima pismo pape Inocenta VI. od god. 1356. na biskupa Andriju Balcensij-

skoga, u kojem se njemu podjeljuje uprava samostana sv. Ivana reda benediktinskog u biskupiji Drivastumu, koji se samostan označuje kao „ab regni Rasciae schismaticis quasi totaliter dissipatum"; podjeljenje te nadarbine biva s toga „jer je dieceza baleciumska bila opustošena po raskolnicima i jer je bila osiromašila". Samostan, koji se kao 5000 koraka od crkve balesinske udaljen označuje, jeste onaj raški, što je opisan u „Glasniku zem. muzeja u Bosni i Hercegovini", XII., 1900., sv. 1., str. 95.

Biće da je Balesium sredinom XIV. stoljeća prestao opstojati kao varoš, tako da doista god. 1448. od nje nije ništa postojalo, do li ime. Biskupija se je dalje držala; god. 1478. još je jedan biskup nosio njen naslov.

God. 1448. odabrao je Skender beg prostor, na kom je ležala varoš Balesium, za tvrgjavu, čija je posada neprestanim ugrožavanjem područja grada Skadra imala da na uzdi drži onamošnju vojnu silu mletačku i da je priječi, da ne uzmogne priteći u pomoć Dainumu, koje je mjesto Skender beg opsjedao.

Barletius ustanovljuje položaj te tvrgjave ovako: da je bila udaljena od Skadra 12.000, od Drivasta 5000, a od Dainuma 15.000 koraka, i da leži na obronku brijega Maranai.

Do danas nije bilo uglavljeno, gdje je ležala ta nekadašnja varoš i tvrgja Skender-begova. Pomoću navoda Barletiusovih i oslonom na jednakost imena mislim, da mogu opredijeliti za položaj Balesiuma humak Maja Balecit, što leži u području općine Rijoli. S planine Parun spušta se ovamo gorski potok Šen Rijolit, a sa brijega Biskasi potok Gura Kurtit; oba su potoka rastavljena gorskim povorom; pri sastavcima tih potoka prestaje ta gorska kosa jednim humkom, koji se izdiže iz povorne ravni one kose, a njega nazivaju Maja Balecit. *(Slika 4.)* On nosi nekoliko ruševina, koje se zovu Kiša Balecit — crkva u Balecima. Ta je ruševina zabilježena na austrijskoj generalštabnoj karti, ali bez oznake imena.

Svojim položajem megju dvama gorskim potocima taj je humak od prirode tačka za utvrdu, s njega je vidik na svu skadarsku ravnicu do gradske tvrgjave skadarske, a najzad se s njega za slab sahat može dospjeti u ravnicu. Ima dakle sve uvjete za observativnu tačku, s koje se mogu poduzimati napadaji, bez da je moguć progon napadača.

Vršak humka u Balecima sačinjava malenu ravan, čiji krug mjeri kakovih 1000 koraka; zaraso je gustim grmljem, ispod kojeg se ne mogu da raspoznadu eventualni ostanci nekadašnje tvrgjave.

Ta je ravan opkoljena bedemom od kamena *(slike 5.* i *6.)*, da se sačuva od navala marve. Bedem leži, po mome mnijenju, na starom temelju od kamena, a mjestimice strše iz zemlje ostanci starog zida do visine čovječije. Na najvišoj tački ima ruševina neke crkve; to su dijelovi zida i

komad apside. Omjere su neznatne, 20 koraka u duljinu, 10 u širinu. Zidovi su prosti bez ornamenata. *(Slika 7.)*

Od svih ruševina u okolici Skadra kao: Suacije (Šas), Sarde (Šurza), Drivastuma (Drišti), — Najjadnije su balesiumske (Baleci).

3. Jedan bizantinski medaillon iz Skadra u Albaniji.

U okolici Skadra nagjen je medaillon, koji prikazujemo u originalnoj veličini po fotografiji. *(Slika 8.)*

Medaillon ima u promjeru 5 *cm*, a ima samo na jednoj strani otisak. Ovaj prikazuje tri sveca i to: sv. Todora u srijedi, njemu na desno

Slika 8.

sv. Gjorgja, na lijevo sv. Dimitriju. Svi su jednake odjeće; imaju prsni oklop, ispod ovoga je kaput, koji siže do koljena. Sv. Gjorgje ima ogrtač, na desnom ramenu kopčom pričvršćen, a ostala dva sveca imaju ogrtače nazad prebačene, tako da se kod svakoga izmegju nogu opaža donji kraj ogrtača. Ova tri sveca imaju štit, osovljen o tle uz lijevu nogu, a lijevom se rukom oslanjaju na gornji rub štita. Svaki od njih drži u desnoj ruci koplje, sv. Gjorgje ga drži uspravno uz desnu stranu svoga tijela, a ona dva druga sveca drže koplje preko prsiju tako, da šiljak koplja prelazi preko lijevog ramena. Sva tri sveca imaju svetokruge, Sv. Todor ima šiljastu bradu, ostala dvojica su golobradi. Lik sv. Todora je najveći, sv. Gjorgja je nešto manji, sv. Dimitrije još manji.

Kod desne noge sv. Gjorgja ima šiljak koplja, koji je nesarazmjerno velik; velik je ko pola svečevog lika.

Na glatkom, neukrašenom rubu medaillona ima unaokolo natpis, koji sadrži uza svako svetačko ime po jedan epitet i to: ozgora: ΟΓΙΟC ΘΕΟΔΟΡΟS Ο CTPATIΛΑΓIS (sv. Todor vojnik); lijevo: Ο ΑΓVOS ΓΕΟΡΓΙΟC Ο ΧΕΡCOΔIABAS (sv. Gjorgje osvajač); desno: Ο ΑΓΙΟC ΔIMHTPVOS Ο ΕΛΕVMON (sv. Dimitrije milosrdni).

Na tome medaillonu nema traga nikakovoj rupici, kroz koju bi se mogao provući gajtan, da se nosi o vratu; pomanjkanje takove udezbe upućuje nas, da taj prijedmet nije spadao u skupinu devotionalia.

4. Crkvena ruševina u mjestu Skjä.

Vozeći se čamcem kakova tri sata od Skadra, dospijeva se u selo Skjä, što leži na zapadnoj obali Skadarskog jezera i spada u Krajinu. Neda-

Slika 9. Pogled sa Skadarskog jezera na ruševinu crkve u Skjä.

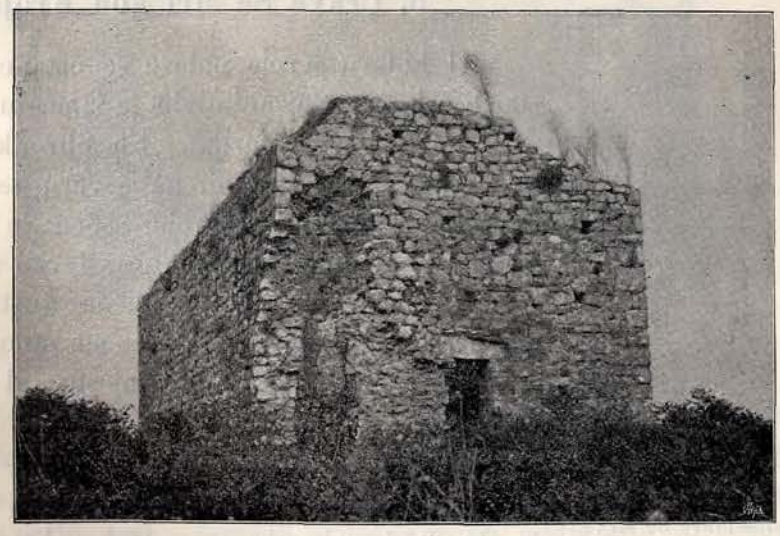

Slika 10. Ruševina crkve u Skjä s pročelja.

leko pred selom leži na jednom u jezero prodirućem poluotočiću ruševina male crkve. *(Slike 9., 10.* i *11.)*

Brod crkveni dijeli se u prednju i u glavnu crkvu. Prednja crkva ima u duljini 6, glavna 8 koraka, duljina cijele crkve ima dakle kakovih 14 koraka. Širina je 5 koraka. Na apsidi su nejasni tragovi slikarija. Izgleda da je crkva

Slika 11. Ruševina crkve u Skjä sa strane.

bila prikrivena svodom, pošto su se i u prednjoj i u glavnoj crkvi održala kraj uzdužnih zidova po dva stupa, koji su očito služili za oslon svoda.

Ruševina nema ni natpisa ni skulptura.

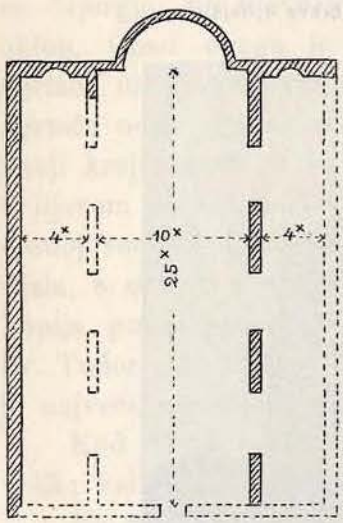

Slika 12.
Tloris ruševine crkve Še Mri.

5. Crkva Še Mri kod Kroje.

U kotaru Kroje nalaze se ostanci nekoliko starih crkava. Najzanimivija je izmegju njih ruševina Še Mri (sv. Marija). Na obronku brijega, što se izdiže rijeci Droji na sjeveru, leži, kakova tri sata udaljeno od Kroje, seoce Še Mri, koje broji 10 muhamedanskih kuća. Izvan sela nalazi se crkvena ruševina, opkoljena gustim lugom čempresa. Iz ruševine izrasle su mnoge bukve, čiji hlad prikriva cijelo to mjesto, al je ujedno zaprijeka za fotografa.

Crkva Še Mri je bila jedna od najvećih i najljepših sredovječne Albanije. Bila je na tri broda, 25 koraka duga, a 18 koraka široka. Od širine otpadalo je po 4 koraka na postrane brodove, a 10 koraka na glavni brod. Ovaj je od postranih odijeljen trima arkadama, koje počivaju na stupovima. *(Slika 12.)*

Danas stoje: cijeli izvanjski postrani zid, ona četiri stupa unutrašnjeg zida megju srednjim brodom i desnim postranim brodom, stražnje usko pročelje crkve sa 3 apside.

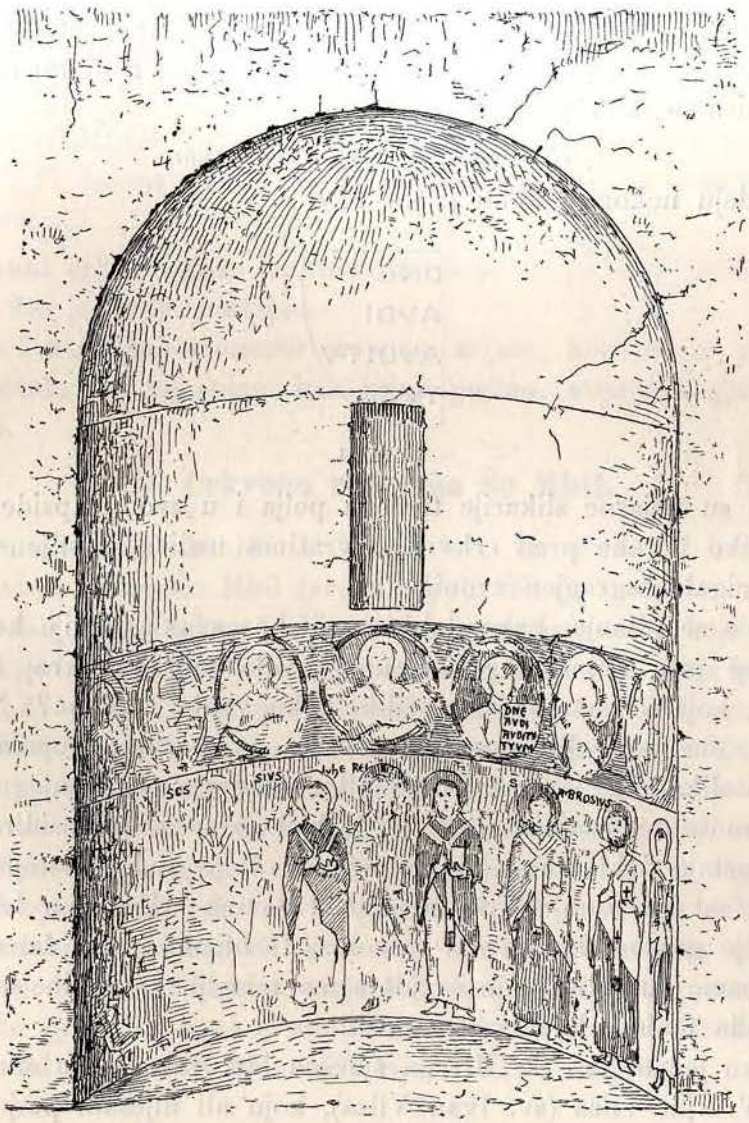

Slika 13. Apsida ruševine crkve Še Mri.

Sva je crkva bila oslikana. U apsidi srednjeg broda još su se očuvale nekoje slikarije. *(Slika 13.)* Ova je apsida bila podijeljena na četiri polja. U dônjem nalazi se 8 slikarija biskupa; sveci su odjeveni u casulu i albu, drže pallij preko ramena, a desnu ruku podignutu na blagoslov, dok lijevom drže na prsima jevangjelje. Po strani svetokruga bila su upisana imena svetaca, od kojih se još može pročitati:

SCS SIVS
IvhЄ ▒▒▒▒ RЄI
S AMBROSIVS

Likovi s desna prilično su očuvani, dok su oni s lijeve strane ostrugani.

U drugom polju ima 7 medaljona sa poprsjima svetaca (proroka?). Sve su ove slike hrgjavo očuvane, samo kod jedne s desne strane mogu se na natpisnom štitu pročitati riječi:

Dne audi[vi]auditu[m] tuum,

koje pripadaju nekom psalmu *(slika 14.)*.

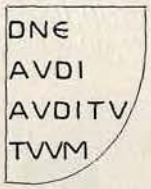

Slika 14.

Posve su nejasne slikarije trećega polja i u svodu apside.

Nekoliko koraka pred crkvenim vratima uzdiže se stijena, na kojoj je bio od cigala sagragjen zvonik.

Nameće se pitanje, kako dolazi ovaj, bez svake važnije komunikacije i od svakog jače napučenog centruma ovako udaljeni kraj do crkvene gragjevine, koja je za albanske prilike tako velika i lijepa? Ne može se naslućivati, da je ovdje postojala varoš, pa poslije propala. Mišljenje okolnih katolika, da je ova crkva bila katedrala negdašnjeg biskupa od Kruje, ne može se uzeti ozbiljno, jer je biskup svakako rezidirao u gradu Kruji. Preostaje dakle samo ta mogućnost, da je ovdje postojao manastir.

Jedan sat zapadno od Še Mri leži ruševina crkve Šen Li (sv. Ilija). Opkoljena je gustom hrastovom šumom. U blizini nema danas nikakova sela. Od same ruševine vide se još samo temelji, iz kojih se razaznaje, da je to bila mala crkva bez važnosti.

Nekako jedan sat Še Mri na sjeveru leži, takogjer u šumi, crkvena ruševina Š' Njin Vilza (sv. Ivan Vilza), koju ali nijesam posjetio.

6. Crkva Šna Noj kod Lači.

Gorski povor, što se stere od potoka Droje do rijeke Mat u jugo-sjevernom pravcu i na čijim obroncima leže pomenute ruševine triju crkava, nosi još dvije stare crkve.

Kod sela Lači nalazi se zavjetna crkva Šna Noj (sv. Antun), kod kršćana i kod muhamedanaca na velikom ugledu i poštivanju. U

prednjem zidu te i danas postojeće crkve nalaze se dva natpisa, izvedena bojom. Prvi glasi:

Hoc templum consecravit R. D. Ioannes Brunus Archiepiscopus Antibarensis Anno Incarnationis Dni MLDVII D. 2. Dcmb.

Po tom bi dakle natpisu bila crkva tek 350 godina stara.

Drugi natpis glasi:

Anno Dni MLCV hoc templum ruinam minnebat idcirco a....o Rdo P. F. Ioanne Coellestio tunc temporis in hoc sacro monas.... president.....eo repar..um fuit.

Po strani crkve nalaze se ruševine, koje su po svoj prilici pripadale manastiru, što je ovdje postojao.

Crkva i negdašnji manastir stoje na stijeni, koja strmo pada prema gorskom potoku; u toj stijeni ima jedna pećina, koju takogjer posjećuju hodočasnici.

7. Crkvena ruševina Še Mhil.

Megju selima Delbeništi i Miloti leži na obronku brijega, usred šume, ruševina crkve Še Mhil (sv. Mihajla). Kraj te crkve nema danas nikakova sela. Sama crkva je bila čedna gragjevina, od koje su se održali samo lijevi zid i dijelovi desnog postranog zida. Jedino bi bilo vrijedno spomenuti, da je ta crkva imala zvonik, koji je, kao kod crkve Še Mri, bio kakovih 10 koraka od same crkve na stijeni podignut. Zvonik ima u gornjoj česti 4 prozora na svod, u dônjoj česti vrata. Sazidan je od kamena.

U blizini puta, što vodi od rijeke Mat u Alessiju, leže sela Plana i Zojmeni. Crkve tih mjesta su stare i potiču svakako iz vremena prije turskog osvojenja. U crkvi u Zojmenima primjetio sam slikarijâ ispod krečne prevlake, i ostrugavši kreč na lijevom postranom zidu, ogolio sam jedan dio njihov. Slikarija, umjetnički bez vrijednosti, prestavlja Majku Božiju, kako sjedi na širokoj stolici sa naslonom i drži Hrista na krilu. Po načinu radnje spadala bi ta slikarija u XIV. stoljeće.

8. Manastirska crkva sv. Antuna kod Alessije.

Nasuprot varošice Alessije leži na humku na desnoj obali rijeke Drin mali franjevački manastir sa crkvom sv. Antuna. Tradicija franjevačkog reda veli, da zidanje te crkve siže do u doba osnovatelja reda, sv. Frane Assijskoga, dakle u XIII. stoljeće.

Današnja je crkva novijeg datuma, ali je za njenu gradnju bez sumnje upotrebljen materijal stare crkve.

U okviru današnjih crkvenih vrata upotrebljen je kamen, koji očito potiče od prijašnje gragjevine. Taj kamen sačinjava danas dio lijevoga stupa vrata, a ukopan je djelomično u zemlju. Na ovoj česti, što iz zemlje proviruje, ima u gotskim slovima ovaj natpis *(slika 15.)*:

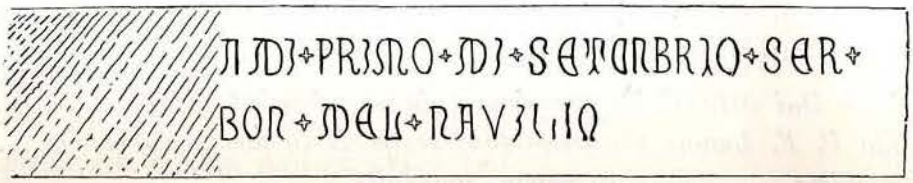

Slika 15.

Biće da je taj kamen u prijašnjoj crkvi stojao više vrata prednjeg pročelja, pa je valjda uz drugi koji kamen nosio natpis o sagradnji crkve. Ostatak natpisa, što se danas vidi, glasi:

.....adi primo di Setenbrio Ser.
.....bon del Navilio.

Taj natpis je talijanski, a potiče valjda iz XIV. stoljeća, na što upućuju oblici riječi, kao: Ser = Messer = Dominus.

Crkva manastira sv. Antuna Alessijskog sadrži još daljne dvije stare uspomene. Pred crkvom je bio umetnut u kaldrmu nadgrobni kamen, urešen grbom. Taj sam kamen dao izvaditi te umetnuti u crkveni zid.

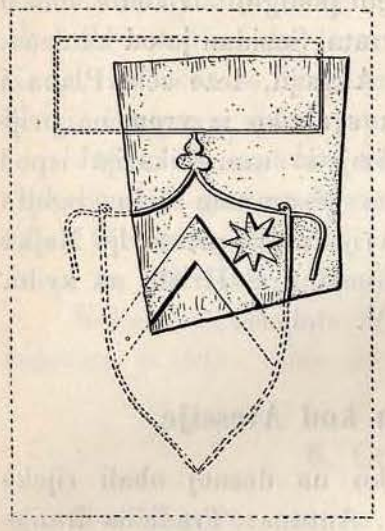

Slika 17.
Fragmenat nadgrobnog kamena u manastirskoj crkvi sv. Antuna kod Alessije sa zamišljenim nadopunjenjem.

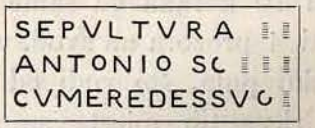

Slika 16.

Više grba ima natpis, ali je nepotpun, jer je ugao okrnjen. *(Slika 16.)* Čita se:

Sepu[lt]u[ra].. Antonio So... cum ere[d]es suo.

Iz tog se teksta ne vidi ime onoga, koji je tu bio pokopan.

Biće da je nadgrobni kamen spadao nekom mletačkom gospodaru, da dakle potiče iz XV. stoljeća, jer je Alessio tada bio u posjedu Mlečana.

U crkvi samoj a u kaldrmi zida glavnog oltara ima fragmenat kamena, koji je bio čest drugog jednog, grbom urešenog nadgrobnog spomenika. *(Slika 17.)*

9. Stari grad Drivastum.

Iz tame, u koju je uvijena povjest Albanije, te koju po katkad osvjetljava koji trak spolja, vrlo se često pojavljuje grad Drivasto. Nije poznato, da li taj grad siže u rimsko doba. Da je on bio napučen još u rimsko doba, moglo bi se zaključivati jedino iz rimskog nadgrobnog kamena, što ćemo ga kasnije spomenuti, ali samo onda ako stoji, da nije amo donešen s drugog kojeg mjesta.

Skadranin Barletius govori o predpovjesti Drivasta ovo: „Ma da gragjani Drivasta pripisuju Rimljanima osnutak grada i ma da se hvale,

Slika 18. Dolina Kiri kod Drišta.

da potiču od rimskih kolonista, ipak to nije vjerojatno, jer nije dokazano ni spisima ni ikojim drugim znakom.

Pa ipak to mjesto ima sve uvjete da izazove osnivanje grada. Tlo je vrlo plodno, ima svukud izvorâ, lijepih humaka i dobar vazduh. Grad leži na rijeci Kiri na brežuljku, koji se spušta k jugu. Opseg mu ima preko 2000 koraka. Na vrh brijega ima dvorac, utvrgjen što prirodom, što čovječijom rukom. Grad je odaljen od Skadra 8000 koraka, od mjesta Motri (?) 27.000 koraka. Po propasti rimskog carstva razorio ga je Gallo Grecis (? Huni?), a kraljica ga je Jelena, francuskog roda, supruga srpskog kralja Simeona Nemanje, ponovo podigla i popravila.“ (Kraljica Jelena, kći cara Balduina II., žena Stefana Uroša I., 1237.—1272.)

U crkvenim se vrelima Drivasto prvi put spominje u IX. stoljeću kao sijelo biskupa. Poznata su imena 35 biskupa; zadnji je bio

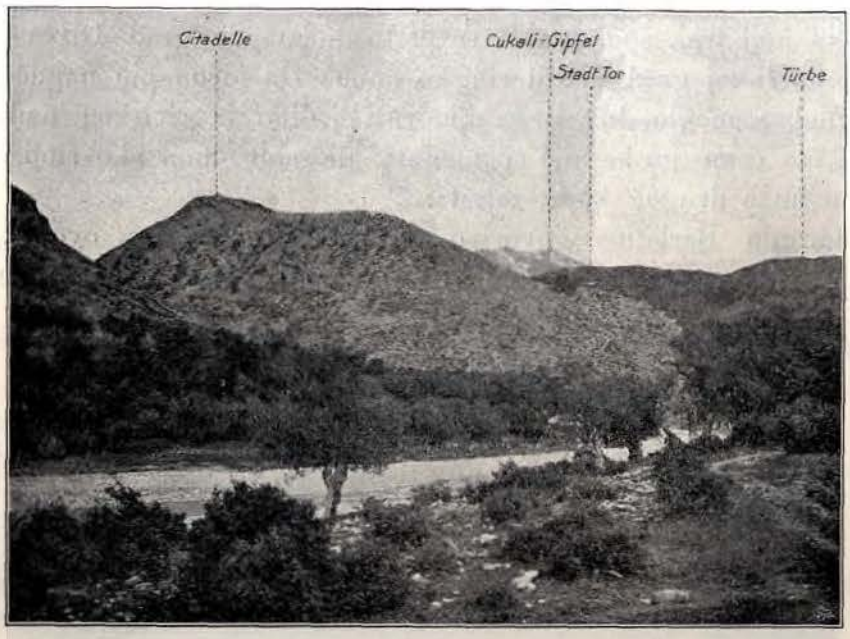

Slika 19. Brijeg u Drištima sa zapadne strane.

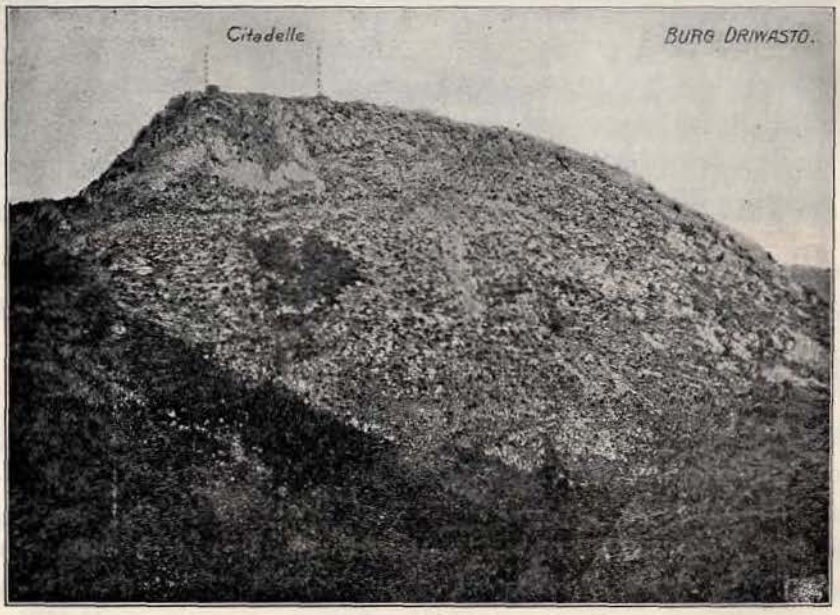

Slika 20. Brijeg i tvrgjavica u Drištima sa sjeverne strane.

izabran godine 1336. (Izvješće pokojnog skadarskog nadbiskupa Pootena.) — U vrijeme srpskih kraljeva iz kuće Nemanića bio je Drivasto kao i

ostali krajevi sjeverne Albanije njima podložan; nije mi poznato, da li se spominje u srpskim listovima onoga doba.

Slika 21. Glavna vrata „Porta“ u Drištima.

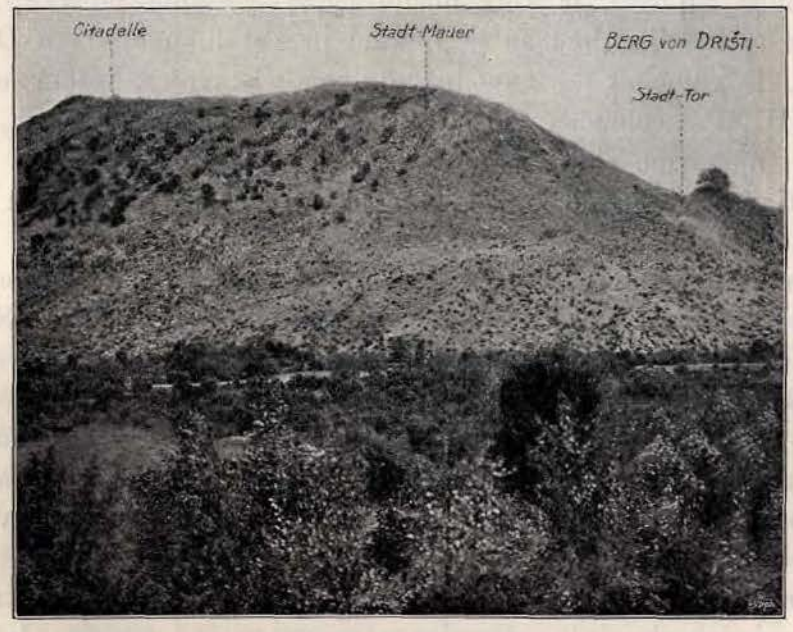

Slika 22. Pogled na brijeg u Drištima sa protivne obale rijeke Kiri.

Po smrti cara Dušana spominje se Andrea Spano kao gospodar Drivasta (du Fresne — du Cange, De familiis Dalmaticis et Historia

Byzantina); biće da je on bio vazalom srpskih kraljeva, koji se sada, poslije općeg raspada carstva, izdavaše neovisnim. Svakako se je Drivasto predao u ono vrijeme Balšama te je po Gjorgjiju II. Stračimiru Balši ustupnim ugovorom od 14. aprila 1396. ustupljen Mlecima. Ma da je republika sv. Marka bila suveren Drivasta, ipak se spominju članovi obitelji Spano u više zgoda kao oni, koji u Drivastu vladaju kao knezovi i vojvode. Manjka nam razjašnjenje o državo-pravnom odnošaju izmegju Serenissima i tih vojvoda i knezova Drivasta iz familije Spano.

U ratu, što ga je vodio 1448. Skender beg sa republikom mletačkom, pokušao je njegov zamjenik i nećak Hamza da se navalom dočepa Drivasta. Gragjani odbiše napadaj, šta više poraziše Hamzu, a ovaj, da osveti poraz (kako to priča Barletius), uništi sve masline, koje su, kao i danas, sačinjavale diku Drivasta.

God. 1477. osvojiše Turci Drivasto, gragjani dobiše slobodu odlaska te ostaviše Albaniju; oni se naseliše na mletačke posjede. U arhivu mletačkom nalazi se spisak najuglednijih Drivašćana, koji se skloniše na mletačko područje.

Pod vladavinom turskom spade Drivasto do siromašna sela.

Jedna po svoj prilici apokrifna povelja u vatikanskom arkivu dala je povoda neosnovanoj hipotezi, kao da je Drivasto utemeljila bizantinska familija Angelos, iz koje bijahu carevi razdobja od 1185.—1204., i da se je ta familija, kad su je Latinci protjerali, povukla u Drivasto i tu vladala. Dokumenat taj, navodno diploma-postavnica, izdata je po caru Mihajlu VIII. Palaeologosu (1261.—1282.) vojvodama Drivasta, Mihajlu Angelosu i njegovom sinu Andriji Angelosu.

Ali ti odnosi familije Angelosa naprama Drivastu nijesu po svoj prilici nikad postojali.

Drivasto, čiji današnji naziv glasi Drišti, leži kakovih 10 *km* sjeveroistočno od Skadra u dolini gorskog potoka Kiri. *(Slika 18.)* Na lijevoj se obali uspinje kakovih 150 *m* visok humak; zapadnu i sjevernu mu stranu opkoljuje potok Kiri, na južnoj strani utiče malen jarak — Proni Drištit — u Kiri, a samo je sa istoka humak u suvislosti sa ostalim gorjem, ali je i od ovog rastavljen uvalom. Na tome humku leže današnji ostanci starog grada Drivasta, koje narod naziva „Kalaja Drištit". *(Slike 19., 20., 21.)*

Humak ima u polovičnoj visini malenu ravan; na njoj se danas nalazi, grupisano oko jedne džamije, seoce, a tu je očevidno ležao grad Drivasto. Više ravni kakovih 60—80 *m* vršak je humka, na kojem je tvrgjava. Ravan je opkoljena starim gradskim zidinama, koje se po rubu humkovu uspinju do na njegov vršak.

Od riječke obale vodi turska kaldrma u nekoliko vijuganja do gradske kapije, koju Drištjani nazivaju „portom“. *(Slika 22.)* Od kapije se očuvala samo oba stupa i počeci svoda. Izgleda, da je sastojala iz oduljeg kapijskog svoda sa trojim vratima. Na ovo upućuju u kaldrmi nalazeće se ploče sa rupama za učvršćenje vratnih krila. Danas stoje pred kapijom dva velika sjenata drveta i malo počivalište za izgled, gdje seljaci svoj ćeif provode. Počevši od ove kapije lako se dadu proslijediti stari gradski zidovi, ma da su većom česti porušeni, jer se svugdje raspoznaju temelji, pa tako oni mjestimični ostanci dovoljno pokazuju, kuda su se sterali gradski opkolni zidovi.

Nedaleko od kapije tvrgjave našli su seljaci pod kamenjem ruševinskim oklesan kamen, u kom je usječen grb. Kamen je 49 *cm* visok a

Slika 23.

47 *cm* dug, dakle nemalo kvadratičan. U glavi grba smještene su 3 zvijezde, u sredini malen ornamenat, koji je sad nejasan. Oblik štita je nejednako savijen. Nema nikakova natpisa, koji bi nam dao razjašnjenja, da li je grb pripadao mletačkom ili pak albanskom gospodaru. Može se jedino naslućivati, da je kamen bio uzidan u vrata, i da se je, kad se je zid srušio, amo dokotrljao. *(Slika 23.)*

Taj grb je jedini znak, koji govori za srednji vijek Drivasta, pa i taj se ne da prosuditi.

Osim te glavne kapije ima još na istočnoj strani gradskog zida druga kapija, koju mješćani nazivaju „Porta Šals“ (Šals je dolina, koja leži nekako u onom pravcu); i ova je isto onako prosta i djelomično razvaljena.

Kad se kraj kapije ugje, dolazi se, ko što je već rečeno, megju kućišta sadašnjeg sela Drišti; ovdje je svakako ležala stara varoš Drivasto. Od nje se ali nijesu održali nikakovi gragjevni spomenici. Od starih ostanaka do sad se zna za jedan rimski nadgrobni kamen *(slika 24.)*, koji je nagjen, u zid uzidan, prilikom rušenja neke kuće a sad se nalazi u dvorištu barjaktara drištanskog.

Kamen je s desna ozgor okrnjen, al se od natpisa nije ništa izgubilo. Natpisno polje opkoljuje ispupčen okvir, ispod ovoga je pačetvorinasto polje, ukrašeno trbušastom vazom sa dva drška i dva velika grozda. D M je svakako s pomanjkanja prostora smješteno u okvir. Megju obim se slovima vidi O, ali moguće da je to kakov neuspjeli interpunkcioni

Slika 24.

Slika 25.

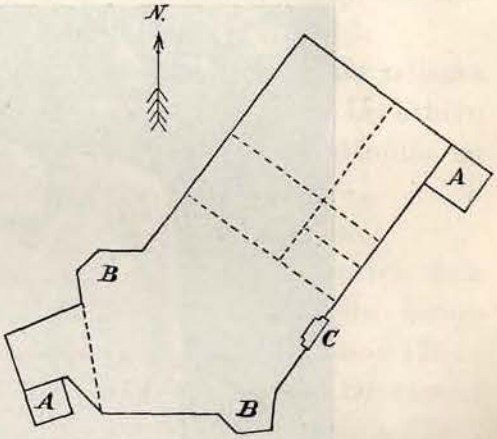

Slika 26.
A = Kule. *B* = Bastije. *C* = Kapija.

znak. U 4., 6. i 8. retku stoje zadnja slova O, odnosno C i T na postranoj šipki.

Ovdje se nalazi još jedan kamen, u koji su uklesani znakovi, što su ovdje prikazani u *slici 25.*

Po P. Vassiliku, članu jezuitskoga kolegija u Skadru, jeste to monogram Hristov, kako ga je prvi narisao sv. Bernardinus Sienski; po tome bi nas taj kamen upućivao na XV. stoljeće.

Obronak od grada k tvrgjavi vrlo je strmenit i sam krš, nema puta kroz stijene, što iz zemlje strše, te se mora s mukom penjati preko njih i po razdrobljenom kamenju.

Tvrgjava je duguljast, nepravilan polygon sa nekoliko izbačenih bastija i kula. *(Slika 26.)* Vrata, danas porušena i zakopana — u tvrgjavu se stupa kroz jednu provalu zida — nalazila su se u pročelju, što je okrenuto prema varoši. *(Slika 27.)* Vanjska strana tvrgjave, što je okrenuta dolini Kiri *(slika 28.)*, priljubljuje se konturama humkova vrška tako, da

je zid osnovan na rubu strmine, što pada u dolinu Kiri; s ove strane nije bilo moguće uspeti se u tvrgjavu.

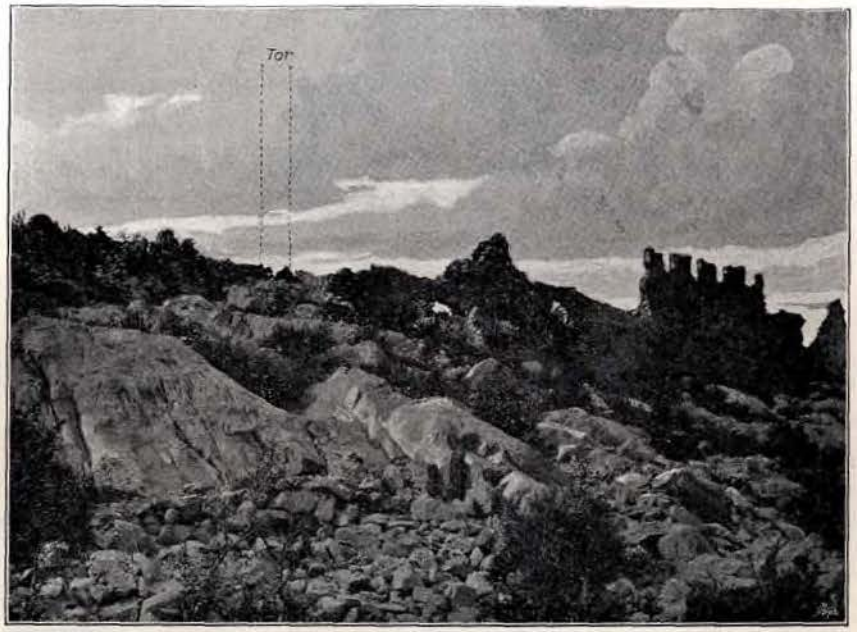

Slika 27. Unutarnje pročelje tvrgjavice prema varoši.

Slika 28. Vanjsko pročelje tvrgjavice, što gleda na dolinu Kiri.

Bila je široka kakovih 28, a dugačka 68 koraka. Od enceinte dosta se je očuvalo, na dva mjesta očuvali su se ostanci zida u visini jednoga

boja; jedan od njih, okrenut varoši, ima 4 prozorske rupe. Nasuprot ne da se raspoznati, kako je bio uregjen unutrašnji prostor tvrgjave.

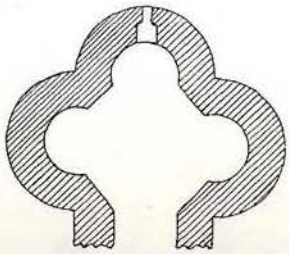

Slika 29.
Tloris kapele.

Na obronku izmegju tvrgjave i stare varoši još se je održala ruševina neke male kapele. *(Slike 29.* i *30.)* Tri polukružna izdupka spojena su u spodobi krsta; četvrti krak krsta sačinjava ulaz. Nutrina je tako

Slika 30. Kapela.

malena, da nije mogla biti opredijeljena da u njoj cijela općina službu sluša. U toj gragjevini može se nazrijevati jedino kapela, podignuta s kakove osobite pobožnosti. Gragjevni je materijal obični kamen; dobro je oklesan, ali bez ornamenata.

Na podnožju gradskog humka drivastinskog bila je ćuprija preko rijeke Kiri; danas je nema, a samo su se održali ostanci stupova u riječkom koritu.

Varoškom humku preko puta, na drugoj strani potoka Proni Drištit, ima na jednom humku ostataka zidova, koje mješćani nazivaju „Bazar“ i označuju kao crkvu sv. Marije.

Na istočnoj strani brijega drištinskog leže dva muhamedanska turbeta. Ova spadaju nekom šehidu, poborniku vjere, koji je ovdje prilikom osvojenja Drivasta po Turcima za svoju vjeru poginuo. U jednom je grob šehidov, drugo je turbe, po kazivanju, podignuto na mjestu, gdje je bio ranjen u prst, i s toga se albaneski zove „türbe gištit“. Navodi se, da je ime šehidu Kamber, ali predanje ne kazuje, kakov je čin zauzimao u vojsci.

Оро.

(Црногорска народна игра.)

Пише

Јован Фил. Иванишевић.

Окретне игре културнијех народа досада су слабо продрле у Црну Гору, те се Црногорци по варошима, а највише по селима, забављају о весељима и свечаностима, на скуповима, сједницима и сијелима дугијех зимскијех ноћи умнијем плодом народног духа, својијем старинскијем играма, у којима се огледају неке осебине, својствене народу црногорском, његовијем обичајима и начину живота.

Интересантно је упознати ове народне игре црногорске, у чему свако племе за себе показује некијех осебина, али најинтересантније је упознати игре Катуњана, пошто је Катунска нахија била стожер Црне Горе, откако је она позната под тијем именом.

Катунска нахија је најврлетнија и најкршевитија нахија црногорска. Катуњани имају особитији живот и живљење но други Црногорци, па и њихове игре имају нешто оргиналнијега и занимљивијега.

Од свијех црногорскијех игара најзорнија је игра Оро, која се игра по свој Црној Гори.

Из нашег описа ове игре могло би се изводити, да је игра добила име од орла, пошто се самом игром преставља орловски полет.

Овдје ћу описати ту игру и уз игру обичаје, којијех сам сâм био очевидац, како се игра у Катунској нахији.

„Оро“ игра се дању на плочном гувну, на пољани, рâвни или у кући, а игра се и ноћу у кући; о главнијим весељима и свечаностима игра се по пољанама и равнинама и ноћу при освјетљењу.

Ово је и варошка и сеоска игра, те ће мало које веселье проћи, што се не ће зачинити овом игром.

Између варошкога и сеоскога ора има неке разлике у томе, што се по варошима при окретима у игрању више избјегавају неке фигуре,

које се сматрају као нешто „просто“, а погдјешто и непристојно, док су по сеоскијем орима слободнији у прављењу извјеснијех, а понекад и уобичајенијех фигура.

Рекох, да ће ријетко која слава, веселье, свечаност и скуп проћи макар у које доба године, што се не ће поиграти ова игра, али се она најчешће игра, кад су људи најрасположенији и најслободнији од својих пољских радова, а то је уз месојеђе и о покладама.

Браство, село или племе не ће се играти не само ора, него никаквијех игара, које се играју уз пјесму, ако су коротни: ако је умр'о који браственик, сељанин или племеник, за којијем су сви коротни, жалосни.

По варошима се већ мање гледа на короту појединаца, нако је умрло чељаде „вишега“ главара или ко, кога све племе, нахија или сва „земља“ коротује.

У ору обично играју одрасли, али не заостају ни дјеца у томе, него се још од малена поучавају играти ову игру, у свему подражавајући одраслима, јер се сматра као нека деликатност и врлина, ако момчеце и момак, дјевојчица и дјевојка зна гипко, тачно и лијепо играти у ору.

Игра ора бива овако:

Ако је какво веселье, светац или скуп, обично су мушки, и ожењени и женске, и удате и неудате, обучени љепше но обично радијех дана, обучени су свечано.

Ако је ноћни сједник, то се обично договоре раније, да ће, гдје ће и код кога бити оро и у које доба, те се и мушки и женске „понареде“ за то.

Ако је ноћ мрачна, па се слабо види, а куће играча су подаље од оне куће, у којој ће бити оро, дигну људи запаљене лучеве и распламћене, сухе, стучене, нарочито спремљене за мрачне ноћи дубове зубље, те при тој свјетлости дођу на оро.

Кад се већ прикупе вишина, ако је игра дању на каквом округлом плочном гувну, стану унаоколо гувна у кругу и мушки и женски. Окупе се у кругу (колу) и онда, ако је игра на каквој пољани или у равнини, или у кући дању или ноћу.

У сваком случају обично су женске по једној страни, а мушки по другој.

Прије започетка игре одабрала су се четворица понајбољијех пјевача.

Сва четворица су стала или сјела једни до другога, или два на једном мјесту, а два на другом мјесту.

Уз ову игру се пјевају само јуначке пјесме и то двојица пјевају два стиха једне пјесме, а она друга двојица понављају двапут задњи стих, што су прва већ отпјевала.

Без тога пјевања ова се игра не игра, јер је уз такво пјевање у сласт играње играчима, те, кад престану пјевачи пјевати, свршава се и игра.

Овакво напрезно пјевање управо је музика игрању у ору.

Пјевачи на пр. овако пјевају:

Прва двојица у један глас:

„Ви-но пи-ју до три по-о-бра-а-а-ти-и-и-и-хи-хи-хи-хи-и-и-й-ма-а-а-а
„У Ро-о-ви-и-не-е у То-о-ма-а-а-но-о-о-ви-и-и-хи-хи-хи-хи-и-и-и-й-ће-е-е . . .“

час спуштају, а час дижу глас, а на оно и, гдје је акценат, ту ударе гласом и спуште.

Друга двојица у један глас:

„У-у То-о-ма-а-но-о-о-ви--и-и-хи-хи-хи-хи-и-и-й-ће-е-е-хе-хе,
„У Ро-ви-не у То-ма-а-а-но-о-о-ви-и-и-хи-хи-хи-ћи-и-и-и-йе-е-е-хе-хе . . .“

И прва и друга двојица код сваког продужног слога у пјевању захрзају гласом, спуштајући и дижући, да се пјевање боље допане слушаоцима.

Оваквијем наизмјеничним пјевањем сврше по једну, двије или више пјесама, јер, док један пар пјевача пјева, онај се други одмори.

Бива, да једне пјеваче измијене други, ако су се прва четворица уморила, те не могу даље пјевати. Или само се промијени један пар, који се уморио, а други пар пјева даље.

Чим су пјевачи започели пјесму, изиђе из округа на средину кола неки од мушкијех, вучући:

-и-й-й-й-и!

и почне ширити руке на страну као орао крила; он изазива неку женску, дјевојку или удату, којој је већ прије казао да изађе играти с њим, или је сад зовне по имену, или упре погледом у женске, па која изиђе, та игра с њим.

Женска иступи из реда осталијех напријед и стане према своме играчу на другој страни кола.

Сад започиње игра.

Мушко почиње играти десном ногом. Укрсти десну ногу пред лијевом и по мјесту скочи на врхове прста двапут у висину, орловски ширећи руке на обије стране, трескајући рукама и вичући

Йха-а! И-й-иха-а! Иха-а!

Пошто је двапут скочио у вис с десном ногом, укоченом напријед, онадер промијени десну и укрсти лијеву ногу напријед, па истијем

начином на мјесту скочи двапут у вис. За тијем наново укрсти десну, па опет лијеву, те тако испромјењива ноге два, три или четири пута.

Кад је мушки већ започео играти, почиње и женско такођер укршћеном десном ногом напријед, скакутне двапут у вис, па онда и она измијени ногу и укрсти лијеву напријед, као и мушки и скакутне њом два пут у вис, те опет измијени десном као и мушки и докле мушки.

Женска носи дугу котулу (сукњу), те јој се мање види одскакивање у вис, које је и онако слабије од мушкога скакања, једно ради тога, што су женске обично слабијега маха, полета и снаге, а друго и ради женскога стида, јер се каже, да „отвореније" женске слободније скачу.

Ако је играње женске лијепо и складно, те се свијема допада, још ако је дјевојка, онда веле:

„Игра каи цараган." За мушкога, који неспретно скаче при игрању, каже се да „ђиса", а тако и за женску. А и за мушко и женско уопће, које ненасилно, лијепо тачно и гипко игра, каже се: „Игра као да ниче".

У почетку играња женска једном рашири руке на обије стране, некако умиљатије но мушки, па их онда спусти низа се. Па опет рашири, па спусти и т. д.

Ријеткост је, да при игрању и женска виче „иха", а, ако виче, значи, да је женска мрве слободнија, или је вољна изазвати смијеха, или је чељаде веселије нарави.

Пошто је и мушки играч измијењао неколико пута ноге на једном мјесту скакања у вис, као и женска подједнако скакутањем, онда пођу напријед: заокољивају се, разминују се: мушки пође вишијем кроком по једној страни, такођер мијењајући унакршћене ноге напријед, скачући истијем начином, ширећи руке и подвикујући „иха! уха!", а женска истијем својијем начином играња по другој страни.

Кад буде на размину једно према другоме, окрену се једно према другом прсимице, рашире руке и поиграју једном, два на мјесту и размину се започетијем правцем, па женска дође на мјесто играчево, а мушкаћ на мјесто играчице.

Онда играју на новијем мјестима истијем начином и разминују се истијем начином.

То се тако понавља неколико пута, док се „насите", уморе, или их други измијене у игрању.

Бива, да за вријеме игре мушки извади иза паса пун леворвер, леденицу, кубуру или шпагарицу, што има, и пуца у вис, једнако играјући.

При овоме пуцању догађало се, да понеко окрене боку пушке на страну, те је често бивало и несрећа, да кога убије; ради тога је власт забранила за вријеме играња пуцање „здравијем“ фишецима, те се том приликом смије пуцати само „шлијепцима“ (фишецима без зрна).

Обрти у овој игри при покретању с једнога мјеста и разминовању бивају тако нагли, да женској лете крајеви корета и крпе (мараме) на глави на другој страни, а мушки да погазе ноге онијех, који около сједе.

Сва вјештина ове игре састоји се у томе, ко ће боље, љепше и еластичније скакати и скакутати без примјетног напрезања, чему много помаже оно ширење руку, скупљање и ширење мишица.

Ноге у кољено треба без напрезања час мрве савити, а час исправити.

При лаком и опробаном игрању скаче се тако еластично, да, кад играч скочи, само ножнијем палцима удари на камене плоче и плоче га саме одбацују у вис, те се не чује јакога лупања, већ само глас удара обуће и звекет накита.

Неки играју, савијајући се и ломећи, али то не изгледа лијепо.

При игрању ове игре мушки играч се држи с некијем благијем осмјехом усправљено, умјерено и достојанствено и избаченијех прси напријед скаче ненасилно. Удата женска играчица скромна је и смирена, али нешто слободнијег окрета и погледа но дјевојка. Дјевојка скромно обори очи, не сагиба се и не колеба животом, но скакуће испред играча као препелица, те при наглом обрту замахом рука пролети испред играча с некијем умиљатијем осмјехом, удешавајући своје движеније према играчеву.

Кад се играч наиграо, полети к играчици раширенијех рука, а тако и она к њему, па се обгрле, унакрст се опшапе рукама преко леђа, те се целивају устима, а она њега за тијем у руку. Или он њу пољуби у мараму на глави, а она њега у раме, па онда у руку. Онда се раставе, те играч иде међу мушкарце, а играчица међу женскиње.

Тада излази други играч и играчица, те играју истијем начином.

Но бива, да играч и играчица не заврше своје играње овијем начином нити се целивају, кад престану играти.

То бива: кад је играч играо с једном, двије или три играчице, па њега одмијени други играч, да игра с оном играчицом, с којом је

он досад играо. У томе случају играч просто престане играти на ономе мјесту, гдје се нашао, кад је изишао играти играч, који га одмјењује. Он се онда без целивања уклони и иде међу мушкарце, који около стоје или сједе.

Неки момак или ожењен човјек има мерак поиграти с лијепом дјевојком или невјестом, која сад игра, те пусти играча, који већ игра, да се размине и окрене по два, три или четири пута с играчицом, а онда га одмијени и игра с њом мјесто првог играча, који се удаљи без целивања.

У ору има много играча и играчица, а надају се, да ће се оро брзо свршити, па се не ће имати кад наиграти, те се често мијењају. Те измјене бивају брзо и не дају, да играч и играчица доврше своје играње и да се цмокну, јер је одмјена игром то ускратила.

Момчадија опази, да неки играч има мерак пољубити се с неком играчицом, те га брже одмијене, само да га смету, да се с њом не целива.

Наведенијех случајева бива како с мушке тако и са женске стране.

Одвећ стидна и млада невјеста устручава се у уста поцеливати с којим гођ мушкарцем, ако јој није брат, ближњи дјевер или најближа својта по роду и по дому — њезино је, да целива у руку.

Ако се женске из макар каква узрока устежу играти у ору с некијем мушкијем, а он је већ изишао и почео играти, те очекује играчицу, оне се између себе с некијем подсмјехом гуркају рукама, која ће изаћи, да с њим игра.

— Аjде ти! Нећу но ти! Аjде ти! Нећу но ти! нагоне једна другу.

Па, ако ниједна не изиђе играти, изиђе онда неки од мушкије и игра с играчем мјесто женске; али играње замјеника играчице у свему је по мушком начину.

Ријеткост је, да удата жена поигра у ору са својим мужем или ожењен човјек са својом женом, јер је то „срамота“.

Ако то уради који постарији у годинама брачни пар, то је више ради тога, нека се омладина насмије, што оно двоје играју заједно.

Догоди се, да игра играч и играчица у ору, па играча измијени други играч, а то буде млади домаћин (муж) играчице, који је случајно измијенио играча, не примјетивши, да с њим игра његова млада жена; играчица не шћене играти него побјежи на страну, а остави мужа да сâм игра, те је онда замијени некоја од њезинијех другарица, а млађарије стане кихот, што се то догодило.

Бива и тога, да момчадија навлаш истисне мужа, нека изиђе играти са својом женом, да се имају чему смијати.

Не ће ни вјереница да игра са својијем вјерeником, јер је и то „срамота“.

Некипут се договоре постарији људи, да поигра сваки са својом женом, „да се мало насмију“.

Није обичај, да играју у ору стари, бјелоглави, већ громињали људи, а тако ни бабе. Али, ако је старцу у кући велико весеље: жени му се првијенац син, те му је у кући то „прва радост“ те руке, или му се жени син јединак и у таквијем приликама старац се подмлади, дигне се са пријекладника и дохвати бабу за руку:

— Кад ни је Бог дâ у кући овакво веселье, ајде жено, да и ми поиграмо; „е нема алака без старог Новака“, нека се ова младеж насмије! — па се почну лагано мицати и, што им је Бог дао снаге, одизати се — те би мучно јаје спрштили ногама.

Ако је у ору главнији пријатељ кутњег домаћина, којег браственика или сељањина, почастиће га тијем, што ће извести љепшу невјесту или дјевојку, да с њим поигра.

Кад је некоји, особито старији играч, отишао до женскије, те позвао некоју млађу невјесту, да она с њим поигра, она га најприје целива у руку, па онда изиђе с њим играти.

Кад пјевачи хотимично или уморени престану пјевати раније, но су се играчи „сити“ наиграли, долазе и мушки и женске, те их моле, да и даље пјевају.

Играчи и играчице у ору обично немају од стране кутњег домаћина части јелом или пићем, нако му је у кући велико веселье као свадба или слично, те су присутни и окупљени ради части и весеља, а не само ради играња у ору.

У ору ће и главара почастити, да поигра с љепшом невјестом или дјевојком.

Млада, тек доведена невјеста у новом дому обично ће првипут поиграти у ору са ручнијем дјевером, свекром или кумом, па тек онда с другијем, ако би је зовнуо или јој дјевер наредио.

Има — како сам већ споменуо — случајева, али није обично, да игра мушки с мушкијем, а тако исто ни женско са женскијем, јер онда играње нема оне дражи и сласти, као кад игра мушко са женскијем и обратно, нити се то слаже са смислом и духом саме игре.

Прије удадбе дјевојка се затвори у некој кући или отиде на усамљену и затворену ледину са својим другарицама, па се вјежба, да љепше игра, како се у новом дому не би постиђела, што не зна добро и лијепо играти.

Невјешт окретнијем играма дође Црногорац у „туђе коло“ и почне незграпно играти умјетне окретне игре, да његово играње изазива смијех. Но дешава се, да и странац случајно или из радозналости дође у црногорско оро. Његов пријатељ или познаник приволи га, да и он по начину црногорском поигра у ору са лијепом женском. Његово незграпно мијењање и заплетно укрштање нога, смијешно и некако страшљиво држање тијела, насилни и невјешти обрти и окрети, необично ширење рука, нескладно прављење извјеснијех фигура, чудно подвикивање и њему самоме изазива смијех на уста, а гдје ли да то не изазива смијех код гледалаца, па макар и лукаво испод брка и да он и не примјети.

Осим описаног начина играња у ору има још један начин, а то је сусретачке.

Играње сусретачке у нечем је мирније, лаганије од обичног играња у ору, те се играч и играчица и не размињују као обично, нити онолико скачу.

У почетку играња стану једно према другог на двије стране унутра у ору, те започну једанак лакшим укршћањем нога једно пред другом играти.

С мјеста започетка игре мичу се десно и лијево, играјући једно према другом, играчица попридржаје напријед раширене руке са шакама горе, као да нешто очекује озгора, а играч шири руке на стране и понапријед, као да би кога ошпапио.

Пошто су се тако неколико пута мицали играњем на десно и на лијево, пођу лагано играњем напријед, такођер мичући се десно и лијево једно према другоме, удешавајући движенија једно према другоме и враголасто муком нагињући главе једно према другоме.

Све се ближе примичу једно другоме прсимице.

Кад се тако примакну близу једно другоме, од прилике један крок раздаљено, поиграју и ту, једнако се мичући на обје стране, па се онда играњем почињу одмицати натрашке свакоје на своју страну, докле онамо дођу, оклен су почели играти.

Онда се продужује игра казатијем начином, те се опет почну примицати једно другоме. Али се сад не одмичу једно од другога истијем правцем, него се постраначке играњем прсимице, кружно заобилазе, докле дође играч у правцу играчице, а она у његовом правцу, те се онда играњем измичу натраг, докле он дође на њезино започетно мјесто играња, а она на његово.

Ако већ нијесу овога играња „сити“, или их ко није измијенио, јер омладина слабо мари за дужа играња сусретачке, игра се продужава као с почетка.

При овоме игрању понекипут се играч и играчица примакну хотимично близу једно другоме прсимице, да се и сударе — да изазову вини смијех.

Но бива и то, да играчица приближена играчу сусретачке изненада и враголасто играјући, окрене играчу леђа, што и он хитро уради, окрену се играњем око самијех себе, па се опет окрену једно другоме, а за тијем уз смијех гледалаца натрашке се удаљују играњем на своја мјеста.

Ове се игре играју нарочито ради смијеха и то постарије женске, а нипошто дјевојке или младе невјесте.

*

Ја овдје не тврдим, да се описатијем начином не игра оро и по другим нахијама црногорскијем, само упозорујем, да су ми ови обичаји при игри најпознатији у Катунској нахији.

Сјећам се, да сам читао неке године описивања народног живота и обичаја од једног нашег књижевника, који је игру оро називао колом. Из овога описа може се разабрати, да јој то име не пристоји, нити сам имао прилику чути ма гдје у Црној Гори, гдје сам ја допирао, да се та игра зове коло, него једино оро.

Nahogjaji novaca.

Piše

Karlo Patsch.

I. Iz numismatičkog kabineta isusovačkog kolegija u Skadru.

Posredovanjem c. i kr. konzula u Skadru, gosp. Teodora Ippena, moguće nam je, da objelodanimo novac kralja Genthiusa i grada Scodra, što pripadaju isusovačkom kolegiju u Skadru. Mali niz zaslužuje mimo rijetkosti toga novca i s toga pažnju, što pretvara nekadašnje naslućivanje u izvjesnost (br. 4.) te što sadrži jedan komad, br. 6., koji je po svoj prilici nešto više nego li varijanta manjega nominara skadarskog, koji je ovdje zastupan brojevima 4. i 5. Onaj se od ovoga razlikuje i znatnijom debljinom (3 *mm*). Osim toga možemo za novac Scodre poslužiti i težinom, što nije bilo moguće prilikom zadnjeg spiska tog novca u raspravi J. Brunšmida: „Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens".

Broj	Kovina	Stupanj očuvanosti	Premjer u *mm*	Težina	Avers	Revers	Mjesto nahogjaja	Opaska
					GENTHIUS.			
1	B.	Ponešto izlizan i na rubu na jednom mjestu oštećen.	18	5·20	Poprsje kralja, obučenog u kausiju i s prijeda otvoreni ogrtač, na desno. Ornamenat na ogrtaču danas nejasan.	ΒΑCΙΛЄѠ|C ΓЄΝΘΙ|Υ U lembusu po svoj prilici ima momčadi.	Nagjen u Skadru.	Ako je crtež tačan, to se taj komad razlikuje po obliku broda pa i po obliku slova od komada, opisanog po A. F. Evansu, „Numismatic chronicle", XX.(1880.), tab. XIII., sl. 6.; sr. Brunšmid, na ozn. mj str. 71., br. 4.

2	B.	Izlizan.	17	4·11	Isto tako, ali drugi pečat.	Lembus se raspoznaje. Od natpisa samo nejasni tragovi, inače izlizan.	Nagjen u Rencima, istočno od Skadra, sr. Teod. Ippen, „Glasnik“, 1899., str. 772.	Po svoj prilici identičan sa F. pl. Schlosser u „Beschreibung der altgriechischen Münzen“, I., tab. IV., sl. 2.; sr. Evans, na ozn. mj., tab. XIII., br. 7., Brunšmid, na ozn. mj. str. 71., br. 5.
					SCODRA.			
3	B.	Ostrugan	18·5	5 12	Glava Zevsa od Dodone sa vijencem od hrastova lista, n. d.	Ime grada izlizano. Lembus. Slabi, nejasni tragovi imena magistrata.	Nagjen kao i br. 4.—6 na humku Ćütet u Rencima, sr. Ippen, na ozn. mj.	Sr. Brunšmid, na ozn. mj. str. 71. i d.
4	B.	Ponešto izlizan i na rubu oštećen.	15	3·15	Isto tako. Zrnasti okrug dobrim dijelom očuvan.	Σ]ΚοΔΡΙ ΝΩΝ Lembus. Α]ΜΦΑ[Λ]ΚΙ ΔΑΣ Od slova Σ vidljiva je samo gornja čest, ipak izgleda da je slovo sigurno. Zrnasti okrug mjestimice očuvan.	V. br. 3.	Po tome je ime magistrata po F. W. Kubitscheku u Brunšmida, na ozn. mj. str. 72., br. 8. tačno nadopunjeno.
5	B.	Avers jače izrabljen; na rubu oštećen.	16	2·14	Isto tako. Zrnasti okrug ne da se raspoznati. Vrlo tanka pločica.	ΣΚοΔΡΙ ΝΩΝ Lembus. ΑΜΦ]ΑΛΚ[Ι [ΔΑΣ] Zrnasti okrug.	V. br. 3.	V. br. 4

6	B.	Na prednjoj strani nešto malo izlizan.	16	4·24	Prosto izragjena, brada glava, po svoj prilici sa vijencem, n. d. Biće Zevs. S lijeva ostanci zrnastog okruga.	CKOΔ[PI] NΩN Lembus. Delfin. Zrnasti okrug.	V. br. 3.

II. Nahogjaj sesteraca u Babinom dolu (kotar Stolac).

Septembra 1899. našao je sin seljaka Vidoje Jurkovića prilikom krčenja na zemljištu svoga oca u Babinu dolu (kotar Stolac) 35 komada novca od mjedenog bronca. Od tog broja je kotarska ispostava u Hrasnom 32 komada dostavila 16. aprila 1900. zemaljskom muzeju, a tri preostala komada još nam nije ustupio gosp. Ivan Krešić, učitelj u Ljutom Dolcu, koji ih je dobio od Jurkovića. Sav novac ležao je na jednoj hrpi. Po iskazu nalaznika novac nije bio pokriven nikakovim kamenom, niti je uza nj nagjeno ostataka kakove posude niti druga kakova trajna spremišta. Ova masa novca, koja važe 707·80*gr*, nalazila se je svakako u kakvoj kesici od kože, čohe ili čega sličnog. Kako na mjestu nahogjaja nema nikakovih ostataka zidova, to je ovaj novac ovdje ili slučajno izgubljen ili naumice zakopan. Za prvu mogućnost moglo bi se navesti, da se Babin dol nalazi nedaleko jugozapadno ležeće luke Neuma i da leži na starome putu, što spaja uglednu rimsku naselbinu gračačku[1]) sa Neretvom kod Metkovića. Za drugu pak mogućnost govori mnogo odlučnije okolnost, koja proizlazi iz povjesti novca, iz kojeg se naš nahogjaj sastoji: sva 32 komada su sesterci; megju njima nema nikakovog drugog nominala, nijedan Dupondius, As ili Semis. Ovo nas upućuje, da je novac biran. Naše „blago“ dospjelo je dakle u zemlju početkom god. 186. — imperatorski aklamacioni broj iznaša još VII[2]) — a to proizlazi iz najmlagjeg komada (br. 30.), koji je već ponešto izlizan, a kovan je zadnjih godina vladanja cara Commodusa ili narednih godina. Iza ovog je cara sestarac rjegje kovan, pa je za vladavina, što su onoj slijedile pa do Severusa Alexandra potegnut iz prometa. Po tome, pa onda po okolnosti, da su tada četiri starija sesterca vrijedila mnogo više nego istovremeni dinar, izgleda, da je anonim babindolski htjeo da svoju

[1]) Sr. „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., str. 295., 298. i d.; VI., str. 252.

[2]) P. pl. Rohden, Pauly-Wissowa R. E. s. v. Aurelius, stup. 2476.

prištednju sakrićem u zemlji sačuva od štete i da je skloni za povoljnija vremena. Ova su nadošla za vladanja Severusa Aleksandra; onaj štedljivac preminuo je dakle prije toga.

Novac ovog nahogjaja: Vespasian ili Titus (br. 1.), Nerva (br. 2., 3.), Traian (br. 4., 5.) i Hadrian (br. 6., 7.) jako je oštećen i mnogo je od težine izgubio, tako da je tek nakon opetovanog ispitivanja pošlo za rukom, da mu se opredijeli doba. Činjenica, da je takov novac još koncem 2. stoljeća u prometu bio, obična je pojava. Analogno ustanovio je n. pr. F. Kenner[1]) za Windischgarsten i E. Nowotny[2]) za Wels-Olivava u Noricumu. Naša zbirka ali ne odgovara potpunom courantu bakra onoga vremena; iz najmlagje prošlosti L. Verus nije zastupan.

Za Babin dol pako postaje izvjesno, da je to mjesto, pretpostavivši da je naše mišljenje o sakriću novca ispravno, oko godine 200. bilo naseljeno.

Broj	Težina	Car ili carica	Cohen (1. izdanje)	Opaska
1	18·93	VESPASIAN ili TITUS	—	Samo je kontura glave slabo vidljiva.
2	24·72	NERVA	—	Revers izlizan.
3	18·92	NERVA (?)	—	Kao br. 1.
4	21·99	TRAIAN	Kako izgleda 423 ili 426	Legenda prednje strane je cijela, druga je strana većinom izlizana.
5	21·51	TRAIAN	—	Kao br. 1.
6	21·18	HADRIAN	1083	Jako izlizan.
7	23·01	HADRIAN	—	Kao br. 1.
8	20·83	ANTONINUS PIUS	600	Mjestimice, osobito na rubu s neopreznosti okrnjen.
9	28·23	ANTONINUS PIUS	715 ili 724	Kao br. 6.
10	23·65	ANTONINUS PIUS	749	Izlizan.
11	24·34	ANTONINUS PIUS	790	Revers jače izlizan.
12	27·75	ANTONINUS PIUS	805 sr. VII., str. 138.	Nešto izlizan.
13	26·19	ANTONINUS PIUS	861 prije nego li 881	Kao br. 12.
14	26·91	ANTONINUS PIUS	920	Kao br. 12.
15	19·63	ANTONINUS PIUS	948	Kao br. 8.
16	19·67	FAUSTINA MAIOR	203 (?)	Kao br. 6.

[1]) „Sitzungsberichte der Wiener Akademie", 1873., str. 460. i d.

[2]) „Rimski nahogjaji na brijegu Rain kod Welsa". „Mittheilungen der Centralcommission", 1895., str. 222.

17	22·22	MARC AUREL	427	Kao br. 8.
18	22·37	MARC AUREL	555	Kao br. 11.
19	22·91	MARC AUREL	556	Kao br. 12.
20	19·87	MARC AUREL	694 sr. VII., str. 166.	Kao br. 6.
21	19·13	MARC AUREL	732 ili 735 ili 736 (sr. VII , str. 166.)	Kao br. 8.
22	22·19	MARC AUREL	VII., br. 4.	Kao br. 12.
23	23·30	FAUSTINA MINOR	119	Kao br. 8.
24	20·07	FAUSTINA MINOR	164	Kao br. 8.
25	21·47	FAUSTINA MINOR	196	Kao br. 12.
26	17·21	FAUSTINA MINOR	215	Kao br. 8.
27	19·55	LUCILLA	70 (?)	Kao br. 2.
28	17·85	LUCILLA	71	Kao br. 12.
29	25·97	LUCILLA	—	Revers ostrugan.
30	20·06	COMMODUS	508	Kao br. 12. Kovan početkom 186. posl. Hr.
31	25·87	COMMODUS	710 ili 712	Kao br. 29. Kovan 181. ili 182. posl. Hr.
32	21·50	COMMODUS	861 ili 863	Kao br. 12. Kovan 184. ili 185. posl. Hr.

III. Nalaz solida u Grabovniku (kotar Ljubuški).

U bašči „Vrtljak“ Mije Vukšića u selu Grabovniku, što leži na rijeci Mlade megju Ljubuškim i Vitinom, opaziše dne 24. juna 1899. pastirice

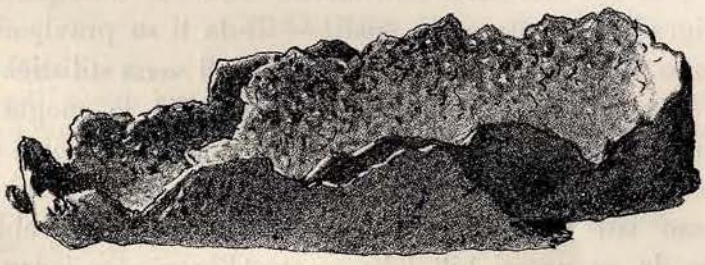

Slika 1.

Mara Lauc, Anica i Stana Markotić i Angja Mišetić, kako iz neke „Gomile“ proviruje gvozden „lonac“. One ga izvadiše i kad ga otvoriše, na svoje začugjenje opaziše u njemu zlatna novca. Posredovanjem kotarskog ureda u Ljubuškom došao je nahogjaj u posjed zemaljskog muzeja.

„Lonac“ je sastojao iz dva zvona (sr. *sliku 1.*), koja su otvorenim krajevima bili umetnuta jedno u drugo; ove su se posude „prilikom nošenja“ razbile, pa su onda zabačene. Samo dva oveća fragmenta mogahu

se naći, no ipak su dosta veliki, da se po njima, pošto pripadaju raznim eksemplarima, može opredijeliti veličina i oblik zvonâ.

Oba su zvona slična onima, što su u Hercegovini u običaju za marvu i konje. Napravljena su od jednoga komada željeznog lima, debelog 0·005, koji je na jednoj od uskih strana primitivno skovan. Prama gore su ponešto uži i imaju ovalni prosjek. Bridovi su im zaobljeni. Zvona su, što se tiče omjera nejednaka: jedno je bilo 0·21 visoko a 0·12 široko, a drugo 0·195 odnosno 0·10. Ozgor je bila umetnuta ručica. Ne da se prosuditi, kako su ta zvona bila pričvršćivana. Sadržaj toga spremišta sastojao se od 23 komada solida; od toga je 19 komada dospjelo u muzej, dok dvije nalaznice tvrde, da su izgubile 4 komada[1]). Novac je vrlo dobro očuvan, ali se raspoznaju tragovi upotrebe. Ima i malenih glatkih mjesta na površini reljefa i pisma, ali ova potiču od nedovoljna otiska.

Vrlo je velika raznolikost u pečatima; izmegju 19 komada samo su 2 istog pečata.

Što se tiče težine, nahogjaj grabovničkih solida izgubio je žalibože time, što se nije moglo zapriječiti, da ih ne obrežu, a to je slučaj kod svakog pojedinog komada na jednom ili na više mjesta na rubu. Time se razjašnjuje, što se odalečuju od nominalne težine (4·548 *gr*) solidusa[2]).

Analizom dublete br. 16., koju je obavilo ravnateljstvo c. kr. glavne kovnice u Beču, pokazalo se je da sastoji od $^{979}/_{1000}$ zlata i $^{21}/_{1000}$ srebra; dokazano je i drugih kovina, ali samo u takovoj neznatnosti, da se ne mogoše opredijeliti vaganjem.

Mislim, da naš nahogjaj pruža malen prilog k pitanju, da li su solidi po tome, što naš mali niz ima skroz istu marku CONOB u odsjeku reversa, svi kovani u Carigradu, kao što se to misli, — ili da li su pravljeni u nekoliko kovnica, kako to sada drži Kubitschek. oslanjajući se na stilističke varijante[3]).

Na br. 4. nalazi se korektura ⁂; pogrješka je mogla samo onda nastati, ako su serije H i Θ pravljene u istoj kovnici, ako su obje oficine pripadale istome emisionome mjestu. Iz toga se može dapače zaključivati, da je pečate rezao isti majstor i da su se ovi pečati upotrebljavali u isto vrijeme. Mora da su pečati bili jako upotrebljivani, jer jedan solidus tipa H, što se nalazi u našoj zbirci (str. 567., br. 45.) pokazuje u slici i pismu drugačiji karakter nego li br. 4.; obe vrste solida H potiču dakle svakako od raznih majstora, ili su barem kovani u raznom vremenu.

---

[1]) Istovremeno dobismo iz Grabovnika bakren novac Konstantina Velikog, Cohen[1] 512, koji je našao Ante Marković u proljeću 1899. prilikom obragjivanja svoje bašče, koja leži uz njegovu kuću.

[2]) Sr. J. W. Kubitschek, „Wiener numismatische Zeitschrift", XXIX., str. 190. i Pauly-Wissowa R. E. s. v. Byzantion, stup. 1152.

[3]) Na ozn. mj. str. 191. Sr. H. Willers, na ozn. mj., XXX., str. 227. i d., XXXI., str. 43.

Pošto svakako možemo držati, da i ona 4 komada što manjkaju, odgovaraju ostalima, to je novac zakopan u Grabovniku za vladavine cara Iustinianusa II. (565.—578.), kojemu pripadaju 15 komada, br. 5.—19., dok je njegov predšastnik i stric Iustinianus I. (527.—565.) zastupan sa četiri eksemplara (br. 1.—4.).

Broj	Premjer u *mm*	Težina	Avers	Revers	Literatura
			JUSTINIANUS I.		
			Poprsje Justiniana okrenuto gledaocu. Car ima šljem na glavi, a oboružan je oklopom i štitom; drži u desnici kruglju svijeta, na kojoj je krst. U štitu kao znak ratnik, koji na desno jaše.	Victoria, stojeći en face, drži u desnici koplje, koje gore ulazi u Hristov monogram, a u na stranu opruženoj lijevoj ruci kruglju, okrunjenu krstom. Ispod lijeve ruke nalazi se zvijezda. U odsjeku: CONOB	J. Sabatier: „Description générale des monnaies byzantines", I., str. 177., br. 3., tab. XII., sl. 3.
1	21	4·46	DNIVSTINI ANVSPPAVG (G je ušljed pomanjkanja prostora slično okomitoj hasti.)	VICTORI AAVGGGB	
2	22	4·46	Isto tako.	VICTORI AAVGGGΔ	
3	21	4·37	Isto tako.	VICTORI AAVGGGS	
4	22	4·47	Isto tako.	VICTORI AAVGGG Prvobitno H preragjeno u Θ.	
			JUSTINUS II.		
			Kao br. 1., samo drži Iustinus II. mjesto krsta Victoriju na kruglji, koja mu, obrnuta na desno pruža krst.	Victorija na prijestolu okrenula glavu na desno, usovila desnicom koplje, a u ljevici drži kruglju, okrunjenu krstom. U odsjeku: CONOB	Sabatier, na ozn. mj. str. 224., br. 1., tab. XXI., sl. 1.
5	21	4·48	DNI VSTI NVSPPAVG (G kao kod br. 1.)	VICTORI AAVGGGΔ	
6	21	4·46	Isto tako.	VICTORI AAVGGGΓ	
7	22	4·49	Isto tako.	Isto tako. U polju l.: C	
8	21	4·48	Isto tako.	VICTORI AAVGGGΔ	
9	20	4·52	Isto tako.	Isto tako.	
10	21	4·50	Isto tako.	Isto tako.	

11	21	4·46	Isto tako.	Isto tako.
			Sva četiri komada (br. 8—11) različna pečatom.	
12	21	4·49	Isto tako.	VICTORI AAVGGGЄ
13	20	4·46	Isto tako.	Isto tako.
			Različni pečatom.	
14	21	4·50	Isto tako.	VICTORI AAVGGGS
15	20	4·52	Isto tako.	VICTORI AAVGGGΘ
16	20	4·47	Isto tako.	Isto tako.
			Isti pečat.	
17	21	4 49	Isto tako.	VICTORI AAVGGGI
18	20	4·48	Isto tako.	Isto tako.
			Različni pečatom.	
19	20	4 40	Isto tako.	VICTORI [AAV]GGG

U Dalmaciji nije manjkalo povoda, da se dogje do istočno-rimskog novca u većoj mjeri u doba, u koje ide naš nalaz, jer je ova pokrajina nastojanjem Iustinianusa I. već nekoliko godina bila pod vladavinom bizantinskom. Godine 535. otpočeo je ovdje magister militum per Illyricum Mundus rat protiv istočnih Gota svakako s razmjerom, da po osvojenju provincije dospije Gotima u sjevernoj Italiji za legja, dok je Belisar napredovao sa glavnom silom iz Sicilije i dônje Italije. Isprva upadaj nije polučio svrhu. Mundus je doduše u jednom sukobu pobijedio i zaposjeo Solun; no on je pao, kad se je, ogorčen smrću svoga sina Mauritiusa, u bitci kod Soluna protiv Grippa, koji je zajedno sa Asinariusom i još nekim gotskim vogjama pohitao iz Italije u obranu Dalmacije, u jednom okršaju predaleko zaletio, a njegova vojska, koju je jedino on na okupu držao, razigje se[1]).

Ovaj dogagjaj, koji se ne mogaše smatrati niti kakovim uspjehom gotskog oružja, pošto je Grippa u sukobu bio pobijegjen te pošto se je tek nakon ponovnih pojačanja iz Italije usudio da zaposjedne Solun, — ovaj dogagjaj je ali Theodahad na svoju štetu precjenjivao[2]): car Justinian nije odustao od svoga plana. U zimi 535./6. povede Constantianus u

[1]) Procop, Goth., I 5, str. 26. B, str. 27. B; 7., str. 33. i d.

[2]) Procop., Goth., I. 7., str. 34. B i d.

Dalmaciju drugu, mornaricom podupiranu vojsku sa Dyrrhahiuma preko Epidauruma (Cavtat), koji ni ne imagjaše posade. Grippa pobjegne iz Soluna, povuče se u Scardonu i napusti najzad svu Dalmaciju bez bitke u času, kad je Constantian, dospijevši do Isse (Visa), zaposjeo Solun. Goti, što su bili naseljeni u pokrajini, podvrgoše se novom gospodaru[1]).

Witiges je godine 537. pokušao da opet predobije Dalmaciju, i to prilikom svoga napredovanja protiv Rima. Willegisel se povuče kroz Liburniju u Scadronu, oplovivši Adriu; ovdje je ali poražen, tako da je bio primoran, da umakne prama sjeveru u Burnum; tu je očekivao Asinariusa, koji je već prije u Dalmaciji u društvu sa Grippom zapovijedao a sada najmio vojsku u Sueba. Sjedinjene vojske stupahu protiv glavnoga grada, zatvore ga bedemom, pa ga i s mora opašu mornaricom, pošto je Gotima, kao i inače prilikom drugog ratovanja za neodvisnost, pošlo za rukom, da brzo nabave brodova. Protiv toga je Constantian, pošto je već prije popravio bio opale gradske zidove, povukao k sebi garnizone onih mjesta, što su imala posadu od vremena Grippinog uzmaka; osim toga je pojačao utvrde time, što je iskopao jarak pred gradskim zidinama. Sad il je blokada bila preslaba ili nije provagjana nužnom opreznošću, tek opsjednutima pošlo je za rukom, da neočekivanim ispadom neprijateljsku flotu što u bjeg natjeraju, što opet unište i zarobe. No Goti ne postaše s toga malodušni[2]). Ali konačni uspjeh bio je, kao i pred Rimom, povoljan za carevce; Goti moradoše i ovdje da se okanu opsjedanja. O tome nema doduše izričitog izvještaja; ali to se vidi osim iz opće činjenice, što Goti nijesu bili sposobni za boj u tvrgjavama, takogjer i otuda, što je Willegisel početkom ljeta 538. zapovijedao umbričkom vojskom[3]). Proljeća 539. pobjegao je senator Cerventinus iz Milana bez napastovanja kroz Dalmaciju u Carigrad[4]). Bizantinci se ovdje osjećahu već tako sjegurni, da su iste godine dalmatinske čete pod Vitaliusom upotrebljene za opsjedanje Ravenne[5]), i da je isti Constantian poslije svojevoljnog podloženja Witigesovog i opoziva Belisarevog god. 540. postao zapovjednikom Ravenne[6]).

Još jednoč pojaviše se Goti u Dalmaciji. Kako je Totila imao namisao, da opet istjera carevce iz svih gotskih zemalja, to on god. 548. pošalje bivšeg kopljonošu Belisarevog, Ilaufa, koji je kao zarobljenik pristao uz

---

[1]) Procop., Goth., I. 7., str. 36. C i d.; L. M. Hartmann, „Geschichte Italiens im Mittelalter", I. „Das italienische Königreich", str. 253. i d. i Pauly-Wissowa u R. E. s. v. Constantianus, br. 4.

[2]) Procop., I. 16., str. 82. B i d. Hartmann na ozn. mj. str. 267.

[3]) Procop, Goth., II. 11., str. 187. B.

[4]) Procop., II. 21., str. 234. C.

[5]) Procop., II. 28., str. 260.; Hartmann, na ozn. mj. str. 285.

[6]) Procop., II. 30., str. 272.; Hartmann, na ozn. mj. str. 299.

njega (Totila), sa velikim odjeljenjem mornarice i sa kopnenom vojskom na dalmatinsku obalu. Ilauf se iskrca u Muicurumu (Makarska, vidi niže str. 556.), pokolje ovdje ništa zla ne sluteće gragjane i opljačka mjesto. Zatim doplovi u utvrgjenu luku Laureata[1]). Bizantinski zapovjednik Soluna, Claudian, pokuša da dovede pomoć. Dromonsko brodovlje prevezlo je čete iz Salone u Laureatu, koje se sretno i iskrcaše: ali ove su odmah iza toga u bitci, što se zametne posve poražene, a bježale su tako bez cilja, da su napustile i brodove. Posada se preda i bude sasječena. Ilauf pako, umjesto da izrabi pobjedu, zadovolji se zapljenom voznih i ratnih brodova, što su ležali u luci, i povrati se sa plijenom u Italiju[2]).

Dalmacija je bila za Carigrad vrlo dragocjen posjed; osobito luka solunska se pokazala kao dobro uporište za operacije protiv Italije. Odavle se je lako mogla podržavati sveza sa Ravenom, a moglo se je i Gote (tako Totilu) ugrožavanjem njihovog sjeveroitalijanskog ratničkog rezervoara prisiliti, da odustanu od svojih namjera na jugu. Godine 544. dogje sam Belisar, kad je bio po drugi put poslan u Italiju, iz Tracije u Solun, odakle je upriličio operacije protiv Totile i odakle se je uputio preko Pulja u Ravenu[3]). God. 545. se preko Dalmacije opet vrati, da iz Dyrrhachiuma izvede oslobogjenje Rima[4]).

548. se povuče antagonista Belisarov, Johannes, nakon beskorisnog lutanja po Italiji natrag u Dalmaciju[5]).

550./551. prezimiše u Solunu sa svojim vojskama Johannes i Iustinian, carev drugonećak[6]), a 551. otplovi Johannes iz Soluna preko Scardone da oslobodi Anconu[7]). 552. uputi se Narces po kopnu iz Soluna oko Adrije u Italiju na odlučnu bitku[8]).

U Dalmaciji nije tada manjkalo ni stranih upadaja. Godine 548. nasrnuše iz Noricuma i Panonije Langobardi u Dalmaciju[9]).

Usprkos svih tih patnja, Dalmacija je, kako Procopius izričito spominje[10]), manje trpila nego Italija, koja je kroz punih 20 godina morala da nosi troškove rata. Kod nas nastupiše mirnije stanke, a ratovanje vodilo se

---

[1]) Položaj mjesta nije poznat, sr. W. Tomaschek, „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft", 1880., str. 524.

[2]) Procop., III. 35., str. 431.; Hartmann, na ozn. mj. str. 323.

[3]) Procop, III. 10., str. 316. B i d.; Hartmann, na ozn. mj. str. 310.

[4]) Procop., III. 13., str. 329. C; Hartmann, na ozn. mj. str. 311.

[5]) Hartmann, na ozn. mj. str. 320.

[6]) Procop., III. 40., str. 451. C, str. 454., IV. 21., str. 569. i d.; 22., str. 572.; Hartmann, na ozn. mj. str. 326.

[7]) Procop., IV. 23., str. 577. i d.; Hartmann, na ozn. mj. str. 327. i d.

[8]) Procop., IV. 26., str. 597.; Hartmann, na ozn. mj. str. 329.

[9]) Procop., III. 33., str. 418. C.; Hartmann, na ozn. mj. str. 320. i „Römer und Langobarden bis zur Theilung Italiens", str. 12.

[10]) Procop., IV. 24., str. 585. C.

većinom u istim pravcima. Solun je bio za obje strane objektom napadaja. Ovaj grad te predjeli duž cesta što k njemu vode, osobito pruge Scardona—Riditae—Tragurium—Salona[1]), Scardona—Asseria—Burnum, Burnum—Promona—Municipium Magnum—Andetrium—Salona biće da su mnogo pretrpili, sjever više nego jug. Velikoj česti pokrajine pružao je zaštitu njen gorski karakter prilikom takovih brzo prolazećih ratova.

Kako se iz prednavedenoga vidi, nije gotska vladavina uhvatila čvrsta korjena u Dalmaciji te je bila posve upućena na obranu glavnog dijela zemlje. Gotskih posada, odnosno naseobina bilo je samo u nekoliko mjesta, tako u Solunu[2]), na Curictae Veglia[3]), pa po svoj prilici i u Scardoni te u Burnumu, koja se mjesta u bitkama kao uporišta gotska spominju[4]). Ostale važne primorske tačke (kao Epidaurum) i južna ostrva (n. pr. Issa) bijahu bez zaštite.

Dalmatinskim Gotima manjkao je takogjer i narodnosni osjećaj, oni se bez oklijevanja podvrgoše Constantianu, kad se je Grippa vidio primoranim, da se vrati u Ravenu[5]). Ovo nas ne može začuditi kad se zna, da su Goti bili osamljeni a uz to narod, koji etnološki nije sačinjavao homogenu masu, već se sastojao od saveza raznih plemena[6]).

Izmegju njih i Romana postojala je ovdje ista duboka protivština kao i u Italiji; oba su naroda bila bez ikakovih dodira. S ovime moralo se je računati u ratno vrijeme. Tako su odredbe u pogledu Soluna bile uvjetovane držanjem gragjana[7]). Protivnost je postojala, ma da je gotska vlada ostavila u krjeposti stare institucije bez osobitih promjena, izuzevši vojnu upravu.

Civilna uprava pokrajine nalazila se kao i prije u rukama Rimljanina, koji je nosio naslov consularis provinciae Dalmatiae[8]). Godine 525./526. fungirao je kao takov Epiphanius[9]). Vojničku pak vlast sa jurisdikcijom nad Gotima te nad Rimljanima u slučaju, ako je tužitelj bio Got, vršio je nasuprot jedan gotski grof, comes Dalmatiarum[10]) sa naslovom

[1]) O ovim cestama sravni „Wissenschaftl. Mittheil.“, VII., str. 72.

[2]) Cassiod., Variae, 37, 1.; Mommsen, „Ostgothische Studien“. „Neues Archiv“, XIV., str. 502.; Hartmann, na ozn. mj. str. 96. i d.

[3]) Cass., VII. 16.; Mommsen, na ozn. mj.

[4]) Prokop govori u I. 7., str. 34. B uopće o gotskim tvrgjavama po Dalmaciji: ἐς δὲ Σάλωνας εἰσῆλθεν οὐθείς..... καὶ οἱ Γότθοι τῶν ἀρίστων οὐθενὸς σφίσιν ἀπολελειμμένου ἐς δέος ἐλθόντες τὰ ἐκείνῃ φρούρια ἔσχον.

[5]) Vidi ozgor str. 551.

[6]) Mommsen, na ozn. mj. str. 539.

[7]) Procop., I. 7., str. 34. B, str. 37. D.

[8]) Cass., Var., V. 24.; Mommsen, na ozn mj., XIV., str. 461., 503.; Hartmann, na ozn mj. str. 104.

[9]) Cass., Var, V. 24.; Mommsen, predgovor, str. XXIX.

[10]) Mommsen, „Neues Archiv“, XIV., str. 502. Njemu je neko vrijeme bila podvrgnuta i pokrajina Savia sa glavnim gradom Siscia. Sr. Mommsen, na ozn. mj. str. 503., primj. 7. F. Grossi-Gondi u Ruggiero, „Dizionario epigrafico“, s. v. comes, str. 518., 527.; O. Seeck, Pauly-Wissowa R. E. s. v. comites, stup. 646.; Hartmann nasuprot drži na ozn. mj. str. 98., da su obje pokrajine trajno spojene.

vir inlustris, kome su bila dodijeljena dva predstojnika biroa, principes Dalmatiarum[1]). Najbolje doba gotsko zastupao je kod nas comes Oswin, koji je nakon duga službovanja pod Teoderikom po Atalarihu bio ponovno potvrgjen u činu[2]).

Kraj toga bilo je i po Dalmaciji još gotskih gradskih i kotarskih zapovjednika tamo, gdje su ležale posade ili gdje su bili naseljeni Goti. Poznat je ali samo comes insulae Curitanae (Krk) et Celsinae[3]).

Pokrajinski je sabor i nadalje postojao[4]); znakom njegova života može se smatrati odaslanstvo, čiji se je vogja, neki član milanskog literarnog kruga, sjajno ponio pred Teoderikom Aratorom[5]). Isto tako nije se ništa promijenilo, što se tiče gradske organizacije ili bolje desorganizacije sa svima njenima iz obzira državnih daća diktovanim teškim ustanovama[6]). O nazadovanju gradova biće na niže još podataka.

Gotska vlada nije se miješala ni u crkvene stvari, i u Dalmaciji apsolutno nije marila za arijansku propagandu. Nije stavljala nigdje zaprjeka podjeljivanju starih, niti osnivanju novih biskupija. Bez ikakova uplivisanja obdržavana su dva pokrajinska koncila u Solunu 530. i 532., a posve je bio slobodan saobraćaj sa apostolskom stolicom, koji se je poglavito odnosio na „Pelagiana pestis", koja se je bila razmahala i u Dalmaciji i koja je bila prijedmetom dogmatičkih prepirki izmegju Rima i Carigrada[7]). Naročito u Solunu se za vladanja Gota ponovo oporaviše stare crkvene institucije, kako dokazuju natpisi iz „Coemeterium Manastirine[8])." Područje solunske mitropolije se proširi prama sjeveru, od kada se sa pokrajinom Praevalitana odcijepi jug i u crkvenom pogledu od Dalmacije (ovaj je potpadao pod mitropoliju skadarsku). Solunskoj mitropoliji pripadala je i biskupija Siscia. Farlati zastupa mišljenje[9]), da je dalmatinskoj crkvenoj pokrajini priključena i Panonia (secunda) Sirmiensis[10]), koju je god. 504. Teoderik oteo Gepidima, pošto je nadbiskup Hono-

---

[1]) Cass., Var., VII. 24.; Mommsen, na ozn. mj. str. 468., primj. 1., 504.

[2]) Cass., Var., I 40. (a. 507./511.); IV. 9. (a. 507./511.); III. 26. (a 510./511.); IX. 8. (a. 526.); 275., 11. (a. 526./527.). Sr. Mommsen, predgovor, str. XXXVIII., XIX.

[3]) Cass., Var., VII. 16. Mommsen, „Neues Archiv", XIV., str. 499. i d., 502.; Hartmann, na ozn. mj. str. 97., 129 ; Grossi-Gondi, na ozn. mj. str. 528. i d.; Seeck, na ozn. mj. stup. 642.

[4]) Mommsen, na ozn. mj. str. 496.; Hartmann, na ozn. mj. str. 130., primj. 16.

[5]) Cass., Var., 242., 27. (a. 526.); Mommsen, „Neues Archiv", XV., str. 183. i d.; Hartmann, na ozn. mj. str. 191.

[6]) Mommsen, na ozn. mj., XIV., str. 494. i d.; Hartmann, na ozn. mj. str. 107.; W. Liebenam, „Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche", str. 501.

[7]) D. Farlati, „Illyricum sacrum", II., str. 133. i d.

[8]) C. I. L. III 9525 (a. 511.); 9526 (a. 517.?); sr. 2659 (a. 535.).; sravni „Bull. Dalm.", 1893., str. (a. 511.); L. Jelić, „Bull. Dalm.", 1892., str 187. i d. Isp. Mommsen, C. I. L. III str. 305.

[9]) Na ozn. mj. str. 140. i d.

[10]) Mommsen, na ozn. mj. str. 248.; Hartmann, na ozn. mj. str. 151. i d.

rius II. (umro 505.) osnovao biskupiju Barcensis[1]) ecclesia, koja se spominje u spisima drugog solunskog[2]) koncila i koja je identična sa onom Bacensis civitas, što je napomenuta u Justinian. nov. 11: secundae pars Pannoniae quae in Bacensi est civitate. Bacensis je ali pisarska pogrješka[3]), kako se vidi iz Iulianus quae cum Urbatensi est civitate. Barcensisom mogao je sasvim dobro biti smišljen kakov nepoznati dalmatinski grad, sr. patronymikom u natpisu, nagjenom u Otonu kod Burnuma C. I. L. III 2824 (sr. str. 1036.) = 13259 = „Wissenschaftl. Mittheil.", V., str. 194., br. 31. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) C(apitolino?) P. Aelius Andes Barcini (filius) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Po potpisima saborskih spisa iz godina 530. i 532.[4]) postojale su u Dalmaciji prije godine 530. ove područne biskupije: 1. Arba, 2. Iader, 3. Scardona, 4. Narona, 5. Epidaurum, 6. Bistua i 7. episcopus ecclesiae Martaritanae. Ovima budnu dodate, pošto se područja ukazaše prevelika, god. 532. još 8. Sarsenterum, 9. Muccurum i 10. Ludrum. O položaju onih pod 1.—5. nije potrebna nikakva opaska. Bistua (br. 6.) identična je sa današnjom Zenicom[5]). Nije poznato, gdje je imao sjedište biskup, što je imenovan pod br. 7. Sarsenterum (br. 8.) poznat je iz „Ravennas" 211., 14. kao Sarsiteron[6]), a položaj mu se može opredijeliti po tome, što su toj biskupiji dodijeljene župe bile otrgnute od staroga područja solunskog[7]), te što je jedna od ovih[8]) identična sa municipijem Novae u Runoviću[9]). Što se tiče Ludruma (br. 10.), stojimo još bolje u toliko, što ne samo da je ovaj novi kotar prije spadao pod Salonu[10]), nego su i dvije njemu podložene parokije Magnioticum i Equitinum odgovarale starim gradovima Municipium Magnum i Aequum, a osim toga Salviaticum je i inače u literaturi i u natpisima naveden kao municipium Salvia, te je stavljan sad u Glavice kod Glamoča, sad sjeverozapadno odavle, t. j. u Grahovo[11]). Sarziaticum, četvrtu župu, prepo-

[1]) Fr. Rački čita u svome izdanju „Historia Salonitana" Tome Arcidiakona, str. 15.: in baroensi ecclesia.

[2]) Farlati, na ozn. mj. str 173.

[3]) Sr. Mommsen, C. I. L. III, str. 416., 417.; Tomaschek, na ozn. mj. str. 499.

[4]) Farlati, na ozn. mj. str. 162. i d., 173. i d.

[5]) Pauly-Wissowa R. E. s. v. Bistua.

[6]) Tomaschek, na ozn. mj. str. 547. i d.

[7]) Sr. Farlati, na ozn. mj. str. 175.

[8]) Imena ostalih hrgjavo su nam predana. Ne mogu da se povedem za smjelim lokalizacijama L. Jelića, „Glasnik zem. muz.", 1898., str. 548., 550.

[9]) O novo nagjenoj bazilici u Dikovači kod Runovića vidi „Glasnik zem. muz.", 1900., str. 333.

[10]) Sr. Farlati, na ozn. mj.

[11]) Sr. sastavak u F. Bulića, „Festschrift für Otto Benndorf", str. 276. i d.; „Jahreshefte des österr. archaeol. Institutes", II., dodatak, stup. 109. i d. i „Bull. Dalm.", 1899., str. 137. i d., 1900., str. 31. i d.; Jelić, na ozn. mj. str. 553.

znaje Tomaschek[1]) u postaji Sarute[2]) na pruzi Salona—Servitium, ali ja držim da to ne stoji; ja bih šta više poistovjetio Sarute sa mjestom Starue, što je imenovano u natpisu iz Sučurca[3]): *D(is) M(anibus). Ael(ius) Capito, dec(urio) municip(io) Salvio, natus Starue, qui vix(it) an(nis) XLV, Ael(ius) Victor filius ipsius patri karissim(o) b(ene) m(erenti) pos(uit).* Oba se imena razlikuju samo po tome, što je na tabeli Peuting. ono t od početka dospjelo na kraj imena. Sarziaticum nasuprot moglo bi se dovesti u svezu sa imenom plemena Sardeates, koje se stavlja u sredinu zapadne Bosne[4]). Izreći ću i svoje daljnje naslućivanje, da je Ludrum pogrješno napisan za Burnum. Gore navedena četiri pripadajuća mjesta leže ili pod sjegurno ili bar po svoj prilici u okolici rečenoga grada, koji se i inače, kao što vidjesmo, u to vrijeme ističe.

Najzad Muccurum (br. 9.) današnja je Makarska, koju su Goti kako smo na str. 552. vidjeli, 16 godina nakon osnutka biskupije jako oštetili. U Ravennasu je pod 209, 1 navedena kao Mueru, a kod Konstantina Porphyr. kao τὸ Μόκρον[5]).

Kad pregledamo niz biskupija, možemo ustanoviti, da jako izbija današnja Dalmacija, osobito primorski gradovi; rjegje je zastupana zapadna i srednja Bosna. Kao najistočnija biskupija imenuje se Bistua — Zenica. Spisak dalmatinskih biskupija ipak nije iscrpljen potpisima saborskih spisa[6]). Kako su sastanci bili uopće slabo posjećivani — na prvi dogjoše osim nadbiskupa Honoriusa III. (527.—544.) 18 osoba, od kojih najmanje 3 iz samog Soluna; na drugi samo 10, do duše ovaj put isključivo biskupi — to biskupija ecclesia Barcensis nije bila zastupana ni na prvom ni na drugom koncilu. Kod drugoga koncila nije prisustvovao bar jedan od onih biskupa, koji su bili na prvom sastanku[7]). I mitropolita vigje se na drugom koncilu prinuždeu, da strogo naredi, da se konferencije posjećuju. Krivica te labavosti biće da je ležala — biće da neke biskupije nijesu bile ni popunjene — u velikim udaljenostima pojedinih biskupija od glavnoga grada, koji je ležao na periferiji pokrajine, zatim u nesigurnosti putova,

[1]) Na ozn. mj. str. 504., 517.

[2]) Tako danas čita K. Miller na Tab. Peuting. umjesto pregjašnjeg Saritte.

[3]) Bulić, na ozn. mjestima.

[4]) „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 265., VII., str. 60., primj. 2.

[5]) C. Jireček, „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters", str. 28.; Tomaschek, na ozn. mj. str. 524.; Kiepert, „Formae orbis antiqui", XVII. Sr. P. Kadčić, „Povjest okružja makarskoga" u „Arkivu za povjestnicu jugoslavensku", 1863., str. 92. i d.

[6]) Što se tiče one množine dalmatinskih biskupa (ponajviše titularnih), koji se spominju u raznim kasnijim spiscima, kao Theiner, „Monumenta Slavorum", I, str. 387. i d., Döllinger, „Beiträge zur politischen, kirchlichen und Culturgeschichte der letzten sechs Jahrhunderte", II., str. 284. i d., Tangl, „Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1190—1500" i t. d., valja sravniti A. Hoffer, „Zeitschrift für katholische Theologie", 1894., str. 754.; 1895., str. 355. i d.; 1896., str. 158. i d.; 1897., str. 353. i d.

[7]) Sr. Farlati, na ozn. mj. str. 177.

u preopterećenju pojedinih biskupija administracijom prevelikih područja, možda i u nezadovoljstvu sa mitropolitom Honoriusom, koji je primjerice pri osnivanju novih biskupija više pazio na svoju udobnost, nego li na korist podregjenih mu biskupa. Dok je on svoje uredovno područje što moguće više skučio, otezao je da ispuni molbe biskupa, osobito onoga od Bistue, da se odcijepe udaljenije župe[1]). Dobrom česti mogla bi se slaba posjeta protumačiti i lošim materijalnim stanjem svećenstva. Nadbiskup Januarius stajao je tako loše, da ga je neki izvjesni Johannes optužio, da je uzeo a ne platio „sexaginta orcas olei ad implenda luminaria". Kralj naredi častnome mužu, „vir venerabilis", da „sine tarditate" podmiri račun[2]). Kako su morali stajati tek potčinjenici biskupovi! I doista doznajemo, da je biskup bistuenski Andrija bio prinuždden da podnese prijavu, da njegova biskupija najpotrebnijim oskudjeva. A da to nije bio osamljen slučaj (predložio ga je nadbiskup Honorius na raspravljanje u saboru od god. 530.), uvigja se otuda, što je sada jedno od najvažnijih tačaka dnevnog reda sačinjavalo pitanje: kako bi se moglo crkvi materijalno pomoći. Iz profilaktičkih ustanova, što su bile zaključene, doznajemo i za uzroke te nevolje: hrgjavo gospodarstvo sa crkvenim imetkom, što je posvuda preotelo maha. Od sada se nijesu mogli ni župni svećenici ni biskupi zaduživati na crkveno dobro, osim u slučajevima istinske nužde i nakon privole biskupa odnosno nadbiskupa, te samo pod isto takovim kautelama mogli su se dozvoliti pokloni, izmjenjivanja ili prodaje crkvenoga posjeda.

Ostali kanoni koncila pokazuju jasno, da je i dalmatinsko svećenstvo u gotsko doba loše vršilo svoje zvanje. Visoko i niže svjetovno i redovničko svećenstvo putovalo je kojekuda u osobnim stvarima bez dozvole i na štetu crkvenih financa i duhovnog pastirstva. Dobro je još bilo ako se povratiše, mnogi je pak bez grižnje savjesti napustio svoju župu ili čin, te je tražio i našao kakvo drugo zanimanje, koje mu je prijalo. Svećenici i gjakoni zaregjivahu se bez potrebe, pri čem se je više obaziralo na protekciju nego na zaslužnost. Drugima se opet uskraćivahu koristi. Neki sudjelovahu i u svjetovnim stvarima kao sudije, odvjetnici, kajišari i t. d.

Od tadašnjih nadbiskupa solunskih Stefan I. (umro 527.) uživao je više nego svjetovnu važnost, jer ne samo što je za njega Salona podignuta na nadbiskupsku čast, već je on takogjer naredio Dionysiusu, Exiguusu, da prevede na latinski jezik tako zvane apostolske kanone i kanone velikih grčkih sabora[3]).

---

[1]) Sr. Farlati, na ozn. mj. str. 175. i d.

[2]) Cass., Var., III. 7. a. 507./511.

[3]) Farlati, na ozn. mj. str. 158. i d.; Amelli, Spicilegium Casinense I., str. LXXIX.; L. Jelić, „Bull. Dalm.", 1895., str. 39 i d.; Hartmann, na ozn. mj. str. 199.

Ako je dozvoljeno da iz ekonomskog stanja crkve izvodimo zaključke o gospodarstvenom stanju pokrajine, slika nije nikako povoljna. Ono malo specijalnih podataka, za koje doznasmo, ne govore protiv ove generalizacije. Iz gore navedenog spiska biskupija i župskih mjesta vidi se, da je mnogi grad izgubio važnost, koji je cvjetao za doba carstva. Tako se sada morao Aequum da zadovolji sa jednom parokijom, dok je sve od julsko-klaudijske dinastije bio bogat, i megju mjestima u unutrašnjosti zauzimao važan položaj, te imao sveza po svoj Dalmaciji i izvan nje[1]).

Bogati rudnici opustiše. Teoderik povjerava 510./511. komesu Simeoniusu nadzor nad porezom od prodaja, siliquaticum[2]) — istraživanje rovova željezne rude[3]) po Dalmaciji, a na rudokop zlata i srebra, koji je prije tako obilan bio, i ne misli se. U Domaviji, našem najvećem majdanu srebra, sižu novci do Konstantina II.[4]).

Kao što ovdje, Teoderik je i inače uplivisao neposredno. Urogjenici Rimljani često se obraćahu u privatnim stvarima molbama i tužbama izravno na kralja, koji bi onda immediatnim naredbama zapovjedio vojnim i civilnim namjesnicima, da ispitaju tužbe i otklonu uzroke[5]).

U ostalom je gotska vlada, koja je potrajala nešto preko četrdeset godina, napustila Dalmaciju kao sporednu zemlju. U očitu protuslovju sa živahnom brigom, koju je Teoderik posvećivao gragjanstvu pa i utvrdama[6]), stoji zapuštanje zidova Soluna[7]), glavnoga grada zemlje, koji će se nemar osvetiti na samim Gotima.

U glavnom bila bi politička konstelacija povoljna po ekonomski položaj naše pokrajine. Time što je otpala konkurencija ostalih dijelova carstva, postade Dalmacija kao što i Sicilija važna za aprovizaciju Italije. Izvozila je u gornju Italiju žito i marvu za klanje[8]). I okolnost, što je početkom 5. stoljeća premještena rezidencija i sjedište vlade u Ravenu[9]), koja je od starih vremena bila u svezi sa Solunom[10]) i dalmatinskim pomorcima poznata kao postaja jedne od državnih mornarica,

---

[1]) Sr. „Wissenschaftl Mittheil.“, VI., str. 267., primj. 2. i „Die Lika in römischer Zeit“, stup. 95.

[2]) Hartmann, na ozn. mj. str. 113. i d.

[3]) Cass., Var., III. 25.; 93., 2. A. J. Evans, „Antiquarian researches in Illyricum“, sv. III. i IV., str. 9.; Hartmann, na ozn. mj. str. 111.

[4]) W. Radimský, „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., str. 251.; IV., str. 241.

[5]) Cass., Var, III. 9. (a. 507./511.); V. 24. (a. 525./526.); sr. ozgor str. 557.

[6]) Hartmann, na ozn. mj. str. 176. i d.

[7]) Procop. Goth. I., 7 p. 37 D.

[8]) Sr. J. Jung, „Italien und die römische Weltherrschaft“, str. 463. Biće da se je tada kao u Istri (Cass., Var., XII. 24. a. 537./538. sr. Mommsen, „Neues Archiv“, XIV., str. 496., primj. 2.) izvozilo takogjer vino i ulje. O produkciji ulja sravni ozgor str. 557.

[9]) O tome, šta su rezidencije značile za Italiju sr. Jung, „Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung“, 1898., str. 710.

[10]) Sr. C. I. L. III 2120, 8821, 8836, 9518, 9543, 9570.

morala je isto onako oživljavajući uplivisati na saobraćaj, kao i tada izbijajuće ojačanje nasuprotnih obala srednje i sjeverne Italije. No biće da su otuda povlačile korist gospoštije i primorski gradovi. Od početka dugotrajnog rata tekli su i izvori privrede slabije.

Iz nagjenoga novca — izuzevši grabovnički nahogjaj (sr. spisak na str. 549. o „Bizantincima“ i „Istočnim Gotima“ domaće provencijencije) — proizlazi, da je kod nas uz gotsko srebro kurziralo zlato, kovano u kovnicama orijenta, što je bilo i osnovano državopravnim položajem „kraljevstva“ spram „respublica“[1]).

Koliko ja znam, do sad se je pod sjegurno u Bosni pojavio samo jedan komad srebrna novca kralja Atalariha i Teodahada (br. 56. i br. 60.) Za ona dva komada Atalarihova (br. 57. i br. 58.) iz zbirke Vučemilovića možemo naslućivati, da su nagjena u srednjoj Dalmaciji ili u pograničnim kotarima Bosne-Hercegovine, osobito pošto se po Evansu, „Antiquarian researches in Illyricum“, sv. I. i II., str. 64., novac te vrste često nalazi u Dalmaciji:“ The number of coins of Theodoric, Athalaric, and even the later kings, Witiges, and the Totila of history, that are discovered on Dalmatian soil is remarkable“ i pošto je M. Glavinić[2]) jedan srebrni novac Atalariha dobio u Lapčanu (Gradac), na obali sjeverozapadno od ušća Neretve[3]).

Inače možemo da navedemo iz Bosne samo još jedan gotski nahogjaj; to je onaj u okolici Sarajeva nagjeni rezani kamen C. I. L. III 10188, 1[4]) sa monogramom *d(omini) n(ostri) Teod(erici) r(egis).*

Zlatni novci istovremenih careva mogu se dokazati u većem broju, no naša su opažanja[5]), kako se vidi iz spiska, još vrlo nedovoljna, da bi mogli iz njih izvagjati kakove bilo zaključke.

---

[1]) Sr. Mommsen, „Neues Archiv“, XIV., str. 538., 542.; Hartmann, na ozn. mj. str. 90.

[2]) „Mittheilungen der Centralcommission“, 1878., str. XCII

[3]) Sr. „Wissenschaftl. Mittheil.“, VII., str. 72.

[4]) Evans, na ozn. mj. III. i IV., str. 22., sl. 3.

[5]) Evans je i u Naroni vidio carskih novaca, koji sižu do u doba Anastasiusa, sr. na ozn. mj. I. i II., str. 77. i d.: The latest piece that I have noticed is of the Emperor Anastasius. Nadalje su nagjedi solidi careva Anastasiusa i Iustinusa I. godine 1897. na Scoglio Isto kod Zadra, isp. „Bull. Dalm.“, 1900., str. 192.

Broj	Kovina	Kako je očuvan	Premjer u mm	Težina	Avers	Revers	Nahodište	Gdje je pohranjen	Literatura
					ARCADIUS.				
1	Zl.	Ponešto obrezan.	20	4·45	DNARCADI VSPFAVG Poprsje Arcadiusa; glava okrenuta na desno u tričetvrt-profilu. Car, oružan kacigom i oklopom drži desnom rukom koplje o ramenu, a ispred lijeve strane ovalni štit, na kojem je slika jahača u skoku na desno, kako probada kopljem protivnika, koji leži na zemlji.	CONCORDI AAVGGI Roma sjedi na prijestolu bez naslona, stavljajući desnu nogu na provu. Glavu je okrenula na desno. Desnicu je oslonila o visoko uzdignuto koplje, a u ispruženoj ljevici na kruglji lebdeću Viktoriju, koja drži vijenac prama Romi. U odsjeku: CONOB.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 855.)	Sabatier, na ozn. mj. I., str. 102., br. 11., tab. III., sl. 11.
2	Zl.	Isto tako.	21	4·46	DNARCADI VSPFAVG Poprsje carevo sa diademom, oklopom i paludamentumom na desno.	VICTORI AAVGGG Car, u odjeći vojskovogje, okrenuo se na desno. Desnicom se visoko oslonio o ratni znak. Lijevu nogu stavio je na neprijatelja, koji se nalazi na tlima u poluležećem položaju. U ljevici drži na kruglji lebdeću Viktoriju, koja mu pruža vijenac. U polju: M (lijevo), D (desno). U odsjeku: COMOB.	Isto.	Zemaljski muzej.	Str. 103., br. 18, tab. IV., sl. 2.
3	Zl.	Na jednom mjestu nešto obrezan.	14	1·48	Isto.	VICTORIA AVGVSTORVM Viktorija hita n. d. U opruženoj desnici drži vijenac; u opruženoj ljevici drži prema desnoj strani kruglju sa krstom na njoj. U odsjeku: COM.	Nagjen u Izačiću kod Bihaća.	Zem. muz. (Inv.-broj 4360.)	Str. 104., br. 21.

					THEODOSIUS II.				
4	Zl.	Mjestimice nešto obrezan; ponešto izlizan.	21	4·30	DNTHEODO SIVSPFAVG Inače kao u br. 1., samo što se štit prama gore sužava u šiljak. Štitni znak jedva se raspoznaje.	VOTXX MVLTXXXB Viktorija stoji okrenuta n. l. U desnici joj velik krst, koji se dotiče tla. U odsjeku: CONOB.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 892.)	Sabatier, na ozn. mj. str. 116., br. 13., tab. V., sl. 5.
5	Zl.	Isto.	22	4·34	Isto. Lik jahača jasniji.	VOTXX MVLTXXXΓ Kao br. 4.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 1324.)	Isto.
6	Zl.	Probušen, mjestimice obrezan, ponešto izlizan.	21	4·41	Isto.	VOTXXX MVLTXXXXΔ Roma sjedi na prijestolju sa naslonom, okrenuta na lijevo. U ispruženoj desnici drži kruglju sa krstom, a ljevicom obuhvaća skiptar, koji je oslonjen na nadlakticu. S desna o prijestô oslonjen štit. Pred lijevom nogom božiće sjedi na tlima neka ptica. U polju d.: zvijezda. U odsjeku: CONOB.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 292.)	Str. 116., br. 14., tab. V., sl. 6.
					MARCIANUS.				
7	Zl.	Probušen, mjestimice obrezan, ponešto izlizan.	22	4·13	DNMARCIA NVSIIAVG U ostalom kao br. 1.	GLORORVI STERRAR Car stoji okrenut gledaocu, obučen u odjeću vojskovogje; desnicom se oslonio visoko o Labarum a u ispruženoj ljevici drži kruglju sa krstom. U polju l.: zvijezda. U odsjeku: TESOB.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 300.)	Sabatier, na ozn. mj. str. 124., br. 3., tab. VI., sl. 5.

8	Zl.	Mjestimice ponešto obrezan i ponešto izlizan.	21	4·41	Isto. PF jasno otisnuto.	VICTORI AAVGGGI Slika i odsjek kao br. 4. U polju d.: zvijezda.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 1847.)	Str. 124., br. 4., tab. VI., sl. 6.
					PULCHERIA.				
9	Zl.	Mjestimice ponešto obrezan.	14·5	1.49	AELPVLH IVRIAAVG Poprsje carice sa diademom na desno.	OIAVOIVA AVI OIIOIOAVO Viktorija hita na lijevo; u opruženoj desnici vijenac, u opruženoj ljevici drži kruglju sa krstom. U polju d.: zvijezda. U protuslovju sa aversom sasvim barbarski.	Nagjen u jednoj bašči u Kladnju.	Zem. muz. (Inv.-broj 748.)	
					LEO I.				
10	Zl.	Ponešto obrezan i izlizan.	20	4·40	DNLEOPE RPETAVG Inače kao br. 1.	VICTORI AAVGGGA Kao br. 8.	Bosna.	Zem. muz. (Inv.-broj 3752.)	Sabatier, na ozn. mj. str. 131., br. 4., tab. VI., sl. 22.
11	Zl.	Vrlo jako obrezan.	18	3.72	Isto.	VICTORI AAVGGGΔ Kao br. 8.	Potiče iz zbirke Vučemilovića u Imotskom.	Zem. muz. (Inv.-broj 1023.)	Isto.
12	Zl.	Probušen i ponešto obrezan.	20	4·42	Isto.	VICTORI AAVGGGЄ Kao br. 8.	?	Mehmedbeg Kapetanović, bivši gradonačelnik u Sarajevu.	Isto.

13	Zl.	Mjestimice obrezan, ponešto izlizan.	21	4·45	Isto.	VICTORI AAVGGGH Kao br. 8.	Iskopan na Vranplanini.	Zem. muz. (Inv.-broj 290.)	Isto.
14	Zl.	Isto.	20	4·45	Isto.	VICTORI AAVGGGI Kao br. 8.; u odsjeku dvostruko kovan.	Nabavljen u Sarajevu.	Zemaljski muzej.	Isto.
15	Zl.	Probušen i ponešto obrezan.	20	4·43	Isto.	VICTORI ИCГGGGI Kao br. 8.	?	Mehmed-beg Kapetanović	Isto.
16	Zl.	Dobar.	14	1·48	DNLEOPE RPETAVG Inače kao br. 2.	VICTORIAAVGVSTORVM Viktorija kao u br. 3., ali krivo risana i gleda unatrag. U polju d.: zvijezda. U odsjeku: CONOB.	Potiče iz zbirke Vučemilovića u Imotskom.	Zem. muz. (Inv.-broj 1028.)	Str. 132., br. 9., tab. VI., sl. 23.
17	Zl.	Probušen, na jednome mjestu jako obrezan.	15	1·39	Isto.	Isto.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 1844.)	Isto.
					Drugi pečat.				
18	Zl.	Mjestimice ponešto obrezan.	15	1·45	Isto.	VICTORIAAVGVSTORV *(sic)* Kao br. 16.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 1838.)	Isto.
					ZENO.				
19	Zl.	Mjestimice obrezan, jako izlizan.	21	4·34	DNZENO PERPAVG U ostalom kao br. 1.	VICTORI AAVGGGB Kao br. 8.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 293.)	Sabatier, na ozn. mj. str. 138., br. 1., tab. VII., sl. 18.
20	Zl.	Mjestimice jako obrezan.	21	4·46	Isto.	VICTORI AAVGGGΔ Kao br. 8.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 299.)	Isto.
21	Zl.	Probušen, mjestimice obrezan, izlizan.	20·5	4·28	Isto.	VICTORI AAVGGGZ Kao br. 8.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 962.)	Isto.

22	Zl.	Probušen, obrezan.	20	4·37	DNZENOP ERPFAVG U ostalom kao br. 1.	VICTORI AAVGGG: Kao br. 8.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 1330.)	Isto.
23	Zl.	Obrezan, oštećen pukotinama i time, što se odlupio.	15	1·43	DNZENO PERPFAVG U ostalom kao br. 2.	Krst u lovorovom vijencu, koji je ozdô svezan vrpcom sa velikim zauzlajima; nad vijencem ružica. U odsjeku: COMOB.	Skender Vakuf.	Zem. muz. (Inv.-broj 1810.)	Str. 139., br. 7., tab. VII., sl. 23.,
24	Zl.	Obrezan, jedan mu se komad odlupio ušljed hrgjava ustroja prvobitne ploče.	14	1·26	Isto.	Isto.	Potiče iz zbirke Vučemilovića u Imotskom.	Zem. muz. (Inv.-broj 1027.)	Isto.
					Drugi pečat.				
25	Zl.	Obrezan.	14	1·47	DNZENoPERPTAII U ostalom kao br. 2.	Kao br. 23., ali umjesto ružice glatka površina, a umjesto uzla glatka crta, koja spaja krajeve vijenca.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 1845.)	Str. 139., br. 7., tab. VII., sl. 25.
					ANASTASIUS.				
26	Zl.	Probušen, mjestimice ponešto obrezan i izlizan.	21	4·31	DNANASTA SIVSPPAVG U ostalom kao br. 1.	VICTORI AAVGGGB Kao br. 8.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 294.)	Sabatier, na ozn. mj. str. 152., br. 2., tab. VIII., sl. 25.
27	Zl.	Isto.	20	4·44	Isto.	VICTORI AAVGGGΓ Kao br. 8.	?	Mehmed-beg Kapetanović	Isto.
28	Zl.	Mjestimice jako obrezan.	21	4·42	Isto.	VICTORI AAVGGGI Kao br. 8.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 295.)	Isto.
29	Zl.	Isto.	21	4·36	Isto.	Isto.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 891.)	Isto.
					Drugi pečat.				

30	Zl.	—	—	—	Isto.	VICTORI AAVGGGΓ Viktorija stoji na lijevo okrenuta. Drži desnicom koplje, okrunjeno Hristovim monogramom. U polju l.: zvijezda. U odsjeku: CONOB.	Zapadna Hercegovina sjeverno od Neretve ili oni kotari Bosne, što leže neposredno na megji.	Manastirski muzej u Humcu.	Str. 152., br. 1., tab. VIII., sl. 24.
31	Zl.	Probušen i nešto izlizan.	21	4·32	Isto.	VICTORI AAVGGGЄ Kao br. 30.	?	Mehmedbeg Kapetanović	Isto.
32	Zl.	Dva put probušen, mjestimice obrezan i jako izlizan.	21	4·46	Isto.	VICTORI AAVGGGH Kao br. 30.	Nabavljen u Kninu.	Zem. muz. (Inv.-broj 3064.)	Isto.
33	Zl.	Obrezan.	21	4·34	Isto.	VICTORI AAVGGGΘ Kao br. 30.	Dônji Lapac u Lici. (Sr. moju „Lika u rimsko doba“.)	Zem. muz. (Inv.-broj 3667.)	Isto.
34	Zl.	Mjestimice nešto obrezan i izlizan.	15	1·39	DNANASTA SIVSPPAVG U ostalom kao br. 2.	VICTORIAAVGVSTORVM Kao br. 16.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 302.)	Str. 152., br. 5., tab. VIII., sl. 27.
35	Zl.	Isto.	14	1·39	Isto.	Isto.	Zapadna Hercegovina sjeverno od Neretve ili neposredno graničeći kotari.	Prije manastirski muzej u Humcu, sada zem. muzej.	Isto.
					Drugi pečat.				
36	Zl.	Mjestimice nešto obrezan.	14	1·45	DNANASTA SIVSPFAVG U ostalom kao br. 2.	Isto, samo u odsjeku: COMOB.	Nagjen u nekom grobu na zemljištu Morače u Dônjim Vrtočama.	Zem. muz. (Inv.-broj 1958.)	Isto.
37	Zl.	Isto.	13	1·46	Isto.	Isto, ali zvijezda u lijevom polju.	Kotar Županjac.	Zem. muz. (Inv.-broj 1116.)	Isto.

					IUSTINUS I.				
38	Zl.	Nešto obrezan.	15	1·46	DNIVSTI NVSPPAVI U ostalom kao br. 2.	VICTORIAAVGVSTORVM Kao br. 16.	Stolac.	Zem. muz. (Inv.-broj 189.)	Sabatier, na ozn. mj. str. 160., br. 4., tab. IX., sl. 22.
39	Zl.	Isto.	15	1·45	Isto.	VICTORIAAVSTORVM *(sic)* Kao br. 16.	Šurmanjci.	Zem. muz. (Inv.-broj 1327.)	Isto.
					IUSTINIANUS.				
40	Zl.	Mjestimice obrezan.	20	4·40	DNIVSTINI ANVSPFAVG U ostalom kao br. 1.	VICTOR I AAVGGGA Slika kao br. 4. U odsjeku: COMOB. U polju l.: zvijezda.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 297.)	
41	Zl.	Probušen i mjestimice nešto obrezan.	22	4·45	DNIVSTINI ANVSPƒAVG	Isto.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 963.)	
42	Zl.	Obrezan.	21	4·23	Isto.	Isto.	Potiče iz zbirke Vučemilovića u Imotskom.	Zem. muz. (Inv.-broj 1026.)	
					Drugi pečat.				
43	Zl.	Probušen, obrezan i izlizan.	21	4·41	DNIVSTINI ANVSPPAVG U ostalom kao br. 1.	VICTORI AAVGGGZ Viktorija stoji nemalo sasvim okrenuta gledaocu, drži desnicom velik krst, koji se tiče tâla, a u opruženoj lijevoj ruci drži kruglju, na kojoj je uspravljen krst. U polju d.: zvijezda. U odsjeku: CONOB.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 1839.)	Sabatier, na ozn. mj. str. 177., br. 2., tab. XII., sl. 2.
44	Zl.	Probušen i izlizan.	21	3·98	Isto.	VICTORI AAVGGGH	?	Mehmed-beg Kapetanović.	Isto.

45	Zl.	Probušen, obrezan i izlizan.	21	4·42	DNIVSTINI ΛNVSPPΛVI Poprsje carevo, okrenuto gledaocu. Na glavi ima kacigu, a obučen je u oklop. U desnici drži kruglju sa krstom, a štitom zakrilio lijevu stranu. Znak štita kao u br. 1.	VICTORI AAVGGGH Viktorija stoji okrenuta gledaocu. Desnicom drži koplje, zakićeno Hristovim monogramom, a u opruženoj ljevici kruglju sa uspravnim krstom. U polju d.: zvijezda. U odsjeku: CONOB.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 298.)	Str. 177., br. 3., tab. XII., sl. 3.
46	Zl.	Probušen i nešto obrezan.	17	1·44	DNIVSTINI ΛNVSPPᴖG U ostalom kao br. 2.	VICTORIΛΛVGVSTORVI I Kao br. 16.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 1334.)	Sabatier, na ozn. mj. str. 178., br. 6., tab. XII., sl. 5.
47	Zl.	Dva put probušen i nešto obrezan.	15	1·46	DNIVSTINI ΛNVSPPAVI U ostalom kao br. 2.	VICTORIΛΛVGVSTORVM Kao br. 16.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 301.)	Isto.
48	Zl.	Mjestimice ponešto obrezan.	17	1·48	Isto.	Isto.	Isto.	Zem. muz. (Inv.-broj 1333.)	Isto.
					Drugi pečat.				
49	Zl.	Mjestimice nešto obrezan i odlupljen.	17	1·45	Isto.	Isto.	Glamoč.	Zem. muz. (Inv.-broj 2259.)	Isto.
					Drugi pečat.				
50	Zl.	Mjestimice obrezan.	18	1·48	Isto.	Isto.	Južna Albanija.	Zem. muz. (Inv.-broj 2546.)	Isto.
					Drugi pečat. Dvostruko kovan.				
51	Zl.	Probušen i obrezan.	16	1·44	Isto.	Isto.	Bosna.	Zem. muz. (Inv.-broj 3601.)	Isto.
					Drugi pečat.				
52	Zl.	Nešto obrezan.	18	1·49	Isto.	Isto.	Nagjen na nekom polju u Šipovljanima, kotarska ispostava Drvar, kotar Petrovac.	Zemaljski muzej.	Isto.
					Drugi pečat.				

53	Zl.	Obrezan i izlizan.	14	1·47	DNIVSTINI ANVSPPAV U ostalom kao br. 2.	Isto.	Albanija.	Zem. muz. (Inv.-broj 1368.)	Isto.
54	Zl.	Obrezan.	15	1·42	DNIVSTINI ANVSPFAVG U ostalom kao br. 2.	Isto, samo u odsjeku COMOB.	Nabavljen u Sarajevu.	Zem. muz. (Inv.-broj 451.)	Isto.
55	Zl.	Izlizan.	15	1·26	DNIVSTI NIANAVG U ostalom kao br. 2.	Hristov monogram.	Potiče iz zbirke Vučemilovića u Imotskom.	Zem. muz. (Inv.-broj 3043.)	Str. 179., br. 16., tab. VII., sl. 17.,
					ATHALARICH.				
56	Sr.	Na jednom mjestu komadić izbijen; nešto izlizan.	11	0·74	DNIVSTI NIANAVG Poprsje carevo sa diademom i oklopom; n. d.	DN ATHAL ARICVS RIX u vijencu, koji je ozdô svezan, ozgor urešen ružicom.	Izoran na polju Ivana Dujmovića u Vinici, kotar Županjac.	Zem. muz. (Inv.-broj 3912.)	J. Friedländer, „Die Münzen der Ostgothen“, str. 33., br. 5., tab. I., sl. 5.
57	Sr.	Na više mjesta izbijeni komadići; odlupljen.	11	0·67	Isto. Dijelovi zrnastog kruga održani.	Isto.	Potiče iz zbirke Vučemilovića u Imotskom.	Zem. muz. (Inv.-broj 3044.)	Isto.
					Drugi pečat.				
58	Sr.	Na jednom mjestu jače izbijen.	11	0·68	Isto. Zrnasti krug većom česti održan.	Isto.	Isto.	Isto.	Isto.
					Drugi pečat.				

59	Bak.	Dobar.	17	3·43	DN ATHAL ARICVS REX u vijencu, koji je ozdô svezan u spodobi X.	INVICT AROMA Poprsje Rome s kacigom, naušnicom i ogrlicom, na d.	Nabavljen u Nikopolisu (Prevesa) u Epiru.	Zem. muz. (Inv.-broj 3267.)	Str. 34., br. 8., tab. I., 8.
					THEODAHAD.				
60	Sr.	Na dva mjesta jako izbijen.	13	1·23	DNIVSTI NIAN[AVG] Poprsje cara sa diademom i oklopom; n. d.	 u vijencu, koji je ozdô svezan, ozgor urešen ružicom.	Okružje bihaćko.	Zem. muz. (Inv.-broj 1886.)	Str. 37., br. 1., tab. II., 1.

IV. Nahogjaj u Vitini.

U najbližoj blizini Grabovnika, u Vitini, našao je god. 1890. Hasan Češko na zemljištu ukraj cestovnog kilometra 29. devet komada zlatnog novca, koji se, po njegovu iskazu, nalažahu u nekakvoj olovnoj kutiji, koja je prilikom vagjenja iz zemlje bila na bridovima već tako oštećena. da su se novci vidjeli, te se je raspala, kad je u hitnji nastojao da izvadi novac. Češko je potajice našao tako brzo mušterija, da su novci, prije nego je za njih saznao kotarski ured u Ljubuškom, bili već na sve strane raspačani. Pa usprkos toga i makar da su pojedini komadi već i vlasnike promijenili, pošlo je za rukom tadašnjem upravitelju u Ljubuškom, vladinom tajniku dr. G. Sladoviću, da sakupi 7 komada solida, što su niže opisani. Ovi su poslani zemaljskom muzeju 16. novembra 1890. Šest komada (br. 1.—6.) otpada po J. Sabatierovu „Description générale des monnaies Bizantines", str. 152. na cara Romanosa III. Argyrosa (1028. do 1034.), sedmi (br. 7.) spada carici Theodori (sr. Sabatier na o. mj., str. 160., br. 1.), koja je došla na vladu god. 1054. i čijom je smrću 30. augusta 1056. izumrla makedonska dinastija u Carigradu[1]). Pošto je komad već jako istrošen, moglo bi se sjegurnije držati, da je ovo malo blago zakopano još prije smrti rečene vladarice. Solidi carevi još su jače istrošeni; megju njima je br. 1. najbolje održan. Ko što svi zlatni novci, koji se odmah ne oduzmu, i ovi su mjestimice obrezani, da se „ispita" njihova metalna vrijednost. Kod br. 7. je dapače i labarum ostrugan. Istoga su pečata samo br. 5. i 6.

Romanos III. Argyros.

1.—6. Avers: ΘCЄЬOHΘ ΘM RѠMΛnѠ

Car stoji okrenut gledatelju, drži desnicu na prsima, a u lijevoj drži kruglju sa krstom. Njemu na desno stoji djevica, koja desnom rukom drži vijenac nad njegovom glavom. Bl. djevica takogjer je okrenuta gledaocu, sa prama njemu opruženom ljevicom.

Revers: ✣IhSXISREX RЄSNANTIhM

Isus sjedi na širokom prijestolu; oko glave mu velik svetokrug; na krilu mu evangjelje, o koje je upro ljevicu, a odigao desnicu u gesti govornika.

Premjer u *mm:* br. 1.: 24·5; br. 2.: 25·5; br. 3.: 24; br. 4.: 25; br. 5.: 24·5; br. 6.: 25.

Težina u *gr:* br. 1.: 4·39; br. 2.: 4·36; br. 3.: 4·33; br. 4.: 4·32; br. 5.: 4·28; br. 6.: 4·31.

---

[1]) Sr. H. Gelzer u K. Krumbachera „Geschichte der byzantinischen Litteratur", str. 1005.

Theodora.

7. Avers: ✝ΘЄΟΔΩΙΛ ΛVΓVΟΣ7Λ *(sic)*

Carica (l.) i Blažena djevica (d.) — okrenute gledaocu — drže visoko labarum. Ona postavila desnicu na prsa, ova drži prama gledaocu lijevu ruku. Njihovim vratovima na desno i lijevo M Θ

Revers: ✝IhSXISRCX RC[C]NΛNTIPΠ

C je ne jasno otisnuto.

Isus okrenut gledaocu, oko glave mu velik svetokrug. U lijevoj ruci drži evangjelje.

Premjer u *mm:* 24.

Težina u *gr:* 4·16.

V. Nahogjaj iz Drežnice (kotar Mostar).

O jednome nahogjaju bizantinskog zlatnog novca u Drežnici gornjoj na Neretvi, kotara mostarskog, izvješćuje P. Petrus Bakula u „Schematismus topographico-historicus vicariatus apostolici et custodiae provincialis Franciscanico-missionariae in Hercegovina pro anno 1873", str. 166.: „Anno 1867 Hasan Kumrić in Drežnica plura centenaria aureorum adinvenit, quibusdam in ruderibus. Numismata de optimo auro, ponderis habebant ad sex granca supra actuales quinque florenos austriacos auri. Una ex parte Deipara coronam capiti imponit hominis genuflexi, cum ista inscriptione *Theotocon Romano:* alia ex parte circa Christi imaginem sedentem, et Evangelia tenentem haec est inscriptio: *I: Xtus Rex regnantium.* Numismata itaque ista undecimi saeculi, et eiusdem Romani Imperatoris Bisantini, etiam alibi reperta sunt. Ast idem Hasan ibidem duos anulos maioris valoris reperit, cum eadem massa pecuniae."

Ispitujući o sudbini toga u mnogom pogledu važnog nahogjaja, mogao sam od gosp. konzistorijalnog savjetnika fra N. Šimovića, koji je za vrijeme onog dogagjaja, koji se je za dugo u onom malom selu osjećao, bio biskupski tajnik u Mostaru, samo toliko doznati, da je broj komada iznosio preko 300; 125 komada je nabavio biskup Kraljević u Mostaru. Svi su po malo promijenjeni u sitni novac. Pri označenju novca smo dakle upućeni jedino na opis, što nam ga je dao Bakula. Po tome bi taj novac ili bar neki dio bio identičan sa onim zlatnim novcem, što ga J. Sabatier u „Description générale de monnaies Byzantines", str. 131. opisuje i doznačuje Romanusu II. (959.—963.):

„Avers: „ΘЄOTOC ROMAnω ΘЄSP

Bustes de Romain et de la Vierge à mi-corps; l'empereur tient une longue croix grecque et la Vierge lui place le diadème sur la tête; en haut, une main céleste bénit l'empereur.

Revers: IhSXRSRЄXRЄGhAhƆIUM Buste de face et nimbé du Christ.

Malheureusement ce précieux exemplaire s'est perdu."

Mornarnička postaja u Solunu.

„U „Wissenschaftliche Mittheilungen", sv. VII., str. 58., op. 4. pokušao sam da zastupam mnijenje, da je u Solunu bila smještena veksilacija

Slika 2.

mornarice[1]). Neobično brzo je teza potkrijepljena natpisom, što ga je našao vladin savjetnik F. Bulić u nekom zidu u Klisi kod Soluna, i koji se ovdje pod *slikom 2.* vjernije predočuje, nego što je bilo moguće u „Bull. Dalm.", 1899., str. 178.[2]).

D(is) M(anibus). C. Aelio Censorin(o), optioni cl(assis) pr(aetoriae) Ra(vennatis), natione Panno(nio), vix(it) an(nos) XLI, militav(it) an(nos) XXI....

Natpis dokazuje, da je jedan aktivni vojnik umro u Saloni, kamo ga je po svoj prilici dovela služba, pošto nije bio znan u zemlji. Time raste

[1]) Sr. O. Fiebiger, „De classium Italicarum historia et institutis", str. 336. i d. i Pauly-Wissowa, R. E. s. v. classis, stup. 2638.

[2]) Natpisno je polje tako udešeno, da je kamen dva puta upotrebljen.

broj dokaznih monumenata na 3, dakle na broj, koji nije neznatan, kad se sravni sa nahogjajima po drugim primorskim mjestima, u kojima su bile osnovane mornarničke postaje. Mjesta Antium, Tarracina i Luna n. pr. dala su do sad samo po jedan kamen[1]); u Aquileji i Brundisiumu pojavila se takogjer samo dva, odnosno četiri spomenika[2]).

Novi spomenik potvrgjuje i drugo na označenom mjestu izraženo naslućivanje, a to je, — da je salonitanskoj veksilaciji osim Misenuma dostavljala brodove i classis Ravennas.

Pri ovoj boljoj osnovi našeg mišljenja možemo sada većom sjegurnošću ustvrditi, da su se veterani obih flota, koji ne potiču iz dalmatinskoga primorja, a koji su zasvjedočeni za Salonu: M. Dionysius Firmus (C. I. L. III 2020), Flavius Zeno („Bull. Dalm.“, 1898., str. 207.) i Plator Veneti f., Maezeius (C. I. L. III D. VII = VIII[2] od god. 71. poslije Hrista)[3]), nastanili u ovoj varoši, jer su ovdje služili. Pošto i oni pripadaju raznim vremenima, isto onako raznim vremenima, ko što se to mora uzeti kod aktivnih vojnika, dobivamo za Solun važnu vijest, da smještenje flote ovdje nije bila prolazna mjera, nego trajna inštitucija. Time izbija na srijedu važnost glavnoga grada; sigurnost njegove trgovine kao što i saobraćaja po dalmatinskim vodama uopće bila je zajamčena, kretanje njegovog brodovlja postalo je življe i mnogovrsnije, stanovništvo je dobilo pojačanja, novog poleta i novih izvora privrede.

[1]) Fiebiger, na ozn. mj. str. 326., 328.
[2]) Fiebiger, na ozn. mj. str. 335., 336.
[3]) Onaj u C I. L. III 2051 nazvani L. Sextilius može biti domaći sin.

Нешто о босанским соланама.

Приопћио

др. **Ћиро Трухелка.**

Госп. Л. пл. Талоци (Thallóczy) изнио је у својој радњи о постању имена Босне („Гласник“, 1889.) и ону Страбонову вијест, по којој су се Аутаријати, најснажнији илирски народ, борили са својим сусједима Ардиејцима ради сланих врела, која су извирала на њиховој граници. Та слана вода извирала би особито прољећем, а када би је нешто награбили слегла би се сô након пет дана.

Ови ратови, што их Страбо спомиње, били су у доба прије келтске инвазије, јер су Келти за својих провала на Балкану Аутаријате сасвим распршили те им нестаје спомена у повијести, а Ардиејце потиснуше према обали, гдје их је Плиниј налазио у тек још мало центурија.

Прва келтска инвазија врста се у V. вијек прије Христа. Према томе било би то доказом, да је већ у првој поли првог миленија пр. Христа цвала у Босни индустрија производјања соли, а њени власници били су по Страбону ушљед међусобног уговора Аутаријати и Ардиејци.

Др. пл. Талоци доказује у својој радњи, да су та претхисторијска слана врела иста, што их данас у велике имадемо у Тузли, пак доводи и данашње име Босна у везу с тијем солима.

Ту своју хипотезу, да је наиме име Босна постало од ријечи bos, забиљежене у Росијевом албанешком рјечнику у значењу „сланице“, напустио је међутим писац, јер ту ријеч није нигдје другдје налазио. И ја држим, да та ријеч није албанешка, јер доселе нијесам могао наћи ни у литератури ни у живом говору те ријечи, а нити корјена „bos“, да би био основом којој другој арнаутској ријечи. Нема сумње да је та ријеч bossa настала тиме, што се је покварила која туђа ријеч, можда талијанска fossa.

Да нађем тумач ријечи Босна надовезао сам на стари назив ријеке Босне, коју Римљани називаху Basante.

Та је ријеч сложена од bas и ante; bas је истовјетно са арнаутским mbas, а оно mb је посебан глас арнаутског језика, који и данас у Арнаутлуку различито изговарају. У Тоска и Малисора чује се јасно и *m* и *b*, у западној Албанији изговарају *m* а *b* се не чује, у источној опет чује се тек *b* а *m* се прешуткује.

Тако се ово mbas изговара и mas и bas, а значи за, иза. Да је тај глас, сложен од два консонанта, био и у староилирском језику, најбољи нам је доказ, да ћемо за стари назив ријеке Margus наћи и варијанту Βαργος.

Други дио назива јест ante, а налазимо га тек метатезом вокала у називу друге босанске ријеке Неретве, која се звала Narenta.

Да се у те основе вокали *a* и *e* измјењују, доказује нам, да то нијесу од старине јасни вокали, већ полувокали, слични нашему ь, који се такођер надомјешћивао било са *a* или са *e*, и с којима обилује и данашњи арнаутски језик. Основа у тога ante или enta гласила је дакле првобитно ьntь или етимолошки ьnd, а та основа налази се у ријечи nd-i, која означује основу или ланац у ткања и у глагола me nd (me end) = ткати, основати.

Да се појам ткалачке основе или ланца пренаша често на називље горских ланаца, доказују нам романски и германски језици, а да се и други ткалачки називи преносе на горске формације, доказује наша ријеч гребен, а њемачка „Kamm“.

У нашем случају оно ьnd означује горски „ланац“ који опасује Неретву, јер nar-ent значи „међу или близу горског ланца“ а bas-ent“ оно што је за „горским ланцем“; дакле Basante нам означује крај, који се налази с ону страну истог горског ланца, који опасује Неретву. Да је та ознака географски посве тачна, о том нема сумње.

Ако дакле име земље Босне није у савезу са сланим врелима, већ је тек ознака географског положаја, нема сумње, да су слана врела тузланска била већ у претхисторијско доба позната пражитељима Босне.

Ну у средњем вијеку кано да усахнуше ова слана врела, или је народ на њих заборавио, јер заиста не налазимо нигдје ни најмањега спомена, да су ту варили сô.

Успомена им се само сачувала у називу оне жупе, у којој се налажаху та слана врела, јер је прозваше „Соли“. Та жупа обухваћала је крај око Спрече, данашњи тузлански, којему је и данашње име Тузла тек турски пријевод средовјечног назива соли.

За средњега вијека трошила се у Босни, Србији, Бугарској и у Арнаутлуку само морска сô, а дубровачки трговци за рана прихватише ту корисну трговину те својим каравanима допираху до у најзабитнија мјеста балканског полуострва.

Продукција и продаја соли најстарији је државни монопол, који се је до данас одржао. Већ споменути ратови између Аутариата и Ардиеја доказују, да су се ти народи борили око тог сланог монопола, а у средњем вијеку присвајаше круна право на тај монопол, те је из њега вадила знатан добитак.

У средњем вијеку није државно устројство још било тако напредно а да би круна била кадра вршити корисно своја монополна права сама на свој рачун, већ је та права обично за готов новац давала којему закупнику у најам. Гдје год је био на Балкану који монопол или како регално право, ту су били Дубровчани закупници, који се већ за рана осигураше уговорима за производјање и варење соли.

Најстарија опширна вијест о промету соли у Босни за средњега вијека сачувала се из год. 1253. Онда су Дубровчани склапали савезни уговор са бугарским царем Михајлом Асјеном против српског краља Уроша. Пошто су се надали, да ће тај силни цар савладати рашки народ и протегнути сноју власт до обала Адрије, испословали су, да им је Асјен унапријед потврдио све трговачке повластице, које су у тим крајевима имали или су жељели да их постигну. И Асјен им обећа, да „по старом закону“ од Дрине до Неретве не смије бити друге сланице до ли у Дубровнику и да се не ће смјети продавати у тим крајевима друга сô ван дубровачка, а за то да ће од оне соли, што их Дубровчани продаду „рашким људима“, плаћати цару половину чиста прихода. (М. 38.)

Из ове листине разабиремо дакле, да су Дубровчани у XIII. вијеку плаћали за закупнину соли 50 % чиста прихода и да у оно доба у Босни није било солане.

Ова потоња вијест нешто је сумњива, јер је лако вјеровати, да су Дубровчани бугарскоме цару, који је сигурно био невјешт босанским приликама, могли уствrдити, да у Босни ни нема солане, те тако, ако́ војна Асјенова успије, осигурати монопол својој дубровачкој солани. На основу тог уговора било би им лако испословати, да се докину све друге солане.

Тој вијести противи се и чињеница, да се у ономе крају, који се протеже западним странама балканског полуострва, већ за рана спомињу четири солане: у Дубровнику, у Дријевима на Неретви (данас Габела), у Котору и у Св. Срђу на Бојани у Зети, а Војвода

Владислав, син Херцега Стјепана тврди у једној листини изрично, да те четири солане постојаху од старине. Па да и не имадемо тог доказа против тврдње Дубровчана, не бисмо јој могли већ с тога разлога вјеровати, што би се противило средовјечним фискалним назорима, кад би се босански владари своје воље одрицали тако важног регалног права, као што је монопол соли, који је особито био важан по државу, гдје се је пучанство бавило већим дијелом сточарством. Што више, да се повећа приход солана, подигао је вршљ Твртко I. 1382. у Драчевици код Новога у Конавлима нову солану, али ју је докинуо, јер јој се успротивише Дубровчани на основу својих привилегија. (М. 201.)

Такова солана, у којој се вареньем морске воде производаја сô и која се је трговцима у велике продавала, називље се у средовјечним листинама сланица, солило, солиште или напросто сô. Најстарији назив је „Кумјерак соли“ од новогрчке ријечи κουμερκιον, а бити ће да је то корумпирани латински назив за mercatum.

Сô се је продавала на товаре, или на спудове. Овај потоњи назив јамачно је сродан рускому пуд, а да је врло стар доказује нам то, што га налазимо већ у год. 1198.—99.

Дубровчани мјерили су сô такођер на центе или кентенаре, али је дубровачки кентенар био лакши него босански. Из једне листине од год. 1406. дознајемо наиме, да је цијена дубровачком кентенару соли била 44 перпера, дочим је дријевски кентенар соли стајао 66 перпера[1]) (=од пр. 97 фор.). Босански кентенар дакле је тежи равно за по дубровачког, па се за то дријевски спудови често називаху и „велики, дебели спудови“.

Закупнина, коју дубровачки трговци плаћаху за монопол соли давала се је касније у готову новцу, без обзира на чисти приход, а нама се сачувала листина, из које разабиремо, да су закупници, склапајући закупни уговор и од владара захтијевали становите гаранције. Том листином нуђају Дубровчани Живе, Мароје и Мартолица краљу, да ће за три године закупити которску солану. Име краља па и година, у којој је листина писана, не спомињу се, али пошто ју Миклошић уврштује у XIV. вијек, нема сумње да је писана краљу Твртку, који је и Котором владао и у њем ковао новце. Та тројица Дубровчана нуђају, да ће за три године узети солану у закуп и плаћати краљу на годину 500 дуката закупнине, ну краљ треба да им зајамчи, да ће сваке године својим „Власима“ продати бар 10.000 товара соли. Ако би се десила година, а да не продаду толико, онда да нијесу дужни за ону годину плаћати закупа. (М. 246.)

[1]) II. 81.

Под крај XV. вијека, када је Османлија завладао Босном и Херцеговином, поставише још једну сланицу у Новоме у Конављима. На челу те сланице бијаше амалдар херцеговачког санџак-бега. Да је то мјесто било прилично за сланицу, доказује нам, што је већ Твртко хтио да у Драчевици код Новога оснује сланицу, и што су се Дубровчани ради конкуренције често потужили код порте. Они истина нијесу могли да се противе утемељењу те сланице, али су бар настојали, да њихова трговина соли не штетује одвећ због турске конкуренције, која се није пуно бринула за старе повластице дубровачке.

Највише се тужили Дубровчани, који се зову „харачницима царевима“, да амалдар новски не продаје само сô, што ју производња новска солана, него кад је распрода, да из туђине под јефтину цијену купује сô и продаје је под своју. Тиме се нанашала штета дубровачким соланама, које нијесу биле кадре да сô продају у бесцијен пак су молили по више пута у султана, да тому учини крај. Султан Мехмед II. двапут је писао санџак-бегу херцеговачком, а Бајазит једанпут, те му наложио, да се у Новом не смије продавати друга сô ван она што се у Новоме свари, а ако не би достајало, да је амалдар купује у Дубровчана, а не гдје другдје. (М. 474., 475., 528.)

Ове приморске сланице средњега вијека канда пропадоше за Османлијске владе, а мјесто њих опет прорадише тузланска врела. Ту је народ црпао слану воду те ју у великим гвозденим тепсијама варио, док се на дну сô не би слегла и скрутнула. Тај поступак бијаше врло спор и мукотрпан, али се је лако добивала чиста и добра сô.

Осим овога поступка познајемо и други, којим се додуше добивала сô слабије врсте, али је се производило много више, а уз мање трошка.

Дубровчанин Атанасија Ђорђић, који је по налогу аустријске владе у год. 1626. пропутовао Босну те о том свом путовању подастро цару врло занимљив и како се чини вјеран опис, спомиње у њему и поступак, како се добива сô из тузланских сланица. Док се финија сô, како рекосмо варила у тепсијама, добивала би се крупнија у великим, до два људска боја дубоким рупама. На сриједи тих рупа начинили би голему ломачу дрва, озидану у облику пирамиде те би у њу наметавали уз кладе и сухо грање. Ту би ломачу запалили, а када би се добро ражарило, полили би и њу и земљу, која је пасала јаму, сланом водом.

На врелим дуваровима јаме и на разгореном грању брзо би се испарила вода а осушена сô прихватила би се уза ње. Ту је дакако ваљало пазити, да се пламен и жар не погасе, него да увијек узмогну

изнова планути. Лијевајући тако слану воду све док не би понестало жара, сакупила би се на дну јаме осушена сô у великим грумењима. Та сô истина да бијаше од угљена и пепела мрке, кањаве боје, ну посве је добро служила за марву, која ју је радо лизала.

Тај поступак сигурно је занимљив, а не ваља га замијенити другим примитивним поступком, који је састојао у томе, да би од густо сплетена грања начињали неку врст сита, на које би полако капајући навели слану воду, те би се ова брзо испарила, остављајући на плетиву скрутнуту сô. Овај поступак био је тим бржи, чим би се више редова таквијех сита полагало једно на друго, тако да би се испаривање воде раширило на што већу површину, те је тако и брже ишло од руке.

Данас не треба тих примитивних помагала. Машина их је свуда замијенила, а тиме тек постало је могуће да се сланица посве савршено црпе. Једино уз такове машине постају ове сланице врелом богатства.

Književnost. — Књижевност.

„Qualites et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungarie?“ (Nota hist. Salon. Tome Arcidjakona spljetskog.)

Treći svezak „Vjestnika kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog Arkiva“, koji je netom izašao, donosi studiju dra Izidora Kršnjavoga, koja pod skromnim naslovom „Prilozi istoriji salonitani Tome Arcidjakona spljetskog“ raspravlja o jednom od najznamenitijih momenata Hrvatske povjesti.

Kratki razmak od godine 1088.—1102., od smrti kralja Dimitra Zvonimira pa do vjenčanja Arpadovca Kolomana za hrvatskog kralja najvažniji je ali i najtamniji odsjek u hrvatskoj povjesti.

U tom odsjeku izumire narodna, Hrvatskom zavladava nova dinastija Arpadovaca, a vijesti, koje nam se o tom političkom okretu sačuvaše, tako su mršave, da istoričarima ne preosta ino, nego da tamo, gdje nedostaje pouzdanih vijesti, rekonštruišu povjest, imajući dakako uvijek na umu, da ne iznose kao apsolutni faktum ono, čemu ne ima apsolutnih dokumenata.

Najprečiji je tema, koji zapada istoričara baveći se ovom periodom naše povjesti, naći odgovora na ono pitanje, koje se sadržaje u natpisu posebnog poglavlja, uvrštenog u trogirskom kodeksu istorije Tome Arcidjakona u XVII. poglavlju te glasi: „Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungarie?“

Hrvatski istorici odgovorili su na to pitanje, da je Hrvatska na osnovi slobodnog ugovora stupila u personalnu svezu s Ugarskom; tà već u navedenoj izreci ističu se riječi: „*quo pacto?*“, a madžarski istoričari opet ne će da znadu za taj *pactum,* već tvrde, da su Vladislav i Koloman osvojili Hrvatsku, te je tako pripojili svojoj državi.

Dr. Kršnjavi prihvatio je na novo to pitanje i dolazi do posve novoga rezultata, a pri ovom istraživanju prati ga načelo, koje u istoričkoj struci jedino vodi do cilja. To načelo iznaša najprije dokumente a onda argumente, bez obzira je li to ugodno ili nije. Cilj je: istina.

Dokumenti, koji nam mogu služiti za razjašnjenje povjesnih dogagjaja ovog doba, vrlo su nedostatni: nekoliko izreka XVII. poglavlja istorije spljetske Tome Arcidjakona, jedan list pergamene, prikrpan naknadno istoj knjizi, te nekoliko mjesta u kronikama Muglena, Simona de Kéza u budimskoj kronici, u Cronicon pictum Vindobonense te u Dandolovoj kronici, koja se dadu svesti na zajednički stari madžarski izvor od prilike iz godine 1175. Kao dokazala ovim vijestima mogu nam služiti nekoliko rečenica iz listina onoga vremena.

Po tome su najbitniji momenti neposredno iza smrti kralja Zvonimira ovi: Zvonimir, kojemu je sin Radovan prije oca umro, ne ostavi iza sebe potomaka, koji bi imali pravo na krunu, već ostavi samu udovicu Jelenu „Lijepu“, sestru ugarskog kralja Vladislava.

Po sredovječnom pravu baštinstva imala bi kruna da pripane toj Jeleni, a nipošto Stjepanu, rogjaku kralja Petra Krešimira, a bivšem hercegu hrvatskom, koji je imao da naslijedi već Petra Krešimira, jer se je Stjepan radi teške bolesti odrekao našljedstva i sklonio u manastir Sv. Stjepana kod Spljeta, te je tako ustupio svoje pravo novo izabranom kralju Dmitru Zvonimiru i njegovim pravim našljednicima.

U manastiru, gdje je Stjepan grob tražio, oporavio se je, a kad je Zvonimir umro izvadilo ga je svećenstvo, te ga je zakraljilo. Da je on u jednom bar dijelu zemlje zbilja vladao, dokazuje nam nekoliko kraljevskih listina od njegove ruke, ali oko godine 1090. nestaje mu opet spomena, te se misli, da je te ili početkom šljedeće godine umro ili se opet vratio u manastir.

Legitimistička stranka — ako je take bilo — u Hrvatskoj sigurno nije priznavala tog Stjepana, a još manje ga priznavao ugarski kralj Vladislav, koji je držao sestrino pravo prečim. Bar se iz najstarijih madžarskih spomenika izvodi, da je Vladislav pokušao odmah iza smrti Zvonimirove, da svojoj sestri osigura pravo našljedstva. U akciju ali stupa tek kad ga sestra u pomoć prizva, prijegje (1091.) preko Drave i dogje do Gvozda, gdje ga dočekaše protivnici njegove sestre, da mu brane daljnje napredovanje. U isti čas dogjoše mu vijesti o provalama Pečenega i Kumana u Ugarsku, i on se morade vratiti, da obrani svoju zemlju. U Hrvatsko ostavi sinovca Almu, koga prior zadarski, Dabro, u jednoj listini zove kraljem, da upravlja Hrvatskom, a dvije godine kašnje zasnova zagrebačku biskupiju. Nije jasno, u čije je ime Almo upravljao Hrvatskom, je li u ime Jelene ili u ime Vladislava, jer se ne zna kada je sestra bratu odstupila svoju kraljevinu.

Dr. Kršnjavi ističe shvaćanje madžarskih kronista, koji o Vladislavu vele: „Quod tamen rex non fecit propter cupiditatem, sed secundum regalem iusticiam sibi competebat hereditas, quoniam quidem rex Zlomerus in primo gradu affinitatis eidem attinebat et haeredem non habuit.“ Vladislav dakle nije pošao na vojsku da osvaja Hrvatsku, već da ugje u posjed baštine.

Po madžarskom izvoru razabire se dapače i to, da Vladislav nije svojom ekspedicijom namjeravao da Hrvatsku sebi, nego da je svojoj sestri Jeleni, udovi Zvonimirovoj, osigura, jer se veli, da je ona u njega zatražila pomoći protiv ustaša, a nastavlja se: „Cuius iniurias rex graviter vindicavit et Croatiam atque Dalmatiam integraliter sebi (t. j. kraljici) restituit, quam postea praedicat regina suo subdidit dominio.“

Na prvi pogled razabire se, da je tadanje shvaćanje situacije na strani madžarskoj bilo korektnije i objektivnije nego li u Tome Arcidjakona, koji u korist pravnih naslova mletačkih hoće da prikaže nastup Arpadovaca kao nasilje.

Madžarski kronista ističe baštinsko pravo, on govori o reštituciji, o subdiciji dominija[1]) dočim Tomo Arcidjakon veli, da je Vladislav Hrvatsku osvojio (occupavit).

---

[1]) U gornjem citatu je uporaba relativnog pronomena pravi kamen smutnje. Već ono *sibi* u prvom dijelu nije korektno, ali iz glagola restituit slijedi nedvojbeno, da se odnosi na kraljicu, te da je pogrješno stavljeno mjesto ipsae.

U drugom dijelu rečenice: „Quam postea praedicta regina suo subdidit dominio“, ono „suo“, predpostavljajući da pisac u uporabi pronomena ostaje došljedan, odnosilo bi se opet na kraljicu, premda se to mjesto daje korektno u tom smislu prevesti, da je kraljica, pošto ju je Vladislav uveo u vlast, poslije ovu

Isti taj Tomo pripovijeda, kako su Hrvatskom zavladala razbojstva, pljačkanja, umorstva „et omnium facinorum seminaria“ i veli, da je jedan od hrvatskih velikaša nagovorio kralja Vladislava, da osvoji Hrvatsku.

Ako je dakle nastala teorija o osvojenju Hrvatske, niko je drugi nije skrivio nego isti taj Toma, koji, kako iz studije dra Kršnjavoga razabiremo, ni u drugim prilikama o svojim hrvatskim sugragjanima ne govori baš najprijatnije a piše u prilog Latinima i Mlečanima.

Vijesti o dolasku kralja Kolomana u Hrvatsku gotovo su još zamršenije, nego li one o dolasku Vladislavovu.

Glavno vrelo za to doba je donekle Toma Arcidjakon, ali imamo i nekoliko vrlo važnih originalnih povelja, iz kojih se razabire, što je istine u Tome i kakvo je bilo državopravno stanje. Dra Kršnjavoga ide zasluga, da je dotična mjesta po najvažnijim rukopisima, spljetskom, trogirskom i vatikanskom kodeksu iznio u lijepom faksimilu. Na osnovu pomnog sravnjivanja dolazi on do zaključka, da je od svih rukopisa spljetski najstariji, trogirski je samo nešto mlagji, a vatikanski je i koje stoljeće mlagji od obadva. Dr. Kršnjavi dalje dokazuje, da je u poglavlju XVII. spljetskog kodeksa na kraju 120. lista zabilježeni kolofon: „Memoriale bone memorie Thome archidiaconi spalatensis“ pisan drugom rukom, pošto je knjiga bila već dovršena, a dopunak koji uz nju slijedi: „qui floruit circa annum dni M.CC.LX.VI et sepultus ẽ in eccliã sancti Francisci fratrũ cõvẽtualium“ možda je nekoliko stoljeća kašnje dodan.

Taj kolofon ne spada naknadnoj bilješci, te je za to posve krivo, što su ovu nazivali „Memorialom“, a još je pogrješnije, što su je nazivali „Memorialom Tome arcidjakona“.

To je ovom raspravom nepobitno dokazano. Za ovim listom slijede dva kašnje ušita lista pergamene, prvi sa glasovitom bilješkom o važnom momentu dolaska Kolomanova u Hrvatsku. Ta bilješka pisana je u spljetskom kodeksu mnogo mlagjom rukom nego li sam kodeks i kolofon, a u trogirskom pisana je istim lijepim širokim pismom kao i druga poglavlja knjige, samo što je pisac napisao na čelu naslov:

„Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungarie“, a samu bilješku započeo je velikim inicijalom.

Naknadna bilješka i taj naslov pridržan je uz neznatne promjene u svim kašnjim prepisima Tomine istorije, te se trogirska bilješka ima smatrati najkasnijom.

Dr. Kršnjavi izneo je na osnovi reproduciranih listova bezdvojbeno, da je ta bilješka bar nešto mlagja od originalnog rukopisa Tomina a sravniv tekst ovog dodatka

---

ustupila njemu. I tu nam ostaje još otvoreno pitanje, je li kraljica imala pravo, da svoja prava bez privole staleža ustupa, je li to pravo imala u doba, kada se ništa ne čini „sine deliberacione ac consensu omnium nobilium regni“ ili „utriusque regni“, kako se to često u listinama ističe, je li ona imala to pravo u doba, gdje stranac bez privole plemstva i gradova uopće ne ima prava prekoračiti granice zemlje ili gradova?

Kada se je Stjepan odricao krune, činio je to u oči sabora, koji je Zvonimira birao za kralja i priznao odricanje Stjepanovo; je li i Jelena pred takim saborom ustupila bratu svoja prava, o tome ne ima do današnjeg dana spomena.

Ako je ta cesija zbilja uslijedila, začudno je, da si Vladislav nikada ne prisvaja naslova hrvatskog kralja, a mi to možemo jedino tako protumačiti, da je Vladislav, koji je živio i mislio kao svetac, valjda osjećao, da u vidu legitimističkom cesija njegove sestre tek onda postaje obveznom, kad je narod ili njegovi prvaci ratificiraju.

To je bilo tek onda, kada se vogje dvanaestorice plemena pokloniše Kolomanu, i s toga si valjda tek ovaj prisvojio naslov hrvatskog kralja.

sa tekstom same istorije, opazio je, da na nekim mjestima imade očitih protuslovlja, koja bi Toma, da je on autor i tog dodatka, sigurno popravio.

Već je Rački, štampajući u „Dokumentima“ dotična mjesta iz Tomine istorije, osjetio, da je bilješka nesuvisla sa ostalim tekstom, ali ju je ipak preštampao tako, kao da je ukrpana u XVII. poglavlje istorije salonitane, što nije istina, već je bez saveza sa tekstom Tominoj knjizi prišita kao dopunjak corrigendi causa.

„(Colomanus) venit ergo cum multo armorum apparatu et optinuit ceteram partem Sclavonie, que Vladislavo fuerat pretermissa..... Itaque ad mare usque pervenit ut civitates martimas occuparet.“

Čitajući ovo i ne će niko osjetiti, da izmegju te dvije izreke ima praznine; ne će opaziti osobito onda, ako uvaži, da se Toma bavi daleko više svojom osobom i specialnom povjesti spljetske crkve, nego li političkim prilikama Hrvatske. Tek čitaoc Tomina djela, komu je bila pred očima stara povelja, koja se ne slaže s Tominim pripovijedanjem, mogao je opaziti, da tu valja potanje spomenuti zgodu, koja je bila tako važna po državni razvitak Hrvatske, te je pridopisao na kraju istorije izvadak iz stare privilegijske isprave, koja dopunjuje naknadno prazninu megju tim Tominim izrekama. U toj se bilježnici pripovijeda, kako je Koloman, da dobije cijelu Hrvatsku pod svoju vlast, došao s vojskom do Drave, kako Hrvati sabraše vojsku da mu se opiru, kako im je kralj poslao poslanika, da ih lijepim sklone sebi, kako Hrvati poslaše dvanaest starješina od dvanaest plemena i kako im je kralj potvrdio oprost od daća, ako mu samo za obranu granice kraljestva posluže sa 10 vojnika o svom trošku do Drave, a preko Drave o kraljevom. To se zbilo u godini 1102.

Sam tekst Tomin, koji iza toga slijedi pripovijeda naopširno, kako je kralj opsjedao i unišao u Spljet, Trogir i Zadar, te i ovijem gradovima potvrdio stare pravice.

Ova nota bez sumnje je crpljena iz autentičnog vrela, a valjda i iz jedne originalne povelje, izdane od Kolomana svakom od tih dvanaest plemena.

Dr. Kršnjavi ističe uz poznati prije spomenuti dodatak k istoriji salonitani još izvadak jedne od tih dvanaest povelja, koju je kralj 1102. izdao Marmonji Šubiću.

Taj izvadak vidio je još Krčelić u Zrinjskom arkivu. I u toj povelji oslobogjava kralj Koloman Šubićko pleme od poreza te ga obvezuje, da mu kao i ostala plemena „ad tutanda regni confinia“ služe sa 10 vojnika do Drave na svoj, a ako bi ih preko Drave zvalo, na kraljev trošak.

Time da su se prvaci dvanaestorice hrvatskih plemena poklonili kralju Kolomanu i primili od njega privilegija, priznali su ga i za svog kralja, a priznala ga je kao takog i Hrvatska, jer su zastupnici dvanaestorice plemena, od kojih su prva šest navedena u bilješci: Kačići, Čučari, Šubići, Čudomerići, Svačići i Murići (Mogorovičići) bila banska plemena, te se samo iz njihova koljena birali banovi, pa je za to i njihov ugled megju ostalim hrvatskim plemenima bio autoritativan.

Naši istorici ali na osnovi nekih madžarskih kronika, koje kritično ne ispituju, pripovijedaju naproti tome, da se kralju Kolomanu usprkos tom priznanju trebalo tek boriti za Hrvatsku, jer da ga je jedan dio naroda, a na čelu mu Petar Svačić, za koga vele, da je iza Stjepana II. bio kraljem, dočekao oružjem u ruci. Rački to samo sluti, kod drugih se Račkove slutnje kondenzuju u tvrdnje.

Te opornike vele da je morao Koloman tek na Petrovu polju u Gvozdu, pošto je tu „pošljedni kralj“ Petar Svačić poginuo, silom svladati.

Ta priča ni malo ne odgovara onomu, što su dvanaestorica prvaka hrvatskih zaključili.

Ako su ti prvaci bili mandatari naroda, zar je moguće, da će narod zaboravit na svoju plemensku zajednicu te dići ruku protiv svojih starješina, koji bi bez sumnje već tom prilikom morali da služe u kraljevoj vojsci?

Zar je moguće, da Petar Svačić čeka na Gvozdu oružanom rukom kralja, a Jurina Svačić da se u isti čas klanja kralju Kolomanu?

Zar je moguće, da se Jurina Svačić nazivlje prvakom plemena Svačića, dok je još na životu Petar Svačić, „slavni ban", koga neki čak i kraljem nazivlju?

Sigurno ne!

I tu je pošo dr. Kršnjavi da istražuje vrela, a rezultat njegovog istraživanja daje njegovoj studiji tek pravu vrijednost.

On je dokazao, da ni u kojem domaćem vrelu ne ima spomena „kralju" Petru Svačiću, ne zna za njega ni arcidjakon Toma, niti ga spominje ikoja listina; cijela podloga egzistencije toga kralja je tek jedna bilješka, koju je i sam Rački proglasio sumnjivom i koja glasi: *„tempore Svinimiri fuit Petrus Suacig banus"*.

U istinu se još nikad nije skrojila iz manje materijala historička ličnost, a nije se nikada iz efemerne tvorbe izvodilo težih konzekvencija.

Vijest, da je Koloman ubio nekog hrvatskog kralja, nalazimo najprije u Muglenovoj kronici, Simon de Kéza daje mu već ime Petar i nadovezuje, da je poginuo „in patur Gozdia" (u Gvozdu). Te vijesti prihvatiše i Cronicon budense i Cronicon pictum vindobonense i sve ostale kronike, koje ih manje više proširiše.

Dr. Kršnjavi pokazuje jasno sravnivanjem kako Muglen facta, koja su se zbila za doba Kolomana, uvršćuje u doba Vladislavovo; kako su po tomu njihove vijesti o Vladislavu nejasne, pa kako postaju jasne, kad se metnu kuda spadaju, i zaključuje da je bitku, koja se za Vladislava bila u Gvozdu, uvrstio u doba Kolomanovo.

Ime slavnog hrvatskog kralja Petra Krešimira, smrt kralja Dmitra Zvonimira na Petrovu polju i otpor hrvatskih ustaša protiv Vladislava u planini Gvozdu — to su elementi, iz kojih su tugji kroniste, sabrav tri razne, vremenom nesuvisle epizode u jednu, stvorili ovu legendu o pogibli kralja Petra na Petrovom polju protiv Kolomana. Rački proširio je tu legendu, jer je tog „kralja" identifikovao sa banom Petrom Svačićem, te je tim nehotice ojačao tvrdnje onih, koji su dokazivali, da je Hrvatska osvojena. Ta legenda pada Kršnjavijevom študijom.

U godini 1102. nije bilo boja u Gvozdu, nije bilo ni „kralja Petra Svačića", Koloman obišao je mirno Gvozd na istoku, a pošto mu se pokloniše Trogir i Spljet, dao se okruniti u Biogradu na moru za hrvatskog kralja, te je poslije prisilio i Zadar, da ga prizna za kralja.

To krunisanje je najeklatantnije priznanje hrvatskog političkoga individualiteta, a Kršnjavi dokazuje proti Pauleru, da je ta krunidba zbilja obavljena.

Zasluga se studiji dra Kršnjavoga ali ne sastoji samo u tome, što je iz povijesti Hrvatske istrgnuo jedan krivi list, nego i u tome, što nam ona pokazuje, kako valja promatrati zgode od godine 1088. do godine 1102. u vidu legitimističkog razvitka.

Zvonimira našljeduje kao posjednica prava Zvonimirova udova mu Jela.

Da je ugarski dvor smatrao nju baš kraljicom, ne slijedi samo iz gore navedene kronike već i iz toga, da si Vladislav, valjda za to, jer bijaše na životu, ne naslov hrvatskog kralja. On smatra, makar mu Jelena odstupila svoja prava, svoju sestru još uvijek kraljicom, makar je sam uzeo vladu u svoje ruke.

I tako imademo, ako to Kršnjavi izrično i ne ističe, na mjesto legendarnog kralja Petra uvrstiti u niz hrvatskih kraljeva kraljicu — Jelenu. Serija tih kraljeva od Zvonimira bila bi prema tome:

Zvonimir
Jelena (protukralj Stjepan II.)
Vladislav (regent Almus)
Koloman.

Nema dvojbe, da je u tom razdoblju bilo buna i nemira u Hrvatskoj, ali ti ni malo ne utječu u pravni kontinuitet ni s hrvatske strane ni s ugarske.

To razdoblje nas u mnogome sjeća onoga razmaka od osam godina, što je proteklo od krunisanja Karla Roberta za hrvatskog kralja do njegovog krunisanja za ugarskog. Kao što je i tom prilikom prouzrokovalo razno shvaćanje ženskog baštinskog prava razdor u Ugarskoj i Hrvatskoj, tako se i za Zvonimira valjda našla opozicija, koja u smislu hrvatsko-obiteljskog prava nije priznavala ženskog prava, prem po sredovječnom pravu ide kraljicu pravo nasljedstva poslije kralja. Ali onih dvanaest prvaka hrvatskih plemena, koji se pokloniše kralju Kolomanu, vodili su ne samo politički argumenti već valjda i taj, da se, od momenta, kada je Zvonimir primio iz papine ruke krunu hrvatsku, ta kruna ne sudi više po narodnom, već po zapadnom pravu.

Na kraju svoje študije osvrće se dr. Kršnjavi na neka važna državopravna mjesta u privilegijama dalmatinskih gradova, iz kojih se dade razabrati državnopravno stanje naše domovine u ono doba i završuje, da je Hrvatska i Dalmacija sačuvala svoj politički individualitet, svoj teritorij i autonomiju, koja je daleko veća, nego li se čini da je bila pod Kolomanom i njegovim neposrednim nasljednicima.

Dr. Ciro Truhelka.

Различито. — Različito.

Баналачки (раднички, дунђерски) језик.

Поодавно чуо сам, да у Босни имаде некакав посебни језик, којим се дунђери служе; но мислио сам, да ће то бити какав сковани језик, попут разних такозваних „козарских“ језика, којих имаде на више начина у Херцег-Босни. При свему томе копкало ме нешто, да томе језику уђем у крај, те сам путујући чешће Херцег-Босном о њему распитивао, али послије првих вијести, да тај језик постоји, не могох више ништа о њему сазнати. Тек прошле јесени, када бијах премјештен службом у Сребрницу, првог уредовног дана чух двојицу сељака, гдје говоре међусобно некаковијем, мени чудноватијем језиком. Ох! како сам се обрадовао, када чух да је то тај дунђерски језик, за којијем поодавно трагам, а још се више обрадовах, када се увјерих, да су ријечи са посебним основама. Мислио сам да сам тад пронашао Бог зна шта, али сам се у очекивању преварио, јер је тај језик веома мршав и сиромашан ријечима. Даљњим распитивањем сазнао сам, да је колијевка тога језика у Осату, али да се дунђери и из другог дијела сребрничког котара њиме служе. Пошто је дакле Осат колијевка тога језика, то ћу најприје да о њему проговорим ријеч двије.

Осат.

Троугао, што га чини Дрина у котару сребрничком, а од истока га зачељавају планине Прибићевац, Чауш и Несмотраца — зове се Осат. Под предјел Осат спадају ова села: Абдулићи, Бешировићи, Блажијевићи, Бољевићи, Божићи, Брежани, Бујаковићи, Црвица, Доњегошта мала, Доњегошта велика, Добрак, Гладовићи, Јагодња, Јакетићи, Јошава, Карина, Калиманићи, Костоломци, Крњићи, Лијешће, Љесковик, Мљечва, Мошићи, Ногаћевићи, Осмаче, Осатица, Пећи, Петрић, Постоље, Познановићи, Прибидо турски, Прибидо српски, Прибојевићи, Прохићи, Радошевићи, Радовци, Рађеновићи, Ратковићи, Станатовићи, Сулице, Тегаре, Токољак, Топлица, Уршићи, Вранешевићи, Вуцаре, Жабоквица српска, Жабоквица турска, Заполе и Жлијебац, са 5372 мухамеданца и 6651 православних. У цијелом сребрничком котару имаде 14.217 мухамеданаца и 13.418 душа православних. Дакле у самом Осату, гдје је колијевка баналачког језика, имаде управо половина православних, од цијелог котара заједно са варошицом Сребрницом. Осаћани се разликују од осталих становника котара сребрничког ношњом, а нарочито женском ношњом, обичајима а у неколико и карактером. Остали дио котара за разлику од Осата зове се „Лудмер“ а становници му Лудмерани. Лудмеранин ће поносом

рећи за себе „љута Лудмерија“. Ово име су по свој прилици добили по једном доста незнатном и малом врелу и потоку у Кравици, које се зове истијем именом „Лудмер“. Осаћани се и Лудмерани презиру међусобно, те једни друге зову поругљивијем именом; и то Осаћани Лудмеране „гљивама“ или „гљивашима“, Лудмерани Осаћане „рогоњама“. Ова имена су издјели једни другима по ношњи женске капе. Жена из Лудмера носи фес онизак, у врху добро широк; по њему се повеже бијелом марамом те изгледа као да на глави носи гљиву, „печурку“. Жена из Осата носи много мањи фес, и то што шиљастији, те на њему начини круну од марама, понајвише затворене боје. Та круна заједно са фесом што се год диже на више, све се више сужава те изгледа као каква пирамида. По круни је причвршћен ков од сребра са разним новцима и трепетљикама. Испод феса по челу носе почелицу од сребрних новаца, но у погдјекоје богатије може се видјети и по који дукат. Остарије су жене носиле поред ушију по један обични рошчић од јањета, јарета или дивокозе. Веле да то и сада погдјекоја стара жена носи, али ја за мога кратког борављења у Сребрници нијесам ни на једну наишао. Већ сам горе поменуо да се Осаћани и Лудмерани међусобно презиру, те не би најспромашнији Лудмеранин дао најбогатијем Осаћанину дјевојку или обратно. У мушкој се ношњи готово ни мало не разликују. Причао ми је пречасни господин прото Тодосије Поповић, да се Осаћани и Лудмерани у обичајима у неколико разликују, али на жалост ја немадох времена, док бијах тамо, да то потање испитам, а сада далеко од тога предјела то ми је сасвијем немогуће. Једино ћу овдје изнијети два мало необичнија обичаја, која Осаћани врше.

а) Ако трудна жена умре, прије него је укопају, начине мали модел од ралице и мали модел од преслице, па то с њоме заједно укопају. Бива, ако је носила мушко, ето му ралице, а ако је носила женско, ето му преслице.

б) Ако се у кога рађају женска дјеца, гледају да ограбе попу очи, па убаце јајце од кантара у ону воду, којом ће се дијете при крштењу окупати, да би се послије тога дјетета родило мушко. До душе овај потоњи обичај постоји и на другим мјестима у нашем народу, али с том разликом, да се јајце од кантара не меће у воду, којом ће се дијете при крштењу купати, него се тури куму под пас, да нико не види.

Још сам опазио, да је у Осаћана особина јако развијена. У свакој кући свако одрасло чељаде имаде своју особину, и то у толикој мјери, да се у многој кући од особине готово за домаћи — задружни — мал и не зна. То их много упропашћује, јер се ради тога понајвише свађају, али за чудо опет се трпе у једној кући и једној задрузи, и ако у тој задрузи нема готово ништа задружног. Како се мушки љети по занату за радом разиђу, то већином прео године купују жита за храну, пошто преко љета нема ко код куће радити. При куповању жита за храну купује сваки из своје особине, по чељади које но има; на примјер: Имаду три брата, два су ожењена, а један није. У ожењених, рецимо, имаде још по двоје одрасле дјеце, те онда она два ожењена треба да даду у храну сваки по четири гроша, а онај не ожењени само један. Исто тако, ако година добро понесе те продаду што од хране, добивени новац дијеле по чељади. Ако граде или оправљају какву зграду, онда сва три брата треба да у радњу даду поједнако новаца, и ударе поједнако надница. Ако је који више надница утрошио, то онда треба да му плати онај, који је мање надница у ту радњу ударио. Ако продају што од задружног имања, на примјер земље или хајвана, то не дијеле по чељади него по браћи. Ради тога особца су често на суду. Ја сам имао прилику кроз кратко вријеме неколико

таковиx парница регистрирати. Из куће неког Луке Николића вукла се је такова једна парница позадуго, или боље да речем, неколико таковиx парница, јер ваљда од десетеро одрасле чељади у кући није ниједно остало, да није једно друго било за што тужило. За чудо, чим настане пролеће, мушки се размиле по раду и задруга је опет остала неподијељена, нити је које чељаде при свијем тијем парницама мислило о диоби. Уопће Осаћани, како мушки тако и женски, доста су морално покварени, пићу одани, пзнице, кавгаџије и парничари. Узрок је по свој прилици, што се мушки, идући за радњом вишу полу године, скитају по свијету, понајвише по Србији, дочим жене остају саме код кућа.

Ни за Лудмеране не би се могла Бог зна каква свијетла свједоџба издати, али су у томе погледу одвојили колико било од Осаћана. Ово, све што је до сада речено, односи се само на православне, дочим мухамедовци нити се баве тијем занатом, нити говоре баналачкијем језиком, нити иду у свијет, те су свакако и морално и материјално боље стали од првијех. Осаћани су сви старосједиоци у Осату, те веле за себе, да нико не памти, када се која породица ту доселила.

О језику.

Баналачкимо при језиком служе се дунђери међусобн раду, да их газда не би разумио, дочим кад су код куће или када су сами, служе се искључиво чистим народним језиком. Распитивао сам, од кога су тај зачудни језик научили, па ми сви као да су се здоговорили рекоше: „Научила нас невоља, скитајући се по туђем свијету за овијем ојађеним занатом.“ На моје питање: да ли они и сада тај језик кују? одговориште ми: „Јок, него на против, тај се језик међу нама из дана на дан све више губи. Ми га не знамо као наши очеви, а наши очеви су нам причали, да га они не знају, као што су га знали њихови очеви и ђедови“. На моје питање: је ли тај језик стар? рече ми један старац: „Чуо сам од мога ђеда, да нам је остао још од светога Томе.“ (Свети апостол Тома патрон [пир] дунђерски.)

Како сам опазио да је у баналачком језику у многе ријечи корјен из арбанашког језика, то сам распитивао, да ли они не допиру са својим радом до арбаније? Одговориште ми, да они не иду даље из Босне и Србије, и то у Србију у погранична окружја. На моје питање: да ли нијесу њихови стари тамо ходили? одговориште ми: „Наши стари нијесу ходили ни доклен ми ходимо, јер у њихово доба не бијаше овакове слободе далеко се у свијет отиснути и саму кућу оставити.“ Распитивао сам: да ли пијесу Арбанаси каковијем послом међу њих долазили, или да се нијесу њихови стари из Арбаније амо доселили? На ово ми питање рекоше, да нико незна нити да су чули, да су Арбанаси међу њих долазили, а да они не знаду, када су се и оклен у Осат доселили, него да су ту старосједиоци.

Као што сам опазио да је многе ријечи корјен арбанашког језика, тако сам исто опазио, да је ммога ријеч у овај језик пренесена из турског језика. Некоје пако ријечи сковане су по својству ствари. Загонетно је, да готово најглавније ријечи на баналачком језику имаду корјен у арбанашком језику, као: *хљеб*, баналачки буке, арбанашки бук; *пођимо*, чкојмо, арбанашки пошкој; *нечист*, баналачки мутови, арбанашки мут; *коњ*, баљалачки кањац, арбанашки каље. Оне ријечи, које се из турског језика находе у баналачком, готово су само пренесене у њ без икакве измјене, као; *сјекира*, баналачки балтија, турски балта; *хришћан*, ђаур и баналачки и турски; исто тако кардаш, орман, пењир, соган, ђун, туз. Према томе рекао бих, да су турске ријечи у баналачком језику нове, јер да су у томе

језику одавно, оне би биле дођеране по својству тога језика, као што су многе турске ријечи турског језика улегле у језик нашег народа те их је народ понародио, да их сада прави Турчин не би разумио.

Као што сам рекао, некоје ријечи су ковране по својству ствари, а некоје опет по ријечима баналачког језика. По својству ствари су:

Букоња, во̂, од букат.

Букуља, крава, од букат.

Грмчар, млин, од грмити, хучити.

Крека, кокош, од кречати.

Гара, кахва, од угарак, гар, црно.

По ријечима баналачког језика имаде их много, али ћу навести само два три примјера.

Капа, тирита на франтари, бива одијело на глави.

Обућа, тирита на чкојалици.

Бут, миша на чкојалици и т. д.

Да је баналачки језик сиромашан, пошто немају ни својих бројева, то стоји, али бих рекао, да је у пријашње давно доба био много опширнији. У томе ме утврђује та околност, што сам некоје ријечи од двојице стараца сазнао, за које ми не умједоше казати ништа данашњи дунђери.

Како по моме мишљењу у баналачком језику имаде понајвише ријечи по корјену арбанашког језика, а нијесам могао утврдити, да су се гдје са Арбанасима мијешали, нити да су од туда доселили, и како некоји филолози тврде, да је арбанашки језик остатак илирског језика, то ме ово наводи на мисао, да ли није и ово остатак каквих старих Илира и илирског језика. О томе није моје просуђивати, него сам узгред напоменуо, па нека стручњаци суде.

Коначно ми је припоменути, да ми је веома жао, што ме судбина одведе на другу страну, те се нијесам могао дуже бавити проучавањем обичаја народа у овом крају и што нијесам доспио да свестраније испитујем и биљежим ријечи тога језика. Ово оволико ако и мало грађе, ако послужи као темељ и повод даљњем и бољем истраживању, ја сам онда свој циљ постигао.

Ријечник.

Автуга, сијено.
Автуга од букета, слама.
Аналица, воћка.
Анеж, јело.
Анити, јести.
Ађам, циганин.
Ађамка, циганка.
Ађамче, циганче.
Балчија, сјекира.
Баналица, рука.
Банеж, радња.
Банити, радити, ударити, тући, градити.
Банити букеташ, окопавати кукуруз.
Биса, женски срамотни уд
Бичажица, бритва.
Бичажица шумна, сабља.
Бичак, нож.
Буке, хљеб, пшеница.
Буке каљско, воб, јечам.
Букеташ, кукуруз.
Букоња, во̂.
Букуља, крава.
Букуљче, теле.
Букурлија, црква.
Букурлијаш, Бог.
Бураћ, трбух.
Буса, задњица.
Вајза, дјевојка.
Виза, вода.
Визати, мокрити.
Визати се, мокрити се.
Галбан, дукат.
Гара, кахва.
Грмчар, млин.
Гураћ, грло.
Гураћица, чаша, лула.
Дочкати, донијети, дођерати.
Дочкојити; доћи.
Ђавлад, дјеца.
Ђавле, дијете.
Ђавлаш, момак.
Ђавлица, цурица.
Ђаур, хришћанин.
Ђаурка, хришћанка.
Ђаурче, хришћанче.
Ђун, дан.
Жара, ватра.
Жарац, барут, прах, дукат.
Зот, турчин.

Зотска букурлија, џамија.
Зотски чатрљан, хоџа.
Калиџа, кобила.
Кальач, коњ.
Кальче, ждријебе.
Караш, мушки срамотни уд.
Кардаш, брат.
Кардашиџа, сестра.
Карџа, крмача.
Карџанац, крмак.
Карџанче, крме.
Карамлук, мрак, ноћ.
Кашта, кућа.
Кекаш, дуван.
Кекашиџа, брада.
Кекуралиџе, очи.
Кекурати, гледати.
Кљака, мати, баба, стара жена.
Кљакач, отац, ђед, стар човјек.
Кљаков, кљакач, прађед.
Кленишиће, млијеко.
Крека, кокош.
Крекач, пијевац.
Крекче, пиле.
Лаза, брадва.
Лешиџа, овца.
Лешач, ован.
Лешче, јање.
Лешиџа џкамна, кова.
Лешач џкамни, јарац.
Лешче џкамно, јаре.
Масатити, сјећи.
Мерати, красти.
Миша, месо.
Миша на чкојалиџи, бут.
Мориџа, бува.
Мориџа џкамна, уш.
Мутови, нечист.
Набанити, начинити.
Набанити жару, наложити ватру.
Набањавати, градити.
Наханован, сит.
Ничкам, нимало.
Олањати, опрати.
Олањати се, умити се, окупати се.
Орман, шума.
Ормањлика, дрво.
Отремчити се, оженити се, удати се.
Палуран, купус.
Палузан, чифут.
Пењер, сир.
Пјевач, грах.
Повизан, покисо, попишан.
Повизати се, помокрити се.
Почкојмо, хајдемо.
Почкуљати се, посрати се.
Почкуљан, посран.
Руша, вино.
Смарати, украсти.
Смарати се, умријети.
Скерак, чекић.
Согањ, лук.
Тажити, обстајати, бити, находити се.
Ташанче, јаје.
Тирита, артија, хаљина, књига, писмо.
Тиритњак, гуњ.
Тирита с фантаре, капа.
Тирита са чкојалиџе, обућа.
Трајџа, торба.
Трањати, спавати.
Траљач џкамни, тавница, апс.
Трем, човјек.
Тремка, жена
Туз, сô.
Ћасара, суротка.
Ћем, пас.
Ћемиџа, кучка.
Ћемче, штене.
Ћивурати се, сполно опћити.
Убанити, убити.
Уснаћи, бркови.
Фантара, глава.
Фоле, новци.
Фолинчић, новчић.
Фолињати, говорити, пјевати, викати.
Фолињати Букурлију, молити се Богу.
Фолињати у тирити, читати у књизи.
Ханити, јести.
Хановап, гладан.
Цкамно, слабо, хрђаво, ружно.
Цкамна шуља, мехка ракија.
Цкамни ћем, вук.
Цкамњак, ђаво.
Цкамњак од жаре, пепео.
Чаврказш, клинац.
Чамура, земља.
Чамурњаш, камен.
Чамурњаш са жарен, креч.
Чатрљан, поп, свештеник.
Чкојач, пут.
Чкојачи, кола.
Чкојалиџа, нога.
Чкојалиџе, саонице.
Чкуљан, ћенифа, заход.
Чкуљеж, срање.
Чкуљити, срати.
Џага, тестера.
Штитити, давати.
Шумно, добро, младо, лијепо, весело.
Шумњак, господин.
Шумно буке, пшеница.
Шумна жара, пушка.
Шумњак за гару, шећер.
Шушулијер, крчмар.

Примјери говора:

Наханио сам се ијевача, па ми се иокачио бураћ. (Најео сам се граха, па ме заболио трбух.)

Чатрљан фолиња шумноћу Вукурлијашу из тирите. (Свештеник се моли Богу из књиге.)

Покаћио се трем, па му чатрљан фолиња шумњоћу из тирите. (Разболио се човјек, па му поп чита молитву из књиге.)

Ће ти тажи трем. (Гдје ти је човјек.)

Одчкојио преко визе. (Отишао преко воде.)

Покаћила ее ћавлад, па дочкојио трем што на ћавладима тажи, те сваком убанио по три ормањлике по баналиџи. (Побила се дјеца, па дошао учитељ, те сваком ударио по три прута по руци.)

Наханио се шуље, па ми се иокаћила фантара. (Напио се ракије па ме заболјела глава.)

Лука Грђић-Бјелокосић.

Priča o Solomunu.

(Prilog poznavanju narodnoga blaga.)

Narod je u prvom redu upućen, da živi sa svojim sveštenicima. Sveštenstvo je bilo u prošlijem vijekovima gotovo jedini zastupnik knjige i naobraženosti. Ko pogleda samo malo u našu književnu povijest, naći će — izuzevši nešto Dalmaciju — sve do XVIII. stoljeća, da je glavna poluga prosvjete u ruci duhovnika megju Hrvatima, a još i više megju Srbima. Priprosti je čovjek morao hoćeš ne ćeš s tijem ljudima biti u vezi duševnoj. Bilo je tako dosta dugo u različnih evropejskih naroda, — to je njihov srednji vijek — samo su srećnije prilike na Zapadu mnogo toga iz ovoga uzajemnoga doticanja izvele, čega nijesu mogli imati Hrvati, a još manje Srbi, gdje je kalugjer dugo i dugo vodio glavnu riječ. Znamo li ovo, lako ćemo uvijek razumijeti, kako je i u „narodne umotvorine“ mnogo toga ušlo, što pokazuje sa svijem jasno književno podrijetlo. Trudbenici V. Jagić, Stojan Novaković, Rus Aleksander Veselovski i drugi u posljednih trideset godina ispitujući staru književnost Hrvata, Srba, Bugara i Rusa dogjoše do lijepijeh rezultata u razbiranju narodnoga blaga, koliko se ono razvijalo pod utjecajem mišljenja književnika. Naši su književnici poznavali zapadnjačku i istočnjačku knjigu, pa su prebirali, prevodili i ispisivali, što je godilo njihovu znanju i mišljenju. Kod toga treba za srednji vijek općene književnosti imati na umu, da je tadašnji literat uvijek stvarao i pisao pod utiscima, koji su bili zajednički i književniku i priprostu čovjeku iz puka; pače može se reći, da je književan čovjek radio, kako bi ugodio čovjeku iz puka. Potvrda tomu ima veoma mnogo — i samo po takovu shvatanju prilika može da se razumije najveći dio sredovječne književnosti.

Kad je bio ovaki uži vez izmegju književnika i puka, nije nikakovo čudo, da je književan čovjek utjecao svojim znanjem na seljaka i uopće na pučanina. Naši književnici nijesu stvarali ne znam kakovih originalnih djela; ali su ono, što su prevodili, svagda više ili manje preragjivali — a to je momenat, na koji se mora pomišljati, ako se govori o onome narodnom stvaranju, koje se najviše karakteriše u pjesmi i u priči.

Budući da je pravo razumijevanje narodnoga blaga (a po njemu i narodnoga života) moguće, ako su nam putovi poznati, kojim je narod išao u svojem duševnom radu, potrebno je, da se izuče što se više može oni izvori, iz kojih nam je ova čista narodna poezija dolazila. U ovom sam člančiću nakan, da potvrdim onu sumnju Jagićevu u „Historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga“, I., 1867., str. 91.—92., gdje pisac veli, da „će za cijelo biti istina, ako reknemo, da se o Solomunu nije u nas samo naustice pričalo, nego da je bilo, a valja da još i sada ima takovih priča i u rukopisnim zbornicima, koji ili još nijesu proučeni ili neznamo ov čas, gdje u kakoj prašini čame“. To je Jagić napisao, jer mu je na umu bila narodna pripovijetka iz Vukova zbornika „Jedna gobela u kao, a druga iz kala“. Priča pripovijeda, da je nekakav car oteo Solomunu ženu, Solomun prevari cara svojim mudrim dosjetkama i pogubio cara i svoju ženu nevjernicu.

Rusi imadu tu priču iz XVII. stoljeća. No u jednom zborniku Jugoslavenske Akademije, koji je pisan ćirilicom u XVI. ili XVII. vijeku negdje u južnijem krajevima, a Kukuljević ga je dobio „iz Orahovca u Boci Kotorskoj“, nalazi se ova priča o Solomonu i o njegovoj ženi. Samo je na žalost u rukopisu iskinut jedan list pa se nije čitava priča sačuvala. Iz onoga, što se sačuvalo, jasno se dade razabrati, da je to ona priča, po kojoj bi se imala razviti naša narodna pripovijetka, a u glavnom se podudara s ruskom pričom. Evo sadržaja te priče, koliko je ima u rukopisu, u današnjem jeziku.

David car imaše sina premudroga Solomuna, koji bijaše veoma krasan. I gdje bi čuo Solomun da je u kojega cara lijepa carica, Solomun je gledaše svojom mudrošću da pridobije. Obukao bi se kao vojnik i došao bi megju žene i bludio bi se s njima; a kad bi kući polazio, uzimao bi biljegu od njih i odilazio bi u svoju zemlju. Poslije bi ih javno izvrgavao ruglu pred svakim. Otac njegov David reče mu jedan put, kad je i opet isto uradio: O Solomune, zašto ne uzmeš koju za ženu? Solomun reče: Oče, ako ne nagjem ženu, ljepšu od svih žena, lijepu kako sam i sam, ne ću je uzeti. David mu reče: Krasna je žena vražije igralište i vražiji prijestol. — Tad Solomun nagje sebi ženu, koja je bila veoma lijepa. Kad je David vidi, reče: Ova će žena podići veliku skandalu. Solomun odvrati: Ta ja sam veći od svih careva, mudriji sam od svakoga, to ne će moći da bude. Solomun veoma ljubljaše gospogju. Kako čuje car „Kupariski“ o ženidbi Solomunovoj, reče: Da li će se ko naći, ko bi mi doveo ženu Solomunovu; daću mu mnogo imanje. I jedan „ispolnik“ reče, neka dade njemu dragocjena kamenja i srebra i zlata, da će on to pokušati. I dade mu car odjeću i „ispolnik“ otigje u zemlju Solomunovu, da prodaje odjeću. Kad su ljudi vidjeli tu odjeću, govorili su: Ova odjeća nije nama na priliku; to može uzeti samo car za caricu. Zato otigju carici i reknu joj: Carice gospogjo, jedan kupac prodaje odjeću od dragoga kamenja; od nas je niko ne može trebovati, već samo tvoje carstvo. Carica dade donijeti odjeću i vidi je i zapita za cijenu. Kupac reče: O gospogjo, neprilično je to za tebe ruho, jer u zemlji gospodina moga tako nose robinje i sluge. Tad će carica: Kad to nose robinje, što onda nosi carica? Ispolnik reče: Car naš carici — — —

Dalje u rukopisu nema, ali po ruskoj priči znamo, da se pripovijeda, kako je taj trgovac odveo caricu, kako je ta carica svojega drugoga muža upućivala, kad je došao Solomun, da ga odmah posiječe, jer ako mu dade riječ progovoriti, nadmudriće ga i oteti se smrti. Solomun je smijehom zaveo u razgovor drugoga cara, nagovorio ga, da ga povede na stratište, a on svoju vojsku rogom dozvao, te je ona posjekla Solomunove neprijatelje.

A. Veselovski je dokazao, da je ta priča o Solomunu i Kitovrasu, caru duhova, koje je Solomun upotrebljavao pri gradnji velikoga hrama; a i samoga Kitovrasa mudrošću svojom svladao. Priča je izmijenjena prešla u narod, ali joj je bez sumnje trag u književničkom krugu.

U istom rukopisu ima i druga priča o Solomunu, kako je našao u sudu, ko ima u pravdi za neko zemljište pravo, a ko krivo, ma da je njegov otac David već presudu izrekao. To su u drugim literaturama poznati sudovi, što ih je izricao Premudri — kako ga zovu naše narodne priče (Gjevojka, udovica i puštenica).

Dr. **Gj. Šurmin** (Zagreb).

Ivan Zovko.

Završujući ovo godište „Glasnika“, moramo da zabilježimo smrt našeg vrijednog suradnika Ivana Zovke. Naša mlada folklora, koju je naš list od svoga postanka revno gojio, izgubila je njegovom smrću marljivog i vrlo darovitog prijatelja.

U cijeloj Herceg-Bosni jedva će biti kraja, kamo ne bi koraknuo pokojni Zovko, da u svoj mali notes bilježi sve, što je mogao saznati od naroda. Niko nije umio tako brzo bilježiti, kao on, a kako ga je naš seljak poznavao i volio, otkrio bi mu čisto svoju dušu, neka iz nje čita i neka onda dalje kazuje. Za to je velika šteta, što nam ga ugrabi smrt, jer bi svojim radom bio još mnogo privredio ovoj do nedavna dosta zapuštenoj znanstvenoj grani. Tome smo se mogli od njega nadati već po njegovu dojakošnjem 12-godišnjem radu, koji je vrlo bujan i obilat.

Zovko je već kao gjak sarajevske učiteljske škole počeo kupiti narodno blago, a pobude za svoj rad našao je u gjačkom almanaku „Književnim pupoljcima“, kojih je do danas izašlo već 10 omašnih knjiga, a pokrenuo ih tadašnji učitelj a sadašnji direktor zavoda Gj. Bujher. God. 1888. izda svoje prvo djelce „Hercegovke i Bosanke. Sto najradije pjevanih ženskih pjesama“.

U našem „Glasniku“ javio se već prve godine člancima: Kako su postali stećci, Kako postaje potres, Kako je postao snijeg, O postanku „Radobolje“ i O postanku Karogjoz-begove džamije u Mostaru.

U II. godištu 1890. priopćio je ove članke: I. knj. Kako je postao barjak i njegovo ime, Jedna narodna praznovjerica (Naletnica), Svetica nedjelja, O nosu, Nešto o madežu; knj. II. Kako je postao Ljubuški i njegovo ime; knj. III.: Nekoliko narodnih lijekova, Prikužnici; knj. IV.: Narodna geografija i astrologija, Kako je postalo lječništvo i Običaj šaranja svijeća o mubarek-večerima u Sarajevu.

U III. godištu su mu opet ovi radovi: II. knj.: Dvije narodne praznovjerice (Kako se vrag može izleći i O uskrsnuću tijela), Narodno pričanje o imenu „Hercegovina“; III. knj.: Utve zlatokrile, Čim se vile hrane; IV. knj. Kako postaje zora, Od šta su dobili ime „Vlašići“.

Četvrto godište donijelo je ove članke Zovkove: I. knj.: Odakle je postalo ime „Vitina“, Kako je postalo ime Trebižatu, Uspomena na jedno starije božanstvo (slavenski Dioniz-Vinoriz); knj .III.: Junakinje (Skoči-djevojka i muškobače); knj. IV.: Narodna demonologija (duhoslovlje), Kraljica Buga.

Svoj folkloristrički rad nastavlja i u daljnjim godištima. Tako je u V. godištu priopćio opet ove radove: knj. I.: Otkle dogje da su pas i mačka kari (neprijatelji) jedno na drugo, Za što su postale vrježbenicama (rasline kao: tikva, dinja i sve, što

ponese vriježbom); II. knj.: Dvije sličnosti (Asklepij i Pan u našem narodu), Običaj „Džaba"; III. knj.: Narodna mjera vremena, Suha voda i mokra vatra, Konjska Madeira; knj. IV.: Prtenjaši, a u sedmom godištu (knj. II.) Boj na skakavce.

Mnogo sličnih radova, koji zasijecaju više u narodnu pedagogiju priopćio je u „Školskom Vjesniku", a naročito su mu zanimljivi članci: Kad se prvi put hatma prouči, Kome se neda u djeci, Da djeca ne mru i onda razne zbirčice, kano što su: Poštapalice, Posokolice, Ismijalice, Djecoplašice, Ovakovice, Podjednačice i t. d.

Takovih i raznih drugih zbirki bijaše u njega na stotine. Bilježio je dječije igre, dječije pjesmice i razne druge mrvice iz narodnog uzgoja. Pored toga pisao je mnogo u razne druge listove, a mnogo se bavio postanjem imena raznih gradova, mjesta, sela, rijeka i t. d.

Pisao je i za „Zbornik", što ga izdaje „Jugoslavenska akademija u Zagrebu", i u njemu izašla je njegova slika sa životopisom.

Ivan Zovko rodio se 29. augusta 1864. u Mostaru od oca Joze i majke rogj. Matije Čorić. Otac bijaše mu prilično imućan, no poslije se zanemario te izgubio sav imetak. Majka umrla mu vrlo rano. Poslalo ga u franjevačko odgojilište na Humac, da bude franjevcem, no radi tjelesne slabosti ostavi samostan i ode u Sarajevsku gimnaziju, gdje svrši 6 razreda. Poslije ode u učiteljsku školu, gdje načini god. 1885. ispit zrelosti, a god. 1887. učiteljski ispit.

Kao učitelj službovaše u Konjicu, Ljubuškom i Gornjem Vakufu. God. 1890. učini ispit za više pučke škole iz filološko-historijske skupine. Poslije postane upraviteljem III. nar. osnovne škole u Sarajevu, onda učiteljem trgovačke škole u Bihaću i Sarajevu.

U svome životu bijaše uvijek čista značaja i milosrdna srca. Otkidao bi od svojih ustiju, da uzmogne školovati siromašne gjake.

Umro je 3. marta 1900.

Slava njegovoj uspomeni!

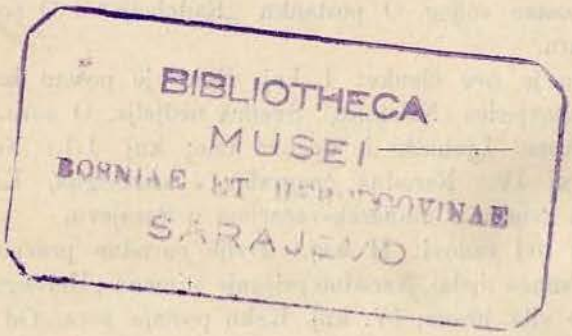

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.